

ТОМ VII

Вступне слово

„Се ж бо те племя славного народу Руського, з насіння Яфетового, що воювало Грецьке цїсарство морем Чорним і сухопутю. Се з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх моноксілах по морю й по землі плавало і Константинополь штурмувало. Се ж вони за Володимира, святого монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Ілїрик. Се ж їх предки разом з Володимиром хрестили ся, віру християнську від Константинопольської церкви приймали". (З характеристики козаків в маніфесті 1621 р., див. низше с. 391).

Сим томом розпочинаєть ся третій круг (цікль) Історії України-Руси, присвячений часам козацьким, XVII-XVIII вв.

Перший круг (три томи, I-III) містив історію українського народу від перших початків його історичного життя до упадку його державности, докладнійше сказавши — преісторію українського народу і української території, історію сформовання, розвою й упадку Київської держави та її епільога, держави Галицько-волинської, і тих форм соціального, культурного і національного життя, які розвинули ся в рамках сього державного устрою, до половини XIV віку.

Другий круг (теж три томи, IV-VI) містить історію розкладу і упадку українського життя під новим режимом Литовсько-польської держави, в XIV-XVI вв. Він слідить за тими змінами, які вносив в українське життя новий суспільно-політичний устрій і чуже державне право, за процесом ослаблення або зникання соціальних і культурних форм, вироблених попереднім періодом, витискання і заміни їх новими

соціальними і культурними формами, і за наростанням тої реакції національних сил, яка проривається нарешті, в останніх напруженнях суспільної і національної самоохорони, при кінці XVI в.

Третій круг, що мусить містити теж не менше трьох або чотирьох томів (від смого до девятого або десятого включно), буде присвячений історії національного відродження за помічю нового соціально-національного чинника (фактора) — козачини. Буде се історія самої сеї нової національної сили перед усім, далі її боротьби з ворожим польським режимом, відродження культурних і національних сил, проб відбудовання соціальних і національних відносин за помічю і під охороною козацької сили на ново, відповідно до бажань і ідеалів суспільности, аж до повного ослаблення й упадку козацької сили в стрічі з зверхніми й внутрішніми перепонами і перешкодами. Се

велика трагедія народного життя, де вперше на
пам'яті історії український народ виступає
активно, творцем своєї долі й життя, зривається
до боротьби на життя й смерть за здійснення
своїх мрій і бажань, але по вікових напруженнях
облитою кров'ю, знесилений в боротьбі з
непереможними перешкодами, упадає на
бойовищі, на розбитих надіях і мріях. Найбільш
яскравий і найбільш інтересний період
українського життя і з погляду Українця —
потомка тих поколінь українських борців, і з
погляду стороннього дослідника історика-
соціолога, він в історії українського народу з
давна трактувався окремо, як окрема цілість. По
сій традиції я й вирізняю сю серію томів під
окремим титулом „Історія української
козаччини”. Але заразом в історичній
перспективі українського життя ця фаза його
історії мусить бути докладно вивчена в своїх
зв'язках з попередніми стадіями, бо органічна

зв'язлість і тяглість народнього життя не переривається вповні ні при яких змінах і переломах, поки живе даний нарід. І включаючи сю добу в свій загальний образ історії українського життя, я не залишив вказати ті ріжнородні зв'язки, які зв'язують козачину з попереднім життям — давнішою і безпосередньою минувиною. Сю зв'язь зазначив я й епіграфом з ново-відкритого маніфесту українського духовенства 1621 р.: в памятний момент нового тісного союзу всіх суспільних верств на українській національній плятформі, в імя того що в тім часі означало собою національний постулят, українська інтелігенція в своїй характеристиці своєї козацької репрезентації з притиском підчеркнула сими словами органічну зв'язь нового, козацького чинника з історичним життям України, з її старими традиціями — в супереч пізнішим теоріям чужоземного

походження козачини та чужих впливів на її сформованнє, і взагалі всупереч всяким разриванням української історичної традиції.

Те історичне тло, на яким зявила ся козачина, було представлене в попередніх томах. Там вказані були ті суспільно-економічні, культурні, політичні обставини, в які поставила українську суспільність, український народ його історична еволюція в XVI-XVII вв., і вияснений був процес наростання народньої реакції, яка знайшла свій вираз і свої засоби в козачині. Загальне представлення українського життя в V і VI тт. було доведене до другого десятиліття XVII в. Се той момент коли стає довершеним фактом перетвореннє української козачини з явища чисто — побутового, з спеціальности східноукраїнського життя, в новий соціальний і національний фактор. Козацтво проголошує свою солідарність з українською інтелігенцією на пункті релігійних і національних змагань і з

сього часу історія козачини стає центром українського життя більше як на столітє.

Перша половина отсього тому (гл. I-IV) слідить історію козачини до сього переломового моменту. В ній насамперед представлені ті кольтонїзаційні обставини і всякі иньші звязані з ними відносини східно-українського життя з кінця XV і в XVI століттю, що покликали до життя і дали розвинути ся широко козацтву, як побутовому явищу (гл. I). Зібрані приступні нам відомости про козакування з кінця XV і до пол. XVI в., про його розріст, розширення його політичного кругозору і розмах енергії (гл. II). Описані правительственні заходи коли приборкання козачини і реформи для її регуляції, які мали такий вплив на відокремлення козачини в певну привілегіовану суспільну верству (гл. III), і перші серіозні конфлікти її, в тім раптовнім зрості, з польсько-шляхетським режимом при кінці XVI в. (гл. IV).

Друга половина тому (гл. V-VIII) вводить читача в ті обставини, які на початках XVII в. роблять з козачини орган соціальних і національних змагань українського народу. Описується, як козачина, завдяки ідеї козацького імунітету, виробленого протягом другої половини XVI в., притягає до себе великі маси селянського й міщанського елементу, і через те сама здобуває відмінний характер — соціального протесту против польсько-шляхетського режиму (гл. V). Далі, представивши розріст козацької сили й екстензивної енергії в перших двох десятиліттях (гл. VI), в'яснюють ся ті обставини, в яких козачина входить в сучасну релігійно-національну боротьбу, проголосивши своєю програмою сучасну національну програму української суспільности, і описують ся многоважні події 1620-1 рр., коли козачина поставила на карту свою участь і свої заслуги в

Хотинській війні для досягнення своїх національних і соціально-політичних постулатів (гл. VII). Потім ідуть розчарування козачини і з нею всієї української суспільності в тих надіях, за ними авантюристичні пляни міжнародних комбінацій 1624-5 рр. (союз з Кримом, пляни православної ліги з приводу Яхії, проєкт піддання Московщині), і нарешті — історія Куруківської кампанії 1625 р. — сього епілогу хотинських заслуг і надій, кінчить сей том.

Деякі моменти з описаного тут часу і з сих подій були предметом більше або менше докладних студій, але в цілості се не було оброблене деталічно в усій своїй прогматичній звязи. Джереловий матеріал доповнений в значній мірі новим, ще не використаним, зібраним по часті автором, по часті иньшими членами археографічної експедиції Наукового товариства імени Шевченка; частина його вийшла в VIII т. „Жерел”, частина цитована по

рукописам, вийде в дальших томах „Жерел”. Література вказана по часті в нотках під текстом, по часті в примітках. Коротко подана історія розроблення різних питань історії козачини. Ширше неможна було сього зробити в рамках сеї книги; щоб подати історію поглядів і відносин до козачини і різних сторін її в звязку з змінами в течіях і настроях нашої суспільности — на се треба було б другої такої книги як ся.

Як в деяких иньших питаннях нашої історії, прийшло ся мині значно розійти ся з популярними поглядами і в основнім питанню про звязки організаційних форм козачини з старшими суспільними традиціями, княжих часів. На мій погляд, ширше мотивований в гл. III, козачина не перейняла з тих часів готових організованих форм самоуправи, бо вони вигасли в руїнах східно-української дезорганізації переходових століть, під гнетом

литовсько-польського режиму. Сі організаційні форми відроджувалися з тих основних клітин громадського ладу, які зацілїли в сїм часї упадку, й виростили з них поволї особливо на запорожськїм Низу. В городовїй територїї, („на волости”, кажучи термінологїєю XVI-XVII в.), придавленїй польсько-шляхетським режимом, сей організаційний процес був прискорений заходами самого правительства, що для нагляду над козачиною та її приборкання творила козацькі уряди й власти, відокремлювала козачину, для контролї, в спеціальну верству, але сї організаційні заходи правительства кїнець кінцем служили козачинї опорними пунктами для своєї власної, вповнї неофіціальної організацїї. І сей процес використання народньою стихїєю для кристалїзацїї своїх опозиційних елементів, для аккумуляцїї сили сопроотивлення, самих тих опорних точок, які давали репресивні заходи

ворожого режиму, має високий інтерес, і на нього я позволяю собі вперед звернути увагу читача.

Вкінці приходить ся мині попросити його справити собі досить численні помилки, які позіставали ся в текстї, неважаючи на велике число авторських і коректорських корект.

Практика друкарської штуки в Київі зістала ся непереможною перешкодою на сїм пунктї; нею ж поясняєть ся значне опізненнє сеї книги, що мала вийти ще в лютім сього року, а виходить в червні.

I. Східно-полуднева Україна в XV-XVI вв.

**ЗАГАЛЬНИЙ ПОГЛЯД, СПЕЦІАЛЬНИЙ
ІНТЕРЕС СХІДНО-УКРАЇНСЬКОГО
ЖИТЯ, ТРУДНОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ.**

Той процес еволюції відносин економічних,

суспільних, культурних, національних, який характеризує литовсько-польські часи XVI-XVII віки української історії ¹⁾), розвивався головним чином в західних і північно-західних українських землях. Ці землі ближчі були до вихідних точок тих нових течій, нових факторів, під впливом яких змінювалося й розвивалося тодішнє українське життя; ці фактори опанували тутешні землі повнішче й глибше, знайшовши або створивши собі певні опорні точки в самому складі життя, самих відносинах цих земель в відношенні певних созвучних національних і суспільних елементів самого громадянства. Але чим далі на схід і східне полудне, тим слабшали ті підстави, на яких опирався розвиток нових відносин, і ті різнородні течії — чи в сфері еволюції суспільно-політичної, чи в процесі економічному, чи культурно-національному, які так глибоко проникали в відносини й життя західних українських земель, все слабше проявляли себе

тут, зводячи ся майже або й зовсім на ніщо на крайній східній та східно-полудневій периферії українських земель.

Слідячи сі процеси на підставі матеріалів з західніх українських земель, я зазначував звичайно і ті ослаблені форми, в яких проявляли вони себе в східніх українських землях. Але самими сими ослабленими формами економічних, чи суспільних, чи культурно-національних процесів, в яких проявляла ся сучасна еволюція західніх українських земель, розумієть ся, не вичерпувало ся жите і відносини земель східно-українських. Наслідком відмінних обставин, воно проявляло себе і в самостійних та оригінальних формах, які в сумі надавали тутешньому життю кольорит і характер глибоко відмінний не тільки від центральних земель в. кн. Литовського, чи Польського, але навіть і від західніх українських земель. Тут, „яко на Україні”, на окраїнах,

периферіях державного, суспільного, культурного життя Польсько-литовської держави не тільки не можна було строго тримати ся утертих шаблонів і формул правного, економічного чи культурного життя сеї держави, але треба було рахувати ся з явищами, відносинами, формами оригінальними, тубильними, „українськими”²⁾. І коли в попередніх століттях, наслідком колонізаційної й економічної слабости сих земель сї явища й прикмети тубильного, східно-українського життя мали значіннє й інтерес тільки місцевий, то почавши з останньої чверти XVI в. вони набирають все більшої сили. Сильний колонізаційний зріст Східної України вливає нові сили в форми, в змагання й напрями тутешнього життя. Він же викликає похід сюди привілегіованих елементів і з ними — атрибутів і норм, вироблених змаганнями привілегіованих верств Польсько-литовської держави. Але

східно-українське жите, жите народніх мас спеціально, набираючи сил, починає формувати ся й кристалізувати ся в рішучій, різкій опозиції до шляхетського житя, що тепер сунуло на нього, та до устрою й права шляхетської республіки, якою стала Польсько-литовська держава. І в міру того як сі опозиційні елементи стають дужчі, численнійші, Східня Україна здобуває значінне огнища опозиції, противного полюсу для всього державного, економічного, культурного, національного складу Польської держави: для шляхетського права, шляхетського панщинного господарства, шляхетської католицької польської культури, шляхетського польського панування взагалі, й спеціально — його панування над елементом українським. І коли східно-українські опозиційні антишляхетські елементи входять в конфлікти, а далі підіймають і свідому боротьбу з шляхетським устроєм, — ся боротьба набирає

принципiального значiння, i що далi все бiльше стає ясним, що ся боротьба має рiшити питання: бути чи не бути шляхетсько-католицько-польському панованню, шляхетському праву i панщинному господарству на українській землi взагалi.

I от прослiдивши в кiлькох томах можливо докладно, пiд якими впливами полiтичними, соцiальними, економiчними, культурними складало ся й формувало ся жите захiднiх i пiвнiчно-захiднiх українських земель сих столiть (вiд половини XIV до половини XVII в., чи до другої четверти або до початкiв XVII в. — як у якiй сферi) — ми повиннi звернути ся тепер з отсим до земель схiдно-українських. Дещо ми вже зробили: ми знаємо якi елементи вносили в тутешнє жите право та суспiльно-полiтичний устрiй вел. кн. Литовського, потiм Польщi, в якiм напрямi впливала на схiдно-українські землi суспiльна та економiчна еволюцiя сих

держав. Тепер нам належить прослідити й оцінити силу сопроотивлення сим впливам, яка випливала з обставин, з життя східно-українських земель, і те — що противставляло се житє впливам, формам і нормам права і життя польсько-литовського (польського в останній сумі).

Се завданне дуже важне й привабне з становища історика українського життя. Воно має більший інтерес, як те слідженне змін, модифікацій українського життя під впливами польського права чи політики. Там український елемент займав ролю пасивну, підпадаючи, угинаючи ся під тими чужими й ворожими йому впливами. Тут він виступає активно-відпорним супроти чужих виливів і творчим, організаційним. Тим більшої уваги варті обставини, в яких він тут себе проявляв, і прояви, в яких він себе виявляв. Але завданне се стрічаєть ся з величезними трудностями — в недостатчі джерел. До

середини XVI в. ми знаємо про жите східно-українських земель дуже мало, а для століття від середини XIV в. до середини XV в., так само як і для попереднього — від середини XIII до серед. XIV — таки так мало, що трудно собі й представити. Тим часом в тих століттях в сїм житю пройшли переміни важні, глибокі, які відмінили тутешні обставини глибоко й сильно в порівнянню з ранійшим, досить добре нам звісним житєм київських часів.

Приходить ся збирати найдрібнійші звістки, натяки, припадкові подробиці на протягу кількох століть з цілого простору східно-українських земель від Хмельника до Путивля, від київського Поліся до чорноморського побережа, та доповняти їх щедро выводами ретроспективними, з матеріалів пізнійших — другої половини XVI і першої XVII в., щоб зложити собі якийсь образ тутешніх обставин і загальної еволюції тутешнього житя.

Примітки

¹⁾ Їй присвячений том V і VI Історії України-Руси.

²⁾ Як я вже мав нагоду вказувати (в I т. Історії України, вид. 2, с. 2) слово „україна” в старих українських пам'ятках, як літопись Київська і Галицько-волинська (XII-XIII вв.), уживається в загальнім значінню пограничної землі. В XVI в. ця назва спеціалізується для середнього Подніпров'я і з часом стає не тільки технічним виразом, але й власним іменем для східно-полудневих українських земель (Подніпров'я з середнім Побожем).

**СХІДНЯ УКРАЇНА І ЇЇ КОЛЬОНІЗАЦІЯ ДО
ТАТАРСЬКИХ ПОГРОМІВ XVI В.:**

ФІЗИЧНІ ОБСТАВИНИ СХІДНО-УКРАЇНСЬКОГО ЖИТТЯ, БОГАЦТВО ПРИРОДИ, УКРАЇНСЬКЕ ДОЗВІЛЛЄ.

Середнє Подніпровє, що в перших віках історичного житя українських земель було огнищем політичного, економічного, культурного житя для цілої Східної Європи, в тих темних століттях ($1/2$ XIII- $1/2$ XVI) стало глибоким перелогом, на яким буйно віджила дівича природа, не чуючи над собою важкої руки чоловіка, і серед неї на ново сходили сходи суспільного житя, де в чім навяжуючи до традицій давнійших, староруських, в иньшій — розвиваючи ся вповні оригінально серед дозвілля сих здичілих пустинь. Не тільки на мешканця Західньої Європи, призвичаєного вже до тісного, інтензивно-культурного людського житя, але й на людей з центральних земель вел. кн. Литовського, також ледво що зачеплених якоюсь культурою, сі східні українські землі

середини XVI в. робили вражіннє якихось диких просторів, незвичайно буйних і богатих дарами природи та позбавлених вповні руїнних слідів людського життя. Подібне вражіннє, яке робили на Європейця простори Америки — її гігантські степи, гігантські ліси, гігантські ріки, незвичайно буйна природа і незвичайно слабкі сліди людського життя. Звісний литовський мемуарист середини XVI в. Михайло Литвин — чоловік імпульсивний, з буйною фантазією, добре, хоч і не без гіперболізму, віддає нам сі вражіння від дикого українського дозвілля в своїм трактаті — призначенім для його земляків, також не дуже помашчених культурою¹⁾:

„Київ, пише він, „має ґрунти такі родючі і легкі для оброблення, що як виорати їх парою волів, і то тільки оден раз, буде пребогатий урожай. Навіть не оброблені, сі ґрунти дають рослини поживні для людей своїм коріннєм та стеблом.

Також дерева з ріжними благородними овочами і виноградні лози з великими витягами, зовсім добрими, — вони дико ростуть самі подекуди на скалах. В старих дубах і буках, дуплястих від старости, зчаста здибають ся рої пчіл і стільники прегарні кольором і запахом.

„Звіря в лісах і полях така сила, що зубрів, диких коней і оленів бють тільки для шкіри, а з мяса беруть тільки хребетні, товстійші часті, решту кидають — так його дуже багато. Олениць і диких кабанів зовсім не вживають. Диких коз така маса прибігає зимою з степів в ліси, а літом в степи, що селянин бє їх тисячки. На ріках дуже багато бобрових гнізд. Птахів сила предивна, так, що весняною порою хлопці набирають повні човни яєць качачих, диких гусей, журавлів, лебедів, а пізнійше набирають повні хижі молодих птахів. Орлят беруть до кліток за для їх пер, що прилажують ся до стріл. „Собак годують мясом звірячим і рибою. Ріки

там бувають повні риби, коли нечувані маси осетрів та иньшої великої риби йдуть з моря на солодку воду. Тому деякі з рік звуться золотими, особливо Припеть. Дійсно вона в однім місці, коло Мозиря на устю р. Тура ²⁾, коли прибуває свіжа вода з джерел, на початку марта, що року наповняється таким množеством риби, що як кинути спис, то він стерчить і тримається просто, немов би його встромив в землю — така там густа риба! Сам би я не повірив, як би не бачив часто, як там черпали без перерви рибу і наловляли часом на оден день тисячку маж приїзжим купцям, що приходять туди під той час, коло повороту сонця (весняного зрівняння)”.

Иньші письменники, другої половини XVI в. і першої половини XVII втворюють сим звісткам, оповідаючи дива про родючість, буйну рослинність і богату фавну східно-полудневої України — Подніпровя, Браславщини й

східнього Поділя. ³⁾

Чуда кажуть про незвичайну видатність ґрунту, — так що оброблений як найлихше, він дає неймовірні урожаї, вертає посів до сто разів. Сїяти там що року не треба — на Поділю досить одного року зорати й посїяти — уродить і на другий, а дасть одного року і другий і третій урожай. Коли лишити плуг на полі, то він за два за три дні так заросте, що трудно його знайти. Трава на пастівнях така висока, що волів ледво видко в нїй, як пасуть ся: часом навіть і рогів з трави не видко. Ґрунт такий родючий та тяжкий, що треба запрягати волів по кілька пар. Бжолі така сила, що вона робить стільники не тільки по дуплах, але й по ямах. Риби така маса місцями, що вона сама гине від тісноти по озерах і затоках, коли вода почне убувати. Я сам бачив, оповідає Боплян, як на устю Орели, закинувши невід, витягнули більш як дві тисячі штук риби, і найменші з них були довгі на

стопу. Самару козаки звать святою рікою, за її бoгaцтвa, як здогадується він: її околиці найбогатші воском, медом, звіриною, будівляним деревом; тут пробуває маса рибалок, що за браком соли вялять рибу в попелі, а також сушать її в великих масах.

Полишаючи на боці гіперболічні подробиці, ми чуємо в цих відзивах, хоч би й перебільшених, реальні прикмети тодішнього українського дикого дозвілля. Навіть у сухих рахунковичів, правительственних ревізорів, що описували доходи українських старостів в середині XVI в., воно виринає вирази здивовання, коли вони говорять про свободне життя українських ухoдників Подніпров'я, що „уставичъне там живуть на мясе, на рыбе, на меду зъ пасекъ, зъ свепетовъ и сытять тамъ себе медъ яко дома”⁴), або про розкішні займанщини тутешніх осадників. „Суть иншыи пасеки, иж и три селища за одну пасеку не стоятъ, пише ревізор

про міщан браславських, — „при которой єсть на милю земли, а в наменшое на полмили; также в него пашня, стави спустныи, пчоль множество, зверь всякий, сады и огороды овощовыи роскошныи и всякий инший пожитокъ, в которую пасеку и в земли и в сеножати и дубровы, што ку ей прислухаютъ, не толко не волно єсть никому входовъ и пожитковъ никоторыхъ мети, але и дровна ани травы стебла ниhto даромъ взяти не можетъ, олижъ все за поклономъ”⁵⁾. „Пашня тамъ родить збожъє всякое завжды лепей, нижъли при котромъ иншомъ замъку”, — пише инъший ревизор про браславське староство. „Конемъ и въсякому быдлу хованъє тамъ роскошное по дубровахъ и свинямъ по дубинкахъ через зиму, а тамъ радо ся быдло всякое тамъ множить. Зубровъ, оленей, лисиць и иного зверу множество великое. Меду тежъ офитость великая, а предне доброго, чистого, белого, безъ

бортей и безъ всякоє працы великоє, не только съ пасекъ, але готового съ вепетовъ выдираючи”⁶⁾.

Край, досить багатий сам по собі, пролежав облогом кілька століть. Став перелогом на всій просторони до глибошого Поліся — поза Київ, Житомир, Остер, Чернігів, — вибуялим, багатим природними силами, але диким, некультурним. Як і коли стало ся се з колишнім огнищем східно-європейського життя?

Примітки

¹⁾ De moribus Tartarorum, базельське вид. с. 33 і далі; переклад в Мемуарах вид. Антоновичем І с. 48 і далі.

²⁾ Річки того імени під Мозирем нема, треба розуміти котрийсь з припетських притоків.

³⁾ Guagnini Sarmatiae Europaeae descriptio вид.

1581 р., с. 40-1, Blaise de Vigenère La description du Royaume de Pologne, 1573 — в Мемуарах вид. Антоновичом I с. 70. Orassinii Polonia, 1574 л. 112-3 (переклад Будзінського, 1852). Broniovii Tartariae descriptio, 1595, с. 26 (перевод в Записках одеських т. VI). Cellarii Poloniae descriptio с. 21-2. Beauplan Description de l'Ukraine, вид. Голіцина с. 86 і далі (переклад в Мемуарах вид. Антоновичом кн. II).

⁴⁾ Архив Югозап. Рос. VII. I с. 103.

⁵⁾ Źródła dziejowe VI с. 127 р. (друковано з копії, з деякими очевидними помилками — я дещо поправляю).

⁶⁾ Архивъ Югозап. Рос. VII. II с. 21.

СХІДНЯ УКРАЇНА І ЇЇ КОЛЬОНІЗАЦІЯ ДО ТАТАРСЬКИХ ПОГРОМІВ XVI В.: ПРОЦЕС УПАДКУ СХІДНО- УКРАЇНСЬКОГО ЖИТТЯ, ЗДИЧИННЄ

СХІДНЬОЇ УКРАЇНИ.

Велика, кільковікова прогалина в наших джерелах дає можливість відповісти на це питання тільки дуже загально.

Приготовляло ся це спустошення вже здавна, наслідком упадку державної організації, державного життя, — з одного боку, сильного натиску кочових орд — з другого; явища ці йдуть в парі й зв'язані між собою. Уже з другої половини XII в. стає очевидною безсилість державної організації, княжої влади стримати натиск кочовника над передстеповий пояс української колонізації. Передстеповий пояс нищиться, пустіє. Вся східно-полуднева Україна починає підупадати; життя політичне, економічне, культурне починає все сильнійше й помітнійше відливати відси в ліпше захищені й спокійніші краї західні й північні ¹⁾. Ослаблення Половецької орди в другім і третім десятиліттю XIII в., можливо, трохи затримало

сей процес і дещо уліпшило кольонізаційні обставини передстепового поясу, але за бідністю джерел про се можна говорити хиба в формі гіпотези. Та слідом Батиїв погром задає рішучий удар політичному життю східньої України, а в дальшій лнії — також економічному й культурному. Значна частина східно-української території виломлюється з князівсько-дружинного устрою й вертається до давнього аморфного життя поодиноких громад під татарською зверхністю. В інших частях, де князівсько-дружинний режим задержався, або відновився, він маліє, дрібніє, вироджується й втрачає свій політичний характер: державно-правні прикмети його слабнуть все більше й уступають місце прикметам приватно-правним²). Під тяжкою рукою татарської зверхности, дикої, варварської й особливо неприхильної, підзорливої та ворожої до вищих, правительственних верств, до влади, до всього

що може бути завязком організації, опозиції, відпору, — жите дичіло, вироджувало ся. Вищі, заможнійші, культурнійші верстви, вибагливійші що до обставин життя, починають кидати східно-українські землі, що так мало давали запоруки безпечности, ладу, порядку. Боярство і міський патриціат, духовенство й артистично-реміснича людність мандрує на захід, в Галицько-волинські землі, і на північ, в землі українські, білоруські, великоруські.

Повного спустошення в Східній Україні ще нема. Для низших верств, придавлених боярсько-капіталістичними елементами, такі зміни на перших початках могли навіть бути досить пожадані. Тим більше, що татарське правительство, поки держало свої орди в руках і могло вести якусь плянову політику, безперечно, йшло на зустріч течіям, зверненим проти князівсько-дружинного режиму, й мусіло старати ся як найменше наприкрятися

українському демосови, там де він ставив ся ворожо супроти сього режиму. Ми бачили в своїм часї, що навіть у слободи, осаджувані татарськими баскаками, збирало ся багато осадників, і люде тікали туди з сіл княжих ³). Де князівсько-дружинний режим упадав, — жите демократизувалось, „без холопа і без пана” до певної міри. Де князівсько-дружинний режим зістав ся, там з разом з своїм здрібненнем мав він тенденцію розвивати далі холопсько-панську еволюцію; отсе й підрізувало його при конкуренції того демократичного складу житя. Загалом беручи, жите демократизувалось, але zarazом мусіло дичити й грубіти під зверхністю татарських емірів і баскаків. Особливо коли почала вироджувати ся, розвалювати ся ординська організація і дисципліна — а се, як знаємо, почало „вже зовсім виразно давати себе знати з останньою чвертю XIII віка ⁴). Серед ординської анархії жите безборонних,

безкняжих громад ставало неспокійним і тривожним, гірше навіть від дрібних і малосилих князівств — де вони заціліли або відродилися там, в східній Україні. Патріархальне життя громад під управою своїх атаманів, без всякого мішання з боку їх „отчичів і дідичів” — ханів татарських, що сиділи собі в Орді й тільки присилали своїх баскаків по данину, — як малює се русько-литовська літопись в звіснім оповіданню про Подільську землю перед литовською окупацією, — мусіло часто давати місце епізодам і періодам далеко менше спокійним. Серед безладя, що зачинається в Орді з кінцем XIII вю., серед боротьби емірів і ватажків між собою, що зводили свої рахунки на „улусах” свого противника, серед грабіжницької самоволі розбійницьких ватаг, що вироджувалася в таких обставинах, — життя в близькім сусідстві степів і орд ставало повним тривоги й небезпеки.

Розумієть ся, як то кажуть — голий розбою не боїть ся; серед сього трівожного життя виховували ся елементи, які пристосовували ся до сеї тривоги й небезпеки, завсїди готові відбити ся від татарських нападників і заплатити їм тимже. Але хліборобській, господарській людности такі неспокої не могли бути милі, й спокійніші та ліпше загосподарені елементи, що мали щось до страчення, мусіли відпливати, мандрувати далі від татарських пополохів, на захід і північ. Східня Україна, стративши хутко вищі верстви, верхи своєї суспільности, мусіла поволі тратити взагалі оселу, хліборобську українську людність, — поволі пустіти, починаючи від крайніх своїх периферій, на степовім пограниччю, і далі в глибину. Те що ставало пограниччем, своєю дорогою рідшало, пустійшало все більше, і оселе, рільниче житє українське все більше концентрувало ся на північний захід, збирало ся

в краях лісових. А передстеповий край, не кажучи за степові пограниччя, все більше починав експлуатувати ся тільки наїздом, „уходами”, як то бачимо в XVI в.: українська людність розходила ся з весною з своїх лісових осад по тих покинутих просторах, ловила рибу, дичину, збирала мед і віск; сміливійші, особливо бездомні, менше вибагливі й зимували тут часом. Але оселе, господарське житє відступало все далі й далі на північ і захід, в поліські краї.

Сей процес мусів потягнути ся яких півтора столітє, більше і менше — як по обставинам.

Примітки

¹⁾ Про се див. в т. III ² с. 334 і т. VI с. 6 і далі.

²⁾ Див. в т III ² с. 155 і далі.

³⁾ Див. т. III ² с. 153-4.

4) Див. т. IV ² с. 294.

**СХІДНЯ УКРАЇНА І ЇЇ КОЛЬОНІЗАЦІЯ ДО
ТАТАРСЬКИХ ПОГРОМІВ XVI В.:
ВІДРОДЖЕННЄ ДЕРЖАВНОГО ЖИТЯ ПІД
ЛИТОВСЬКОЮ ЗВЕРХНІСТЮ, ЗАХОДИ
ОБОРОННІ І КОЛЬОНІЗАЦІЙНІ ЗА
ВИТОВТА, РОЗДАЧА МАЄТНОСТЕЙ,
ОСЛАБЛЕННЄ ПО ВИТОВТІ,
ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛЕЛЬКОВИЧІВ.
КОЛЬОНІЗАЦІЯ XV ВІКУ: ЗАМКИ НА
СТЕПОВІМ ПОГРАНИЧУ,
ВОЄННОСЛУЖЕБНА КОЛЬОНІЗАЦІЯ В
БРАСЛАВЩИНІ, КИЇВЩИНІ І ЗА
ДНІПРОМ, СЕЛЯНСЬКІ ВОЄННО-
СЛУЖЕБНІ ГРОМАДИ, СИСТЕМА
ЗАМКІВ, ГОСПОДАРСТВО.**

В другій половині XIV в. східня Україна
входить у склад Литовської держави, дістає на

ново державну організацію, княжу власть і дружинно-боярську верству. З'являється на ново тенденція вернути собі страчені простори, закріпити її узброєними замками, утворити нові кадри воєнно-служебної людности.

Найбільш визначним і енергічним репрезентантом сих змагань в наших джерелах, в данім ними матеріалі, виступає Витовт. Ми знаємо, що він змагав до того, аби поставити під свої впливи саму Орду, і для того зробив кілька походів в степи, а пізнійше політичними способами — виводячи своїх протеже на ханський престіл, пильнував тримати орди в своїй залежности, і дійсно вмів досягнути те, що на чорноморським побережю його воля була законом для тутешніх Татар. Річні дороги Дніпра, Бога, Дністра, їх виходи в море хоче мати він в своїх руках, і для того ставить тут ряд замків. Відживають давні, віками погребані ідеї про урядженне експортних портів на

чорноморським побережжю, митних комор на тих степових дорогах; для їх охорони ставлять ся замки, а в плянах їх мають і ще більше ¹⁾. Надання чорноморського побережжя Бучацким з 1442 р., що говорить про „замки наші: Каравул на Дністрі, Чорний город там де Дністер паде в море, і Качибейв на морським березі, з усіма містами, портами, митами водними і сухопутними”, та ставить новому державцеві в обов'язок укріпити і в ліпший стан привести ці замки й городи ²⁾, — як відгомін свіжої ще пам'яті про Витовтові заходи на Чорноморю має зовсім реальне значіння. В Витовтових часах се були зовсім серйозні пляни, як показує історія побудовання замку на Дністровім лимані (мабуть тогож Чорного городу). Границі України зачеркували ся до чорноморські береги на полудні, по Донець і Тиху Сосну на сході ³⁾. Се був поворот до давнього стану річей — п'ять століть назад, як ще турецький потік не залляв

чорноморських степів. І в першій чверті XV в., при енергії Витовта, при великих силах, які давала сконцентрована, в одних руках зібрана Литовська держава, сильна і одностайна під міцною рукою Витовта — сі завдання могли б в значній мірі бути сповнені.

Не без значіння може бути се, що Витовт всю східно-полудневу Україну (окрім Сіверщини) задержував в своїй безпосередній власті, не даючи в державу князям. Поділе, коли воно перейшло до нього (західне від р. 1411, східне мабуть ще від 1393 р. і без перерви до смерти Витовта), він обсадив своїми старостами. В Київщині, разом з Задніпров'єм, по смерті Скиргайла, що дістав сю волость на основі умови з Ягайлом, посадив Витовт свого товариша кн. Івана Ольгимунтовича, але не в ролі князя володаря, а в ролі намісника тільки („даль ему держати Києвъ”, як каже русько-литовська літопись). І така управа через

намістників, очевидно, потягнула ся до самого надання Київщини Олельку Володимировичу (в 1440-1 р.) ⁴). Дуже можливо, що Витовт умисно не давав тут волостей нікому, щоб мати вповні свободну руку в задуманім руху на полудне, — щоб вести його по одному плянови на цілій лінії.

На жаль, недостача актового матеріалу з близьких Витовтови часів не дає нам можливість слідити за його заходами коло колонізації й організації в середині самого того передстєпового поясу. Тільки для західнього Поділя (пізнійшого Подільського воєводства) задержало ся певне число Витовтових надань ⁵). Се переважно записи сум на різних маєтностях, роздаваних в державу ріжним особам — Русинам (місцевим і з дальших земель) і ріжним приходням. Таке роздаваннє, инакше сказати — формованнє воєнно-служебної верстви й воєнно-служебного землеволодіння, судячи по

захованим вказівкам, вело ся інтенсивно, очевидно — не тільки на поділю, але і в Браславщині, і в Київщині ⁶⁾. Поруч воєнно-служебного привілегіованого землеволодіння, що запевняло певну воєнну силу сим землям, формували ся кадри воєнно-служебного селянства, так званих слуг, які звільняли ся з усяких иньших повинностей, або сі иньші повинности зводили ся до мінімума в заміну за обов'язок воєнної служби. В пізнійшій описи київських сіл маємо при сих воєнно-служебних осадах, які в захованім до наших часів фрагменті досить густим рядом криють західно-полудневе київське пограниче, виразні відсилки до Витовтових практик, які дозволяють бачити в організації сих воєнно-служебних кадрів діло Витовта, безпосередно його та його намістників ⁷⁾. Разом з тим мусіли йти заходи коло будови укріплених замків, що мали служити опорними узлами сеї воєнної організації.

З смертю Витовта центральне правительство уже не займалось більше сею справою так енергично. Західне Поділе перейшло до Польщі і з заведенням тут польського устрою (по смерті Ягайла) було більше полишене власному промишленню місцевої шляхти. Правительство в. кн. Литовського, заклопотане внутрішніми завірюхами й відносинами до Польщі, тратить інтерес і розуміння сеї східно-полудневої справи, начеркненої Витовтом — як взагалі занедбує свою східню політику. Нові київські князі — Олелько і його син Семен, що в 1440-х рр, дістають в уділ Київщину з Задніпров'єм, полишені своїм слабким силам, могли тільки слабшими заходами і не так пляново вести далі традиції Витовтової політики — рух на полудне. Але так само було в Браславщині, хоч би вона правила ся намісниками безпосередно від центрального правительства ⁸⁾).

Від Олельковичів маємо кілька надань, або

згадок про них, які показують на неустанный рух на полудне — кольтонїзаційний і органїзаційний. Семен Олелькович переводить розмежованне своєї волости з Кримською й Золотою ордою — „высылалъ намѣстника своего Свиридова, который отъ него Черкасы держалъ, и тотъ по тымъ мѣстамъ разѣждчалъ и по тымъ урочищамъ границы клалъ, яко съ землею Татарскою такъ и зъ Бѣлымъ городомъ, такъ тежъ зъ землею Волоскою” — „отъ Марахвы рѣчки, которая впала въ Днѣстръ ⁹⁾, и на низъ Днѣстромъ — по половинѣ Днѣстра, мимо Тегиню, ажъ гдѣ Днѣстръ упалъ въ море, а оттоль съ устья Днѣстрова лименомъ пошла граница мимо Очаковъ ажъ до устья Днѣпрова ¹⁰⁾, а отъ устья Днѣпрова до Таваня — а по той сторонѣ Таваня съ Перекопскою землею граница вашей милости по Овечу воду и в-верхъ Овечей воды, а отъ верховъ Овечей воды у верхъ Самары и у-

верхъ Овечя воды, а отъ верховъ Овечя воды у-верхъ Самара и у-верхъ Оргѣя ажъ до Донца и отъ Донца по Тихую Сосну”¹¹).

Коли вважали потрібним об'їздити ті границі та класти на них граничні знаки, видно, що надавали тим територіальним претенсіям на землі нижнього Дніпра або верхів Самари якесь реальне значіннє. Пізнійша реляція переказує разом з оповіданнями про той граничний обвід і пам'ять про те, що на Тавани перевози (себто доходи з них) були по половині — половина на вел. князя, половина на хана кримського. Факт сей належить, очевидно, до часу перед Менглі-гераєм, за часів Олельковича, і дає нам ілюстрацію реального значіння, яке мали ті границі з Кримом або Волощиною в сих — пізнійше диких степах.

Про розміри колонізації, й її поступи деяке понятє дають нам звістки про стан її перед Менглі-гераєвими спустошеннями, які можемо

зібрати з сучасних документів і пізнійших згадок.

Ідучи від заходу, від Поділя коронного перед усім маємо оте звістне вже нам наданне Бучацкому чорноморських замків Чорного города і Качибєя, з приналежними околицями, що в тих часах, 1440-х рр., ще вважало ся на стільки реальним, що Бучацкі завели процес з королівською адміністрацією за права на приморські пересипи. Але се значінне надавалось сим землям т. ск. по інерції — по традиції Витовтових і Ягайлових заходів; претенсії до них не були підтримані правительством і землі сї виходять з реального володіння чи Корони, чи в. кн. Литовського, до якого се побереже, як ми бачили, все таки зачисляло ся по давній памяти і в другій половині XV віку.

На середнім Дністрі найдалше висунений в степи замок — се звісний нам Каравул (коло

Рашкова), з добре захованими слідами укріплень. Вище його звісний ряд держав і маєтностей XV віку:

Буша і Грушовець на Мурахві, Берладка на Мурашці, Бронниця, Іваніківці, Агдашів (Акташ, білий камінь), инакше Серебрія, далі — Іляшівці, Лядава, Козлов — все маєтности тубильних, українських родів — Буцнів, Козловських, Нешевичів, Іляшовських ¹²⁾.

Пізнійша традиція — в середині XVI в. — коли сі подністрянські простори були „з давніх часів пустими”, заховала пам'ять ¹³⁾ про замок на Жвані — пізнійше „городище Жван” (теп. Жван не далеко від Дністра) і другий в Голчедаєві, на Лядаві (згаданий в перемирнім трактаті 1431 р., теп. Верхній Голчедаїв).

За Дністром, від устя Мурахви границя осад, чи шляхетських маєтностей XV віка відступає поволі на північ. Полишаючи на боці сильно непевну грамоту Семена Олельковича на

маєтності Шашкевичів з 1459 р.¹⁴), де виступає поріче р. Косниці і Русави аж по саму р. Рашківку, з городищем Тимолівським (Тиманівським) і Драгошівським (теп. Комаргород), маємо більш певні вказівки в цінній записи про роздачу Казимиром маєтностей в Браславщині на виленським соймі 1448 р.¹⁵). Тут знаходимо такі надання й potwierдження: Рогоза дістає привилей на отчини свої Мервинці, Гиковці і Кобиле, і вислуги Воробієвичі й Шпиків — вони тягнуть ся смугою понад Мурахвою аж до Богу: Мервинці на долишній Мурахві¹⁶), Кобилево — може Кобилецьке коло середньої, Воробіївці і коло них Рогозна на Богу, Шпиків між ними. Іванко Гинкович дістає надання на Бортники не далеко Браслава (на пол.-зах.) і Юрківці за Богом. Якийсь вїйт Станислав дістає Єрмолинці, і мабуть він же¹⁷) — Остолопів, Дашів, Ометинці, Ситківці, Кропивну й Роговці

— маєтности за Богом, від устя Собу на північ. В тій же місцевости має Слупиця Куну й Носовці, Копоть Кошевці (коло Собу) і Кожинці (коло Роськи), Шелибор Кальник і крім того Шандирів і Куничне (на півн. від Браслава), Менько Ілинці (на горішнім Собу), коло нього Івашенко Осташкович Вязовець. Грицько Ясманович дістає грамоту на Кроковці (Криківці в дорічу Бога, на півн. від Браслава), Жорнища (в дорічу Соба, коло Ілинець), Оратів (в дорічу Роськи) і Погребище (вже на самій Роси). Грицько Баласепревич (!) на Долинне (було в ґрунтах. Розволожських — теп. Володарки, в порічу р. Молочної ¹⁸⁾ і Пальчиківці — є тепер тільки Пальчиків на низу Гнилого Тикича. Коли се він, то „доходи лебединські”, що належали як отчина Івашку Львовичу разом з селами Релів і Росечеїв ¹⁹⁾, можна класти на околиці звісного Лебедина ²⁰⁾, в дорічу Виси (тому тих сіл не можна вже тепер

відшукати — бо ся східня околиця спустіла найбільш радикально) ²¹).

Сей інтересний ряд можна б доповнити ще реєстром маєтностей Дашковичів, потверджених за ними в 1505 р. По словам Федька Дашковича, що дістав се потвердження, вислужив сі маєтности дід його за часів Витовта. Ся голословна заява мало що варта, і комплекс маєтностей сих зложив ся протягом довшого часу, але можна прийняти, що він, бодай в значній части, сягає часів перед татарськими погромами. Окрім звісного нам Шандирева, знаходимо тут маєтности: Клищево, Тростянець, Тиврів — все в сусідстві Шандирева, над Богом і коло нього, далі Волчківці й Несторовці (їх місця не можемо вказати) ²²), також „селища” (слід їх, дійсно, зник зовсім): Оринича і Костино на р. Косниці, Збуново і Паробче на Русаві, Ленів і Михайлово — не звісно близше, де саме ²³).

Для Звенигородщини маємо цікаве
потвердження в. кн. Олександра Гринку
Васькевичу на маєтності — селища Миглієво
(Мліїв), Орловець і Лінчинці (інакше
Ілінчинці), в порічах Вільшани і Тясмина: землі
сі були „отчиною й вислугою Федька
Васькевича, земянина Звенигородського”, що
згинув від Татар, і з рукою його вдови
перейшли до Гринка Васьковича ²⁴). В середині
XVI в. сі маєтності належали Зубрикам, і крім
них володіли вони ще селищем Радивонівським
в порічу Тясмина (пізнійший Жаботин) —
правдоподібно се такий же останок колишніх
маєтностей з перед запусіття, як і ті
Звенигородські їх селища ²⁵).

На Поросю, що належало до Київського
князівства, маємо кілька надань кн.
Олельковичів ²⁶). В 1451 р. надає кн. Олелько
боярам своїм Івашку й Петру Григоровичам
селище Таганчу, що перед тим держав якийсь

„пань Игнатъ Шумаковъ”; другим разом дістали вони від нього Товарів на Роси (коло теп. Межирич); їх батьківщиною був Григорів на Дніпрі, низше Терехтемирова. Іншому „боярину нашому пану Андрѣю Морозови” надає кн. Семен Олелькович „село Жердеву” тамже над Дніпром, вище Канева ²⁷⁾. Бояре Єрші вододіли в другій половині XV в. Могилами і Білим-берегом (Дніпровським побережем, очевидно — понизше Роси) ²⁸⁾. Якийсь кн. Роман володіє великими маєтностями над Росею: Рут Старий і Новий, Тоганів, Очків, Новоселє, Клайклище (!) і Костомирів — від нього переходять вони в другій пол. XV в. до Івашенцевичів ²⁹⁾.

За Дніпром знаємо в тих часах маєтности Глинських — поріччя Ворскла і Сули. Лозків — ґрунти Жеребятинські по р. Карани й далі в глибину Задніпровя. Кн. Половців Рожиновських — ґрунти Рожнівські й

Ніжинські, між Десною, Удаєм і Остром, на підставі мовляв привилею ще від кн. Володимира Ольгердовича ³⁰).

В сумі сі отчини й вислуги, надання й потвердження тягнуть ся широкою смугою від устя Мурахви більше менше на устє Сули, становлячи такби сказати передову лінію тодішньої кольонізації. На скільки реально вона була кольонізована, розумієть ся, не можна сказати. Але судячи з того, що зараз побачимо — про села княжі на полудневій границі Київщини, мусимо думати, що вповні безлюдними навіть сі передові пости тодійшнього кольонізаційного походу не були: сі „отчини” й „вислуги” випрошували ся й роздавали ся не тільки в надії якоїсь будучої кольонізації а й організували ся економічно, загосподарювали ся по троху — хоч переважало, без сумніву, над оселою господарською кольонізацією господарство

уходне, наїздом. Для якогось інтензивнішого господарства не могло тут бути місця: хліборобство напр. можна мислити собі тільки в дуже скромних розмірах. З другого боку той факт, що маєтності того чи иньшого властителя чи державця не виступають переважно в виді одного обрубного комплексу, а складаються з кількох куснів, часом досить віддалених оден від одного, дозволяє здогадувати ся, що землі навіть в сім передовім поясі були досить розібрані, цінили ся, освоювали й випрошували ся у центрального правительства на перебій! Значить воєнно-служебне землеволодінне було досить розвинене. Ті відомости про маєтності, які маємо, вказують тільки деякі з них, і в дійсности категорія тутешніх бояр-землян була далеко численніша, — хоч в порівнянні з землями ліпше засидженими тутешнє землеволодінне, розумієть ся, зіставало ся дуже рідким. Крім роздавання земель боярам-

землянам, в інтересах колонізації й воєнної оборони, в тих же інтересах розвивалося закладання громад воєнно-служебних, селянських, на землях, які зіставалися в безпосередньому розпорядженню князя чи великокняжого намісника. Звістка нам описує Київщини, списана по смерті Семена Олельковича, перед татарськими погромами, кидає цікаве світло і на організацію селянської воєнно-служебної колонізації, і на тутешнє господарство.

В тій фрагменті, який маємо, виступає ряд сіл, починаючи від Роси і під Житомир та Чуднів. Значна частина імен цих осад зникла і їх місця не можемо означити, так що локалізувати цей образ воєнно-селянської колонізації можемо тільки почасти; але східно-полудневі осадні такі мабуть пропали, разом з описом замків Черкас і Канева (географічного порядку фрагмент не держить ся докладно). Фрагмент розпочинаєть

ся селом Терпсеевим „на Рси” (пізнійш не звістне). Далі маємо с. Антонів недалеко Роси (над Березянкою), кілька сіл над Раставицею: Щербів (теп. Ружин), Вчешанє, може Радостів. Потім Почуйково на Каменці, Сокольча на Унаві, Ходорків і Скочищів на Ірпени, Водотійн на верху Здвижа. Крім того кілька сіл над Дніпром — на полуднє від Київа, як Гуляльники коло Ржищева ³¹⁾ (групи сіл коло Житомира і Чуднова мають уже иньший характер). Осади сї й иньші з ними названі, яких місця не можемо близше означити (таких є сїм) майже всі мають згадку про практику Витовтових часів ³²⁾. Се показує, що маємо тут до діла з осадами старими, не молодшими, а може й старшими від Витовтових часів. Саму воєнно-служебну організацію їх можемо вважати, з певною правдоподібністю, дійсно ділом Витовта та його намістників: слабкість привілегіованої воєнно-служебної верстви зовсім природно могла

понудити його до організації кадрів воєнно-служебного селянства, з елементів заможнійших, економічно сильнійших. Вони носять технічну назву „слуг”. Їх головний обов'язок — воєнна служба: „а служба ихъ толко на войну ходить”, „на войну хоживали, а иного ничого не знали” — в значінню яких небуť робіт. Тільки подимщину давали — себто різні натуралії з свого господарства, і то тільки раз на три роки: „а подимщину даивали за великого князя Витовта на третій годъ”; часом згадується ще обов'язок „болкуновщини” (поволовщини), але тільки на приїзд самого в. кн. Витовта (отже рід т. зв. стації). Дперва кн. Семен став заводити „новину” в селах, які близше лежали до його дворів: казав їм „на толоку ходити, сїна косити, став сипати”, і ся новина, очевидно, будила серед тих слуг велике незадоволеннє — „того дей имъ и-старины не бывало”. Осади не великі — найчастійше 5 до

10 господарств, але єсть такі, де всього два-три господарства, а в однім сидить тільки сам оден отаман — осадчий, сподіваючи ся осадників; два найбільші села мають по двадцять служебних господарств, з отаманом разом. Поруч воєнно-служебних в невеликім числі стрічаємо таких, що сиділи на „вроці”, медовій або куничній дани, а также „свобідних”, які ще не висиділи волі, не запомоглись, і через те ще не несуть ніяких повинностей. В сумі сі 18 сіл, описані в нашім фрагменті, посилали на війну близько 150 конних вояків.

Відомости його доповняє в дечім пізнійша опись київського замку (1552 р.). Вона згадує „села, съ которыхъ выходило люду панцерного на службу господарскую 146, а тепер тыє села пусты вси”, і вчисляє сім таких сіл (Куликів, Попадичі, Рословичі, Янковичі, Юриєвичі, Невеселово, Іванковичі) ³³). Деякі з отсих сіл зникли без сліду, иньші звісні в

близшим сусідстві Київа, зараз на полудне від нього; мабуть всі вони більше-менше до сеї околиці належать. Нема сумніву, що пам'ять про них належить теж до часів перед спустінням Київщини, і таким чином ся звістка доповняє собою звістки описи XV в.: в тім фрагменті її, який маємо, нема сеї околиці, і ні одного з названих вище сіл не маємо в ній. Се показує наскільки значніша в дійсності була ся воєнно-служебна колонізація, і наскільки частинні відомости про неї маємо в нашій фрагменті.

Опорними базами — уздами сеї воєнно-служебної організації служили замки, але на жаль ми про них маємо дуже слабкі відомости з сих часів. На подільськім пограниччю бачили ми два замки, правдоподібно невеликі — Голчедаїв і Жван. На середнім Дністрі — Караул. На середнім Богу крайній замок в напрямі до степів, звістний нам — се Браслав. Далі на схід

Звенигород, знищений під час татарських погромів і потім не відновлений. На Дніпрі крайній замок в Черкасах. За Витовта мусіли бути якісь замки на низу Дніпра і Бога (порівняти звістку про якийсь город св. Івана, поставлений Витовтом десь на нижнім Дніпрі) — вони відповідали б тим чорноморським замкам в околиці Дністра і були потрібні, як передові пости, для охорони хоч би митних комор тих часів. Але про них не маємо ніяких докладніших відомостей ³⁴). Знаємо тільки сю внутрішню лінію — Браслав, Звенигород, Черкаси. Можливо переходила вона й за Дніпро — тут міг бути також замок в поріччю коли не Ворскли, то Сули, але вказати його ближше ми не спроможні.

Деякі згадки з XV в. і з пізнійших, напр. в описах українських замків середини XVI в. кидають світло на кольонізацію й жите, яке розвивалося під ослоною сеї воєнної

організації. Житомирці згадують в 1552 р., які то доходи несли замкові млини перед спустошенням, як ще села не спустіли — тому шістьдесят, сімдесят, вісімдесят літ. „Добрыхъ лѣтъ, гды пашня роживала, а мелючи тут воживано муку до Києва и до иныхъ замковъ, прихоживало тогды з млына выхованє хлебом на сорокъ особъ, бо привоживано молоти и з Чуднова, и з Слободищ, и з иных сел што по Тетереви” ³⁵). Цікаво порівняти з пізнійшим нужденним станом Житомира і його околиці, в середині XVI в. ³⁶), звістки про нього в описи XV віку: — тоді в нім було двадцять корчом, а в Чуднові 53, „а в месте людей полно” ³⁷). В Браславщині пригадували, як за давнійших часів ходили підводи з Браслава до Каніва, Київа й Черкас навпростець „по селом, которыи передъ тымъ бывали, а теперъ вжо од поганства спустели” ³⁸) — отже були не тільки номінальні права на ті села, але й реальні осади. З

сусіднього подільського пограниччя маємо цікаву пізнішу пам'ять в меморіалі Претвича, як то „тих часів як Ров, Олчедаїв та Жван не були спустошені, багато людей сиділо коло тих замків”, але потім підчас спустошень воєвода волоський перегнав їх за Дністер й оселив у себе; а як поставлено замок в Барі й стала та околиця залюднюватись, почали й ті емігранти (чи їх потомки) назад вертатись ³⁹).

Примітки

¹) Див. т. IV ² е. 313-315, т. VI с. 58-9 і прим. 2.

²) Грамота в моїй книзі: Барское староство, с. 25-6.

³) Пізнійший обвід границь з часів Семена Олельковича — зараз низше про се.

⁴) Київських державців перших двох десятиліть XV в. не знаємо докладно. Не знаємо, як довго

сидів Іван Ольгимунтович; остатні сліди його життя маємо з р. 1401 (див. у Вольфа *sub voce*), але чи був він тоді київським державцем, не видно. Між убитими в 1399 р. на Ворсклі фігурує князь Іван Борисович київський, і коли се не помилка, то приходить ся думати, що Іван Ольгимунтович в Київі просидів не довго, і був хтось по нїм. Див. про се в моїй Історії Київщини с. 501; ототожненнє Івана Борисовича з Іваном Ольгимунтовичем, зроблене ще Густинським літописцем, розуміється, не можливе, але не більше помагає й поправка, предложена Вольфом, с. 95: замість „Івана Борисовича” читати „Бориса Івановича” і вважати його сином Івана Ольгимунтовича, по за тим незвісним. Не знаю також, звідки зачерпнув пок. Малишевський вказівку, що син Івана Ольгимунтовича Андрій „називається київським князем коло р. 1420” (Доминиканець Яцекъ Одровонжъ, с. 461-2). В документальнім,

взагалі джереловім матеріалі я не знаю такої згадки; не знають її й дослідники, що займалися біографією сього Андрія Івановича (Пулаский, Вольф). Аж 1422 р. згадується син Івана Ольгимунтовича Михайло як *capitaneus kiiowiensis* і носить сей титул до рр. 1431-3.

⁵⁾ Матеріали до історії Зах. України ч. 18-22, Акты Зап. Россіи I ч. 22 (факсимиле в Палеограф. снимках, 19), Акты Юж. и Зап. Р. I ч. 17; інші надання і згадки про них вказані в моїй книзі Барское староство с. 27 і в книзі Молчановского с. 318 і далі (є одначе і кілька фальсифікатів — як грамоти на Княжу Луку і Симяків).

⁶⁾ З Браславщини і з полудневої (зароської) Київщини, що до неї зачисляла ся, маємо кілька згадок про привілеюване (воєнно-служебне) володіння, що сягало часів Витовта, але все се в документах пізнійших, і з них деякі зовсім певно фальшиві, а інші непевні. Так грубий

фальсифікат представляє грамота в. кн. Олександра з 1509 р. (sic) про Жаботин і Оловятин, з згадкою про надання Витовта (видав проф. Антонович в Київ. Старині 1896 X с. 2, вважаючи за автентичну). Без сумніву не автентичний лист Свитригайла Карпу Микулинському з 1431 р., де згадують ся володіння Микулинських (Грамоты в. кн. Литовских ч. 4). Деякі підозріння будить і пізнійший лист Жигимонта (ib. ч. 28), але може бути, що він тільки підправлений; але друга грамота Свитригайла, з згадкою про надання Витовта Микулинському, переказана в сїм листі, мабуть не була автентична. В записи 1580 р., виданій проф. Антоновичом (К. Ст., 1. с.) надання Ольбрахта зовсім неймовірне, бо Кялаур лежав на території литовській, і мабуть не певнійше й надання Витовта (пор. мою рецензію в Записках т. XVI с. 6). Згадки про надання Витовта в грамоті Олександра 1505 р.

(Starożytna Polska III c. 535 — див. низше) приходять ся брати на віру — документи мовляв погоріли. Більше значінне мають згадки про „отчини” деяких бояр-шляхти в наданнях Казимира 1448 р. (див. низше) — отчини Рогози й Івашка Львовича в східній Браславщині.

7) Див. низше.

8) Хто правив Браславщиною в Казимирових часах, се не дуже ясно. Грамот Свитригайла для Браславщини з сих часів не можемо вказати. Грамота його на Згаровці й Котюжинці, звісна з пізнійшого копіарія (Archiwum Sauguszków I ч. 42), з датою 1444 р., коли автентична, належить мабуть до ранійшого часу (індикт вказує на 1437). Грамота на Ричегів, з р. 1415 (Грамоты в. кн. Литовских ч. 5), має підозрілу як на такий рік, згадку про порученне від в. кн. Володислава Ягайловича (сей Ричегів правдоподібно те саме що Урунчугів граничного обводу 1570 р., маєтність Ободенських, на Роси, між

Погребищами й Джуньковим — у Яблоновского *jakiś Unruchów — Źródła dz. XXII c. 627*). Так само непевна, що до своєї форми, одинока грамота Семена Олельковича на brasлавські маєтності — наданне Шашкевичам з 1459 р. (наведене низше). В своїм місці (т. IV ² с. 235) я вказав на те, що обвід границь, вчинений Семеном Олельковичом, може натякати на те, що Браславщина належала до нього. З другого боку маємо записи про надання в. кн Казимира в Браславщині, що належать, очевидно, до початку 1448 р. (див. низше). Приклад, який я подав у своїй статейці: До питання про правно-державне становище київських князів XV в. (Записки т. XXXI і Розвідки кн. III), правда, показує, що Казимир вважав можливим втручати ся в місцеві справи княжих волостей. Але маємо таку звістку, що в 1463 р. Браслав держав кн. Михайло Чорторийський — очевидно як великокняжий намістник (Длугош

V с. 372) (иньша звістка — про намістникованне Сангушковича в 1446 р. опираєть ся на дуже непевних підставах — пор. Monografia ks. Sanguszków I с. 115-8). Се вказувало б на безпосередню залежість Браславщини від великокняжого правительства.

9) Мурахва була границею литовського Поділя з коронним.

¹⁰⁾ „А Очаковъ на земли вашей милости господарскіє стоить”, додає ся пізнійша реляція, на підставі відомостей від київських старожилів, що оповідали про сей давній обвід границь.

¹¹⁾ Акты Зап. Рос. II ч. 99 — реляція в. кн. Жигимонту (коло р. 1540) про границі в. кн. Литовського на підставі оповідань „людей старых Киян, Черкашан і Канївців”, що памятали той обвід Семена Олельковича.

¹²⁾ Див. про се мою книгу „Барское староство" с. 37 і далі, і долучену там історичну мапу.

¹³⁾ В „апольогії” Претвича — Biblioteka Warszaw. 1866, III с. 52.

¹⁴⁾ Грамоты в. кн. Литовських ч. 9. Дослідниками ся грамота приймається, до Яблоновського включно (Ukraina, с. 605).

¹⁵⁾ Документы арх. юстиції с. 46 (про дату див. в передмові, с. IX). Досі в літературу пішли тільки деякі витяги з сеї записи, зроблені Любавским (Обл. дѣленіе с. 264-5) і за ним Яблоновским (Ukraina). Інші, які Любавский не потрапив перенести на мапу, зіставались досі не використані.

¹⁶⁾ Так приймали Любавский і Яблоновский, і се справді правдоподібнійше, ніж Мервин в дорічю Роськи (хоч не знаю, чи брали його в рахунок ті дослідники) — з огляду на місце „вислуг” Рогози.

¹⁷⁾ В виданню вони відділені, але „а Скабарни” се мабуть не назва особи, а маєтности (зіпсована).

¹⁸⁾ Źródła dz. XXI с. 24.

¹⁹⁾ „Ивашку Львовичу на отчину подтверженъ на селе Релева на Расачеев а на лебединскыѣ доходы”.

²⁰⁾ Лебедином звав ся й Шпиків (див. Źródła dz. XXI с. 624), але Шпиків фігурує в сих же записях осібно, й тут не може йти в рахубу.

²¹⁾ Там може було й с. „Поресвъцы”, що дістав якийсь Пушка разом з тим Грицьком „Баласепревичом”.

²²⁾ Несторовці звязують з Нестерваром (Любавский, Яблоновский) — робити се можна тільки гіпотетично.

²³⁾ Виїмок в Starożytna Polska III с. 535, пор. Любавского Обл. дѣленіе с. 265.

²⁴⁾ Грамоты в. кн. Литовскихъ ч. 13, пор. 23.

²⁵⁾ Архивъ VII. I с. 90: „ИванъЗубрикъ маєть... по жонѣ селища: Мехлеєво, Личинцы, Горловъцы, ...другое именьє его селище Радивоновъское на реце Тясмене”.

- ²⁶⁾ Див. мої: Кілька київських документів XV-XVI в. (Записки т. XI і Розвідки й мат. II).
- ²⁷⁾ „Дердева” в ревізії 1552 р. (Архивъ VII. I с. 98, пор. Величка I с. 399).
- ²⁸⁾ Уляна Єршівна в першій чверти XV в. зве їх „именями отчизними і материзними” — *ibid.*
- ²⁹⁾ Витяг з актів в *Słown. geogr. sub voce* Макарів.
- ³⁰⁾ Див. т. VI с. 283-6.
- ³¹⁾ Глеваха коло Василькова не йде в рахубу — се село не воєнно-служебне, а тягле — на толоку ходили звідти до білгородського двору.
- ³²⁾ Тільки в чотирох її нема, і з них село Радостів виразно виступає як новоосадне.
- ³³⁾ Архивъ VII. I с, 121.
- ³⁴⁾ Про деякі ходячі в літературі звістки див. в т. IV2 с. 315-6.
- ³⁵⁾ Архивъ VII. I с. 147.
- ³⁶⁾ Див. низше.
- ³⁷⁾ Архивъ VII. II с. 4-5.

³⁸⁾ Źródła VI c. 122.

³⁹⁾ Bibliot. Warszawska 1866. III c. 52.

**ТАТАРСЬКІ НАПАДИ І ВОЄННА
ОБОРОНА XVI В.: ПОГРОМ 1482 Р. І
ЗАХОДИ ОБОРОНИ, ПОЛІТИКА ОКУПІВ І
ЗАДАРЮВАНЬ, ПЕРЕГОВОРИ 1510-Х
РОКІВ І ТАТАРСЬКІ СПУСТОШЕННЯ,
ОБОРОНА ЗАХІДНЬОГО ПОГРАНИЧА,
УГОДА 1512 Р. І ЇЇ БЕЗПЛОДНІСТЬ,
ТАТАРСЬКІ СПУСТОШЕННЯ 1513-6 Р.,
ОРГАНІЗАЦІЯ ОБОРОНИ 1518 Р.,
ПОГРОМ ПІД СОКАЛЕМ І „ОРДИНАЦІЯ”
1520 Р., ТАТАРСЬКІ Й ТУРЕЦЬКІ НАПАДИ
1520-Х РОКІВ, СПУСТОШЕННЯ
ЗАХІДНЬОЇ УКРАЇНИ 1524 Р., ПОГРОМ
ТАТАР 1526/7 Р., НАПАДИ 1528-1530 РР.**

Сї здобутки колонізації й воєнної організації —
досить скромні самі по собі, але дуже значні й

показні в порівнянні з пізнішою руїною — зникли під татарськими погромами останньої чверти XV в. Польско-литовське правительство, спроневіривши ся Витовтовим традиціям, занедбало свою східно-полудневу політику до того, що дало своїм суперникам половити своїх традиційних союзників — кримських ханів, і Крим з передової позиції литовської політики, сторожа і охорони української колонізації, яким був він, по признанням польських політиків XV в.¹⁾, стає на довгі часи огнищем руїни й деструкції для України, аж поки вона сама не спромогла ся з ним собі порадити. 1482 роком розпочинаєть ся отся нова доба в життю східно-полудневої України. Татарські напади, то більші, то менші, спадають оден по другім на неї. То той то сей замок, з столичним київським включно, попадають в руки татарські, гинуть в огні, а менші загони, яким більші замки були не по зубах, шпирають в їх

околицях, нищачи останні сліди осель і господарства ²⁾. „За ті літа пановання славної пам'яті Олександра, згадують литовські пани по його смерті ³⁾, Мендлі-гірей цісар перекопський сам своєю особою і через своїх дітей і людей неперестаючи нищив пограничні землі обоїх держав, і які то шкоди невимовні стали ся, які полони нечисленні виведено, яке розлите крові християн чоловіків і жінок, потерпіли вони (держави) від того поганства — хто то може виповісти!”

Польско-лптовске правительство Казимира і Олександра почуло себе безсильним против сього степового урагану і в своїй прострації готово було навіть відновити данні відносини українських земель до Орди, зняті з них правительством Витовта сто літ тому. Не помишляючи навіть про оборону границь кольонїзації, воно силкуєть ся оборонити й затримати бодай внутрішню сіть замків. З

незвичайним напруженнєм, з мобілізацією сил майже цілої держави кор. Казимир відбудовує в 1483-4 рр. київський замок знищений в 1482 році. „На роботу київську, оповідає пізнійша урядова записка, приходило тоді більше як 20 тис. топорів з волостей подніпрянських, задвинських, торопецьких, з Вел. Лук і Ржеви Великої”. Навіть від папи випросив Казимир підмогу на відбудовання Київа ⁴). Заразом щоб зробити вражіннє на Татар, мобілізує воєнні сили в. кн. Литовського під Київом. Таку ж мобілізацію повторив в 1490-х р. в. кн. Олександр, вийшовши з цілим військом на полудневу границю, і відбудовав при тім браславський замок, знищений Татарами ⁵). Але навіть не всі замки були відновлені — напр. Звенигород так і зостав ся без відновлення, і все Поросє і Заросє, поза Дніпровою смутою, лишило ся без всякої охорони, то значить було засуджене і далі бути пустою. Так само і все

східно-полудневе Задніпровє.

Ціною крайньої запобігливості бажанням і інтересам кримського розбійника, піддобрювання його дарунками і обіцянками рік-річної дани, та грання на розбійничих інстинктах його орди, польско-литовському правительству кінець кінцем удаło ся захитати одностайність і витривалість кримської політики, прихильної до Москви, а ворожої до Литви-Польщі, та звернути Кримців против Москви ⁶⁾. Перспектива війни з Москвою, з якою носило ся, в надії реваншу, литовсько-польське правительство по смерті Івана III, робило такий поворот дуже привабливим; надія, що звернувши розбійничу енергію Криму на Москву, можна буде у себе сподівати ся певнішого спокою від Кримців, — так само. По довгих торгах про розміри річних „упоминків”, які мали платити ся кримському ханови ⁷⁾, стала ся угода на тім, що хан буде

річно діставати 15 тис. золотих, які платити ме по половині Корона і в. кн. Литовське, а хан за те обов'язував ся дати закладнів, не пустошити земель литовсько-польських і помагати литовсько-польській державі на її неприятелів, перед усім на в. кн. московського: від нього Менглі-герай обіцяв відобрати й до в. кн. Литовського вернути всі землі, які той забрав був за часи в. кн. Олександра ⁸). Умова ся була доведена до кінця в 1512-3 рр., але вже від 1507 р. Кримська орда почала пустошити московські землі, і все більше входила в смак сього нового спорту.

Одначе се само по собі ні трошки не забезпечило українські землі Корони й в. кн. Литовського від таких самих пустошень. Правда, нове правительство, Жигимонта Старого, показувало дещо більше енергії й уважливості в охороні полудневих границь і запобіганню татарським наїздам, але сі

охоронні заходи переважно були звернені на західню Україну — Галичину, Поділе, Волинь, як краї сильнійше залюднені, багатші воєнною силою і воєнно-служебною людністю. Східня ж Україна, слабо залюднена й слабосила сама по собі, була дуже слабо обслуговувана й правительством. Та кінець кінцем і східня й західна Україна, не вважаючи на всі правительственні заходи, жила в неустаннім хронічним страху татарських спустошень, і така вічна небезпечність, розуміється, страшенно підтинала всякий розмах колонізаційної енергії, не давала можности інтензивно працювати над відновленням знищеної колонізації. Клясична фраза волинської шляхти з 1540-х рр.: „тут на Волини будь єсть або не єсть перемирє з Татары, тогды предся з коня мало зседаєм”⁹⁾ — дуже добре характеризує тутешнє житє за всю першу половину XVI в. Під час переговорів про згоду і союз з Кримом,

коли литовсько-польські війська були стягнені на московську границю (під час повстання Глинського), великі татарські ватаги напали на Поділе, Волинь, мабуть і Київщину, заганняючи ся в Полісе аж під Слуцьк, де побило їх литовське військо, вертаючи ся з походу; иньших знов погромили на Поділю коронні жовніри з подільською шляхтою, і ще згадують ся дві битви на иньших місцях ¹⁰). В р. 1509 воєвода молдавський вчинив звісний нам похід на Поділе й Галичину, з турецьким і татарським військом, як пише сучасник ¹¹). Потім з початком 1510р. почали ходити трівожні поголоски, що Татари збирають ся на Кучманськім шляху і хочуть іти на Поділе. Король скликав шляхту в загальний похід, в Короні, зажадав помочи з Литви й Волощини ¹²); може бути, що се відвернуло татарський похід, або й без того взяв він иньший напрям — звернув ся на Ногайську орду. Але погромивши

Ногайців, Татари знову звернули ся до українських земель. Знову пополох і мобілізація, особливо на Поділю ¹³⁾, і Татари одним військом пішли на Волощину, другим — по за Київ в білоруські й литовські землі, заганняючи ся далеко аж за Вильно, і страшенно спустошивши, „ціло до Орди вернули ся” ¹⁴⁾. Литовський гонець, приїхавши з кінцем року з Орди, привіз вісти, що Татари збирали ся походом ще й на Галичину, але Менглі-герай затримав сей похід ¹⁵⁾. В Польщі чекали нових нападів, ухвалено кредит на удержання постійного більшого війська на Поділю (проектовано чотири тисячі, в дійсности було три ¹⁶⁾; поручено всяку обережність пограничним старостам і начальникам війск ¹⁷⁾. Доносили на весну, що татарське військо зближаєть ся до України, потім — що його бачили коло Браслава ¹⁸⁾. Кінець кінцем Татари кинули ся на Київщину, але воєвода Немирович

погромив їх на Рутку (на полудни від Київа) ¹⁹). На весну 1511 р. знову тривога: хан посилає своїх закладнів до Київа, але з ними йде 6 тисяч Татар. Збирають ся війська, щоб стрінати зі зброєю в руках сих вістників спокою ²⁰), але тривога сим разом була фальшива: хан закладнів не післав. Одначе тривожні вісти не вгавали. Чекали і пильнували границь на Волини й Поділю; литовські сили були мобілізовані і зібрані під Мозирем, під головним начальством кн. Острозького ²¹). Ціле літо пройшло в тривозі й сторожі. Татари дійсно показали ся під Браславом, але їх погромлено ²²). Потім пішли поголоски, що Татари йдуть на Київ, і туди післано литовське військо ²³). Кінець кінцем, Татари звернули ся на Волощину, і се знову викликало пополох на подільсько-волинській границі, зброєння, загальний похід, але скінчило ся тільки на якимсь невеликим наїзді Татар на Україну — погромив їх там намістник

овруцькій Полозович ²⁴).

Правительство вважало се результатом усильної оборони, що рік обійшов ся без більшої татарської біди, й на новий рік (1512) проєктувало знову ухвалу надзвичайних кредитів на оборону границь, тим більше, що трівожні вісти тягом приходили також про Турків ²⁵). Але дістати нових кредитів король не встиг і латав видатки як міг. Тим часом уже під весну почали надходити трівожні слухи про Татар, і на весну вони дійсно великою масою (рахують 20 тис.) впали в Галичину. Поки настигли сили, стягнені з Корони й Литви, орда встигла сильно попустошити й пограбити край. Кінець кінцем її погромили під Вишневцем, і дуже тріумфовано з тої побіди, але розуміється, ся побіда, як звичайно, не вертала зруйнованого, побитого, спаленого ²⁶). І за хвилю знову приходили вісти про нові татарські загони коло границь України, коло Браслава, і т. п. ²⁷). Для

відносин татарських високо характеристичним було, що саме як Татари пустошили Галичину, ханські закладні, вислані нарешті, їхали до Київа, на забезпечення згоди, бо напад, мовляв, зроблений був без відомости Менглі-герая ²⁸). Се одно давало дорозумівати, як мало можна і в будучности покладати ся на певність спокою, забезпеченого присягами, річними „упоминками” й нарешті закладнями. І дійсно, в Польщі й Литві з трівогою ждали нових нападів. Приходили вісти, що Татари великою ватагою (40 тис.) показали ся в степах. На „київських полях” погромлено невелику ватагу Татар під проводом Менглі-гераєвого внука Алепа. Наїзди й битви йшли на подільських границях ²⁹). І одначе годі було витягнути від сойму постійні кредити на організацію оборони: шляхта міцно тримала ся за кешені, сойм 1512 р. не відновив кредитів, і пограничне військо коронне з 3000 і 2000 спадає до 300 ³⁰). Правительство

литовсько-польське, опираючи ся на новий трактат і недавно вислані Менглі-гераєви гроші старало ся всими силами звернути його на Москву, і се удало ся справді — хан робить кілька експедицій на Сіверщину (1513 і 1515), але сі операції татарські коло литовської границі всякий раз викликали великі страхи, щоб при тім Татари не перекинули ся й на українські землі Литви, і правительство литовське просило, аби орда не розкладала свого кошу поблизу границі ³¹). Під час другого походу Татари, з участю литовського війська (під проводом київського воєводи Немировича і старости канівського Ост. Дашковича) сильно спустошили Сіверщину, але разом з тим орда татарська набігла на Поділе й загнала ся під Тербовлю, де наткнула ся на польських жовнірів і завернула ся назад ³²). І пізнійше йшло також. Новий хан Магомет, син і наступник Менглі, що вмер на весну 1515р.,

запевняв в своїй приязні Польщу, яку ставив в приклад московському в. князеві — що йому відти „і літом і зимою золото пливе від короля як ріка безустанку пливе — і для малих і для великих однаково”. А його брат Ахмат з Очакова чинив напади на литовсько-польські землі.

1516 р. приніс ще серйозніший погром, в яким винний був очевидно сам хан. „Той хитрий поганець і від московського упоминки брав і обом допомогати обіцяв”, як зауважає польський хроніст. Діставши значніші суми з Москви, він вислав літом велику орду (раховано її 30-40 тис.) на Галичину. Оборони не було, загального походу не встигли на час скликати і поки одні на одних дивили ся, Русь і Поділе видано Татарам як на м'ясні ятки — страшенно спустошено сі краї, від Карпатів до Люблина, забрано в неволю масу худоби, людей, а старих і малих, яких не можна було брати в неволю, на

місці побито. Шляхтянок з значних домів, що збирали ся тікати з домів, повезли в їх власних фургонах до Криму, як не без гіркого гумору завважає польський хроніст. Польські жовніри і шляхта місцева, зібрана наборзі, могли погромити тільки деякі дрібніші ватаги — головні маси вийшли безкарно, забравши масу полону (рахували його на 50 і навіть на 100 тис.), і гетьман коронний з 2 тисячами війська, що мав, не вважав можливим з ними зачіпатись. Ходили чутки про новий похід слідом, але сим разом тривога була фальшива ³³).

Сильний голод, що прокинув ся в Криму під осінь того року, погнав Татар до нових наїздів. Мasi їх почали громадити ся в Чорнім лісі над Дніпром. Король даремно намовляв хана, аби звернув їх кудись далі, на московські границі. По торішній шкоді рішено збільшити знов пограничне військо — до 1000 люду. Волинь цілу змобілізовано на випадок нападу. Дійсно

під кінець року Татари впали на Поділе й розділивши ся на чотири ватаги, кинули ся в околиці Камінця, Летичева, Зинькова й Межибожа. Але що сим разом їх чекали, та й орда була, очевидно, слабша, то її погромили легко ³⁴). Головна орда з самим ханом, шукаючи паші, присунула ся під наддніпровські осади, і сам хан остерігав київського воєводу перед своєю непослушною голотою ³⁵). Взагалі в орді замітна була більша ніж коли дезорганізація — ханські брати й сини поступали кождий як хотів, і се в додатку до зрадливої політики самого хана замотувало відносини ще більш безнадійно. Частина орди кочувала понад Дніпром і тримала в неустанній трівозі українські землі. В 1517 р. Татари таки встигли несподіваним нападом погромити пограничне польське військо. Потім знову напали в падолисті на Поділе й Волинь, але по попередній трівозі їх сим разом чекали й

погромили ³⁶⁾.

Сї неустанні напади змусили нарешті шляхту ухвалити (на поч. 1518 р.) кредити на удержаннє війська на Руси против Татар (трох тисяч), а zarazом уставу про чергову службу шляхти для оборони полудневої границі: Польща розділялась на три части, і по черзі шляхта з одної частини обов'язувалась сама, чи через своїх заступників іти на всяку потребу на охорону границь ³⁷⁾. Може бути, що ся мобілізація оборонних сил справді оборонила в тім році, принаймні західню Україну: Татари пішли на Молдаву, і там подільські жовніри помагали їх бити Волохам. Пізнійше татарські ватаги кинули ся на Київщину й на Волинь, але їх погромили — одну ватагу кн. Острозький, другу Дашкович ³⁸⁾. Та незадовго виявилась вся нездатність тих оборонних засобів против серйозніших нападів татарських. В липні 1519 р. велика орда татарська (40 тис. як

кажуть) наїхала на землі побужські — Волинську, Львівську, Белзьку, Люблинську й зачала пустошити. Пограничне військо подільське в числі 3 тисяч поспішило на поміч і злучивши ся з військом гетьмана литовського Острозького і шляхетськими силами, стало під Сокалем, щоб погромити Татар, як вони будуть вертати. Позиція для боротьби з цілою ордою була дуже невідповідна, і Острозький противив ся сьому плянови, але шляхта польська відкинула його ради; зведено битву, й військо польсько-литовське страшенно погромлено. Небагато його встигло сховати ся до сокальського замку, а Татари забравши трофеї — корогви й труби, з полоном і здобичею пішли собі до дому через Волинь ³⁹).

Ся катастрофа зробила сильне вражіннє в Польщі. Король з сенаторами рішили ужити всяких способів оборони, але кінець кінцем не могли видумати нічого більше, як тільки

заповісти загальний шляхетський похід без попередніх оповіщень і зібрати новий трохтисячний контінгент наємного війська для охорони полудневої границі. Та й то приходилося те марне військо наймати, як нарікав король, не знати за які гроші: шляхта, ухваливши податок, нічого одначе не платила, і вже попередній контінгент був найнятий за позичені гроші, а тепер знов треба було шукати позички, не знаючи навіть, як її потім покрити ⁴⁰).

Вицідивши стільки крові з України, хан наново розпочинав переговори з польсько-литовським правительством, нагадував за невиплачені упоминки й різні закиди вишукував ⁴¹). Але разом з Криму приходили вісти і поголоски про пляни нових походів: що Татари підуть разом з Москвою здобувати Київ, що вони збираються знову йти на західню Україну, і т. д. ⁴²). Вони трівожили тим більше, що воєнні сили Польщі були відтягнені пруською війною.

На зїзді воєвод і старост, зібранім на жовтень 1520 р. у Львові, ухвалено такий плян оборони, затверджений потім королем: На Поділю стоятиме служебне військо, в числі 600 жовнірів (тільки всього!), під проводом головного свого коменданта каштеляна камінецького Яна Творовского, а старости камінецький і Хмельницький мали йому ставати до помочи з усею шляхтою й иньшою людністю, яку б могли зібрати ⁴³). Як. Струсеви, на місце давнійшого Стан. Лянцкороньского, поручено стражництво — організацію сторожі, розвідок, і в небезпеці він мав давати вісти до воєводи руського, старости львівського і воєводи люблянського, а ті мали оповістити всіх старост, щоб остерігли людність, аби ховала ся, а самі з усіми силами, які могли б зібрати, мали спішити ся в поміч війську. Головний обоз і гармата мають стояти на галицько-волинській границі між Олеськом і Залізцями, і гетьман має бути при ній. До

помочи покликати також кн. Острозького з волинським військом і воєводу молдавського⁴⁴). Плян обчислений був так, щоб протягом 3-4 днів могла наступити повна мобілізація всіх сил. Властиво він старався тільки упорядкувати практику оборони, яка виробилася в останніх літах. При браку воєнних сил вся надія була на скору й енергічну поміч шляхти. Обов'язати її до того не можна було (такий обов'язок був тільки в в. кн. Литовським), тож король особним листом поручав старостам земель Подільської, Руської, Бельзької й Люблинської, аби "гарними й доладними словами"⁴⁵) заохотили місцеву шляхту, щоб вона при татарським нападі зброїлась і спішила на поміч гетьману.

Обставини не дали можливості випробувати відповідно вартість сеї „ординації”. Тривожні вісти з Криму приходили неухабно, щоправда, і король оголосив навіть загальний похід⁴⁶), але Татари наїхали пізніше. Була се невелика

ватага (2 тис.), яка одначе встигла досить напустошити, і тільки як верталась вона, напали на неї жовніри й погромили ⁴⁷⁾). Се давало досить виразне свідоцтво убожества і організації оборони і сторожовій службі спеціально (сам її начальник Струсь наложив головою при тім). Але поворот в кримській політиці забезпечив українські землі на якийсь час від значнійших погромів: хан Махмет розірвав з традиційною політикою Гераїв, задумав взяти під свою владу східні орди, перед усім Казань, через се мусів вийти в гострий конфлікт з московським правительством, що держало Казань під своїм впливом, а тим самим — мусів більше цінити союз з Польсько-литовською державою. Він навіть просив післати в великий похід на Московщину, задуманий на літо 1521 р., помічний полк з воєводою Немировичом або Дашковичом, і Дашкович дійсно ходив в сей

похід, що задав страшенні шкоди Московщині. Але і на Україні тривога від Татар не переставала. Десь чи не під сам час московського походу п'ятитисячна ватага татарська напала на київське Полісся, знищила й спустошила Мозир, відти пустила ся далі на захід, до околиць Пинська і Слуцька, все спустошачи по дорозі, й перше ніж стягнуто які небудь сили против них. Татари встигли собі спокійно вернутись ⁴⁸). З початків 1522 р. литовські послы (між ними звісний Дашкович) неустанно писали про заміри Татар іти великим походом на Україну литовсько-польську ⁴⁹), бо їх задарюють на те і Турки і Москва. Під впливом тривожних вістей сойм ухвалив кредити і постановив на Поділю тримати чотиротисячний корпус, а в потребі скликати загальний похід ⁵⁰). Король на літо дійсно скликав похід під Медику, але шляхта не зібралась, і замість походу вийшов тільки оден

скандал ⁵¹); в додатку — кредитів, ухвалених соймом, мало що вплинуло до скарбу і в дійсності число жовнірів на Поділю в 1523 р. ледве доходило до тисячі ⁵²).

Кримці не з'явилися (як думали в Польщі — завдяки мобілізації шляхетських сил, хоч і не вдалій) ⁵³), за те рік сей приніс напад на Поділе Турків і білгородських Татар. Їх ватага (раховано її на 5000) спустошила Поділе, пройшла в Галичину, а комендант жовнірського війська, досить звісний пограничний вояка Сецегіньовский з своїм полком не відважився на них напасти: дав їм спокійно господарити і потім вийти, зіставшись пасивним свідком спустошень, як нарікала шляхта ⁵⁴). Літом 1524 р. Турки повторили свій похід, але з більшими силами (сучасник рахує на 13 тисяч). Сим разом вісти прийшли завчасу, й тривога піднялась велика, тим більше, що гранична оборона була дуже слабка, бо торішній сойм не ухвалив

кредитів, і не було ніяких засобів на наєм більшого війська. Король скликав загальний похід, визначивши на нього місце між Буськом і Глинянами і для більшого вражіння заповів, що сам туди приїде ⁵⁵). Великопольська шляхта одначе випросилась від сього походу, обіцяючи ухвалити кредити ⁵⁶); кредити вона дійсно ухвалила, але війська тим часом найняти таки не було ані коли ані за що. Зібране на швидку руку військо і шляхетські полки, скликані старостами, могли вести тільки партизанську війну, але на головні сили гетьман ударити де відважився, викликавши тим знову невдоволення шляхти ⁵⁷). Не встигли ще заспокоїтись трохи по тім турецькій наїзді, як почали приходити нові трівожні вісти: заповідали новий напад Турків, з України Дашкович писав, що Татари, роздражені нападом козаків на кафинських купців, грозять походом; з Литви писали, що в. кн. московський

хоче взяти в бльокаду Київ і побудувати під ним свої замки ⁵⁸). І справді величезна орда татарська (рахують на 40 тис.) під проводом стрічного брата нового хана посунула на Україну. Впала на Волинь, відти в Галичину, під Мостисками стала кошем, а поодинокі загони розкинулись по західній Україні. Король видав накази шляхті коронній збирати ся під Сандомир, скликав міську міліцію (висилати кожного десятого), змобілізував Литву, сам на чолі шляхти пішов до Львова, але Татари за часу забрали ся з усею здобичею, а хоч Конст. Острозький здогонив їх, то з своїми слабкими силами зачіпати ся з ними таки не відваживсь ⁵⁹).

Сї спустошення довели людність просто до розпуки. Поділе, земля Галицька, Львівська і навіть Перемиська були страшенно спустошені. „Русь уся спустошена огнем і мечем, читаємо в листі очевидця, — бо і земля Перемиська, що

досі була не зачеплена, другим сим татарським наїздом обернена в попіл; безконечна маса людей і худоби забрана; скрізь мало хто лишився, спромігши ся сховати ся в якихось ліпше укріплених містах або кріпостях. Поділе по виході Турків прислало до кор. величества послів, оплакуючи свою біду і що більше — додаючи, що вони вже сливе готові піддати ся першому сильнійшому ворогови, бо вже дійшли до останньої біди”⁶⁰).

Новий великий татарський напад мав місце в р. 1526, а як поясняють сучасники, був він подиктований султаном, як діверсія з огляду на тодішню турецьку кампанію на Угорщині⁶¹). Хоч на соймі 1525 р. були ухвалені кредити для утримання війська на два роки, але ся оборона, як пояснив король, могла допомогти тільки против легких нападів; „майже кожного року терплячи се нещастє, ми не подбали з свого боку противставити нічого певного і відповідного,

щоб його відвернути”. Скликано було загальний похід, тим часом Татари пустошили Волинь, Белзьку й Люблинську землю і встигли забрати ся перше, ніж стягнули ся які небудь значніші сили ⁶²). Потім вони повторили свій похід зимою з 1526 року на 1527. Сим разом пішли в Полісе до Пинська по замерзлим рікам і болотам, сягаючи в найбільш неприступні й захищені місця. Страшно попустошили сі краї й забрали масу здобичи і вертаючись уже зближали ся до Дніпра, але догонив їх, аж недалеко Київа, під Ольшаницею Конст. Острозький з волинськими силами і несподівано напавши, сильно погромив і відбив у них полон (рахують його на 40 тис.!) ⁶³). Була з тої причини велика радість і пиха — був то останній голосний тріумф волинського героя, „summi cum Tartaris belli gerendi imperatoris”, як його величали в Польщі, — але кінець кінцем потіха була дуже марна.

Літом пішла велика тривога, бо татарська орда рушила ся під Білгород і сподівались її знову на Україну. Король скликав загальний похід. Але Татари, здаєть ся, не прийшли — принаймні нема сліду якогось значнішого нападу ⁶⁴). 1528 рік записав ся дрібним нападом Татар на Поділе — їх ватага коло тисячі коней погромлена була польськими жовнірами під Камінцем ⁶⁵), а при кінці — походом під Очаків старост з коронної й литовської України, але сї козацькі походи я загалом лишаю на пізнійше. В Криму тоді йшли усобиці між потомками Менглі-герая (вони потягнули ся з перервами аж до 1551 р., коли вирізано всю родину Саїб-герая і ханство взяв в свої зелізнi руки Девлет-герай). Оден з претендентів Іслам-султан шукав помочи и захисту на Україні, і обов'язував ся навіть стерегти українських границь ⁶⁶). Отсї кримські усобиці були, мабуть, причиною деякого ослаблення татарського натиску в сих роках,

хоч і не запевняли, розуміється, спокою Україні⁶⁷⁾. Сойм 1529 р. під вражінням страшних спустошень 1526 р. і нових тривожних вістей, ухвалив нові кредити на утримання війська. Нападів того року не чуємо. Пани з України зате вчинили з пограничним військом новий похід на Очаків, але він скінчився дуже плачевною катастрофою — військо польське згинуло в сій експедиції. Ждали з тої причини нового нападу Орди, але обійшлося⁶⁸⁾. Аж 1530 р. в осени, як толкували — наслідком вістей про смерть старого сторожа литовських границь кн. Острозького, Татари напали на литовську Україну; але на Волини погромив їх Константинів син кн. Іля, а воєвода Немирович з кількома иньшими князями гнав ся за Татарами аж до Дніпра й багато їх побив. Була то одначе дрібна ватага татарська⁶⁹⁾. Грізнійший був похід волоський під кінець того року: він зайняв Покуте, пробував здобути

Камінець і Львів, і як я мав нагоду згадувати — знаходив певну прихильність серед Русинів ⁷⁰).

Примітки

¹) Див. т. IV ² с. 318-9.

²) Перегляд нападів 1482-1506 рр. див, в т. IV ² с. 326-334.

³) Pułaski Stosunki z Mendli-girejem, док. 84.

⁴) Див. т. IV ² с. 327.

⁵) „За панованя славної памяти Александра короля є. м. самъ єго милость персоною своєю господарскою со всею землею литовскою рачиль тутъ до Браславля приѣзджати и оный замокъ своимъ накладомъ и людьми литовскими, которыхъ зъ собою мель, велель при собѣ заробити — Źródła dziejowe VI с. 117. Літопись т. зв. Биховця (Полн собр. лѣт. XVII с. 554-5) оповідає се так, що Олександр ішов властиво

походом на Волощину по умові з братом, але що пани-рада спротивились тому походу й не хотіли перейти р. Богу, то Олександр мусів зайняти ся відбудованнем браславського замку. Оповідання се, в тій формі, як маємо в літописях, без сумніву, розмальоване в панських кругах, і Каро мав всяке право відкидати сю історію про спротивленне панів під час походу (Geschichte Polens IV с. 135-7). Завважу, що місцева браславська традиція кладе се на трохи ранійші роки, ніж молдавська кампанія 1497 р. — десь на самі початки Олександрового пановання (Архивъ VII. II с. 19-20, пор. Źródła dziejowe VI с. 117).

6) Виказ дарунків див. в публікації: Литовські упоминки татарскимъ ордамъ, вид. Д-Запольский, с. 52-74.

7) За в. кн. Олександра ішла мова про 10 тис. золотих річної дани; Жигимонт пробував виторгувати і знизити її до 5-6 тис.,

покликуючись на те, що його дорого коштує удержання в неволі Менглі-гераєвого ворога і страшила Шах-Ахмета (про його див. т. IV с. 333) — інакше сказавши просив знижки за сю гречність (Пулаский док. 107). Але Менглі-герай не поступав, і кінець кінцем прийшло ся згодити ся на річну данину 15 тис. золотих.

8) Перипетії сих переговорів у Пулаского Stosunki с. 123 і далі. Ханське потвердження трактату й присяга тамже ч. 145 і 146.

9) Źródła dz. VI с. 29.

10) Децій с. 34, Рус.-литов. літоп. Познанський кодекс с. 346, Стрийковский 344 і 351, Бельский с. 940, 949-50.

11) Ваповский с. 86.

12) Кореспонденція в Acta Tomiciana I ч. 78-82.

13) Acta Tomiciana I ч. 98-9.

14) Децій с. 47, Познанський кодекс с. 346, лист Жигимонта у Пулаского ч. 116 й ин.

15) У Пулаского док. 120.

- ¹⁶⁾ Поборовий універсал в *Corpus iuris polonici* ч. 54, пор. Ваповского с. 100.
- ¹⁷⁾ Кореспонденція в *Acta Tomiciana* I ч. 136 і далі.
- ¹⁸⁾ *Ibid.* ч. 204, 212.
- ¹⁹⁾ Стрийковский II с. 362; про гіперболізм сеї звістки Пулаский с. 158-9.
- ²⁰⁾ *Acta Tomiciana* I ч. 240.
- ²¹⁾ *Zbior praw litewskich* с. 115 (дата справлена у Любавского Сеймъ с. 189).
- ²²⁾ Кореспонденція в *Acta Tomiciana* I ч. 250-2, 260-3.
- ²³⁾ *Ibid.* ч. 271, пор. II ч. 6.
- ²⁴⁾ *Acta Tomiciana* I ч. 303: *accepimus nuncium, quod Palossz circa Owrucze nonnihil Tartaronum profligavit*. Згадка про Овруч не лишає сумніву, що тут мова про Сенька Полоза (Полозовича), що в 1510 р. звісний як намістник овруцький (Бонєцкий с. 252).
- ²⁵⁾ *Acta Tomiciana* II ч. 6.

²⁶⁾ Реляція Кшиского в Acta Tomic. II ч. 64 й інші листи тамже; Ваповский с. 106-8; Познанський кодекс с. 346 (за Ваповским); Децій с. 59-64 (він признає сій побіді великий моральний вплив на Поляків).

²⁷⁾ Acta Tomic. II ч. 15, 79, 80, 81.

²⁸⁾ Pułaski док. ч. 133.

²⁹⁾ Acta Tomic. II ч. 88.

³⁰⁾ Див. т. V с. 329.

³¹⁾ Acta Tomiciāna II ч. 226, 276, Пулаский (витяг з листу) с. 192

³²⁾ Децій с. 101, Ваповский с. 136-7, Бельский с. 986.

³³⁾ Децій с. 119, Ваповский с. 141-2, Бельский с. 989-90.

³⁴⁾ Децій с. 131-2, Ваповский с. 144 і 146-7.

³⁵⁾ Acta Tomiciāna IV ч. 221: ut homines finitimi se in custodia continerent et ad arces transportarent, impossibile enim fore tantam multitudinem et familiam a se posse retineri, quin huc excurrat et

predetur. Пор. ч. 265.

³⁶⁾ Acta Tomiciana IV ч. 258, 261, 267, 270, Ваповский с. 153.

³⁷⁾ Corpus iuris polonici ч. 192-194, пор. Ваповский с. 153.

³⁸⁾ Ваповский с. 157.

³⁹⁾ Реляція Томіцького — Acta Tomic. V ч. 76, також королівські листи ч. 71-2, 73, Ваповский ч. 159-162.

⁴⁰⁾ Acta Tomiciana V ч. 78 і 81

⁴¹⁾ Витяг листу у Пулаского Machmat-Girej с. 320.

⁴²⁾ Acta Tomiciana V ч. 109 (с. 113), 110.

⁴³⁾ cum toto suo comitatu ac nobilibus et plebeis, quos ipsi educere poterint.

⁴⁴⁾ Corpus iuris polonici ч. 232.

⁴⁵⁾ Pulchris et compositis verbis — Acta Tomic. V ч. 283.

⁴⁶⁾ Acta Tomiciana V ч. 284 (qualiter ingens vis Tartarorum fl. Dniepr transnavit et stationes suas

ab hac parte illius fluvii collocavit expectans opportunitatem, ut dominia et terras nostras Podolie, Russie aggrediatur).

⁴⁷⁾ Ваповский с. 172.

⁴⁸⁾ Ваповский с. 182. Витяги з невиданих литовських актів у Любавського Сеймъ с. 221.

⁴⁹⁾ Acta Tomiciana VI ч. 20, 72, пор. ч. 107 і 177 (с. 197).

⁵⁰⁾ Ваповский с. 186-7, Бельский с. 1022, Corpus iuris pol. ч. 264.

⁵¹⁾ Acta Tomiciana VI ч. 107 і 177.

⁵²⁾ Див. т. V с. 329.

⁵³⁾ Acta Tomie. VI ч. 109.

⁵⁴⁾ Ваповский с. 191, пор. Acta Tomiciana VI ч. 226, 257, 267 і VII ч. 21, 29, 44 (згадки про торішнє спустошення Руси).

⁵⁵⁾ Acta Tomis. VII ч. 21 і 23, пор. 28, 30.

⁵⁶⁾ Acta Tomis. VII ч. 31 і 36, пор. 24.

⁵⁷⁾ Ваповский с. 194. У Бельського сей похід зв'язаний до купи з попереднім (с. 1027).

- ⁵⁸⁾ Acta Tomiciiana VIII ч. 51.
- ⁵⁹⁾ Acta Tomiciiana VII ч. 44, 49, 50, 51, 60-1, 74.
Докум. архива юстиції I с. 518-20. Ваповский с.
195-6. Познанський кодекс с. 349.
- ⁶⁰⁾ Acta Tomiciiana VIII ч. 44.
- ⁶¹⁾ Пор. Acta Tomiciiana IX ч. 50.
- ⁶²⁾ Ваповский с. 213, Acta Tomiciiana VIII ч. 70-3, 131-3 і IX ч. 202.
- ⁶³⁾ Acta Tomiciiana IX ч. 49-51, 56, 147.
Ваповский с. 218. Бельский с. 1040 (тут знову
два татарські напади злучені в одно). Познан.
кодекс с. 350.
- ⁶⁴⁾ Acta Tomiciiana IX ч. 202, 214, 215, 218, 222-3.
- ⁶⁵⁾ Ваповский с. 223.
- ⁶⁶⁾ Acta Tomiciiana XII ч. 136.
- ⁶⁷⁾ Tatarsi perecopenses, qui ob intestinam
discordiam hoc anno non potuerunt vastare dominia
mtis regiae in magna copia, iam tandem inierunt
concordiam et cum savolensibus perpetuae

concordiae foedera tractare et conficere dicuntur... quo... dominia mtis r. maiori potentia ferro et igne vastare et ex illis praedas agere more suo jossent, читаємо в пропозиції на сойм 1529 р. — Acta Tomic. XI ч. 1.

⁶⁸⁾ Acta Tomiciana XI ч. 303 і 314.

⁶⁹⁾ Acta Tomiciana XII ч. 312 і 331.

⁷⁰⁾ Див т. VI с. 243.

**ТАТАРСЬКІ НАПАДИ І ВОЄННА
ОБОРОНА XVI В.: РЕЗУЛЬТАТИ
ТАТАРСЬКИХ ПУСТОШЕНЬ.
ОРГАНІЗАЦІЯ ОБОРОНИ — ЗАМКИ, ЇХ
УСТРІЙ І ОБОРОННІ ЗАСОБИ, ХИБИ
КОНСТРУКЦІЙНІ І ИНЬШІ ПРИЧИНИ
МАЛОЇ ЗДАТНОСТІ ДЛЯ ЛЮДНОСТІ,
БРАК ВОЄННИХ ЗАЛОГ, ЛИХИЙ СТАН
ЗАМКІВ.**

Я перерву тут перегляд нападів і спустошень,

які терпіла Україна. В зібраних вище звістках переважно фігурувала Україна Західня — Поділе, Галичина, Волинь. Се в значній мірі залежить від того, що звістки наші приходилося черпати головню з джерел коронних. Але сей катальог нападів і спустошень навіть для західньої України, без сумніву, не повний, і в дійсности вона терпіла їх ще більше. І такими ж „майже рік річними ворогами” ¹⁾, якими були Татари для Поділя, були вони так само для України Подніпрянської. Коли в західню Україну мусіла їх вабити надія на багатшу здобич, бо там край був густійше залюднений і ліпше загосподарений, то Східня Україна спокушала меншим ризком, більшою безкарністю, і сюди особливо дрібніші ватаги татарські мусіли часто ходити.

В західній Україні густійша людність — між нею добре уоружена, дуже численна шляхта — була значною оборонною силою, а ще й

правительство тут більше робило для оборони. Правда, ці оборонні заходи кінець кінцем оборонили і західню Україну дуже ілюзорично. В результаті чвертьвікових дуже енергічних заходів (так, розмірно енергічних!) і короля, і його ради, і сойму, що пересилуючи свою крайню неохоту стільки разів ухвалював надзвичайні кредити „на оборону Руси”, — і шляхетської суспільности, місцевої й замісцевої, і адміністрації — „вся Подільська земля і більша частина Руси лежала спустошеною”, так що й Татарам було трудно в ній чим пожитись. Правда і те, що кінець кінцем оборонна тактика зводила ся до безконечного обертання в безконечнім колесі. Утримання наємного війська являло ся паліативом, бо на значніше військо не вистачало засобів; а полк з яких 800-1800 жовнірів не міг забезпечити від скільки небудь серйознішого нападу. Приходило ся помагати

шляхетським походом, але сей шляхетський похід звичайно все виявляв спою непридатність в боротьбі з таким рухливим ворогом як Орда, і наслідком частих закликів шляхта попросту переставала їх слухати, збирала ся дуже неповно або повільно. І що далі, то гіркіші й загальніші нарікання викликала ся організація оборони. Шляхта нарікала на правительство, що не вважаючи на всі побори, побирані з людности, не може організувати порядної оборони. Король і його рада нарікали на шляхту, що вона така лїнива до походів і неохоча до кредитів: не хоче їх ухваляти і не платить ухваливши. Нарікали на адміністрацію, на начальників пограничного війська, що вони не можуть устерегти краю перед Татарами ²⁾). Начальникам приходило ся вопіяти на неакуратність коронного скарбу в виплатах та раз у раз розпускати за браком грошей своїх жовнірів і полишати границі майже без усякої

оборони.

В східній Україні справа стояла далеко простійше. Правительство обмежалося тим, що своїм коштом утримувало і в потребі відбудовувало кілька своїх замків, які мали служити передовими стражницями держави в сій „україні”, та тримало невеликий відділ війська на Подніпровю — в Київі, почасти в Каніві й Черкасах, щоб оборонити тутешні замки від серйознішого нападу Татарів. По за тим — в повній свідомості своєї безрадности і безсильности лишало воно сі українські землі божій опіці й промишленню самої місцевої людности.

Державні, „господарські” замки таким чином ставали одинокою гарантією безпечности, яку давала тутешнім краям держава, одинокою підставою колонізації, одиноким прибіжищем місцевої людности. Супроти такого незвичайного значіння для колонізації і взагалі

для цілого життя цих величезних просторів, ці замки варті нашої уваги. Треба придивитися їм дещо, щоб оцінити, що вони могли давати й давали місцевому життю, місцевій людині. А що з середини XVI в. маємо описи цих українських замків, які дають добре поняття про вигляд, устрій і стратегічне та колонізаційне значіння їх, то варто трохи ближче спинитися коло них також і тому, що се багато поучить нас про тутешні колонізаційні й всякі інші обставини взагалі ³). Отже варто вийти трохи і в деталі цієї оборонної замкової організації.

Фортифікаційний тип, способи будови й охорони цих українських замків XVI в. ґрунтуються старою традицією, і такими, якими бачимо їх в середині XIV в., вони без сумніву були не тільки в початках цього століття, а й далеко раніше. Се давній староруський город, що дуже поволі тільки прилаштовується до новочасних способів війни, гарматної й ручної стрільби і т. п. — тим

більше, що головний неприятель, з яким приходило ся рахувати ся — татарська орда звичайно орудовала майже тимиж боєвими засобами що й кочові напастники староруських часів.

Першу ролю в фортифікаційних засобах грала неприступна позиція — висока, стрімка гора, окружена ровами, по можности облита водою. Великокняжий ревізор так описує придатне на замок місце, знайдене ним: „лука одна протягнула ся між Богом, як шия — з одного й другого боку обливає її ріка, тільки на 50 сажнів відійшла ріка від ріки; як би зробити на Богу став, а на тій шиї викопати два або три рови (наповнені водою з Богу), то вийшов би замок дуже сильний, якого не можна було б ані підкопати, ані стріляти на нього з гармат ні з якого боку не можна; а й на прибудованнє міста є дуже придатне, рівне місце, не таке як тепер (у Винниці), що з замку не видно всього міста, а з

міста замку”⁴). Зводний, рухомий міст лучив замок з містом і давав доїзд. Укріплення замкові по всій східній Україні були деревляні. Вповні задержала ся тут староруська техніка їх „рублення”. Стіни замка складали ся з поодиноких „городень”, себто деревляних вязань (зрубів), на 1 1/2 до 3 1/2 сажнів довгих, наповнених землею; щоб зменьшити небезпечність від огню, їх мастили грубо глиною. На них робив ся деревляний поміст (бланки, бланкованне) з парапетом, з проробленими отворами для стрільби (подсябитья), і накритем від дощу. В кількох місцях над лінією „бланковань” підіймали ся вежі, такіж деревляні, зрублені з брусів. На бланках і вежах стояли гармати, лежав ріжний гарматний і всякий иньший припас — колодки, камні, трезуби, призначені на те, щоб кидати на ворогів під час приступу; стояли корита з водою від огню. З середини до городень були

прибудовані хати й комори, що служили сховками для місцевих людей. По старій традиції городні були розписані між місцевою людністю — панами, міщанами, сільськими громадами („людьми господарскими, мешаны и волощаны и людми князскими, паньскими и боярскими”) ⁵⁾, і ті що мали обов'язок ставити і утримувати в порядку певну городню, коло неї ставили комори й сховки, де могли б сховати своє майно безпечно від ворогів ⁶⁾. Значнійші пани мали свої двірки осібні. Замки були тісні і все в них тиснуло ся одно до одного дуже тісно. Овруцький замок напр. має 66 сажнів вздовж і 43 вшир, житомирський 62х55 саж. остерський 37х31, інші ще менші: канівський 45.5х18, винницький 24х23, черкаський 30х17, чорнобильський 22х17.

Розміри значного числа замків таким чином не більші були від звичайного подвіря — півморга ґрунту ($\frac{1}{3}$ десятини), або й ще менше. В такім

замку не могло знайти захисту багато людей, ані було мови про те, щоб в такому стиску відсижували ся довго. Замок міг дати притулок тільки людности свого міста й найблизшій околиці, щоб перечекати хвилевий, раптовий татарський напад, і то не завсїди. Браславський замок, завважає ревізор, „велики єсть малыи, не водлугъ достатку людей — не толко половица ихъ, але и третья часть зъ статки своими часу пригоды не могутъ ся умѣстити” ⁷⁾. Ріжні непорядки побільшали недогоди і зменьшали ще більше значіннє замка як певної гарантії безпечности. В тім же браславськїм замку для одного з передмістя доїзд був такий тяжкий, що людям приходило ся обїздити більше як чверть милї, й не могли в небезпечности скоро втікти до замку. В Житомирі серед сварок, хто має поставити міст — місто чи староста, замок стоїть без мосту і до замку майже не можна було дістати ся: „не только возомъ въ замокъ не

можесть приѣхати, але и пѣшому трудно на взводѣ взыйти. аниж поползкомъ”, і люде під час тривоги „въ таковой нерадности мусять до лѣсу втекти” ⁸⁾. Винницький замок був так лихо і слабо побудований, що „не толко людемъ въ часъ пригоды отъ навалного неприятеля негдѣ заперти ся и оборони одколь вчинити, але и быдла страшно заперти” ⁹⁾. Замки будовані з дерева, не пильновані, не обмазані часом і глиною, гнили й нищили ся взагалі дуже скоро, і скарги на лихий стан замків становить вічну пісню в тих часах: людність і адміністрація місцева старала ся спихнути їх будову й направу на правительство, страхаючи татарською небезпекою, виправдуючи ся своєю неспроможністю, а правительство силкувало ся зложити на плечі місцеві.

На тих хибах конструкційних справа не кінчила ся. Щоб замок міг служити гарантією безпечности, треба було, щоб людність могла

бути остережена про небезпеку, і то завчасу, аби мати час сховати ся в замку. На те була сторожа „замкова” і „польна”. Спеціальні „сторожі” й „кликуни”, по черзі посилені місцевою людністю з повинности, або удержувані з податку, даваного замість натуральної служби („сторожевщина” і „кликівщина”), мали ходити по замковому бланкуванню і пильнувати ворожого нападу. Потім на певних урочищах, на татарських шляхах, на могилах або штучних вишках („на сохах”) стояли сторожі, маючи при собі коней, і вистерегали Татар, з тим щоб завчасу остерегти перед ними людність. Се теж було повинністю людности, досить тяжкою, так що її практикували переважно тільки „водлугъ часовъ потребности” — підчас роботи на полях, або „кды ся вистерегають людей неприятелскихъ”¹⁰⁾. Але не завсїди вміли під час тої потреби знайти ся сї сторожі, і від часу до часу все повторяєть ся історія, що Татари захопили той

чи иньший замок несподівано, бо сторожі польної не було. „Сиділи безпечно під той час, з огляду на перемирє нашого господаря з Татарами й Турками, оповідає ревізор про браславську катастрофу 1551 р., і покладали ся на те, що недавно й комісари виїздили на їх границі, й послі перекопського хана були під той час у нашого господаря в справі згоди і спокою; через те не журили ся людьми неприязельськими, не розвідували про них, анї жили обережно, анї не мали жадної сторожі на полі, а ні в острозі (при міських укріпленнях), і староста собі під ту пору геть поїхав”. В такій необережности їх прийшов на них несподівано тодішній перекопський хан Девлет, і підночувавши за три милї, над раном несподівано приступив під замок і без труда його взяв і знищив ¹¹). Але що не було якоїсь організованої сигналізації, не було якоїсь ширшої організації розвідів, а кождий замок

мусів сам думати про себе, висилаючи своїх сторожів на „татарські шляхи”, то й коли польна сторожа навіть не була занедбувана, від неї користи було не багато. „Сторожа не дуже потрібна”, доводили з гіркого досвіду Житомирці, „бо ніколи вона не встереже, а як і підстережуть Татар, то не потраплять дігнати до замку перед Татарами” з татарського шляху, де вони стояли двадцять миль від сього замку. Кінець кінцем навіть в ліпшій випадку вість про Татар приходила звичайно в останній хвилі перед їх нападом, і треба було летіти з усіх сил, щоб поспіти сховати ся до замку. Так що коли браславським міщанам приходило ся об'їхати яку третину милі, щоб потрапити до замку, то се вважало ся небезпечним, майже безнадійним: „не можуть ся такъ далеко к замку люди з статки своїми поспішити и сами в руки неприятелю увойдут" ¹²).

Нарешті слабкі воєнні сили замків підтинали

стратегічне й колонізаційне їх значіння. Артилерія була невелика, переважно дуже лихо утримана і слабо обслужена. З виїмком Київа, багатшого на артилерію, інші замки мали по 4-5 гармат, а житомирський й винницький замок мали тільки по дві-три, та й ті не здалі були: в Житомирі як понищили ся під час пожежі 1520-х рр., так і лежали цілком неужиточні в 1540 і 1550-х рр.¹³), і реляції, ревізорів нічого не помагали.

Воєнні залоги стрічають ся тільки в де-яких замках, і то мабуть часом тільки. Під час ревізії 1552 р. напр. була залога жовнірська в Київі і сто „драбів” в Черкасах. Крім того воєнну силу замків становили старостині служебники — дуже не рівні числом (найбільші подані числа в Черкасах — 61, в Каніві — 46, але в Житомирі тільки — 11), і кілька пушкарів, спеціалістів від стрільби з гармат. А без залога значіння замку зводило ся до minimum-у. Браславяне,

представляючи потребу відновлення звенигородського замку, щоб відновити старий тракт з Браслава в подніпрянські замки, вважають неминуче потрібним для повернення давнішої комунікації й колонізації установе постійних воєнних залог. „Для всього того, над усі інші потреби просять, аби наємні вояки („люде пенежны“) неустанно тут мешкали — щоб і зимою й літом тут їх держали. Бо тепер неприятель не має страху, і як тільки наємні вояки відходять, приходять Татари й чинять шкоди. А колиб наємні вояки все мешкали тут, то й замок Звенигородський можна б було безпечно побудувати, й села могли б поосідати, і староста та урядники його були б безпечні від тутешніх ворогів. І козаки не сміли б на землю турецьку ходити і зачіпки чинити — бо й тепер козаків не можна б було спинити, коли б не мешкали „люде пенежні.“

Таким чином сам по собі замок місцевим людям

представляв ся дуже проблематичною обороною: навіть саме відновлення Звенигородського замку без вояцької залоги вони вважали мало можливим. Дійсно, ще замки на Дніпровій артерії, більше пильновані правительством, були в першій полов. XVI в. ліпше трохи удержувані й багатші воєнними засобами ¹⁴). Але на лінії київсько-волинського і brasлавського погранича — сама біда: тісний і тяжко приступний для своїх замок brasлавський, незвичайно лихий і позбавлений всякої артилерії винницький (у одної гармати „конець увірвав ся,” а з другої гармати „небезпечно єсть стреляти”) і нарешті ще оригінальнійший житомирський — недавно вибудований державним коштом, але протягом кількох літ зовсім неприступний для місцевої людности за браком мосту ¹⁵), при тім також дуже небогатий оборонними засобами (ще в 1552 р. по всіх донесеннях попередніх ревізорів

було там тільки всього „дельце спижное — две дыры в немъ” та „сарпатиновъ железнихъ старыхъ, горилыхъ вже три разы, негожихъ ку стрельбѣ — два”, а з третього теж неможна стріляти, бо неокований, і такихже незданих гаківниць 13) ¹⁶⁾. І катастрофа, яка спіткала Браслав в 1551 р., показала виразно, чого варті були сї замки, і як справедливі були доводи Браславян в 1545 р., що без воєнних залог тутешні замки нічого не варті. Вибравшись несподіваним походом на Україну, з турецьким військом і гарматами, хан захопив браславський замок зовсім безборонним: люде були на роботах, на пасіках і на полях, в замку поховали ся тільки жінки та діти, чоловіків було тільки 50, і то переважно нездалих до оборони. Турки з початку обстрілювали замок, потім пішли на приступ, але довідавши ся, що в замку нема води, занехали штурму, певні, що замок піддасть ся їм однаково. Замок дійсно третього

дня піддався, і забравши всіх з собою в полон, попаливши замок і місто, хан пішов собі. Люде, що зісталися поза замком, захоплені несподіваним нападом, поховалися в лісах, але Татари їх переважно половили також.

„Лишилося всього коло двіста душ, які були повтікали, а й тепер на тім же місці сидять і чекають, що замок наново побудують, бажаючи знову осісти на своїх батьківщинах, з огляду на великі тамошні пожитки”, кінчить своє оповідання ревізор ¹⁷⁾.

Примітки

¹⁾ Гетьман Тарновский non ignarus Scythas Tartaroa rapto vivere et hostes regni pene anniversarios nequaquam quieturos, пише Ваповский в 1530-х pp. (с. 250).

²⁾ З нагоди повтореного Татарами нападу

король писав до начальника пограничної сторожи звісного Стан. Лянцкоронського: *miramur iam bina hoc anno incursione Tartaros terras nostras Russiae infestasse, cum tu istic sis cum militibus mercenariis et nihil sit a nobis neglectum, quod ad praesidium partis istius videtur pertinere* — *Acta Tomic. IV ч. 26l.*

3) Маємо дві серії описей замків Київщини й Браславщини, першу з 1545 р., другу з 1552. Перша, звісна нам в цілості, обіймає замки: володимирський, луцький, кремінєпський, винницький, браславський і житомирський, видана в цілості, але з старої копії, переписаної латинкою, в *Źródła dziejowe t. VI* (поодинокі описи, в копіях теж пізніх і несправних, також в *Памятниках кiev. ком. IV і Архиві Ю. З. Р. VI. I і VIII*). Оригінальний текст в *Литов. Метриці, IV А № 4*. З другої серії маємо замки луцький, володимирський, кремінєцький, винницький, браславський, житомирський, овруцький,

київський, чорнобильський, мозирський, остерський, канівський і черкаський; вони всі, з виїмком описи володимирського замку, досі не опублікованої, видані в Архиві Югозап. Рос. ч. IV. I, ч. VII. I і II (однаке також не завсїди справно). Книга оригінальна не заховала ся: вона була, видко, скоро знищена і переписана на ново в 1593 р. — ся копія в Литов. Метриці IV. А № 6. Сї дві серії в сумі становлять першорядне джерело до внутрішньої історії Волини і особливо східньої України; для неї се джерело перше і незрівняне, і як таке служило вже й буде ще нераз нам служити. Між обома серіями є однаке значна різниця в укладі й крузі відомостей: перша писана більше в формі мемуара, займаєть ся особливо питанням про права шляхетського землеволодіння, але дає багато побутових подробиць при тім. Друга більш схематична, але дає детальнійші звістки про стан укріплень, припаси, доходи

адміністрації і обов'язки людности. Матеріал з них про замкову організацію вибраний в моїй давній роботі (першій науковій праці, з студентських часів): Южнорусские господарские замки въ половинѣ XVI в., 1890 (з київ. Университ. Извѣстій). Про самі ревізії, яких результатом були ці описи — Д.-Запольский, Очерки по истории западно-русского крестьянства, с. 168 і далі. З давнішого часу маємо коротші описи кількох замків: Житомир, Чуднів і Винниця в звісних фрагментах описи Київщини XV в.; інвентар Кремінця без дати, між актами 1480 років, вид. у Любавського Обл. дѣленіе, дод. 1; опись Овруча з 1519 р. — Архивъ Ю. З. Р. VII II ч. 5; цитований вище меморіал в справах київського замку — Źródła Грабовского і Пшездзецкого т. II.

⁴⁾ Źródła dziejowe VI с. 111.

⁵⁾ Для прикладу як розписувала ся стара „городова робота” наведу таку роспись з

Овруча: всіх городень замок має 61, з того більшу половину ставлять місцеві пани (по дві й по три), кілька городень ставлять бояре й дрібні власники „з своїми поплечниками”, по одній городні; одну ставлять попи овруцькі, одну овруцькі купці-куничники, одна козацька, сім ставлять „люде господарські” — Архивъ IV. I с. 36-7.

6) „Земяне и мещане повидили: хтоколвекъ собе на которй стороне городню обыметъ и двери вробдетъ и схованье будетъ в ней мети, той вжо повинень будетъ тую городню направовати, верхъ накрывати, камене и колодки ку обороне на ней мѣти и глыною обмазовати” — Архивъ VII. I с. 126 (Житомир).

7) Źródła VI с. 120.

8) Ibid. с. 119, 120, 137.

9) Źródła VI с. 111.

10) Архивъ VII. I с. 81, 144, 608, IV, I с. 40.

11) Архивъ VII. II с. 20.

¹²⁾ Źródła dz. VI с. 120.

¹³⁾ По описи XV в. було в Житомирі „чотири пушки великихъ а пять тараницъ” (Архивъ VII. II с. 5), а в 1546 р. — одна дірава гармата, два серпентини, так само нездалі до стрільби, і ніякого припасу до них, так само в 1552 р.

¹⁴⁾ Хоч і тут канівський замок, через 13 літ по збудованню, був уже в такім стані, що на нім „трудно не толко оборона, але и сторожа, бо нельза вже ходити по бланъкахъ: што не поопадало, и то ледви отъ витру колышетъ ся” (Архивъ VII. I с. 92). А в останній чверти столітя в такім же гіркім стані був і столичний замок київський.

¹⁵⁾ Міщане одначе стоічно знесли ту невигоду й добили ся, що нарешті їм зроблено міст „за гроші скарбу господарского”.

¹⁶⁾ Архивъ VII. I с. 142.

¹⁷⁾ Архивъ VII. II с. 21.

**КОЛЬОНІЗАЦІЙНІ ОБСТАВИН І
САМООБОРОНА ЛЮДНОСТИ:
ЗНАЧІННЄ ЗАМКІВ, ЛЮДНІСТЬ В 1-ІЙ
ПОЛ. XVI В. ВСЯ ТУЛИТЬ СЯ ПРИ НИХ,
БРАК ВЛАСТИВИХ СІЛЬСЬКИХ ОСАД НА
СХ.-ПОЛ. ПОНІПРОВЮ, БІДНІСТЬ
КОЛЬОНІЗАЦІЇ НА ПОБОЖУ І В ЗАХІД.
КИЇВЩИНІ, ЖИТОМИРЩИНА, БІЛА
ЦЕРКВА І ЗВЕНИГОРОДЩИНА, ПОБОЖЕ.**

Такими як ми отсе їх бачили, замки східньої, литовської України (а такими ж більше менше були й замки коронного погранича) не могли мати великого кольонізаційного значіння — більш стратегічне. Се були наче укріплені пункти на якійсь ворожій території, які улекшували зносини, давали можливість слідити за рухами ворога, запевняли — хоч і не дуже певно, сяку таку безпечність своїй залозі й купці людности, що тулила ся під її захистом, — але зовсім не панували над територією. Для сього

вони були занадто слабкі й безраді, як ми бачили. Вся осела людність тулиться під самим замком, виходячи тільки на роботу або на степові промисли, але й під охороною замкових стін не може чути вповні безпечною ані себе, ані тим менше — свого господарства. Міський острог не дає ніякого певного захисту; на випадок татарського нападу треба ховати ся в замок хіба „з душею самою”, як казали, лишаючи на волю божу свої достатки. Серед неустанних татарських нападів і трівог не могло навіть в найблизшій сусідстві замку розвинути ся ані міське житє, ані більше господарство, і людність, що тулила ся під замком, жила на воєнній нозі, готова кожної хвилі боронити власними руками свого достатку і своєї голови — бо і в тім звичайно не було на кого покладатись. Не на туж купку старостиних слуг і кількох нездалих гармат!

І от ми й бачимо справді, що почавши від

великих Менглі-гераєвих пустошень XV в. потім без малого ціле столітє, а добрих три чверти столітя — до 1560-х років Східня Україна лежить пустою. Одинокі сталі оселі тулять ся при тих нечисленних замках, в міськім острогу під ним, а весь безграничний простір сих країв з його природними богацтвами експльоатуєть ся тільки находом, ватагами уходників.

Задніпровє, позбавлене замків, лежить пустою ціле. З литовського боку крайній замок — се Остер, з московського — Чернигів і Путивль. При остерськім замку числить ся кілька сіл, а власне шість, а семе (Лутава) хоч лежить під самим Остром, належить до київського замку. Разом в них селянських господарств 45. Але навіть в сїм глухім куті, серед лісів і болот, людність не чула себе безпечною, як показує цікава замітка: „пахивали на замокъ у трехъ миляхъ на поли у Столицы, а тыхъ часовъ

пашня опуцона за неспокоємъ отъ Татаръ”¹⁾.
Вся боярська, воєнно-служебна людність сидить
в місті²⁾. І тих кількадесять селян переважно,
мабуть, мали свій притулок в місті, хоч що
правда — деякі з тих сіл сидять в дуже глухих
кутах, захищених ріками, лісами, болотами.

На дніпровській артерії деякі — дуже бідні і
незначні останки оселої кольтонізації держать ся
в київській околиці і то повище Київа, по
Дніпру, Десні, Ірпеню (Дубечня, Погреби,
Слобідка на Десні, Тарасовичі, Сваремле,
Петровці на Дніпрі, Демидів на Ірпени), і далі
на північ. Поруч них на кождім кроці руїни
старшої кольтонізації. „В Києве городищи
Старомъ которые люди митрополские сидять,
тыє службу земьскую господарьскую служатъ
якъ который можетъ, бо отъ Татаръ звоєваны”.
„Села, съ которыхъ выходило слугъ
паньцернихъ на службу господарскую: село
Куликовъ, село Попадичи, село Грелавичи, село

Янъковичи, село Юрьєвичи, село Невеселово, село Иванковичи — с тыхъ сель выхоживало люду панцерного на службу господарьскую 146, а теперъ тыє села пусты вси”. „С сель полныхъ — с Кривого, с Ходоркова и з Сокольчи дани хоживало 3 кади меду, нижъли запустели отъ давныхъ летъ”. „Село на Тетереви Вышевичи, именье Шибеное, Забудчи — звоєваны тыхъ часовъ отъ Татаръ” ³⁾. Все се переважно близькі околиці Київа (найдальші ті села „польні”, себ то степові — Ходорків, Криве, Сокольча на горішнім Ірпени й Унаві, але панцирні села, які не зникли без сліду, розкидані на полудне зараз під Київом); лежать сі села переважно вже в лісовім поясі, і одначе навіть найбільш витривала, воєннослужебна кольтонізація панцирних слуг не витримала татарської тривоги. А й під самим Київом не можна було вести правильного господарства, як вказує отся звістка про митрополичих людей на

Старім Городі.

Опись дальшої наддніпрянської стражниці — замка канівського, окрім міського острога згадує селянську людність на кількох осадах: в Вороновім, Терехтемирові, Подсичах, Тулиблї, Колтягаєві, Совині, разом 50 селянських родин, що рахують ся мешканцями сіл. Але тільки рахують ся, бо з виїмком одного села — Воронова, всі иньші селяне „зимують і літують при замку”, як виразно каже опись ⁴⁾. Инакше сказавши, вони живуть властиво в місті, як і міщане, і господарять ни ґрунтах свого села находом, як і всякі иньші уходники, але вважають ся „отчичами” тих ґрунтів і дають з них постійну, обовязкову дань властителям сих ґрунтів, не так як по иньших „пустих” селищах, де нема „отъчича ни одного” і наймають їх собі вільні арендарі-підприємці, коли і де схочуть. Тільки в тім селі Воронові місцеві люде в Каневі тільки зимують, а літують у себе „на

острові” — отже мають досить безпечно від Татар схоронище ⁵⁾. Таким чином се все властиво Канівці, міщане, які ріжняться між собою правним титулом: одні належать до замкового присуду, иньші до приватних властителїв-панів, або монастирів. Иньшої людности тут нема. Навіть в такім селі, що всього версту лежить від замку, і то люде не хотять там мешкати, а сидять у місті.

При Черкасах — сьому форпості української кольонїзації, навіть уже й таких номінальних осад не значить ся. Вся людність концентруєть ся в місті; єсть міщане і бояре і неоселі козаки, але людей панських нема зовсім, з виїмком кількох міщанських домів, що „позадавали ся землею” ⁶⁾. Єсть панські порожні селища — память колишніх сіл, з перед татарського спустошення, по за тим — самі „уходи” — монастирські, панські, переважно замкові або міщанські. Вони обіймали поріччя Ворскли,

Орели, Самари, Тясмину, обоїх Інгулів, самого Дніпра аж гень низше порогів, аж до Тавани ⁷⁾).

Але оселих осад тут не було ніде.

Вся середина Київщини між лінією Дніпра на сході й лінією Богу на заході була позбавлена навіть таких опорних колонізаційних точок, якими служили замки дніпровські. Передова стражниця київського Поліся — Житомир, як ми бачили, чверть століття простояв не відновлений по тім, як згорів в 1520-х роках. Замок збудовано наново й приведено до якогось порядку тільки під 1550-ті роки, і тоді тільки почала стягати ся сюди значнійша людність. В 1540-х рр., через непорядки замкові, через брак оборони і через великі драчі та повинности, якими старости обтяжали сю купку людей, яка тулила ся коло замку, люде навіть при замку, в місті, не хотіли осідати. При ревізії 1545 р. до ревізора „прийшли бояре і міщане і всі люде тамошні, плачливо чолом бючи, аби їм дано

волі на кілька літ, аби податків, підвод і стацій не давати, а мати свободу куди схочуть їздити й торговати, бо тепер, кажуть, не дозволяють їм ніде ні меду солодкого, ані звіря мохнатого, ані воску возити й продавати, цілком в запорі їх держать; як нам буде така свобода й ласка від господаря й. милости, тоді, кажуть, і иньших багато може зібрати ся й осісти ся під тим замком, а тепер не через що иньше як тую неволю люде не хочуть сходити ся до того замку, і ми самі за такою неволею, коли не буде ласки й милости господарської, не можемо вдержати ся при тім замку й підемо геть”⁸⁾. З особна міщане заявляли: „тепер дей мы, горчаки, сорок або петдесять чоловіка, не только стацей и подводъ давати не можемъ, але и сами не маємъ чымъ ся поживити и коней на чомъ заховати, бо дей каждый зъ насъ хлебъ купуемъ на Волынь и на Подоле Ъздячи, и вжо дей шыя наша, одъ хлеба несвободна, и естли

бы тыхъ часовъ къ подводамъ и стацямъ мели насъ приневолить, тогда жадный зъ насъ въ местѣ не одержит ся”⁹).

Так же незначна була й иньша, не міщанська людність сього величезного повіту. „Всихъ головъ пановъ и земянъ житомирскихъ” ревізор начислив 22, в їх володінню „селищъ тридцать два, а людей ихъ всихъ сто и чотыри чоловіки”¹⁰). Їх маєтності, як також маєтності замкові, він всі зве селищами; очевидно справжніх властивих осад тут майже не було або й зовсім не було. Одні „селища” були таки зовсім пусті (між ними й такі вже в досить глибокім Пслісю положені, як Щенів, на півн.-схід від Житомира), на інших значили ся піддані, але переважно сиділи під замком. В 1544 р. земяне й бояре дістали від в. князя увільнення від повинности мостової й сторожевої і від десятини польної¹¹), з огляду на повну неможливість вести якесь господарство — „иждъ

они з людьми своїми при замку нашомъ мешкають и для поганства Татаръ по селищамъ своимъ пахати не смеють”¹²⁾. І поставленне замку тут не багато змінило. Ревізія 1552 р. знов каже, що „тыє вси земляне (житомирські) и люди ихъ вси, хотя у в селахъ мешкають, (то значить — числять ся при певних селищах як їх мешканці), а предся для пополоху Татар лете и зиме уставичне в домах в месте живутъ”¹³⁾, а про маєтности замкові й панські, хоч знає їх більше ніж ревизор 1545 р., про всі говорить як про пусті: „замок и мостъ замковый винны были робити села вси житомирского повету, як господарские, так князские, панские, землянские и боярские, нимъ еще пусты были, а запустели од шести, од семы, од осмыдесять летъ, а иншыє ближей, а иншыє еще далее” (себто в останніх десятиліттях XV в.)¹⁴⁾. Вся невеличка людність тулила ся під замком, тут господарила на замкових грунтах¹⁵⁾, а в свої селища

виходили на господарство на промисел тільки уходом, як на Подніпровю, і правильного рільного господарства не було, так що збіже навіть для власного прожитку справді приходило ся купувати на Волини й Поділю, як казали ті земляне й міщане ¹⁶⁾, і на випадок яких небудь нових повинностей не тільки міщане, а й земляне могли серіозно грозити: „мы вси з людьми нашими проч поволочем ся” ¹⁷⁾.

Як передову сторожу для західньої частини Київського повіту — поріч Ірпеня, Унави, Каменки, в середині XVI в. поставлено замок в Білій Церкві. Є звітка, що се зробив воєвода київський кн. Пронський (воєводою був від 1544, а вмер р. 1555). Коли се так ¹⁸⁾, то мусів він зробити се перед самою смертю, бо в ревізії 1552 р. про білоцерковський замок нічого не чуємо. Деякі відомости маємо про нього з пізнішої ревізії; з неї бачимо, що був він зложений в великих розмірах, але слабо

узброєний і не маючи ніяких доходів окрім з міста, що мало осісти при нїм, лихо удержував ся, скоро погнив і занедбав ся ¹⁹). Місто при нїм справді осіло, але довго зіставало ся одиноким оселим місцем в сїй околиці — як то було і з иньшими замками.

Для полудневої Київщини опорною базою служив Звенигород, але він не був відновлений весь XVI вік, хоч на потребу того вказувала українська людність. З тим околиця ся лежала пустою. Бачили ми вже оповідання Браславян про те, як давнїйше підводи з Браслава ходили навпростець на Київ, Канїв, Черкаси „по селам, котори передь тымъ бывали, а тепер вже од поганства спустели” ²⁰). Для того, щоб ся кольонїзація могла відновити ся, вони вважали замало відбудувати сам тільки Звенигородський замок, але розложити тут сторожеве військо, як було на Поділю короннім: „гдыбы люди пенежныи завжды обещне мешкали, тогды як

замок оный звиногородский можетъ безпечне забудованъ быти, такъ и села осести”. І як ми бачили з попереднього, справді само збудованне замку не могло б відновити кольонізації, а під його ослоною могла б осісти тільки більша або менша осада міська.

Так було і в самій Браславщині. Браславський замок служив передовою базою для Побожа; ним дорожили дуже з цього боку, й спішно відновили заходом цілого князівства в 1490-х рр., а коли його спалили Татари в 1551 р., зараз же відбудовано коштом литовського скарбу; будівничим був пушкар Жолдак, що обов'язався збудувати замок за 23 місяці; 60 копачів і 40 ремісників працювало при тім і будова коштувала разом 3177 зол.²¹). Вся людність мала свій захист під сим замком. Ревізії, що правда, не кажуть цього так виразно, як бачили ми се при інших замках, але в світлі аналогій з інших пограничних околиць сказане ними не

лишає сумніву в тім. 33 домів боярських, 160 домів їх людей і 129 домів міщан господарських, по ревізії 1545 р., ²²⁾ — се не тільки вся осела людність міста Браслава, а заразом вся осела людність Браславщини ²³⁾. Тільки в повіті Винницькім бачимо окрім замкового острога правдиві села, з людністю, і то великі — по кількадесять господарств (всіх „людей” господарських і панських в місті і в повіті ревізор нарахував 1113, а з них в місті тільки 112 домів).

Примітки

¹⁾ Архивъ VII. I с. 595.

²⁾ Оден тільки боярин значить ся поза містом — де він пробуває, не сказано; всі иньші, числом 28, сидять „въ остроже”.

³⁾ Роблю маленьку поправку: в друкованім „села

на Тетереви”, але з сих сіл тільки Вишевичі на Тетереві”.

4) „Село Подсычи землянское — отъ замку землею и водою 2 мили, семьей 6-ть, зимуютъ и литуютъ при замьку, служатъ зъ городовыми”; „Село Тулибле у версти отъ замьку кнегине Путивльское, семьей 6, при замьку зимуютъ и литуютъ, тягнутъ зъ местомъ”; „селище Колтягаєво, семьей 6, в мисте при замьку зимуютъ и литуютъ”: „село Совинъ, 3 мили отъ замьку на Ръси, семьей 8, зимуютъ и литуютъ въ месте при замьку”. — Архивъ VII. I с. 99-100. Тільки при „селищу Телехътемирові” нема такої замітки, але скорше вона тільки пропущена, ніж мала б бути тут справжня відміна від иньших сіл: коли люде з Воронова, дальшого села, зимували в Каніві, а тільки літували у себе, і то на мало-приступнім острові, то трудно не думати се й про Терехтемирів, тим більше, що до Терехтемирева тягнули уходи на Самарі, й

люде туди мусіли ходити: наручнійше їм було мати свої осади під Канівом, як тримати ся свого села; до того ж вони і „служать з Канівцями”.

⁵⁾ „Зимують при замьку в месте, литують тамъ на острове” — Архивъ VII. I. с. 98.

⁶⁾ „Єрмакъ Севрюкъ заложил ся ново Михаилу Грибуновичу землянину, Гораинъ Московкинъ заложил ся за ротмистра теперешнего”. Архивъ VII. 1 с. 89.

⁷⁾ Ibid. с. 84.

⁸⁾ Źródła dz. VI с. 143.

⁹⁾ Ibid. с. 139.

¹⁰⁾ Źródła dz. VI с. 131.

¹¹⁾ Мова про десятину, яку брано з тих, що сїяли на ґрунтах замкових, див. в ревізії 1552 р.: „поля замкового од острога удовж... миля заведничая..., тоє поле мешчаномъ вольно пахать, а земляне и подданыє ихъ, которые пашутъ, тыє дають на замокъ десятину”. Ся

вільність міщан мусить бути стара, і про знесення десятини просили земляне: очевидно, їх люде, тулячи ся в місті, замість орати на своїх селищах, часто господарили на тих замкових ґрунтах під замком — бо ж і загалом в місті людей було не багато.

¹²⁾ Źródła VI с. 135.

¹³⁾ Архивъ VII. I с. 151, і вище: „люди князькиє, панскиє, землянскиє, боярскиє, которые живутъ у в остроге и за острогомъ, — хотя которые и в селахъ мешкають, а предся дома свои в месте мають”. В ревізії 1545 р. при першій селі в реєстрі землянських маєтностей читається: „людей ихъ милости в месте мешкають десять человекъ” (с. 130); можливо, що це пояснення „в месте мешкають” дано як загальне для всього реєстра, і скорше як виїмок треба зрозуміти даліше пояснення, що люде Тишкевича „которые тут мешкали, пошли вжо до Слободища”.

¹⁴⁾ Архивъ VII. I с. 144, і вище: „села князские, панские и землянские, коли еще не были пусты”.

¹⁵⁾ Див. вище нотку 2 на с. 45.

¹⁶⁾ Окрім наведеного ще на с. 138: „и сами достатку живности не мають, олижъ на Волинь и на Подоле ездечи збоже собѣ ку живности скупають”. Пор. в ревізії 1552 р. згадку з „добрыхъ летъ”, перед спустошеннем, які доходи йшли з замкових млинів, „а теперъ Житомирци инде збоже купують, ездячи, тамъ и мелють” — Архивъ VII. I с. 147, пор. вище 2 с. 20.

¹⁷⁾ Ibid. с. 140.

¹⁸⁾ Звістку сю подає Яблоновский (Ukraina с. 84) з якоїсь рукописи Е. Руліковського, без усяких близших пояснень. Як близшу дату збудовання замку подає він звідти р. 1550, але се, як сказано вгорі, досить не правдоподібно.

¹⁹⁾ Він мав 158 городень, а київський 177 (в 1552р. тільки 133). За те вся білоцерковська

артилерія складала ся з трох нездалих гармат: одна розірвана, друга „дуже слаба”, третя без ложа; гаківниці й аркабузи теж „не всі справні” — *Źródła* XX c. 15-16.

²⁰⁾ *Źródła* VI c. 122.

²¹⁾ У Баліньсікого *Starożytna Polska* III c. 468.

²²⁾ Цифри одначе не конче певні: ревізія 1552 р. каже, що при замьку, в острозе, земянъ мешчанъ и волощанъ было домовъ всихъ семьсотъ и тридцать”.

²³⁾ *Źródła* dz. VI c. 125. Про людність по за містом — про панських підданих по селах, ревізія не згадує нічого. На иньшій місці йде мова про уставиленне осібногo вѣйта для людей панських, „поки в местѣ будут мешкали” (с. 124): отже сї панські люде сидять в місті з огляду на небезпечність, не відважаючи ся мешкати по селах. Можна ще пригадати тут, як вся браславська людність по зруйнованню замка сидить і чекає „замьку на томъ же местцы” —

**КОЛЬОНІЗАЦІЙНІ ОБСТАВИН І
САМООБОРОНА ЛЮДНОСТИ:
НЕОБЕЗПЕЧЕНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО
ЖИТЯ. ВОЄННА САМООБОРОНА
ЛЮДНОСТИ, ЇЇ ЗАГАРТОВАННЄ,
УКРАЇНСЬКЕ ДОЗВІЛЄ І ПРИТЯГАННЄ
НИМ ЛЮДНОСТИ, УХОДНИЦТВО,
УХОДНИЦЬКІ ПРОМИСЛИ.**

Людність щільно тулила ся під стінами замка, але замок не давав їй сам по собі повної безпечности. Не кажучи вже, що оборона замка була проблемою, яка не завсїди удавала ся при більших татарських нападах, — ся оборона мусїла відбувати з безпосередньою участю самої таки людности. З виїмком Київа (і то не завсїди), замки тутешні, як ми вже знаємо, не мали значнійших залог, які могли б оборонити

замок під час татарського находу. Людність не мала за чийми спинами крити ся й мусіла своїми грудьми боронити свої сімї й достатки. Не хто як ся сама людність мала брати ся за гаківниці й аркабузи, щоб обстрілювати ворогів з „бланковань”; не хто инший, як вона мала орудувати тим каміннем і колодками, які хозяєви кожної городні мали зібрати на бланках сеї своєї городні. Очевидці brasлавського взяття памятали одного з героїв сеї нещасливої оборони, що знайшов ся серед „малогодных ку обороне” людей, яких застало в замку татарське військо: „нижъли только одинъ с них — Кудрянко землянинъ — тотъ mocno ся працювалъ оборону и иншихъ на то напоминалъ и беручи ихъ за руки водилъ на бланки”¹⁾).

І се не було тільки елементарною потребою, а й формальним обовязком місцевої людности. За нестачею військових сил, вся людність східньої України обовязана брати участь в

обороні й ставити ся на кожний поклик місцевої адміністрації. Навіть в Київі великокняжа устава наказує, що на випадок вістей про татарський напад міщане не мають права виїзжати з міста, не лишивши якогось заступника замість себе. Міщане, які мали коней, мали ставити ся в походи на Татар і в погоню за ними; хто не має коня, має йти до замку на оборону ²). В Канівщині — „повинни Каневцы такъ мещане яко бояре и подданыє ихъ, и церковныє, и гости вси противъ людей неприятельскихъ и в погоню за ними конно, збройно бывати — зъ старостою и безъ него зъ слугами єго” (то значить без ріжниць — чи сам староста їде на Татар, чи посилає своїх слуг тільки — в якусь менш важну експедицію). Подібно в Черкасах, з тою ріжницею, що тут не було людей панських і мова тільки про бояр і міщан — вони повинні служити „конно и збройно”, їздити против людей неприятельських

і в погоню за ними, а навіть як би не було „слуху о людехъ неприятельскихъ” мають „для осторожности отъ нихъ” виїздити кілька разів на рік з старостою або його слугами „на поле”, на розвіди ³). Така ж практика була й на Побожу: „коли неприятелі приходять на волость, тоді против них повинні йти, чи з старостою чи з його урядниками, з міста і з волости кождий хто має коня; а в погоню оден другого виправляє „о двуконь”, (тому що до погони треба було мати два коні, аби стомивши одного, пересісти на другого, то оден їхав з конем сам, а другий давав йому свого коня ⁴).

Таким чином не тільки воєннослужебна, а і вся людність східньої України жила все на воєнній нозі і не тільки в інтересах самооборони, а і з обов'язку мусіла вчитись воєнного ремесла і була в неустанній його вправі. Ревізор зауважає, що тутешні земляне й міщане „ручницы мають и стреляти добре уміють”. Чверть століття

пізнійше посол Батория Броневский пише про браславських міщан, що вони прегарні стрільці, досвідчені вояки, вишколені в частих битвах з Татарами, прегарні знавці степу ⁵⁾). Але кінець кінцем мобілізації всіх сил людности не ставало для оборони — не тільки в такім слабо оселім замку, як Житомир, де „здешніи малыи люди в час потреби добре осести и оборонити не можуть” свого замку, і конче потрібують якоїсь воєнної залоги ⁶⁾), але й по люднійших замках. Бачили ми аналогічне прошенне повсякчасного розквартирування війська як одинокої певної охорони й безпеки в Браславі.

Таке трівожне і незабезпечене жите для людей більш вибагливих, з вищих верств особливо, було незносне, і панського елементу серед місцевої людности на постійнім мешканню ми на Україні сливе не бачимо. Не було йому тут що й робити, бо господарства вести не можна було, і задля скупих доходів з уходників не було

інтересу тут сидіти. Навіть ті пани, що займали якісь уряди тут, найчастіше виручали себе ріжними служебниками й заступниками; тільки деякі вояки з замиловання жили тут завсїди та в тутешню пограничну боротьбу вкладали все своє житє. Поза тим ріжні *minores gentes* місцевого боярства, ріжні вояки з ремесла, та сїрий демос міщанський і селянський, невибагливий і витрївалий на нужду і небезпеку. В його очах сї трївожні й небезпечні обставини житя з лихвою переважували ся привабними сторонами тутешньою побутою, які не переставали серед найбільшого розярєння татарських наїздів тягнути сюди осадника. Українське дозвіллє, широка воля й свобода в відносінах, брак всього того утиску, матеріального й морального, який давав себе чути в ліпше засиджєних і захищєних місцях „посполитому чоловікови” з боку суспільної єрархії, і невичерпані богацтва природи та

свобода в користуванні з них — тягнули сюди й привязували людей до сеї землі зливою кров'ю й посипаною попелом від татарських наїздів. Ми бачили в описі браславського нещастя 1551 р. сей несподіваний фінал: по свіжо пережитій катастрофі, по спаленню замку й поголовнім виведенню в неволю всіх, хто в тім замку був, — люде які заціліли припадко́м, замість того аби тікати куди видко від сих зрадливих осель — навпаки сидять на попелищах Браслава і чекають, коли їм правительство поставить новий замок „на томъ же местци” — „хотячи садити ся зася на отъчизнахъ своихъ для великихъ пожитковъ тамошнихъ”.

Слово „отчизни” не повинно тут нас ввести в помилку: мова йде не тільки про місцевих бояр-землян, а й репрезентантів всяких верств суспільних — міщан і селян. Вони всі чули себе тут не паріями суспільности, а повноправними членами її, і з зброєю в руках „наставляючи

груди свої" против бісурменського неприятеля, готові були також дати відправу й усяким неоправданим претенсіям суспільної єрархії, самим старостам навіть. І се не вважаючи на всю силу і вплив, які мали сї віцекоролі в ролі одиноких репрезентантів державної власти в сих вийнятих з звичайних умов і норм воєнних територіях, в ролі комендантів замку, що давали єдиний захист і безпеку людности, і проводирів місцевої міліції, до якої мусів належати кождий тутешній обиватель! Такий, напр., бунт Канівців і Черкасців против свого старости Тишковича, наслідком його драч і кривд, в 1536 р., що привів до заміни Тишковича иньшою особою ⁷⁾. Подібний бунт став ся кілька років потім на Побожу: на початку 1541 р. „вси земяне и мещане браславские и винницкие звязнивши ся ⁸⁾ напротивку старосты своего кн. Семена Пронского, поймавши старшого земянина Богуша Слупицу втопили, врядника князя

Пронского вонъ выгнали и замокъ въ свою моцъ взяли, и самого князя Пронского у Веницы облегли”⁹⁾, і здобули, а майно його забрали, ще й змусили його видати їм лист що не буде на них скаржати ся в. князеви, коли сей бунт виявив ся. І люде хвалили собі жити повним житєм тут, серед трівог і вічної війни, заглядаючи з часта в очи смерти й татарській неволі, ніж хилити ся перед паном і урядом в більш безпечних околицях, і замість бідувати й сповняти ролю робучого інвентаря там, користати тут повними руками з українського дозвілля, з „великих пожитків тамошніх”.

Ревізор не залишив нам пояснити, в чім полягали ті великі українські пожитки, що звабляли сюди людність неважаючи на вічні напади від Татар, нужденну оборону й небезпеку житя й свободи. На всі сторони від сих нужденних замків тягнули ся безграничні простори урожайної землі; не винищені ліси й

байраки давали гарні випаси й захист худобі й її господарям, а приміщена десь під захистом такого ліску, серед безкрайого моря цвітучого степу, пасіка при малім догляді давала масу найкращого меду й воску. Геть далеко на схід і полудне в саме сусідство татарських кочовищ тягнули ся ті невичерпано-богаті безкраї „уходи”, де промишляли всякі „уходники”, не знаючи над собою нічиєї власти, не маючи нікого над собою крім горячого полудневого неба, а навколо себе розкішного степу який так мальовничо змалював на підставі старих переказів задніпрянець Гоголь:

„Все полудне, вся просторінь нинішньої Новоросії, до самого Чорного моря було зеленою, дівичою пустинею. Ніколи плуг не проходив через незмірні хвилі диких рослин; тільки коні, що ховали ся в них як в лісі, витоптували їх. Нічого кращого не могло бути в природі, вся поверхня виглядала як зелено

золотий океан, скроплений мільйонами різних квіток. Крізь тонкі високі стеблі трави переглядали блакитні, сині й фіолетові волошки; жовтий дрік вискакував в гору з своїм гострокінчастим вершком; біла кашка крутими шапками виглядала на поверхні; занесений бозна звідки колос пшениці досягав в гущавині”.....

Серед сього розкішного дозвілля жили вони „уставично на м’ясі, на рибі, на меду з пасік”, „ситили собі мед як дома”, не платячи за се ніяких податків, і з багатими запасами риби, меду, шкір вертали ся на зиму в городи.

Не тільки з східно-українських міст, а і з дальших поліських і волинських околиць кожної весни сотні людей смілих і підприємчивих розходили ся по степовим уходам, і до глибокої осені пробували тут. Черкаські міщане скаржили ся, що староста, охотячи ся до більших поборів, роздає уходи

„чужегородцям”: Киянам, Чорнобильцям, Мозирцям, Петриківцям, Бихівцям, Могилівцям, — отже тут приходні не тільки з українського, а й глибшого — білоруського Поліся ¹⁰⁾. По Припяти й її полудневим, волинським притокам ідуть комяги, везуть товари „з низу” — мед, рибу й інші продукти, придбані волинськими промисловцями ¹¹⁾. Число їх все зростало, збільшала ся між ними конкуренція, і користаючи з неї українські старости збільшали свої побори. Голосні нарікання української людности на своїх старост за се стрічають ся на кождім кроці. Місцеві люде — міщане перед усім, стояли на тім, що їм за їх воєнну службу належить свободне користанне з уходів — „ничого не были повинни з тыхъ уходовъ старостамъ водлугъ старини давати, бо дей за то служимъ”, як казали вони в своїм процесі з черкаським старостою в 1544 р. ¹²⁾. Ревізорам в 1552 р. вони

поясняли, що давнійше до старости черкаського належало тільки п'ять уходів, якими він міг розпоряджати — „даиваль ихъ кому хотячи а з якоє кольвекъ вिति або части”; всі інші були в розпорядженню черкаських міщан, і вони не питаючи ся нікого, займали ся там промислами, даючи старості невеликі датки; від ватаги уходників одного бобра, з риб по 30 риб (щук, коропів, лящів, сомів), а як були осетри — одного осетра. Але старости для побільшення доходів замкових і своїх заводили все більші оплати, не тільки з чужесторонців, а і з місцевих міщан за право промишляти на уходах. Користаючи з своєї сили і влади, яку давали їм обставини місцевого життя, як комендантам замка, де знаходила свій захист і оборону вся місцева людність, старости в тяжкій руці держали місцеве міщанство і без церемонії заводили різні драчі.

Славний Остафій Дашкович, що так

запопадливо збирав засоби на пограничну оборону й боротьбу з Татарами й за те уславивсь у сучасників як пограничній богатир, а до потомків перейшов з славою народнього вождя й першого організатора козачини — дуже сумні спомини лишив у місцевої людности збільшуваннем поборів. Давнійше на Різдво, на „колядку”, ватага з 5-6 душ давала старості одну куницю, а Дашкович почав брати від кожного міщанина по куниці, і з наймитів їх і козаків також по куниці або лисиці, або грошима по 12 гр. В 1550-х рр. старости черкаські брали з уходників наперед, даючи їм дозвіл, „поклін” з різних припасів (овса осьмак то значить 5 бочок солянок, круп бочку, солоду бочку), або медом чи грошима, і уходники одні перед другими набивали ціну (одни перед другими опережаючи підвищують). Потім, коли уходники вертали до дому, староста бере з них як свою „вить” восьму частину всього: „з рыбъ,

з сала, з мяса, з кожъ и со всего”. З уходів канівських, як безпечнійших і ближших, старости хотіли брати половину здобичи і умисно не давали своїм міщанам, що претендували на сі уходи за меншою оплатою. З черкаських уходів міщанських, окрім своїх замкових, староста в 1551 р. взяв 80 кіп грошима; уходників було тут коло 300 душ. Канівські задніпрянські, т. зв. „сіверські” уходи, по словам боярина Чайки, що завідував Каневом за Дашковича, приносили від половинників 90 кадей меду, окрім бобрів, риб, мяса й иньших пожитків — не рахуючи очевидно різних самозванних уходників, бездомних козаків, що нікого не питаючись і не журячись старостою „чинили переказу” уходникам, мешкаючи навіть „установично” на уходах ¹³). Мусіло бути справді велике багатство здобичи, коли варто було за риск, працю, наклад вдоволити ся тільки половиною здобутку, й для

сього мандрувати з Волини, Пинщини, Могилівщини куди небудь на Рось або задніпрянські „сіверські” уходи ¹⁴).

Мід від уходників забирали місцеві старости собі до корчом. Теж саме хотіли робити вони з шкурами (в Черкасах скаржили ся, що староста окрім двох бобрів даваних давнійше від ватаги — одного старостинського, другого — городского, став брати ще „вить” — семого бобра, а решту купує, по якій ціні хоче, не випускаючи з замку). Хотіли завести монополь навіть на рибу, але він не удержав ся, і Дніпром повз Київ ішли в результаті кожної кампанії десятки великих комяг з рибою („а бываєть комягъ о колькодесять одноє осени”). Місцеві люде й різні „чужоволостці” (Мозирці, Могилівці, Рогачівці, Річичане, так само Волиняне й Підляшане) везли рибу свіжу й вялену, солону в бочках, осетрів штуками і в бочках, білугу — найблагороднійшу рибу, що за

те й забирала ся вся як мито на київського воєводу ¹⁵).

Річний промисел — ловленнє риби, та злучена з тим також ловля бобрів, — становив головну категорію в сих ухадницьких промислах, і на весь пізнійший час він зістав ся головним промислом і джерелом прожитку для козачини „низової і річної”. Опись черкаського замку досить повно описує головні території (ревіри) сього промислу по Дніпру й його притокам, почавши від Черкас: уход і стан Дубослей, з озерами уступними і затоками, повними риби й бобрів, такий же уход і стан Еланський — обидва старостинські, устє Сули і Пивський уход — власність Пустинського монастира, уход Воловський, Кремінчук, Лісок, устє Тясмина і всі уходи по Тясмину — черкаські міщанські (з виїмком ухода Родивонівського князів Глинських і Бузуківського уходу монастира Печерського), уход Псіольський,

Ревуче, Кишенка (на устю Ворскли), Вовчий остров, Орель з своїми уходами, Романівський уход — так само, Протолч (сей старостинський), уход Кошоум, Білоозеро, Отмут — черкаські, усте Самари монастира Печерського, а далі аж до верхівя її — черкаські; уходи на порогах, старостинські: Волницький, Ненаситецький, далі: Плетениця, Томаковка, Базавлук, Носівський, Аргачинський, Таваньський — на звіснім кримсько-дніпровським шляху ¹⁶).

Другу категорію становлять пасіки. Вони не сягають в степи так глибоко: найдальші згадують ся на Тясмени і Ворсклі. З уходів на Ворсклі староста в 1550-х рр. дістає 11 кадей меду, скількість зовсім поважна ¹⁷).

Лови звірині згадують ся під Черкасами за Дніпром: тут староста мав свої лови по першій пороші, і в тім часі не можна було людям тут ловити; в иньших місцях була, очевидно, повна

свобода, і сі лови, безперечно, практикували ся широко (пригадати прибільшені оповідання Михайла Литвина про маси звірини й диких коней, або при нагоді кинену його сучасником Претвичом замітку, що в степах „звірів всюди досить — диких коней, зубрів, оленей”, і від слідів їх табунів трудно відрізнити слід малої ватаги Татар ¹⁸). Ловленнє диких коней було спеціальністю сих степових просторів. З оповідання черкаської описи 1552 р. виходилоб, що тутешня людність практикувала випас коней в диких степах на свободі: хто б вигнав одного чи більше коней „з диків”, має їх привести на замок, і з замку господар забирає своїх коней, давши певну оплату тому хто їх зловив.

Далі до сих степових промислів притикає „соляництво” — ходженне по сіль на чорноморські лимани. І нарешті — засідки й лови на татарські „бутинки” — різного роду здобичу: від „луплення татарських чабанів”,

забирання овець і коней з татарських стад почавши — до засідок і бійок з татарськими ватагами, луплення й забирання в неволю Татар, коли траплялась нагода. „Доходъ з бутынковъ” грає теж не маловажну роль в економічному життю Черкас в першій половині XVI в., в доходах людности і замкового уряду і в їх суперечках про замкові побори й драчі ¹⁹⁾).

Примітки

¹⁾ Архивъ Ю. З. Р. VII. II с. 20-1.

²⁾ Акты Зап. Р. I ч. 120 і Акты Ю. і З. Р. II ч. 108.

³⁾ Архивъ Ю. З. Р. VII. I с. 81-2, 95.

⁴⁾ Винниця — Архивъ VII. I с. 602, пор. тамже с. 610: „Село пана Аксака Стрыжовка, домовъ 80, хто коня маєть, каждый на войну Ъдетъ при пану и безъ пана”. Теж саме було і в Браславі, і

ревізор нарікав тільки, що бояре і міщане не тримають коней до служби, тим часом як давнійше міщане, що мали пасіки, обов'язані були їздити „о двуконь” кождий (Żródła VI с. 125). Житомир — Архивъ VII. I с. 145.

⁵⁾ Переклад в Записках одеських VI т. 333.

⁶⁾ Żródła VI с. 141.

⁷⁾ Архивъ III. I ч. 2, *ibid.* VIII. V ч. 24, Акты Ю. З. Р. II ч. 127 і спеціальна стаття А. Яковлева: Бунть Черкасцевъ и Каневцевъ въ 1536 г. — Україна 1907, I.

⁸⁾ Себто: „зваснивши ся”, посваривши ся.

⁹⁾ Про сей бунт маємо в кількох документах: В. князь повідомляючи земян, що він забирає кн. Пронського з уряду, коротко згадує про бунт (Архивъ Ю. З. Р. VIII. V ч. 15, кор. 17); з відповіді кор. Бони на реляцію маршалка волинського кн. Фед. Сангушка, довідуємо ся, що він не міг зайняти ся розділом маєтностей кн. Острозьких наслідком того браславського

повстання, яким мусів займатись; він був скликав князів і панів волинських іти на ратунок кн. Пронському, але потім передумав, боячи ся, щоб Браславяне і Винничане не відповіли ще різше на такий похід: „доведавши ся, замку не спалили, а сами где до земли неприятельские не пошли”, і вважав за ліпше через одного з винницьких земян намовляти їх добрим способом, „абы они таковыхъ речей понехали” (Archiwum Sanguszków IV ч. 223, пор. лист в. князя в тійже справі — ів.ч.224). Претвич в своїй записці згадує теж про се: *Natenczas gdy Winniczanie i Braclawianie oblegli byli xiedza Prunskiego na Winnicy, byłem przy iego mosci* (с. 54). І тут як і в Черкасах в. князь забрав старосту, хоч і підтвердив йому особним листом, що той бунт не повинен шкодити його добрій славі (Архивъ VIII. V ч. 16). Може в звязку з сим бунтом стоять і пізнійші скарги браславських обивателів на своїх старост

(Archiwum Sanguszkow IV ч. 361, Архивъ VIII. V ч. 26 і Любавського Сеймъ с. 504 і далі), як і спори черкаської людности з старостами.

¹⁰⁾ Архивъ Ю. З. Р. VII. I с. 85.

¹¹⁾ Źródła VI с. 62.

¹²⁾ Архивъ Ю. З. Р. VII. II с. 275.

¹³⁾ Архивъ Ю. З. Р. VII. I с. 103.

¹⁴⁾ Архивъ Ю. З. Р. VII. I с. 85 і 103.

¹⁵⁾ Архивъ Ю. З. Р. VII. I с. 112.

¹⁶⁾ *ibid.* VII. I с. 84-5.

¹⁷⁾ Архивъ Ю. З. Р. VII. I с. 86. Пор. в процесі 1536 р. міщанські „пасіки звичності на Тясмени”.

¹⁸⁾ „Апология” Претвичча, с. 49.

¹⁹⁾ Архивъ Ю. З. Р. VII. I с. 83, 86, т. II ч. 18.

КОЛЬОНІЗАЦІЙНІ	ОБСТАВИН	І
САМООБОРОНА	ЛЮДНОСТІ:	
НЕБЕЗПЕЧНІ	ОБСТАВИНИ	
УХОДНИЦЬКОГО	ГОСПОДАРСТВА,	

**ТАТАРСЬКІ НАПАДИ, ПЕРЕХОД
УХОДНИЦТВА В ПАРТИЗАНСЬКУ ВІЙНУ,
ДОБИЧНИЦТВО, ЗАЧІПКИ З ТАТАРАМИ.
ПОХОДИ НА ТАТАР 1493-1523 Р., НАБІГ
НА ОЧАКІВ 1528 Р., ПАРТИЗАНЬСЬКА
ВІЙНА ЯК СПОРТ І ПРОМИСЛ,
ОПОВІДАННЯ ПРЕТВИЧА,
ПОГРАНИЧНИКИ ЗАХ. УКРАЇНИ, РОЗВІЙ
ПОГРАНИЧНОЇ ВІЙНИ.**

Щоб зрозуміти, як сі промисли уходничі переходили в зачіпки з Татарами, розбої й партизанську війну, ми повинні перенести ся в ті обставини, коли оті українські замки були укріпленими таборами на воєнній території, де все жило на воєнній нозі, й виходячи за ворота свого острогу чи замку, чуло себе виставленим на всяку небезпеку з боку „людей неприятельських". Ще при кінці XVI в., коли обставини українського життя вже значно змінили ся на ліпше, завдяки зросту народньої

самооборони, подорожник Лясота описує нам, як всяка рільна робота вела ся „оборонною рукою". Переїздячи через Прилуку (подільську), на пограничу Браславщини й Київщини, отже віздячи в територію, яка в другій половині XVI в. що йно кольонізувала ся на осело, він записує: „місто се має гарні, родючі поля й рілі, а серед них з часта видніють ся дивні малі, відокремлені домки з стрільницями: туди тікають селяне, коли на їх нагло й несподівано нападуть Татари, і боронять ся звідти, бо кождий селянин, ідучи в поле, бере на плече свою рушницю, а при боці свою шаблю або тесак (Tessaken), тому що Татари тут дуже часто крутять ся, і майже ніколи нема від них безпечности" ¹⁾). Звісна народня пісня описує ту небезпечну обстанову, в якій приходило ся господарити навіть в сусідстві осель:

Ой в неділеньку рано пораненьку
Тай ізібрав женців Коваленко,

Хлопці, дівчата, та все молодії,
Поробив їм серпи та все золотії.
Ой повів женців долом-долиною
А на тую пшениченьку на озимую:
„Ой жніте, женці, розжинайте ся
І на чорную хмару оглядати ся,
А я піду до дому та поснідаю
В неділю раненько пообідаю.
О і жнуть женці розжинають ся,
На чорную хмару озирають ся,
Ой тож не хмара — то Орда іде,
А Коваленко передок веде.
Вязали руки та скрипицею,
А залили очі та живицею ²⁾).

Тим з більшим ризиком були зв'язані промисли по далеких уходах, яких кільканадцять або й кількадесять миль від замку. Користання з тутешнього дозвілля часто оплачувалося смертю або неволею; не дурно в черкаських постановках про одумерщину як звичайна

альтернатива виступає: „который мешанинъ тамошний умретъ або его Татарове возмутъ" ³). „Нї оден рік не пройде без того, щоб не побрали десь Татари в неволю рибалок", згадує Претвич в своїх записках, та оповідає, як він оден раз зробив Татарам засідку: вислав рибалок браславських на Бог, а сам пішов за ними слідом, і як дали йому знати, що Татари справді погромили тих рибалок „на живій воді", він погнав за ними з своїми служебниками і погромив Татар. Іншим разом згадує він про Татар, що йшли з земель в. кн. Литовського (подніпрянських), „позабиравши людей по уходах, пасіки повибивавши" ⁴).

Таким чином уходництво вимагало великої відваги й знання степу та його обставин, татарських звичок та навичок. Відважних людей не бракувало: як ми бачили, в другій четвертині XVI в. уходників напливало все більше, і вони одні перед другими набивали вкупну ціну й

старостинську вить за дозвіл на уходництво, за ніщо рахуючи й невигоду й небезпечність супроти богацтва здобичи. Для безпечности, як і для потреб самого промислу, вязали ся вони в ватаги, більші або менші, розумієть ся узброєні на випадок стрічи з Татарами, а для охорони ставляли часом на своїх уходах подібні „городці", які бачив Лясота на Побужу, або инакші засіки („січи") й укріплення. (В 1541 р. черкаські міщане й слуги скаржили ся між иньшим на свого старосту, що він їм не позволяє ставити чи уживати „городців" в тих уходах) ⁵).

Промисел мусів вести ся таким чином оружною рукою, і вів ся дійсно, а ватага уходників, чи ціла група ватаг, яка промишляла на певнім уході, де небудь в сусідстві татарських кочовищ, на нижнім Дніпрі, Богу або Інгулі, представляла з себе zarazом і промислову компанію і певну воєнну силу. Виставлена на

неустанну небезпеку від Татар, раз у раз поносячи від них шкоду, вона з свого боку не пропускала нагоди дати Татарам реванш за ті „перекази“, які терпіла від них в своїх промислах. Розвивався певного рода пограничний спорт: хто кого — Татари наших, чи наші Татар, як висловляється сучасник, описуючи українське пограниччя⁶). Як для тих, так і для других це було так само питання честі, так сказати, як і зовсім реального „заробітку, і заробіток сей навіть був, як я вже сказав, отаксований і оподаткований місцевою адміністрацією. „Кгда ся придасть Черкасцомъ бутынокъ або языки (невільники) з людей неприятельскихъ, тогда старосте з бутынку того одно што лепшое: кони, або зброя або языкъ, а иншии языки и бутынокъ имъ; также кгда козаки з земли неприятельской здобывши ся приходятъ, з добытку того старосте одно што лепшое”.

Тут виразно відрізняється здобича з воєнного походу від більш принагідного „луплення” татарських людей, що вже з кінця XV віка стає звичайним явищем українського життя на цих пограничах. В 1489 р. „люде” київського воєводи Юрія Паца розбивають торговельний караван московських купців на дніпровім перевозі, на Тавани ⁷⁾. З 1492 р. маємо скаргу кримського хана на такі дрібні зачіпки: „Кияне і Черкасці, пришедши Дніпром, под Тягинею корабель (татарський) розбили і чоловіка одного взяли і багато річей і грошей побрали; потім иньшого чоловіка взяли і кілька волів з ним забрали; і потім під Тягинею ж Черкасці десять коней взяли й три чоловіки в неволю забрали” ⁸⁾. В пізнійших 1490-х роках Черкасці граблять московського посла коло Тавани, йдучи на Очаків, і знов кілька років пізніше „київські Черкасці”, як називає їх московський меморіал, воюють Татар під Очаковим ⁹⁾. З

уходів нижнього Дніпра в початках XVI в. прокрадають ся „козаки” рукавом Дніпровим, обминаючи татарські городки на Тавани, щоб шарпати Татар, і хан наказує той рукав „лісою переплести й каміннем засипати” ¹⁰). 1524 р. доносить Дашкович в. князю про велике невдоволення хана з powodu, що черкаські козаки погромили й побили купців з Кафи ¹¹). В 1540-х рр. хан, відповідаючи на скаргу литовського правительства на татарські напади, з свого боку скаржив ся, що литовські люде „на Тавани на Дніпрі, на Бургуні (тамже переправа, коло Тавани), на Чорній Криниці, на Дробних Криницях, на Самарі людей наших бють, купців громяць, иньших забивають, а иньших живих в неволю беруть, товари їх забирають, улуси громляць, худобу й стада беруть без числа; соляники, що приходять до Кочубієва, забирають в неволю і забивають людей наших, кого тільки спіткають: торік соляники,

прийшовши по сіль, зловили Татарина Саричору на ймя, й повели з собою. Також торік ваші люде перейнявши убили на Тавани слугу (ханського, післаного гонцем) Джан-Гільдея, і з ним був оден купець Атока — товари його забрали, і через те ніхто з наших слуг не смів їхати в посольстві" ¹²). В серії тих скарг був також звістний епізод, як козаки погромили на Санжарові купецький караван турецько-татарський ¹³).

Се була неустанна дрібна партизанська погранична війна, якою зривала українська людність своє серце на Татарах за вічний страх і небезпеку, в якій держали вони Україну, за їх вічні пустошення і грабовання. Се лупленне Татар, як я сказав, ставало спортом і — заразом певним джерелом доходу для сеї передової стражі української кольонізації. Від часу до часу в тім же дусі робили ся значнійші експедиції на татарські кочовища й укріплення

— часом самою тою ж українською людністю на власну руку, часом організовані самими українськими старостами чи иньшою адміністрацією.

Так уже в 1493 р., віддячуючись Татарам за напад на Черкаси, староста черкаський кн. Богдан Глинський напав на новопоставлену Татарами очаківську кріпость, здобув і зруйнував, побив Татар, а иньших забрав у неволю ¹⁴). З 1490-х рр., без близшої дати, маємо згадку про те, як „Черкасци ківські” воювали Татар під Очаковим, і побрали в неволю Татар ріжних очаківських ¹⁵). Зимою 1502/3 р. згадуєть ся похід „київських і черкаських козаків” човнами по Дніпру, коли вони погромили десь коло тягинського перевозу воєнну ескорту татарську, що провозжала послів ¹⁶). В дальших роках такі походи човнами Дніпром на Татар стали таки докучати Орді, що хан збирав ся ставити новий городок на

Дніпровім острові і перегородити Дніпро ланцюхами, щоб не можна було їхати ні вгору ні на низ ¹⁷⁾). Звістки наші про сї експедиції на Татар дуже припадкові й неповні, тому про сї Дніпрові походи, що так Орді докучили, нічого ближше не знаємо.

З 1516 р. маємо звісний похід Предслава Лянцкоронського старости хмельницького: досить дрібний сам по собі, очевидно — оден з досить звичайних таких нападів. Вояки польські, що стояли на Поділю, з ріжними охочими пограничниками під проводом Лянцкоронського пішли під Очаків і зайняли великі стада овець на нижнім Дністрі. З тими вівцями вони подали ся як скорше назад, але Турки з Білгорода догонили й звели з ними битву над Дністровім лиманом, але Лянцкоронський відбив ся від них ¹⁸⁾).

В 1523 р. мав бути значнійший, але на жаль — дуже мало знаний в подробицях похід

Дашковича в Крим; користаючи з замішань в Орді, де наложив головою хан Магмет-герай, а може й виступаючи як союзник котроїсь з татарських партій, він спалив Очаків і наробив великого спустошення в Криму ¹⁹).

В 1528 р., при кінці, згадується велика експедиція пограничних старостів на чабанів татарських під Очаків: ходив староста черкаський Дашкович, „старости виницький і brasлавський" — то значить, мабуть, намістники — підстарости кн. Конст. Острозького, що держав тоді Винницю і Браслав, і староста Хмельницький Предслав Лянцкоронський. Всього зібраного з ними „війська" польський хроніст рахує 1200 їздців, „Поляків і Русинів". Вони зайняли великі стада коней і овець; Татари пробували відборонити, але їх в трох бійках побито (розуміється, мусіли бути то якісь дрібні ватаги татарські), і старости з тріумфом привели з собою, як кажуть, 500

коней і 30 тис. овець! ²⁰⁾). Заохочені сим успіхом, на другий рік, подільські вояки задумали нову експедицію. На чолі їх стояли два молоді магнати з України: Язловецький і Пілецький. Зібравши коло 2000 вояків з пограничного війська й різних інших аматорів, Поляків і Українців ²¹⁾), вони задумали використати тодішню усьобицу: боротьбу Іслам-солтана з ханом Сеадатом, і уложили напад на Очаківських Татар. На перед, на звіді, був висланий якийсь Русин, обізнаний з місцями і шляхами; він наїхав на татарські стада овець і користаючи з сеї нагоди, зайняв і погнав їх; але здибав ся на дорозі з чабанами волоськими, які погромили його, забрали стада й його самого вбили. Язловецький, не діставши вістей, рушив з своїм військом, поїхав на татарські кочовища і заставши їх несподівано, погромив, побив, пограбив, і зайняв під Очаковом великі стада коней — коло трох тисяч, як казали. Але Очаків

тоді був уже в руках Іслам-солтана; сього Язловецький не знав, а Іслам, роздражнений нападом, задумав помстити ся над такими необачними союзниками. Він вислав післанців до Язловецького, жадав вияснення сього нападу і закликав до себе на розмову. Язловецький, збентежений таким несподіваним оборотом — що погромив він союзника, заявив, що готов дати всяку сатисфакцію, вернути забраних коней, і поїхав з иньшими панами до Іслама до Очакова. Але там їх арештовано, а полишене Язловецьким військо погромлено несподіваним нападом. Іслам хотів загамувати Татар, але се йому не вдалось, і мало хто лишив ся живий тоді з сього полку ²²).

Так дрібна погранична війна на уходах і дрібні експедиції та напади роблені самою людністю, при прихильній неутральности або й заохоті місцевої адміністрації, та оборонні „погоні" за Татарами непомітними переходами сходили на

воєнні походи на татарські землі, організовані репрезентантами місцевої адміністрації. Розбійничо-воєнний промисел Татар своїми прикладами впливав на організацію аналогічного воєнно-розбійничого промислу серед української людности, з оборонної організації формуючи воєнне ремесло зачіпне, агресивне, з мешканців обов'язаних до оборонної служби — вояків-спеціалістів, для яких війна ставала стихією.

Претвич в своїх цікавих записках поясняє, що татарські напади стали хронічним явищем, бо зробили ся джерелом прожитку для людности, джерелом зарібку для місцевих капіталістів, джерелом доходів для адміністрації й правительства. Капіталісти „Турки" в Білгороді й Очакові, і так само, очевидно, в Кафі або Козлові, давали ріжній татарській голоті коней на борг для нападів з умовою, що Татарин за се давав їм половину здобичи, яку в тім нападі

здобуде; посиляли з ними також своїх служебників і наємників на свій ризик. Діставали таким чином частину здобичи, а решту її купували від тої голоти по чім хотіли. Адміністрація, поясняє Предвич далі, мала великі доходи з продажі добичи: при продажі невільника платив 300 аспр продавець і стільки ж купець до місцевого фіска, „і так кожного року діставав цісар (султан) по кілька сот тисяч аспр з продажі людей в Очакові й Білгороді" ²³). Подібно, як ми бачили, адміністрація українська побирала собі різні такси й оплати від здобичи, яку діставали тутешні люде в погонях на Татар, в спільних походах з адміністрацією, або приводили з собою з степів, з своєї степової боротьби з Татарами. Почавши від листів Жигимонта Старого до подніпрянських старост 1541 р., де він гірко закидає їм, що вони дозволяють козакам нападати на татарські улуси, а „тими їх добутками по половині ділять

ся" ²⁴), такі докори з боку литовсько-польського правительства стають „загальним місцем" в листах до пограничних урядів. Для вояків коронних, розложених на Поділю, і так само для ріжного воєнного люду на Подніпровю був певний інтерес викликати татарський напад, щоб потім погромити Татар — і то не тоді як вони тільки йшли з порожніми руками, а тоді як вертали ся обтяжені здобичею, бо здобич сю в таким разі вояки забирали собі й віддавали власникам її тільки за певний викуп, або й навіть зовсім собі присвоювали ²⁵). (Се може теж мабуть до певної міри нам толкували, чому Татар громять звичайно тоді, як вони вже вертають: се не тільки було лекше, але й інтереснійше). І як з татарського боку дрібні наїзди стали звичайним явищем, ремеслом для прожитку, і практикували ся по кільканадцять разів до року, з меншим ризиком і заходом ²⁶), — так і з України розвивали ся наїзди на Татар

— чи то в формі погони, викликаной татарським наїздом, чи то в формі реваншу, або застрашення на будуче. Послухаймо про се оповідання Претвича, одного з голоснійших репрезентантів сеї воєвничої української адміністрації:

„Перший похід його (Претвича) в степи на Татар був тоді як п. воєвода белзький (Сенявский, гетьман польний) ходив до Дубової луки переймати Татар, що пішли були на в. кн. Литовське і йдучи по дорозі на Журнобродщині позабирали людей в пасіках і меди повибивали, і обминули п. воєводу. А він довідавши ся, що вони вже завернули до дому, післав мене з своїми служебниками наздогін. Догонивши їх на Аджібеку (Хаджібейським лимані?), побив їх, забрав в неволю і відібрав від них людей королівських; коней при тім дістав 170, а між ними була половина турецьких, що дали їм за половину здобичи, як завсїди дають. Потім на

другий рік прийшло татарське військо з султаном Еджібеком; воєвода белзький з воєводою подільським погромив їх коло Панькович, і вони вернули ся від Панькович, а я упросив ся у них ще за Татарами, і відправили мене з своїми служебниками. Пішовши, злучив ся в степу з людьми воєводи волоського і догонив Татар на Беримбою, в ночі; тої ночі бив ся я з ними трічі; були зо мною ще й Браславці. А Татари були білгородські, очаківські й добруджські; коней нам дістало ся 560, а між ними було турецьких коней зо 200. Потім прийшло татарське військо і „брало" в винницькій волости — тоді взято пана Миська. Були Татари білгородські й очаківські, і з ними Турків зо триста. Зібравши ся йшов я побіч, щоб перейняти білгородських; оден улан, свояк царський звернув з білгородськими Татарами і я їх підстеріг на Чапчаклею й побив, а того улана й Атоку зловив живцем.

„На другий рік в осени приходило кілька сот Татар очаківських і білгородських, „брали" по Бар і під Хмельником. Я тоді стеріг шляхів, і теперішній воєвода київський, а тоді староста браславський (кн. Пронський), прислав до мене, що Татари граблять, отже, прошу вас, поспішайте до мене; і казав іти до нього на Мушурів ²⁷). Зійшовши ся там з ним, пішли за ними і догнали тих що йшли позаду коло Чапчаклею. Ми половили їх живцем і вони дали нам знати, що передні мали їх чекати на верховинах Березанських: мали відіслати в'язнів, а самі знову йти на державу королівську. Тоді перебравши людей своїх (за Татар) післали сьмо їх наперед, а самі йшли за ними і побили їх на голову: взяли в'язнів понад 50, а коней дісталося нам більше як тисяча, а між ними було коло 1450 коней турецьких, на яких Турки висилають Татар на войованнє.

„Коли Винничане й Браславяне облягли були

кн. Пронського в Винниці ²⁸⁾, був я з ним. Прийшов Білек мурза й ин., вибрали Димидівці і у мене взяли півтреті тисячі овець, що був я взяв у буркалабів сороцьких, і трох служебників мині забрали. Післав я за ними наздогін служебників, але вони не могли їх догонити і вернули ся, але стріли ся з білгородськими Татарами, що йшли з в. кн. Литовського; побили їх, відібрали людей королівських і вязнів живцем узяли. Потім білгородські Татари воювали в в. кн. Литовським. Кн. Пронський пішов їх переймати в Нерубаю, а я з служебниками своїми стеріг їх на бродях під Кремінчуком. Поки ми прийшли під Нерубай, Татари вже проминули й пішли, але частина їх натрапила на моїх служебників, і ті їх побили або живцем побрали.

„На другий рік Татари білгородські й добруджські воювали під Овручом і під Хмельник заходили. П. воєвода (Сенявский),

зібравши ся, пішов за ними, а кн. Пронський, не зходячи ся з ним, пішов за ними з своїми людьми по тій стороні Богу. Татари піймали його сторожу, спостерігши, що люде йдуть за ними по обох боках Богу. П. воєвода стеріг їх на бродях, але не мігши підстерігти вернув ся сам назад, а мене з служебниками лишив. Я післав сторожу далі Богом, і дали мині знати, що переправляють ся низше Чапчаклею. Я тоді пішов за ними в погоню; прийшов під сам очаківський замок, а Татарів не знайшов. Післав до очаківського воєводи, питаючи його, де ті Татари. А він сказав: ви собі відайте ся з Татарами і робіть з ними що хочете; в місті їх нема, вони на верховинах Березанських. Я пішов тоді на них, побив їх там і багато живцем побрав, дітей і жінок поколов, потоптав, мстячи ся за кривди. І коней у них узяв там понад 500"²⁹).

Претвич пише свою записку як оборону супроти

обвинувачень з турецької сторони й самих правительствених кругів Польщі, що його зачіпки з Турками грозять Польщі небезпечним конфліктом. Тому він має всяку причину згадувати тільки про ті походи з свого боку, які були викликані Татарами, і волить промовчувати те, що робилося з власної ініціативи; представити в усій повноті сю пограничну боротьбу отже він не мав причини, а тільки її найбільш легальну сторону — з становища польського правительства. І він кладе при тім натиск на оборонні інтереси сеї пограничної війни. По його словам ліпша організація сторожі й иньші уліпшення в обороні (більша увага гетьманів польських до сеї оборони, поставленнє нових замків, особливо Бару) стримали Татар від більших походів на західню Україну в сих 1540-х роках; вони почали прокрадати ся дрібнійшими ватагами, а на се було самотнім способом — не

пропускати їм сих нападів, гонити ся, шукати тих розбійників в їх власних норах, під турецькими замками.

"Воєвода белзький, побачивши, що тих людей (татарських), які ходять малими ватагами та забирають людей, не може він підстерегти (в свій час), так щоб погромити ще тут, на землі королівський, а шкода і спустошення через те велике всій Україні діється, — удав ся до гетьмана великого, просячи науки в тій справі — чи можна за ними гонити ся в степи, де вони ховаються в сусідстві цісарських (турецьких) замків, і п. гетьман наказав гонити ся за ними, як тільки можна далеко і бити їх, де тільки Бог дасть". „І так воєвода белзький став пильнувати і гонити Татар, а з ним і ми королівські слуги — намножило ся їх в в. кн. Литовськiм: кн. Пронський, теперішній воєвода київський, а тепер теж кн. Коренький (староста браславський в рр. 1548-50, перед тим

житомирський), кн. Вишневецький (звістний Дмитро-Байда), кн. староста володимирський (Сангушко Федор, † 1547 р.). Як вони зявилися та почали вправлятися при воєводі белзьким в рицарській службі, тоді почали заростати шляхи й тим дрібним ватагам в землі королівські, особливо білгородським і очаківським, що під ті часи найбільші шкоди чинили не вважаючи на згоду короля з цісарем турецьким, а тепер їм положено кінець заходом п. воєводи белзького і нас слуг королівських ³⁰⁾".

Претвич, з свого становища, як бачимо, кладе головний натиск на заходи адміністрації, і то адміністрації коронної, не зачіпаючи аналогічної діяльності намісників подніпрянських, тим менше — не входячи в справу розвою воєнних сил і воєнного ремесла, та пограничного українського спорту серед самої суспільности. І ми можемо доповнити поданий ним образ сеї пограничної війни

такими замітками, що і в інтересах оборони, і в інтересах розвою воєнних сил взагалі, розвій сього воєнного ремесла серед людности мусів серед місцевої адміністрації знаходити повне співчутє, бо се давало їй готові контінгенти для всяких воєнних потреб і плянів, не тільки в інтересах державних, а і в її власних — для всяких матеріальних і моральних ресурсів. Що в своїй боротьбі з Татарами, яка ставала все більше успішною в середині і другій половині XVI в. ся місцева адміністрація користувала ся власне сими воєвничими елементами суспільности й на них опирала ся, як з другого боку — своєю протекцією й співучастю та поблажливістю й обороною в усяких вибриках помагала виробленню і зросту сих воєвничих елементів суспільности. Що в міру того, як слабли татарські напади супроти риску і страху реваншу, сї воєвничі елементи шукали виходу своїй енергії і своєму замилованню до сього

воєнного спорту у власних нападах на татарські й турецькі володіння. Коли татарські напади від великих масових походів переходили на дрібні грабівничі ватаги, українська людність навпаки від погонь і дрібних зачіпок переходила до більш сміливих екскурсій на татарські кочовища, а далі — до походів в більшому стилі на турецькі й татарські замки й городи. А розвій таких більших походів втягав все більші маси воєнного елемента, школив і організував їх.

Се власне були ті обставини — суспільно-економічні, колонізаційні й воєнні, в яких росла протягом XVI в. і формувалася українська козачина.

Примітки

¹) Tagebuch des E. Lassota с. 201 (Мемуари вид. Антоновичом I с. 153-4).

- 2) Антоновичъ и Драгомановъ Истор. пѣсни I ч. 25, вар. А. і В. (я збираю сї варіанти до купи).
- 3) Скарга 1536 р., див. вище.
- 4) I. с. с. 55 і 58.
- 5) Архивъ VII. II с. 372.
- 6) Raprocki Herby rycerstwa polskiego с. 221.
- 7) Памятники снош. съ Крымомъ I с. 23.
- 8) Пулаского збірка ч. 24.
- 9) Памятники снош. съ Крымомъ I с. 194-6, 305, див. ще низше.
- 10) Ibid ч. 120 (1510).
- 11) Acta Tomiciana VIII ч. 51.
- 12) Книга посольская в. кн. Литовського I с. 22.
- 13) Див. у мене т. VI с. 10-1.
- 14) Памятники сношеній съ Крымомъ I с. 196.
- 15) Памятники снош. съ Кримомъ I с. 305. По контексту сього реєстру шкод, іщо розпочинається погромом 1493 р., коли Черкасці пограбили Суботу, не можна думати, щоб пригода з московськими купцями Морозовим і

Ширшиком, стала ся тоді ж — се мусить бути иньший, пізнійший похід на Очаків, коли Черкасці пограбили тільки очаківську околицю

¹⁶⁾ Ibid с. 476.

¹⁷⁾ Пулаского док. 120 (дальша згадка про козаків литовських, що прокрадають ся по за Таваню — наведена вище, на с. 58, — поясняє нам, про що тут мова).

¹⁸⁾ Ваповский с. 143.

¹⁹⁾ Карамзін VII с. 78 (на підставі кримських актів, в цілості не виданих досі); Соловйов V с. 1635 (коротка згадка, мабуть за Карамзіним). Смірнов у своїй історії Криму не згадує навіть сього епізоду, взагалі не входячи ближше в тодішні уособиці.

²⁰⁾ Ваповский с. 224.

²¹⁾ Poloni et Roxani в цілім сїм епізоді у Ваповского (як низше).

²²⁾ Acta Tomiciana XI ч. 303 (пор. 314) і Ваповский с. 225-8.

²³⁾ Ор. с. с. 49, пор. 51.

²⁴⁾ Акты Ю. и З. Р. I ч. 105, про них ще низше, в гл. II.

²⁵⁾ Пор. королівську уставу 1518 р., що уставляла ціни на викуп добичі у вояків власниками — Акты Бар. староства I ч. 31 = *Corpus iuris polonici* III ч. 195. Привід до того дало, що вояки й інші учасники погонь на Татар присвоювали собі здобич і не віддавали власникам. Король уставляє таксу викупу, *ut et damna passi sua se reperisse gaudeant, recuperatores vero eiusdem praedae ad recuperandam aliam reddantur hoc pretio et lucro pro labore eorum et opera alacriores*. Так дивиться само правительство!

²⁶⁾ *Tatarowie w małych poczciech jęli chodzić dla przekradzenia mimo straż uajwięcej po 200, po 300, a po 50, 60, 40, a po 30 i po 10, a tak temi małymi tyła ludzie tak kradli ludzi w ziemi w. k. m., że tego bywało przez 20 kroć do roku, w cale*

uchadzali. — Претвич (ор. с. 49).

²⁷⁾ В ориг. Nussurow.

²⁸⁾ В році 1541, на початку.

²⁹⁾ Ор. с. с. 53-5 (переклад дещо покорочую).

³⁰⁾ Ор. с. с. 49-50.

II. Початки української козачини.

**ОБ'ЯСНЕННЯ ПОЧАТКІВ КОЗАЧИНИ.
КОЗАКОВАННЄ ЯК ПОБУТОВЕ ЯВИЩЕ І
КОЗАЦЬКЕ ІМ'Я: ПРИЧИНИ, ЩО
ВИКЛИКАЛИ РІЖНІ ТЕОРІЇ ПОЧАТКІВ
КОЗАЧИНИ, ТЕОРІЇ ЕТИМОЛЬОГІЧНІ І
ЕТНІЧНІ В ІСТОРІОГРАФІЇ XVII-XVIII В.,
УПАДОК РЕАЛЬНОЇ ТРАДИЦІЇ. ТЕОРІЯ
ЧЕРКАСЬКО-ЧОРНОКЛОБУЦЬКА,
НЕЙМОВІРНІСТЬ ЧЕРКЕСЬКОЇ
КОЛЬОНІЗАЦІЇ В ДІЙСНОСТІ; ТЕОРІЯ
ТАТАРСЬКА. ТЕОРІЇ ГЕНЕТИЧНОГО
ЗВ'ЯЗКУ КОЗАЧИНИ З КИЇВСЬКОГО**

РУСЮ, ТЕОРІЯ ПРОТИВ-КНЯЗІВСЬКА (БОЛОХОВСЬКА), ТЕОРІЯ БРОДНИЦЬКА.

Складний процес, яким творила ся й формувала ся козачина, не ясно представляється навіть репрезентантам сучасної історіографії, при всіх матеріалах, якими вони розпоряджаються; тим менше міг бути ясним старим книжникам і ученим, яким хотіло ся дати відповідь сучасній суспільності на питання, як виникло се найбільш кольоритне, найбільш характеристичне, блискуче й голосне явище українського історичного життя. Вони брали ся за рішення сього питання тоді, як се явище не тільки скристалізувало ся вповні, набуло незвичайної екстензивної сили, стало великою й впливовою суспільною верствою, — але й покрило собою інші суспільні верстви, стало репрезентантом української народности *par excellence*, подібно як „народ шляхецький” репрезентував сучасну народність польську. І

таке всенародне значінне козачини, в звязку з незмірно-оригінальними прикладами козацького устрою, козацької стихії, що так різко відрізняли її на тлі загального поневолення народніх мас і України й інших сусідніх країв — Білоруси, Великоруси, Польщі, — сей контраст поневолення і свободолюбного козацького духу й устрою — все се перед усім мусіло навівати гадки про якусь етнічну окремішність козачини, ідеї ”козако-руського народу” як осібної етнічної групи.

Такі теорії етнічного походження козачини були досить наручні змаганням її репрезентантів до спеціальних свобод і привілеїв, тому знаходили пригожий ґрунт в українській суспільности. Оден з пізнійших ”літописців” української козачини Рігельман досить сильно виступає против виводів козачини від різних народів, або „отъ древнихъ нѣкакыхъ вольныхъ людей, кои якобы не принадлежали ни къ какому

владѣнію”. „Для того не почитають себя, чтобъ они подлинно были изъ русскихъ людей или же бывшіи подданные”, а се чинять тому, бо хочуть представить „якобы и до нынѣ были по тѣмъ древнимъ народамъ вольные и никому не принадлежащіе” ¹⁾. З становища суспільної психології вказівка досить цінна, і можна справді думати, що такі мотиви суспільного характеру причиняли ся до переваги теорій етнічної окремішности козачини над теоріями етімологічними, яких теж не бракувало. Так виводили імя козаків від „кози” — що вони були легкі як кози ²⁾, або що вони ловили кіз в степах; від „коси”- „то есть отъ остроты и понятности козацкой”. Але вже оден з найранііших репрезентантів „ученої” козацької історії Гр. Грабянка (1710), вичисливши кілька етімологічних чи етіологічних виводів ³⁾, відкидає їх, чи лишає на другім пляні, а во главу угла кладе вивід від Козар — „древнѣйшаго

рода скифска, идущаго отъ племени перваго Афетового сына Гомера”. При тім Козари, розумієть ся, являють ся Словянами, і „малороссійскіе вои Козаровъ нарицаніе мало что перемѣнивши, въ мѣсто Козаровъ Козаками именуются”. З часом галерія предків української козачини розширяла ся й збільшала ся: відшукано Казахію у Константина Порфирородного, Кавказьку Гірканію, що в перекладі має значити „Козакію” (hircus — цап), літописних Касогів. Але вивід від Козарів зістав ся при найбільшій популярности, завдяки визначній ролі, яку сей нарід грає в нашій літописній традиції, та досить широкому розповсюдженню сього імени в хорографії України. Дотепу й ерудиції ріжних козацьких літописців полишало ся широке поле для всяких заходів у звязуванні сих псевдо-історичних предків української козачини з її дійсними історичними початками. Рекорд побив

безперечно автор „Історії Русів”, бо у нього старі Козари являють ся попередниками козачини не тільки по імени, але і в подробицях організації: се було козацьке військо, а інші українські племена грали роль посполитих XVIII в., і хозарська дань IX в., описана в літописи — се датки київських посполитих на удержання козаків ⁴). *Si non e vero...*

Супроти таких гучних генеалогій козачини від Ноевих синів в простій лінії зіставляли ся на боці скромні, але вповні реальні замітки про утворення козачини, які знаходимо у старших письменників. Так популярний на Україні „Гвагнін”, оповівши про похід Лянцкоронського під Білгород, що від Бельського почавши вважав ся історичним початком козачини, з притиском підносив, що козачина почала ся от з таких охочих людей, яких зібрав Лянцкоронський ⁵). Оповідання се повторив потім укладчик Густинської літописи, додавши до того

етимольогічну фантазію: „И потомъ бранилюбивый сей народъ, засмаковавши себѣ зъ добычъ, поставиша себѣ старѣйшину зпосередѣ себе, нарицаємаго Козака, отъ него же и сами потомъ козаками нарекоша ся” ⁶⁾. Але такий простий і прозаїчний початок не вдовольяв українських патріотів XVIII віка і вони зістали ся при тих хитрих етнографічних виводах.

Але хоч як наївні й ненаукові були сі генеальогії козачини, в кождім разі інтересне й характеристичне для української історіографії XVIII віка — се бажанне звязати початки козачини з староруськими часами, поставити їх як репрезентантів політичного українського життя в тісні звязки з Київською державою, з політичним життям староруських і переходових часів. Сим стара історіографія наша і ті праці, які писали ся під її впливами ⁷⁾, відріжняєть ся досить різко від того, що писало ся під впливом

традиційних поглядів на Українців як на чужородців — Черкас. Сей другий погляд, задокументований для XVI в. старою гльосою Воскресенської літописи про Чорних Клобуків — предків козаків Черкас ⁸⁾, на різні способи потім розробляв ся в російській історіографії ⁹⁾. А своє канонічне завершення знайшов він у її найавторитетнішого репрезентанта в формі досить рішучо висловленого здогаду, що козаки були зрученими потомками Чорних Клобуків. Торки й Берендії, каже він, инакше звались Черкасами й Козаками, вони затримали ся на неприступних островах Дніпра, і розмножені припливом утікачів-тубильців, прийняли їх віру й мову, стали обороняти тих країв від Татар і Турків; від їх імени дістало своє ім'я місто Черкаси ¹⁰⁾.

Ім'я дніпровських Черкас, без сумніву, має центральне значіння в розвою цих теорій і поглядів. Ім'я звучало і звучить як назва якоїсь

кольонії, осади черкаської; подібність імени пригадувала кавказьких Черкасів (Черкесів), і нічого неможливого не було в тім, що справді якась купка кавказьких Черкасів, захоплена якимсь рухом кочовників, залетіла сюди й лишила тут своє ім'я. Як і коли се стало ся, в XVI в., по стільких перемінах і переворотях кольонізаційних, очевидно, не мали поняття. Історія, записана ревізорами в 1552 р. від канівських міщан про „початок Черкасів і Каніва”, має вповні легендарний характер, хоч і приймаєть ся більш або менш серйозно сучасною історіографією ¹¹⁾. Канівці оповідали, що в. кн. Ольгерд, здобувши Кафу, Перекоп і Черкасів пятигорських (кавказьких), вивів відти Черкасів з їх княгинею і головну частину їх посадив на Снепороді, за Дніпром, а иньшу частину в Черкасах, а Снепородців перевів у Канів. Се говорило ся на те, аби оправдати претенсії Канівців на задніпрянські уходи, і

дуже важко відрізнити, що тут може бути деяким відгомонам подій, а що — умисним комбінуванням *ex post* для вказаної цілі. В кождім разі оселення Черкас було річчю такою давньою, що в середині XVI в. не можна було мати про не нїякого докладного поняття: звисне оповідання старшої русько-литовської літописи представляє, що вже під час першого походу Витовта на Україну Черкаси були досить значним замком, так що їх оселення треба класти або на перші початки литовської окупації, або може ще скорше — на часи перед-литовські. У людности про таку давнину не могло лишити ся ясної пам'яті, і дійсно подробиці канівського оповідання вповні легендарні (похід на Кафу й Кавказ, особа Ольгерда, перевід людности з Снопороду до Канева). З другого боку осадження сеї черкаської колонії, коли б воно не було, з погляду етнічного було, очевидно, таким же

малозначним фактом, як і осадження яких небудь „Козарів”, „Печенігів”, „Ятвягів”, яких досить має наша топографія. Якогось сліду оселення більшої маси Черкасів ми не маємо ¹²), та скільки б їх не було, вони мусіли розгубитися, розсіяти ся майже без сліду під час різних кольонізаційних пертурбацій, так що при кінці XV і в XVI в. в кождім разі не могло бути мови про якусь черкаську кольонізацію на Подніпровю.

Але замок черкаський з кінцем XV в. стає осередком пограничної української вольниці, яка своїми зачіпками з Татарами та всякими стрічними і переїзжими (в тім і з московськими послами та купецькими караванами) робила багато шелесту. Етнічна форма його імени, привична московському уху, що знало добре Черкасів пятигорських, надавалась дуже добре для означення сеї нової, а голосної вольниці. І так „Черкаські люде”, або просто „Черкаси”

стало означенням для української козачини в московських кругах, а своєю назвою викликаючи в уяві понятє чогось чужородного, піддало московським книжникам ідею звязати сю пограничну людність з чорноклобуцькою, що жила в тих же околицях в XI-XII віці. Росийські ж історики XIX в. постарали ся без близшої аналізи фактів і обставин надати сій старій гіпотезі наукообразну форму і стали виводити українську козачину від чорноклобуцької людности, хоч вона під час кольонізаційних переворотів XIII в. мусіла розсіяти ся й зникнути без останку ¹³).

Згодом, коли вияснив ся татарській початок козацького імени і деяких козацьких термінів — з одного боку, з другого боку — стала відомою татарська кольонізація в в. кн. Литовським, стали зявляти ся проби поставити справу козачини в зязку з татарською кольонізацією ¹⁴). По анальоїї з татарською

кольонізацією Литви гіпотетично припускали аналогічну татарську кольонізацію в Київщині, за часів Витовта і пізнійше, і від сеї татарської кольонізації виводили перші початки, обо й перші кадри козачини. Вповні сі теорії розвинули ся в новіших часах, в історіграфії російській і польській ¹⁵). Дарма, що тепер, при розмірно значнім запасі документального матеріалу ми можемо констатувати зовсім виразно, що Київщина ніяких скільки небудь значнійших слідів татарської воєнно-служебної кольонізації не має ¹⁶); що українська козачина зовсім не представляє з себе в своїх початках якоїсь суспільної верстви чи класи, і що український козак в тих початках, як чоловік бездомний і неоселий, являєть ся антитезою воєнно-служебному Татарину в. кн. Литовського, державцю певної маєтності, репрезентанту воєнно-служебного володіння, і що скільки небудь визначної турецько-

татарської домішки серед української козачини в тих часах зовсім не можна вказати.

З другого боку одначе впадала в певні крайности і українська історіографія, в супереч сим виводам української козачини від чужородних етнічних початків стараючи ся привести її в генетичну звязь з формами й явищами давнійшого староруського життя. Ненаукові виводи від різних подобоіменних народів вона відкинула уже з початками ХІХ в.¹⁷⁾ і звернула свою увагу головно на внутрішній зміст козачини, як реакцію народнього життя против польських державних і суспільних форм (особливо з серединою ХІХ в.). Зовсім справедливо констатувала вона в козачині, як вона розкривається перед нами в пізнійших часах, з кінцем ХVІ в., українську народню стихію, форми й тенденції народнього життя вповні анальоґічні з тими, які розкриває перед нами житє староруське. Але при тім

ретроспективно перенесла вона сі суспільно-політичні, громадські форми козацького устрою з початків XVII на початки XVI віка. Вона заговорила про громадський устрій козачини на переломі XV і XVI в., про козацькі самоуправні громади з радою козацькою й народноправними гетьманами на чолі. Козачина від своїх початків виступає тут як узброєна громада (община) староруських часів, тільки під новим, татарським іменем ¹⁸⁾. Се була антиципація вповні аналогічна з иньшою — перенесенням на початки XVI в. пізнійшого козацького устрою XVII в.: преємства гетьманів, поділу козацького війська на полки, і т. и., що зявляється уже у старших українських літописців XVIII в. і доживає в більш або менш ослаблених формах до кінця XIX віку. Менше різка, делікатнійша ніж вона, ся теорія козацького громадського устрою кінця XV і поч. XVI в. в ослаблених формах живе до нині в українській

історіографії і близьких їй по духу кругах.¹⁹⁾ І на загальнім тлі її виникають різні спеціальніші теорії, що силкують ся звязати козачину в її перших стадиях з тим або иньшим явищем староруського життя, сеї або иньшої форми його. Така теорія козацько-княжа, що в паралелю староруським громадам з князями на чолі представляє козачину на переломі XV-XVI вв. як озброєні народні громади під проводом місцевих князів-гетьманів²⁰⁾. Теорія противкнязівська, що звязує козацькі громади з противукняжим рухом XIII в. і тими громадами, що виломлювали з князівсько-дружинного устрою й піддавали ся під безпосередню власть Татар, щоб спекати ся князів²¹⁾. Теорія бродницька, що зязувала козачину з бродниками перед-монгольських часів²²⁾, и т. п. Всі ці теорії не раз дуже справедливо і влучно вказували аналогії козацького устрою, його тенденцій й відносин до иньших політичних

чинників (напр. аналогія ухорницького життя XVI в. з бродниками XII-XIII в., відносини козачини XVI-XVII в. до польсько-шляхетського режиму і відносини громад XIII в. до князівсько-дружинного устрою, козацький громадський устрій і громадсько-вічевий лад староруських часів). Але генетичного зв'язку тут нема й бути не може по тій простій причині, що козачина на переломі XV-XVI віків не була ані організованою суспільною верствою, ані творила громад, і всі говорення про козацькі громади на початку XVI в. і їх „вічевий”, самоуправний устрій переносять на початки XVI в. явища, які мали місце доперва при кінці цього століття, як я тільки що сказав.

Примітки

¹⁾ Лѣтописное повѣстствованіе о Малой Россіи

с. 3.

2) Вивід се дуже старий: його подавали вже в 1580 р, — як от в меморіалі Гамберіні (Boratyński Kozacy i Watykan, Przegląd polski 1906 жовтень).

3) „Аще же Веспасіан Коховскій и отъ козъ дивнихъ (диких) козаковъ нарицаєть, яко тѣмъ скоростію до брани соровняются и тѣхъ ловомъ наипаче упражняются, но приличнѣе Стриковскій проименованіе производитъ, глаголющи, яко отъ древняго своего нѣкоєго вожда Козака, егоже промысломъ многажди Татаръ побѣждаху, козаками нарицаются. Александеръ Гвагнѣнь отъ свободы ихъ тако нарекшихся разумѣть быти, занеже праотцы ихъ отъ доброй воли охотнѣ на брань исхождаху” (с. 15). Кн. Мишецкий передав нам в своїй „Исторіі о козакахъ запорожскихъ” записаний від Запорожців в 1730-х роках переказ про славного стрільця Семена, що

мовляв назбирав козаків і з ними осїв ся на Низу, а память про себе лишив мовляв в назві „Семенового рогу” на бозькім лимані.

4) „Сіє названіє (Козарів) получили наконецъ и всѣ воины славянскіе, избранные изъ ихъ же породъ для войны и обороны отечества, коему служили въ собственномъ вооруженіи, комплектуясь и перемѣняясь также своими семействами. Но когда во время военное выходили они внѣ своихъ предѣловъ, то другіе гражданскаго состоянія жители дѣлали имъ подмогу и для сего положена была у нихъ складка общественная или подать, прозванная наконецъ съ негодованіемъ: дань Козарамъ” (с. 2).

5) Вид. Туровского с. 221.

6) Полн. собр. лѣтоп. II с. 368.

7) Напр. начерк Г. Ф. Мілера О малороссійскомъ народѣ (вид. Бодянським).

8) „Всѣ Черныє Клобуки, еже зовут ся

Черкасы” — Воскр. I с. 56.

⁹⁾ Напр. Болтін (I с. 344) оповідає (фантазує), що Ахматові слободи в Курщині були залюднені „Черкасами”; вони, по їх знищенню, втікли до Канева, оселили ся тут і поставили город Черкаси.

¹⁰⁾ Карамзін V с. 231: він опирається на тій же гльосі Воскр. літоп., як пізнійше се робить і Погодін (Изслѣдованія V с. 206-7), приймаючи *en toutes lettres* погляди Карамзіна, тільки в формі цілком категоричній („отстранилъ возможность возражать”, як самовдоволено заявляє сей обмежений чоловік). В трохи слабшій формі прийняв її погляди й Соловйов („но если упомянутые народцы действительно составили зерно малороссійскаго казачества, то... къ этому зерну присоединились многочисленныя толпы казаковъ чисто русскаго происхожденія” — I с. 1686). Пізнійше карамзінську теорію приймав Куліш (Перший

період козацтва) і новійше сю тезу — що чорноклобуцькі племена звали ся Черкасами, з повним переконанням повторив В.-Буданов (Архивъ Ю. З. Р. VII. I с. 56 — він відкликується до Карамзіна, очевидно не підозріваючи, що має діло з пізнішою гіпотезою).

¹¹⁾ В оборот її пустив проф. Антонович (Очеркъ исторіи в. кн. Литовского с. 62-3, пор. Київ. Стар. 1884, VIII с. 583). В.-Буданов брав її досить скептично (Архивъ Ю. З. Р. VII. I с. 40 і 56). Новійше уживає сього переказу Ляскоронский (Рус. походы въ степи, с. 118) без церемоній звязуючи сю історію з Витовтом.

¹²⁾ Яблоновскій (Ukraina с. 33) зауважає, що цілу Черкащину називано „Черкасами”, як by przez jakieś przypomnienie dawne, і вказує на грамоти вид. Каманіним (Чтенія київські т. VIII ч. 1 і 2): „въ Черкасехъ селище моє Бузуково”, але грамоти сї маємо в пізній копії.

¹³⁾ Див. т. II ² с. 550-1.

¹⁴⁾ Вивід козаків від татарського „козак” дав Сенковський в своїх *Collectanea* (I с. 220, 1824); йому ж очевидно належать аналогії козацького устрою з турецько-татарським (з устроєм яничарів, єгипетських мамелюків) в час. Библиотека для чтения 1840-хъ рр. (див. замітку Ол. Грушевського в Записках Наук. тов. Шевченка т. LXXIX). Потім різні аналогії для козацького устрою з татарським принесла стаття Хартахая Историческая судьба крымскихъ татаръ, 1866, й вони були перейняті Кулішем (Ист. возсоед. Россіи I с. 34-5). Навіть Костомаров, що в молодих літах сильно виступав против виводів козачини з чужородних початків і доводив генетичні звязки побуту княжих часів з запорожським житєм (його стаття Мысли объ исторіи Малороссіи, в Библиот. для чтения 1846) кінець кінцем підпав впливу сих поглядів і в новіших виданнях свого „Богдана Хмельницького” писав, що

„козачество безспорно татарскаго
происхожденія, какъ и самое названіе козакъ (4
вид. 1884 р. I с. 5). Куліш уже в першій своїй
праці (Перший період козацтва с. 27) прийняв
московську теорію про чорноклобуцьке
походженнє козаків, а пізнійше (Козаки въ
отношеніи къ государству и обществу, Рус.
Архивъ 1877 кн. III і VI, Исторія отпаденія I с.
46, але не в Исторіи возсоединенія, де сї всі
теорії поминені) приймав теорію черкаського
початку козаків і пробував її підперти ріжними
етнольогічними прикметами людности
Черкащини й Чигиринщини.

¹⁵⁾ Розумію особливо праці Любавского (Обл.
дѣленіе с. 531-3, рецензія на працю Каманіна в
Ж. М. Н. П. 1905, VII), Яблоновского особливо
Ukraina (с. 395-8), де він, очевидно не без
впливу виводів Любавского, виводить
українську козачину від гіпотетичної татарської
кольонізації Київщини, по аналогії з

татарськими кольоніями Литви.

¹⁶⁾ Одинока вказана досі згадка воєннослужебних „Татар київських” що одержали наче б то якісь ґрунти в Остерщині від кн. Олелька і Семена (Акты Зап. Рос. I ч. 77) не знаходить продовження в пізнійшій матеріалі.

¹⁷⁾ У Бантиша-Каменського в першому виданні його історії (1822) сї виводи вже збуто повним мовчаннем і початок козачини представлено реально, на тлі історії України XV-XVI в.; козаки се українські збігці, що тікають від польських утисків з кінцем XV в., а імя приймають від Татар „съ коими имѣли столь частыя брани” (с. XV).

¹⁸⁾ Подібні погляди, більше або меньше різко й категорично висловлені, ми знаходимо у Максимовича, Костомарова, Антоновича, в 1840-60 роках. Костомаров як в згаданій статі своїй (Мысли объ исторіи Малороссіи 1846) так

і в пізнійших — яку звісним своїм маніфесті Двѣ русскія народности (1861) бачить козачину в житю княжої Київщини — її громадським народоправним устрою („Казачество уже въ своемъ существѣ возникало въ XII-XIII вѣкѣ”, „старорусскіе элементы, развитые, до известной степени еще в XII вѣкѣ и долго крывшіеся въ народѣ, выступаютъ блестящимъ метеоромъ въ формѣ казачества” — с. 69 і 72 І т. Монографій). Максимович в своїх Письмах о козакахъ приднѣпровскихъ, виступаючи против теорії Антоновича, „не сумніваєть ся”, що устрій козацькій в останній четвертині XV в. був громадський — „устройство... было у нихъ общинное, также какъ и у мѣщанъ и у всего посольства южнорусскаго” (Собр. соч. І с. 279). Але найбільш різко сформулював сі погляди Антонович в своїй першій праці про козаків (Архивъ Ю. З. Р. III. I, 1863): він бачить на Подніпровю „въ XV и XVI вѣкѣ

органически образовавшийся, укрѣпившийся и выросший изъ туземныхъ элементовъ общинный порядокъ устройства — встрѣчаемъ его только подъ чужимъ, заимствованнымъ отъ татаръ именемъ Козаковъ. Князья, предводительствующіе ими, носятъ тоже особенное названіе — гетмановъ... Во внутреннемъ своемъ устройствѣ (козаки) представляютъ сохранившееся вполнѣ начало общинъ славянскихъ и подчиняются, какъ высшей власти, приговору вѣча, которое теперь называется радю”.

¹⁹⁾ Антонович в своїм новійшій курсі по історії козачини (Бесіди про козацькі часи, 1897) бачить в козачині воєнно-служебні громади, покликані до воєнної служби корпоративно і організовані на основах громадського-вічевого устрою (с. 14-5). Каманін в своїй статі кь вопросу о козачествѣ до Богдана Хмельницького (1894) в козачині XV в. бачить

„отдѣльныя общины”, „во главѣ каждой изъ нихъ свой особенный князь” (с. 68).

²⁰⁾ Виставлена Антоновичом в цитованій розвідці (1863), прийнята зараз Кояловичом (Лекції по исторіи Зап. Россіи), скритикована Максимовичом (ст. с. 1863-5), відроджена Каманіним в цитованій праці.

²¹⁾ Дашкевичъ Болоховская земля (1876, с. 120: „колыбелью южно-русскаго козачества мы рѣшаемся считать тѣ території, гдѣ въ половинѣ XIII ст. лѣтопись помѣщаєть Болоховцевъ и ихъ союзниковъ и единомышленниковъ”). Новійше такі погляди знаходимо у Каманіна ор. с.

²²⁾ Такі гадки бачимо вже у Арцыбашева (Повѣствованіе о Россіи I с. 182), потім у Максимовича (III с. 262: „Первымъ началомъ или зерномъ запорожскаго казачества были наши Тмутарканцы); потім підтримав їх Голубовский (Печенѣги с. 200)

**ОБ'ЯСНЕННЯ ПОЧАТКІВ КОЗАЧИНИ.
КОЗАКОВАННЄ ЯК ПОБУТОВЕ ЯВИЩЕ І
КОЗАЦЬКЕ ІМ'Я: КОЗАЧИНА ЯК
ПОБУТОВЕ ЯВИЩЕ: ДАВНІСТЬ ЯВИЩА,
АНАЛОГІЇ В СТАРОРУСЬКІМ ЖИТТЮ.
ТЕРМІН „КОЗАК” — ЙОГО УЖИВАННЄ У
ТУРЕЦЬКИХ НАРОДІВ В XIII-XV ВВ.;
ПЕРЕНЕСЕННЄ МІЖ СЛОВ'ЯН,
КОЗАЦЬКЕ ІМ'Я В ПАМ'ЯТКАХ XV В.;
РІЗНІ ЗНАЧІННЯ СЛОВА „КОЗАК” —
РОЗБІЙНИК, СВОБІДНИЙ, БЕЗДОМНИЙ
ЧОЛОВІК, СТЕПОВИЙ УХОДНИК,
ДОБИЧНИК-ПАРТИЗАН; КОЗАЦТВО ЯК
ЗАЙНЯТЄ, А НЕ СУСПІЛЬНА ВЕРСТВА
АБО ГРУПА В ПЕРШІЙ ПОЛ. XVI В.**

Коли ми хочемо собі здати справу з походження козачини — як і коли вона зародила ся, як розвивала ся й формувала ся, ми повинні

докладно розрізняти різні сторони цього питання. Мусимо відрізняти козачину як побутове явище і як певну організовану суспільну верству, правно-суспільний інститут; з другого боку розрізняти козачину як явище, і її термін, з яким вона спеціалізується і кристалізується.

Козачина як явище, побутове, знане нам з часів староруських. Своє козацьке ім'я в тім матеріалі, яким розпоряджаємо, дістає вона з другої половини XV в. А формується в певну суспільну верству протягом цілого XVI в. і певні організовані форми й певне правно-признане значіння дістає аж на переломі XVI і XVII в. І тільки з кінця XVI в. про козачину можна говорити як певну суспільну групу, організацію, міркувати про козацький устрій, козацькі громади, управу і т. и.

Як явище побутове, ті прояви українського життя, які в XVI в. стають нам звісними під

технічною назвою „козацтва”, — старі як Україна. Се результат відвічної боротьби побуту оселого, хліборобського з хижою, розбійничою, кочовою людністю степів, що віками тягнеться, все в нових і нових формах, в нових відмінах на тійже території України. І коли полишимо на боці часи давніші і будемо тримати ся тільки історичних часів нашого народу, ми на кождім кроці будемо стрічати ся з попередниками української козачини XVI в. І сі стенові бродники, українська людність Чорномор'я, вибита з обставин культурного, оселого життя кочовим потоком, віками спожита серед кочових орд приладжена до обставин сього трівожного, півдикого життя, загартована й воєвнича, а zarazом неминуcho здичіла, пересякнена елементами турецького кочового життя. Сі „Берладники", „вигонці галицькі" й иньші ріжноіменні чи безіменні промисловці, що ходили на рибу й на иньший промисел в

низини Дунаю, Дністра, Дніпра, Дону, готові серед сих промислів кожної хвилі перетворити ся в воєнну дружину, щоб відбити ся від ворожого нападу чи самим вдарити, пограбити купців чи иньших промисловців, або пустити ся походом в глибину краю ¹⁾. І ближше — на пограничах оселої кольонізації з степами — ся погранична людність українська на Посемю, на переяславським пограничу, Поросю й Побожу, воєвнича, завзята, готова дати відправу однаково всякій степовій напасти, і всяким претенсіям княжої власти чи боярської адміністрації. Сї „Куряне, славні вояки — під трубами повивані, під шоломами випещені, з кінця списа вигодовані”, як їх описує Слово о полку Ігоревім — „дороги їм відомі, яруги знайомі, в них луки (завсїди) натягнені, сагайдаки відчинені, шаблі вигострені — вони. скачуть як сірі вовки в полі, шукаючи собі чести, а князеви слави” ²⁾. Сї „чернигівські

билі” з словянськими й турецькими іменнями, що „без щитів з самими ножами за халявою одним покриком проганяють ворогів, звонячи в прадідівську славу”. Ті Поршане, ще за Володимира Вел. „нарубані” з різних країв і провінцій Київської держави, й пізнійше складані з різних преріжних елементів, з яких трівожне житє, очевидно, висївало найбільш тверді, загартовані на воєнну тривогу части, — що держали ся тут серед періодичних спустошень, перемішані з кочовою чорноклобуцькою людністю, приладивши ся до сусідства і пожитя з сими турецькими елементами, в вічній боротьбі присвоївши собі манери і практики віковичного ворога „поганина”. Все се прототипи козачини, — теж побутове явище, яке на переломі XV і XVI в. здобуває собі імя „козацтва”.

Коли ми читаємо на останніх сторінках Київської літописи випадком поданий нам

образ сього пороського життя — сих сміливих, але безцільних наїздів на Половців, диктованих тільки бажанням „сайгатів”, здобичи, — видумуваних самою пограничною людністю з сих мотивів, а чинених місцевими молодшими князями в супереч бажанням князів старших, розважнійших політиків. Коли слухаємо вирази невдоволення сих „старійшин Руської землі” на сі наїзди на половецькі кочовища, — бо се лупленне половецьких веж і стад викликає тільки, як реванш, нові напади половецькі, — і zarazом чуємо те співчутє, яке викликала в пограничній людности, в дружинних кругах ся безконечна погранична війна, де так приємно було застукати бісурман серед їх нападу на Руську землю, чи при повороті, з здобичею, де небудь на тяжкій переправі, на порозі степів, або заїхати десь несподівано половецькі кочовища, забрати „колодники, и кони, и скота, и челяди и всякого полону” — ми чуємо себе в

обставинах пізнійшого XVI в. А слідячи рух сих пограничних громад Побожа против князівсько-дружинного режиму XIII в., їх піддавання Орді, щоб виломити ся з під власти князів, — чуємо прототипи козацької політики кінця XVI, XVII-XVIII вв., її вічної опозиції державному ладу й суспільному режиму Польщі, її союзів з Кримом і Портою й змагань в сих турецько-татарських силах знайти опору против шляхетського режиму Польщі, против централістичної політики Москви.

В XV в. сі старі прояви українського пограничного, свободного і тривожного войовничого життя здобувають технічну назву козацтва. Назва знов таки стара: в турецькій світі вона здавна означала вояка, при тім легкого і малоцінного, так би сказати — низшої категорії. В словнику половецькій з 1303 р. знаходимо слово козак в значінню передової сторожі: поняттям сторожа, варта відповідають

половецькі слова „караул”, „козак”³⁾. В татарському світі, з яким Україні прийшло ся жити в такій близькій стичности в XIII-XV вв., козак має значінне чоловіка свободного, незалежного, воєнного авантюриста, але знов таки низшої категорії — волоцюгу, партизана, розбійника, чоловіка бездомного, неоселого⁴⁾. В такім значінню — досить широкім, непевнім і не легким для докладнішого означення, се слово переходить до сусідньої, людности, яка мала діло з степовиками — в кримські міста на Україну і в Великоросійські землі. В приписках на синаксарі XII в. міста Сурожа (Судака) знаходимо записку, очевидно сучасну, про якогось молодика Алмальчу, вбитого „козаками” в 1308 р.⁵⁾; очевидно козаки — тут кримські чи степові розбійники, татарські чи якісь інші. В статутах кримських генуезьких кольоній 1449 р. не раз згадують ся козаки з Кафи й інших генуезьких міст, чи то з

місцевих вояків (т. зв. оргузіїв — кінної поліційно-воєнної сторожі при консулі м. Кафи), чи з інших людей, що займалися добичництвом — забирали чи переймали (interceptio) у Татар худобу й ріжну здобич ⁶⁾. На великоросійським пограниччю, в Рязанській землі, першу звітку про свійських, рязанських козаків, як легке військо, стрічаємо в р. 1444 ⁷⁾, але в пізнішому літописному оповіданні, так що автентичність цього терміна для 1440-х років не безсумнівна (в документальній матеріалі що до Рязанської землі ми про них зачуваємо тільки в перших роках XVI в.) ⁸⁾. На Україні документальні, вповні виразні згадки про козаків свійських, українських, маємо з 1490-х років, а менше ясні натяки — з 1470-х років. При тім однак в звітках, які дотикають України, і в інших сучасних слово „козак” (казак), „козацтво”, „козаки” уживається в різних значіннях, які передають різні відтінки

сього поняття.

Козак — степовий розбійник, добичник. З одного часу ми маємо дві такі згадки, що являють ся zarazом найстаршими слідами уживання козацького імени на Україні. Під 1469 р. Длугош записує: „велике татарське військо, набране з утікачів, розбійників і вигнанців, яких звуть вони своєю мовою козаками, під проводом заволзького хана Маняка, трома відділами напало на землі Польської корони”⁹⁾. В 1474 р. громада м. Кафи заносила своїм зверхникам скаргу, що кілька років тому пограбували в степах великий караван їх купців „розбійники й козаки”.¹⁰⁾ з земель в. кн. Московського, і на се вони не дістали ніякої сатисфакції, а навпаки своєвільство і сміливість „сих розбійників і иньших сусідніх зросла до того, що майже що дня чинять пребагато шкоди Кафинцям”¹¹⁾. В обох оповіданнях імя козаків безпосередно прикладаєть ся до добичників

неукраїнських ¹²⁾, але заразом вони натякають досить виразно, що назва козаків прикладала ся широко до ріжного роду степових добичників (*convicini nostri*, як їх називають Кафинці). Тим поясняється фразеологія актів з кінця XV і початків XVI в. Хан напр. скаржить ся в 1492 р. в. кн. Олександру, що Кияне і Черкасці розбили під Тягинею татарський корабель; а в. князь відписуючи повідомляє, що він поручив трусити „козаків” ¹³⁾. Отже „козаки” — се ті Кияне і Черкасці, які промишляють в степах розбиванням. Півстолітя пізнійше, виправдуючись перед турецьким правительством в справі пограблення Очакова козаками, польське правительство подібним же способом поясняло, що се зробили „прокляті ті розбійники, люде неоселі, що тягають ся по степах” ¹⁴⁾.

Козак — чоловік свободний, нікому не підлеглий, над яким нема ані власти, ані

екзекутиви. „Вільний козак” стало органічним поняттям в пізнійшій козацькій життєвості. В тій же очаківській епізоді, правительство польське, спихаючи з себе всяку відповідальність, писало, що згода не може бути порушена „своєвільством і злочинном розбійників, котрих провідниками були московські піддані, а решта люде не оселі в державах королївських, і за ними пішла вся наволоч; вони не мають постійних осель і живуть в степах як дикі звірі, живлять ся з грабунку, нічийї власти не підлягають, і через те не легко таких людей ловити й карати” ¹⁵). Правительство Баторія на всякі скарги татарські й турецькі на козаків повторяло, що „то купа людей з ріжних народів, які ходять самопас, не мають ні постійного пробутку, ані певних законів, ані якоїсь власти над собою ¹⁶).

Козак — взагалі чоловік бездомний, неоселий, неприкаянний, без певного зайняття. „Окромъ

осилихъ боярь и мещанъ бывають у них прихожие козаки” — читаємо в ревізії черкаського замку 1552 р., по вичисленню оселої людности міста. Подібно при Каніві, на закінченне реєстра, де вичислені бояре, міщане, слуги, вояки, люде панські й монастирські: „А окромъ того бываєть там людей прихожихъ, козаковъ неоселыхъ — а бываєть ихъ не ровъно завжды, але яко которыхъ часовъ” ¹⁷⁾. „Козаків, людей неоселих, прихожих ніколи не держати по селах довше трох днів, і коли козак прийде до кого і коли буде відходити, все село повинно про се знати, бо від таких дієть ся по селах багато шкод і зlodійства”, постановляє пізнійша ревізія кремінецька, і уставляє, що як би хто пустив до свого дому „такого козака, неоселого чоловіка”, не повідомивши громади, або так само випустив, або перетримав над три дні, і за той час стала ся б кому шкода, — то він має за те відповідати ¹⁸⁾.

Зайнятя козака люстрації 1552 р. описують так: „Козаки которые домовъ тамъ въ Черкасахъ не мають, и тые дають старосте колядки по шести жъ грошей и сена косять єму по два дни на лете толоками за єго стравою и за медомъ; а котории козаки не отходячи у козацтво на поле ани рекою у низъ, служатъ въ местехъ в наймехъ бояромъ або мешчаномъ, тии старосте колядки давати ани сена косити не повинни”¹⁹⁾. Першу фразу можна розуміти на двоє: що під козаками треба розуміти неоселих людей, в противставляннє міщанам, або що були такі козаки, що мали дома й тому розуміють ся в категорії міщан, а тепер мова про неоселих (при широкім значінню слова „козак” обидва толкування вповні будуть на місці, як ще побачимо). Сї неоселі козаки або ходять на свій козацький промисел, „у козацтво” в степи й низ, або служать за наймитів в місті. Се друге теж важне, бо відтінює те понятє бездомного,

пролетарського характеру козацтва, яке вище я зазначив; але перед усім характеристичне для нашого козака перше — його козакування в степах, яке розкривається в дальших поняттях.

Претвич, виправдуючи в своїх записках партизанську війну з Татарами, пише: „що до лягання на полю між шляхами, яке зветь ся козацтвом ²⁰⁾, — то вийшовши на степи за дуброви там такі болота, що як би й чотири чоловіки йшло, то не може закрасти ся, бо на болотах всюди їх можна вислідити — і такою службою на степах між шляхами трапляло ся минї часом не допустити Татар в землю королівську, а часом підстеріг, як вони йшли в землю королівську, підстерігав і побивав” ²¹⁾. Так отже ще в середині XVI в. „козацтво” було технічною назвою для степової партизанської війни, підстерігання ворога в степах, щоб при нагоді його „улузати”, як казали. (Се розумінне „козацтва”, як бачимо, сходиться дуже близько

з тим, в яким се слово вперше приходить в наших памятках — в значінню варті, сторожі). „Козацтво” люстрації 1552 р., очевидно, ширше понятє: „іти у козацтво” в ній, очевидно, означає не спеціально тільки степове розбиваннє чи пограничну війну, а степовий промисел взагалі — рибні й звірині лови і нерозлучну з тим партизанську війну. В такім більше спокійнім характері степових промисловців виступають перед нами козаки в однім з найранійших звісток, в уставній грамоті м. Київа 1499 р.: „Которыи козаки зъ верху Днѣпра и съ нашихъ сторонъ ходять водою на низъ до Черкасъ и далѣй, и што тамъ здобудуть, съ того со всего воєводѣ десятоє мають давати; а коли рыбы привозять зъ верху або зъ низу просолныи и вялыи до мѣста кієвского, тогды маєть осмѣникъ воєводинѣ то осмотрѣти и обмытити и маєть на городъ взяти онъ бочки рыбѣ по шести грошей, а отъ вялыхъ рыбѣ и

свѣжихъ десятоє”²²). Тут козаками звать ся степові промисловці, навіть прихожі люде з Поліся, що ходили на уходи й вертали ся потім з рибою й иньшими продуктами уходницького господарства.

Отже козак на українськiм Подніпровю другої половини XV і першої половини XVI в. — се з одного боку неоселий, нікуди не приналежний чоловік, в тім роді як *ludzie lóžni*, гультяї польського права. З другого боку се чоловік такий, що незалежно від свого становища суспільного, — чи буде то чоловік неоселий, чи оселий міщанин, боярин, пан, — промишляє в українських степах і спеціально займаєть ся тут пограничним спортом, степовим добичництвом, а ще спеціальнійше — практикує партизанську війну з Татарами. В аналогічних значіннях се козацьке імя уживало ся в тім же часі також і серед Татар, де сим іменем називали ся вільні, неприкаянні вояки, степові добичники²³), і в

світі великоросійським, де крім свого пограничного воєнного козацтва — донського, стрічаємо козаків в різних місцях в значінню наємних робітників, промисловців і певних воєнно-служебних контінгентів ²⁴); а навіть і на Білоруси і Литві, так далекій від татарського світу, були безземельні воєнно-служебні козаки з татарських осадників ²⁵).

Ні в першій значінню — неприкаяного пролетаріату, тим менше в другій, добичницькій, українське козацтво кінця XV і першої половини XVI в. не представляє з себе ніякої замітної, скільки небудь організованої суспільної верстви. З одного боку воно розпливається в тій рухливій хвилі уходників, що набігає з весною в подніпрянські міста й уходи й відливає відси з кінцем степового сезону, розпливаючись по різних кінцях України; з другого боку воно всякає й непомітно переходить в місцеві суспільні

верстви східно-полудневої України — особливо в міщанство. „В козацтво” ходять тутешні міщане, селяне і навіть дрібне боярство; з „козаків” рекрутують ся „почти” служебників місцевих старост і державців. Козацтво і в сїм часї і довго ще пізнійше — більше зайняте ніж суспільна позиція, і тоді як про діла, походи, зачіпки козацькі стогдом стогне в тутешній укра-їнській атмосфері, козацтва як суспільної верстви, як якихось „громад”, про які стільки писало ся в новій українській історіографії, — не видно й не слїдно в нашім документальнім матеріалї довго-довго, майже до самого кінця XVII віку.

Поки що ми переконаємо ся про се, коротко переглянувши найстарші звістки про українську козачину, з кінця XV і початків XVI в.

Примітки

1) Пор. т. II ² с. 520.

2) Пор. т. II ² с. 331.

3) Codex Gumanicus bibliothecae ad templum Marci Venetiarum ed. Géza Kuun, с. 118. В сїм словнику на слово латинське даєть ся слово перське, потім слово або два або ціла гльоса половецька. В данім разї маємо такий ряд: guayta — naobat — ghasal cosac. Середновічно-латинське guayta, у Дюканжа gaita — excubiae, vigil; перське naobat — як толкує видавець, значить сторожу (excubiae, custodia); ghasal, по його поясненню, зіпсована транскрипція karaul. Отже cosac відповідає словам варта, „караул”.

4) В турецькім словнику Радлова (Опытъ словаря тюркскихъ нарѣчій) читаємо: козак в мові джагатайській, в діалектах кримськім і казанськім — „чоловік вільний, незалежний, авантюрик, волоцюга”, ein freier, unabhängiger Mensch, Abenteurer, Vagabund; в джагатайсько-

турецьким словарі Велямінова-Зєрнова — розбійник, *der Rauber, Wegelagerer*; козак дієслів в джагат. — розбійничати, *raubend umherziehen*.

5) „Замѣтки XIII-XIV вѣка, относящіяся къ крымскому городу СугдаѢ (Судаку), приписанныя на греческомъ синаксарѢ” (Записки одеського істор. тов. V с. 613: *τη αὐτῇ ἡμέρᾳ ἔτε λιωδ ὁ δουλ τοῦ θύ άλμαλτηοῦ υἱός τοῦ σαμακά, φευ ὁ υἱός ξίφη σφαγῆς υπο καζακων. ινσ ς τοῦ ζώις ἔτ.* — „того дня (17 мая) умер раб божий Альмальчу син Самака, ой! — молодик, убитий мечем козаків, р. 6816 (1308)

6) Див. статuti, видані в V т. одеських Записок с. 757: *si continget fieri aliquam predam terrestrem per casachos orgusios seu homines Caphe tam de rebus bestiaminibus et bovis Tartarorum quam aliorum quorumcunque*, — устава забороняє кафинській адміністрації відбирати від них здобичу, а навпаки консул повинен *tales casachos orgusios et interceptores sustinere et eis*

dare omne auxilium et favorem, а за відібране здобичи ab interceptoribus (добичників) predictis уставляєть ся кара. Стороженко в своїй монографії про Баториєву реформу перекладає сей текст так, що тут іде мова про козаків та оргузіїв та иньших Кафинців (с. 17), але я вважаю правильним переклад і толкованне видавця, проф. Юргевича (див. прим. 108 на с. 830), що тут мова про козакованне оргузіїв та иньших кафинських людей — отже слово „козаки” толкуєть ся дальшими словами — се або оргузії (що як люде воєнні особливо сим добичницьким спортом займали ся), або иньші Кафинці. Що таке оргузії, поясняє устава на с. 699-700, се воєнна ескорта консуля, анальогічна з старостинськими „почтами”, що так само козакували на Україні (про походженне сього слова у Смірнова Крым. ханство с. 43). Устави Судака і Чембало (Балаклави) (тамже в Записках V с. 783 і 789) додають іще постанови

про поділ козацької здобичи. Інтересні своїми аналогіями з українською практикою: четверту частину дістає консуль, решта ділиться по половині між громадою і козаками (*de quacunque preda fienda de quibuscumque rebus inimicorum seu aliorum, qui quovismodo contrafecissent decretis Caphe, perveniat in consulem dicti loci quarta pars (et) relique tres quarte partes dividantur inter comune et dictos cazachos seu alios interceptores, videlicet quemlibet eorum per dimidia* — *ibid.* с. 189 і теж саме с. 783).

7) Никон. III с. 62: „козаки рязаньскіа на ртахъ съ сулицамя и съ рогатинами и съ саблями”. В коротшім оповіданню Воскрес. л. (т. II с. 111) нема про них згадки.

8) Звістки зібрані у Иловайского Історія рязанского княжества (Сочин. I с. 202).

9) *ex fugitivis, praedonibus et exulibus, quos sua lingua kozakos appellant* — V с. 530.

¹⁰⁾ per publicos latrones et cosachos illius domini de Mosco.

¹¹⁾ tantum crevit libido et audacia horum latronum et aliorum convicinorum nostrorum — Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri II т. II ч. 1102, передрукований сей текст з коментарем в моїй статі: Козаки в 1470-х роках (Записки Наук. тов. ім. Шевченка LIV).

¹²⁾ Порівняннє сеї кафинської скарги з дипломатичною кореспонденцією московською показує, що пограбили кафинський караван татарські „козаки” московського васаля „царевича” Касима.

¹³⁾ Pulaski докум. ч. 24.

¹⁴⁾ a perditis illis latronibus, qui nunquam certo loco consistunt, sed per campos vagantur. В польськім концепті сього листу: ci ludzie, ktorzi w Oczakowie skodi pocynieli, beli kozacy polni, a nie osiedli na iednem mieisczu. Збірка документів до епізоду 1545 р., видана Е. Барвінським (Набіг

козаків на Очаків 1545 р.) в Записках Науков. тов. ім. Шевченка т. XVIII с. 15.

¹⁵⁾ Ibid. ч. 1.

¹⁶⁾ Гайденштайн (II с. 113), пор. інструкцію Батория — *Źródła dz.* IV с. 77.

¹⁷⁾ Архивъ Ю. З. Р. VII. I с. 89 і 106.

¹⁸⁾ Архивъ Ю. З. Р. VII. II с. 114 (1563).

¹⁹⁾ Архивъ Ю. З. Р. VII. I с. 82.

²⁰⁾ Co sie dotyczy legania na polu między szlaki na straży, ktore zowią kozacwo.

²¹⁾ 1. с. с. 52. Пор. оповідання Бельського, як 1516 р. Предслав Лянцкоронський вибрав ся під Очаків w kozactwo (с. 991 — оповідання се наведене низше).

²²⁾ Акты Зап. Россіи I ч. 170.

²³⁾ Див. напр. Памятники снош. съ Крымомъ II с. 128, 231-4, 613 — татарські козаки азовські й білгородські, тамже с. 230 — „козакъ ордынскій”, с. 376-9 „козаки мещерські” (татарські, служебні московського в. князя); в

Актах Ю. З. Р. II ч. 143 поіменний реєстр 24 козаків білгородських, що вступають на службу в. кн. Литовського (характеристичні татарські ймення).

²⁴⁾ Див. напр. звістки зібрані у Костомарова у вступі до Б. Хмельницького (вид. 1884, г. 6-7).

²⁵⁾ У Любавського Обл. дѣленые с. 529-30.

КОЗАКИ І КОЗАКОВАННЄ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI В. ВІДНОСИНИ ДО КОЗАЦТВА МІСЦЕВОЇ АДМІСТРАЦІЇ Й ЦЕНТРАЛЬНОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА: НАЙДАВНІЙША ЗВІСТКА ПРО УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ (1492), ЗВІСТКИ 1493-1499 Р. І 1502-3 РР., „КОЗАКИ КН. ДМИТРА" І „БУРСНИКИ"; ЗВІСТКИ 1510 Р., КОЗАЦЬКИЙ ВЕРБУНОК 1524 Р.

Найдавнійшу, вповні означену звістку про українських козаків ми вже знаємо ¹⁾). В 1492 р.

в. кн. Олександр писав до Менглі-герая: „Також писал єси намъ въ ярлыку своємъ, ижбы наши люди Кіяне и Черкасцы, пришедши Днѣпромъ, подъ Тягинею корабль твой розбили и человека одного иняли и много статковъ и денегъ побрали, а потомъ иного твоего человека иняли и колькосъ воловъ съ нимъ взяли, а после того подъ Тягинею Черкасцы ж десять коней взяли, а тры човеки иняли и зъ собою повели. Ино намъ то несведемо, будетъ ли ся стало — ино ся то стало безъ наше воли. Про то послали єсмо до нашихъ врадниковъ украинныхъ, абы того обыскали межи козаки, а чого доискавши ся — дали в руки слуге твоему Мусаце, и люди которыи будут поиманы, и статки што будут побраны. А тыхъ лихихъ людей, которыи то будутъ вчинили, велели єсмо сказнити" ²⁾). Отже в тім часі термін „козак" для українських вояків був уже прийнятий, звісний в правительственныхних кругах, і ними без всяких

близших пояснень уживається для означення степових добичників.

Рік пізнійше маємо факт подібний, тільки уживання козацького імени менше виразисте. Менглі-герай доносить в. кн. московському, що його посла Суботу, що йшов від волоського господаря до Криму, коло Дніпрового перевозу „изъ Черкаскаго городка козаки потоптали, все поймали — пѣша остали;" по словам московських агентів се були „Черкасці", і з ними „Богданъ, черкаский воєводка" (кн. Богдан Глинський) — вони тоді зруйнували Очаків ³⁾. Звістку сю вважаю не так виразистою, бо сих черкаських людей називав козаками тільки Менглі-герай, а він з свого, татарського становища міг від себе приложити назву козаків до сього українського походу; хоч сам похід вповні в стилі козацькім.

Дальший з ряду текст наведений вище ⁴⁾ в цілості: згадка про козаків-уходників в уставній

грамоті м. Київа 1499 р. Крім сеї більшої постанови, присвяченої їм спеціально, устава кілька разів згадує про них і купців, як людей прихожих, сторонніх, що до Київа приїздить і замешкують тут.

Зимою 1502/3 р. повторилась історія з перед десяти літ, Менглі-герай писав про се до Москви: їхав від волоського воєводи до Криму посол, сим разом ханський; воєвода допровадив його з своєю „ратью” до границі, а хан вислав на границю їм на зустріч свою охоронну сторожу. Незважаючи на всі ці охоронні заходи таки напали на них на Дніпрі на перевозі „кієвськіє и черкаськіє козаки”, „на судѣхъ... пріѣхав ночью”. Татарська ескорта одначе кінець кінцем відбилась і втікла від них: „бились съ ними и русскихъ козаковъ побили”. Не була се одначе їх перемога, а тільки вони „отъ бѣды утекли”: українські козаки Татар „топтали”, вбили з них сімох, а сімох

покалічили і 30 коней у них вбили ⁵). Назву „руських козаків" маємо й сим разом в устах хана (перед тим говорив він про козаків татарських).

Потім десь літом 1504 р. писав Менглі-герай до в. кн, Олександра, що він збирався висилати свого посла на Литву, але, як переказує його слова кн. Олександр — прийшла до нього вість, „штож злыи люди козаки на перевозе (знов дніпровськїм очевидно, під Тягинєю десь) лихое дѣло учинили, купцовъ и пословъ разогнали и скарбы и товары ихъ побрали". Се стримало посольство; хан жадав, аби литовське правительство вишукало тих ворохобників і заграблені ними річи. Тому що тоді хотіли доконче якось прийти до згоди з Кримом, в. князь дав місцевій адміністрації — київському воєводі й наміснику черкаському сильні накази — вишукати пограблені річи й покарати тих „злых людей козаків" (в иньшій листі —

„безименные люди козаки"). І намісник черкаський кн. Василь Глинський дійсно повишукував різні річи й повіддавав татарським купцям, а провинників — „тих людей многихъ поймавши, шыєю казнилъ", коли вірити запевнянням в. кн. Олександра перед Татарами, — навіть „вседши на конь за тими лихими людьми гонялъ", і багато їх тримав в арешті ⁶⁾).

В звязку з якоюсь пригодою в тім же роді, тільки може ранійшою, маємо записку про трус вчинений у черкаських козаків ключником київським і управителем черкаським Сеньком Полозовичом ⁷⁾ для розшукання пограблених у купців річеї, очевидно за наказом в. князя. Він знайшов товари Охматові у черкаських козаків кн. Дмитра, що „перекрали тих купців у Щурової роти": кілька шуб біличих і лисячих і кавалок цвіковського сукна; а після одного з козаків Щурової роти, Митечка, що вмер під

той час, у його „бурсника" (товариша) козака ж Каленика зістала ся штука сукна, дороге камінне, перли і золоті гудзики — не знати чи з того ж погрому чи з иньшого, бо вони були забрані „на город" як відумерщина, а не при трусі. Записка незвичайно цікава тим, що козаки виступають перед дами в відмінній ролі: як наємні вояки в місцевих компаніях. Одні служать у кн. Дмитра, себ то воєводи київського Дмитра Путятича, мабуть в полку його служебників ⁸⁾, иньші в роті якогось Щура, мабуть ротмистра роти „драбів", наємних вояків, які тут в подніпрянських замках звичайно стояли. Очевидно, рота ся не складала ся з самих козаків, а козаки — як той покійник Митечко і його „бурсник" Каленик ⁹⁾, входили туди поруч иньших вояків, і тому записка зазначає від себе спеціально, що Каленик також козак ¹⁰⁾. Очевидно, сї черкаські добичники-козаки могли вступити у воєнну службу по своїх

степових подвигах, або й серед служби взяти участь в такім поході — хто знає чи не була вмішана в сю справу сама місцева адміністрація, сам „славний козак" Полозович й місцеві ротмистри, тільки супроти великокняжого наказу з ролі учасників чи протекторів походу мусіли перейти до ролі слідчих судів та розшукувати пограблені річи, як се нераз бувало, і знаємо се часом документально (порівняти пізнійші докори в. князя місцевій адміністрації, що вона для свого пожитку дозволяє козакам на улуси татарські наїзжати, а потім з добичею з ними ділить ся)¹¹⁾.

Про пізнійші козацькі походи на Татар маємо загальну звістку в цитованій уже мною реляції Макарця Товмача з 1510 р. Він оповідає, що хан хоче розвалити старий Очаківський замок, а поставити новий на устю Бога, на розі між Дніпром і Богом, і против того нового замку

вибудувати „бойницю", і в ній поставити гармати й перетягнути через Дніпро ланцюхи, „аби твоєї милости людемъ (з в. кн. литовського) нельзо переѣжджати ни в верх ни в низ". „У Товани рѣчка Ярыймова обойшла кругъ острова а в Днѣпръ зася втекла, и тою рекою покрадывали ся козаки твоєє милости мимо города татарскіи, и тую речку на весне маєть лесою переплести и каменемъ засыпати, штобы козаки туда не переходили" ¹²). Мова йде, очевидно, про походи козаків на човнах, значнішими партиями, в околиці Очакова й на чорноморське побереже, що чинили — вони в тих літах, 1505- 509. Близших подробиць про них в джерелах не маємо.

Ріжні иньші війни й битви, в пізнійшій традиції звязані з козацтвом і в тій формі передані потомству — як походи „славного козака" Остафія Дашковича з кінця першого і початків другого десятиліття XVI в., як подвиги „Русака

Полоза, славного козака" в сій формі передані Бельским ¹³⁾ — в старших, сучасних джерелах не мають козацького імени в польських кругах се імя тоді ще було дуже мало знане. Навіть голосний похід Предслава Лянцкороньского під Білгород, що з легкої руки Бельского для пізнійшої традиції, на цілі століття, аж до ХІХ в. включно став фактом епохальним, „початком козачини" ¹⁴⁾, в джерелах сучасних не має козацького імени ¹⁵⁾. Аж з 1524 року маємо звістки про козаків яко таких. Одна говорить про напад черкаських козаків на кафинських купців — козаки пограбили їх і побили, і хан грозить ся за се йти на Україну ¹⁶⁾. Друга далеко важнійша. Се згадка про те, що вже десь зимою 1523/4 р., або й ще ранійше в. князь рішив організувати пограничний корпус з козаків і для того поручив Семену Полозовичу й Криштофу Кмитичу, пограничним старостам, наwerbувати на державну службу козаків і з ними вчинити

похід далі Дніпром. Не вважаючи на те, що рада в. кн. Литовського занедбала великокняже розпорядження й не прислала для того козацького війська грошей і сукон, Полозович і Кмитич вчинили похід під Тавань і вели дуже користну боротьбу з Татарами, так що в. князь проєктує організувати з козаків постійну значнішу міліцію, тисячу або й дві, та розложити їх залогами против Татар ¹⁷). Про сей проєкт будемо говорити пізніше; нам тут він інтересний як симптом невпинного розвою козачини, її чисельних сил і воєнної енергії. Бо проєкт сей не міг виникнути инакше. Він не лишає сумніву, що протягом всього другого десятиліття неуханно розвивала ся козацька партизанська війна і хоч джерела наші не згадують козаків яко таких, але в тих різних епізодах боротьби з Татарами, які переказують вони нам з тих часів, проявляла себе власне козачина.

Примітки

¹⁾ Старші звістки або натякають тільки на розповсюдження козацького імени в наших сторонах, а безпосередно кажуть про козаків не-українських (як наведені вище — с. 78), або ex post прикладають імя козаків до українських вояків. До сеї другої категорії належать згадки Стрийковского; його згадку про подільських козаків в війні з Федором Коріатовичом (II с. 19) Дашкевич вважав найдавнішою звісткою про українських козаків: але Стрийковский залюбки, на власну руку, уживає сеї назви (пор. Молчановского Очеркъ исторіи Подольской земли с. 133 і далі, де наведені приклади такої довільности). Така ж, очевидно, звістка Бельского під 1489 р., прийнята за найстаршу звістку Антоновичом, і за ним Еварницьким) —

що в буковинській кампанії Яна-Ольбрахта провідниками польському війську служили *kozaki tych tam miejsc swiadome* (с. 882): в інших джерелах про них згадки нема, Бельский сам потім записує звістку про козаків під 1516 р. як найдавнішу (с. 991). Антонович в ряд найраніших звісток про козаків ставить повстання Мухи (Бесіди с. 15), але це рух аналогічний з козацькими рухами XVII в, а до ранньої козачини не має нічого. З більшим правом притягає Каманін (Къ вопросу с. 61) звістку 1489 р. про напад людей Юрія Папа, воєводи київського, на московський купецький караван на таванській переправі (Пам. сношеній съ Польско-лит. госуд. I с. 23); це безсумніву „козакування”, але документ не називає цих людей козаками.

2) Пулаский ч. 24 (19/XII. 1492).

3) Памятники снош. съ Крымомъ I с. 194-6.

4) Див. с. 81.

- ⁵⁾ Памят. снош. съ Крымомъ ХLI с. 476.
- ⁶⁾ Пулаского ч. 64 і 65 (кілька сповіщень в. кн. Олександра в Крим, в подібних виразах).
- ⁷⁾ Записка ся, видана двічі (з оригіналу в Архиві Югозап. Рос. III. I ч. 1 і з копії Литов. Метрики у Леонтовича Акты ч. 641), не має дати, а датується гіпотетично 1503 роком, тому що вписана між двома документами 1503 р Але що попередній документ має дату з цвітня, а дальший — з січня, тож хронологічного порядку тут нема, і записка наша може бути і з пізнішого часу. Той факт, що розпоряджається тут в Черкасах Сенько Полозович і завідає замком („на мене, на городъ пришли отумерлыя речи"), промовляв би за тим, що се стало ся перед старостованнем кн. Василя Дашковича Глинського. А. Яковлев в недавній розвідці своїй про черкаських намісників Полозовича вважає черкаським намісником 1502-3 рр. Се був би дуже привабний здогад, але не легко

припустити, щоб у нього потім се намісництво відібрано і тільки пізнійше дано намісництво овруцьке.

8) Любавский, в звязку з своєю теорією, бачив в сїм Дмитру „хрещеного татарського князька, подібного до тих, що тримали татарські роти по описи 1528 р." (Обл. дѣленіе с. 532).

9) Слово „бурсникъ" в сїм документі дуже інтригувало дослідників. Любавский бачив тут якихось підсусідків чи що, і виводив з того доказ козацького землеволодіння і на тім опирав свою теорію походження української козачини від „испомѣщенныхъ Татаръ" Київщини (Обл. дѣленіе с. 531-2). Тепер, з виданням судних книг Литов. Метрики значінне сього слова перестало бути неясним: се слово значить товариша, колегу. Так в однім процесі (1520) виступає перед нами слуга кн. Острозького Ірик Михнович „съ товарищемъ своимъ Коптемъ", а в дальшій оповіданню

називає його своїм „бурсникомъ" („потомъ звадил ся зъ бурсникомъ моимъ съ Коптемъ"), і з оповідання видно, що се справді були собі кумпани, люде одного становища (Литов. Метрика I с. 1417). В такім значінню се слово уживається й на інших місцях — *ibid.* с. 9 і 1439.

¹⁰⁾ Отже не вважаю оправданим погляд, що се був спеціально козацький поділ на роти — що то вони були організовані в роти (сей погляд новійше у Яблоновского *Ukraina* с. 413). Принаймні документ не дає скільки небудь сильної підстави для такого погляду.

¹¹⁾ Акты Ю. З. Р. I ч. 105 (1541).

¹²⁾ Пулаский ч. 120; текст має сильні помилки — спрявляю їх дещо.

¹³⁾ Wasyl w. ks. moskiewski przysyłał mu (Глинському) na pomoc Ostafija onego sławnego kozaka — с. 944, і низше с. 949: których był wodzem Ostafi Daszkowicz kozak niepospolity

(під р. 1508). Cześć ich zagonów (татарських) Polus Busak, sławny kozak pogromił (с. 950).

¹⁴⁾ У Бельского: Których (вояків наємних) się zebrawszy tego czasu kilka set z Przecławem Lanckorońskim jechali w kozactwo pod Biłagród, zajęli dobytek turecki i tatarski, pędzili do domu; Tatarowie i Turcy pogoniwszy je u Widowego jeziora bili się z nimi, przemogli je nasze i z korzyścią się wrócili. A natenczas się dopiero kozacy u nas się weszeli (с. 991).

¹⁵⁾ В новійшій монографії про початки козачини, І. Каманіна, на перші два десятиліття XVI в. кладуться ще дві події з історії козачини: надання козакам першого привилею великим князем і повстання козаків против правительства (с. 78-81). Перше опирається на пізнійшій ампліфікації козацької традиції про першого гетьмана козацького, що основою своєю має записку Бельского про початок козаків 1516 р. (з ріжними поправками й

відмінами в датах). Друга звістка опирається на записці про погром польського й литовського війська під Сокалем в 1519 р. (див. вище. 28), тільки змінений одним з пізнійших компіляторів (або через непорозуміння, або через кепський здогад) в тім напрямі, що Татари за порозумінням з Поляками бють „наших" (себто Волинян) — Сборникъ лѣтописей Юж. и Зап. Рос. с. 75.

¹⁶⁾ Рада в. кн. Литовського писала до в. князя: *Scriptum esse ad nos a dno Eustachio capitaneo in Czerkassy et Kanyow, quod Sahath Kirej imperator atque Aslam soltan scripserunt illi, aggravantes sibi plurimum de mercatoribus caffensibus per cozacones de Czerkassy occisis et spoliatis, promittentes ob hoc venire ad depopulandum dominium nostrum* — *Acta Tomiciana VII c. 51.*

¹⁷⁾ Документи арх. юстиції I с. 523.

КОЗАКИ І КОЗАКОВАННЄ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI В. ВІДНОСИНИ ДО КОЗАЦТВА МІСЦЕВОЇ АДМІСТРАЦІЇ Й ЦЕНТРАЛЬНОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА: ПРОВІДНИКИ КОЗАЦЬКІ В ТРАДИЦІЇ І ПРОВІДНИКИ ДІЙСНІ: ЮР. ПАЦ, БОГДАН ГЛИНСЬКИЙ І ДМИТРО ПУТЯТИЧ, СЕМ. ПОЛОЗОВИЧ, ОСТ. ДАШКОВИЧ, ЙОГО ВІДНОСИНИ ДО МІСЦЕВОЇ ЛЮДНОСТІ, ПРЕДСЛАВ ЛЯНЦКОРОНСЬКИЙ Й ІНЬШІ ЗАХІДНІ ПОГРАНИЧНИКИ, БЕРНАТ ПРЕТВИЧ. РІДКІСТЬ ДОКУМЕНТАЛЬНИХ ЗГАДОК ПРО КОЗАКІВ І ПРИЧИНИ СЬОГО; УЧАСТНИКИ КОЗАЦЬКИХ ПОХОДІВ ВИПИРАЮТЬ СЯ ЇХ; УЧАСТЬ МІСЦЕВОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ Й ШЛЯХТИ В КОЗАЦЬКИХ ПОХОДАХ, ЗГАДКИ ЛУБЄНЄЦЬКАГО ПРО ШЛЯХЕТСЬКЕ КОЗАКУВАННЄ, БРАК КОЗАЦЬКОЇ

ВЕРСТВИ, ЕЛЄМЕНТИ, ЩО БРАЛИ УЧАСТЬ В КОЗАКУВАННЮ, НЕОРГАНІЗОВАНІСТЬ КОЗАЦТВА ЯК ВЕРСТВИ.

В пізнійшій козацькій традиції й історіографії української козачини деяким пограничним старостам, або иньшим проводирям козацьких експедицій, більш або менш випадково переказаних польськими хроністами, припала честь бути організаторами козачини й її гетьманами, в дусі пізнійшого значіння сього уряду — всенародніх вождів України. Грабянка, автор першої „наукової” історії козачини вибирав такі ймення козацьких провідників, записаних ним в гетьмани: „в року 1506 былъ первымъ гетманомъ Прецславъ Лянцкоронскій, а в року 1514 будучи гетманомъ запорожскимъ нѣякійсь козакъ Венжикъ Хмелницкій розбилъ великую орду въ Полщѣ подъ Заславемъ, потомъ былъ гетманомъ Димитрій князь

Вишневецькій, а по ньому Евстафій князь Ружинській”¹⁾. Вихідною точкою послужила й тут таж записка Бельського про початок козаків в 1516 р., в „козацькій” поході Лянцкоронського на Очаків, тільки її дата в якійсь компіляції була помилена на р. 1506, так само як записка про побіду „Венжика козака Хмельницького” під Заславом з під 1534 р.²⁾ була перенесена, мабуть також помилкою, під р. 1514. Правдива дата походу Лянцкоронського була однаке пізнійше справлена, а з тим на перше місце серед козацьких гетьманів поставлений був иньший традиційний „славний козак” Остафій Дашкович, ще в історіографії XVIII в.³⁾, а українські історіографи XIX в., при всіх ваганнях в дальших іменнях, устали на довго сих двох перших гетьманів — першого Дашковича, другого Лянцкоронського⁴⁾. В звязку з тим все більше рішучо переносила ся на перші десятиліття XVI в. й організація козачини,

зв'язувана з іменем Дашковича уже в першій половині XVII в.⁵), але в пізнійшій традиції покрита більш популярними оповіданнями про реформу Баторія. Після того як Дашковича і Лянцкоронського знов висунено на перший план, як перших гетьманів козацьких, на початки XVI в. почала переносити ся й організація козацького війська, незалежно від тих старих, забутих переказів. В найбільше рішучій формі зробив се автор Історії Русів (зв'язавши одначе сю організацію чомусь з іменем Остафія Ружинського, чоловіка з другої пол. XVI в.), і його оповідання при всій анахроністичности довго приймало ся в пізнійшій історіографії.

Та навіть і по тім, як з громадженням історичного матеріалу все більше розлітали ся хмари здогадів і фантазій сплетених старшими й новішими історіографами української козачини, ся пара: черкаський намісник Остафій

Дашкович і Хмельницький староста Предслав Лянцкоронський зістали ся, можна сказати, аж до наших часів в ролі геніїв-опікунів української козачини, як її перші організатори й провідники. Тим часом не були вони ані організаторами козачини, ані першими в ролі привідців „козацьких” походів, і своє значінне на сім полі вони мусять розділити з богатьма иньшими репрезентантами української адміністрації, які так само старали ся використати козачину, як побутове явище, в інтересах оборони українського погранича та з різних мотивів брали участь в „козацтві”.

Першим з українських адміністраторів, замішаних в „козацтво”, в нашім матеріалі виступає київський воєвода Юрій Пац: в 1489 р. його люде (Юрьєвы люди Пацевича) погромили московських купців на Дніпровім перевозі ⁶⁾. На скільки сам він особисто був у се вмішаний, не видно. Його люде, судячи по

іменам провідників: „Богдан та Голубець та Васько Жила”, се мабуть не організований похід київських рот, а свободний набіг „козаків”, що служили в „почтах” київського воєводи, хоч вони й не виступають в сій звістці під козацькою назвою: як ми вже знаємо, технічним терміном ся назва стала не скоро.

Активнійше виступає сучасник Паца намісник черкаський кн. Богдан Глинський. Ми не знаємо, коли настав він в Черкасах — мабуть ще в 1480 роках ⁷⁾; в 1495 р. бачимо його вже намісником путивльським. Одинокий певний похід його знаємо в 1493 р., коли віддячуючи ся за татарський наїзд, він разом з „царевичом Уздемиром” ходив походом на Низ, здобув і зруйнував новопоставлений Менглі-гераєм „город” (Очаків), забрав в нім на „30 тис. алтин” грошей, і людей ханських 64 по часті побив, по часті забрав в неволю; тоді ж пограблено московського посла Суботу, що їхав до Криму з

Волощини, й хан називає сих грабителів „козаками черкаськими”⁸⁾. Хоч тут назва „козаки”, як я підносив, не має сильно-вираженого технічного значіння, але можемо прийняти се за певно, що похід справді був вчинений з участю козаків, і дуже можливо, що й деякі інші походи Черкасців з кінця 1480 років і потім в 1490-х робили ся з участю Б. Глинського.

Про наступника Паца на воєводстві кн. Дмитра Путятича знаємо вже документально⁹⁾, що в його „почтах” служили черкаські козаки: вище згадано трус у „козаковъ черкаскихъ — князя Дмитриєвихъ козаковъ”; Щурова рота, де теж служили черкаські козаки, згадані в тій же записці, могла бути ротою як київської так само й черкаської залоги. Спеціально козацьких рот чи полків в сих згадках нема ніяких підстав бачити: се було б антиціпацією, судячи по інших фактах еволюції козачини. Воєвода

набирав до своїх почтів козаків, і вони ж служили в місцевих ротах.

З наступників кн. Богдана з козачиною в нашім матеріалі звязуєть ся імя Сенька Полозовича, управителя черкаського староства на початках XVI в. Він був ключником київським в 1490-х рр., потім намісником овруцьким (коло 1510), державцем річицьким, але при тім, як оден з корінних київських земян, все виступає в наших звістках як оден з героїв пограничної війни з Татарами. Сучасник Децій знає його як „славного руського вояка” ¹⁰⁾; у пізнійшого Бельского він славить ся як „Полоз Русак славний козак” ¹¹⁾ — все з нагоди побіди над татарськими загонами в 1508 р. Потім в сучасній кореспонденції маємо згадку про його побіду над Татарами в 1511 р. ¹²⁾ Але в найбільш характеристичній ролі, як ініціатор ширшої організації козацької й провідник козацького війська, виступає він перед нами в

1520-х рр., разом з иньшим київським паном Криштофом Кмитичем, сином теж черкаського намісника, державцем чорнобильським. Хоч правительство литовське не дало їм ніякої підмоги на те, щоб зібрати козацьке військо, Полозович і Кмитич, „собравшы малый почоть козаковъ, на низъ Днепром до Києва и далее до Тованя на службу нашу ходили”, як писав в. князь до панів-рад литовських. „И тамъ будучы послугы своеє намъ немало вчынили и тыхъ людей неприятелей всихъ Татаръ, которые в паньстве нашомъ были, тыждень через Днепръ не пропустили, и на каждый день з ними бытвували и иншихъ били, а иншии сами потонули”¹³).

Та славу й значіннє Полозовича, як провідника й організатора козацького, покрила слава иньшого черкаського намісника Остафія Дашковича. Був се також як Полозович місцевий чоловік, знавець місцевих відносин,

завзятий вояка, герой пограничних воєн; його діяльність, аналогічна з діяльністю роля Полозовича, але яркійша, шумливійша, інтензивнійша, закрила фігуру його попередника і для пізнійших часів зробила з нього найвизначнішого репрезентанта дніпровської козачини. Хоч то треба піднести, що в сучасних актах з Дашковичом ніде не зв'язується козачина як назва, як термін.

Дашкович був київським паном-землянином з походження — тут були його маєтності „отчизныи матерыстыи” ¹⁴). Але на політичну арену виступає він на Білорусі: на початку XVI в. під час війни Литви з Москвою був він комендантом Кричева; перед тим був він „воєводою во многихъ мѣстѣхъ” на пограниччю, але про сю його службу не маємо ближших відомостей ¹⁵). В 1503 р., обмовлений за щось перед в. кн. Олександром, Дашкович постановив попрощатись із ним і здавши замок

дворянину господарському П. Епимаховичу, він перейшов, уже по уложенню перемиря між Москвою й Литвою, на службу в. кн. московського. В. кн. Олександр жадав, щоб його видали йому як зрадника, але в. кн. московський на се не пристав, трактуючи перехід Дашковича в дусі старого права свободного переходу „бояр і слуг вольних” ¹⁶⁾. Щоб оправдатись перед в. кн. Олександром в зложеннях на нього обвинуваченнях, Дашкович приїздив за охоронним листом в 1505 р. на литовський сойм в Берестю і оправдав ся дійсно: був реабілітований, і маєтності йому вернено ¹⁷⁾. Але очевидно, він лишив ся ще на службі московській, і під час повстання Глинського приходив йому в поміч з московським військом ¹⁸⁾. Тільки по погромі повстання Дашкович вернув ся до Литви і переносить свою діяльність на Україну. З початку він дістав в державу Канів, потім, в р.

1514 до Канева придано йому й Черкаси, і обидва староства лишили ся в його руках до смерти, двадцять літ з верхом.

В сїм періоді його спеціальністю стають справи татарські: охорона України (вся східно-полуднева Україна подніпрянська належала до його уряду як канівського й черкаського старости), зносили й дипломатичні пересправи з Татарами. В польсько-литовській державі вважали його незрівняним спеціалістом на сїм полі. В сучасній записці про похід під Очаків так розписуєть ся репутація Дашковича. Він мав велику славу у своїх і у Татар, „бо багато мав побід над Татарами, не раз також був провідником Татар в походах на Москву, пустошив московські землі на великі простори і татарське військо щасливо приводив назад додому обтяжене величезною здобичею. Хитрий, відважний і щасливий войовник, він був правдивим пострахом Татар. Його лице,

весь вигляд тіла й одяг все було чисто татарське. Він знав їх мову і часто буваючи на розвідах, він зіставав ся не пізнаним в їх таборі: його вважали за Татарина і завдяки тому довідавши ся про їх справи, він розбивав їх на голову, а післанців татарських, посиланих до нього, він виставляв на страшний позір, прибитих на палях в степах в тих місцях, кудю проходили Татари ¹⁹). Знаємо його похід з Татарами на Сіверщину в 1515 р. і голосний похід на Москву в 1521 р.; в. кн. Жигимонт прислав за сї подвиги почесні дарунки Остафію: оксамит і сукна і 50 кіп грошима. По сїм Остафій послує в Крим і зараз по тім — пустошить його близше незнаним способом, під час усобиць по смерти Магмет-герая ²⁰). Пізнійше він також бере участь в кримських усобицях, і використовуючи їх для набігів на Татар (в роді голосного походу під Очаків 1528 р.), підтримує кримських претендентів. Так під

його опікою, в сусідстві Черкас, шукав захисту при кінці 1520-х рр. претендент Іслам-герай, і се стягнуло на Дашковича похід хана Сеадат-герая: він приходив в 1532 р. на Черкаси, з яничарським військом і великою артилерією, щоб поконати невгомного сусіда, але міста не здобув, і по тринадцяти днях безуспішних зусиль, як оповідав польський хроніст, запросив Дашковича на зїзд і запив з ним союз і братерство. Дашкович їздив з трофеями сеї голосної кампанії на зїзд до Пьотркова — з кулями від гармат, якими обстрілювано Черкаси, і так йому складали великі компліменти й дарунки. Там же він висловив свої памятні поради про заложенне постійних залог на Дніпрі на татарських перевозах, для оборони України ²¹). Се був його останній тріумф, він умер незадовго (1535), не полишивши потомства, ні жінки (не знати, чи й був жонатий), за те роздавши багаті надання на

монастирі, як належало „чоловіку рицерському”. Серед місцевої людности лишив він пам’ять не особливо світлу своїми „новинами”, як ми бачили вже по части. Збиваючи засоби на свої військові „почти”, на оборону замків і на свої воєнні потреби, сей суворий пограничник держав залізною рукою місцеве міщанство і всякий иньший люд, позаводив різні побори й оплати, обмежив місцеву людність у свободнім користуванні уходами і всякими иньшими вигодами, і його „новини” стали потім вихідною точкою для довгих спорів місцевої людности, що не могла помирити ся з утратою старих свобод, і вела завзяту війну з пізнійшими старостами, які не маючи сил і авторитету Дашковича, вели далі його фіскальну політику. Зараз по смерті Дашковича „войт і всі мішане міста Черкаського” заносять в. князеві скаргу „штожь дей якъ держалъ отъ насъ тотъ замокъ

Черкасы небожчихъ панъ Остафей Дашковичъ, ино дей въ тотъ часъ кривды ся великія имъ отъ него стали”: він вийняв з юрисдикції громади багато людей і перевів їх на послугу замкову і під його присуд; відобрав міські уходи на Дніпрі й Сулі і почав роздавати їх за оплатами „людемъ обчымъ”; почав з здобичи уходників брати половину риби або звіря; забрав на замок доходи з корчми; завів примусову продажу риби й меду на замок; збільшив старостину частину в добичі воєнній, козацькій спеціально і т. д. ²²).

Се не перешкодило одначе пізнійшій українській історіографії зробити з Дашковича репрезентанта громадського, народоправного елементу, хоч в дійсности, як бачимо, власне сьому громадському елементу він сильно дав ся в знаки.

В західнім, побожськім районі, на браславсько-подільськім пограничу, пізнійша традиція звеличала особливо ролю й значінне Предслава

Лянцкоронського, старости Хмельницького, аналогічно, але з далеко меншим правом ніж се зробила з Дашковичом. У сучасників центральною фігурою тутешньої оборони й боротьби з Татарами аж до самої своєї смерти в 1530 р. виступає кн. Константин Ів. Острозький, *summus cum Tartaris belli gerendi imperator*, як його називають сучасники ²³). З свого титулу винницького і браславського старости він був офіційним сторожем литовського Побожа, а як гетьман в. кн. литовського, перший магнат Волини і взагалі чоловік незвичайно авторитетний і поважаний, він в другім і третім десятиліттю був шефом цілої української оборонної організації. Його останній тріумф над Татарами в 1528 р., був оваційно святкований: по всій Польщі „кн. Константина до небес виносили найбільшими похвалами, і коли він скоро по тім приїхав до Кракова до короля Жигимонта, той прийняв його з найбільш

вишуканими почестями, в присутності всього двору і коли він вїздив в город і замок, перед ним несли воєнні знаки, забрані від ворога в сій війні, й вели перед ним забраних в неволю Татар”²⁴).

При нїм на другім плянї стояли подільські старости, начальники наємного війська й стражники — начальники сторожі, що завідали обороною коронної границі. Серед них в сучасних джерелах на першім плянї Станислав Лянцкоронський, староста камінецький і стражник (*excubiarum praefectus*) в другім десятиліттю, його наступники в стражництві Якуб Струсь (від 1520 р.) і Микола Сенявський, пізнійший гетьман, начальники наємного війська Ян Сверчовський (старший), Якуб Сецегіньовський, старий пограничник, брат Станислава Предслав Лянцкоронський староста Хмельницький, Юрій Язловецький, тоді ще молодий воєвничий магнат, герой нещасливого

походу під Очаків 1528 р.²⁵). З них в пізнійшій традиції найбільш пощастило Предславу Лянцкороньському — в сучасних звістках не так дуже помітному. Старовольский в своїх *Sarmatiae bellatores* звеличав його як гідного ученика Конст. Острозького, як лицаря, вишколеного в рицарській штуці сучасної Європи („пройшовши цілу Європу, побував також в Єрусалимі і в різних варварських краях, і там багато навчився з воєнної штуки і вернувшись до дому, покористувався тим: в воєнній штуці багато відмінив і нового завів”)²⁶).

В 1530-х рр. зацінавав свою службу на Поділю як ротмістр Бернат Претвич, від р. 1540 староста новозбудованого барського замку, оден з найбільш славлених пограничників²⁷). Про його казали: *za pana Pretwica wolna od Tatar granica*; налічували 70 його битв з Татарами, і в усіх він, мовляв, побивав їх. Найбільш прославленим

епізодом був його похід під Очаків 1541 р., оповіджений Бельским: „незадовго перед тим Татари впали були на Русь, починили великі шкоди коло Винниці й по иньших місцях. Бернат Претвич гербу Вчелє, староста барський, вартий пам'яті у всіх нас Поляків, пустив ся за ними з невеликим числом козаків і Черемисів, прийшов за ними аж під Очаків, але вже забрані в неволю люде були на кораблях: везли їх в Кафу на продаж. Плакав, дивлячи ся на їх біду, промовляючи: як би я радий був вас виратувати, коли б міг. За те славно помстив ся за них, порубавши дітей татарських, і жінок їх, або потопивши, коли вони утікали на воду. Черемиси стріляли на воді як качок. З добичею вернув ся до дому і другого року то повторив”²⁸). В своїх мемуарах, предложених в 1550 р. соймови в відповідь на турецькі скарги, Претвич дав нам цікавий образ тодішньої пограничної війни, вже використаний нами

вище. Шефом і учителем своїм і своїх товаришів називає він гетьмана польного Сенявського — може й занадто, з гречности перебільшуючи його ролю, та ховаючи ся за його повагу супроти невдоволення двору з причини турецьких скарг. Своїм ближшим товаришем в пограпичній війні з Татарами 1530-х років, як ми бачили, називає він кн. Семена-Фридриха Пронського, старосту винницького і brasлавського, а в 1540-х роках кн. Федора Сангушка також старосту винницького і brasлавського, потім володимирського († 1547), Богуша Корецького, що старостував також в Винниці і Браславі в кінці 1540-х років, князя Дмитра Вишневецького (славного Байду) ²⁹). Се розумієть ся — тільки більш менш випадком названі ймення героїв тодішньої пограничної війни.

Зв'язь сеї пограничної боротьби з козачиною

тут, на західнім театрі сеї війни, виступає в офіційнім, сучаснім матеріалі ще рідше, ще слабше і випадковійше, ніж на Подніпровю — хоч і там вона, як ми бачили, в сучаснім матеріалі також зрідка тільки проступає. Діяльність Пред. Лянцкороньского, героя пізнійшої козацької традиції, фундатора козачини, в сучасних звітках ні одною йотою не звязуєть ся з козацьким іменем. Голосний похід на Очаків Претвича в пізнійшій оповіданню (Бельского) представлений ділом козацьким, але в записці Претвича ³⁰⁾ про козаків в сій похіді не згадано й словом. Від козацького нападу на Очаків 1545 р. вся адміністрація литовської й польської України відхрестила ся руками й ногами; польські слідчі, очевидно на підставі пояснень Претвича чи його служебників, поясняли, що то „козаки з в. кн. Литовського через волость Барську, Претвичовим шляхом, займаючи на

кільканадцять миль коронної території, ходять брати добичу на Волощину і на улуси й чабанів турецьких, і се для того так роблять, аби ввести в підозрінне у сусідів Претвича й иньших пограничних людей з корони Польської”. Польські агенти спихали справу на старост литовських: вони зловили якогось козака Івашка, одного з козацької ватаги, і той показав на слідстві в Кракові, перед двором королівським, що „вони ходили тепер на Волощину за відомістю й наказом кн. Федора старости володимирського, а иньшим часом ходять на Тягиню й Очаків” ³¹). Сї пояснення одначе зістали ся секретом польського правительства ³²). Даремно турецьке правительство заявляло, що ініціаторами сього нападу були: старости пограничних замків, перед усім Претвич, Сангушко, Пронський (не знати, чи староста черкаський Андрій, чи воєвода київський Семен, давнійший староста

браславський)³³). Польське правительство стало на тім, що похід вчинила степова наволоч, переважно з московських підданих, а дуже мало — литовських, над якою нема ніякої езекутиви, і щоб не розмазувати справу, поспішило заплатити шкоди турецьким підданам. Претвич в своїх записках тільки оден однісенький раз прохопив ся про свої звязки з козаками. Оповідуючи про свою засідку, вчинену Татарам, коли вони погромили риболовів браславських (десь в р. 1548), він пише: „ідучи в степи, полишив я кількадесять служебників — стерегти на Кучманськім шляху, над ними був Бернашевский з козаком старшим³⁴), і за тиждень по моїм виході вони вистерегли білгородських Татар.... що йшли просто на Бар; пішли за ними й догонили за 4 милі від Бару, побили, а декоторих живцем узяли”. Ся припадком упущена звістка дуже інтерна, особливо як звязати її з тими виясненнями

турецькими, і оповіданням не дуже пізнійшого Бельського про козаків в Претвичових походах. Такі замітки Претвича як та, що практикована ним сторожа на шляхах зветь ся „козацтвом”, або що в поході Претвича з иньшими панами й старостами на Татар був у них „асавулом” кн. Корецький — найліпше показують, як пересякнена була козацькими елементами вся отся погранична війна з Татарами.

Не підлягає сумніву, що на цілім просторі від Київа й Черкас до Бару й Хмельника протягом всеї першої половини XVI в. погранична боротьба з Татарами й партизанська війна тими всіми правительственними агентами — сторожами, державцями, гетьманами, стражниками, ротмістрами, й ріжними панами, що з власної охоти віддавали ся сьому пограничному спортові, вела ся з участю козаків і елементом козацьким в дуже значних розмірах. Згадки про козаків в сучасних

джерелах, рідкі й скупі, тільки кидають промінчики світла на сю практику, що в дійсності була явищем постійним, звичайним, можна сказати — нормальним. Коли в джерелах сучасних з київських воєвод тільки кн. Дмитро Путятич, з черкаських намісників тільки кн. Богдан Глинський, з овруцьких Сенько Полозович, з житомирських кн. Корецький, з браславських кн. Сангушко, з барських Претвич більше документно зв'язані в сучасній матеріалі з козачиною: уживають козацьких сил до своєї боротьби з Татарами, виступають на чолі козацьких ватаг, — то в дійсності, можна сказати, всі скільки небудь визначні учасники цієї пограничної боротьби робили це: уживали козацьких сил і „козакували" разом з козаками. Не тільки „Русак Полоз" або Остап Дашкович, але всі визначніші старости черкаські починаючи від кн. Богдана Глинського — Кмита Олександрович, Іван і Василь Дашковичі

Глинські (брати Богдана в других), Андрій Немирович, пізнійший воєвода київський, звісний учасник війн з Татарами — всі вони були такими ж „козаками”, якими пізнійший Бельський рекомендує нам Полозовича й Дашковича, тільки більше або менше „славними”. Козакували державці браславські як старий Константин і молодий Іля Острозькі, як Сангушки, Пронські, Корецькі. Козакували ротмістри литовські й коронні й магнати в роді Язловецьких (похід 1528р.), Сєнявських (Ярош і Микола сини воєводи белзького), Вишневецькі (як славний кн. Дмитро). „Руські землі” за короля Августа мали багато молодіжи охотної й гречної (sic), з котрою багато мали роботи Татари, від них відбиваючись”, — споминав за свіжої пам’яті ан. Лубенєцький; „такі були Сєнявські, Струсї, Гербурти, Претвич, Станислав Замоїський, Потоцький. Влодек, кн. Вишневецькі, Збаразькі, Заславські, Корецькі,

Рожинські й иньшої значної шляхти не мало, що рідко сходила з поля. Вони вважали то за рід ловів (myslistwo) ходити в поле самим або посилати туди свою челядь і підданих — через те й спокій був з Татарами”³⁵).

Таким „козацтвом”, як називає Лубенецький на иньшій місці сей степовий спорт³⁶), сі пограничники, урядові й не урядові, старости і ротмістри, магнати й поменьші пани, безперечно, сильно причиняли ся до розросту сил і енергії козацької. Своєю участю чи підмогою козацьким походам вони розколисували динамічну енергію козачини і приготовляли, прискішали його організаційний процес. Але не були ані організаторами козачини ані формальними провідниками її хоч трохи в такому стилі, в якому представила декого з них пізніша традиція козацька. Те, що хоч трохи підходило під такий стиль, було і лишило ся самими проєктами (як проєкти Полозовича й

Дашковича), що найбільше — ефемерними епізодами (як екскурсія Полозовича), не переведеними в практику. Загалом же беручи, все те шляхетське „козацтво” від часу до часу тільки, принагідно або хвилево використовувало місцеву козачину народню, не роблячи нічого для її постійної організації і зовсім не приймаючи на себе (виключивши одного тільки Дмитра Вишневецького в 1550-1560 рр.) ролі формальних проводирів козачини. Навпаки, репрезентанти цього шляхетського козацтва мали всяку причину на те, щоб не тільки не маніфестувати ся офіційно своїми зв'язками з козачиною, а навіть скромно промовчувати їх.

По перше — солідаризувати ся з козачиною було ненаручно, бо вона раз у раз переходила границю дозволеного і попадала „не в тон” політиці правительства. Епізод 1545 р. дуже характеристичний з того погляду, що показує,

як старанно відпекували ся від усякої участі в козацьких подвигах їх панські учасники, коли з того виходила небезпека королівської неласки, або й перспектива заплати з власної кешені рахунку шкод, починених козаками. І тому що ніколи не можна було вгадати, який оборот справа візьме, сим панським учасникам козацького спорту далеко мудрійше було не дуже висуватись на перед, особливо коли козацький похід робив ся не в формі погоні за нападниками Татарами, а з власної ініціативи (Претвич в своїй записці все тільки й оповідає про те, як він ганяв за Татарами, коли вони приходили в коронні або литовські землі). По друге, козачина не встигла ще здобути собі того блискучого престіжу, тої авреолі, яка окружила її пізнійше. В першій половині й середині XVI в. козачина — се була перед усім бездомна голота, неприкаянні люде. Козацьке імя уживало ся в досить згідливім, непочестнім

значінню, і навіть в другій половині XVI в., звертаючи ся до них, не називано їх козаками, тільки „молойцями”, „рицарством” або иньшим титулом ³⁷). Тож і я думаю, що Ост. Дашкович чи який иньший репрезентант тодішнього козакування не взяв би то собі за великий комплімент, як би хто його в очі назвав „славним козаком”, як називає по за очі Бельский, уже в другій полов. XVI в., коли престиж козачини виріс незмірно.

В першій половині XVI в. козачина як явище побутове, тим більше — як термін, була досить слабо ще знана по за місцевими українськими кругами, і тим поясняєть ся також, що звістки про неї в тім часі у сучасників такі рідкі й припадкові. Вона не тільки не сформувала ся ще як певна верства, але не набрала якоїсь виразности в своїм понятю. Ми бачили вже, в яким широкім, неозначенім розумінню уживало ся се слово на протягу всеї першої половини

XVI віку. в козацтво — козакованнє, але пошукайте людей, які б відізвали ся й сказали на себе, що вони козаки! Таких тоді сливе не було. Козакує Претвич й ходить з козаками; але я свого часу перегриз документальний матеріал для його Барщини, і знаю, що нема сліду там козаків, як якоїсь категорії суспільної чи кольонізаційної. Єсть одиниці, до яких прилипло імя козацьке як призвище, як Дмитро Базанович Козак, землянин браславський, що осідає в Барщині, Козачина селянин, Козак новооселий свободний ³⁸); а в козацтво ходили, очевидно, й місцеві міщане, й Чемерискольоністи, і воєнно-служебна барська шляхта й старостинські служебники та наємні вояки. Перепись сторожі з подільсько-браславського погранича знайомить нас напр. з сими місцевими землянськими контінгентами, що несли сторожову службу і заразом становили кадри всякої партизанської війни. На

Кучманським шляху, над Мурахвою, відбувають сторожу шляхтичі з Барщини (пізнійшої) з своїми підданими і служебниками на 30 конях (Лазар Карачіївський з 4 кіньми, Павло Стабровский з 7, Ян Волик з 6, Гира Снитовський і Мирча з 2, Васько Поповський, Лехинча Женечкович, Васюта з Івановець, Гринець Каричинський, Янек з Слобідки, Васько Сташович, Федір Поповський, Олекса Женечкович, Андрушко Станчулович, Кузьма Криванович — по одному); під Копистериним 40 коней (м. ин. Захар вїйт з 2, Ленарт пушкар з 3); на brasлавських шляхах — на Саврани, Чечельнику, під Звенигородом і Кошиловцями — 25 коней, і т. д.). Он хто козакує. В Brasлавщині 1540-х рр. повно скарг на brasлавських козаків: скаржить ся на них турецьке правительство; признаєть ся до вибриків brasлавських і винницьких козаків правительство литовське; місцеві земляне й

міщане міркують над способами, як би стримати козаків, щоб вони не зачіпали ся з Турками; винницькі земляне в своїх жалях на старостів згадують про свої давнійші доходи з козаків і пасік козацьких, покасовані старостами ⁴⁰). І що ж? Маємо докладні переписи Браславщини з 1545 і 1552 р. і знов таки не бачимо в них козачини як якоїсь суспільної категорії чи групи. Єсть земляне, міщане, піддані панські й державні, а козаків нема; а вже ж неможливо собі представити, що се все мова була тільки про козаків прихожих.

Тільки на Подніпровю, в головних огнищах козачини — в Черкасах і Каневі в 1550-х рр. виступають козаки як певне суспільне понятє, але і тут по за чистими ембріонами козацької організації, якими були „ватаги” степової козачини, ми в тім часі — аж до 1560-х рр. не знаходимо ще ніяких скристалізованих організаційних форм ⁴¹). Навпаки місцева

козачина виступає перед нами в таких формах, які ще виразно вказують на неорганізованість цього поняття. Очевидно бо, що ані та бездомна козачина, яка живе в наймах в місті, ні та прихожа, якої в 1551 р. в Черкасах начислено коло 250 душ, не представляє собою тої козачини, яка в тих часах, в 1540 і 1550-х. рр. наповняє своїми голосними подвигами Україну і якої правительство ще в 1520-х рр., на підставі поданих йому місцевими людьми відомостей, вважало можливо наwerbувати на службу против Татар хоч би й 2000. Ті різні поняття козака, які дають нам люстрації подніпрянських замків — козака-бездомника, козака-уходника, не покривають ся з понятєм козака-войовника. Понятє козака ще дуже мало означене, скристалізоване, і сформованне козачини як суспільної верстви навіть тут, в головнійших огнищах її ледво-ледво що зачиначо ся в 1550-х рр.

Козацький елемент нарастав неустанно, але сформованне козачини як правно-суспільного поняття, як суспільної верстви мало ще перейти довгий процес розвою — наслідком внутрішньої еволюції і під впливами тактики адміністрації місцевої й центрального правительства: того ужитку, який робили вони з козачини, як суспільно-побутового явища, і тих способів, на які брали ся вони, щоб підбити козачину під свої пляни й бажання.

Bach I.F. Evaluation of T-cells and thymic serum factors in men using the rosette technique.// Transplantation Rev.- 1973.- V. 16.- P.196-217

Примітки

¹⁾ с. 20-1.

²⁾ Як читаємо її у Стрийковского с. 397.

³⁾ Так у Нігельмана: „въ самомъ началѣ 16

столѣтія одинъ изъ украинскихъ жителей и уроженецъ города Овруча, именемъ Дашкевичъ, назвавшись хетманомъ, собралъ нѣсколько одноземцевъ своихъ, наименовавъ ихъ козаками, именемъ отъ Татаръ заимствованнымъ (і воював з Татарами), за что въ 1505 г. испросилъ отъ короля польскаго Жигмунда перваго земли въ кіевскомъ и браславскомъ воеводствахъ для пространнѣйшаго оселенія сихъ воиновъ” (с. 14); теж в Переписи, вид. Білозерським. Відси потім дата 1500 р., як початок гетьманства (як в історії Маркевича). На хронологізацію, хоч дата походу Лянцкороньского була вже поправлена, все таки впливала стара дата 1506 р., і тим очевидно поясняєть ся, що Дашкевича посунено на самі початки XVI в., і його привилей положено на р. 1505.

⁴⁾ Про вагання в сій справі див. в прим. 3.

⁵⁾ Розумію головню оповідання Старовольского

— наведене в прим. 3.

6) Памятники снош. съ Литов. госуд. I с. 23. Згаданого тут Богдана, провідника нападу, Каманін (с. 62) і Яковлев (с. 343) вважають кн. Богданом (Глинським). Се трудно думати: по перше — дуже він не гонорно тут названий, без титулу, по друге — чому він виступав би на чолі воєводиных людей, а не своєї власної дружини?

7) Яковлев в своїй розвідці про черкаських намісників (с. 344) наводить записку з 1488 р. про надання пушкарю черкаському і по ній „там же князю Богдану Федоровичу 10 коп. грошей з листа (чит.: мита) в Київѣ”; але се „там же” мабуть вказує не на Черкаси, а на місце надання. Помиляється д. Яковлев, кажучи, що кн. Богдана взяли Татари в неволю: в реляції татарській, ним вказаній, про се нема нічого.

8) Памятники снош. съ Крымомъ I с. 194-6.

9) Як вище, с. 85.

10) *Polusz miles ruthenus insignis* — під р. 1508 (с.

35).

¹¹⁾ Polusz Rusak, sławny kozak — під тим же 1508 р. (с. 950).

¹²⁾ Див. вище, с. 25.

¹³⁾ Документы арх. юстиції I с. 523.

¹⁴⁾ Акты Ю. З. Р. II ч. 117; про різні баламуцтва про Дашковича див. прим. 3.

¹⁵⁾ Памятники снош. съ Лит. гос. I с. 447-8, 470, Воскр. I с. 24.

¹⁶⁾ Памятн. снош. съ Лит. гос. I с. 469-70.

¹⁷⁾ Литов. Метрика I с. 770-1.

¹⁸⁾ Див. в т. IV ² с. 486.

¹⁹⁾ Acta Tomiciana XI с. 233.

²⁰⁾ Про се у Карамзіна VII с. 78 (без показання джерела воно не звісне й досі).

²¹⁾ Бельский с. 1055 і 1059, пор. записку сучасного дневника про приїзд Дашковича на сойм в Monum. Poloniae V с. 899.

²²⁾ Архивъ Ю. З. Р. VIII. V ч. 6-7. II с. 367-8.

²³⁾ Див. вище с. 32.

²⁴⁾ Ваповский с. 218.

²⁵⁾ Всіх їх біографії у Старовольского *Sarmatiae bellatores*, але риторичні й дуже бідні реальним змістом

²⁶⁾ *Sarmatiae bellatores* вид. 1631 розд. LXXVII. В наших часах сї старі компліменти, пересоливши їх ще більше (за Кулішем), повторив Еварницький: у нього Лянцкоронський „извѣстенъ былъ какъ лучшій полководець своего времени, много путешествовавшій по разнымъ странамъ Европы и Азіи, изучившій всѣ боевые приемы лучшихъ европейскихъ и азіатскихъ полководцевъ” (Історія запорож. казаковъ II с. 9-10).

²⁷⁾ Видавець його мемуарів Любомірський знав його з рахунків ротмістром на Поділю від 1537 р. (Bibl. Warszawska, 1866, III с. 47). Про його діяльність як барського старости див. мою книгу Барское староство с. 100 і далі.

²⁸⁾ Вид. Туровского с. 1085.

²⁹⁾ Див. вище с. 64.

³⁰⁾ Його оповідання наведено вище с. 63-4.

³¹⁾ Збірка документів про сей напад 1545 р. (з *Acta Tomiciana*) видана Е. Барвіньским в Записках т. XVIII ч. 2.

³²⁾ Окрім згаданої збірки з *Acta Tomiciana*, маю в руках ще оден документ, який показує, що кн. Сангушко дійсно був скомпромітований в тім епізоді: *Testimonium genorosi Bernardi Prethwicz capitanei barensis contra Demetriuni filium ducis Chwiedori Wlodimirski. Sigismundus etc. Significamus tenore praesentium etc., quod constitutus personaliter in praesentia nostra regia generosus Bernhardus Prethwicz statuit testem generosum Hyeronimum Szyenyawsky palatinidem belzensem personaliter coram nobis, qui testimonium praestitit praesensque adfuisse se dicit, quando praedictus generosus Bernardus Prethwicz ostendit literas serenissimi domini regis junioris*

nobili Demetrio, filio ducis Chwiedori Wlodimirski, quibus sua majestas serio prohibuerat omnibus capitaneis, in confiniis agentibus, ne vel ipsi ad rapinas aegendas in Oczakow aut alia caesarea Thurcarum dominia descenderent aut proficiscerentur, aut homines quoscunque mittere auderent. Quas tum literas ipse Prethwicz dicit, quod Demetrius negabat se vidisse aut sibi per ipsum Prethwicz esse oblatas vel ostensas. Insuper dux Demetrius Wiszniowieczki et nobilis Ioannes Hrynko coram nobis per literas sub sigillis eorum sunt testati ejusmodi literas et prohibitionem severam serenissimi domini regis iunioris praefato Demetrio esse per praedictum Prethwicz ostensas et explicatas, quod idem personaliter probare se submittunt aut coram nobis aut serenissimo domino rege iuniore filio nostro charissimo, quando illis a nobis aut serenissimo domino rege iuniore locus et tempus data fuerint et praescripta, — harum testimonio literarum quibus sigillum nostrum est

subimpressum. Datum Cracoviae feria sexta in octava visitationis virginis Mariae anno Domini millesimo quingentesimo quadragesimo sexto regni vero nostri quadragesimo. Relatio magnifici Thomae de Sobota regni Poloniae canicellarii (Метрика Коронна кн. 70 л. 605). Тут виступає, як бачимо, ціла компанія пограничників, що фігурує і в записках Претвича: кн. Федор і його син, сини Мик. Сенявського, кн. Дмитро Вишневецький; тільки як в записках Претвіча вони представляють ся приятелями-товарищами, то тут, супроти гніву короля, сердечно спихають оден на другого вину.

³³⁾ S państwa wassego s Polski z nikоторich zamkow przotkiem z Braczlawia Izaczko, a Masslo z zamku tess wassego s Cerkass na imie Karp, Jan Dersko — cy s Czerkassow y s Kiowa, y z innich zamkow nyektorzi panowie ssami w glowach, przodkem Prethwicz, Wlodimierski, Pronski, y z innich panow roszkazania ci bendacz glowami,

sprawił w sobie trzidzieiszczy y dwie szaike, wodą przissli... pod zamek nasz Oczakow — ibid. ч. 8.

Як бачимо з усього, Турки мали про організацію походу досить докладні відомости.

³⁴⁾ Nad któremi był Biernaszewski z kosakiem z Tarszem — так в виданню (1. с. с. 58); очевидно треба читати: *ztarszem* або *starszem*. „Старший козацький” кількадесять літ пізнійше вже звісний нам як, офіційна, назва козацького ватажка.

³⁵⁾ An. Łubieniecki *Poloneutichia* с. 30.

³⁶⁾ с. 15

³⁷⁾ Напр. листи Баторія 1578-9 (*Acta Steph. Batorei* ч. 168, 189, 192) — *Mołojcom Zaporozhnym*; лист Язловецького (*Listy S. Zółkiewskiego* ч. 12): *Panowie Molodczy*; лист Кр. Зборовського: *Zacne rycerstwo!* (*Pauli Pamiętniki do życia i sprawy Sam. i Kr. Zborowskich* с. 43, і т. д. — див. ще низше.

³⁸⁾ Архива Ю. З. Р. VII. II с. 221-2, VIII. I с. 137-

8, 222-3.

³⁹⁾ Źródła dz. т. XX с. 144.

⁴⁰⁾ Записки т. LXIII, оп. с. ч. 8, Книга Посольская I с. 20 і 35, Źródła dziejowe VI с. 122, Архивъ Ю. З. Р. VIII. V ч. 26.

⁴¹⁾ „Роти” — як „Щурова рота” згадана в наведенім вище черкаськiм епiзодi коло р. 1503, очевидно не були ротами спецiально козацькими: нема тут iх слiду протягом цiлого XVI вiку.

КОЗАКИ І КОЗАКОВАННЄ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI В. ВІДНОСИНИ ДО КОЗАЦТВА МІСЦЕВОЇ АДМІСТРАЦІЇ Й ЦЕНТРАЛЬНОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА: ПОЛІТИКА ПРАВИТЕЛЬСТВА СУПРОТИ КОЗАЧИНИ В 1-ІЙ ПОЛ. XVI В., ПРОЄКТ КОЗАЦЬКОГО НАБОРУ 1523/4 Р., ПРОЄКТ ДАШКОВИЧА 1533 Р.; ТАТАРСЬКІ ЖАЛІ НА КОЗАКІВ, СКАРГИ ТУРЕЦЬКІ І

ПРАВИТЕЛЬСТВЕННІ ЗАХОДИ КОЛО ПРИБОРКАННЯ КОЗАЧИНИ, ЦИРКУЛЯР 1541 Р.

Уже з кінцем XV в. зачіпки козачини з Татарами, Турками, Москвою й скарги на них від тих правительств починають звертати на неї увагу правительства польського, а особливо литовського. Ми бачили вже, як напад козаків в 1504 р. на татарський караван з послами й купцями спинив посольство ханське для уложення угоди, і литовське правительство, що безмірно бажало якось ту угоду склеїти, для придобрення ханови наказало своїй українській адміністрації ужити як найгострійших способів против учасників сього ненаручного інциденту. Їм поручено було відшукати заграблене й сильно покарати учасників, і староста черкаський справді не тільки повідшукував різні річи, але й половив різних учасників — ходив навіть оружною експедицією для того в

степи. Посадив одних до вязниці, иньших карав на смерть — принаймні коли вірити запевненням литовського правительства та донесенням, які дістали в Криму з Черкас. В дійсности сі нагінки не були може так суворі й гострі, й багато з того могло бути зроблено „про око”, як робило ся й пізнійше: не в інтересах сеї української адміністрації було занадто приборкувати козаків, і то ще на потіху неприятеля „поганина”.

При кожній нагоді ся адміністрація не залишала пояснити правительству свій улюблений принцип, що розвій партизанської війни з Татарами являєть ся одиноким пострахом і способом стримання Татарів, та підчеркнути цінність, яку мають козаки в організації такої степової війни з Татарами і оборони від Орди. Результатом таких представлень було рішення вел. князя наwerbувати з козаків пограничний корпус для сторожі шляхів і перевозів від Татар.

Я згадував уже про се. В грудні 1524 р. в. кн. Жигимот, піддаючи радї вел. князівства з нагоди близького сойму ріжні гадки й проєкти до обдумання, між иньшим пригадував справу наwerbовання козаків. „Писали ми вже перед тим вашим милостям, щоб ви наказали державцю річицькому Семену Полозовичу і Криштофу Кмитичу зібрати козаків і піти Дніпром на низ на службу нашу; і ми казали їм дати „на страву”, а для козаків кількадесять кіп грошей і сукон. Тепер пан Семен і пан Криштоф писали до нас, сповіщаючи, що вони зібрали були чимало козаків і стояли з ними довгий час у Київі, ждучи того датку нашого, але анї їм самим анї для козаків не прислано анї одного пенязя. Через те козаки ті розійшли ся, а вони як слуги добрі й вірні, сповняючи наказ наш і в. мил. рад наших, забрали все таки малий „почот” козаків і пішли з ними Дніпром до Київа і далі — до Тавани, на службу нашу. Там вчинили

вони нам не малу послугу: всіх тих ворогів Татар, що були в державі нашій, вони цілий тиждень не перепускали. Кожного дня зчинали з ними битву, багато побили, иньші потонули. І ми за сю послугу їм дуже вдячні. І з огляду на сей. м. господар поручає сказати в. милости: коли з таким малим числом людей були вчинені такі послуги нам, то ми з того бачимо, що як би там на Дніпрі стояло козаків тисяча або дві, то певно з того була б „большая а знаменитая послуга и оборона паньствамъ нашимъ”. Через те поручаємо вам, радам нашим: звольте порадити ся і поміркувати про се. І коли б надумали ви тримати там на будучий рік козаків на Дніпрі для охорони й оборони держав наших, то звольте вибрати якогось відповідного чоловіка з наших дворян і поручіть йому завчасу, зараз по великодні їхати до Київа — збирати козаків. І накажіть на той час післати для них сукон і грошей кілька сот кіп. А тих

козаків розложити по Дніпру на перевозах, аби вони служили державі й нам, стерегли тих перевозів і боронили, скільки їм Бог допоможе”¹⁾. Як міркувати з цього, вже не далі як при кінці другого десятиліття виник проєкт узяти козаків на державну службу. Се була досить смілива гадка — обернути на службу державі тих степових розбійників, яких в. князь так недавно наказував ловити й горлом карати, і признати їх за своїх слуг, зсолідаризувати ся з ними. Мусіло минути кілька літ, поки в. князь, заклопотаний охороною від Татар своїх полудневих границь, рішив ся взяти сей проєкт за свій і поручити — десь в 1523 р. — раді вел. князівства до виконання. Його сповненне було поручене двом панам державцям київським — Полозовичу, бувшому овруцькому державцю й Кмитичу чорнобильському. Але проєкт був певно підтриманий, коли не поставлений поважнішими репрезентантами української

адміністрації, почавши від київського воєводи Немировича, одного з героїв пограничної боротьби з Татарами. Характеристично, що кільканадцять літ пізніше на запитання польського сойму про спосіб оборони від Татар, Дашкович поставив тойже проєкт організації залог (очевидно козацьких) на долішнім Дніпрі як єдино реальний спосіб ²⁾. Отже се була задушевна гадка української адміністрації. Рада в. князя Литовського, очевидно, прийняла її, й передала великокняже поручення Полозовичу й Кмитичу; але при хронічній бідності скарбу в. кн. Литовського кошти на сю експедицію не були вислані нею. І о той же камінь очевидно, зачепився й новий проєкт в. князя: повербувати на р. 1525 козацький полк з тисячі або двох тисяч. Ми не маємо ніякого сліду, аби він був здійснений. Сойму тоді, здається, не було, проєкти в. князя лишилися не сповненими, і свого проєкту вербовання козаків він потім не

поновив. ³⁾).

Вісім літ пізнійше пригадав сей проєкт Дашкович сойму коронному. Приїхавши на пьотрковський сойм, на початку 1533 р., разом з послами свого приятеля й протегованця Іслам-герая, обсипаний дарунками й компліментами за свою останню кампанію з Татарами ⁴⁾, він на запитаннє сенаторів про способи оборони від Татар, розвинув той давнійший проєкт. „Коли в сенаті питали того Остафія, оповідає Бельский, як би запобігти тому, щоб Татари не чинили шкод у нас, він радив, щоб ми держали на Дніпрі по всяк час дві тисячі чоловіка, які б на чайках боронили перевозів від Татар, а кілька сот їзди на те, аби їм довозити поживу. Окрім того на островах, яких багато на Дніпрі, побудувати замки й коло них аби осаджено міста. Рада ся подобала ся всім, але таки нічого з того не вийшло” ⁵⁾).

Відложивши на бік гадку про побудованнє

замків і міст на Дніпрових островах, ми в сїм проєкті Дашковича бачимо старий проєкт 1520-х рр. про те, щоб розложивши козацьке військо на Дніпрових перевозах, боронити приступу Татарам ⁶⁾. Безперечно, що й сим разом мова йшла про наwerbованнє козаків, хоч Бельский і не ужив сього слова ⁷⁾.

„З того нічого не вийшло”. Правительство не здобулось на енергію, на розвагу й такт на те, щоб узяти в свої руки організацію козацького елементу в початках його зросту та ціною певних субсидій звернути його на службу державним потребам. Козачина була полишена своїй долі, своїй еволюції, і зростала як стихійна, неорганізована сила далі, під покровом і опікою провінціальної адміністрації, котрої мотиви й інтереси одначе дуже сильно розходили ся з інтересами держави, як незадовго прийшло ся констатувати самому правительству.

Але козачина й не потребувала державної опіки й підмоги для розвою своїх сил. Раз рушивши ся, вона зростала й росла своєю власною стихійною силою. Тільки свої сили й свою енергію вона обертала не на оборону границь, як хотіло собі правительство, але на далеко інтереснійшу й видатнійшу партизанську війну з „поганством” — походи на „улуси” татарські й турецькі, „лупленне чабанів татарських” та купецьких караванів. З зростом козачини сі зачіпки й своєвільства ставили все частійші та переходили в значнійші воєнні експедиції. З пізнійших років маємо посольство хана, де він заявляє своєю готовістю посилати своїх людей на землі литовського неприятеля в. князя московського, тільки жадає щоб їм не було перешкоди від козаків: аби Татар пускали через литовську, задніпрянську територію, і щоб старості черкаському й канівському наказано, аби не було шкоди від козаків:

„Приходять козаки черкаські й канївські, стають на Дніпрі під нашими улусами й чинять шкоди нашим людям. Я до вас багато посилав за тих козаків, аби їх приборкати, і в. м. не схотів приборкати. Тепер отсе йшов я на московського в. князя і як наближив ся до Дніпра, з нашого війська вернуло ся чоловіка з тридцять немічних, а козаки ваші — Солтанець, Вороча і Масло з товаришами їх покалічили й коней забрали. Коли хочеш мати приязнь з нами, будь ласкав прислати до нас тих, що чинили шкоди; инакше не май того за зле: я не хочу зломити приязни братської й присяги, але на ті замки — Черкаси й Канїв пошлемо нашу рать”⁸⁾.

Коло 1540 року. коли хан Сагіб уложив вічну згоду з Жигимонтом і дістав від нього з своїм двором великі „упоминки”, — козаки знову дали знати себе королівському „союзнику” цілим рядом зачіпок. Ударили нагло на Каїрі на Татар, що, мовляв, ішли з спасенною гадкою

„воювати до Москви”, побили 25 душ і 250 коней забрали; погромили й пограбили гонців татарських, що їхали до вел. князя Литовського; так само погромили й пограбили гонців, що їхали до кримського хана з Казани, — не кажучи вже про більш звичайне лупленне пограничних татарських кочовищ: „которые люди царя перекопского зъ быдломъ своимъ кочуютъ у поли, тыхъ дей людей его многихъ частокротъ козаки наши бьютъ и статки ихъ отбирають”. Хан повторив, що при таких козацьких нападах не може стояти згода. Тисячні упоминки, плачені йому, готові були пропасти, й новий татарський похід грозив Україні ⁹).

Турецьке правительство теж неустанно скаржить ся на „своєвільних людей” з України, що нападають на турецькі володіння й громлять купців. Так з початку 1538 р. маємо скаргу за напад на Очаків, пішим військом і чайками, та

пограбованне місцевої людности. Кілька місяців пізнійше — скарга на brasлавських людей, що погромили чабанів і заграбили гроші у „вівчарського писаря”. Десь зимою 1540 р. беруть люде з України участь в повстанню Татар против Порти й разом з ними нищать околиці Білгороду й Тягині ¹⁰).

Всі сі й багато подібних иньших жалоб (бо ми маємо тільки дещо з того) змусили литовсько-польське правительство серіозно задумати ся над козацькою справою, вже з иньшого становища ніж в 1520-х рр. Треба було якось стримати козаків, бо се грозило розятрити в кінець відносини до Татар і Турків, а правительство хотіло ціною всяких уступок купити спокій з ними. Більш енергічний і воєвничий настрій перших десятиліть пановання Жигимонта, коли зброї татарській чи турецькій хотіли противставити свою оружну силу, зброїли границі, будували замки, — дав

місце шуканню спокою за кожду ціну. Заразом, очевидно, переведені слідства виказали, що пограничні старости не зовсім безгрішні в козацьких зачіпках. Їх оправдання, що козацькі напади чинять ся без їх волі й відомости, не були прийняті: слідства пригадали, що старости беруть частину з козацької здобичи, отже являють ся учасниками козацьких нападів; само правительство зрештою санкціонувало свого часу старостинські побори з степової здобичи (в спорах Черкасців з старостами), ¹¹), з мотивів фіскальних, але тепер воно виходило з иньших поглядів. Принціп застрашування Татар козацькими нападами признавав ся небезпечним. Правительство рішучо хотіло зробити кінець партизанській війні на турецько-татарським пограничу й чути нічого не хотіло про якісь пляни боротьби.

Результатом були циркулярі, розіслані в липню 1541 р. до пограничних старост, одного того

самого змісту ¹²).

В. князь пригадував, що він уже багато разів писав, наказуючи під страхом утрати ласки господарської та грізної кари, щоб було дано пильний позір на те, аби козаки тамошні не ходили на татарські улуси та не чинили їм ніякої шкоди. „Але ви ніколи не хотіли поступати відповідно до того наказу нашого господарського і не тільки не стримували від того козаків, але самі їм давали на то дозвіл, для своєї користи”. Згадавши про останні козацькі вибрики, на які скаржився хан, в. князь вказує, які з того виходять прикрі наслідки в відносинах до Татар: хан грозить розірвати вічну згоду та йти походом на Україну. Одвічальність за се спадає на пограничних старост за їх недбалість. „Первей того многокроть о томъ єсьмо до васъ писали”, повторяє в. князь, — „напоминаючи аби єсте яко сами из себе, тако и казаковъ въ таковомъ своволенѣствѣ гамовали, — вы

николи отъ того ся повѣстегати не хотели, и ач колве мели есмо то вамъ у терпливости нашей, не хотячи за то срокгости нѣкоторое надъ вами чинити, нижли кгда ся вы въ томъ впаметати не хотите, мы вжо большей того такового своволенства вашего вамъ терпети не хотимъ. Бо ач колве чините вымовы, якобы кромѣ воли и вѣдомости вашеѣ казаки подданнымъ царя перекопѣскаго таковыи шкоды чинили, ино то не есть речъ слышная, абы вы врядники не мели о томъ вѣдати.. и яко бы тежъ и вы поветниковъ вradoвъ своих ¹³).. у ведомости або в послушенстве своемъ мети не могли”. „Чините вымовы речми непотребными, а то може кождый розумети, ижъ тымъ шкодливымъ речамъ земскимъ прычына есть та, штожъ вы для своего пожитку дозволили есте казакамъ на влусы татарскіе насжѣдчати и шкоды имъ чинити, а тыми ихъ добытки на полъ с ними делите; а для тыхъ вашихъ пожитковъ мы,

господаръ, шкодуємъ, а реч посполитая великий впад прыймуєть”. В. князь грозить, що коли б знов через якийсь козацький напад розірвала ся згода з Татарами й пропали ті гроші, які заплачено ханови по умові, то вина за се спаде на старосту того повіту, з котрого вийде та козацька зачіпка, і в. князь буде вже карати за неї того урядника без милосердя: на маєтности й на особі його, „на чти и горлехъ”. Щоб запобігти тим козацьким ексцесам на будуще, в. князь постановляє таке: Його дворянин Стрет Солтанович обіде замки київський, канівський і черкаський і для контролі спише на реєстр всіх тутешніх козаків; місцевий староста чи адміністратор має допильнувати того, щоб дійсно всі козаки вписали ся в той реєстр. Старости, даючи козакам дозвіл іти в степи на дозволені промисли „на рыбы и на бобры”, мають при повороті контролювати їх „добитки” (відбераючи на себе часть) — чи ті козаки

дійсно займали ся тільки тими дозволеними промислами, чи не нарушили в чім державних заборон (не ходили в промисел на Татар). Хто б з них відважив ся на таке — вчинив би які шкоди улусам татарським, таких старости мають арештувати і карати на місці або відсилати до в. князя ¹⁴).

Примітки

¹) Документы арх. юстиції I с. 523.

²) Максимович (I с. 293), за ним Каманін (ор. с. с. 81), думали що і попередній проєкт вийшов від Дашковича ж: що він його поставив на соймі в Городні 1522 р., і що в. князь прийнявши сей проєкт, дав своє порученне радї. Максимович не цитує своїх джерел і розуміє тут мабуть проєкт Дашковича, предложений на соймі Пьотрковськїм, а Каманін очевидно пішов за

Максимовичом.

³⁾ Любавський Сойм с. 237 і далі.

⁴⁾ Див. вище с. 93.

⁵⁾ Бельский с. 1059. Правдивість його оповідання про приїзд на сойм Дашковича potwierджується запискою в дневнику слуги біск. Томіцького, що був на. тім соймі: 19 ianuarii Eustachius Daschkowicz vir bello ot milicia clarus venit Pyotrcoviam (Monum. Poloniae histor. V с. 899).

⁶⁾ Порівнянне того, що він сам далі говорить в сій справі, з проєктом Дашковича не лишає в сім сумніву.

⁷⁾ З огляду на се трудно вважати проєкт, вложений ним в уста Дашковича, літературною фікцією, — хоч він дуже відповідає тому, що сам Бельский на иньшій місці висловлює як свою гадку в справі устанавлення *modus vivendi* козачини (с. 1358).

⁸⁾ Акты Зап. Рос. II ч. 150. Документ не має

дати, видавець вважає сього хана Сагіб-гераєм і датує документ 1527-1533 рр. Коли він Сагібів, то мусив би бути пізнійший.

⁹⁾ Великокняжі грамоти з липня 1541 р. — як низше.

¹⁰⁾ Жерела т. VIII ч. 3, 4, 7

¹¹⁾ Архивъ Ю. З. Р VII II. ч. 18.

¹²⁾ Видані з них грамоти: до справці (адміністратора) київського воєводства і до старости черкаського (Акты Ю. З. Р. I ч. 105 і Архивъ VIII. V ч. 19), третя — до канівського старости Бобоїда в витягах у Пулаского Szkice I с. 43-4. Вони буквально подібні до себе, з деякими тільки відмінами, (але київська грамота видана з виразними помилками). Нема сумніву, що й иньшим старостам були післані подібні ж грамоти.

¹³⁾ Людність свого повіту.

¹⁴⁾ Як показує виданий д. Яковлевим уривок (Україна, II), такі накази були повторені місяць

пізнійше ще раз.

КОЗАКИ І КОЗАКОВАННЄ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI В. ВІДНОСИНИ ДО КОЗАЦТВА МІСЦЕВОЇ АДМІСТРАЦІЇ Й ЦЕНТРАЛЬНОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА: БЕЗПЛОДНІСТЬ ПРАВИТЕЛЬСТВЕННИХ ЗАХОДІВ ПОЛІЦІЙНИХ КОЛО КОЗАЧИНИ, ТАТАРСЬКІ НАПАДИ ЯК МОТИВ ОПРАВДАННЯ НАПАДІВ КОЗАЦЬКИХ. КОЗАЦЬКІ ПОХОДИ 1540-Х РОКІВ: ПОГРОМ КАРАВАНА НА САНЖАРОВІ, ПОХІД НА ОЧАКІВ, ЖАЛІ НА СПІЛКУ АДМІНІСТРАЦІЇ З КОЗАЧИНОЮ.

Як бачимо, все се задумано було дуже просто. Козаків спишуть на реєстр, тоді буде звісно, на випадок якоїсь зачіпки з Татарами, чиї козаки, з котрого замку те зробили, і хто з старост має за

них відповідати; старости у власнім інтересі, щоб не стягнути халепи на себе, будуть пильно наглядати за ними, пускаючи в степи і оглядаючи їх, коли вони будуть вертатись, і суворими карами відібють у них охоту до промислу над Татарами ¹⁾). Тільки все се грішило повним незнанням і нерозумінням місцевих обставин, вийшло з голов столичних бюрократів, які думали, що циркуляром можна творити жите і наказом або заборобою розв'язувати найтяжші проблеми. І через те було засуджене на повний неуспіх. Подробиць не маємо, але результат — що з того знов таки „нічого не вийшло", зовсім ясний.

Можемо припустити, що дворянин великокняжий дійсно приїхав до Київа; се було не трудно. Але списати реєстр було вже далеко тяжше. Ми бачили, що понятє „козака" в середині XVI в. було дуже широке і неозначене. Такої верстви людей не було. На поклик, аби

козаки ставили ся до реєстрації, могло відізвати ся дуже мало, або таки й зовсім ніхто; і також не легко було уставити об'єктивні критерії для того, кого притягнути до тої реєстрації, і як списати ту категорію людей, для якої була та реєстрація призначена: тих що мали охоту промишляти над Татарами. Ті напр. козаки, що „не отходячи у козацтво" служили в наймах в місті — не мали ніякого інтересу в данім разі. Ті що дійсно промишляли в степах — се була рухлива людність в значній мірі не звязана з даними замками, навідувала ся до них часами й збирала ся з широких просторів України (та й не України тільки). Для багатьох се зовсім не було постійне зайнятє, рід життя. Тай місцевим урядникам не було ніякого інтересу вишукувати та силоміць втягати в козацький реєстр людей, які могли б дійсно колись скомпромітувати себе зачіпкою з Татарвою, та стягнути халепу на адміністрацію свого замку. Зареєструвати отже

„козачину" не було можливості. Не було можливості й віддати її під нагляд старост. Козаки не конче брали дозвіл від старости на свої степові промисли й не конче ставили ся до контролі. А місцеві урядники — се теж дуже важно, не мали зовсім охоти справді перейняти ся таким ригоризмом супроти степових промислів, який рекомендувало їм правительство, та розірвати з усіми практиками і своїми поглядами на місцеві обставини. Не могли зрікти ся так легко доходів, які мали з того, тим більше, що вони не вірили в можливість здійснення тих поліційних загострень і особливо — не вірили в те, щоб се справді забезпечило спокій Україні від Татар. І ми можемо бути зовсім певними, що коли справді, для заспокоєння правительства й був списаний якийсь реєстр, то він не мав ніякого реального значіння. Що найбільше — своїми впливами на місцеву людність місцева

адміністрація могла добити ся на якийсь час повного ослаблення воєнної енергії, тих зачіпок з Татарами — поки перший значніший напад якоїсь татарської ватаги не положив кінця сій здержливості, давши оправданне дальшим промислам добичників українських.

Сього, розумієть ся, не треба було довго чекати, навіть при найщиршій охоті хана чи санджака турецького справді дати спокій Україні й не давати приводу до набігів татарських: козачину татарсько-турецьку ще тяжше було взяти під контроль і стримати ніж козачину українську. З записок Претвича бачимо, що татарські напади на Україну в 1541-5 рр. ішли неустанно ²⁾. Трохи чи не тоді саме, як правительство займало ся гадками про приборканне дніпровських козаків, напад Татар на київське Полісе дав привід до голосного походу Претвича на Очаків, коли він дав собі духу над Татарами, „мстячи ся кривди його королівської

милости". Потім Татари йдуть з земель в. кн. Литовського, забравши людей по уходах — отже спокійних ловців риби й бобрів, і знову бійка. „Потім приходили Татари на в. кн. Литовське, і пан воєвода (Сєнявский) ходив з литовськими панами в погоню аж до Лебедина, але не догнавши, вернули ся назад", тільки Претвич погромив кілька ватаг, що хотіли ще вернути ся на Україну. На другий рік на весну пішли Татари „на дорогу барську"; їх переловили, і довідали ся, що Татари збирають ся йти на Україну, й Татари білгородські пішли вже на Черкаси; Татари погромили слуг черкаського старости й забрали стадо, але Претвич забіг їм дорогу під Очаковим, погромив і відобрав людей і худобу, що вони взяли під Черкасами, і т. д.

Розумієть ся, одного-двох таких татарських наїздів було досить, щоб зробити кінець всякому перемирю з боку української козачини

й пограничних урядників, коли таке перемире було, й „розрішити на вся” по давньому. І дійсно з рр. 1545-6 ми вже знову маємо цілу пачку скарг татарських і турецьких на козацькі зачіпки, погроми, походи і т. д. Жалі ханські на дрібнійші бійки й зачіпки від козаків з тих літ ми мали нагоду читати ³). Але сі козацькі напади приберали все більші розміри. Як констатувало саме литовське правительство, з Черкас, Канева, Браслава, Винниці й иньших „українних” городів в. кн. Литовського назбиралося „мнозство козаковъ”, вісім сот або й більше, під проводом Карпа, Андрушка, Лесуна й Яцка Білоуса, і розложивши ся в степу за Браславом, робили відти напади, громили купецькі каравани і т. и. Їх ділом мало бути погромленне великого турецько-татарського каравана на Санжарові, що йшов до Москви і кінець кінцем дуже сильно дав ся в знаки литовському скарбови ⁴). Провинників, здаєть

ся, знайти не вдало ся: за наказом правительства адміністрація наловила козаків і прислала їх на двір королівський, але сї козаки були мало що винні: вони займали ся ріжним промислом на уходах хорольських і ворсклянських, і караванщики самі зачіпали їх, били й забирали тих уходників, і вони тільки віддячили ся дечим потім караванщикам, а розбили караван козаки з московської України ⁵). Кінець кінцем виходили найбільше винні самі купці, що обминаючи законну дорогу й митні побори з нею звязані, пішли „яловими степами", а головними грабителями — московські піддані „которые зъ замковъ украиньныхъ съ Путивля, съ Чернигова, съ Новагорода Северскаго завжды тамъ подъ замъки и влусы приходячи, тыи збытки починають и шкody чиняють, и то все на є. м. козаковъ (литовських) ускладають и во всемъ ихъ винують" ⁶). Так представляло справу литовське правительство перед ханом, але радї

своїй в. князь висловив своє переконання, що ті козаки були не тільки домашні, але й вчинили свій погром не без участі місцевої адміністрації — „не одно сами своволне, але снать и за выправою и посланьемъ некоторыхъ самихъ державецъ украинскихъ на поле ходили и въ томъ тые корованы громили". І рада з в. князем постановила, що ті гроші, які скарб в. кн. Литовського мусів виплатити пограбленим купцям, мусять йому покрити ті, що „були причиною выправы оныхъ козаковъ, такъ тежъ и користи тоє причастниками" — чи то самі державці, чи їх урядники-ротмистри, десятники і всякі люде ⁷⁾. Було се одначе, розумієть ся, бажання вповні плятоничне.

Другим таким голоснійшим епізодом було пограблення Очакова в тім же 1545 р., вище вже згадуване. Козаки на 32 чайках вночі напали на замок, здобули його, кількох убили, кількадесять душ взяли в неволю і випустили

потім на окуп, та побрали що надибали добичи і коней. І тут правительство складало головну вину на московських підданих, на ріжну вільну степову козачину, над якою воно не має ні влади ні контролі, але знов таки мусіло заплатити шкоди з державного — сим разом польського скарбу ⁸⁾. Само для себе правительство і сим разом знало, що наброїли козаки свої. Провідники були тіж, що в Санжарівській історії: Карпо Масло з Черкас (очевидно той самий Карпо, що зветь ся одним з провідників козацьких в попередній історії), Яцко з Переяслава — мабуть одна особа з Яцком Білоусом, Єндрушко з Браслава ⁹⁾. Досить сильно скомпромітований був що до участі в сих козацьких нападах староста браславський Сангушко, в підозрінню був і Претвич і Пронський.

І знову завертіло ся колесо. Правительство литовсько-польське нарікало на те, що не

вважаючи на велику данину, рік річно плачену ханови, Татари грабують українські землі й забирають людей в неволю. Хан запевняв, що всьому виною козаки: вони своїми нападами на Лівобережжю не дають Татарам можності ходити на московські землі й позбавляють їх сього легального джерела поживи; вони нападають на турецькі й татарські улуси й викликають тим напади на Україну ¹⁰). Нема що говорити про спокій, поки діють ся зачіпки й напади від козаків: „если же ты, братъ нашъ, козаковъ своихъ украинныхъ, которые водою Днепромъ подходячи подъ замки и улусы наши шкоду чинять, воимовати не будешъ — Татарове мои своєе шкоды терпети не будутъ" ¹¹). Такі самі нарікання й претенсії йшли й від турецького султана. Вимовляння своєвільними козаками, московськими підданими нічого не помагали ¹²). Татари й Турки зовсім категорично винували по давньому пограничних старост.

Коли в 1550-х рр. пограблено на Тавани караван турецького купця „Адрахмана", хан зовсім недвозначно заявив, що се черкаський староста кн. Дмитро Сангушкович, приставивши для безпечности навіть свого чоловіка, потім казав козакам його пограбити ¹³). Кілька років пізнійше, повідомляючи, що „перекопський князь Альклычъ" за наїзди на Україну всаджений „у твердое везенье", хан жадав, аби в. князь з свого боку покарав своїх старост і „вradниковъ украинныхъ", що дозволяють козакам нападати на улуси татарські, і виразно вказував при тім на київського воєводу і старосту черкаського: „зъ ведомостью и дозволеньемъ" їх нападають козаки з їх замків на Татар ¹⁴). З турецького боку особливо скаржили ся на Претвича ¹⁵).

В. князь розсилав все нові й нові листи до пограничних старост, наказуючи їм „козаковъ повстегати и шкодниковъ карати", робити

слідства разом з відпоручниками ханськими, ставити до очей підозрілих, а винних горлом карати ¹⁶⁾; скомпромітованих старост кликав на оправданнє й навіть скидав з урядів або переносив на иньші місця (як Претвича з Бару, а Дм. Сангушка з Черкас ¹⁷⁾) — хоч Сангушка біда спіткала не так за татарські шкоди, як за його аферу з княжною Острозькою). Але все се нічого не помагало. Старости оправдували ся тим, що вони тільки відбивали ся від татарських нападів, або стерегли ся від них — як Претвич у своїй нераз цитованій „апольогії“, а пограблені купці далі виходили самі собі винними, тому що їздили „свовольне небезпечьними дорогами“ ¹⁸⁾. Провинників найчастійше не знаходилося, а як і вишукували часом якихось жертвенних козлів ¹⁹⁾, то се нікого не стримувало. Пограничний спорт розвивав ся все більше, погранична війна приймала все ширші розміри. Козацькі напади ставали явищем повсечасним,

звичайним; козачина вповні опанувала низ Дніпровий, степи; доходило до того, що сам король мусів посилати своїх післанців в Орду обходом, на Волощину, тому що Дніпром їхати було небезпечно від козаків — „которые немалымъ почтьомъ поля на тотъ часъ наполнили и вси перевозы залегли", як писав король весною 1558 р., під час афери Вишневецького.

Примітки

¹⁾ По аналогії з попередніми й пізнішими проєктами представляють собі, що і в 1541 р. списання реєстра означало вербовання козаків на службу державну (Каманін *op. cit.* с. 82). Але се не так: списання 1541 р. мало характер чисто поліційний, і про службу козацьку нема мови.

²⁾ Почасти див. вище наведені виривки (с.64-5.)

і 1. с. с. 55 і далі. Хронологічні означення у Претвича не дуже докладні здається, — а може не докладні дати Бельського. Але загалом записки Претвича дають багатий образ пограничної війни від поч. 1541 (облога Пронського) до 1549 р.

³⁾ Див. с. 106.

⁴⁾ Про сей епізод була вже мова в т. VI с. 10-11. Акти в Посольській Книзі I ч. 17-20; деякі з сих документів, очевидно не знаючи сього видання, передрукував Яковлев, Україна кн. III.

⁵⁾ 1. с. с. 26 і 30.

⁶⁾ 1. с. с. 26.

⁷⁾ 1. с. с. 36.

⁸⁾ Збірка актів в т. 18 „Записок” ч. 8. і Жерела т. VIII ч. 13-5, про епізод сей див. іще вище с. 96.

⁹⁾ З Карпа Масла польська канцелярія по созвучности зробила „Карпа Московитина” (Karp Moscum — все та ж тенденція зложити справу на Москву); Яцко раз зветь ся

Браславцем, другий — Переяславцем (теж мішали видко, по созвучности), Андрушко раз зветь ся Єндрушко, другим разом з нього зробив ся Jan Dersko.

¹⁰⁾ Посольская книга I с. 22, 83, 100.

¹¹⁾ Ibid. с. 85.

¹²⁾ Ibid. с. 77, 112, 137 й ин.

¹³⁾ Посол. книга I с. 77.

¹⁴⁾ Ibid. с. 110.

¹⁵⁾ Жерела т. VIII і цитованя „апольогія" Претвича в Bibl. Warsz. 1866, III.

¹⁶⁾ Посольская книга I с. 78, 110, 112, 116, 134.

¹⁷⁾ Ibid. 78, 112, 114.

¹⁸⁾ Посол. книга I с. 134, 137.

¹⁹⁾ В. князь в 1555 р. пригадував ханови, як він „не давно прошлыхъ часовъ" наказав видати в Черкасах татарському гонцеві „шкодниковъ горлы на каранье", і заохочував, аби хан так поступав і з своїми (Посол. кн. I с. 116).

КН. ДМИТРО ВИШНЕВЕЦЬКИЙ І
ЗНАЧІННЄ ЙОГО ДІЯЛЬНОСТИ:
НЕДОСТАЧА ВІДОМОСТЕЙ ПРО
МОТИВИ ДІЯЛЬНОСТИ
ВИШНЕВЕЦЬКОГО, ЗАМОК НА
ХОРТИЦІ, ПОДОРОЖ В ТУРЕЧЧИНУ І
ПОВОРОТ НА УКРАЇНУ, ПЛЯНИ
БОРОТЬБИ З КРИМОМ І БОЯЗКІСТЬ
ЛИТОВСЬКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА,
ВИШНЕВЕЦЬКИЙ ЗВЕРТАЄТЬ СЯ ДО
МОСКВИ, ПОХІД РЖЕВСКОГО НА
ТАТАР, ЛИТОВСЬКЕ ПРАВИТЕЛЬСТВО
ЗАПОБІГАЄ РОЗРИВУ З КРИМОМ,
ОБЛОГА ХОРТИЦЬКОГО ЗАМКУ
ТАТАРАМИ В 1557 Р., ВИШНЕВЕЦЬКИЙ В
МОСКВІ, ПЕРЕГОВОРИ З
МОСКОВСЬКИМ ПРАВИТЕЛЬСТВОМ
ПРО СПІЛЬНУ ВІЙНУ З КРИМОМ, ЇХ
БЕЗПЛОДНІСТЬ, ПОХОДИ
ВИШНЕВЕЦЬКОГО І АДАШЕВА НА

КРИМ, КІНЕЦЬ МОСКОВСЬКОЇ АКЦІЇ, ВИШНЕВЕЦЬКИЙ НА УКРАЇНІ; ВОЛОСЬКА АВАНТУРА І КІНЕЦЬ ВИШНЕВЕЦЬКОГО; ТРАДИЦІЯ ПРО НЬОГО.

В сї степові відносини, в житє козачини в тих 1550-х роках Вишневецький, безперечно, влив багато нового ферменту. Його коротка, переривчаста, блискавична діяльність варта з сього боку всякої уваги. Тільки на жаль ми бачимо самі зверхні моменти — і то тільки декотрі, рідкі, відірвані, і мусимо відгадувати цілість, провідну гадку сеї діяльності. А се тим тяжше, що не завсїди можна бути певним такої провідної гадки, якогось глибокого пляну в тих киданнях сього степового короля, що не лишив нам ніякого автентичного коментарія до них, ніякого власного пояснення. Попереднім дослідникам його вчинки здавали ся переважно безцільними киданнями неспокійного духа.

неурівноваженої енергії. Але навіть в найгіршій разі — хоч би се було справедливо, все таки се явище на тлі нерухливого, шабляного життя нашого українського магнатства на стільки незвичайне, блискуче, що мусить притягнути до себе увагу кожного дослідника тодішнього життя. Єсть безперечна сміливість гадки, безгранична відвага в розмаху сеї енергії — те що так цінне в чоловіку всіх часів, і я певний, що ся авантурнича, неспокійна енергія не проминула безслідно, а заплодила певними ідеями, певними конкретними прикладами життя українського пограниччя. Я бачу виразні аналогії, певні ідейні зв'язки з діяльністю Вишневецького не тільки в самій ідеї Запорожжя, як постійної твердині серед степового моря, але і в політиці пізніших козацьких ватажків — в їх змаганнях грати певну міжнародну роль, опираючи ся на сусідніх державах, котрих інтереси сходили ся тут в степах. Перед тим ми

сього не бачили, і я добачаю тут не тільки post hoc, але й propter hoc. Сей степовий авантюрик мав наслідників своїх ідей, хоч і дрібнійших, скромнійших, більш повздержних і урівноважених. З попередників він пригадує не в однім Дашковича, тільки все таки більше неповздержливий, невгамований, широкий. І тому коли Дашкович кінець кінцем скінчив ролею державного мужа, Staatsmann'a, Вишневецький скінчив авантюристом.

На публичну арену виходить Дмитро Вишневецький в 1540-х рр. Знаємо його як заможного маґната, властителя кількох сіл в полудневій Волини. Але замість росширяти й збільшати свою „фортуну”, він віддаєть ся пограничному, модному тоді спорту — боротьбі з Татарами. З сього боку, як одного з визначнійших репрезентантів боротьби з Татарами рекомендує його в своїй записці з 1550 р. Претвич ¹⁾. Але Вишневецький не

вдоволився тою, більше оборонною боротьбою, яку вели пограничні старости й магнати; він береться здійснити гадку, яка носилася перед очима, очевидно, не одного з тодішніх людей, але не була реалізована досі — хоче заложити замки на Дніпрових островах, як твердині против Татар. На початках 1550-х рр. ²⁾ „на острові Хортиці, против Конських вод, коло кримських кочовищ”, ставить він замок і громадить наоколо себе козачину ³⁾. Серед сих заходів удасться він до Турків. Не знати — чи вчинив він це тільки тому, що литовське правительство не давало йому досить енергічної помочи, чи це було в його такі пляхи — оперти ся на Туреччині против Криму. Досить того що десь літом 1553 р. він їде в Туреччину. Про це Жигимонту-Августу писав кн. Острозький — що Вишневецький „з усею своєю ротою, себто з усім козацтвом і хлопством, яке тримав коло себе”, зїхав до Турків — вислав

наперед свою козацьку роту, а потім і сам з своїми козаками потягнув до Туреччини ⁴). Се викликало страшенну тривогу в двірських кругах, та і на Україні: бояли ся, що Вишневецький наведе Турків на Україну. Але страхи були безосновні: з початком 1554 р. Вишневецький приїхав з Туреччини, представив ся королеви з початком марта, в товаристві воєводи Миколи Сєнявського, свого давнього товариша з пограничної війни, що тепер взяв на себе ролю посередника і заступника перед королем ⁵). Його вияснення кінець кінцем були прийняті, і Вишневецький дістає від в. князя порученнє тримати сторожу на Хортиці против Татар. Отже у Вишневецького се була ідея союзу на два фронти: опираючи ся на Литовсько-польську державу і підтримуючи добрі відносини з Туреччиною, держати в руках Крим.

Але смілі пляни Вишневецького й безоглядність

в їх виконанню страшили короля. „Під сі часи таких слуг потрібно як найбільше, тільки: не з такими мислями”, писав він Радивилу кілька літ пізнійше ⁶⁾. Супроти Татар литовсько-польське правительство старало ся держати ся можливо обережно: формально Крим був союзником Литви против Москви. Правительство бояло ся, щоб Вишневецький не зачепив Татар якось нетактовно і в. князь носив ся з гадкою „звести” його з границі й вислати з козаками на війну в Ливонію, навіть хитрощами якось звабити його з Низу, або вислати на заступство котрогось з його братів ⁷⁾. Але Вишневецький не давав себе звести, й правительству зіставало ся тільки пильно уникати всякої прояви солідарности з небезпечним своїм слугою. Пізнійше (1557) Жигимонт-Август на татарські скарги на Вишневецького писав хану, що Вишневецький вів свої пляни на власну руку; він, Жигимонт, його на Дніпро не посилав, а потім поручив

йому степову сторожу головно покладаючи ся на добрі відносини Вишневецького з Туреччиною й ханом. „Можете міркувати з того, що і до й. м. цісаря турецького він ходив против волі нашої, а як там його прийнято, самі знаєте: він вернувши ся до держави нашої, розповідав, що там дістав дарунки (жалованьємъ осмотрень былъ), і у тебе, брата нашого, ласку мав, і з тих причин ми головно й поручали йому степову сторожу, в тім переконанню, що він буде підтримувати відносини з вашими людьми, зазнавши від вас ласки”. І Жигимонт-Август старав ся представити ханови, який то користний може бути для нього самого і для Туреччини Хортицький замок: він буде хоронити татарські й турецькі володіння, улуси їх і чабанів їх від всяких зачіпок і прикростей, особливо з московської сторони, бо як раз, мовляв, то московські козаки чинять ті зачіпки ⁸).

Але ця традиційна похлиба політика литовська Вишневецькому була не по мисли. Тим часом як литовське правительство силкувалося затримати добрі відносини з Кримцями й звернути їх против Москви, Вишневецький як раз звернув ся в московський бік. Правдоподібно се був його власний плян, зовсім натуральний і логічний: ігноруючи державне суперництво Литви й Москви, свою степову політику вести, опираючи ся на обидві ці держави, що рівно терпіли від Орди і з українських пограничних земель своїх противставляли козацьку оборону сим руйніним атакам Криму. Сама ця політика не була нова. Уже в 1530-х рр. хан скаржився в кн. литовському, що черкаські старости, ігноруючи ворожнечу Литви й Москви і союз Литви з Кримом, уживають на свою службу путивльських козаків (себто з українських земель в. кн. московського), насилають їх на

татарські улуси разом з козаками черкаськими й канівськими ⁹⁾. Зовсім натурально, що й Вишневецький задумав притягнути Московську державу до спільної боротьби з Кримом й суперництво інтересів, з традиційним науськуванням Орди одних на другого, заступити спільною боротьбою з сим спільним ворогом. Але Вишневецький мав всі причини не хвалити ся перед часом такими плянами з огляду на офіціальний союз Литви з Кримом против Москви, а в московських кругах, з свого боку, не мали причини признавати ініціативу сього ефективного плану чужинцеві Вишневецькому. Офіціальна московська літопись говорить про перші стадії боротьби з Кримом, як про діло самих московських воєвод, зовсім ігноруючи Вишневецького. Але він був без сумніву правдивим ініціатором сих плянів, які в московських кругах также скоро опадають потім, як нагло виникли з його виступленням.

В марті 1556 р. московське правительство заповіло похід на Крим, Дніпром на Низ, під улуси кримські. Провід дано дяку Ржевському; вихідною точкою мав служити Путивль. Ржевський мав побудувати човни на верхівях Псла і з путивльськими козаками йти „добувати язиків”, провідувати „про царя” (хана). Офіціальним приводом служили вісти, що хан збирається походом на московські землі ¹⁰). В дійсності, очевидно, подвигнули до того московське правительство ради й представлення зроблені Вишневецьким через путивльських козаків, учасників його нових заходів і плянів. І при великій обережності і неособливій скороспішності московської бюрократії, мусимо думати, що свої заходи коло спільної акції з Москвою Вишневецький мусів зачати досить довго перед тим — десть слідом по своїй візиті в Туреччині. В червні Ржевський доносив уже про свої успіхи. Він писав, що на Дніпрі

приступили до нього козаки черкаські і канівські, в числі 300, під проводом своїх отаманів Млинського і Михайла Єськовича. З ними і з своїми путивльськими козаками Ржевский пішов під кримський городок Ісламкермен (на долішнім Дніпрі, коло перевозів, де теп. Каховка), але Татари мали вісти про них і замкнули ся в замку. Козаки зайняли тільки коней і худобу, й пішли під Очаків. Тут здобули „острог” (місто), побили Турків і Татар, забрали багато „язиків” (полонянників) і пішли з тим назад. За ними погнали ся санджаки (турецькі коменданти) з Очакова й Тягині з великим військом, але козаки в Дніпрових очеретах зробили засідку, побили з рушниць багато людей і змусили їх вернути ся. Потім під Ісламкерменом догонив їх калга з великою ордою („съ нимъ весь Крымъ, князи и мирзы”, як писав хвалькуватий дяк). Козаки заложили ся на Дніпровім острові й почали відбивати ся від

Орди, відстрілюючи ся з рушниць. Шість день добували їх Татари, але добути не могли, й відступили кінець кінцем. А козаки зайнявши вночі кінські стада, забрали їх на острів і перебравши ся з річного війська в кінне, пішли навпростець через степи ¹¹⁾).

В усій тій реляції нема найменшої згадки про Вишневецького, фігурує тільки сам дяк Ржевский. Думаю, що се трудно зложити на саму хвальковатість сього Московитина, і що Вишневецький старав ся перед часом не відкривати своїх карт перед ханом, не розривати відносин з ним, і для того не висував ся наперед з своєю участю в против-татарських заходах, а навіть ховав її. В литовських кругах його зносини з Москвою в тім часі не були тайною — московські послы, бувши у Жигимонта літом 1556 р., чули там, що Вишневецький „отъѢхалъ къ Москвѣ” ¹²⁾, хоч формальне посольство до московського царя від Вишневецького в

московській офіційній літописи записане тільки в вересні 1556р. ¹³⁾). На литовському дворі його сміливі пляни викликали zarazом і тривогу перед можливими політичними клопотами від його акції ¹⁴⁾ й живі симпатії для цих плянів організації широкої боротьби з Кримом спільними силами християнських держав. Як з одного боку в московських кругах, так з другого в литовсько-польських Вишневецький ширив сю ідею спільної боротьби, своїми зносінами, своїм прикладом, і його гадки викликали співчутє. Його зносини з Москвою не будили невдоволення в литовсько-польських кругах з огляду на поставлені ним завдання, принаймні — се невдоволення в значній мірі нейтралізувало ся свідомістю тих користей, які мали з того вийти, як би удаło ся справді організувати таку спільну боротьбу. На жалі хана з причини козацького нападу 1556 р. ¹⁵⁾), литовське правительство відповідало можливо

заспокоючи його. Запевняло, що сей напад був ділом козаків московських, Вишневецький в нім участі не брав і ні в які спільні заходи з тими московськими козаками вступати не хотів: московські люди заохочували його служити Москві й помагати їй збудувати замок для в. князя московського на Хортиці, але Вишневецький на се не здав ся, держить хортицький замок на в. князя литовського і тримаєть ся козаків низових, а з московськими не заходить (се була офіціальна записка свідомо мабуть надана литовським правительством акції Вишневецького з минулого року) ¹⁶).

Жигимонт-Август представляв ханови всю небезпечність московського пляну — всунути ся московськими замками над низ Дніпровий, пригадував аналогічну тактику Москви супроти Казани й лякав аналогічними перспективами Крим — поставивши свої замки під Перекопом,

Москва буде пильнувати того, щоб взяти й Крим в свої руки. Тому радив поки що, в таких трівожних обставинах не зачіпати ся з Вишневецьким: пізнійше, як сї обставини проминуть, в. князь розбере справу й коли б Вишневецький був винуватий, він його укарає, й забере з Хортиці, а поки що він там дуже потрібний, супроти московських плянів. Москва, можливо, навіть буде старати ся силоміць забрати Хортицю собі, а як би Вишневецького звідти вивести, то вона зараз би захопила його замок. Татарам і Туркам литовський замок на Хортиці дуже буде користний, хоронячи їх від московських козаків, а щоб сам Вишнинецький не зачіпав ся з Татарами, про се він, Жигимонт, йому накаже, і певний, що Вишневецький покаже ханови свою зичливість ¹⁷).

Але хан не міг слухати сих намов, бо Вишневецький навпаки виступав против Криму

все більше ворожо. В осени 1556 р. (десь в жовтні) він сам, чи може його козаки напали знову на Іслам-кермен, здобули сей замок, забрали з нього гармати й перевезли до хортицького замку ¹⁸). Розгніваний хан, здається, з початку хотів звабити до себе Вишневецького: прислав йому дарунки й лист, закликаючи до себе на службу ¹⁹). Але Вишневецький на те не здав ся, і тоді хан, як тільки став Дніпро, вибрав ся походом на небезпечного сусіда. В січні 1557 р. він приступив під хортицький замок з великими силами — „з сином і з усіми людьми кримськими”, й силкував ся його добути. Більше трох тижнів (24 дні) тягнулася отся облога, але кінець кінцем здобути замку не удало ся, й хан вернув ся з великими стратами ²⁰). Вишневецький спішив сповістити в. князя про сю огняну пробу своїх хортицьких укріплень і планів і просив zarazом „посилити

його замок людьми й стрільбою", щоб далше боронити ся від Криму. Але литовське правительство так маніфестувати свою солідарність з Вишневецьким супроти Криму не відважало ся. В. князь в відповідь на донесення Вишневецького висловив своє вдоволення за „сталость і мужну оборону”, обіцяв прислати „жалованье”, але zarazом рекомендував йому не загострювати відносин до Криму, пильнувати, щоб козаки не зачіпали Татар і Турків і т. и. ²¹).

Сї ради були не на часі. Відносини до Криму у Вишневецького стали на вістрю меча і про якесь злагодження їх не було мови. За зимовим походом 1557 р. прийшов новий, ще більший, десь літом: хан приступив знову з Ордою під Хортицю, разом з ним турецьке військо на човнах і поміч волоська, і сим разом взято Вишневецького в бльокаду. Подобиць на жалє не маємо. Кінець кінцем не стало на Хортиці провіанту, козаки стали розбігати ся від

Вишневецького, і він нарешті мусів уступити з Дніпрового низу далі на Україну, в Черкаси ²²). Тут знов таки, очевидно, не знайшов він ніякої реальної помочи для своїх плянів боротьби з Кримом, і рішаєть ся нарешті йти в Московщину, шукати там нових засобів, реальнійшої помочи для своїх плянів, бо Москва стояла на воєнній нозі з Кримом.

Як я вже згадав, формальні зносини з московським правительством були завязані Вишневецьким рік перед тим, в осени 1556 р., хоч фактичні відносини мусіли істнувати вже перед тим. Московське правительство тоді прислало йому „жалованье”, але кликало в Москву; він присяг перед московськими послами, що приїде й служити буде, а поки що вимовляв ся війною з Кримом. Під кінець 1557 р., не маючи иньших ресурсів, він приїхав до Москви, зложив на жаданне присягу вічної служби й дістав великі надання й доходи: „въ

вотчину” (дідичне володіннє) місто Белев з усіма волостями й селами, як було за Белевськими князями, багато сіл під Москвою, багато дарунків грошима й уборами і на приїзд десять тисяч рублів — величезну суму, яка найліпше показувала, як Вишневецького цїнили в Москві й яке велике значіннє йому надавали²³).

Перед московськими політиками розвиває Вишневецький все тіж свої пляни спільної боротьби против Орди в союзї з Литвою. Вони знаходять тут повне співчутє. Полишаючи на боці всяку дальшу ідеологію, московським політикам було однаково інтересно і розірвати союз Литви з Кримом, втягнувши її в війну з Ордою, і приборкати Орду. На початку 1558 р. організуєть ся велика кампанія на Крим, під проводом Вишневецького. Сам Вишневецький мав іти слїдами кампанії 1556 р.: побудувати на горішнім Пслі човни, і човнами йти на Низ. З

ним вислано значне московське військо ²⁴), і крім того мав він згромадити коло себе козаків. Кабардинський мурза Канклич мав разом з тим іти зі сходу „на пособь” Вишневецькому. Вони мали злучити ся з Вишневецьким в Ісламкермені, і відси мав він „надъ крымскимъ промышляти, сколько имъ Богъ помочи подасть” ²⁵).

Разом із тим рішено вислати посольство в Литву, щоб заохотити литовське правительство до спільних заходів против Криму. Близший привід давало те, що хан, розгніваний вчинками Вишневецького, зірвав свій гнів на литовській Україні — не вважаючи на всі заходи литовського правительства можливо спихнути з себе всяку відповідальність за вчинки Вишневецького і взагалі не допустити до розриву з Кримом. З початком року калга з двадцять-тисячною ордою несподівано впав в Браславщину, поруйнував і пограбив її й

поблизькі волости подільські — Хмельницьку, Барську й інші сусідні околиці Волини й Поділя і з величезним полоном (рахували його на 40 тисяч), вийшов собі спокійно, перше ніж зібрали на нього якусь силу. Навіть ще з дороги частина орди вернула ся назад і ще раз шарпнула на прощання ²⁶). Покладаючи ся на вражіння від цього нещастя, московське правительство постановило, як драстично висловляла ся боярська ухвала — „короля о дружбѣ задрати”, доки він не помирив ся з Ордою, — аби його відвести від хана ²⁷). Цар посилав на сю тему грамоту досить загального змісту, а послам поручав пояснити, що він, цар, жалує розлитя крони християнської і шукає способів „християнству избаву учинити отъ насилуванья татарского”; для того він відкинув всякі зносини з ханом, вислав Вишневецького на Крим, і бажав би в союзі з в. кн. Литовським „християнство отъ бесерменскихъ рукъ отвселѣ

боронити”, без всяких апетитів на литовські землі²⁸).

Ся ідея була стрічена з повним співчутем в литовських кругах. Ост. Волович, що вів переговори з московськими послами з поручення в. князя, і українські магнати як кн. Острозький й кн. Степан Збараський, і сеніор литовського магнатства Радивил — всі висловляли свої симпатії таким плянам і бажаннє, щоб між обома державами прийшло до трівого порозуміння на сїм ґрунті, й вони поставили ся супроти Орди. Але при тїм не перемовчувано й певних скептичних заміток що до такої спільної акції. Бояли ся, що всі користи від знищення Орди загорне Москва й зміцнить свою позицію против Литви. Вказувано, що кримського хана приборкати не тяжко: „єсть за що на нього стати і не хитра річ таким двом державам його з Криму зовсім вигнати, але за нього як за васаля свого уступить ся Туреччина,

і боротьба з нею упаде на саму литовсько-польську сторону, і не знати, чи піддержить її тоді Москва. З другого боку, по старим традиціям і прецедентам, будили певні підозріння сї московські заходи на нижнім Дніпрі: не вважаючи на всі запевнення Москви, що вона не має ніяких плянів на литовські землі, бояли ся, щоб з того не виникла потім якась інтрига. Московським послам казали, що супроти місії Вишневецького вже був даний наказ іти в Київ литовському війську — берегти литовських інтересів, і тільки мирлюбні запевнення московські, через се посольство, стримали сю експедицію ²⁹).

Кінець кінцем в. князь литовський через своїх послів заявив своє співчутє ідеї союзу против бусурман і бажаннє вести в сїй справі дальші переговори ³⁰). Рішено було для сього вислати спеціальне посольство. Але коли се посольство, вислане до Москви з кінцем 1558 р., поставило

сю справу, з московського боку подано умову, що має бути наперед уложена вічна згода між обома державами, на підставі даного стану володіння. Литовські послы не згодили ся на се, бо се значило б вирікти ся всяких претенсій на землі, забрані Москвою протягом століття (Сіверщина, Смоленськ), і на тім справа розбила ся ³¹). Жигимонт перед тим обсилав хана докорами за його нелюдяльність: за походи на хортицький замок і зруйнування цього замку, бо хоч він був, мовляв, поставлений без волі литовського правительства, але стояв на території литовській, і за татарські напади на Україну (крім згаданого великого походу цілий ряд менших) ³²), але кінець кінцем, супроти такого обороту, відновив знову союз з Кримом, звернений против Москви. І політична ситуація, що захитала ся була, таким чином вернула ся в 1559 р. до старого ³³).

Се був сильний удар Вишневецькому. Пляни

спільної, скомбінованої атаки на Крим розвівали ся. Він мусів рахувати на сили одної Москви. А Москва, занята все більше боротьбою на балтійським побережжю, не могла особливої енергії розвинути на чорноморським, та й трудно було на такім віддаленім, відірванім театрі війни розвинути сильнійшу діяльність — не вважаючи на дуже користні обставини. По словам Курбського, що ставив в велику вину і московському і литовському правительству занедбанне кримської справи, Орда була тоді дуже ослаблена посухою, голодом, пошестями³⁴⁾. При спільній боротьбі Москви й Литви, безперечно, можна було Орду приборкати дуже сильно. Без Литви, при дальшій суперництві з нею, се було далеко тяжше.

В кампанію 1558 р. Вишневецький, як доносив в Москву, пройшов до Перекопу, але в середину Крима не пішов, а відступив на Таванський перевоз. Кримців ніде не було: хан забрав усю

орду за Перекоп і скупив усі сили до оборони. Очевидно, Вишневецький атакувати його так не вважав можливим — мабуть чекав помочи. З Москви йшов до нього дяк Ржевский з припасами; зійшовши ся з ним в Порогах, Вишневецький відсвіжив свої сили, відіславши до Москви нездалих, потомлених, і з новим вибраним, але невеликим контінгентом пішов літувати в Іслам-кермен. Він мав у плянї похід по за Перекоп, під Козлов (Евпаторію), але з Москви, куди він вислав про се вісти, дістав наказ лишити на Дніпрі московське військо і козаків з Ржевским і иньшими московськими воєводами, а самому їхати до Москви ³⁵). Можливо, що супроти Литви вважали невідповідним тримати Вишневецького на Дніпрі. На другий рік (1559) плян походу в середину Криму був сповнений, але його поручено вже московському воєводі Адашеву, а Вишневецького вислано на Дін, відти напасти

на Крим. Московське військо, виїхавши з Дніпра на море, висадило ся в Криму, попустошило близші околиці, нагнало великого страху. Натомість роля Вишневецького була зовсім не визначна ³⁶). На новий рік йому дали ще дальшу місію — виправили на Кавказ до Черкесів, з якими мав він діло попереднього року ³⁷). Може бути, що поняття про одноплеменність дніпровських Черкас-козаків з кавказькими Черкесами мали також свій вплив на такий плян, але Вишневецькому така місія могла подобати ся хиба з браку чогось інтереснійшого. З Кримом Москва більше не хотіла зачіпати ся: зроблене в Криму вражінне від московських походів хотіла використати, щоб стримати хана від нападів на московські землі. Вся енергія московської держави звертала ся на ливонську війну, що готова була кожної хвилі перейти в війну з Литвою (й дійсно перейшла в 1561 р.).

Вишневецькому з його плянами не було що більше робити в Московщині ³⁸). Та й війна, що розпочинала ся у Литви з Москвою, ставила його в фальшиве становище „зрадника”, чого він теж собі не міг бажати. Літом 1561 р. ми бачимо його вже знов на Низу. З Манастирського острова (вище Хортиці), 30 миль від Черкас, вислав він до свого брата, тодішнього старости черкаського Михайла, лист, заявляючи своє бажання вернути ся назад в Литовську державу й оправдуючи ся тим, що його виїзд до Москви став ся під час перемиря й не мав ніяких злих замірів (що було й правда). Разом з тим і козаки, товариші одісеї Вишневецького, заявили також своє бажання вернути ся до дому й просили охоронних листів. В. князь литовський поспішив „прийняти в свою ласку господарську” Вишневецького, так само що до козаків, тільки поручив старості черкаському й воєводі київському розвідати, чи

нема між ними учасників очаківського погрому 1556 р. Як би були вони, і можна було б з сеї причини сподівати ся якогось невдоволення з боку турецького і татарського правительства, що тих ворохобників прийнято назад на Україну, то намовляти тих козаків, аби вони не лишали ся на Україні, а йшли на ливонську війну — дістануть на то „даток і живность” ³⁹). Чи пійшли дійсно козаки на ливонську війну, не знаємо, але той факт, що в ливонській кампанії маємо звістки про якихось козаків, робить се досить правдоподібним. Вишневецький же зараз розпочав якісь нові пляни на українським пограничу, зачепив ся з Турками під Очаковим, потім робить якісь нові походи ⁴⁰). Невважаючи на всі свої вибрики, він все таки цїнив ся сильно в двірських сферах; на соймі його приймали і витали, і коли він захорував тоді — думав, що його отроєно, в. князь казав своїм лікарям його лічити ⁴¹).

Не вийшовши ще добре з хороби, невгомний князь вмішався в волоські справи — і тут проторюючи дорогу для цілого ряду козацьких ватажків, до Тимоша Хмельниченка включно. Звабив його приятель Ольбр. Лаский, що вже перед тим вмішався в волоські справи — підтримував узурпатора т. зв. Геракліда або Деспота, але потім розірвав з ним. За його приводом Вишневецький взяв участь в молдавській усьобиці. Протів Деспота піднялося повстання під проводом Молдавана Томші і серед сього замішання Вишневецькому подано надію теж на господарство: „иньші Волохи, не хочачи Томші, саме тоді як Томшу проголошувано господарем, післали по Вишневецького”. Вишневецький прийшов з козаками, але молдавські партизани підтримали його слабо, й Томша без великого заходу погромив його військо ⁴²). Дмитро, або Димитрашко, як його тут називали, мусів

утікати, але його зрадили й видали Томші, а той відіслав його до Царгороду, де його чекала смерть. „Бідний Димитрашко з своїм товариством має приїхати сюди нині або завтра рано”, писав 15 жовтня 1563 р. французький посол в Царгороді, а два тижні пізнійше додає: „Бідний Димитрашко тільки що прибув, як його величество султан казав його вбити (*engaucher*) з иншим великим паном з Польщі по імені Пісоніскі (Пясецький), що за своє жите давав баші 20 тис. дукатів; решту його вояків післано на галери, крім одного, що служив Деспотови — його повішено”⁴³).

Сей трагічний кінець і героїчна смерть Вишневецького, як образ побіди ідеально настроєного духу над грубою фізичною силою, символ безсильности хижого бісурменського світу побідити морально світ український, взагалі християнський — зробили сильне вражіннє. В кругах українських, польських,

литовських по горячим слідам події історія смерти Вишневецького почала переказувати ся в легендарних, ріжними поетичними подробицями розцвічених формах. Оповідали, що він скінчив жите, повішений на гак за ребро в Царгороді, й висів так три дні, посміваючи ся з Турків і лаючи їм на наругу Магомета, так що Турки не витримавши сих наруг, застрілили його й тим перервали муку, на яку його призначили. Дивуючи ся його відвазі й завзятю, вони розділили між собою його серце й їли його, щоб собі присвоїти щось з його сміливости й зневаги смерти, яку показав він. Потім що дальше то більше ріжних поетичних *loci communes* вплітано в се оповіданне. Султан турецький, повний здивовання з хоробрости й подвигів Вишневецького, хоче його привабити, зробити з нього Турка, обіцяючи всякі благодати, але Байда зневажає то все й іде на страшну смерть, замість панувати з

бісурменами. Висячи на гаку, він просить лук і стріли й стріляє Турків, навіть самого султана⁴⁴). Сї перекази обробляли ся і в поетичній формі, і одна з таких поетичних перерібок, в виді української народньої пісні, перелетіла до нас через прірву трох століть, задержавши ся в народніх устах.

Се популярна пісня про Байду, розповсюднена на цілій Українській території, від Галичини до Задніпров'я. Ігноруючи його житє, вона займаєть ся виключно його героїчною смертю. Легковаженнє житя і житєвих розкошів, зневага смерти — її провідний мотив, і ухопивши його, поет на місце історичної постати князя-магната за ліпше вважав підставити типову фігуру гуляки козака, що непоясненим близше способом опинив ся в Царгороді й піячить тут:

В Царгороді на риночку

Ой пє Байда мед-горілочку;

Ой пє Байда — та не день не два,

Не одну нічку та й не годиничку.
Царь Турецький к ньому присилає,
Байдю к собі підмовляє:
„Ой ти, Байдо, та славнесенький
„Будь мені лицар та вірнесенький!
„Візьми в мене царівночку,
„Будеш паном на всю Вкраїночку!”
„Твоя, царю, віра проклятая,
„Твоя царівночка поганая!”
Ой крикнув цар на свої гайдуки:
Візьміть Байду добре в руки,
Візьміть його, повисіте,
На гак ребром зачепіте!
Ой висить Байда тай киваєть ся,
Та на свою джуру поглядаєть ся:
„Ой джуро мій молодесенький,
„Подай мині лучок та тугесенький
„Ой бачу я три голубочки —
„Хочу я убити для його дочки!”
Ой як стрілив — царя вцілив,

А царицю в потилицю,
Його доньку — в головоньку ⁴⁵).

Багатство редакцій сеї пісні свідчить про її широку популярність. Трагічна смерть гідно вінчала се бурхливе, блискуче житє.

Примітки

¹) Як вище с. 64 Претвич зве його просто Вишневецьким, але Вишневецьких не було багато, і порівнянне з наведеним вище документом (с. 97) не лишає сумніву, що се Дмитро. Літерату див. в статі моїй про Байду.

²) Ми бачили вище, що таку гадку вкладає в уста Бельский Дашковичу на пьотрківськiм соймі — с. 104-45.

³) Думаю, що про сї замки згадує Жигимонт-Август в листі 1553 р. — порівняти його лист з 1554 р. (як низше). Давнїйші дослідники,

почавши від Бартошевича, думали про Канїв і Черкаси, але ті замки в сих часах держав Дмитро Сангушко.

⁴⁾ Listy Zygmunta Augusta с. 58, перші поголоски про се ще перед тим — с. 54 (червень 1553 р.).

⁵⁾ Listy с. 76.

⁶⁾ Ibid с. 131.

⁷⁾ Ibid с. 107-108, пор. 94, 110.

⁸⁾ Посол. книга I с. 135.

⁹⁾ Акты Зап. Рос. I с. 186 (се вважають ділом Дашковича напр Куліш Ист. возсоед. I с. 59, вповні правдоподібно, що й він так поступав, але лист ханський належить до пізнійших часів і говорить про пізнійших старост).

¹⁰⁾ Никоновская лѣтоп. (Пол. собр. лѣтоп. XIII) с. 269. Д. Каманін, в останнє переглядаючи звістки про Вишневецького, особливу увагу надавав звісткам літописи Нормантского (Временникъ моск. общ. ист. V). Але ся пізнійша компіляція не дає про Вишневецького

нічого понад те, що маємо в Никонівській

¹¹⁾ Никонов. лѣтоп с 271.

¹²⁾ Памятн. снош. съ поль.-литов. госуд. II с. 530-1.

¹³⁾ Никон. л. с. 275.

¹⁴⁾ Див. виїмок з листу короля 1556 р.

¹⁵⁾ Посол. книга I с. 130 і 133-5.

¹⁶⁾ Посол. книга I с. 139.

¹⁷⁾ Посол. книга I с. 135.

¹⁸⁾ Никон. лѣтоп. с. 277.

¹⁹⁾ Посол. книга I с. 158.

²⁰⁾ Посол. книга I с. 139, Никонов. лѣтоп. I с. 280.

²¹⁾ Акты Ю. З. Р. II ч. 130. Лист без дати, ало порівнянне його з актами Посол. книги показує виразно, що він писаний не скорше мая 1557 р., бо по висланню до Крима Довгірда. Вольф хибно клав його на часи перед кампанією 1556 р.

²²⁾ Про се Вишневецький писав до Москви в

жовтні 1557 р. — Никон. с. 286; думаю одначе, що не зараз по своїм приході до Черкас тим похвалив ся, а тоді як переконав ся, що з литовського боку нічого не осягне.

²³⁾ Памятн. снош. съ Польско-литов. гос. I с. 543, Никон. с. 286.

²⁴⁾ Московські послы казали 30 тисяч, але се мабуть побільшена цифра; Курбский рахує се військо тільки на 5 тис., але се мабуть якась частина тільки тих сил, якими мав розпоряджати Вишневецький.

²⁵⁾ Памятники II с. 542-3, Никон. с. 288.

²⁶⁾ Памятники II с. 547, пор. с. 539 і Никон. с. 289, Посольская кн. I с. 141-2, 143, 144.

²⁷⁾ Памятники II с. 593.

²⁸⁾ Памятники II с. 541-3.

²⁹⁾ Памятники с. 545-9.

³⁰⁾ Памятники II с. 557-9.

³¹⁾ Памятники II с. 567-579.

³²⁾ Посол. книга I с. 160.

- ³³⁾ Ibid. ч. 91-3, 98-102.
- ³⁴⁾ Сказанія, вид. 1833 I с. 80-2.
- ³⁵⁾ Никон. с. 296.
- ³⁶⁾ Временникъ моск. общ. V с. 142-4, Курбский I с. 81-2, Памятн. II с. 584.
- ³⁷⁾ Временникъ V с. 145, виписка з літописи у Карамзіна VIII прим. 566.
- ³⁸⁾ Як бачимо, нема що здогадувати ся якихось спеціальних причин, чому Вишневецький схотів вертати ся назад на Україну (Вольф думав, що на нього вплинула переміна в характері царя Івана, Соловйов підозрівав якісь „незвісні причини”).
- ³⁹⁾ Акты .Ю. З. Р. II ч. 142-4.
- ⁴⁰⁾ Listy Z. Augusta с. 129, 131.
- ⁴¹⁾ Бельскій с. 1145.
- ⁴²⁾ Бельский с. 1148.
- ⁴³⁾ Charrière Negotiations de la France dans le Levant II с. 741-2 і відти у Hurmuzaki — Dokumente privitore la istoria Românilor, supplem.

1 vol. I с. 19.

⁴⁴⁾ Перекази зібрані у Несецького sub voce.

⁴⁵⁾ Антоновичъ и Драгомановъ I с. 145-6; пропускаю деякі непотрібні ампліфікації й допускаю малу реконструкцію.

III. Зріст і організація козачини в передостанніх десятиліттях XVI віку.

РОЗВІЙ І КОНСОЛІДАЦІЯ КОЗАЧИНИ В СЕРЕДИНІ XVI В, І РЕФОРМА ЖИГИМОНТА-АВГУСТА: БЕЗПЛОДНІ ЗАХОДИ ПРАВИТЕЛЬСТВА КОЛО СТРИМАННЯ КОЗАКІВ, ЦИРКУЛЯР 1560 Р, ПЛАН НАБОРУ КОЗАКІВ В ПРАВИТЕЛЬСТВЕННУ СЛУЖБУ І ЗНАЧІННЄ СИХ РЕФОРМ ДЛЯ ОРГАНІЗАЦІЇ КОЗАЧИНИ.

Таким чином діяльність Вишневецького з його плянами, що обіцювали радикально змінити

відносини на Чорноморю, організувавши до цілій лінії боротьбу з „бісурманским” світом, легалізувати козацьку партизанську війну і zarazом надати їй ширші і певніші розміри, більш організовані форми, — застрягла в піску серед неприхильних обставин між-народньої політики. Не розв'язала козацької справи, тільки внесла до неї ще більше ферменту, розкрила ширші горизонти перед козачиною й її проводирями, окрилили їх ще сміливішими ідеями. А польсько-литовське правительство спинило ся на тім самім місці: перед потребою за кожду ціну пильнувати добрих відносин з Кримом і Туреччиною супроти нової війни за Ливонію, що відтягала всі сили Литви, не дозволяючи поважно думати про якусь серйознішу оборону полудневих границь. А для підтримання сих добрих відносин — треба було гамувати всякими способами козаків та стримувати від нападів на улуси турецькі й

татарські.

І правительство литовське далі розписує накази пограничним старостам, щоб не дозволяли ані своїм служебникам ані козакам зачіпати Татар, аби не порушити згоди з ними, казали пропускати їх вільно, коли вони будуть іти на московські землі, ¹⁾ і т. и. Маємо такий циркуляр з 1560 р., де в. князь з огляду на скарги білгородського санджака на шкоди: турецьким підданим, роблені „з Київа, Білої-Церкви, Браславля, Винниці, Черкас і Канева”, забороняє навіть підстерегати Татар на шляхах, не тільки не посилати в степи на здобич, і обмежати ся чисто пасивною обороною, а навіть іще менше: „если бы люди непрятельскіє у границы панства нашего пришедшы каковую škodu вчинили, за таковыми у погоню нехайбы шли и подданымъ нашимъ ратунокъ и оборону чинили, а для иныхъ некоторыхъ причинъ жебы твоя милость

служебникомъ своимъ и козакомъ на поле ходити не велѣлъ”.²⁾

Та коли вже перед тим такі накази не доводили до нічого, тим менше тепер українські старости — навіть хоч би мали охоту служити сій малодушній, неможливо здержливій на погляд кожного пограничника правительственій програмі — не могли стримати козачину в тих тісних рамках, в які хотіло її замкнути правительство. За останні десятиліття козачина неуханно зростала чисельно, а останні події — проба агресивної боротьби з Кримом, заходи Вишневецького, що робили з козачини певний самостійний фактор міжнародної політики, навчили її шукати опертя в суперництві держав — мусіли незмірно піднести козачину в її власних очах. Вона, її проводирі почули себе здатними до чогось ліпшого, ніж сповняти поручення пограничних старост, і все більше вибивали ся з їх впливів та поступали

самостійно. На Дніпровім низу вона ставала все сильнішою ногою, а на всякий випадок у неї були опорні точки в пограничних містах України московської, у путивльських і донських козаків, у пограничних московських воєвод. І кілька років по виданню згаданого наказу до пограничних старост, правительство литовське мусить констатувати, що козаки „з замковъ и местъ украинныхъ безъ росказаня и ведомости господарское и старость украинныхъ зъехавши, на Низу на Днепре на полю и на иныхъ входахъ перемешкивають”, зовсім „свовольне”, не журячи ся правительственными і старостинськими наказами, і далі чинять „великиє шкоды и лупезства” чабанам турецьким і улусам та кочовищам кримським. ³⁾ Правительство ранійше чи пізнійше мусіло переконати ся, що при повнім браку езекутиви, при недосяжности для нього степів, де закорінювало ся все більш козачини, при

готовій помочи й опіці з боку пограничної московської адміністрації, — самими наказами й заборонами воно нічого не вдіє; що воно мусить дати козачині якусь нагороду в заміну степових промислів, в виді платні з державного скарбу, і якусь мету й зайняте в виді державної служби. Від системи заборон і невдалих проб контролі воно таким чином вертало ся до старого пляну 1520-30 років — організації державної воєнно-служебної козачини. Прецеденти з останніх років призвичаювали до сеї гадки, робили її простою й зрозумілою: державне „жалованне” для Вишневецького й його козаків з скарбу литовського й московського, ужите козаків до воєнної служби в ливонській війні на державний кошт — приготовляли плян, до якого приступає правительство литовське з кінцем 1560-х років. Сі правительственні проби організованя козаків самі по собі були дуже нездалі, вели ся

без потрібної витривалості й системи, ніколи не вміли знайти відповідних засобів для свого повного здійснення й застрявали незмінно в піску фінансових перешкод, щоб згодом, під натиском заграничної політики — потреби „заспокоєння козаків”, розпочати наново ту саму історію. З становища правительственої програми — опанувати козачину і вибравши з неї елементи більш солідні й певні та організувавши їх, віддати сю організовану козачину на службу правительственным плянам і інструкціям — його заходи стріло повне фіаско. Але заходи ці мали незвичайно важне значіння для самої еволюції козачини, давши результати зовсім несподівані з становища правительственої програми, але дуже цінні з становища сформування і організування козачини як певної суспільної верстви і як певної політичної сили. Для українського життя вже насиченого козацьким елементом вони

послужили тими імпульсами, які дали привод до кристалізації козацького елементу в певних суспільних і державно-правних формах, до усвідомлення цього державно-правного значіння і з тим до незмірно сильного дальшого розвою козачини й розросту її та її сил. ⁴⁾

Примітки

¹⁾ Акты Ю. З. Р. II ч. 140, Посол. кн. I ч. 130.

²⁾ Акты Ю. З. Р. II ч. 137, такі листи були вислані до воєводи київського, старости черкаського і браславського.

³⁾ Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 3.

⁴⁾ Літературу див. в прим. 5.

РОЗВІЙ І КОНСОЛІДАЦІЯ КОЗАЧИНИ В СЕРЕДИНІ XVI В, І РЕФОРМА

ЖИГИМОНТА-АВГУСТА:

**НЕОРГАНІЗОВАНІСТЬ КОЗАЧИНИ В
ПЕРШІЙ ПОЛ. XIV В., ПРОЦЕС
ВИРІЖЕННЯ Й ВІДОКРЕМЛЕННЯ,
БРАК ОРГАНІЗОВАНИХ ФОРМ —
ПИТАННЯ ПРО КОЗАЦЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ
В ПЕРШІЙ ПОЛ. XIV В., КОЗАЦЬКІ
ВАТАЖКИ, ЗАРОДКИ ОРГАНІЗАЦІЇ —
ВАТАГА ЯК ОСНОВНА КЛІТИНА, ЗВЯЗИ
ВАТАГ З СТЕПОМ, ПОЧАТКИ
ОСВОЮВАННЯ СТЕПУ, „ГОРОДЦІ”,
КОЗАЦЬКИЙ ПРОМИСЕЛ В ЧАСАХ
ЗБОРОВСЬКОГО, КОНСОЛІДАЦІЯ
СТЕПОВОЇ КОЗАЧИНИ — ОПОВІДАННЯ
ПАПРОЦЬКОГО ПРО ЗАПОРІЗЬКИХ
ГЕТЬМАНІВ, ЦЕНТРАЛЬНЕ ЗНАЧІННЯ
СІЧИ, МІЖНАРОДНІ ЗНОСИНИ НИЗОВОЇ
КОЗАЧИНИ.**

Щоб оцінити з цього погляду значіння реформи
1570 р. і дальших повторень „постановення” з

козаками і козацьких вербунків — за Баторія й Жигимонта III, та їх впливів на сформованне і еволюційну енергію козачини, постараємося здати собі справу — наскільки своєю власною еволюцією козачина приготувала в собі певні внутрішні засоби й мотиви організації, й як далеко вона поступила в сій організаційнім процесі.

В попереднім розділі ми констатували, що неважаючи на зріст своїх сил, дуже помітний на протягу першої половини XVI в., козачина тоді ще не організувала ся в якусь суспільну верству, клясу, а навіть ледви помітна як суспільна група. Козакують різні елементи суспільні з українського погранича, але не виступають як козаки по спеціальности, по роду життя. Є козачина *de facto*, але нема її *de jure*. Її контінгенти зростають все більше, але се рухомі кадри, які мобілізують ся для походу, для степової кампанії, й розпливають ся по ній в

ріжних суспільних групах майже без останку.

Ми завважали в початках другої половини XVI в. (переписи 1552 року) тільки дуже незначні осади, козачини, як суспільної верстви і то тільки в подніпрянських замках — головних її огнищах, Черкасах та Каневі, і то серед найнижших категорій людности — людей неоселих, немаючих, неприкаянних, в числі кілька сот, тоді як загальне число козацького контінгенту мусіло переходити за десяток тисяч, і незадовго походи в 2-3 тисячі козаків стають досить звичайним явищем.

Переважна маса козачини таїть ся в иньших суспільних верствах, не виріжняючи ся з них, тому що признавати ся до козачини як своєї суспільної позиції, маніфестувати ся козаком — не було ніякого інтересу. Се не давало ніяких прав і привілегій, ніякої вигоди, а навпаки — ще кожної хвилі могло втягнути в якусь історію, стягнути одвічальність за якийсь козацький

учинок.

Козачина як понятє правне не істнує ще. З козацького ремесла, „козацького хлібу” як називаєть ся козацький спорт і козацький грабунок пізнійше, місцева адміністрація завела певного рода заробковий податок, забираючи собі „на замок” львину долю з козацької здобичи, так само як з продуктів уходництва; козацтво трактує воно як рід уходництва і побирає з нього дань за таке „уживанне” степових просторів і уходів. Ми бачили, що міщанство пограничних міст сильно ображало ся на сї побори й претендувало на свободне, безданне уживанне уходів і виконуванне степових промислів за свою воєнну службу ¹⁾ (се прецедент пізнійших претенсій козацьких), але сей мотив не був признаний, і міщанство мусіло скорити ся під тяжкою рукою місцевих старост-намісників; так само й иньші тутешні верстви людности.

Хто бавив ся козацтвом, не виходив через те з своєї верстви й її обов'язків. Зем'яне несли свої воєнно-служебні обов'язки, міщане залишали ся під зверхністю замку й старостинською властю, піддані — під властю свого пана; козакування не звільняло ні сих міщан ні сих підданих від міщанських і підданських даних і служб і тої юрисдикції й влади, яка тяжіла над ними.

Козаки-господарі навіть не відрізняють ся в переписах з загальної маси оселого міщанства — вони „тягнуть” разом з ними, й тільки про неоселих козаків люстратор записує окремо, що й вони, як оселі міщане, платять колядку, а замість давати готове сїно, косять сїно на замок толокою ²).

П'ятдесят літ пізніше сї міщане й селяне-козаки відрізняють ся різко від тих міщан і підданих, які далі несли сї дани і підлягали влади своїх державців і панів: сї козаки міщане або піддані непослушні, вони не підлягають

власти державця і не дають на нього дачок. Се нова фаза в боротьбі української людности з своїми зверхниками; в першій борються земляне і міщане з фіскальними драчами і довільностями місцевої адміністрації, і козацтво не виступає окремо; в новій виступають покозачені елементи міщанські й селянські, відмовляючи послуху й дани всякій зверхности — панській чи державній. В першій половині XVI в. вони ще не мали за собою правних титулів на се — взагалі на якісь спеціальні права й привілеї. Сі титули принесли їм правительственні „постановлення” з 1570-1590-х років. І відріжнили козачину в осібну суспільну верству.

Перед тим козачина тільки зайняте, а не суспільна верства. В перший раз з 1560-1 рр. маємо великокняжі листи, де між ріжними клясами української людности згадані й козаки, але се, очевидно, стоїть іще в звязку з

спеціальним змістом сих листів: вел. князь остерігає Черкашан і Канівців, щоб не зачіпали Татар. В однім випадку мова про слуг ханських, що будуть їхати через Черкаси й Канів, в другім — про татарське військо, що буде йти на Московщину. Вел. князь наказує старості й його урядникам „и тежъ бояромъ, мѣщаномъ, козакомъ и всимъ подданымъ нашимъ тамошнимъ”, щоб не робили їм ніякої шкоди й не зачіпали їх ³). Козаки, очевидно, згадані тому, що зачіпки з Татарами були їх спеціальністю. Вісім літ пізнійше в. князь звертається до козаків уже спеціально і виключно, але теж в справі спеціально козацькій — їх реформи.

Коли козачина не творила протягом всієї першої половини XVI в. виразної навіть суспільної групи, тим менше можна сподівати ся в таких обставинах якихось постійних організованих форм, якихось формальних її репрезентантів,

проводирів, урядів. Те що вказувано в сій сфері з різних боків як сліди козацької організації, козацьких властей, при близшім перегляді не може вважати ся таким ⁴⁾. Ми не бачимо поки що понад першою клітиною козацької організації, якою була степова, уходницька ватага, ніякої иньшої трівкої організованої форми, а тільки рухливі козацькі дружини, які збирають ся ad hoc, для певного нападу, походу, експедиції. Що найбільше, під час найбільших розмахів козацької енергії відбувають серію походів їх дружини більше менше в тім же складі, під проводом тих самих ватажків. Так напр. кілька експедицій 1545 р. (погром каравана на Санжарові за Дніпром і напад на Очаків) зроблено було під проводом тих самих ватажків — Карпа Масла, Яцка Білоуса, Андрушка ⁵⁾. Оден з них — Карпо Масло згадуєть ся між проводирями козацьких нападів і з попереднього часу (Солтанець, Вороча і

Масло)⁶). В сїм факті, що певні ватажки держать ся на чолі козачини протягом певного часу, в ряді експедицій, є безперечно симптом внутрішньої звязлости козачини, дуже інтересний і цінний, але все таки нї організованих ширших форм нї організованого представительства в сїм часі у козачини не знаходимо⁷).

Сї вищі організовані форми дає козачині правительство, в інтересі воєнно-поліційнім, і з тих же поліційних мотивів творить спеціальні козацькі власти й козацьку юрисдикцію — щоб було до кого звернути ся зі скаргами на козаків, через кого до одвічальности їх потягнути. Самому козацтву не було інтересу маніфестувати ся якимсь офіціальним представительством, офіціальними формами організації. Але воно таки й не мало їх, а не таїло ся з ними. Для нього вистачало тої внутрішньої звязлости, тих внутрішніх звязей,

які проникали його й давали можливість мобілізувати ся, рухати ся як одному тілу під впливом кожного сильнішого імпульсу.

Роспливаючи ся в суспільнім устрою „волости” — осілої території пограничних староств, згинаючи ся під тяжкою рукою пограничної адміністрації, не маніфестуючи ся тут своїми організаційними формами, своїми штабами і кадрами, козачина мала одначе свою сферу життя, де могли вільно проростати й розвивати зародки її організації, де розвивали ся й ширили ся ті фактичні звязки, які заступали потребу в організованих формах. Сею сферою був степ, широкий і неприступний ніякій контролі правительственої влади. Тут розвивало ся козацтво як зайняте, тут організувало ся воно в певні, правда — примітивні форми, які одначе силою своєї звязлості, когеренції, як я вже сказав, заступали недостачу якихось організованих форм.

Його основною клітиною була воєнно-промислова „ватага” з кількох до кількадесяти душ, з своїм старшим, „отаманом” на чолі. Характер степового промислу вимагав такої кооперації: трудно було вести промисел для відокремлених одиниць і се змушувало їх лучити ся в такі спілки. Правдоподібно такі ватаги розуміють міщане в своїх скаргах на старостинські новини в 1530-х роках, оповідаючи, що давнійше „передъ тымъ они пять або шесть парсунъ собравши ся одну куницу шерстью старосте ношивали” ⁸⁾. Отсі пять шіст чоловік можливо се ядро такої воєнно-промислової ватаги, що могла доповняти ся прихожими членами до числа кількадесятьох. На більшу чисельність ватаги вказують значні побори, які брали „поклону з ватаги” старости в серед. XVI в., окрім части її здобичи (сїм солянок, великих бочок, ріжного збіжа, й иньші припаси) ⁹⁾. Се було велике

хозяйство, яке вимагало оборотного і розумного старшого, отамана. Назва „отамана” як її старшого з „ватагою” як компанію промисловців стоїть в тіснім звязку: „ватаги” з „ватаманами” на чолі звісні ще з XIII в. на біломорським побережжю ¹⁰⁾ і дожили до наших часів на побережжю чорноморським, де рибальством і тепер займають ся ватаги, під проводом свого „отамана”. Ся живучість і тісна звязь сих термінів вказує на значну консервативність сеї кооперативної форми, і за браком старших звісток про сї промислові ватаги, нинішня їх практика на Чорноморю може пояснити нам порядки старших часів, не тільки XVI, а й давнійших віків. Теперішні ватаги складають ся з кількадесяти душ, не менше тридцяти звичайно, вибирають собі отамана, господарять громадою і при кінці кампанії ділять добичу: половину бере хозяйїн промислу (він відповідав в данім разі замковій

власти), решту ділять на товаришів; але отаман дістає дві або три пайки, тим часом як інші члени ватаги — тільки по одній ¹¹⁾).

Се та основна клітина, протоплязма громадського ладу, яка під тяжкою рукою пограничного уряду, що передушила вищі форми громадської самоуправи, пройшла з старших часів в нове, козацьке житє.

Як можна собі представити, такі ватаги мусіли з року на рік промишляти більше менше на одних місцях, де знали вже добре місце, обставини, шанси промислу. З другого боку, вони мали тенденцію робити ся сливе постійними мешканцями сеї місцевости, з розвитком промислу і старостинських поборів. Люстраторам середини XVI в. скаржать ся на „перекази” в уходах від козаків, що на тих степових уходах „установичне живуть на мясе, на рыбе, на меду зъ пасекъ, зъ свепетовъ, и сытять тамъ собе медъ яко дома.” ¹²⁾ Сї степові

сибарити, якими отсе представляє їх люстрація, готові були зносити всі прикраси суворості степової зими, відрізані від хрещеного світа на довгі місяці, аби спекати ся контролі замкової влади й її тяжких поборів, з якими був зв'язаний поворот „на волость” на зиму. Замкова влада і екекуція не сягала в степи; вона користалася з поворотів ухадників на зимівку до замків, щоб зводити з ними свої рахунки — брати побори з продуктів промислу, з татарської здобичи й чинити екекуцію над ким уважала потрібним. Тим, кому грозила якась неприємність від замкової зверхности або не хотіло ся ділити ся з нею „козацьким хлібом”, ліпше було не йти до замків, а пересиджувати „установичне” в степах, по можности уряджуючи ся тут „яко дома”. Правда, се крім негод зимової пори приспоряло ще різні труднощі в збуті промислової здобичи, продуктів і одержуванню запасів. Але очевидно степовики знаходили

способи собі радити, заводячи торги на границі московській і татарській і умудряючи ся доставати собі припаси з пограничних українських міст. (Тепер і пізнійше неперепусканне в степи й на Низ припасів поживних і воєнних — борошна, олова, пороху і т. п., було одним з найсильніших репресивних способів на козачину в руках пограничної адміністрації).

Сій пограничній адміністрації таке осідання воєнно-промислової козачини в степах було, розумієть ся, неприємне, бо підривало доходи від уходників і ослабляло її владу над місцевою людністю. Вона старала ся по зможі перешкодити сьому процесови, — хоч як він був цінний з погляду колонізації. Між иньшим, — з сих мотивів очевидно, вона не дозволяла уходникам ставити укріплень на степових уходах; на се скаржили ся міщане в 1540-х рр. — що староста їм не позволяє ставити

„городців” в уходах. ¹³⁾ Але перешкоди сї, очевидно, не могли мати рішучого значіння і такі „городці” мусїли таки ставити ся, а ставлячи ся — служили опорними точками тому осіданню воєнно-промислової людности на „уставичний” пробуток. Вони служили охороною й захистом для тих уходницьких ватаг, звязували їх новим узлом — незалежно від того, що й самі трівожні обставини тутешнього промислу, й потреба оборони, як я вже згадував, змушували їх вязати ся в ширші союзи. Спеціально Дніпрова артерія заставлена була такими „городцями”. В захованій для нас описи екскурсії гетьм. Язловецького на Підніпровє 1571 р. згадують ся такі „головнійші остроги на Дніпрі”: Базавлук — 35 миль від Черкас, Хортиця — 40 миль, білозерський острог — 47 миль. ¹⁴⁾ Се головнійші. Менших мусїло бути багато.

Папроцкий, описуючи побут Зборовского на

Запорожу в початках 1580-х років, представляє тутешню промислову людність в виді одної організованої кооперації. Епізод сей написаний по горячим слідам, на підставі оповідань учасників сеї одісеї, і хоч було б дуже небережно брати його за чисту монету в усіх подробицях ¹⁵), одначе й перейти над ним до порядку денного ніяк не годить ся, бо маса подробиць, безперечно, передано тут дуже близько і реально ¹⁶). Отже він оповідає, що на Самарі Зборовский застав 200 козаків „річних” (rzecznych) або „водних”, „що тільки ловлять звір і рибу на поживу иньшим, і мали старшого що їм давав порядок”; „вони живуть там між ріками постійно (ustawicznie), промишляючи звірем — рисями й иньшим, а що належить до живности, то відсилають иньшим”. Сими иньшими були, очевидно, козаки „рицарські”, заняті головно війною, що сиділи на самім Дніпру. Їх передову сторожу чи відділ

Зборовский здибав на Таволжанім, „межи Порогами”, а головною резиденцією їх був великий остров Томаківка, повище Базавлука, — „він такий широкий, що на нім може прохарчитись 20 тис. людей і не мало коней”.

Таким чином Низ від Самари до татарського погранича в сім оповіданню виступав оживлений одною козацькою організацією, котрої одні відділи стоять на уходах самарських, иньші промишляють по побережу, одні займають ся рибним і звіриним промислом, беруть сіль на соляних лиманах, торгують ¹⁷⁾, — иньші промишляють війною, і т. д. Промислові звязи, виміна продуктів лучать ся й переплутують ся тісно з звязями воєнними, підтримуваними в інтересах оборони для організації походів для козацького хлібу. Воєнний кіш козацький, розложений на однім дніпровім острові (сі резиденції його мінялись) становить центральну, гегемонну групу сього

низового життя, що надає йому тон і провід, коли не комендує формально.

Взагалі наскільки безсумнівне існування фактичних зв'язей, фактичного зчіплення, когеренції козачини та певних реальних зв'язків її, спеціально на Низу поза контролею всяких факторів „волостянського” життя, не тільки в тім моменті, до якого належить оповідання Папроцького (десять літ по першій козацькій реформі), але й перед нею, — на стільки сумнівна і трудна до категоричного порішення формальна сторона. То значить, на скільки сї степові реальні зв'язки перетворили ся в формальну підвладність, виробили певні влади загально козацькі, форми управи й залежности для цілого Низу? Папроцький вкладає в уста козаків, коли вони проголошують своїм гетьманом Зборовського і на знак того передають в його руки булаву, цікаву згадку про „давнійших гетьманів”. „Передаємо тобі сю

зброю давнійших гетьманів тутешніх, які щасливо проводили нами на добру славу”¹⁹⁾. Як би сї слова можна було взяти за автентичні, вони б нам вказували на істнування цілого ряду запорозьких гетьманів, принаймні в восьмим десятиліттю XVI в. Не маємо одначе на се права, і можемо тільки з усякою правдоподібністю приймати, що вже в шестім-семім-восьмим десятиліттю фактично низова козачина дійшла дуже значної звязлости, консолідації, яка тісно граничила з організованістю, а може й переходила в такі організовані форми, які одначе бачимо документально аж у останнім десятиліттю XVI в. Але не маємо права переносити сї форми кінця XVI в. далеко назад, тому що козачина безперечно жила дуже швидко під кінець сього столітя й еволюція його поступала дуже скорими кроками.

Більші експедиції на Татар — з одного боку, з другого — потреба оборони своїх промислів, не

тільки від Татар, але і від пограничної адміністрації, з під тяжкої руки котрої — від драч і езекуцій її — закопувала ся козачина все глубше в степи на „уставичний” пробуток, водили сим консолідаційним процесом. Мало було мати свої сховища й городці, треба було хоронити їх, і свої запаси — зброю й припас (завязки пізнійшої армати) від старостинських служебників і татарських ватаг. Організація воєнна і промислова переплутували ся тісно й нерозлучно, так як війна і промисел ішли рука з рукою на самім початку в сїм степовім козакованню.

Степова промислова ватага з отаманом на чолі перетворюється з розвитком військової організації в найнижшу одиницю віськову — „десяток”, з тим же „отаманом” на чолі. Перший захований до нас козацький реєстр (1581 р.) подає нам компут полку, зложеного з 50 десятків; кождий десяток має отамана з девятьма товаришами ²⁰).

Старовольський, описуючи козацький побут першої половини XVII в., каже, що кождий десятник крім десяти товаришів мав під началом ще тридцять до п'ятдесяти новиків (tyrones), яких школив і випробовував на козаків²¹). Перед нами уоружена ватага, очевидно, для рахунку втиснена в офіційне десяточне число, з неофіційними новиками і чурами.

З другого боку с'ють козацьких зимовників на уходах звязуєть ся узлами городців чи острогів, які знов звязують ся в оден узел центральним кошем.

Ідея Вишневецького — заложити постійну сильно укріплену твердиню на однім з Дніпрових островів, в 1550-х роках, не зістала ся без сильного впливу на їх еволюцію: вона викінчила процес творення того акрополя Дніпрового Низу, яким стає запорозький кіш, „Січа”. Сей процес безперечно приготовляєть ся козацькими залогами на долішнім Дніпрі ще з

першої половини XVI в.²²). З розростом козачини відчувала ся потреба такого сильнішого осередку. Тільки проба Вишневецького з хортицьким замком навчила, що нема що покладати надій на сильні мури й гармату супроти Турків і Татар, бо вони потраплять стягнути на се відповідні сили; треба шукати місця малоприступного, і козацька Січ кочує низше, серед лябірінту дніпровських островів, затоків і проток.

Утворення такого осередку, безперечно, мало велике значіння і вплив на дальшу консолідацію і організацію козачини, і вже в 1580-х рр. запорозька козачина зветь ся инакше „січовою”, по імені Січи²³). Січ значить уже встигла стати признаним осередком і репрезентацією низової козачини. Се не могло стати ся так відразу і розвій Січи супроти сього треба класти на передні десятиліття — саме і восьме, слідом по заложенню Хортицького замку і діяльності

Вишневецького.

Діяльність ся мусіла мати також, як я вже зазначив то вище, важне значіння і з того боку, що значно розширила політичний світогляд низової козачини. Вона відкрила перед нею широкі горизонти міжнародної політики: навчила дивити ся на себе як на фактор політичний міжнародного значіння, а не якісь прості помічні кадри для пограничних старост і панів. Ми бачили, що інтереси оборони й спільної боротьби з Кримом уже перед тим виглажували тут межі кордонів і приводили до спільних походів, силами України литовсько-польської й московської, незалежно від офіційної політики виленського чи московського двору. Литовсько-польське правительство своїми відпекуваннями від козаків, заявами, що козачина їй не підвласна, від неї не залежна і не солідарна — повторюваними від середини XVI віка і далі

неустанно, могло також тільки причинити ся до витворення в низовій козачині почуття своєї самостійности, як незалежної, суверенної політичної сили — бодай в якихось неясних зародках. Широкі розмахи політичної акції Вишневецького і скромніша, але аналогічна діяльність пізнійших ватажків — не могли не вплинути на витворення такого почуття. Кн. Ружинські накладають з Москвою, Зборовский в ролі козацького ватажка переговорює з Волощиною, носить ся з плянами участі в персидській війні; пізнійше козацька старшина пропонує козацьку поміч ханови, мабуть против Туреччини; в 1590-х роках Січ продає свою поміч кожному з сусідніх держав під умовою доброї нагороди, як вповні незалежна політична сила.

Укладаючи з цісарським правительством що до своєї служби, вона просить його порозуміти ся з правительством польським, але тільки на те щоб

не було перешкод в переході через землі коронні, щоб не чинено перешкод в комунікації²⁴). Але йому й на думку не приходило дозволити ся у того ж польського правительства для сеї служби сторонній державі.

Зборовському і його товаришам здавало ся дивним, що низова козачина „не дбає про короля свого пана ані про отчину, в якій родили ся, а всі надії свої привязують до того місця, де живуть, кажучи прислів'єм: поки жита, поти бита.” Але тут була не тільки цинічна безпринципність добичника, а й почуте своєї окремішности й незалежности від державних звязей чи з Польським чи з якимсь иньшим державним організмом. І се розуміли й такими очами на козаків дивили ся в самій шляхетській суспільности.

Запороже таким чином значно випередило в своїй політичній еволюції козачину „городову”, кажучи традиційним терміном — організацію її

„на волости”. Там вона ще була вповні безправною, не признаною як організація, як суспільна верства, не організованою вповні пригнетеною властю адміністрації й шляхти. Тим часом на Низу вона була вже сильно сконсолідованою, а далі й організованою силою, перейнятою почутєм своєї окремішности й незалежности. Пізнійша традиція, що вважала Запороже властивим осередком і головою козачини, й його рішення (а не рішення військової ради городових полків), авторитетними для всієї козачини, мала таким чином свій корінь і оправданнє в відносинах ще з середини XVI в. Запороже було огнищем козацької сили, солідарности, організованости. Відси йшла екстензивна й організаційна енергія козачини „на волость”, коли правительственні реформи дали їй першу легітімацію як правній організації й відкрили можливість формувати ся в окрему, правно-признану суспільну верству.

Примітки

¹⁾ Див. вище с. 52-3, 93.

²⁾ Архивъ Ю. З. Р. VII. I с. 82, 95.

³⁾ Акты Ю. и З. Р. II ч. 138 і 140.

⁴⁾ Вище я говорив уже (с. 85-6) про „Щурову роту” з початку XVI в., що нема підстави вважати її ротою спеціально козацькою, хоч її вважають такою й новіші дослідники — як Яблоновский (Ukraine с. 413). В иньшій документі з початків XVI в. (без року, з часів старостування в Черкасах Василя Дашковича Глинського, то значить з рр. 1504-7) виступає в адресі „отаман черкаський” (намістнику черкаському князю Василю Дашковичу, а не будеть єго самого въ Черкасехъ, ино єго наместнику черкаскому и отаману и войту и всѣмъ мѣщанамъ черкаскимъ — Акты Юж. и

Зап. Рос. II ч. 123, титул сей перевірено для мене по оригіналу). В сїм черкаськїм отаманї недавно добачувано отамана спеціально козацького (Крипякевич: Козаччина і Баторієві вільности с. 27). На се одначе нема підстави. Отамани звісні нам в Київщинї з другої половини XV в. в ролї аналогічній з отаманами — сільськими старшинами Зах. України (див. т. V с. 367), і адресуючи ся до „отамана й війта” м. Черкасів, правительство, очевидно, мало на метї старшину міста, як то поясняє дальша згадка „всїх міщан” (а про козаків не згадано). Обидва означення „отаман і війт” можуть мати на гадцї одну особу — старшого міської громади. Отамана козацького черкаського нема ще навіть при кінцї XVI віка і нема слїду його істновання за ціле се столїтє. Теорію городових козацьких громад і отаманів в першій пол. XVI в. (Каманїн ор. с.с. 96, Крипякевич 1. с.) треба облишити.

5) Поруч них є й імення, що не повторяють ся в

документах про сі козацькі походи: Лесун в санжарівськiм епізоді, Мануйло в очаківськiм. Див. джерела вказані вище с. 111-112.

⁶⁾ Акты Зап. Рос. II ч. 150.

⁷⁾ „Козака старшого” в записках Претвича (див. вище с. 98), очевидно, теж треба розуміти в значінню ватажка-проводиря даної козацької ватаги, а не якогось уряду — „козацького старшого” в пізнійшiм значінню, бо на се нема ніякої підстави. Тоді Претвич, як і иньші старости, затирали саме існування козацтва в їх повітах, і правительство заявляло, що в козацтво ходять якісь нікому не звісні заволоки, по більшій часті заграничні; як би то виглядало, як би в тім часі були якісь офіціальні козацькі „старші” з уряду і з ними ходили в свої походи сі пограничні старости.

⁸⁾ Архивъ Ю. З. Р. VIII. V с. 10.

⁹⁾ Архив Ю. З. Р. VII. I с. 85.

¹⁰⁾ З двинських грамот 1294 р.: Како єсть

докончалъ съ Новгородомъ, ходити тремъ ватагамъ моимъ на море, а вотамманъ Ондрей Критцки (у Срезневского, Матер. для словаря *sub voce*). Слово „ватага” стрічаєть ся і в Київській літописи, про Половців — „возвратиша ся к ватагамъ своимъ” (під р. 1190). Слово се, як і ватаман, мабуть принесено було до наших степів Турками, і може сї два слова стоять в лексичній звязи.

¹¹⁾ Щербина Очерки южнорусскихъ артелей с. 179 і далі. Сборникъ по хозяйственной статистикѣ Полтав. губ. п. VI с. 131.

¹²⁾ Архивъ Ю. З. Р. VII. I с. 103.

¹³⁾ Архивъ Ю. З. Р. VII. II с. 372.

¹⁴⁾ Ogledowali ostrogi naprzedniejsze na rzece Nieprze; Bazawluk, który iest mil 35 od Cyrkas, Bieloozerski 47 mil od Cyrkas, Chortycza mil. 40 — у Папроцкого Herbu вид Туровского с. 221-2. Віддалення показані хибно: Хортиця до Черкас ближша від Базавлука.

¹⁵⁾ Тим більше — ставити оповідання Папроцького вище оповідань очевидця Лясоти і Бопляна, ним самим списаних, як се робить Стороженко (С. Баторій с. 306); казати що у Папроцького маємо „въ краткомъ видѣ всѣ свѣдѣнія о запорожцах”, які дають Лясота і Боплян (ib.), можна теж тільки в полемічному запалі.

¹⁶⁾ Епізод сей містить ся в його „Гербах” (Herby rycerstwa polskiego, 1584, і нове видання Туровського, 1860) sub voce Jastrębiec, повторений в збірці Жег. Паулі: Pamiętniki do życia i sprawy Zborowskich, 1846, і новіше у Стороженка Ст. Баторій, з примітками (малоцінними).

¹⁷⁾ Uroczysko Karajteben, które jest forum albo rynek, gdzie Tatarowie z kozaki wszelakie targi swe miewaja (Herby с. 159).

¹⁸⁾ Posłał (Зборовский) sto człowieka z czołny na morze po sól, bo tam kiedy rok suchy, zsiada sie na

wyspach biała jako lód (Herby c. 162).

19) Podawamyć tę broń pierwszych hetmanów miejsca tego, którzy nam fortunnie z dobrą sławą rozkazowali (Herby c. 158).

²⁰⁾ Źródła dz. XX c. 154.

²¹⁾ Eques Polonus (1628), caputultimum.

²²⁾ Д. Каманін іде задалеко, приймаючи з звісток про козацькі засідки на долішнім Дніпрі, що вже при кінці XV в. була козацька Січа на Тавани — Чтенія VIII с. 72. В противну крайність впадає Яблоновский (Ukraina c. 422), не припускаючи і в другій половині XVI в. якоїсь постійнійшої січи.

²³⁾ Султан przegraża a najwięcej się obraża Siczowych Kazaków najazdy, łupiestwy (соймова пропозиція 1585 р. — Dyaryusze sejmowe z r. 1585 c. 9.

²⁴⁾ Tagebuch von E. Lassota c. 217. пор. с. 221.

**РОЗВІЙ І КОНСОЛІДАЦІЯ КОЗАЧИНИ В
СЕРЕДИНІ XVI В, І РЕФОРМА
ЖИГИМОНТА-АВГУСТА: ОБІЦЯНКА
РЕФОРМИ В 1568 Р., ГРАМОТА 1572 Р.
ПРО УРЯД СТАРШОГО І СУДІ
КОЗАЦЬКОГО, ВЕРБУНОК
ЯЗЛОВЕЦЬКОГО, ЙОГО РОЗМІРИ,
ПОЧАТКИ КОЗАЦЬКОГО ІМУНІТЕТУ.**

З кінцем 1568 року, наслідком турецьких скарг на шкоди й своєвільства козаків українських ¹⁾, в. князь видає лист до козаків. Вперше се звертаєть ся правительство до них безпосередно і спеціально як певного тіла, а не до провінціальної адміністрації, як зверхників козаків, як і всіх иньших.

Лист адресований „подданимъ нашимъ, козакамъ тымъ, которые зъ замковъ и мествъ украинныхъ зѣхавши, на Низу перемешкивають". В. князь вказує їм, що їх „лупезства" „приводять в небезпечність границі

від неприятеля". Новий султан поставив умовою дальшої згоди, щоб піданням турецьким і ординським не було шкод, як досі. „Вся Україна й далші від України повіти добре чують, яку шкоду і полон терплять через лихих і своєвільних людей, через котрих чинять ся сі наїзди неприятельських військ". Такі ж наїзди й спустошення грозять і далі, коли не зроблений буде кінець тим зачіпкам. В. князь наказує козакам рішучо, аби вони вийшли з степів, з Низу, з усіх уходів до замків і міст українських і не виходили більше своєвільно, не сміли „шкоди й лупезства" чинити чабанам турецьким і Татарам кримським. За те обіцяє їм службу й плату при замках. „Ведже при замцехъ нашихъ знайдет ся вамъ служба наша, за которую жаловане каждый зъ васъ отъ насъ одержить, кеды тоє сваволности поперестанете". Инакше в. князь грозив „каранєм срокгим" ²⁾).

Можемо собі представити, що між козачиною,

згромадженою на Низу і в сусідніх з степом містах, не забракло охочих до того „жалованя" і просто цікавих побачити, яку службу видумають їм, і які шанси дасть їм ся служба. Король дав гетьману коронному Юрию Язловецькому, одному з колишніх героїв подільського козакування (ініціатору нещасливого походу на Очаків 1528 р.) „злеценье и порученье" вибрати зпоміж сих козаків на державну службу „певный почеть," що мав діставати річну платню з скарбу, й вчинити „постановеньє межи козаки низовыми", себто — уставити певні норми й порядки козацького життя. І Язловецький вчинив се.

На превеликий жаль, тексту сього „постановлення" у нас немає. Маємо тільки принагідну згадку в королівськiм листі, що потверджує дальші організаційні розпорядження тогож Язловецького ³⁾. „Тому що козаки, читаємо в сiм листі, скаржили ся на

великі кривди й утиски від воєвод, старост українних і иньпихъ урядів, його вельможність (Язловецкий) вилучив їх з власти й присуду всяких урядів і взяв їх під свою гетьманську власть. А запобігаючи тому, щоб наслідком сього не було якихось своєвільств від козаків, і щоб кожному була вчинена без проволікання справедливість, коли б козак кому щось завинив, він поставив старшим і судею над усіми козаками низовими шляхетного Яна Бадовского. Сей кожному, хто мав би якесь діло до козаків, має справедливість чинити над ними, коли вони прийдуть з Низу до замків і міст наших". Повідомляючи про се короля, гетьман просив потвердити на сїм урядї того Бадовского, „що від довшого часу постійно служив там на Україні господареві вірно й сумлінно". Просив показати Бадовському свою ласку, давши різні права і привілегії (звільнити його дома в Білій Церкві від присуду замкового

і міського, від податків і повинностей всяких, дати йому право свободного шинкування). Важнійше було, що Бадовский сам і його юрисдикція над козаками мав бути вийнятий також з присуду всяких иньших урядів: скарги на нього заносити і відкликати ся від його суду можна було тільки до гетьмана і короля. Инакше Бадовский „безъ таковое волности" не міг би сповняти своїх завдань: „для переказы отъ воєводъ, старость украинныхъ и урадовъ" „намъ господару въ томъ служити бы не могъ". Король сповнив бажання гетьмана, і грамотою своєю з 5. VI. 1572 р., з якої черпаємо всі отсі наші відомости, potwierдив розпорядження Язловецького, затвердив Бадовского на його уряді й признав за ним ті широкі права й імунітети: „маєть Янъ Бадовский", читаємо в сій королівській грамоті, „не отступуючи ни въ чомъ постановеня пана воєводи руского (гетьмана), зо всихъ козаковъ низовыхъ

кождому справедливость неодвлочную водлугъ
права посполитого чинити и въ томъ слушне и
пристойне справовати, не будучи повинень съ
того уряду судейского и зъ домовъ
бѣлоцерковскихъ передъ воєводами,
старостами и врами нашими и ни передъ кимъ
инымъ (окромѣ квалту и речей кравыхъ)
усправедливяти, толко перед нами господаремъ,
або передъ паномъ воєводою рускимъ и по немъ
будучими гетманами иными до своего живота"
4).

Тільки всього довідуємо ся про сю реформу.
Схиблена і невдала була вона з становища тих
цілей, для яких призначала ся — приборкання
козачини й заведення спокою на полудневій
границі, так само як і всі пізнійші реформи. Але
так само як і пізнійші, мала вона величезне
значіннє для організації козачини, для
сформовання козацтва як осібної
півпривілегіованної суспільної верстви, яка

згодом здобуває собі провідну роль в відносинах східно-українських. З цього погляду перша звісна нам реформа має дуже важне значіння, бо в сім напрямі привілеювання козачини — виключення її з суспільно-політичної схеми корони і наділення імунітетами, пішла відразу дуже сміло і різко, і через те варта особливої нашої уваги.

Брак фактичних відомостей про її переведення приходить ся заступити можливо докладною аналізою того, що дає про се згадана грамота 1572 р. Насамперед вона стверджує, що плян короля, підданий може тимже таки Язловецьким — набрати з козаків „певный почоть" на королівську службу й королівське удержання, був Язловецьким сповнений. Він „межи козаки низовыми певный почетъ тыхъ козаковъ ку службе нашей, которымъ юргелтъ ⁵⁾ зъ скарбу нашего ити масть, обраль". Близшихъ подробиць про сей королівський козацький

полк грамота не дає, але ми знаходимо їх в рахунках коронного скарбу. З 1575 і 1576 років, отже перед пізнійшим Баториєвим набором, значить ся тут полк „низових козаків" на королівській службі, в числі 300 люда, з платою на „квартал" (3 місяці) по 2 $\frac{1}{2}$ зол., окрім сукна ⁶⁾. Се очевидно й був той „почот", набраний Язловецким; цифра 300 козаків не покажеть ся нам неправдоподібно малою, коли згадаємо, що пізнійший Баториєвий набір дав тільки п'ятисотний козацький полк.

Сі скарбові записки, потверджуючи слова королівської грамоти, дають нам докладне понятє про розміри козацького набору, переведеного Жигимонтом-Августом, чи близше кажучи — Язловецким. Отже, на королівську службу і королівське удержання було взято розмірно невелику частину козацьких контінгентів — всього кілька процентів (в поході 1576 р. Богдана

Ружинського на Аслан-городок напр. хан рахував 3000 козаків). ⁷⁾ Правительство Жигимонта-Августа з своїм набором 1570 р. залигло ся далеко позаду проєктів 1520-х рр., коли проєктовано взяти козаків на державну службу „тисячу або дві". Правда, що тоді скінчило ся тільки проєктами, а тепер все таки взято якусь частину козаків на службу дійсно; але супроти зросту козацької сили й чисельности почот 1570-х рр. був величиною зовсім незначно-малою.

Та зводячи до зовсім незначних розмірів, з огляду на вічний брак гроша в короннім скарбі, число козаків взятих на державну службу, правительство не обмежувало своїх заходів сим малим контінгентом, а хотіло разом з тим уняти в нові порядки „всіх козаків низових". Вчинене Язловецким „постановене" мало дотикати всеї козачини. В тім і вага реформи 1570 р. ⁸⁾ Сам факт, що кілька сот козаків взято на королівську

службу ще не мав би великої ваги; знаємо, що кілька років перед тим козаків Вишневецького брано на службу до Ливонії, і се не мало ніякого особливого значіння. Але реформа Язловецького, беручи малу частку козаків на службу, організувала разом усю козачину, заводи́ла нові порядки для всіх козаків. Ян Бадовский був поставлений „старшимъ й судьєю надъ всими козаки низовими", мав над усі́ми ними мати вла́сть і юрисдикцію, чинити суд в усі́х скаргах на них. Мотиви ясні: опираючи́ ся на сили і авторитет коронного гетьмана, свого безпосереднього зверхника, і розпоряджаючи полком королівських козаків, сей „старший" козацький мав держати в руках всю козачину й стримувати її від усі́х вибриків. Але разом з підданнем під його вла́сть і суд козаки звільняли́ ся від усяких иньших властей і судів — „зъ владзы и присуду всякихъ врядовъ" — воєводи, старост українних, урядів міських і т. д.

Се було початком козацького імунітету — першою підставою сформовання козацької верстви як суспільної класи. Хоч королівська грамота не каже виразно, що сей імунітет має служити всій козачині (з тексту виходило б навпаки, що він каже тільки про тих королівських козаків), але очевидно, сама логіка фактів вимагала того, що коли вся козачина піддана під владу і суд „старшого“, то вся вона, як і козаки королівські, тим самим виймала ся з влади й юрисдикції інших урядів. Чи хотіло сього правительство чи ні, чи мало воно на увазі такий вислід реформи, иньша справа, але річ очевидна, що власне в таким напрямі, дуже наручнім і вигіднім для козачини, мусіла піти думка козацька й такі висновки зробила з нової реформи. Хто займав ся козацтвом, хто вважав себе козаком — тим самим уже мав бути, по духу нової реформи, свободним від всякої иньшої влади окрім свого

козацького старшого, а принаймні — міг сам уважати себе свободним, покликуючи ся на „вольности“, признані козакам реформою Язловецького. Козацтво таким чином ставало привілеєваною верствою, бути козаком — мало значний суспільно-економічний інтерес. Пізнійші на скільки літ розпорядження Баторія в тім же дусі підтримали такі претензії козачини на „вольности“, але в сумі вони тільки потверджували й розвивали те, що вповні виразно проголосила вже реформа Язловецького. Тим варта вона нашої уваги, хоч пізнійші розпорядження Баторія, ставши епохою в історії козацькій в пізнійшій традиції, закрили сю ранійшу реформу 1570 р.

Примітки

¹⁾ Пор. Жерела VIII ч. 2. 6 і далі.

- ²⁾ Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 3.
- ³⁾ Акты Ю. З. Р. II ч. 149.
- ⁴⁾ Акты Ю. З. Р. II ч. 149.
- ⁵⁾ 1575 super kozacy Nizowe N 300 excepto panno per 2 $\frac{1}{2}$ fl. facit 750 fl.; 1576 — super Cosacos Nizowych 800 per 2 $\frac{1}{2}$ fl. (Górski Historya piechoty s. 35 i 242, Historya jazdy r. 323). Та обставина, що з двох років ми маємо той самий контінгент і ту саму плату, позволяє з значною правдоподібністю виводити його набір з набору Язловецького, десь 1570 р.
- ⁶⁾ Jahrgeld, річна платня.
- ⁷⁾ Źródła dziejowe IV s. 69.
- ⁸⁾ Беремо сей рік як приблизний, для коротшого означення.

РОЗВІЙ І КОНСОЛІДАЦІЯ КОЗАЧИНИ В СЕРЕДИНІ XVI В, І РЕФОРМА ЖИГИМОНТА-АВГУСТА: БЕЗПЛОДНІСТЬ

**РЕФОРМИ ЩО ДО ПРИБОРКАННЯ
КОЗАКІВ, БОГДАН РУЖИНСЬКИЙ І
ЙОГО ПОХІД НА АСЛАН-ГОРОДОК,
ПОХОДИ НА ВОЛОЩИНУ, ПОХІД
СВЕРЧОВСКОГО, ПІДКОВА І ШАХ,
ИНЬШІ ЗАЧІПКИ З ТАТАРАМИ Й
ТУРКАМИ В 1570-Х РОКАХ,
ТАТАРСЬКИЙ ПОХІД І ТУРЕЦЬКИЙ
УЛЬТІМАТУМ.**

Своїї безпосередньої мети — приборкати козаків, завести спокій в степах і зробити кінець зачіпкам з Турками й Татарами, реформа Язловецького не досягнула, розуміється, — бо й не могла досягнути. Перехід на королівську службу і королівське удержання горстки козаків не міг мати з цього боку ніякого значіння. Погранична партизанська війна з Татарами та Турками була незвичайно оживлена в тім часі, і затримати козачину при самій обороні, дефензиві, не було ніякої можливості. Був се

час, коли по словам черкаського старости Вишневецького (в відповідь на докір, що він не сповістив про якийсь татарський напад під Черкаси), характеристичним в своїм гіперболізмі — „не новина Татарам і по кілька раз на тиждень бувати під українним замком, і як би про такі малі тривоги завсїди і за кожним разом давати знати, то й післанців би забракло”¹⁾. Поруч полку королівських козаків під проводом Бадовского, далі збирали собі козацькі ватаги різні пограничні пани й козацькі ватажки та промишляли „козацьким хлібом”, як характеристично називав козацькі походи й грабунки пізнійший Наливайко. Власне в тих роках, коли Язловецкий з Бадовским старали ся організувати козаків, виступає в ролі козацького ватажка земляк Вишневецького і наступник в його політиці кн. Богдан Ружинський. Репрезентант одного з другорядних княжих родин північної Волини,

він в зменьшених розмірах повторяє кар'єру свого голосного земляка ²⁾. Папроцкий, в своїм панеґірику воєнним заслугам пограничних українських панів (Panosza tho iest wysławienie panow i paniàt ziem Ruskich i Podolskich z męstwa, z obyczajow y z inszych spraw pocziwuch), виданім в р. 1575, згадує про нього як ватажка козацького, пограничного рицаря — „Богдан кн. Рожинський, гетьман низових козаків, з своєю ротою”, „покинувши світові розкоші” (які йому, як малому князьцеві однаково не дуже усміхали ся), „стоїть як мужній лев, піднісши руку праву, щоб звести з поганами бесіду криваву”. Ігноруючи заходи польського правительства коло задержання добрих відносин з Кримом, він при кінці 1575 р., коли Татари вибрали ся в Західню Україну, пішов з козаками на татарські улуси й страшенно їх спустошив, велику радість вчинивши тим суспільности на Україні й

Польщі, яка витала в сїм пїмсту за спустошенне
Зах. України ³⁾. З припадкової звістки
московської реляції довідуємо ся, що
Ружинський стояв у зносінах з московським
правительством: десь зимою 1575/6 р. цар
прислав козакам Ружинського дарунки,
обіцявав їм поміч і запаси, з тим щоб на другий
рік, на весну вони йшли в середину Криму, на
Козлов, і Ружинський з козаками обіцяли то
вчинити ⁴⁾. На весну 1576 р. Ружинський з
козаками дійсно вибрав ся — тільки не під
Козлов, а на татарські замки на долїшнім
Дніпрі. Мусїв бути то значнійший похід —
ходили козаки дніпровські, браславські й
винницькі; хан рахує їх на три тисячі. Мав він
значінне діверсії, і для того й був аранжований
московським правительством: Татари були
вибрали ся в московські землі, але вість про
козацький напад змусила їх вернути ся; ще й по
дорозі козаки їх добре шарпнули. Але

козацький напад на дніпровські замки скінчився трагічно. Козаки приступили під Аслан-городок, стали добувати, заклали міну під його укріплення, але міна вибухла так нещасливо, що вдарила на козаків, і сам Ружинський згинув при тім вибуху — викликавши „рясні сльози тамошніх країв” ⁵⁾. Хан, настрашений сими козацькими походами, наказав вивезти з Аслан-городка всю зброю і покинути його, й виписав свої жалі до нового короля, Ст. Баторія. Але суспільність жалувала, як бачимо, не ханських клопотів, а „мізерної смерті” козака-пограничника, не спочуваючи боязкій, службінській політиці свого правительства супроти Криму.

З другого боку турецьке правительство дражнилося мішанням пограничних панів і козаків в молдавські справи. З серединою XVI в. Молдава (Волощина) робить ся ареною неустанних авантур. Трон молдавський

турецьке правительство до волі дає ріжним авантюрикам, що оден перед другим обіцяли йому вищий харач, давали більші дарунки; висаджуючи оден одного, сі претенденти шукали опертя у ріжних сусідніх володарів, звертали ся по поміч до польсько-українських магнатів і козаків. Дмитро Вишневецький закінчив свою політичну і житєву карієру, вмішавши ся в боротьбу Геракліда і Томші (1563). Потім польсько-українські пани й саме правительство польське спомагало господаря Олександра Лопушана і його сина Богдана, що піддав ся під протекцію Польщі й підтримував тісні приятельські відносини з магнатами сусідньої України Богдана зсадив з господарства, задарувавши турецьке правительство, претендент Івоня, що називав себе потомком воєводи Стефана (1572). Польське правительство пробувало підтримати Богдана й поручило се подільському воєводі

Мелецкому, але похід його в Волощину не мав успіху ⁶⁾. Але й Івоня скоро знайшов контрпрецедента в особі брата господаря Валахії і мусів оружною рукою боронити себе від Турків (1574). Він почав тоді вербувати собі військо на Україні. Кілька подільських шляхтичів, або ротмістрів місцевого війська — Сверчовский, Козловський, Осмольский, Копицкий, Яницький, Соколовский, Стужинський й ин. ⁷⁾ радо відозвали ся на се й зачали збирати охочих до походу. Звербовано було двісті козаків, стільки ж „Браславян” — мабуть всякої „збираної дружини” (шляхти, міщан і козаків), і стільки ж „Барян” — з Барського староства ⁸⁾. Головним проводирем був отой Сверчовский, що завдяки тому, з покрученим іменем, в виді Свирговського, попав в пізнійшій традиції в реєстр козацьких гетьманів і став героєм фабрикваних в ХІХ в. псевдо-історичних пісень ⁹⁾. Коли вірить

сучасному автору історії сеї війни, сї козаки й польські вояки доказували чуда відваги, але кінець кінцем своєю кампанією з Турками Івоня таки програв, згинув сам в турецьких руках проводирі його українських полків також попали в турецьку неволю. Та се не відстрашило иньших іти слідами Івоні й його помічників з України.

Зараз на Україні, між козачиною навіть, як кажуть, знайшов ся чоловік, що назвав себе братом Івоні і виступив претендентом на молдавський трон. Звали його Іваном Підковою — мовляв за силу, що підкови руками ламав. З початку він пробував також знайти поміч у українських панів — у кн. Конст. Острозького, київського воєводи, і у барського старости Творовского-Бучацкого. Але вони в сю авантуру вмішати ся не схотіли, й тоді сей Підкова — з сього powodu пізнійшою традицією також включений в реєстр козацьких гетьманів,

став вербувати собі військо між козаками. Його помічником в тім був барський шляхтич і жовнір Стан. Копицький, що теж „двадцять літ жив між козаками і був люблений ними“, і якийсь Волошин Чапа, що оселив ся був в Браславщині. Копицький, пустивши в рух грошенята, що був заслужив на жовнірський службі, з Чапою зібрали козацький полк з 330 чоловіка, як оповідає сучасник — „людей правдиво одборних”. Старшиною („гетьманом”) над ними був Шах. З ним Підкова в 1577 р. пішов на Волощину, але господар Петрило виступив з далеко більшими силами, і Підкова мусів вернути ся на Україну, подумати про значнійші сили. Він зимував у Немирові. Господар звернув ся з скаргами до короля, просячи зловити претендента, але прислане до Немирова військо, стрівши ся з оружним опором Підкови, не рішило ся брати його силою. Поки йшла далі кореспонденція в сій

справі, наполоханий Підкова рішив не гаяти ся з своєю справою і знісши ся з Шахом став ладити ся до нового походу. Шах лишив на Низу 400 козаків, а з 600 злучив ся на Пробитім шляху з Підковою й пішли на Волощину. Господар виступив против, але битва сим разом скінчила ся для нього нещасливо: сучасники оповідали, що між козаками був характерник, що замовив турецькі гармати. Господар утік, а козаки з тріумфом ввели Підкову в молдавську столицю Яси, 291/XI. 1577. Тріумф одначе був занадто скороминущий. Правда, господаря, коли він пішов на Яси, виганяти Підкову, козаки ще раз розбили; але його підтримували Турки, ладив йому поміч Баторий. Підкова з кінцем року рішив забрати ся з здобичею, поки цілий, на Запороже. Але звабив його на дорозі воєвода браславський, кн. Збаразький, що мав від короля наказ доконче Підкову зловити: запросивши до себе Шаха запевнив через його

Підкову, що йому нічого не буде, і Підкова на те здав ся. А Баторий, діставши до рук, казав його всадити до вязниці, й потім Підкову стято, на жаданнє господаря і турецького султана ¹⁰).

Але не встигли ще відрубати голову Підкові, як козаки вели вже иньшого претендента, що називав ся Олександром, братом Підкови (під весну 1578 р.). Козаків сим разом зібрало ся більше: султану доносили, що було їх більше як дві тисячі, піших і конних, що вони приступили під Яси, пустошачи Волощину, і султан наказував королеви, аби доконче відшукав сього претендента, що з Волощини знову пішов на Україну. Баторий сповнив се жаданнє, і при новім поході, семигородські полки його брата погромили претендента, він сам впав в руки ворогів, був відданий Туркам, що вбили його на палю, і чимало козаків, „чоло їх”, як писав Баторий ханови — загинуло і попало в неволю ¹¹). Та не вважаючи на се, вже в червні тогож

року (1578) козаки йшли вже знову на Молдаву, ведучи нового претендента, що називався Петром, сином того що йно вбитого Олександра. Вони спалили пограничне молдавське місто Сороку і впали в Молдаву. Баторію для ратвання своєї репутації приходилось запевняти, що це вже не його козаки, а московські. Він поручив польському війську рушити в поміч господареві, але тим разом той сам собі дав раду, погромивши і зловивши претендента ¹²).

Разом і з сими волоськими авантюрами докучали козаки Татарам і Туркам і деінде. Козаки винницькі й браславські в 1576 р. спалили Тягиню (Бендери) ¹³). На Дніпрі „Шах гетьман Низовців” зимою 1576/7 р. погромив татарського посла, що їхав з Москви, забрав у нього „багато скарбу” і т. и. Хан скаржився перед королем, жадав укарання козаків, інакше грозив повним розривом, а заразом козацькими

зачіпками оправдував татарські напади на Україну, що йшли оден по другім. По його словам, великий татарський напад на Поділе 1575 р. став ся тому, що царевич Аділь-герай не міг довше стерпіти таких козацьких прикростей ¹⁴⁾. На початках 1577 р. Татари пройшли огнем і мечем полудневу Волинь, поробивши страшенні спустошення: хан поясняв, що се Татари шукали Шаха по тім погромі татарського посольства — шпирали за ним скрізь по маєтностях кн. Острозького, шукаючи його, але не могли відшукати ¹⁵⁾. Під літо напали на Поділе і східню Галичину ¹⁶⁾. З початком 1578 р. знову впали на Волинь, в маєтностях Острозького, облягли його в Острозі під час весіля. Татари закидали Острозькому, що головні проводирі козачини знаходять у нього опіку; казали, що Шах в 1577 р. пограбив їх послів за порозуміннем з Острозьким, і другий ватажок козацький Арковський зимував зиму

1577/8 р. в Київі, в воєводській столиці Острозького, а Шах в Немирові, в маєтностях Збаразького. Острозький мусів вийти в переговори з Татарами, обов'язав ся, що він прожене козаків з Низу і зробить з ними порядок ¹⁷). Заразом через посла свого хан рішучо жадав від короля тогож самого — щоб Татари мали спокій від козаків, бо инакше нічого не допоможуть і упоминки: хан не може стримати своїх Татар ¹⁸).

З свого боку султан турецький, як зверхник хана, уже першими своїми посольствами пригадував Баторію як свому бувшому васалеви й протегованцеві, щоб він приборкав козаків, покарав провинників і взагалі забезпечив Татар від дальших зачіпок; инакше сам султан візьметь ся зробити порядок з козаками ¹⁹). Козацькі напади на Молдаву викликали ще більше невдоволення на турецькім дворі, і султан знов таки ставив

жадання, щоб король або зробив спокій, або — коли на те не має сил, нехай представить се султанови, і той вишле свої війська на Україну²⁰⁾.

Примітки

¹⁾ Archiwum I. Zamojskiego ч. 301.

²⁾ Відомости наші про нього дуже бідні. Я дав критичний перегляд традиції і реконструкцію звісток про Рожинського в своїй статі: „Гетьман Богданко” в кн. XVI „Записок”. Пізнійша традиція не тільки зробила з нього козацького гетьмана „Богданка”, головного актора Баторієвої реформи, але й оточила його масою фантастичних, героїчних подробиць, перетворила його (головно Історія Русів) в героя якоїсь казкової феєрії, яка дожила по різних підручниках козацької історії до дуже

недавніх часів.

3) Горецкий — *Dziejepisowie krajowi* р. 44, Бельский с. 1367.

4) Виїмок у Соловйова II с. 768.

5) Лист Девлет-гера — *Źródła dziejowe* IV ч. 35, реляція цісареві у Вежбовского *Materyały do dziejów pismienictwa polskiego* I с. 214-5, *Raprocki Herby*, вид. 1584 с. 109, Бельский с. 1367, згадки ще в скарбових записках *Źródła dz.* IX с. 62 (Grodek).

6) Горецкого *Descriptio belli Ivoniae*, 1578 с. 19 і далі (пер. в *Dziejepisowie krajowi* і в Мемуарах Антоновича ч. I), Ласіцкого *Historia de ingressu Polonorum in Valachiam cum Bogdano voiuoda*, при вид. Горецкого, як вище.

7) Самого Сверчовского Старовольский (*Sarmatiae bellatores*, гл. LXXI) зве Мазовшанином з роду, але „Сверчі” звісні на Поділю вже в пол. XVI в., й деякі інші фамілії: Осмольські, Копицкі, Козловські звісні нам в

східнім Поділю (див. показчик до моїх Актів Барського староства).

8) В editio princeps 1578 p.: Suerceuius habuit sub signis ducentos equites. Barsanus ducentos duxit. Braslaviensium erant ducenti. Hi sese omnes Suierceuii imperio commisere nec sine ipsius voluntate cum hoste congredi ausi (с. 39). Антонович (Мемуари 1. с.) зовсім справедливо поправив се на Barsanos. Такого начальника Barsanus ніде більше не бачимо в сій історії.

9) Сю історію традиції про Сверчовського і участь козаків в війні Івоні з Турками представила пні К. Мельник (Антонович) в передмові до перекладу Горецького (Мемуари I. с. 89-94). Спопуляризував оповідання Горецького Бельский, переповівши його в своїй хроніці, щедро розмалював автор Історії Русів, а Костомаров своєю статею „Иванъ Свирговскій, украинскій козацкій гетманъ XVI вѣка”, так сказати канонізував сю традицію. Критикуючи

сю традицію пні Антонович одначе пішла задалеко, доводячи, що „козаки” в історію Горецького попали тільки через непорозумінне і що військо Сверчовського складалося „виключно з шляхтичів воєводства подільського, браславського й інших”. Той факт, що Горецький зве все се військо Поляками, не повинно нас збивати, так само як і імена провідників — подільських шляхтичів: „Поляками” вони могли бути названі з становища державної приналежности, а що подільські шляхтичі ставали на чолі збірних дружин, де брали участь і козаки, се ми знаємо з попереднього, Горецький на початку виразно притивставляє козаків-участників браславській і барській дружині і описує їх такими подробицями, які, мині здається, не лишають місця сумніву, що се були справді козаки (*levem armaturam equitum polonicorum, qui ad Borysthenem et Ponti ostia causa praedae*

acquirendae degunt, esse gentem tot bellis indurata... — і далі поясняєть ся що вони а nostris vocantur — Cosaci, с. 37-8). Нема отже чого заперечувати, що серед збираних дружин Сверчовского була й ватага козацька, тільки Горецкий, по перше, недокладно називає їх польським військом, по друге — назву козаків розтягає часами й на иньші дружини Самого Сверчовского пізнійший Старовольский (1. с.) зве старшиною запорозьких козаків — *cozachorum Zaporozensium tribunus primum, deinde generalis praefectus*.

¹⁰⁾ Дуже докладне оповідання про аферу Підкови й участь у ній козаків у Бельского с. 1430 5 вид. Туровского; коротко у Гайденштайна с. 119 (пер. I с. 285-6). На жаль, не заховала ся поема Папроцкого: *Krotki a prawdziwy opis wyjechania do Woloch Iwana wojewody, ktorego Podkowa zową, 1578* Реляція про кару смерти в збірці *Listy Annibala z Kapni*,

wyd. Al. Przezdziecki, 1852, c. 253.

¹¹⁾ Sękowski Collectanea z dziejepisów tureckich II c. 304, Bielski p. 1440, Баторий в інструкції Бронеvському — Acta Steph. Bathorei (Bibl. ordyn. Krasieńskich, Muzeum Swidzińskiego c. 37), Archiwum Zamojskiego I ч. 199.

¹²⁾ Sprawy wojenne St. Batorego ч. 80, 90 (124) 92, Acta St. Bathorei ч. 81-7. 91-3.

¹³⁾ Źródła dz. IX c. 68. Стороженко (Баторий і козаки с. 42) хибно думає, що тут мова про Тягань на Дніпрі: в Тягини дніпровським тоді значнійшої осади чи замку не було, а й самі подробиці слідства (1. с.) очевидно вказують на Тягиню дністрову, що звичайно служила одним з предметів козацьких набігів.

¹⁴⁾ Źródła dz. IV c. 68-9, кор. Бельського с. 1365.

¹⁵⁾ Źródła dz. IV c. 109-110, 138, пор. Бельського с. 1405-6 Думаю_ що польські політики не конче вірили хану, що то він посилав на Волинь Татар за Шахом, але д. Стороженко вірить

вповні (ор.с.с. 42-43).

¹⁶⁾ Źródła IV ч. 105-7, 109-10.

¹⁷⁾ Бельский с. 1435, Гайденштайн с. 119, пор.
Acta S. Bathorei ч. 23 і 25.

¹⁸⁾ Acta St. Bathorei ч. 25.

¹⁹⁾ Materiały do hist pismienictwa polskiego I с.
214.

²⁰⁾ Sękowski II с. 307.

**БАТОРИЄВА РЕФОРМА І ПІЗНІЙШІ
ОРДИНАЦІЇ (1578-1590): ДОМАГАННЯ
ХАНСЬКІ ЩО ДО КОЗАЧИНИ,
СКЕПТИЦИЗМ БАТОРИЯ, ЙОГО
РОЗПОРЯДЖЕННЯ, УГОДА З КОЗАКАМИ,
ОРГАНІЗАЦІЯ ДАНА КОРОЛІВСЬКИМ
КОЗАКАМ, СКЛАД КОЗАЦЬКОГО ПОЛКУ
ПО РЕЄСТРУ 1581 Р., „КОЗАЦЬКІ
ВІЛЬНОСТІ", ПОРІВНЯННЯ РЕФОРМИ
БАТОРИЯ З РЕФОРМОЮ ЖИґИМОНТА-
АВГУСТА, ПІЗНІЙШІ ТРАДИЦІЇ ПРО**

БАТОРИЄВУ РЕФОРМУ, ЗНАЧІННЄ СИХ РЕФОРМ В ЕВОЛЮЦІЇ КОЗАЧИНИ.

Все се правительству польському і спеціально — новому королеви Стеф. Баторию, що весною 1576 р. з'явив ся в своїм новім королівстві, не могло бути приємно. Баторий цінив добрі відносини з Туреччиною, хотів мати спокій від Татар і Турків на полудню, щоб звернути всі сили держави на північ — против гданських бунтівників і против Москви, ставлячи боротьбу з нею на першу чергу; хотів звернути против сього головного ворога й Орду. Він знав, як знала вся польська суспільність, що татарське говореннє, мов би то татарські напади викликають ся тільки козацькими зачіпками, треба приймати вповні скептично ¹⁾). Він мусів також мати понятє про те, що зробити порядок в чорноморських степах і уняти в руки козаків річ зовсім не така легка, і у нього виривають ся й пізнійше замітки, які показують, що він в

можливість сього завдання вірив досить слабо. На перші скарги хана він відповідав старими оправданнями, що над козаками не має ніякої власти — вони збираються з земель московських, волоських, або з таких королівських підданих, що були засуджені на смерть, а повтікали до козаків, і татарські напади збільшають їх число, бо багато людей удаються до козаків, стративши своє майно в татарських погромах, або мстячи за своїх свояків, за жон і дітей. Король брав то на себе, що старости його замків не будуть приймати до себе козаків, будуть ловити й карати провинників, але там де нема його замків — як на Задніпров'ю (а так само треба розуміти — і в чорноморських степах), там нехай сам хан робить з козаками порядки, нехай ловить їх і нищить, король против сього нічого не має ²).

Але хан зовсім виразно вказував на те, що козацькі ватажки переховують ся і проживають

в маєтностях коронних панів, на Україні, і починав, як ми бачили, робити справу з тими панами на власну руку, не чекаючи королівської езекутиви. Королеви через своїх послів він радив те, що вже практиковано було в попередніх роках: взяти ліпшу частину козачини (przedniejszych z nich) на королівську службу, а решту приборкати гострими поліційними розпорядженнями: заборонити їм мешкати по містах і селах на Україні, не давати їм поживи і воєних припасів і карати на смерть провинників. І король обіцяв се спробувати, але заразом не жалував скептичних заміток: козаки мають порозумінне з московським правительством, від репресій поховають ся в московські краї, а потім знову покажуть ся на Низу — „допильнувати того не можливо там, в тих пустинях”. Король не може й на будуще брати на себе відповідальність за Низовців, особливо супроти інтриг московських:

московське правительство їм постановило навіть „якогось дніпровського воєводу”, і воно ж напустило їх на Волощину ³).

Але треба було щось зробити — принаймні *ut aliquid fecisse videatur*. І такий характер роботи „про око” і має так розславлена пізнійше Баторієва реформа. Відкладаючи може на пізнійше, коли час і обставини дозволять ближше зайнятись українськими справами, основнійше полагодування відносин до Татар і заспокоєння полудневої границі, Баторій поки що повторив, з деякими змінами, попередні заходи Язловецького і правительства Жигимонта-Августа. Дарма, що ці попередні заходи показали свою повну безплідність; хан радив їх. Баторій повторяв — припечатуючи для сильнішого вражіння від часу до часу кривавими езекуціями над козацькими провинниками ⁴).

Державне козаке військо, організоване

Язловецким, за той час встигло, очевидно, вповні розсипати ся. В скарбових записках бачимо ще виплати для нього в 1575-6 рр.; на коронацію Батория прибули й якісь козацькі делегати — може того ж королівського війська ⁵). Але в рр. 1576-7 ніде не стрічаємо якихось звісток про це військо, і очевидно — воно реально не існувало. Правдоподібно неакуратність в виплаті грошей розстроїла його дуже скоро, а смерть його організатора Язловецкого (що вмер в р. 1575) довершила се; не фігурує ніде й настановлений Язловецким козацький старший Бадовский. Баторий, сповняючи ханські ради й науки мусів розпочати справу на ново. Насамперед пригадав він Конс. Острозькому його умову з ханом — іти на Низ і розігнати звідти козаків, а кого зловить — смертю карати; хану поручав він з свого боку, аби разом з кн. Острозьким тим же розгоном козаків зайняв ся ⁶). До пограничних

старост вислав універсал з докором, що вони перетримують у себе козаків, дають їм поміч і висилають на Татар, на будуще наказував не давати козакам ні притулку, ні помочи, ні запасів — селітри, олова, живности, а допомгти кн. Острозькому їх розгоняти, і хто б до їх з тих „лотрів” прибїг — ловити і смертию карати ⁷⁾. Для слідства і суду над привідцями тих останніх зачіпок і нападів з сойму вислано воєводу люблинського Тарла, з широкими правами; тільки з тої комісії нічого не вийшло. Тарло признав найбільш винним кн. Острозького, бо з його земель найбільше козаків виходило, також з Немировських маєтностей кн. Збаразького. Але на його позви ніхто не ставив ся, і ніяких провинників Тарло не міг вилапати — з виїмком якогось козла жертвенного, якого приволїк із собою за браком чогось ліпшого ⁸⁾. Се була сторона репресивна. Разом з Тарлом одначе король вислав свого агента Янчу Бегера —

вербувати козаків в королівську службу. Се було діло лекше. В вересні 1578 р. Янча приїхав до Львова, до короля з відпоручниками козацькими — Андр. Лиханським з товаришами, що були уповажнені козаками до переведення „постановення” з королем ⁹⁾).

Се нове „постановенне” і по формі і по свому змісту відновляло стару уставу Августову. Про старий „почет”, організований Язловецьким, і тут не згадується; козацький полк набирається на ново, але з тогож контингенту і більше менше на тих самих умовах — так представляє се нова королівська устава. „На зверхнього начальника, на місце небіжчика вельм. Юр. Язловецького, даємо їм кн. Михайла Вишневецького, старосту нашого черкаського і канівського, і йому гетьман їх і иньші начальники і також усі козаки (тоюјсу) мають бути послушні”. На час московської війни визначається їм вища плата (по 15 зл. на рік і по кафтану), „а пізнійше

доставатимуть те що мали за пок. Жигимонта-Августа короля, тим самим способом і з тими же вільностями, які тоді були”¹⁰). „Інші постанови як що до в’язнів, так і в інших справах, уставлені за неб. Юр. Язловецького, мають бути сповнювані”.

Служба сих козаків має розпочати ся від св. Миколая (6/XII. 1578): тоді вони присягнуть на вірність королеви й послушність своєму зверхникови (кн. Вишневецькому) та на додержання своїх обов’язків. А власне: вони „не мають воювати Волоської землі ані чинити в ній ніяких шкод ані розрухів, навпаки — всіх про кого б довідали ся вони, що хочуть то чинити, повинні будуть гамувати, ловити і бита як ворогів королівських і коронних; так само мають тримати ся що до Білгороду, Очакова, Тягині, сіл і степів тамошніх — шкод ніяких не чинити ані не позволяти чинити; цареві Кримському, його землям, людям, улусам,

степах що до челяди, худоби і всякої річи не мають чинити шкоди, бо цар з Татарами обов'язав ся служити нам против неприятелів коронних, — але мають давати нам знати про людей царських; взагалі будуть поступати відповідно до наказів наших які їм дамо” ¹¹⁾.

На знак того, що се військо королівське, козаки дістали велику королівську корогву, шовкову з мальованнем ¹²⁾). Може й ще щось, що пізнійше входило в понятє військових клейнотів, як бубни, труби і т. и.

Безпосереднім начальником козацьким — „гетьманом”, як його називає сама королівська грамота, але очевидно не в значінню докладного титулу, був настановлений чи безпосередно королем, чи кн. Вишневецьким, Ян Оришовський, шляхтич з тих мабуть що здавна кумпанували з козаками. Сам він зве себе „поручником”, в значінню французького lieutenant — помічника кн. Вишневецького.

„Писарем”, а по нашому — більше скарбником і інтендантом — настановлено згаданого вже Баторієвого агента Янчу Бегера.

Перепись козацького полку, вчинена 1581 р., в дещо незвичайних обставинах (по повороті козаків з московської війни), дає деяки низші подробиці про організацію сих королівських козаків — „козаків низових запорозьких і річних, що ходили на службу королівську до Москви”, як називає їх перепись ¹³). На чолі стоїть Ян Оришовский, „поручник козаків низових запорозьких”, при нїм його рота з 30 чоловіка (тут кілька шляхтичів, Українців і Поляків, судячи по іменах) ¹⁴). Потім іде п'ятьсот козаків, поділених на десятки; на чолі кожного „отаман” (ataman), що входить в рахунок десятка (отже десяток складається з отамана і девяти козаків). Інші достойники, очевидно, криють ся в тій прибічній роті Оришовского. Більша половина козаків мають

призвища від своїх міст, або пояснення що до свого походження, і се кидає цікаве світло на склад сеї козачини. Що правда, на нїм, очевидно, сильно відбив ся побут сього козацького полку на білоруськім театрі війни й перехід через білоруські землі. Не тільки величезне число козаків з глибоких білоруських земель (Могилева, Гомля, Бихова, Мстиславля, Полоцька, Витебщини, всього звищ 90), але й цифра людей з припетського Поліся (звищ 50)¹⁵⁾, з країв московських, литовських та польських, хоч самі по собі й не великі¹⁶⁾, правдоподібно все таки значно підвишені завдяки сим спеціальним обставинам в порівненню з тим складом козацького полку, в яким він був на вербований на Україні. Взявши за скобки сі елементи, роздуті спеціальними обставинами, в яких комплетував ся полк підчас кампанії й по ній, маємо такі цифри, що дадуть нам понятє про більше нормальний склад

козачини: з Київщини 70 (найбільше Черкасців — 26, 14 Канівців, 12 Киян, 8 Білоцерковців, 4 Острян, 4 з київсько-браславського погранича); майже стільки ж Волинян (74) — тут звертають на себе увагу великі цифри з полудневої Волини з маєтностей Острозьких — з Дубенщини щось 15, з Константинова 8, Острога 6)¹⁷). З інших українських країв, розуміється, значно менше — з Браславщини й Поділя разом коло 20, з Галичини 12, з Холмщини й Підляша 8. Хоч означення маємо не при всіх, і вони мають, розуміється, до певної міри характер випадковий, але ці цифри мають безперечно значіння. Поруч Киян і Волинян та менше численних виходнів з Західньої України припустимо і в нормальних відносинах значну домішку Полішуків і Білорусинів, де що людей з Московських країв, кришку Поляків. Інші домішки дуже незначні (оден Німець, оден Серб, оден Татарин, оден Кафинець, два

Пятигорці — може котрий з них „пятигорський Черкес”). Домінує стихія українська, з білоруською домішкою.

Вертаємось до самої реформи.

Осідком козацьким, його офіціальним володінням стає Терехтемирів з своїм старим монастирем Зарубським, наданий Баторієм козакам на шпиталь для ранених і неспосібних козаків ¹⁸). Пізнійша комісарська постанова (1617 р.) жадала від козаків, щоб Терехтемирів служив тільки шпиталем, а не збірним місцем козацьких куп — се вказує на роль Терехтемирова в дійснім козацькім життю, як їх воєнного центра і збірного пункту, арсеналу й офіціального осідку, як описував його в 1620-х рр. Собєський, а в 1630-х Пясецкий ¹⁹).

Понятє вільностей козацьких, признаних правительством Баторія і глухо згаданих тільки в його уставі, з відсилкою до постанов Августових, розвиває його грамота з 1582 р.,

видана до українських воєвод і старост наслідком жалів козацьких на порушення їх прав. Козаки скаржили ся, що сї уряди, присвоюють собі юрисдикцію над ними *timó urzad i zwierzchnosc starszego ich* арештують їх, саджають до в'язниці без усякої причини, вимішляють на них „обвістки”, коляди й иньші податки, забирають майно по умерших козаках, „поминаючи їх приятелів і рідних”. Все се, як ми знаємо, буди старі практики; се доходи з козаків практиковані старостами ще з першої пол. XVI в., але тепер козаки не хотіли їх більше признавати, покликуючи ся на вільности, признані їм королями, і Баторий став на їх становищі. Він наказав урядам українським, щоб вони більше не розтягали своєї власти й юрисдикції „над тими козаками низовими, а особливо котрі побирають платню від нас, а мешкають в містах, місточках і де инде”. Не вільно карати козаків і до в'язниці садити без

відомости їх старшого, поставленого над ними від короля; не вільно судити їх безправно в звичайних справах — окрім винних в убийствах і насильствах: тільки таких, за порозумінням з козацькою адміністрацією, можна карати на підставі загальних компетенцій уряду свого; не можна брати податків і вимислів ніколи, а ні забирати майна по умерших, поминаючи його рідних, або кому небіжчик подарує ²⁰).

Очевидно, і ся грамота розвиває тільки принципи козацького імунітету, проголошеного реформою Язловецького. Характеристично, що й тут, як і в грамоті 1572 р, сей імунітет хоч ближше признаєть ся козакам королівським, взятим на службу, але не виключено — король не вважає можливим відмовити його цілій козачині. Се на перший погляд стоїть в дивній суперечности з замірами Батория, але по части толкуєть ся традиціями реформи Язловецького, по части тим, що в тім часі як Баторий видавав

сю грамоту, він користав у своїй московській кампанії з услуг далеко ширших і численніших кругів козацьких, а не самеї тільки горстки козаків реєстрових.

І так Баторієва реформа в сумі не вносила в козацькі відносини майже нічого нового в порівнянні з реформою Язловецького, а тільки повторяла і в де чім розвивала норми й практики заложені попередньою реформою. Де в чім Баторієва устава була навіть менше користна для козачини. Напр. замість безпосередньої залежності від гетьмана коронного вона піддавала козацьку старшину під власть черкаського старости, що більше ніж хто з українських урядів звичайно давав козачині відчувати свою тяжку руку. Самі вільности козацькі передо всім були цінні тим, що виймали козаків з влади сього українського віце-короля, а настановленне його козацьким шефом давало привід йому до різних претенсій.

Можливо, що скарги козацькі 1582 р. були тим і викликані, що Вишневецький і його агенти, опираючи ся на зверхніх правах його над козачиною, почали відогрівати старі драчі і претенсії. Користнійша для козачини устава Язловецького була й тим, що вона сильнійше підчеркувала одноцільність усеї козачим, реєстрової й нереєстрової, бо заводи́ла вла́сть старшого над цілою козачиною без різниці і тим самим ще повнійше, ніж се робить Баториєва грамота, припускала всю козачину до козацьких вільностей ²¹).

Та дарма, Баториєва реформа покрила, як новійша, память попередньої, Августової тим більше, що від тої в руках козаків, скільки знаємо, не лишило ся ніяких привилеїв, а від Баториєвої зістали ся. Згадана вище його грамота 1582 р. про козацькі вільности має на собі цікаву замітку, що вона предкладала ся пізнійше козаками на доказ вільностей, наданих

їм кор. Стефаном (з козацької кореспонденції можемо вказати на бажання козацькі предложені Кішкою в 1600 р., ²²⁾ де він між иньшим просить „поправи”, себ то поновлення мабуть грамоти кор. Стефана „в справі відумерщин наших”). Отсі „вільности,” — козацький імунітет, признаний козачині Баториєм і засвідчений документами, які пізнійше зберігали ся в козацьких кругах, були з становища козацької еволюції, найціннішим з усього, що дала козачині Баториєва реформа. Але крім неї й деякі иньші конкретні факти — як надання клейнотів і козачої резиденції — Терехтемирова, послужили основою пізнійшої Баториєвої легенди і вона в традиції XVII в. стає ерою в козацькім житю. Від Батория ведесть ся традиція ріжних практик і порядків козацьких; зовсім не прихильний до козаків в дійсности, він виступає в сій традиції як патрон козачини, віщун її будучої слави, і Твардовський,

прославляючи нову Українську річ-посполиту утворену Гадяцьким трактатом, бачив у ній здійснення Баторієвих пророкувань:

W czym nie prożna owa
Żartem praktykowana wrożka Stefanowa,
Że kiedyś z tych tetrzyków rzecz bydz pospolita
Miała wolna ²³).

В писаннях козацьких істориків XVIII в. ся Баторієва легенда знайшла дальший розвій, в історіографії XIX — наукообразні форми, і в таким канонізованим оповіданню про те, як Баторій організував козачину, уставивши шеститисячний реєстр, сформувавши козацькі полки і утворивши пізнійшу систему козацької управи — дожила до кінця сього століття.

Се були побільшення, а властиво непорозуміння, що до тих напрямів, в яких реформи — старша Августова і новійша Баторієва, впливали на сформованне козачини. В напрямі чисто воєнної, формальної організації

вплив був не особливий і не важний. Можна піднести хіба деякі другорядні явища як поява п'ятисотного полку, як вищої організаційної одиниці: вона може вести свій початок від Баторієвого набору, і ми з такими п'ятисотними козацькими полками, не королівськими, а свободними, запорозькими, зустрічаємося потім, в дев'ятих роках ²⁴). Це були подробиці менш важні, але згадана вище козацька петиція 1582 р. до короля, де вони протестували уже проти *praw ich naruszeniu* ²⁵), проти того що місцева адміністрація претендує на владу і юрисдикцію над козаками, хоче поборати з них дани й податки, прикладає до них старі практики міського життя і т. д., — показує нам ту властиву сферу, де робили переворот правительственні реформи: в сфері суспільній. Перед нами не загальна скарга людности на місцеву адміністрацію й її кривди, як ми бачили давніше, а спеціально козацька верства, що

вже відокремила ся на ґрунті прав і привілегій
признаних їй правительственными реформами й
крок за кроком робитиме все дальші й дальші
виводи з признаної їй позиції в напрямі повної
емансипації, повного імунітета.

В сфері внутрішньої організації реформи мали
те значіннє, що тим козацьким імунітетом
зробила в рамках державности польської
порожнє місце, вільну від польського панського
права сферу, де українська стихія могла знову
кристалізувати ся відповідно до своїх
традиційних, сливе імманентних прикмет.
Значіннє отже виключно майже негативне.

Примітки

¹⁾ Бельский так писав про козаків: ciż nas z
Turkiem najwięcej wadzą i Tatarowie tak
powiadają: żeby nie oni, tedy by z nami dobrze

mieszkali; alie im nie trzeba wierzyć — с. 1358.

²⁾ Źródła dz. IV с. 76-7.

³⁾ Acta St. Bathorei с. 36.

⁴⁾ Я отже представляю собі Батория мудрійшим, ніж великий його приклонник, автор новійшої монографії про Баториєві реформи А. Стороженко, що приймає, мов би по гадці Батория те змовленнє кількох сот козаків на королівську службу зробить кінець козацьким своєвільствам (с. 81).

⁵⁾ Boristenis kozacis personis 4, videlicet Iwano Sewerny, Chwiedoro Zachwosthy, Sziemiono Pochowsky, Marco Winniczky loco expeditionis illjrum de gratia s. m. r. dati singulis per fl. 15, panni lundinensis per ult. 6 — скарбові записки в Źródła dz. IX с. 80.

⁶⁾ Acta St. Bathorei ч. 23, пор. с. 36.

⁷⁾ Acta st. Bathorei ч. 25.

⁸⁾ Acta St. Bathorei ч. 24, Sprawy wojenne с. 145, пор. Бельского с. 1441.

- ⁹⁾ Acta St. Bathorei ч. 160, Źródła dz. IX с. 217.
- ¹⁰⁾ Potem to maja mieć, co mieli za sw. pamięci Zygmunta-Augusta króla i przodka naszego, tym kształtem i z tą wolnością, jako w ten czas było.
- ¹¹⁾ Acta St. Bathorei ч. 60, пор. ч. 189.
- ¹²⁾ Źródła IX с. 207. Zibaldo aucupictori a labore vexilli magni Nizjviis missi et pro serico dati f. 18 (осінь 1578), пор. 203 (корогву відвезено в падолистї козакам). Тому що корогву малював аусупіктор, можна здогадувати ся, що на корогві був польський орел.
- ¹³⁾ Regestr kozaków nizowych zaporoskich i rzececznych, którzy chodzili na służbe króla imci do Moskwy” — Źródła dz. т. XX с. 154.
- ¹⁴⁾ Олександр Мірейовский, Мик. Садковский, Станіслав Строжевский, Курб'як Шульжинский, Семен Копицкий й ин.
- ¹⁵⁾ 3 Чорнобильців, 17 Мозирян, 11 Брагинців, 10 з Давидгородка, 13 з Турова, 3 з Пиньщини. Хоч з сих міст і околиць ходило здавна багато

людей на уходи, але й тут мусимо рахувати ся з переходом війська через Білорусь і комплєтованнє його в білоруських краях.

¹⁶⁾ „Московитян” і людей з московських країв 24, Литвинів або людей з литовських міст 9, людей з польських країв 10, та кілька (3-4) з виразними польськими йменнями, окрім штаба Оришовского.

¹⁷⁾ Пригадаймо собі реляцію Тарла, що найбільше козаків виходить з Острозьких маєтностей (див. вище с. 154).

¹⁸⁾ Про се наданнє маємо згадку у пізнійшого Лясоти: *Therechtomirow so den Zaporosen kosaken vom Khünig Stephano zue einem Spital gegeben worden* (с. 207).

¹⁹⁾ *Commentarii Chotinensis belli* с. 113-4, *Chronica gestorum* с. 54-5. Чи Терехтемирів і помисли листу Батория мав служити тільки шпиталем, про се розвила ся була недавно полєміка між Яблоновским і Ярошем (див.

прим. 5). Яблоновский доводив, що Терехтимирів міг бути самим Баторием призначений також і на козацький арсенал і на місце козацьких нарад і місце урядовання, *consiliorum ex magistratus sedem*, як каже Пясецкий. Се можливо що до арсеналу особливо, а в кождім разі так як далі ставить се питаннє Яблоновский: чи Баторий давав тільки на шпиталь чи ні, але на сам шпиталь Терехтимирів в дійсности не уживав ся. Але хибно думає Яблоновский, що до терехтемирівського надання належав і Боришпіл. Про се низше.

²⁰⁾ Грамота недавно знайдена, видана в Жерелах т. VIII ч. 34.

²¹⁾ В. Ярош в своїй розвідці про Баториєву реформу доводив навіть, що Баторий свідомо хотів „знищити зародки козацької самоуправи і самосуду”, для того піддав їх під власть черкаського старости, і взагалі силкував ся

„скасувати всі козацькі окремішности”, — а мав про се свідчить петиція Кішки про „поправу листів кор. Стефана”. В дійсности, як ми бачили, Баторий поновляв і стверджував козацькі вільности признані реформою Язловецького, а Кішка просив потвердження Баториєвих листів, а не їх зміни, як думав Ярош. Так само недоцінює значіннє Баториєвих розпоряджень Стороженво, виступаючи против „загально розповсюдненого серед учених вірування буцім Стефан Баторий якоюсь „реформою” змінив правне становище козацького „сословія” (с. 156). Стороженко справедливо підтримує гадку, що козацького „сословія” тоді не було, але не розуміє, що Баториєва реформа, в ряді иньших, вплинула дуже сильно на сформованнє козацького стану — як я вказував се десять літ тому в своїх „Примітках до історії козачини”.

²²⁾ Listy S. Zółkiewskiego ч. 74.

23) Twardowski Wojna domowa с. 264. Стороженко, взагалі дуже скептично настроєний для Баторієвої реформи, чомусь на сій точці виступає від сього скептицизму і вірить, що справді Баторий на склоні життя передчував, що козачина „превратится въ сословіе, совершенно аналогичное шляхтѣ, — сословіе, которое пожелаетъ раздѣлить со шляхтою ея роль въ управленіи Рѣчью-Посполитою, а получивъ съ ея стороны грубый отпоръ, устроить новую Рѣчь-Посполитую, стару же приведетъ къ гибели” (с. 119). Думаю, що Баторий дуже мало винуват в сих фантазіях. Як би він се передчував, то міг дати прояв сим побоюванням, а того не бачимо.

24) Лясота с. 220: ein Polkownik, das ist ein Bevehelshaber über fünf hundert Man.

25) Жерела VIII ч. 34.

**БАТОРИЄВА РЕФОРМА І ПІЗНІЙШІ
ОРДИНАЦІЇ (1578-1590): ПЛЯНИ
БАТОРИЯ, РЕПРЕСІЇ НА СВОЄВОЛЮ,
УЧАСТЬ КОЗАКІВ В МОСКОВСЬКІЙ
ВІЙНІ, ЗРІСТ КОЗАЦЬКОГО
СВОЄВІЛЬНОГО ЕЛЕМЕНТУ З ЇЇ
ПОКІНЧЕННЕМ (1582), КОЗАЦЬКІ
СВОЄВІЛЬСТВА І ЗАЧІПКИ З ТУРКАМИ В
1580-Х Р., РЕПРЕСІЇ, ВЕРБОВАННЄ
КОЗАЧИНИ 1583 Р.**

Забираючи козаків на свою службу. Баторий з одного боку сповняв ради й бажання хана що до заведення спокою на полудневій границі. Хан радив взяти ліпшу частину козачини на свою службу, иньших здавити репресіями — не давати їм притулку на Україні, не пускати до них запасів, і Баторий через свого посла заявив, що се все сповнив, або сповнить: козаків на свою службу візьме, накази старостам видав, кн. Острозькому поручив зігнати козаків з Низу ¹⁾).

Все зробив, що міг зробити льяльний сусід і союзник. Але текст його „постанови з Низовцями” вказує ще на иньшу сторону, яку мав на оці Баторий при своїй організації козацького полку: скористати з нього в своїй війні з Москвою. Козаки діставали збільшену платню — аж до кінця Московської війни, отже мали зараз у ній взяти участь. Судячи по тих скептичних замітках що до осягнення спокою на полудневій границі, які Баторий так щедро розсипав в своїй інструкції, він сій другій стороні — пожитку з козачини для московської війни надавав далеко більше реального значіння — і не помилився.

Ні накази старостам, ні перспектива експедиції Острозького, що з якихось близше незвісних мотивів таки зовсім не відбулась, ні тим менше — перехід на королівську службу кілька сот „переднійших” козаків не стримали зовсім козацьких зачіпок на полудні. Вже тої самої

осени 1578 р. якийсь „Лукіан козак” — може звідсний пізнійше з титулом „гетьмана козацького” Лукян Чорнинський — напав на Молдаву, потім пішов під Очаків і заняв там табуни кінські ²⁾. Слідом „воєводи молдавський” Константин Лакуста, учасник авантур Подкови, втікши зі Львова в степи й зібравши „po eżęsci łotrostwa”, пішов теж на Молдаву. Там його погромили, і він завернувши ся, подав ся — як казали, до Москви, то значить в лівобічні краї. Та на весну (1579) він об'явив ся знову над Дніпром, недалеко Черкас, збираючи своєвільні купи козацькі й ладячи ся до нового походу на Волощину. Баторий був дуже роздражений всім сим і поспішив на перші вісти вислати на Україну свого дворянина, щоб за помічю пограничних старост і королівських козаків зловити Лакусту. Козакам він пригадував їх обов'язок служби і грозив карами смертельними, як би мали поматати Лакусті в

його плянах ³⁾. За кілька день знов цілий ряд потверджень на Україну в тій же справі — ловити авантюриста ⁴⁾. Чи удалося запобігти його походам, не знаємо, але спокою в степах, очевидно, таки далі не було. Тай трудно було вимогати лояльності і порядку від козаків, коли саме правительство не здобувалося на ніякий порядок в своїх відносинах до козаків і обов'язках, які брало на себе в заміну за свої жадання послууху і спокою. В листі шефа козачини старости черкаського, писанім півроку по новій ординації козацькій до канцлера коронного, знаходимо хоч побіжні, але незвичайно цінні з сього погляду згадки. „Зволив мині написати, ваша милость, що король посилає Янчу, аби видати Низовцяв гроші, — та не тільки що грошей, а навіть і Янчі козаки не могли дочекати ся, і я вже довше ніяк не міг їх затримати — пішли всі на Низ; я сповнив волю і наказ королівський: всіх їх

стягнув до Черкас, але чи то через недбальство королівських післанців чи з иньшої причини та kozacka rosprawa затягла ся; а хоч козаки всі мині прирікли й обіцяли не робити нічого против волі королівської й на улуси татарські не ходити, але тому не можна вірити так дуже, бо то нарід своєвільний”⁵). Так розумієть ся! трудно було сподівати ся, що в своїх обіцянках витривають своєвільні козаки — коли таким непевним в своїх обовязаннях і распорядженнях показувало себе правительство, що хотіло їх дісциплінувати, а натомість — деморалізувало, і брак словности й солідности хотіло надолужити — терором.

На соймі, скликанім з кінцем того року, король перевів ухвалу, яка тимчасово, до нового сойму, давала українській адміністрації широкі права карання своєвільних людей нешляхетського роду, „що на Україні Руській, Київській, Волинській, Подільській, Браславській згоду з

Турками, Татарами, Волохами турбують”, а шляхтичів мав судити задворний королівський суд і засуджувати навіть „на горло” ⁶⁾. На початку 1580 р. виданий був універсал до урядів і шляхти української, де король наказував їм пильнувати спокою на полудневій границі і ловити всіх провинних ⁷⁾. Результатів не знаємо, але очевидно не було ніяких особливих ⁸⁾. Хан через послів не переставав скаржити ся на „розбої й грабовання козаків”; Баторий повторяв, що буде робити, що може, але нічого не може обіцяти, бо козаки — се купа людей з різних народів, без певних осель, не підвластних ніякому праву і від нікого не залежних ⁹⁾. В 1581 р. бачимо козаків реєстрових на Поділю, розложених з польським військом, очевидно для спокою від Татар і своєвільних козаків ¹⁰⁾.

Але все таки сі півтретя року, 1579-1581, був розмірно спокій від козаків на полудні, бо їх

енергію займала московська війна. Шеф реєстрових козаків Мих. Вишневецький з иньшими українськими магнатами, в р. 1579-81, спустошив московську Сіверщину, нищив тутешні замки, і очевидно при тім головний контінгент, поруч місцевої шляхти, давала йому козачина — реєстрова і ще більше нереєстрова ¹¹⁾. З 1580 р. маємо випадкову звістку, що реєстрові козаки під проводом Оришовського ходили під Стародуб і Почеп, спалили кілька міст і замків і пішли з великою добичою ¹²⁾. На північній театрі війни також виступає в тих роках козачина: в кампанії 1579 р. під Полоцьком були „козаки Низові”, очевидно нереєстрові, під проводом Матвія Самоватого і Миколая ¹³⁾. В 1580 р. заємо довгий ряд козацьких ватаг, звербованих ріжними панами і під проводом своїх ватажків; так воєвода полоцький Доргостайський мав сто козаків конних і триста піших, славний Филон Кмита

100 конних і 500 піших, Борис Жаба 300 піших, Гаврило Біруля 500, Голубок 100, Корнило Перевальський 100, Федор Кишевич 100. і т. д.¹⁴⁾

Але московська війна скінчила ся на початку 1582 р. Навербовані для війни контінгенти були розпущені, в тім і козацькі ватаги. Не тільки нереєстрова козачина, навербована на війну, мусіла вертати ся до дому, але й козачина реєстрова або була також відправлена за браком грошей в короннім скарбі, або сама розійшла ся, не діставши заплати за останній рік служби — як не дістало її взагалі військо. Землі польсько-литовські, а спеціально українські зарοїли ся масою народу, призвичаєного до військового добичництва і тепер полишеного і без занятя і без усяких засобів. На східно-українським пограничу збираєть ся маса неспокійного, палкого воєвничого елементу, що починає в ріжних експедиціях шукати виходу своїй енергії

й — джерела прожитку. Елемент козацький, і без того вже досить сильний і численний, збільшається й зміцняється ще масою різної збиранини, що була витягнена війною, і тепер лишила ся без діла і прожитку. „Козацькі напади стали ще частійші після того як кор. Стефан уложив згоду з. в. кн. московським”, зауважає сучасник Гайденштайн, віддаючи погляди правительствених і двірських кругів; „військо наше було розпущене, і багато з нього людей непризвичаєних і неохочих до праці, а привичних жити здобичею з неприязельських країв, удало ся до козаків, а вони, збільшивши свої сили, почали що далі то частійше нападати на краї, що були в згоді з Польщею, грабувати й палити”¹⁵).

Се в перше було спостережене те чергування приливу й відливу козацької енергії, що проявляло себе потім звичайно. Раз у раз правительство звертало козацькі сили на

легалізовану війну й само, посередно, через свої заклики й своїх вербувачів, доводило до максимуму силу й чисельність козацьких контінгентів; потім пускало їх „на зелену пашу”, і коли сї козацькі контінгенти, зіставши ся без прожитку й зайнятя, шукали собі виходу в самовільних походах, — воно кидало ся до репресій, скарг на козацьке „лотровство” і т. д. Трудно одначе осудити, скільки саме тут було простої короткозорости, а скільки впливу польської державної *vis major*: браку грошових засобів у правительства на те, щоб задоволити потреби війська по війні, і браку сил і езекутиви — щоб затримати в спокою й порядку неспокійний воєнний елемент по кампанії. Вичерпанне всіх засобів мало звичайно той результат, що держава по скінченій кампанії zostавала ся вповні без війська, вповні безвладна і не могла нічим стримати буйний воєнний елемент, якому

незаплаченне платні давало певне моральне оправданне на всякі непорядки й вибрики ¹⁶). Так і тепер — випустивши на Україну масу воєнного, своєвільного елементу, з незаплаченими претенсіями до держави, правительство zarazом розпустило навіть ту „переднійшу” частину козачини, що мала служити в її руках гальмом козачих своєвільств. Правительство не було зовсім сліпе на сі перспективи, і король жадав принаймні, щоб сойм полишив йому на далі право судити своїм королівським судом шляхтичів, які б почали організовувати самовільні походи. Але шляхта утомлена тими уступками, які мусіла робити королеви на попередніх соймах під натиском війни, тепер рішучо не хотіла йому годити. Грошей на заплату війську не ухвалила, повновласти на своєвільців не дала ¹⁷).

Результати всього того скоро себе показали.

Вже під кінець 1582 р. прислав хан післанця з

жалями, що козаки погромили на Самарі татарських послів, які везли з Москви „упоминки” ханови; хан жадав нагороди, інакше грозив ся зараз іти на Україну — вже вирушив з своїм військом. Турецький посол, що приїхав для сильнішого вражіння, підтримував жадання хана і грозив, що коли король тих пограблених грошей не верне, Турки вишлють також своє 40 тис. військо на Україну разом з Татарами. Баторий одначе не вважав можливим відновляти давні практики: нагороджувати з коронного скарбу шкоди вчинені козаками, й повторив свою відповідь, що він над козаками власти не має й за них не відповідає, а заразом став мобілізувати все можливе против Татар. Се зробило своє вражіннє, і Татарська орда вернула ся від Дніпра назад ¹⁸). Але на весну (1583 р.) нова тривога: козаки зачали збирати ся походом на Молдаву — вести нового претендента на молдавський престіл, що звав

себе Мануїлом сина Івонї. Листи й накази, які король поспішив розіслати до начальників польських військ і пограничних старост, не багато помогли, тим більше, що й серед панів тутешніх знайшли ся прихильники чи помічники. Молдавській експедиції одначе запобіг браславський староста Струсь, погромивши козаків, що йшли з претендентом. Тоді козаки звернули ся на турецькі городи — зруйнувала Ягорлик (на Дністрі), здобули й пограбили місто Тягиню (Бендери) і всю околицю, забрали турецькі гармати й велику здобичу — казали що продали її на ярмарку за 12 тис. золотих ¹⁹⁾. Се страшенно розлютило й рострівожило короля, бо грозило стягнути на Польщу справді турецький похід, тим більше, що козаки скрізь розславлювали, що ходили на Турків „за наказом” (правительства), і на тій підставі на Україні скрізь жадали собі удержання — може бути що була тут якась

містифікація ²⁰). З другої сторони король не залишив з свого боку можливо пострашити шляхту перспективами сеї авантюри, доводячи потребу широкої повновласти на своєвільних панів. Королівське військо погнало ся за козаками, вони кинули забрані гармати і втікли за Дніпро. Далі за ними ганяти ся було неможливо, та й правительство боялось, що вони перейдуть за московські границі, та стануть небезпечною зброєю против Польщі ²¹). Султана заспокоєно обіцянкою звернути гармати й покарати провинників. Наловлено їх і по різних місцях і на очах турецького чауша стято тридцять душ у Львові ²²). З шляхти справа скропила ся на Самійлу Зборовскім, звіснім авантюрнику і старім ворогу короля й Замойского. Вже перед тим позбавлений горожанських прав, він стягнув на себе і свого брата різні иньші обвинувачення, між иньшим і те, що мовляв намовив до нападу на Турків

козаків, з якими стояв в зносінах і пробував у них ще перед тим на Запорожжю. Його стято тепер ²³).

Ловлення провинників королівськими комісарами на Подніпров'ю ²⁴) було, здається, причиною якихось розрухів. Маємо глуху звістку про якусь незгоду між Черкашанами і козаками. В сій справі вислано туди одного з ротмистрів, Ожельского, але крім поручення — розібрати ту справу Черкасців з козаками, йому дано й друге — зробити новий вербунок козаків на службу королівську — взяти їх 600 чоловіка на плату державну ²⁵).

Мотивів не знаємо; чи треба було просто воєнного контингенту, чи сподівалися, що се допоможе до зменшення козацької самоволі. Ожельский доручення сповнив, як що правду каже — не без трудности, бо, каже, козаки більше цінили надію на здобичу, як платню. Справді, мусів дати їм платню більшу, ніж в

1578 р.: по 20 зол. на рік і по 4 аршини сукна (5 локтів). Військо се, як каже скарбова записка, було розложено на Поділю, разом з польськими вояками ²⁶). Маємо звістку про виплату для нього, чи властиво про сукно, і з дальшого, 1584 р. ²⁷). Хто був поставлений над козаками старшим, тепер не знаємо, але не бачу причин думати, що від сього уряду був відсунений Оришовский, що далі, в р. 1585-6 фігурує в ролі „гетьмана запорозького” ²⁸). Зрештою ніяких подробиць про діяльність сього нового (третього з ряду) реєстрового козацького війська за короткий час його існування не маємо. Правительственних актів, які б нормували права й обов'язки його, теж нема. Очевидно, було се відновлення знаного вже інституту, з тим же характером і правами; а був він вийшов з життя тільки через неувагу — чи брак фондів.

Примітки

- ¹⁾ Acta St. Bathorei c. 36-7.
- ²⁾ Sprawy wojenne c. 106, з иньшої копії у Iorga Studii istorice asupra Chiliei si Cetatii Albe c. 336. Archiwum Zamojskiego I c. 301.
- ³⁾ Acta Steph. Bathorei r. 187-9, Archiwum Zamojskiego I ч, 250, 285.
- ⁴⁾ Acta ч. 190-3 і 195.
- ⁵⁾ Archiwum Zamojskiego I ч. 301 (8. IV 1579).
- ⁶⁾ Volumina legum II c. 206, пор. Гайденштайна 143.
- ⁷⁾ Архивъ Ю. З. Р. III ч. I ч. 5.
- ⁸⁾ В пізнійшій листі (1583) Баторий пригадував, що не зробив ужитку з свого права судити шляхту — nikogo za nią nie kondenmowano і podobno nie pozwano (Sprawy wojenne ч. 156).
- ⁹⁾ Гайденштайн с. 198= пер. II с. 113. До історії з кримськими царевичами захопленими

козаками 1581 р. і переданими в руки королівських властей (Dziennik rochodu с. 31 і далі і док. бібл. Замойск.) се все трудно звести. Отже думаю, що Стороженко (ор. с. с. 85-9) помиляється, що 1580-1 рр. був спокій від козаків і Баторіїв універсал був зайвим. Стороженко покликується на історію побуту Зборовського між козаками, кладучи його на р. 1581, але ця дата не зовсім певна, а побут Зборовського на Запорозжю був не довгий.

¹⁰⁾ Źródła dz. IX. II с. 294-5. Є звістка про битву Вишневецького з Татарами весною 1581 р. (Septentrionalische Historien с. 78, у Стороженка ор. с. с. 209).

¹¹⁾ Epicedion, панегірик Вишневецькому, передрукований Стороженком, ор. с. с. 205-212.

¹²⁾ Гайденштайн 164 = пер. II с. 40.

¹³⁾ Źródła dziejowe IX. II с. 204.

¹⁴⁾ Ibid. с. 215-6; що контінгенти були козацькі, означено не всюди: в наведенім мною ряді імен

почавши від Бірулії нема сеї вказівки, але що се були ватажки козацькі, нема сумніву. Біруля і Голубок були звісні як козацькі ватажки (*Sarmatiae bellatores* ч. 116)

¹⁵⁾ *Rerum polon.* 1. XII с. 326. Подібне писав в осени 1583 р. Збаразький: *mniam, iz ich więcej przybędzie do nich za rospuszczeniem wojska, jako teraz siła pacholików bez służby tula się* (*Sprawy wojenne* с. 404).

¹⁶⁾ Див. в т. V с. 336-7.

¹⁷⁾ *Sprawy wojenne* ч. 196.

¹⁸⁾ *Dyaryusze sejmowe z r. 1585* с. 349 (королівське експозе з 1584 р.). Гайденштайн с. 207= пер. II с. 134-4.

¹⁹⁾ Гайденштайн с. 213 = пер. II с. 146-7, *Sprawy wojenne* ч. 156, *Dyaryusze 1585 r.* с. 350, оповідання козацького старшого у Боратинського *Kozacy i Watykan* (*Przegląd polski* 1906, жовтень).

²⁰⁾ Се могло бути тим лекше, що за сей похід

1583 р. партія Замойского обвинувачувала Зборовских, сї навпаки звалювали вину походу на Замойского, себто на правительство, котрого Замойский був правою рукою: що він напустив козаків на Молдаву, аби вони там наложили головами, а потім на нихже вину зложив. Tenże pod Tęhiną potajemnie lanczego kozaka wyprawił, chcąc ludzi wiele wybawic; gdy skarga przysła od Turczyna, samże potem instygował na kozaki, wiele mężow dobrych potracić poradził, пише партизан Зборовских на Замойского (В. Paprockiego dwie broszure polityczne, вид. 1900 р. с. 48). Козакам таким чином могло бути справді піддано з котрогось боку переконання, що правительство бажає такого походу.

²¹⁾ Бельский згадує: I natenczas gdy ich Stefan król chciał koniecznie wygubić, brali się do Moskwy do tych drugich kozaków, z kąd większe jeszcze niebezpieczeństwo baczył, i przetoż im podobno dał pokój (с. 1361).

²²⁾ Гайденштайн с. 213 і 225 (пер. II с. 147, 168). *Septentrionalische Historien* с. 83-5 у Стороженка; він здогадується, що козацький старший, скараний на смерть за сю історію, був звісний нам Янчі Бегер, комісар королівський, названий у Папроцького як провокатор (з руки Замойского) до походу на Турків.

²³⁾ До афери Зборовских: Z. Pauli Pamiętniki do życia i sprawy Zborowskich, 184; Bartosza Paprockiego dwie broszury polityczne z lat 1587 i 1588 wyd. Czubek, 1900; *Dyarysze sejmowe z 1585 r.* (процес Криштофа Зборовского); Гайденштайн с. 219.

²⁴⁾ Записка скарбова про висланнє до Черкас коморника Подольского для ловлення козаків учасників походу на Тягиню — *Źródła dz. IX. II* с. 116.

²⁵⁾ Про се оповідає в своїх записках Ожельский — видані у Броель-Плятера *Pamiętniki IV* с. 114.

²⁶⁾ *Źródła dz. IX. II* с. 295.

²⁷⁾ Архивъ Юго-Зап. Рос. III. I ч. 6.

²⁸⁾ Ярош (ор. с.) рішучо твердить, що при тім новім поборі старшим козацьким був постановлений Рожинський, а Оришовский poszedł w odstawkę, бо був скомпромітований ріжними „граничними гріхами” (с. 610); але властиво на те нема ніякої підстави. Вкажу навпаки, що в цитованім самим Ярошем акті з падолиста 1586 р. (Архивъ Ю. З. Р. VII. I ч. 35) Оришевский зветь ся і гетьманом запорозьким і zarazом „слугою є. королев. милости”. Гурский в своїй історії піхоти (с. 35), каже таки категорично, що старшим над тими 600 козаками в 1583 р. був Оришовский, але на жаль не цитує близше свого джерела.

БАТОРИЄВА РЕФОРМА І ПІЗНІЙШІ ОРДИНАЦІЇ (1578-1590): КОЗАЦЬКІ ПОХОДИ 1585 Р., УТОПЛЕННЄ

ГЛЕМБОЦКОГО, СМЕРТЬ БАТОРИЯ, ПОХОДИ НА ТУРКІВ 1586 Р., КОЗАЦЬКІ СВОЄВІЛЬСТВА НА УКРАЇНІ, ВЕРБУНОК 1587 Р.

Ні се нове наwerbованнє козаків, ні суворі кари на учасників авантур 1583 р. не зробили трівогого впливу на козацькі своєвільства. Літо 1584 р. пройшло здаєть ся тихо. Але під кінець року козаки напали на Очаків, спалили й наробили Татарам шкоди, а в польських кругах — тривоги. Потім, здаєть ся, незалежно від сього походу, козаки ще ходили на улуси татарські й зайняли масу худоби і людей в неволю побрали. Хан вислав на Україну орду в відплату за се. Татар кінець кінцем погромили, але боялись, що ся козацька авантура послужить останньою краплею в чаші турецького гніву, тим більше що Порта тоді розмахалась, недавно справивши похід на Крим. На зимовім соймі, на поч. 1585 р. дуже тим трівожились, але кінець

кіпцем нічого не урадили ¹⁾). Король вислав на Поділе й Волинь свого післанця Глембоцького — шукати стад, що козаки захопили у Татар, а мабуть і провинників. Ся місія одначе скінчила ся дуже сумно для королівського післанця; десь він з козаками собі зайшов, і ті його кінець кінцем утопили ²⁾). Се була одначе занадто рискована історія, навіть для козачини, і її ватажки рішили зняти з себе відповідальність за се. „Кн. Михайло Ружинській, гетманъ козаковъ запорожскихъ и зъ иншими козаками, товаришами своїми запорожскими” прислали в Київ, до уряду одинадцять чоловіка, окованих, як провинників сеї історії — „менечи, якобы ты одинадцать человѣковъ збунтовавши ся небожчика пана Глубоцького замордовали и утопили, и тыхъ одинадцать человѣковъ узнали и нашли быть винными”. Підвоєвода київський одначе їх прийняти не схотів і відіслав до ратуша, де знов їх міщане не хотіли прийняти,

„бо дей ту въ київскомъ ратушу, яко на України, везеня такъ мощного якъ увъ ыншихъ местахъ нетъ”³⁾. Чи досиділи ся вони тут королівської резолюції, чи знайшли спосіб утікти, „яко на Україні”, зістаєть ся незвісним.

З московських джерел довідуємо ся, що козаки вели також по давньому зносили з московськими воєводами, очевидно — щоб діставати від них „жалованье” и запаси на війну з Татарами, й брали участь в тодішніх кримських заміщаннях. В 1585 р. козаки під проводом Оришовского мали двічі ходити на кримські улуси й забрати масу худоби; пізнійше від Оришовского і від иньших отаманів козацьких їздили в Крим післанці й заявляли хану готовість служити йому на всіх його ворогів окрім Польщі (може розуміли ся тодішні конфлікти Криму з Портою). Але з сього всього не вийшло нічого, козаки далі робили напади на кримські улуси, а московське

правительство підтримувало зносини з їх ватажками — Михайлом Ружинським, його братом Кириком і иньшими отаманами, та напускало їх на Татар ⁴).

З джерел місцевих — з листу Богдана Микошинського „гетьмана війська запорозького”, довідуємо ся, що весною 1586 р. козаки били ся з Татарами на Дніпрі: хан хотів перейти через Дніпро, коло Таволжаного острова, і козаки били ся з ними і не дали перейти ⁵).

Смерть Батория при кінці того року і безкоролівє з завзятою боротьбою партій, що розпочала ся тоді, додали духу козачині. Козаки знову напали на Очаків, здобули замок, вилізши в ночі по драбинах, вирізали залог, пограбили й спалили місто. Потім рушили на Волощину з якимсь претендентом. Похід не удав ся: господар з початку відступив перед ними, але діставши поміч від Турків змусив забрати ся з

Волощини на Покуте⁶⁾. За сїм пішов похід на море. Ватажком був Кулага, мабуть Захар Кулага, оден з отаманів в реєстрі 1581 р. Козаки на човнах прийшли під Козлів (теп. Евпаторію), здобули кілька турецьких кораблів, потім напали на місто, погромили кількасот крамниць, позабирали товари, Турків і Жидів били й забирали в неволю. Але тут наспів калга з Татарами, стала ся битва в самім місті, Кулагу вбито, кількадесять козаків захоплено, иньші пішли собі. Напали також на Білгород, попалили місто. Другим разом, ніби то вони також, напали на Азов, погромили бухарських купців, взяли в неволю триста людей⁷⁾. Розгніваний тим всім султан наказав хану йти на Україну, а зза Дунаю мав тудиж іти з військом турецьким, взявши до помочи також Волохів, беглербег „то єсть гетьман всіх військ європейських”, — він разом з Татарами мав вдарити на Польщу.

Польські круги огорнула паніка — до війни з Туреччиною вони чули себе зовсім не приготованими ⁸⁾. Край не вийшов іще з атмосфери анархії й усобиць безкоролівя; відносини до Австрії, порушені оружною боротьбою австрійської й шведської партії, були не упорядковані. Польща чула себе на краю погибели. Правда, хмара пролетіла. Хан, як толкували — з лакомства до здобичи, поспішив ся нападом на Україну — і був побитий. Козаки на р. Камінці сильно погромили його, на переправі через Дністер також побили орду, багато Татар погинуло, і хан, сам постріляний, мусів завернути ся до Криму, перше ніж рушило зза Дунаю турецьке військо. Енергія розпуки додала сил шефу польських воєнних сил Замойському, він встиг стягнути деякі сили, й вісти про се, принесені передовим турецьким військом, що впало було на Покуте, прохолодили воєнний захід Турків.

Веглербег, відступивши за Дунай, до Сілістрії, зимою 1589 р. розпочав переговори, поставивши умовою скасування пограничних замків, що служили вихідними точками для козацьких походів, знищення та приборкання самих козаків. На друге літо одначе визначив новий похід на Польщу ⁹).

Під сими вражіннями був скликаний сойм, на весну 1590 р. Небезпека від Турків, потреба приборкання козачини, організація оборони — стояли на першій пляні. А то тим більше, що зріст козачини почав давати себе в знаки й українській шляхті. Вже на соймі 1587 р. відзивалися нарікання на козаків, що вони приходять в подільські села, грабують, а кажуть, що роблять то за дозволенням ріи посполитої ¹⁰). В шляхетських інструкціях на сойм 1590 р. ми знаходимо жалі, що козаки „не тільки своїм своєвільством нарушують умови і союзи з сусідніми державами, але і нам (шляхті)

дають себе знати, поводять ся з нами не инакше як Татари — вкладають великі окупи на народ шляхетський і міста — тільки що маєтностей не палять”¹¹). І роком пізніший королівський універсал, сповіщаючи про висланне на Україну комісарів для розслідження тутешніх самовільств, мотивує се не тільки нападами на сусідні держави, але й „великими і нечуваними шкодами, кривдами, грабежами и убийствами по містах, містечках і селах” воєводств Волинського, Київського і Браславського „від своєвільних людей”.

Судові книги східньої України справді дають нам не оден приклад таких своєвільств. Так напр. управитель Коденської волости Тишкевичів в 1586 р. скаржив ся, що під час тривоги татарської „ніякиєсь козаки на имя Лукян Чернинскій, который кажетъ себе гетманомъ звати, ниякійсь Ивановскій а Патока а Пергать и иныхъ козаковъ не мало”,

зібравши селян з сусідніх сіл, напали на місто Кодню й пограбили, також сусідні фільварки ¹²⁾. Київський хорунжий Бутович з своїм сином, що очевидно стояв в близьких відносинах з козаками, закликавши кілька сот козаків, зрабували маєтність Хворощанську Козаровських, з якими, видко, мали якісь спори ¹³⁾, і т. и. Робили ся екскурсії і в дальші краї. Напр. весною 1590 р. ватаги козацькі під проводом кількох отаманів (Якуба Осовського, Андрія Рогачовського, осаула Федора Полоуса й ин.) пройшли в Бихівську волость Ходкевичів, іменем свого гетьмана Войтіха Чановицького „розказуючи собѢ податокъ незвычайный грошовий и незмѣрную и незвиклую стацію, такъ тежъ салетру, оловъ и сѣрки колько тысячи фунтовъ на козаки складати”, та забирали силоміць худобу, припаси, всякі річи у місцевої людности й чинили їй різні кривди й насильства, й т. и. ¹⁴⁾.

Навербоване в 1583 р. козацьке військо дуже скоро розлізлось, прищіпивши козацькій масі тільки свої претенсії до різних прав і привілеїв, почавши від судово-адміністративного імунітету й кінчаючи претенсіями на „приставства” — квартири й виживленне. Коли на конвокаційний сойм, на поч. 1587 р. приїхав Оришовский з своїми жаданнями що до невиплаченої платні і нагороди за службу — свою службу, чи козаків взагалі, сього ляхонічний дневник не поясняє (зате згадує, що Оришовский був убраний ро grecku і під час читання його петиції сів на ziemi ро turecku) ¹⁵⁾ — в звязку з сим була мабуть піднята справа реєстрового козацтва. Дебатів, на жаль, не знаємо, маємо тільки коротеньку згадку, що козаків рішено на ново взяти на службу, а над ними настановити знову Оришовского ¹⁶⁾. Що до контінгенту маємо звістку, докладности якої, на жаль, не можемо

провітрити — що в 1588 р. було в службі 966 козаків ¹⁷⁾). В славній Бичинській битві того ж року, що рішила претенсії на польську корону між Жигимонтом і Максиміліяном австрійським, брали участь і козаки з Оришовским і иньшими ватажками (Голубком між иньшим) ¹⁸⁾). Але чи був цілий той час (1587-90) постійний козацький полк в тій великості, се дуже непевно. Судячи з того, що на соймі 1590 р. іде на ново дебата про сформованне нового козацького війська, скорше треба думати, що та звичайна причина — не плаченне грошей — дала розлізти ся й козацькому полкови, набраному в 1587 р. (думаю, що він таки був набраний), а вся козачина без різниці була захоплена останніми походами на Турка.

Примітки

¹⁾ Daryusze seim. 1585 r. с. 8-9, 29, 282, 321. Див. ще низше.

²⁾ Архивъ Ю. Зап. Рос. III. I ч. 7, Гайденштайн с. 326 = пер. II с. 362.

³⁾ Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 7, Grabowski Źródła I с. 66-7. Ружинський слідом фігурує як служебник кн. Януша Острозького (29. IV. 1587 — Архивъ Ю. З. Р. VI. I с. 170); се дає де що до думання: чи по своїм актї „льоальности" він став „неможливим” між козаками, чи може сама льоальність пояснюєть ся такою ролею служебника дому Острозьких.

⁴⁾ Соловйов VII с. 608-9; оден з походів 1585 р. може бути похід на Очаків зими 1584/5 р., другий — окрім того, і мабуть про худобу, захоплену в сей другий похід, мав розвідувати ся Глембоцкий

⁵⁾ Listy Żółkiewskiego с. 34.

⁶⁾ Гайденштайн с. 326, до хронольоґії —

дневник сойму 1587 р. (Scriptores rerum polonicarum, XI): на сойм вість про зруйнування Тягині наспіла 31 липня.

⁷⁾ Реляція московська у Соловйова VII с. 610, Жерела VIII ч. 38-9, Гайденштайн 1. с., Бельский с. 1617, лист Замойского в Archiwum Radziwiłłów с. 98.

⁸⁾ Тривожні поголоски про турецький похід уже під час сойму 1587 р. — Dyaryusz с. 119, але вони були фальшиві — пор. с. 157.

⁹⁾ Королівська грамота на соймики-Жерела VIII ч. 39; Archiwum Radziwiłłów с. 99-100.

¹⁰⁾ Dyaryusze r. 1587 с. 202. Пригадати можна ще жалі Збаразького 1583 р. на Янчі, що він gwałtem sobie przystawstwa pozabierał i szkody poczynił — teraz zasię — powiedają sobie u mnie przystawstwa i rozkazują, aby im urzędnik żywność dawał (Sprawy wojenne с. 403-4).

¹¹⁾ Жерела VIII ч. 39. Але чи дата сеї інструкції певна, чи не належить вона до часів

Наливайківських?

¹²⁾ Архивъ Ю. З. Рос. III. I ч. 8 (дата 1587 р. хибна, пор. с. 19 й Опись актовой книги № 8 с. 33).

¹³⁾ Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 9, пор. мої Матеріали до історії козацьких рухів 1590-х рр. ч. 12.

¹⁴⁾ Археограф. сб. I ч. 61.

¹⁵⁾ Dyaryusze z 1587 r. с. 33.

¹⁶⁾ Ibid. с. 37.

¹⁷⁾ Górski Historia piechoty с. 35 — цитата до сього на с. 243 така, що з неї я зовсім не мудрий.

¹⁸⁾ Бельский с. 1606-7.

**БАТОРИЄВА РЕФОРМА І ПІЗНІЙШІ
ОРДИНАЦІЇ (1578-1590): КОЗАЦЬКА
СПРАВА НА СОЙМІ 1590 Р., РЕФОРМА
КОЗАЧИНИ, СПОСОБИ ЇЇ ПЕРЕВЕДЕННЯ,
НАДАННЯ ДЛЯ КОЗАЦЬКИХ ВАТАЖКІВ,**

НОВА КОЗАЦЬКА ЗВЕРХНІСТЬ, ОРДИНАЦІЯ 1591 Р., ЇЇ НЕРЕАЛЬНІСТЬ, СПРАВА ЛЕЖ І КОНТРИБУЦІЙ.

Сойм скликаний на весну 1590 р. стояв під вражінням страшних вістей привезених з Туреччини: Порта жадає від Польщі річної дани, инакше грозить новим походом і обіцяє потурчити Поляків. На посольство польське в Царгороді везір кричав як на яку голоту: „чи маєте розум, опамятайте ся! хто коли противив ся мині? Перс боїть ся мене, Венеція тремтить, Італієць просить ся, Німець мусить дати, що скажу! Пошлю на вас всі татарські орди, Мунтян і Волохів, пашу силістрійського, будинського, темешварського, беглербека силістрійського з двомастами тисяч коней! Світ дрожить передо мною!” Таке оповідали на соймі, і гетьман Замойский на колінах просив палату, щоб поважно подумала над справою, бо справді небезпечність зовсім серйозна. І сойм

оцінював ситуацію дуже серйозно — в гру йшло саме існування Польщі і можливість завоювання її, як не давно стало ся з Угорщиною. Треба було змобілізувати всі сили против ворога ¹⁾).

В таких обставинах і таким настрою обмірковувано козацьку справу. З одного боку летіли на голови козаків громи, бо то вони зачепили Турка і стягнули всю ту грозу на Польщу, або принаймні прискорили катастрофу ; з другого боку — польські політики мусіли оцінювати участь козаків в торішній кампанії против Татар, мусіли цінити їх як добре, дешево і на кожду хвилю готове військо. Отже тяжко з козаками, а без них теж трудно. Сучасник Бельский дає нам відгомін спорів про козачину з тих часів. Згадували, що й Баторий думав над тим, щоб її винищити до останку, але козаки низові почали тікати в московські краї, на Дон, і се його настрашило — бо в таким разі стали б

вони ще небезпечніші, і тому мабуть він дав їм спокій. Кінець кінцем дебати сходилися на тім, що без козаків таки було б іще гірше — Україна була б іще більше безборонною перед Татарами і Турками. „Треба, щоб були, але щоб тримати їх в порядку”, був результат тих дебат pro і contra. „Як би Україна була в німецьких руках, або венецьких, не були б вони такі недбалі як ми”, признавали польські культурники. Треба забудувати Україну системою оборонних замків, розложити козаків на пограничу, кудю приходять Татари, але треба їм платити ²⁾).

Сі виводи вповні відповідають постановам, прийнятим на соймі 1590 р. — „порядку що до Низовців і України”, як вони затитуловані в соймових конституціях, а сі постанови розвивають далі ті рішення і заходи, які робилися польським правительством за останні двадцять літ ³⁾), тільки відповідно до розросту і зміцнення козачини проявляють більше енергії і

розмаху, принаймні — в сфері потенціальній, або інакше сказати — на папері.

Нехай козачина буде — тільки її треба привести в карність, в послушність правительству — се провідна гадка постанов. Отже як тільки промине турецька туча і можна буде зайняти ся козацькою справою, гетьман коронний чи його заступник має з коронним військом піти на Низ, на Запороже і організувати тамошнє козацтво. Людей своєвільних відти має він вивести, вигнати, а розложити міліцію, набрану з козаків; має настановити над ними начальників з шляхтичів: ротмистрів (полковників) і сотників; мусить взяти всіх сих козаків на реєстр і привести до присяги на послушність королеви й річи-посполитій, що без дозволу гетьмана коронного чи його відпоручника вони не будуть переходити границі ані тим менше — нападати на сусідні держави; не будуть грабувати купців чи иньших подорожніх; не будуть приймати до

себе нікого без волі свого начальства або гетьмана і про всяку зміну в складі своєї міліції — як хто відійде, а на його місце иньший вступить, мають доносити гетьманови, щоб той знав поіменно всю ту реєстрову козачину; а людей судом засуджених на утрату життя або чести взагалі не мають до себе приймати.

Гетьману кор. даєть ся широка повновласть у всім, що має на меті підтриманне порядку й дісципліни між тою козачиною. До помочи йому мають бути соймом поставлені два комісарі (dozorcy), які кождий в своїм окрузі мають слідити за тою реєстровою козачиною і за нереєстровим своєвільним людом, що мешкає по селах і містах, і як би що завважили непорядного між реєстровим військом — мають сї комісарі дати знати гетьманови коронному, а як по селах чи містах — місцевим старостам і дідичам; а як би ті старости й дідичі не звертали на се уваги й не чинили справедливости над

своєвільною людністю — треба позивати їх до трибуналу і там їх судити поза чергою.

Щоб здавити те українне своєвільство, треба всіх українських урядників, до сільських вийтів і ватаманів включно, під присягою обов'язати, що вони пильнуватимуть, аби з їх сіл і міст ніхто не виходив на Низ, в степи, а тим менше до сусідніх держав, і з степів, з Низу нікого не приймати крім тих хто покаже ся паспортом від свого сотника (реєстрового війська) — крім таких нікому не продавати ні живности, ні пороху, ні яких інших запасів, ні купувати від них здобичи, навпаки таких, що прийшли з здобичю — арештувати й карати. А хто б з урядників чи вийтів того не пильнував, таких треба карати на смерть. Шляхта, пани, старости, які б без волі гетьмана коронного ходили б в степи, тим більше — нападали на сусідні держави, або в маєтностях їх знайшла ся якась здобича з таких своєвільних походів — мають

судити ся як бунтівники ⁴).

Плян як плян, можна сказати навіть — розумний, тільки як би була можливість його здійснити. Та в ті практичні подробиці, які мали забезпечити переведення сеї реформи, соймова ухвала навіть не входить. Вона не спиняється над тим, якими коштами має бути удержана та козацька міліція на Низу, не вивчає навіть її розмірів і чисельности. Тим часом як Бельский в своїх виводах кладе натиск на те, що козакам треба платити, соймова ухвала натискає, що їх треба заприсягти, списати, мати на папері всі переміни; замість сотворення реальних засобів — формалістика. Сойм зачеркує грандіозний плян, але не спускається до марних подробиць його переведення, особливо ж не хоче заходити в питання, які змусили б сягнути до шляхетської калитки, або обмежити шляхетські привилеї дискреційною властю правительства. Та без того всі пляни оставалися будовами на леду. Яким

чином удержати в житю ту козацьку організацію, як би навіть її перевести? як не дати їй розсипати ся слідом, як розсипали ся всі попередні? Як змусити пограничну адміністрацію і людність, щоб вона справді переводила ті драконські правила про замкненне степового погранича? Як дати їй силу над тим своєвільним пограничним воєнним людом, що давно встиг стати правдивим паном-хазяїном сього краю? Як змусити пограничну шляхту щоб вона не забавляла ся пограничним воєнним спортом, а пильнувала своїх підданих? яку знов таки дати їй на те силу і засоби? На все се треба було сильного війська, сильної власти, великих засобів; але нічого того шляхта не хотіла дати, нехотіла дозволити, і без того ся конституція лишила ся пустою шляхетською фанфаронадою. Ухвалена вона була на пізнійші спокійніші часи і в жите властиво не увійшла ніколи, а нам

інтересна як найповніший вираз провідних мотивів польської шляхетської й державної політики супроти козачини, що повторяють ся в ухвалах і раніших і пізніших.

Поставивши свої дезідерати, сойм поки що, з огляду на небезпеку від Турків, поручив правительству, чи гетьману коронному взяти козаків низових і донських на службу воєнну як найбільше (*ile ich jedno bydz może*), значить — поручив змобілізувати всю сю пограничну своєвільну людність, — щоб потім пробувати її задавити тими репресіями. Раховано, що можна б козацької сили стягнути 20 тисяч; як оповідає сучасник, був уложений і плян такої мобілізації (в загальній цифрі 110 тисяч), списано й можливих начальників тих всіх полків ⁵⁾. Але польські фінанси не дозволяли такого грандіозного експерименту: навіть надзвичайний податок був шляхтою ухвалений тільки на випадок, як би справді прийшло до війни. З

скарбових записок виходило б, що на службу взято було в дійсности (і то на якийсь дуже короткий час) тисячу козаків на вищій платі, по 12 зол. на квартал — мабуть конних, і дві тисячі по 5 зол. — мабуть піших ⁶).

Для заохоти козачини до державної служби й помочи правительству в таких трудних обставинах були роздані грамоти — надання й потвердження ріжним козацьким ватажкам, і мабуть — козацтву *in corpore*. Так Криштоф Косинський, що вже тоді мусів грати ролю одного з головніших проводирів козачини, дістав грамоту на пустиню Рокитну на Поросю; другий ватажок — Войтїх Чановицький — на Боришпіль з селищем Іванківським за Дніпром, третій — по імени нам незвісний — городище Володарецьке з селищем Розволожським на Роси, четвертий — Горошин і Снепород за Дністром. Козакам взагалі мабуть було потверджене володінне Терехтемировим і їх

давнійші права і вільности ⁷⁾).

Але турецька туча проминула й сим разом. Замойский, висланий до Царгороду, за посередництвом і помічю англійського посла встиг удобрухати султана і привести до згоди: Польща мала заплатити Туркам за шкоди, починені козаками в останні напади, і вивести „українних людей з Низу всіх”. Сі умови прийнято ⁸⁾. Король мусів відступити від принципу поставленого Баторием, що правительство польське за козаків не відповідає. Та що війни не було, то не ввійшли в жите й надзвичайні податки, ухвалені соймом, і правительство польське опинило ся знов перед більш ніж трудним завданням, з порожнею касою, вичерпаною контрибуціями Туркам і Татарам, думати над сповненнем другого турецького жадання — очищення чорноморських степів від козачини і переведення тих всяких репресій і організацій,

премудро начеркнених соймом 1590 р. ⁹⁾.

Надзвичайні козацькі контінгенти зменьшено до одної тисячі пішого війська: двох полків по 500 чоловіка, з платою по 5 зол. на квартал; службу і платню їм визначено від 18/X. 1590 ¹⁰⁾.

Завданнем сього війська мусіло бути те саме, що постановлено було йому в обов'язок при відновленню служби в 1591 р.: „погамованне україннаго своєвільства і затримання згоди з сусідніми державами”. Зверхником був поставлений Миколай Язловецкий староста снятинський; поруч нього в ролі комісара по козацьким ділам виступає Якуб Претвич староста теребовельський (син славного Берната); безпосереднім начальником козаків мав бути все тойже Оришовский. Так воно мусіло бути й при першій визначенню служби сьому козацькому корпусу — в осени 1590 р

Військо було набране, начальство над ним настановлене, і стало діло знов за малим: за тою

нещасливою платою. Квартал минав за кварталом, а грошей козакам не плачено. В скарбі грошей не було, воякам польським теж не заплачено і вони збирали собі контрибуції, де попало. Козаки теж вважали себе в праві промишляти всякими способами. Весною 1591 р. вони зібрали ся йти на Волощину з якимсь претендентом — „потомком Івонї”. Вісти про се страшенно наполохали правительство, що вже побачило перед очима, по всіх пережитих трівогах, перспективу нового розриву з Туреччиною. Король поручив Язловецькому якось стримати козаків. Язловецький ріжними обіцянками встиг відвести козаків від сього пляну: козаки видали претендента, а правительство поспішило всадити його до Мальборгу ¹¹⁾). Що наобіцяли при тім козакам, на жаль не знаємо. Обіцяли зараз платню виплатити, — „на св. Яна” (24/VI), але мабуть на тім не кінець тих обіцянок. Одначе і платня

не приходила. Тільки в вересні Претвич роздобув гроші на заплату ¹²⁾). Службу козакам тим часом відновлено. Маємо з 25/VII королівські листи, видані на підставі порозуміння короля з сенаторами: вони продовжують козакам службу на неозначений час і уставляють „ординацію” для сього козацького війська.

Має воно далі складати ся з тисячі козаків — людей досвідчених і до того здатних, під проводом Оришовского і зверхністю Язловецкого. Козаки новоприняті, що не зложили ще присяги, мали присягнути перед королівськими комісарами, що будуть послушні королеви й начальству своєму (старшому, себто Язловецкому, і „поручнику” його — Оришовському) і пильнуватимуть спокою з сусідніми державами: анї самі не будуть зачіпати ся з ними, анї кому иньшому не дозволять. Оришовский обовязаний доносити

про всякі кроки неприятеля і всяке своєвільство українних людей; против неприятеля має виступити з усім своїм військом. До війська свого не повинний приймати нікого без відомости „старшого”. Щоб військо се могло сповняти свою сторожову службу, а головню — щоб не наприкряти ся пограничним старостам і маєтностям та їх людности, король наказує йому стояти за границями оселих місць: або на ур. Кремінчуку, або десь на иньшій місці в степу (але таки на Дніпрі ж, очевидно); там має бути побудований замок ¹³). Старостам і державцям волостей на горішнім Дніпрі дано наказ вислати на се Дніпром дерево, а також мабуть і робітника, як то практикувало ся з давніх часів при будові дніпровських замків, і тим способом має бути побудований той замок. На виживленне сього козацького війська старости й державці королівщин, з східно-полудневої України очевидно, мають вислати

по мірці муки з кожного тяглового селянського господарства і відіслати то — селянськими підводами очевидно. За се козаки вже не мають права на ніякі „лежі” — кватири, і на утримання „на волости”, як називали залюднені частини України: не мають брати живности в маєтностях панських, ані чинити ніяких шкод, і за всяку шкоду, яка б стала ся, „старший або поручник” мали вчинити справедливість над провинником. Але крім старшого або поручника ніхто не може претендувати на якусь власть або юрисдикцію над козаками ¹⁴).

„Ординація”, як бачимо, здійснювала, бодай в мінятюрі, проєкти сойму 1590 р.: козацьке військо, в числі одної тисячі, виводило ся на Низ і там мало пильнувати спокою й порядку. З тим мали увільнити ся українські маєтності від козацьких „леж” і „приставств”, які тепер мовчки признавало їм і правительство, а вони мусіли ставати дуже прикрими, особливо коли

козаки не діставали заплати. Заразом, як ми бачимо, потверджував ся козацький імунітет.

Козачина потвердження своїх прав і привілеїв прийняла до відомости, але виконувати вложений на неї завдань не вважала для себе обов'язковим, бо грошей не діставала, заповіджених королем реформ не бачила, та й нарешті з тою силою, яку правительство давало в руки своїй коронній адміністрації — тисячкою реєстрового козацтва, ся адміністрація нічого не могла вдіяти супроти маси українського своєвільного козацтва, що зоставало ся по за реєстром. Не могла нічого вдіяти навіть при найліпшій охоті.

Замку на Кремінчуку побудовано не було, провіанту козакам посилати ніхто не спішив ся, і на Низ їх, очевидно, не виведено — не можна було ними комендерувати, коли не платило ся їм як належить. Від жовтня 1590 р. їм не були заплачені гроші, й ніяк не можна було здобути

ся на тих 15 тис. золотих, що їм належали. А се давало притоку до різних своєвільств, контрибуцій з маєтностей і всього того, що позволяло собі під той час і регулярне військо, заложивши конфедерацію з причини незаплатення грошей ¹⁵). І справа козацьких „леж” та контрибуцій стає одною з головних *casus belli* в тих зачіпках з козаками, що розпочинають ся слідом — почавши від війни козаків, під проводом Косинського, з пограничними магнатами і кінчаючи великими розрухами 1595-х років.

Примітки

¹) Бельский с. 1629-1633, пор. поборовий універсал Volum. legum II с. 319.

²) Бельский с. 1358-1361.

³) Пор. ляконічний зміст постанов сойму 1587

p.: Kozacy niżowi tez by bronili przeprowienia i dawali by nam znać o nieprzyjacielu — Dyaryusze c. 37.

⁴⁾ Volum. legum II c. 310.

⁵⁾ Бельский с. 1644.

⁶⁾ Górski op. c. c. 243.

⁷⁾ Так треба дорозумівати ся з порівняння соймової конституції 1590 р. з иньшими документами про надання „особам козацьким” в тім році. Конституція 1590 р., без всякої звязи з козацькою справою (тому її властиве значінне zostавало ся неясним) дозволяє королеви своєю властю роздавати пусті землі „на пограничу за Білою Церквою” заслуженим „особам шляхетським”, і далі сі землі вичисляють ся поіменно: монастир Терехтемирівський, Боришпіль з Іванковим, Володарка з Розволожем, Рокитно, Горошин і Снепород (Vol. legum II c. 318). З грамоти короля для Жолкевского довідуємо ся, що Боришпіль,

Володарку і Рокитну дано „тром особам козацьким” (в моїх Матеріалах до історії козацьких рухів 1590-х рр, ч. 13). З інших документів знаємо що Боришпіль дістав в 1590 р. Войтїх Чановицький, „гетмань козаковъ запорожских” — Стороженко Очерки переяславской старины, с. 197, про нього пор. тіж Матеріали с. 4, Археограф. Сборникъ I с 61 і Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 10. Рокитну в тім же році дістав Криштоф Косинський — Див. люстрацію 1765 р., Архивъ Ю. З. Р. VII т. III с. 127. Коли тепер завважимо се все, то переконаємо ся, що згадана конституція, хоч з загальним характером, говорила спеціально про наданне маєтностей козакам (з пяти названих маєтностей чотири — з Терехтемировим разом — безсумнівно козацькі, і по аналогії треба думати, що й Горошин був наданий або призначав ся якомусь старшому козацькому). Король взяв від сойму повновласть наділити

маєтностями виднійших козацьких проводирів і — potwierдити за козаками Терехтемирівський монастир, наданий їй Баторием без згоди сойму. А таке potwierдження за ними Терехтемирова мусимо собі представляти як складову частину загального potwierдження за козаками прав і привилеїв, признаних за ними попередніми королями. З згаданих надань надибав я грамоту Чановицькому; цікаво, що і в ній, як і в конституції, говорить ся про його заслуги загально, без згадки про козацтво.

⁸⁾ Жерела III ч. 43, Бельский с. 1645-51.

⁹⁾ Ibid. i Volum. legum II с 332.

¹⁰⁾ Докум. львів. краєв. архиву; Архивъ Ю. З. Р. III, I ч. 11.

¹¹⁾ Бельский с. 1654, королівське експозе — Жерела VIII ч. 43, тут поясненне: *bunt ten ich stąd sie był zawziął, isz tym którzy przeszłego seymu na służbę rptej bely przyjęczy y na pewnym żołdzie postanowieni, aby inszym pola bronili,*

zapłata na czas pewny beła zatrzymana.

¹²⁾ Львів. кр. архив.

¹³⁾ Стороженко в своїй праці про Баториєву реформу висловив гадку, що замок мав бути побудований в Кремінчуку не дніпровським (де тепер місто Кремінчук), а дністровім; і поправляє в тім напрямі королівську грамоту та толкує сим факт, що зверхником козаків поставлено снятинського старосту Язловецького (с. 261). Все се одначе фантазії, бо й контекст грамоти 1591 р., де говорить ся про опусканне дерева з горішніх волостей, і оповідання Бельського (с. 1360) не лишають сумніву, що тут мова про Кремінчук дніпровський.

¹⁴⁾ Wszakże też nikt nad tymi ludzmi nie bendzie miał zwierzchnosci y z nich sprawiedliwosci nie ma czynicz, telko przelożony albo jego porucznik —
Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 11.

¹⁵⁾ Z żołnierzami piekła było dosyć, записує Бельский, с. 1659.

IV. Перші козацькі війни

**КОСИНСЬКИЙ І ВІЙНИ ТА РОЗРУХИ
1592-3 Р.: ЗАЧІПКА КОСИНСЬКОГО З
ОСТРОЗЬКИМ, ПОГЛЯДИ СУЧАСНИКІВ І
ПІЗНІЙША ТРАДИЦІЯ, ДІЙСНІ
ПРИЧИНИ КОНФЛІКТУ, НАПАД НА
БІЛОЦЕРКІВЩИНУ, КОМІСІЯ 1592 Р. І
ПЕРЕГОВОРИ ПІД ТРИПІЛЛЕМ,
РОЗРУХИ ПЕРЕЯСЛАВСЬКІ І
БРАСЛАВСЬКО-ВОЛИНСЬКІ,
МОБІЛІЗАЦІЯ ВОЛИНСЬКОЇ ШЛЯХТИ,
ПОХІД НА КОСИНСЬКОГО І БИТВА ПІД
ПЯТКОЮ, КАПІТУЛЯЦІЯ
КОСИНСЬКОГО, НОВІ ПРИГОТОВАННЯ
КОСИНСЬКОГО, ОПОВІДАННЯ
ВИШНЕВЕЦЬКОГО ПРО ЙОГО ПЛЯНИ.**

Ряд конфліктів козачини з пограничною адміністрацією й магнатством, закінчених грізним фіналом — війною 1596 р., піднятою вже самим центральним правительством на повне знищення козацтва, розпочався зачіпкою козацького ватажка Криштофа Косинського з кн. Острозькими. Сама по собі була це зачіпка аналогічна з тими, які оповідають нам з тих часів судові книги досить часто ¹⁾, тільки що сим разом в гру входили такі „кити” українського магнатства, як київський воєвода і його син, краківський каштелян, і щоб доїхати їм, треба було добре напружити ся. Се Косинський дійсно зробив — через те й зачіпка ся прибрала більші розміри, і за неї почали ся чіпляти ся все нові й нові епізоди, розятрюючи все більше відносини козачини до пограничного магнатства й адміністрації, яку репрезентували сі магнати.

На сучасників історія з Косинським в першій

хвилі не зробила особливого вражіння: її вважали дрібною зачіпкою кн. Острозьких з козацьким ватажком, без більшого і принципіальнішого значіння, і шефи польського війська — коронний гетьман Замойський і польний Жолкевський винуватили старого князя, що він замість аби скінчити справу по доброму, розвів з того таку велику війну ²). Роздували її учасники сеї війни, але в дальших кругах не надавали їй значіння, і тільки по далеко грізнійших рухах 1594-6 рр. стали дивити ся на епізод Косинського як на прелюдію тих рухів ³). А ще пізнійше, коли затратила ся справжня перспектива сих подій — в українських кругах XVII в. епізод став представляти ся вступним актом великої національної боротьби українського народу під традиційним прапором благочестивої віри. У Грабянки вже читаємо оповідання, що коли українські єпископи ухвалили піддати ся папі, і

„благочестивіи синове” вирікли ся тих „наємниковъ, а не истинныхъ пастырей”, — „разжег ся ревностію благочестія Косинскій на Ляховъ зъ войскомъ запорожскимъ прійде и много замковъ повоюва и Ляховъ поби, но въ року 1594 подъ Пяткою отъ Ляховъ пораженъ былъ” ⁴). А невичерпаний в фантазіях автор „Історії Русів”, не вдоволений з такої прози, пояснив, що Косинський, „яко намѣстникъ королевскій и министръ правленія”, протестував против владичих ухвал, але його тоді умисно звабили на берестейський собор, засудили як „апостата” на смерть, „и замуровавши въ одномъ кляшторѣ въ столпъ каменный, уморили голодомъ”, — „и такъ гетманъ Косинскій за ревность свою къ благочестію и спокойствію народному, учинился первою жертвою унії”. Козаки пішли його ратувати; Поляки їх стріли під Пяткою, але козаки їх погромили, та прийшовши вже не застали

живим Косинського ⁵⁾).

Така була ся історія, широко розповсюджена по підручниках і популярних книжках, що й мині, малому хлопцеві, колись жалем і гнівом стискала серце. Але тепер ми знаємо вже зовсім добре, що „повстанне Косинського” було в початках своїх нічим, як зачіпкою козацького ватажка, може навіть і не Українця ані православного зроду, з тодішнім столпом православія і українства, Конст. Острозьким, і викликана була ся зачіпка хапчивістю білоцерківських урядників його кн. Януша Острозького ⁶⁾).

Особа самого Косинського, Криштофа на ім'я, знана нам дуже мало. Сучасник каже, що він був з Підляша родом ⁷⁾; був він правдоподібно шляхтичем ⁸⁾. Народність і релігія його не звісні; з того факту, що підписав ся він на своїй капітуляції по польськи ⁹⁾, розуміється, не можна нічого витягнути: і кілька панів звісних з

своєї української народности теж підписались тут по польськи. В 1586 р. бачимо Косинського в козацькім війську: в листі Богдана Микошинського з мая 1586 р. він згадує про вісти, принесені сторожами з над Тавани „від Криштофа”; приймаєть ся звичайно, що се Косинський, і се мабуть так. В кождім разі він в тім часі мусів займати вже визначне становище в козацькім війську, бо в 1590 р. разом з иньшими визначними козацькими ватажками „шляхетського стану” ¹⁰⁾ дістав від короля наданнє. Косинському дано велику, але пусту маєтність Рокитну над р. Рокитною на Поросю, і зза неї й пішла біда. І на Рокитну і на ґрунти Володарецькі, надані разом з тим иньшій „особі козацькій”, заявив претенсії Януш Острозький як староста білоцерківський, чи властиво його урядники. Обидві маєтности лежали в сусідстві білоцерківської королівщини, і Острозький опротестував сї надання, очевидно — доводячи,

що сї маєтности належать до білоцерківської королівщини, та виправи собі на сї ґрунти королівські привилеї ¹¹⁾). Історія, як бачимо, досить нагадує пізнійшу історію з Хмельницьким. Розгніваний Косинський постановив навчити українського маґната. Здається, вже в серпні збирався він в похід. Маємо цікавий лист його (по польськи), писаний з місць сусідніх з маєтностями Острозьких до реєстрових козаків кудись на Поділе:

„Наші ласкаві панове товариші! Нашу товариську прихильність поручаємо ласці вашій!. Дошла до нас вість, що и староста (мб. Язловецкий) з тими грошима до нас не спішить ся. Тому ви не чекаючи нічого, пускайте ся зараз до нас. Скажіть слугі п. Претвича від імени війська, що вже його більше чекати не будемо: мусимо самі промишляти. Скажіть і уряднику в Шаравці, аби свого пана (Претвича)

повідомив, що військо тих грошей не хоче чекати. Мабуть заведуть нас з тим у зиму, як і торік: мали дати нам на св. Яна, а тепер уже й осінь надходить. Писано з Пикова, місяця августа. Ваш жичливий товариш Криштов Косинський і все рицарство”¹²⁾.

Може бути гроші, що вдало ся Претвичу нарешті роздобути для козаків з початком вересня¹³⁾), відтягнули трохи козацьку завірюху. Але з кінцем року Косинський з військом козацьким рушив таки — робити рахунок з кн. Острозькими. В останніх днях грудня він напав на Білу церкву, пограбив і позабирав майно кн. Острозького і його заступника — підстарости кн. Курцевича-Булиги; між иньшим повиймав документи на забрані маєтності, і шкоди великі починив¹⁴⁾). Так оповідає скарга кн. Ян. Острозького „на Криштофа Косиньского, который на сесь часъ гетманомъ козацкимъ се учинилъ, также и на все войско козаковъ

Низовыхъ”]; вона підсуває пояснення, що Косинський вчинив се „снать зъ направи чиєє” — себто що наслав його якийсь пан, що мав рахунки з Острозьким. Цікаво що про грабування міщан й інших людей тут нема згадки — Косинський зводить рахунок чисто тільки з самим кн. Острозьким і підстаростою — властивим мабуть ініціатором цілої історії. Але може князівська скарга всього не вичисляє. Інший документ згадує про козацький напад на Білу церкву і Богуслав — також державу кн. Януша Острозького, і каже, що козаки здобувши сі замки оружно, не тільки пограбили підстаросту, але й позабирали всю гармату, аmunіцію і запаси, і людей пограбили „як якийсь неприятель” ¹⁵⁾

Разом із тим діяли ся також наїзди на інші околиці. Між иньшим козаки напали на замок в Трипілю й тут засіли з арматою, зібраною з різних місць ¹⁶⁾.

Король ще на перші вісти про сі козацькі погроми, на початку 1592 р. визначив комісарів на Україну для розслідження своєвільств і покарання провинників ¹⁷⁾. Були тими комісарами іменовані Як. Претвич, староста черкаський Олександр Вишневецький, староста brasлавський Якуб Струсь, староста барський Станислав Гульський і войський brasлавський Ян Гульський — переважно самі українські старости, що мали діло з козачиною. Вони стягнувши які мали сили, разом з офіціальним старшиною козацтва Язловецким рушили на Україну оружною рукою ¹⁸⁾. Був се перший комісарській похід — слідча комісія, яка виступала на чолі війська, щоб стрільним і холодним аргументом в потребі потвердити свою правосильність — спосіб так часто потім уживаний в „зносилах” річи посполитої з своїми своєвільними підданими.

Козаки засіли в Трипілю, укріпили його й

приготовили ся до оборони, не слухаючи позвів до слідства, присиланих їм від комісарів, що отаборили ся в Хвастові. Маємо досить інтересний лист до них від їх номінального зверхника Миколая Язловецького, висланий з хвастівського табору, дня 10 марта.

„Панам Молодцям Запорозьким, що в Триполю під той час. Панове Молодці! Хоч ви не вважаючи на моє писаннє вже показали себе непослушними і королеви пану моєму і мині самому, забувши свою присягу і обовязки супроти свого прирощеного пана, але я розумію, що ви то вчинили через Косинського, зрадника королеви і річи посполитій, і думаю, що за одного лотра всі не схочете терпіти. Тому посилаю до вас ще сей лист, наказуючи вам іменем короля, аби ви того лотра видали, а самі волі королівській не противили ся, бо тут ви породили ся і трудно б було вам обійтись без Польщі, котрої вам би вже не знати. Инакше

замість того що я з вами мав служити королеви й кров поганську розливати, — коли ви зараз не увязните того лотра і не вишлете послів до мене, то я за помічю божою з людьми королівськими буду мстити ся над вами”¹⁹).

Козаки очевидно не злякали ся сих погроз, і готовили ся до оружної розправи з комісарським військом, і Язловецкий з комісарами, приступивши під Трипілє і побачивши таку рішучу поставу, не рішив ся „мстити ся за помічю Божою”. Комісари постановили на козаків заочне рішення, осудивши їх як бунтівників і ворогів держави²⁰). Але стидаючи ся вертати ся з отсим кусником паперу з свого походу, поновили переговори, і кінець кінцем заявили охоту вдоволити ся тим, що козаки формально пообіцяють бути послušними на будуще й приймуть нового старшого на місце Косинського — не видаючи його правительству.

На тім і стало, і з тим комісари вернули ся ²¹).

Але спокою через те не стало більше.

Факти з козацьких розрухів сього року (1592) ми взагалі знаємо в виді відірваних епізодів, які переважно не можемо ані хронологічно ані прагматично повязати одні з одними. Кн. Конст. Острозький на осіннім соймі того року, остерігаючи сеймові стани про лихий стан замку київського і білоцерківського, згадував, що козаки низові кілька разів на місто і замок київський нападали, позабирали силоміць гармати котрі ліпші, порох і всю стрільбу, й досі їх не вернули” ²²). В Переяславі, де вже перед тим вийшли якісь суперечки між козаками і міщанами (козаки занесли скаргу на міщан, і король вислав в сій справі комісію до Василькова, яка мовляв під терором від козаків потвердила їх претенсії, а потім признала се неважним) ²³) — тепер прийшло до кривавих розрухів. Козаки, як оповідає один документ,

здобули Переяслав силоміць, вбили місцевого підстаросту і багато шляхти, забрали всю армату й амуніцію й спалили замок і місто ²⁴). І знову тут можна підозрівати певну звязь з ворожнечою Косинського на Острозьких, бо Переяслав був державою старого князя, так як і замок київський. Ішли якісь розрухи на Поділю, може в звязку з тодішніми подіями в Волощині, де Поляки під той час висаджували на господарство свого претендента ²⁵). Але Косинський при тім далі не давав спокою волостям Острозьких, і маємо звістку що старий князь за помічю сусідніх старост пробував відборонити ся від нього оружно, але козаки побили се військо ²⁶).

На зиму сі розрухи з Київщини й Браславщини перекинули ся на Волинь. Вони звернені далі головно против Острозьких; але влітало й иньшим панам, що помогали Острозькому. Рух козацький з спорадичних грабовань маєтностей

немилих панів, коли вірити шляхетським проклямаціям, все більше переходив на справжню козацьку кампанію против української шляхти, яку козаки змушували до згоди і послушности своїм домаганням. В перших днях 1593 р. волинська шляхта, зібрана в Луцьку на рочках судових, ухваляє відложити судові справи й зайняти ся забезпеченням спокою супроти того, що люде своєвільні „которые се называютъ быти козаками низовыми”, вийшовши в воєводства Київське й Волинське, „обычаемъ неприятелскимъ замки и места такъ его корол. милости яко и шляхетские поседають и людей забияють и мордуютъ, палять и пустошатъ и до присегъ на послушенство своє примушають, подбиваючи ихъ на послушенство своє” ²⁷). Шляхта володимирська пише, що від свого старости кн. Острозького і від ріжних панів з воєводств Київського і Браславського, так само від шляхти

луцької вона дістає відомости про велику небезпечність від козаків: вони „обычаємъ неприятельскимъ не мало замковъ, местъ и сель украинныхъ повоєвавши, згоldовавши маєтність брати нашей — шляхтичевъ оныхъ краєвъ и некоторыхъ самыхъ особъ въ неволю до везеня побравшы, теперъ зъ немалымъ войскомъ зъ арматою способомъ неприятельскимъ южъ до воєводства Волинского притягнули, умысливши далей панства короля єго милости пустошити и плондровати”²⁸). Не без того певно, що ті, кому найбільше сей рух грозив — і в першій лінії кн. Острозькі, умисно старали ся представити його як найбільше грізним і загальним, клясовим. Але безперечно, що будши в своїй основі актом пімсти над Острозькими, рух сей що далі прибирав таки ширші й загальніші розміри. Волинська шляхта рішила просити опіки й помочи у короля й гетьмана коронного, а сама

почала мобілізувати ся під проводом кн. Острозького ²⁹). Король від себе також видав листи до шляхти інтересованих воєводств — Київського, Волинського і Браславського, наказуючи їй іти загальним походом і для того збирати ся до Константинова, під провід кн. Острозького ³⁰). Більше в правительствених кругах не вважали потрібним робити для справи, яку вважали приватною справою Острозьких — як уважали її і в суспільности, і як вона справді була. В правительствених же кругах старий князь не був *persona grata*, а з шефом польських воєнних сил Замойским він таки зовсім був посварений в останніх часах, і той з свого боку підчеркував, що козацькі розрухи — се приватна справа Острозького і пішла з його вини. Тим поясняєть ся дуже здержливе і пасивне становище правительствених і воєнних кругів польських супроти сих розрухів. На осіннім соймі 1592 р,

як довідуємо ся тепер, був проєкт дуже гострих репресій на козаків: конфіскувати маєтності надані війську і поодиноким особам козацьким, уневажнити всі права і привилеї, оголосити учасників розрухів за бунтівників і ворогів держави, ловити їх скрізь, де покажуть ся, сполученими силами старост і шляхт і арештувати. Се було те, що кілька років пізнійше було ухвалено — по кампанії 1596 р., але тепер очевидно такі гострі репресії (що мали форму потвердження засуду даного комісарами під Трипілєм) на соймі не пройшли³²⁾. І зимою 1592/3 р., коли козаки господарили на Волини, гетьман Замойский спокійно сидів дома, і під той час коли король видавав своє оповіщення до української шляхти, щоб ішла помагати Конст. Острозькому, він поручав своєму помічнику, гетьману польному Жолкевському писати до Острозького, щоб не доводив до війни, закінчив справу по доброму.

Очевидно, обидва гетьмани складали провину сеї „клотні” на Острозького і не вважали потрібним мішати коронне військо в сю домашню справу українського магната ³³); вони вважали своїм обов'язком слідити за Татарами ³⁴).

Острозькому приходило ся своїми засобами, за помічю шляхти й старостами, що стояли в ближших відносинах до нього, ратувати свої маєтності. Вони дійсно енергічно забрали ся до сього. Старий князь громадив наоколо себе шляхту в (Старо) Константинові; Януш спішно зібрав в Галичині яке можна було військо з тутешніх країв і Угорщини. До помочи зявились також торішні комісари: Якуб Претвич, кн. Олександр Вишневецький, Ян Гульский. Косинський мав свою резиденцію в містечку Острополю, в маєтностях кн. Острозького. Коли почали громадити ся війська Острозьких, він вийшов відти далі на схід і окопав ся під м.

Пяткою, недалеко від Чуднова, в тихже Острозьких маєтностях, на сильнійшій і безпечнійшій позиції. В перших битвах, які мав він з кн. Константином, перед приходом полків Януша, Косинському досить щастило. Але в рішучій битві, що задумав задати Косинський Острозьким, аби не дати себе облягти, він програв зовсім. Можливо, що тут завинила стратегічна помилка: Бельский оповідає, що Косинський хотів мати опорну позицію далі в степу, аби його не відтяли відти, й вислав частину війська туди, щоб заложили йому табор. Се досить відповідає козацькій тактиці, яку знаємо з пізнійших битв, і могло ослабити і сили і розложенне головного козацького війська. В сій битві, яку Косинський дав Острозьким на латинське вшестє (2 лютого н. ст., 23 січня ст. ст.), йому з початку теж щастило, і ряди противників почали подаватися, але тут ударив дуже сильно на козацьке

військо Януш Острозький з своєю кіннотою і розірвав його ряди. Козаки почали тікати до міста (Пятки); військо Острозьких гонило за ними. Сучасники оповідають, що вбито йому масу людей (один каже більше як дві, иньший — що до трох тисяч, що вбитих виглядало в двоє більше як в великій битві під Бичиною), забрано 26 гармат, иньшу стрільбу, майже всі хоругви. Се очевидно перебільшені оповідання, особливо коли додають, що в війську Острозького не згинуло й десяти людей ³⁵). Але битва в кождім разі була програна сильно, і військо козацьке стратило дух і не мало відваги далі боронити ся. Як оповідав служебник Вишневецького, козаки звернули ся до його пана, просячи бути посередником і привести до згоди. Переговори стали на тім, що й торік під Трипілєм. Козаки обіцяли, що скинуть Косинського з гетьманства і на будуще не будуть зачіпати маєтностей Острозьких і

иных участников походу, і на тім Острозькі
годили ся пустити їх свобідно на Низ. В такім
дусі списано було 10/II н. ст. акт, захований для
нас в повнім текстї, я наведу його в
скороченню:

„Я Крыштофъ Косинскій на тотъ часъ гетманъ,
а мы сотники, атаманья, все рыцѣрство войска
запорозского визнаваємо тымъ листомъ
нашимъ, и жесмы великіє добродѣйства и ласки
ясновельможного пана Костантина княжати
Острозского, которыя є. м. намъ -всему войску
и каждому зъ насъ зъ особна по всѣ часы вѣку
своего зъ милостивое ласки своєї панской
показовать и веле доброго для насъ чинити
рачилъ, а мы запомневши того всего немало
смы прикростей и шкодъ є. м. самому и деткамъ
є. м., слугамъ и подданымъ поделали и
завинили, ласки ихъ милости собе нарушили.
Которыє то всѣ выступки наши за униженными а
пилными прозбами и за причиною веле людей

зацныхъ ихъ милости то все зъ милостивое
ласки своєї, яко панове християнские, не
прагнучи пролится крови нашей, намъ отпустить
рачили. Для чего мы тыє вси кондыцые намъ
отъ ихъ милости княжать поданые и тут въ томъ
листе нашомъ менованые выполнимы, и
присегою своєю утверждаємъ: Ижъ отъ тыхъ
часовъ пана Косинского за атамана не метъ, и
овшемъ на Украине заразомъ з насъ иншого на
тоє местце надалей за недель чотыри наставить;
а потомъ въ послушенстве королю є. м., не
чинечи жадного розмерья зъ суседми
посторонними панствъ є. кор. милости, на
звыклыхъ местцехъ за пороги быть; лежъ
жадныхъ ани приставствъ, шкодъ ани кривдъ
жадныхъ въ державахъ кнежать ихъ милости и
въ маєтностяхъ приятель ихъ: є. м. кнежати
Александра Вишневецкого старосты черкаского
и иныхъ на тотъ часъ при ихъ милости будучихъ
и тежъ въ маєтностяхъ и державахъ слугъ ихъ

не мевать и не чинить; збеги, здрайцы кнежать
и. м. слугъ ихъ до насъ збеглыхъ выдавать и
тыхъ у себе не переховывать; стрелбу
гдеколвекъ взятую на замкахъ, местахъ яко и
державахъ ихъ окромъ Триполскихъ вернуть;
также и хорогве, кони, быдла и речи рухомые,
теперь въ маѣностяхъ кнежать ихъ милости
побраные, вернуть маємо; также челядь обоє
плъти, которая єсть при насъ, отъ себе
отправить; и вѣчне у кнежать ихъ м. въ
стародавной милости мешкать и николи
противъ ихъ м. зъ жаднымъ человекомъ не
приставать и овшемъ ихъ м. служить".
(Наступає формула присяги). Лист підписав
Косинський і Іван Кречкович „писарь
войсковый именемъ всего войска”, Претвич.
Вишневецкий, Гульский і двох волинських
панів — Боговитин і Гулевич ³⁶). Крім сього
листу Косинський мусів іще особисто „ударити
чолом” перед кн. Острозьким — „три рази упав

до ніг самого пана воєводи, також і синів його”³⁷⁾. І по тій церемонії був пущений з військом на волю.

Примітки

¹⁾ Пор. вище с. 171.

²⁾ Listy Żółkiewskiego с. 22-3, як низше.

³⁾ Nie trzeba sobie było lekce tych rzeczy ważyć, bo pospolicie z takich małych początków wielkie się rzeczy stawiają, зауважає Бельский про історію з Косинським по Наливайкових рухах (с. 1689).

⁴⁾ Грабянка с. 24, пор Краткое описаніє (при Самовидці) с. 215.

⁵⁾ Исторія Руссовъ с. 34.

⁶⁾ Літературу див. в прим. 5

⁷⁾ Бельский с. 1689, теж в реляції Пясочиньского — у Куліша Ист. возсоед, II с.

176; Костомаров замість Подляшья написав „Полѣсья” і се пішло потім далі.

⁸⁾ Не перевіреною лишається звістка давнійших біографів Косинського, боцім він служив у К. Острозького, але погнівавшись пішов на Низ. Се оповідання, здається, виникло з здогаду, звідки пішла ворожнеча у Косинського на Острозького: але ми тепер знаємо ліпше, звідки.

9 Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 19.

¹⁰⁾ Таку умову ставляла соймова конституція — Vol. legum II с. 318; з цього можна думати, що й Косинський був шляхтичем.

¹¹⁾ Так, я думаю, належить розуміти сю історію. Руліковский, автор просторих статей про сі маєтності в Słownik-u Geograficzn-im (sub voce Rokitno, Wołodarka), толкував се инакше: що Косинський дістав свою пустиню з обов'язком залюднити її, але не будучи спроможен, відпродав її. З скарги на Косинського 9/I. 1592 бачимо, що він спеціально інтересувався

деякими документами і забрав грамоти Ян. Острозького на стар. Білоцерківське і Богуслав, на Розволоже і на Рокитну (Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 12); значить, Ян. Острозький вже випросив був собі на них привилеї, і я думаю, що з початку були то потвердження на сї ґрунти як на королівщину. Але на Рокитну дістав привилей Вишневецький, і Ян. Острозький потім, купивши його претензії, став приватним власником Рокитни (див. лист Януша з 1599 р. в додатках до Истории возсоед. II с. 447: *dwie wsi, ktory był i. m. pan hetman (Замойский) ziednał u k. i. m. Kosinskiemu, od Kosinskiego kupił (sic! — знаємо ті купна, хиба дав якесь відчіпне, діставши привилей) niebosczyk xiąze Wiszniewiecki, ia zaś uchodząc w sąsiedstwie tak bliskiem niezgody iakiey, dla swego pokoju musiałem kupic te wsi wiecznosią u xcia Wiszniewieckiego*, пор. *Źródła dz. XX* с. 16). Права на Володарку купив у Загоровського і

Трембіцького кн. Збаразький, і вона за ним зістала ся; але цікаво, що білоцерківські урядники далі претендовали на Володарецькі ґрунти (ibid. с. 392, пор. Руліковського 1. с.). Думаю, що се кидає світло на властивий початок спору Острозького з Косинським — що він підніс претензії на ці ґрунти як білоцерківські.

¹²⁾ Listy Żółkiewskiego с. 22. Новійші дослідники (Николайчик, Доманицький) датували сей лист 1592 роком, але се не можливо — тоді реєстрова козачина була збунтована, й які ще переговори про платню могла вести!

¹³⁾ Докум. львів краєв. архиву.

¹⁴⁾ Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 12.

¹⁵⁾ Жерела VIII ч. 48.

¹⁶⁾ Жерела VIII ч. 43 і 48. Значінне сього нападу на Трипілє не зовсім ясне. Руліковський думав, що се козаки розширяли свої Терехтемирівські володіння (Słownik geogr. sub voce Trypol);

може бути одначе, що й тут був якийсь зв'язок з аферою Острозького, бо на Трипільє претендували воєводи київські (ibid.).

¹⁷⁾ Архивъ Ю. З. Р. III. 1 ч. 13.

¹⁸⁾ Жерела VIII ч. 48.

¹⁹⁾ Listy St. Żółkiewskiego с. 21-2.

²⁰⁾ Жерела VIII ч. 48.

²¹⁾ Ibid. ч. 43. Як виходить з цього, Косинський цілий сей час був „на волости”, сидів у Трипілью з козаками. Отже помиляють ся дослідники, думаючи, що по нападі на Білу Церкву Косинський пішов на Низ і про нього не чути було більше як півроку.

²²⁾ Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 14.

²³⁾ Матеріали до іст. козацьких рухів ч. 1.

²⁴⁾ Жерела VIII ч. 48, пор. Сборникъ лѣтоп. Ю. и З. Рос. с. 77.

²⁵⁾ Бельский с. 1080-1, пор. Гайденштайна с 302 = польського перекладу II. с 367.

²⁶⁾ Бельский с. 1681.

²⁷⁾ Архивъ III. I. ч. 15 i 16.

²⁸⁾ Ibid. ч. 18.

²⁹⁾ Ibid. ч. 50.

³⁰⁾ Архивъ III. I ч. 17.

³¹⁾ „Быль послухъ, же козаки воєводу київского воюють,” опо-відає про сю фазу рухів оден з учасників — Архивъ Ю. З. Р. III I с. 60.

³²⁾ Проект конституції виданий недавно в Жерелах т. VIII ч. 48. Не знати, чи була прийнята постанова иньша — про скасування уряду козацького старшого (що займав Язловецкий) та підданне козацького війська просто гетьману коронному — тамже ч. 49.

³³⁾ Była to wasń domowa, spory powiatowe, zajscia pomiedzy Rusinami, do któorych nie mieszala się ani powaga rzeczypospolitej ani oręż wojska koronnego, добре коментує становище польських гетьманів видавець Любомірський (Listy). Для повного пояснення треба додати було тільки що й особисту wasń між Замојским

і Острозькими.

³⁴⁾ Listy St. Żółkiewhkego ч. 14.

³⁵⁾ Бельский

³⁶⁾ Лист маємо в копії з володимирських книг, вид. в Архиві Ю. З. Р. III. I ч. 19 і в дефектнім виді Listy St. Żółkiewhkiego ч. 15; неважаючи на свою дефектність, се видання справляє одначе деякі помилки володимирської копії (я їх використав в сій виписи).

³⁷⁾ Listy ч. 16.

**КОСИНСЬКИЙ І ВІЙНИ ТА РОЗРУХИ
1592-3 Р.: ПОХІД НА ЧЕРКАСИ І СМЕРТЬ
КОСИНСЬКОГО, ТРІВОГА
ВИШНЕВЕЦЬКОГО, УГОДА ЙОГО З
КОЗАКАМИ, КОЗАЦЬКИЙ ПОХІД НА
КИЇВ. МІЩАНСЬКІ РОЗРУХИ
БРАСЛАВСЬКІ.**

Косинський корив ся одначе на те тільки, аби

ціло дістати ся з своїм війском на Низ. Своєї обіцянки — скинути Косинського, козаки не сповнили; він зістаєть ся атаманом і лагодить ся зараз до нового походу на Україну, — ще з серйознішими замірами ніж перед тим, коли вірити реляції побідника Олекс. Вишневецького. Вишневецький писав, що сим разом Косинський думав не про спустошення панських маєтностей, а про те щоб „вивернути до ґрунту все пограниче і нас усіх побити". Що розумів він під сими хоч і страшними, але досить неясними словами, лишаєть ся сумнівним: чи підозрівав він в Косинськїм заміри опанувати східно-полудневу Україну і завести там новий лад без холопа і без пана, під козацьким реґіментом, чи тільки бояв ся загальної різанини. І розумієть ся, другий сумнів — чи дійсно Косинський мав такі заміри, які росписує отсе кн. Вишневецький. По його словам Косинський „з війском своїм сприяг ся

на те, щоб з турецькими і татарськими військами спустошити землі коронні й помагати псам поганським опанувати корону, і хан кримський має з ним післати військо своє, а Косинський за те обіцяв йому воювати землі королівські. На се він присяг і в. кн. московському з усім своїм військом і піддав йому вже все пограниче, більше як на сто миль на тих границях; і в листі своїм до них великий князь московський писав себе вже царем запорозьким, черкаським і низовським і післав на Запороже сукно і гроші" ¹⁾).

Грандіозно все се виглядає, і дуже б інтересно було мати в Косинським дійсного репрезентанта таких ідей, таких соціальних і політичних плянів, — попередника козацьких вождів XVII в. в їх плянах широкої боротьби против шляхетського польського режиму, опертої на союзах з відвічними ворогами і суперниками річи посполитої, для перестрою суспільного

ладу України. Тільки знов непевність, чи не додав тут Вишневецький чогось, щоб збільшити вагу своєї перемоги над Косинським; що де що напустив він сюди і з непорозуміння, се певне; ті грізні московські претенсії оперті на очевиднім непорозумінню: на згадці в царській титулі черкеських князів і низовської землі (Черкесів кавказьких і Низу волзького). Та в кождім разі інтересно се, що так би сказати в повітрі носили ся гадки хоч би про можливість з боку козачини плянів, які кількадесять літ пізнійше стали перспективами і плянами вповні реальними. Коли ми пригадаємо зносини козаків з московськими царями в 1550-1580 роках, недавні пропозиції ханови помочи від козаків в 1580-рр., всі ті оповідання про розтягання козацької влади і юрисдикції над шляхтою на Україні в попереднім році, то в оповіданнях Вишневецького, поза деякими перебільшеннями і непорозуміннями, властиво

не знайдемо багато недорічного або неправдоподібного. Що московське правительство мало зносини з Косинським, се навіть знаємо певно: весною того року до нього була вислана царська грамота з порученням, аби разом з козаками донськими слідив за кримськими Татарами в інтересі Москви ²⁾. Але чи було що більше в тих зносинах — якісь проби оперти ся на московській помочи з боку Косинського — того не знаємо.

По словам Вишневецького Косинський вибрав ся був весною (в маю 1593 р.) з двотисячним козацьким військом і арматою й потягнув під Черкаси. Чого він тут хотів, Вишневецький близше не поясняє. Сучасники Гайденштайн і Бельский кажуть, що Косинський гнівав ся на Вишневецького за поміч Острозьким і тому від нього хотів почати; можемо додати до сього, що Вишневецький і в рокитнянську історію був вмішаний ³⁾, — а козаки з ним як з черкаським

старостою теж мали довгі і давні рахунки. Так чи инак, Косинський сим разом хотів зачати від нього. Вишневецький оповідає, що Косинський, приступивши під Черкаси, почав обстрілювати місто, в ночі сподівали ся від нього штурму і Вишневецький за ліпше взяв його випередити й несподівано напав на Косинського з міста. В битві, в замішанню згинув сам Косинський, а його товариші, збентежені тим, подали ся чим скорше на Запороже, до війська ⁴). Бельский і Гайденштайн оповідали инакше: що Косинський, випередивши військо, віхав до міста і з ним кілька сот козаків; зачав в корчмі гуляти і тут його п'яного забили слуги кн. Вишневецького. А за тим стали громити й козаків і їх згинуло до півчвертаста ⁵). Хоч оповіданнє Вишневецького авторитетнійше, але щось воно не мусіло бути так просто і чисто з тим, як він оповідає — така собі звичайна битва; мусів бути там якийсь елемент підступу, засідки

або чогось такого. Се дає дорозумівати ся й страх Вишневецького перед козацькою пімстою, і пізнійше признание право своякам Косинського і його товаришів судом доходити свого на Вишневецькім ⁶⁾).

Доносячи Замойському про свій тріумф над Косинським, Вишневецький просив його вплинути на короля, щоб українське пограниче було захищене військом, бо грозить йому пімста від Запорожців. „Найпевніша річ, що ті зрадники — а їх за порогами єсть понад кілька тисяч — захотять мстити ся і спустошать сю Україну, злучивши ся з Татарами". Просить также, аби до пограничної шляхти видано універсали, які б, крім подяки за поміч, нею вчинену вже, заохотили б її „не показувати ніякої зради до короля і річи посполитої і не тікати від мене і від сього погранича, але зо мною боронити границь держави, не жалуючи свого життя" — бо инакше від тих „проклятих

людей" (козаків), „а через них — і від заграничних король не матиме спокійного пановання", додає він для ліпшого переконання. Ох, як бачимо, дуже не весело почував себе черкаський староста від свого тріумфу над Косинським.

Його горячі поклики до правительства за помічю полишили ся без результату. Правда, сойм зібраний на місяць май, устами Замойського висловивши подяку Острозькому за приборканне козаків ⁷⁾, ухвалив завести певне військо на Дніпрі, яке б боронило своєвільникам нападати на сусідні землі; козаків і всяких своєвільників, що збирають ся в купи й чинять насильства, проголошено за бунтівників, дозволено на них без всяких судових процедур уживати війська і в обороні своїх маєтностей наступати оружною рукою, і всяка одвічальність за забитих в таких бійках людей, хочби й шляхтичів, здіймала ся вповні ⁸⁾. Але

все се не давало ніякої реальної помочи для оборони від козаків. Тим часом літом 1593 р. вони зовсім серйозно посунули на Подніпрове. Разом з ними Татари впали на Волинь; говорили, що то їх козаки підмовили і напустили саме на кн. Острозьких — тому, мовляв, і кошем вони стали під Константиновим і найбільші шкоди в Острозьких маєтностях починили. Шляхта місцева була то на соймі то на трибуналі, й Орда набравши полону „пішла й шаблі вийнятої против них не побачивши" ⁹). Козаки тим часом рушили на Черкаси. Сили їх мусіли бути дуже значні, і Вишневецький по недавніх тріумфах мусів зложити пиху з серця й шукати порозуміння. Скінчило ся такою характеристичною капітуляцією українського віце-короля перед козачиною:

Покій вічний і непорушний уставляєть ся з обох сторін. Борошно, човни й коней (забраних очевидно у козаків) п. староста черкаський має

вернути козакам, і коли б пізнійше котрийсь товариш з війська запорожського пізнав щось свого в староствах Вишневецького, то може доходити своїх прав до того. За смерть Косинського, Шалевського і Снятовського їх свояки можуть судом доходити свого. Всі козаки, які за весь час тих замішань були при кн. Вишневецькім або в його війську, — їм прихід і одхід має бути свободний як тут (на волости) так і за пороги, до війська козацького, як би хто схотів, і не має бути ніякого дорікання їм ані пімсти (амнестія).

Майна по померших товаришах козацьких урядники старости — підстарости і городничі не мають забирати на старосту черкаського, але має воно діставати ся по праву дідичному жінкам, дітям і своякам їх.

Козаки, приходячи з Низу до староств п. старости коли б то не було, мають мати вільний прихід і одхід, але ті що будуть приходити,

мають вибрати зпоміж себе старшого, який би чинив справедливість над ними за проступки ¹⁰). Останні точки вказують на якісь хронічні напруження в відносинах між Вишневецьким і козачиною (побираннє відумерщини, заборонене грамотою Баторія, недопусканнє своєвільних козаків з Низу до городів). Вишневецький обіцяв знести сї репресії й відкрити козакам вповні свободну дорогу. Було се по останніх ухвалах сойму досить несподіваним. Біскупи київській Верещинський, що займаючи ся колонізацією своєї Хвастівської волости, інтересував ся живо тутешніми справами, сповіщаючи Замойского про умову уложену з козаками, уважав потрібним оправдати Вишневецького. Не такий час, завважає він, щоб справді можна було взяти ся до репресій, ухваленних соймом на козаків; грозять напади від Татар, неясне становище Турка; добре б було, як би було можна очистити

Україну від козаків, але зараз — „кепські часи";
хиба пізнійше.

Дійсно, хиба пізнійше, бо поки що козаки були повними хазяєвами в східній Україні, а військо коронне і правительство нічого не робило для приборкання їх. По своїй угоді з Вишневецьким козаки післали своїх післанців до Київа, щоб тутешній уряд гродський дав їм возного для посвідчення насильств і кривд, які вони мали від Вишневецького (себто хотіли здійснити ті права судового доходження, які їм забезпечила умова). Уряд київський — кн. Конст. Острозького, „не вважаючи на їх ролю послів козацьких", арештував тих післанців, взяв на допит, на муки; оден і вмер на тих тортурах, другий лишив ся ледво живий; майно їх і иньших козаків поконфісковано. Почувши про се, військо козацьке з арматою всею силою рушило човнами на Київ, „доходити справедливости на провинниках". В Київі тоді

була зібрана київська шляхта на рочках; почувши про козацький похід і не маючи способів боронити ся, вона рішила вислати своїх післанців до козаків, щоб намовити їх, аби не йшли на Київ цілим військом, а вислали тільки свою делегацію для розслідування справи. Післанцями були Верещинський і кн. Кирик Ружинський, що з братом Михайлом також був ватажком козацьким в 1580-х роках, отже був для козаків ніби свій чоловік. Як оповідає Верещинський, вони виїхали козакам на зустріч на устє Либеди, але в ночі їх наїхали „калаури" козацькі і думаючи, що то сторожа київська, ледве їх не порубали. Але біскуп впав на гадку, щоб дати козакам пізнати, що то не сторожа, казав — своїм музикам грати на жоломийках (w szalamaie) псалом „Воспою Господеви въ животѣ моємъ", і се справді виратувало їх. Коли прийшло козацьке військо, Верещинський з Ружинським пробували відмовити козаків від

походу на Київ, але вони не згодили ся післати делегатів, кажучи, що з сими послами було б те саме що і з попередніми, і пішли Дніпром і суходолом на Київ; а було їх коло чотирох тисяч. Шляхта розбігла ся, „не хотючи з урядом замковим пити того пива, яке він наварив"; уряд замковий з міщанами замкнули ся на замку. Але кінець кінцем прийшло до згоди без розлитя крови, і навіть без стріляння, як запевняє Верещинський в своїй реляції. Козаки згодили ся на окуп за вчинені їм кривди: заплачено їм 12 тис. золотих, і списано з ними „угоду" (на жаль не маємо її); вона забезпечала „вічний покій і перемирє" з козаками, як і черкаська, і правдоподібно забезпечила козакам більше менше тіж права, що й черкаська угода з Вишневецьким ¹¹).

Тим часом похід козаків і утеча шляхти з Київа сильно наполошили сусідню шляхту волинську, і спеціально князів Острозьких: їм очевидно вже

привиджував ся новий козацький похід на Волинь. Волинська шляхта, зібрана в Володимирі на виборі делегатів до трибуналу, зі страхом приняла відомість, що козаки „до столицы воєводства києвского зъ арматою войною втягнули, згромажати и тамъ осести хочуть", бо з того була б і Волини велика небезпечність. Тому дала кн. Острозьким повновласть, аби слідили за козаками і в потребі скликали шляхту: шляхта обіцяла, що на кожний поклик їх ставить ся, куди вони скажуть¹²⁾.

Небезпечність присувала ся на Волинь і з полудня — від Браславщини (може її розуміє волинська шляхта згадуючи, що від козаків також „часу недавно прошлого небезпеченства и шкоды великіє вь краяхъ Подолскихъ стали ся"). Тутешні козацькі розрухи були особливо тим небезпечні, що з козаками тут накладало й міщанство браславське, так близьке до них всім

складом свого життя, — тим часом як в подніпрянських замках воно не виходить з послухности своїм старостам. З пізнійших звісток довідуємо ся, що провідником чи визначним учасником сих brasлавських розрухів був Наливайко, але скупі відомости, які маємо в листі Жолкевского з 25 падолиста 1593 р. не згадують про нього ще. Жолкевского про тутешні розрухи сповіщав brasлавський староста Струсь, описуючи їх дуже грізними рисами, в дусі реляції Вишневецького, і зробив на Жолкевского сильне вражіннє. „Пан староста brasлавский дуже збентежений своєю волею й бунтами тих злих хлопів", писав Жолкевский Замойскому; „пильно потрібує ласки, ради й ратунку вашої, бо за противленнєм і бунтованнєм тих хлопів (розуміють ся очевидно brasлавські міщане, разом з козаками) трудно йому сповняти свої обовязки в відправлюванню святої справедливости (суду): приходить ся

йому, їздячи туди (до Браслава), зберати великі збори, стережучи ся їх буйности і своєвільства. Я радив п. старості — і з свого боку буду того пильнувати — щоб якось по доброму привести їх до послухности; але як би далі з їх боку був такий непослух, прошу дати науку — що в такім разі робити далі. Я маю відомости, що вони присягли ся не допустити там жовнірам квартир (leżeу), а мабуть і у кримського царя їх післанці бувають. Такий у них непослух (upor) і своєвільство, що вже не уважають зовсім ані на Бога ані на короля ані на що иньше. Треба б завчасу тому запобігти, аби з того чогось гіршого не стало ся. Як мені казав п. староста, сила їх там слабка, тільки завзяте велике" ¹³).

Цікаво при тім почути, що аж сї жалі й відомости Струся змусили Жолкевского вперше задумати ся над козацькою справою, над сими українськими своєвільствами. Се тоді як уже цілих два роки (1592 і 1593) східно-полуднева

Україна була ареною козацького господарювання; потім як козаки опановували державні замки, забирали гармати, давали правдиві битви старостам і шляхті. Так мало займали тутешні справи вищу адміністрацію польську. Аж тепер Жолкевський довідується про різні накази королівські в справі козачини, від Баторієвих почавши аж до недавніх, з 1590-років, що казали війську коронному, як ми бачили, без всяких правних процедур громити своєвольних.

Ситуація на Україні справді ставала все грізнійша. Спеціальні причини ще причиняли ся до напливу козачини з Низу в „волость”: Татари громадили ся в великих масах в степах, потравили тут пашу, і вкінці знищили запорозькі укріплення на Запорозжу, скориставши з того що козачина вся рушили звідти ¹⁴). Але на хвилю нові комбінації заграничної політики притягнули до себе увагу

козачини й відтягнули їх сили від української „волости”, звернувши в експедиції заграничні.

Примітки

- ¹⁾ Listy Żółkiewskiego ч. 19.
- ²⁾ У Соловйова VII с. 625.
- ³⁾ Див.вище, с. 182.
- ⁴⁾ Listy ч. 17.
- ⁵⁾ Bielski с. 1691.
- ⁶⁾ Угода як низше.
- ⁷⁾ У Немцевіча Dzieje panowania Zygmunta III, вид. Туровского I с. 135.
- ⁸⁾ Volum. legum II с. 344.
- ⁹⁾ Бельский с. 1700-1.
- ¹⁰⁾ Лист Верещинського до Замойського, виданий поки що у Стороженка Ст. Баторій с. 307; помиляється він, толкуючи, що уставленне козацького суду в Черкасах опирається на

польським праві. Ні, се був імунітет, привілеція.

¹¹⁾ Реляція Верещинського-Listy St. Żółkiewskiego с. 28-30.

¹²⁾ Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 21.

¹³⁾ Listy ч. 22.

¹⁴⁾ Listy с. 32-3.

**ЗНОСИНИ ЗАГРАНИЧНИХ ДЕРЖАВ З
КОЗАКАМИ І УЧАСТЬ ЇХ У ВІЙНІ З
ТУРКАМИ 1593-6 РР.; КОЗАЦЬКІ ПОХОДИ
І РОЗРУХИ НА УКРАЇНІ Й БІЛОРУСИ
1595/6 Р.: АВСТРО-ТУРЕЦЬКА ВІЙНА І
ПЕРШІ ЗНОСИНИ АВСТРІЇ З
КОЗАЧИНОЮ, ВЕРБУНОК ЯН.
ОСТРОЗЬКОГО, МІСІЯ ХЛОПЦЬКОГО,
ПАПА КЛИМЕНТ VIII І МІСІЯ КОМУЛЕЯ,
КОЗАЦЬКІ ПОХОДИ НА ТУРКІВ 1593/4 Р.,
МІСІЯ ЛЯСОТИ І ПОСОЛЬСТВО
МОСКОВСЬКЕ, ПОХІД НАЛИВАЙКА НА
МОЛДАВУ, НЕВДАЛА ЕКСПЕДИЦІЯ**

ЯЗЛОВЕЦЬКОГО, КОЗАЦЬКИЙ ПОГРОМ ВОЛОЩИНИ, ВПЛИВ ЙОГО НА ПОЛІТИЧНУ СИТУАЦІЮ, ПОХІД ЛОБОДИ І НАЛИВАЙКА 1595 Р., ЕКСПЕДИЦІЯ ЗАМОЙСЬКОГО, МОЛДАВА ПЕРЕХОДИТЬ ПІД ЗВЕРХНІСТЬ ПОЛЬЩІ.

Уже з 1590 р., коли Туреччина закінчила війну з Персією, стало рішучо заносити ся на велику війну між Австрією й Туреччиною за Угорщину. Невважаючи на те, що останніми часами (від згоди 1568 р. властиво) Австрія платила з своїх угорських земель рік-річний „почесний дар” султанови в висоті 30 тис. дукатів, напади з турецького боку не переривали ся, й було очевидно, що як тільки турецьке правительство упораєть ся, податливість і пасивність Австрії не відборонить її від нової атаки з боку Турків. І хоч формально війна була проголошена тільки літом 1593 р., але фактично вона вела ся вже

скорше і австрійське правительство мусіло розглядати ся за союзниками і засобами против найстрашнійшої воєнної сили тодішнього світа.

Обставини складали ся так, що з заходу можна було що найбільше сподівати ся тільки грошових підмог; воєнну поміч давав тільки папа. Приходило ся шукати помочи на сході, й австрійський двір силкуєть ся притягнути до своєї боротьби з Туреччиною Московщину, Польщу, Семигород, Молдаву. Серед сих заходів довідуєть ся про воєнні контінгенти козацькі й заходить ся коло нього, щоб і їх притягнути до участі в боротьбі з Турками і їх помічниками Татарами.

Уже зимою 1592/3 р. чи найдалше — в початках весни 1593 р. до австрійського правительства звернув ся якийсь козацький висланник, заявляючи свою готовність прийти на Угорщину і „служити против Турок”. Чи був то висланець справді запорозької козачини, що

стояла тоді під проводом Косинського і воювала з Острозьким, а потім Вишневецьким, не знати; може скорше був то висланець шляхетсько-козацьких авантюристів, як і пізніший Станислав Хлопціцький і той Валіцький, що потім про посольство Хлопціцького оповідав ¹⁾. Австрійське правительство, маючи очевидно деяке поняття про двозначне політичне становище козачини, не схотіло на сліпо ангажувати себе й сього першого післанця відправило ні з чим. Але своєму послу Вакеру, висланому весною 1593 р. до Москви з тим, щоб притягнути її до участі в боротьбі з Турцією, між иньшим поручило воно запитати також, чи не буде московське правительство противитися замірам австрійського правительства „прийняти козаків і післати їх против турецького султана”. Московське правительство потішило посла обіцянкою підтримати Австрію против Турків, а що до

козаків сказано йому, що до них Москва нічого не має; при тім характеризувано їх як людей дуже користних для партизанської війни, але своєвільних і непевних ²⁾. Тоді при новім посольстві в Польщу, при кінці 1593 р., тому ж Вакеру поручили також довідати ся там щось ближше про козаків, але потайки, не звіряючи ся особливо Замойському, як чоловіку неприхильному антитурецьким плянам ³⁾. Що польське правительство не признаєть ся офіційально до ніякої власти над козаками, се мусіли знати на австрійськім дворі і тому про згоду питати не поручали, а хотіли, очевидно, вияснити тільки фактичні відносини.

Тим часом одначе Януш Острозький, що мав зносини з Угорщиною, вже в вересні 1593 р. почав через свого білоцерківського підстаросту, звісного нам кн. Курцевича, заохочувати козаків в службу цісареві: обіцяв їм по 20 золотих і сукно на кожного кінного вояка, але жадав, щоб

мали з собою артилерію — 24 гармати полеві, себто — щоб ішли усім військом; так доносив Замойському на початку жовтня Верещинський⁴⁾. Про се, очевидно, балакали між собою козаки в Києві, під час своєї „окупації” київської, і тут, почувши сі розмови, оден з категорії тих шляхетсько-козацьких авантюристів, якийсь ближше нам незвідний Станислав Хлопіцький задумав зробити собі з того аферу⁵⁾. Він пустився в Прагу на цісарський двір і тут заявив, що приїхав в ролі посла від низових козаків: козаки маючи 8 до 10 тисяч війська беруться ударити на Татар, що вибираються походом на Угорщину, — сим нападком вони відвернуть їх від походу. З сеї пропозиції австрійське правительство рішило скористати не чекаючи вістей з Польщі. Хлопіцького формально прийнято в службу, приведено до присяги й вислано до козаків з цісарською корогвою й трубами і листом до них, з закликом воювати

Турків. Осібно з своїм агентом Лясотою правительство австрійське післало в дарунок козакам 8 тис. дукатів і поручило йому близше порозуміти ся з ними що до операцій против Турків ⁶⁾).

Разом з тим в подібні ж заходи з свого боку, зовсім не залежно від австрійського правительства, чинив папа Климент VIII, що дуже близько до серця приймав угорську справу і також перейнятий був плянами східньої ліги против Турків. Ще в 1580 р. через польську нунціатуру козацькі ватажки подавали папській курії пляни грандіозних воєнних операцій на Турка ⁷⁾; тоді вони лишили ся без результату, тепер папа задумав скористати ся з них. В осени 1593 р. вислав він свого нунція хорватського священника Комуловича, чи Комулея (в латинській формі), поручивши йому клеїти ту лігу і між иньшим взяти на службу против Турків козаків. Він мав заохотити їх до війни —

на се дано йому дві булі, одну адресовану до козаків, другу до їх гетьмана (capitaneus). На задаток, коли б того конче добивали ся, мав він дати їм 12 тис. дукатів, а решту — як уже розпочнуть війну ⁸⁾. Але маршрут Комуловичу дано при тім досить незручний: звернути ся до арциб. Соліковського, потім до Януша Острозького, а до самої козачини Комулович так і не знайшов дороги. Про Запорожців довідав ся, що вони стережуть Татар на устю Дніпра, і туди не відважив ся їхати. З Камінця ввійшов в переговори з „иньшими козаками”, числом півтретя тисячі (мабуть Наливайковими) ⁹⁾, хотів привести до спільних операцій їх з господарем молдавським, але той собі таких союзників не бажав, бо бояв ся їх погромів, і так з тих переговорів нічого не вийшло ¹⁰⁾. Кінець кінцем Комуловича справили до недавнього козацького „старшого” Мик. Язловецького, і з ним він уложив таку умову: за ціну переданих

йому тих 12 зол. Язловецький обов'язав ся до трох місяців іти або в Татарські краї або напасти на Татар, коли вони вертатимуть з Угорщини ¹¹).

Можемо собі представити, як сї всі пляни, переговори, поголки, сї папські й цісарські дукати, корогви й труби розворушили козацтво й який горючий матеріал кинули між нього.

Уже в грудні 1593 р. вибралось козацьке військо на турецькі дунайські міста, пройшло через Волощину, напало на Джурджево й трапивши під час ярмарку, набрало там здобичи, попустошило околицю й вернуло ся щасливо; Турки й Волохи вибрали ся догоняти, але до Дністра не нагнали, а за Дністер перейти не відважились. Провідником сього походу польські джерела називають Григорія Лободу, що перше виступає тут як козацький ватажок, а козацьке військо рахують на три тисячі ¹²). Але був се поход здається — добровольський, бо

військо запорожське до його не признавалось¹³⁾. Воно рушило ся доперва на весну 1594 р., коли на Запороже прийшла цісарська грамота, післана з Хлопіцьким і вислана ним туди на перед. Щоб показати свою службу цісареві, як казали козаки, військо козацьке зараз же, в марті того року, вибрало ся походом на Білгород, де громадили ся тоді турецькі війська до походу, погромило місто й побило багато Турків — півтретя тисячі вояків і вісім тисяч простого люду¹⁴⁾. Потім, в маю, коли Хлопіцький привіз цісарську корогву й иньші клейноти, рішено було вчинити новий похід. Кримський хан тоді рушив з Криму на Угорщину, й рішено було погромити його на переправі через Дніпро (пригадуємо, що се був плян Хлопіцького, предложений цісареві). З ним рушив гетьман Богдан Микошинський на 50 човнах з 1300 козаків. Але орда йшла дуже великою масою (було 80 тис. людей, як

оповідав взятий „язик”), а переправи стерегли турецькі кораблі, так що козаки бити ся з ними бились, але не допустити переправи не здужали. В червні приїхали посольства — московський посол з дарунками і порученням, щоб козаки помагали цїсареві, і цїсарський (Лясота) з грошима і порученням, щоб козаки йшли через Волощину на здогін за Татарами. Сума привезена Лясотою як дарунок (8 тис. дукатів) розчарувала козаків — вони сподівали ся більшого і хотіли формальної службової умови, з певною річною платнею. Плян походу в Туреччину їм теж не сподобав ся; вони казали, що на се треба й більше людей — а їх було на Запорожю 3 тис. тільки, і коней треба, а їх нема, і щоб дістати, треба часу; ліпше піти на Перекоп, або на турецькі міста Кілію і Бабадаг, човнами. Як оповідає Лясота в своїй незмірно цікавій записці, ся опозиція виходила від старших і статочнійших козаків, тим часом як

„чернь” з початку була за згодою, а потім під впливом сеї старшини, стала також відмовляти ся. Нарешті рішено вислати до цісаря послів з деякими трофеями, щоб умовити ся що до дальшої служби, а тим часом іти на Перекоп ¹⁵⁾. Завданнє — іти за Татарами на Молдаву й боронити їм переходу, не прийняте на себе Запорожем, на власну руку задумав сповнити Наливайко. Вже з весни він носив ся з гадкою іти походом на Татар і бажаючи злучити корисне з приємним, шукав фірми чи по prostu сказавши — наємця для сеї кампанії. З квітня маємо його лист до гетм. Замойского: він подає до відомости, що відпросив ся з служби кн. Острозького, прочувши про небезпеку, яка насуваєть ся від ворога св. хреста і всеї корони Польської, зібрав „немало товариства” й віддає його й себе до розпорядження гетьмана: просить інструкцій, куди на того неприятеля має звернутись і де з військом своїм має мати

кватири ¹⁶). Та гетьмани були взагалі до козацтва настроєні і скептично і неприхильно, і очевидно, не схотіли взяти й Наливайка в службу ¹⁷). В маю-червні він то, очевидно, переговорював вже з Комуловичом що до служби на Турків. Сі переговори теж не привели до нічого, і тоді Наливайко з своїм військом, з півтретя тисячі люду сам пішов на Волощину, переймати Татар в їх поході на Угорщину, десь в середині чи другій половині червня. Військо його було, розумієть ся, занадто слабе, щоб заступити Татарам дорогу, але йому удало ся сильно їх шарпнути й забрати кілька тисяч коней (3-4 тис.), як оповідали його післанці; з листу Наливайка до короля виходило б, що він погромив осади турецькі в околиці Прескан, на долішнім Дністрі ¹⁸). Прочувши, що Запорожці не можуть за для браку коней рушити ся на Молдаву, Наливайко післав своїх післанців на Запороже, заохочуючи до згоди й спільних

операцій. Лясота був свідком сього посольства. Він каже, що Запорожці гнівалися на Наливайка за те, що він під час волинської кампанії 1593 р. бився проти них в війську Острозьких. Наливайко виправдувався тепер перед Запорожцями, що він не міг інакше поступити, бо ця кампанія застала його в службі у кн. Острозького і він не міг від його відступити, але готов ставити ся на суд Запорожців: „коли чесне рицарство підозріває його далі в якійсь ворожнечі, то він сам особисто ставить ся в їх колі, зложить свою шаблю, буде виправдувати ся від усіх, і коли рицарське коло все таки признає його неправим, то він сам дасть свою голову відрубати його власною шаблею. Але він сподіється, що його вияснення їх вдоволять і його вважатимуть на будуще своїм добрим приятелем і братом”. На перепросини він заявляв охоту поділити ся з Запорожцями своєю здобичею — дати їм 15-16

соток коней, захоплених від Татар ¹⁹). Кінця цього епізоду Лясота не оповідає, але очевидно, що помирненє наступило, бодай формальне, бо згодом починають ся деякі спільні операції Запорожців з Наливайківцями.

Тим часом гетьмани польські, погордивши козаками, приготували собі страшенну компромітацію. Не знаючи, кудою Татари будуть іти на Угорщину і боячи ся безпотрібно мобілізувати шляхту, щоб потім не стягнути на себе докорів, як би ся мобілізація була зайвою, вони не приготували нічого против Татар. А в липню (1594) хан, як казали — діставши велику суму від господаря молдавського аби не йшов через Молдаву, — пішов вгорі Дністром на Покутє, відти в Галичину, грабуючи, палячи, побиваючи людей. Перше ніж гетьмани стягнули свої війська і скликали сусідню шляхту, Татари пройшли аж під Самбір, і аж тут стрівши ся з військом, зручно умкнули через

гори на Угорщину. Сей татарській похід викликав з усіх боків страшенні нарікання й жалі на гетьманів Дорікали за спустошення, дорікали за компромітацію: австрійське правительство заздалегідь просило не перепускати Татар через свої землі, й правительство польське рішучо обіцяло, що Татар через Польщу не перепустить, тим часом дозволили їм пройти в Угорщину тудою, де їх не сподівалися зовсім, і се сильно погіршило шанси „наших християн”, як казали в Польщі²⁰). Се наповнило бажанням пімсти польські круги, Замойского спеціально; він стає горячим прихильником ліги против Туреччини.

Язловецкий, вдавши ся під той час до Замойского з своїм пляном походу на Татар за папські гроші (Комуловича), дістає згоду гетьмана — хоч той і не покладав великих надій на сей плян, вважаючи його занадто великим як на сили приватного чоловіка²¹). Надії свої

Язловецький покладав головно на козаків; Комулович подавав надії також на Волохів і Семигород, але се були пусті гадки. Хотів іти в Крим, погромити татарські оселі, полишені ордою. Але козаки відступили від нього на дорозі, й тоді Язловецький передумав — пішов на Білгород, бо се була лекша справа. Та тут і власні люде його почали кидати й тїкати, так що се шляхетське козакування на нічім скінчило ся — а з тим і папські та Комуловичові заходи на Україні ²²).

Козаки натовість господарили в Волощині. Наливайко в своїм листі до короля так поясняє історію сього походу: „Не хотячи тратити час дармо і упускати нагоду пустошити неприятеля, пустилися ми (Наливайко з своїми) під Кілію і прийшовши під Тегиню пішли штурмом; здобувши місто за божою помічю, вирізали ми не малу частину поганців, а частину забрали живцем. Спаливши місто, пробували ми здобути

замок, але не могли здобути, і тоді розпустили загони: обернули в нівець огнем п'ятсот і кількадесять сіл, побили не мало поганців, забрали ясиру (невольника) 4000 Турків, Туркень, Татарів, Татарок. Але господар волоський дав 7000 людей своїх в поміч поганинови і нас гонив з своїми людьми аж до переправи, відгромив здобич на перевозі і побив декого з товаришів”²³). Сей невдалий похід мав місце десь в вересні (сентябрі)²⁴); на Україні оповідали, що в нім мало згинути Наливайківців дуже багато — більше як півтори тисячі, і Наливайко задумав відомстити ся Волохам. Війшовши в порозумінне з Запорожцями, разом з Лободою вибрав ся він у новий похід, десь в жовтні (октябрі) 1594 р. „Ми відповіли йому на се (господареви), пише Наливайко в своїм листі, й прирікли то йому явно в його землі, й сповняючи свою обіцянку і рицарське слово, вийшовши звідти (з Волощини), зєднали своє

військо з Лободою і пішли разом на Волощину; там з ласки божої, в трох місцях мавши з тим неприятелем битву, зазнав я великого щастя, в людях його починив йому такі утрати, що він уже не міг більше поправитись і кидаючи гармати, мусїв шукати собі ратунку у втікачці. А ми зі здобичею, яку тоді здобули у неприятеля й занесли до Бару, і там не дали коням старітись, а з огляду на листи від його цісарської милости, а також панів воєводів семигородського, мунтянського і волоського — на жадавнє тих християнських володарів, поїхали на поміч до неприятельських земель, як годило ся людям рицарським”²⁵). Польські історики оповідають про той великий козацький похід на Волощину більше; вони кажуть, що козаків було до 12 тис., під 40 більше менше хоругвами, і між ними були дві цісарські корогви, прислані Рудольфом. Перейшовши Дністер під Сорокою, розбили господаря, що

пішов їм був на зустріч, так що він мусів тікати до Мунтян. Спалили Яси, попустили цілу країну і вийшли за границю, коли воєвода зібрався на них знову за помічю з Мунтян ²⁶).

Мабуть не без впливу сього ефективного погрому наступила переміна в ситуації: господар молдавський Арон розриває з Турками й переходить на сторону цісаря, та укладає союз з воєводою мунтянським і семигородським против Турків. Козаки в сій політичній комбінації брали дуже живу участь; сотник Демкович був спеціально висланий козаками на Молдаву, щоб узяти від господаря присягу на вірність цісареві; з другого боку цісар поручав господареві „порозумівати ся з козаками” в дальшій акції ²⁷). Польщу й Москву цісар знову старався втягнути також в свою боротьбу з Турцією, але страх перед Турками в Польщі був занадто великий, і Замоиский хоч носився з гадкою походу на Крим, мусів обмежити ся

оборонною тактикою ²⁸⁾. Тільки Арон з козаками і з семигородською помічю розпочав кампанію против Турків. Лобода з кінцем лютого 1595 р. пішов на Волощину, вже в ролі союзників Арона; Наливайко рушив туди ж кілька тижнів пізніше ²⁹⁾. Козацькі сили рахували ся на 12 тис. ³⁰⁾. Наливайко так описує сю кампанію: „Стрівши ся з військом волоським під Тегинею й зложивши присягу, пішли ми на замок. Замку здобути не могли й звернули ся на Білгород, здобули там місто, кілька разів били ся з неприятелем, попалили дуже багато сіл коло Білгорода, але замку не здобули й обернули військо на Кілію. Тут місто спалили, сіл також немало попалили на устях Дунаю, замок здобували дуже сильно, і були б таки й взяли, як би не оглядали ся на незгоду і зависть Волохів з Уграми (семигородськими), що скрізь нам була в великій перешкодї ³¹⁾. Побоюючись зради від них, ми завернулись до дому, і в

долині Ялпузі, шість миль від Кілії святкували Великдень, звичаєм християнським. А відправивши там свято, приїхали щасливо в землю свою до Пикова”³²).

Тим часом повстаннє Молдави і Валахії викликало великий турецький похід для приборкання непокірних підданців султанських. Турецьке військо спустошило Валахію і збиралося на Семигород. Таж доля чекала Молдаву. Се викликало велику тривогу в Польщі: бояли ся, що війшовши в Молдаву Турки пройшли б і на Україну; тим більше що козаки подавали тривожні вісти й про Татар. Тим часом воєнні сили польські були слабкі. Прийшло ся гетьманам польським „зложити пиху з серця” й здати ся до козаків — дарма що на них тяжіли тепер різні провини і своєвільства. Скориставши з нагоди, що козацький полковник Сасько прислав з Браславщини вісти про Татар, Замойский післав до козаків лист, закликаючи

до служби й помочи; писав, що мають тепер добру нагоду вернути собі ласку короля і сойму, утрачену їх своєвільствами, і поручав їм взяти на себе Татар. Але козаки о ласку не дбали, а жадали платні і взагалі супроти того легковаження і неприхильности, яке показували їм досі гетьмани, не охотили ся до участі в їх плянах; польські хроністи толкували, що й не довіряли вони Полякам — очевидно супроти тих суворих постанов, що на них тяжіли — і се також можливо. Замойский відписав, що перше ніж говорити про заплату, козаки мусять заслужити пробачення своїх вин, а тоді просити грошей і сукна. Тоді Сасько відповів, що на війну таки не підуть, і пішов з Браславщини на Дніпро ³³. Наливайко вибрав ся походом на Угорщину, мовляв за якимсь листом від цїсаря. „Давши коням три тижні випочити і не маючи діла в державі вашої королївської милости — писав він королеви — а не звикши дармувати,

пустились ми до землі цісарської, за писаннем від й. м. цісаря християнського. Там не малий час ми служили — не за якісь гроші, тільки з самої нашої рицарської охоти, але зрозумівши, що Мамутеля веде з воєводою семигородским інтриги против вашої кор. милости, посилає людей короля (ерцгерцога) Максиміліана семигородському воєводі в Волощину против пана канцлера (Замойского), — я, будучи підданим вашим королівським, не стерпів того довше. Не прикладаючи свого серця до грошей і дарунків у тій державі (цісарській) і не даючи себе потягнути лакомству, я не загаяв ся довше там, але діставши певну вість, що пан гетьман (Замойский) пішов з військом на Волощину, зараз, не гаючи ся, з тих країв скоренько пішов на службу отчині своїй — вважаючи скрізь за обов'язок їй служити. Просто з гір дав я листом п. гетьманови знати про себе і довідував ся, чи не потрібує він мене в тім краю. Але п. гетьман

відписав нам, що йде до землі Волоської не для війни, а для иньших справ”³⁴).

Так само, коли Запорожці відмовивши своєї участі в поході офіціальнім, на власну руку пішли під Тегиню громити Турків, Замойский післав до них остереженне, що їх там не потрібує, і жадає, аби зараз ішли собі на Низ, инакше буде з ними поступати як з ворогами. І ті пішли на Поділе³⁵).

Замойский хотів ужити козаків на Татар, але не хотів їх у Волощині, де задумував тонку, більш дипломатичну, ніж воєнну акцію. Він стояв на тім, що боронить границь річи посполитої, але не нарушує згоди з Турками. Осмілений повною безборонністю Волощини, він ввійшов в її границі, вислав відси останки семигородского війська і посадив на господарстві одного з волоських бояр Єремію Могилу, що пробував довгий час на Україні й одержав від польського правительства права горожанські й шляхетські.

Він мав бути формальним васалем польським, коли б на се пристала Туреччина, а як ні — то фактичним польським підручником, буфером між Польщею й Туреччиною; сього Замойский рішив добити ся від Туреччини, щоб Молдава зістала ся васальною державою, а не була обернена в просту турецьку провінцію, як задумували тепер в Царгороді. Наслідком опізнення хана, головні сили турецькі не вирушили на Молдаву, і Замойский в своїм укріпленім таборі міг поставити ся против кримської орди й невеликого помічного полку тегинського бея; замість рішучої битви прийшло до переговорів і уложення згоди з ханом і беєм; разом з тим Могила через екзарха Никифора війшов в порозумінне з турецьким візиром: турецьке правительство годило ся признати Могилу господарем молдавським, своїм васалем ³⁶). Плян Замойского був таким чином осягнений, відносини до Туреччини й

Криму поладнані, Молдава в особі Могили перейшла під фактичний протекторат Польщі.

Примітки

¹⁾ Витяги з документів при статі Барвінського, дод. II.

²⁾ Памятники дипломат. сношеній древней Россіи I с. 1282. Соловйов VII с. 594.

³⁾ Дод. I до статі Барвінського.

⁴⁾ Listy с. 32.

⁵⁾ Tagebuch des Erich Lassota с. 215. Я звязую пляни Хлопідького з сею місцією Курцевича (досі якось не зауваженою) з огляду на те як хронологічно і топографічно сходять ся оповідання Верещинського і Микошинського.

⁶⁾ Tagebuch с. 192-3 і 211 і далі.

⁷⁾ Про се статя Боратинського Kozacy і Watykan (Przegląd polski 1906, жовтень); акти не видані.

⁸⁾ Акти до місії Комуловича видали Пірлінг і Рачкі в *Starine* загребської академії: L. Komulovića izvjestaj i listovi o poslanstvu njegovu u Tursku, Erdelj, Moldavsku i Poljsku (т. XIV), і потім ще додав додатки Пірлінг п. т. *Novi izvori o L. Komuloviću* (т. XVI); інструкція йому в цих додатках, ч. 4, також в Рус. истор. библиот. т. VIII і *Hurmuzaki Dokumente III. I*; були у Тайнера *Vetera monumenta Poloniae III* ч. 211.

⁹⁾ Еварницький на здогад назвав цього козацького ватажка Микошинським (II. с. 101), і пізнійші дослідники, не мавши перед очима реляції Комуловича, а думаючи, що Еварницький з неї взяв ім'я Микошинського, повторили це за ним.

¹⁰⁾ Komulovića izvjestaj ч. 8.

¹¹⁾ Ibid. ч. 8 і звіт Язловецького там же на с. 111.

¹²⁾ Бельский с. 1707-8, Гайденштайн с. 304, *Archiwum Sapięhów* ч. 109 реляція Вакера — дод. II при статті Барвінського; Барвінський

мабуть через недогляд зве (с. 4) провідником походу Наливайка.

¹³⁾ Tagebuch des Lassota с. 216-7, 220-1; можливо одначе й те, що не згадувало воно про сей похід тому, що не мало ще формальної цісарської інструкції тоді.

¹⁴⁾ Tagebuch des Lassota с. 216-7, 220-1; провідником сього походу Лясота називає Лободу (с. 215).

¹⁵⁾ Tagebuch des E. Lassota с. 211 і далі (переклад в Мемуарах вид. Мельник-Антонович).

¹⁶⁾ gdzieby szmy therz żywnosczy do czasu słusnego dosięgac mieli — Listy ч. 41.

¹⁷⁾ Z Nizowczv sic stantibus rebus nie zda mi się ni-wecz wdawacz, bo thesz y tak pręthko- iessliby teraz Tatarowie szli, nie dosięze się ich, więcz y na constitucie y na obrazę kssiążąth patrącz, писав Жолкевский (Listy ч. 24): отже він не вважав за добре входити з козаками в які небудь справи,

бо конституція проголосила їх за бунтівників. пор. відзиви Замојского — дод. II у Барвінського; nullius pretii quidem esse, qui hodie hoc nomine censeantur.

¹⁸⁾ Broel-Plater Zbiór pam. II с. 215; хронологічно означити події, розповіджені тут Наливайком, не легко, але в данім разі, здається, можна сей похід покласти на сей час з значною певністю.

¹⁹⁾ Tagebuch с. 222-3.

²⁰⁾ Бельский с, 1711-8, Гайденштайн с. 304-5 (пер II с. 322-4), Listy ч. 28-34.

²¹⁾ Гайденштайн с. 307 (II с. 326).

²²⁾ Бельский с. 1719-1720, Гайденштайн с. 307 (II с. 326). Судячи з листу Комуловича, похід Язловецького мав би місцедесь в жовтні (октябрі) н. с. 1594 р. — Starine XIV с. 110, і з сим досить сходять ся оповідання Бельского і Гайденштайна.

²³⁾ Broel-Plater II с. 215; помиляють ся, кладучи,

сей похід Наливайка по пробутку в Барі.

²⁴⁾ З скарги brasлавської шляхти виходить, що по сім поході Наливайко прийшов в Браславщину в середині вересня н. с.

²⁵⁾ 1. с. 215-6.

²⁶⁾ Гайденштайн с. 307 (II с. 327), Бельский с. 1720. Бельский каже, що господар Арон дістав поміч і від Турків, але се може й невірно, супроти розриву у Арона з Турками, що став ся слідом.

²⁷⁾ Уривок з реляції Демковича у Куліша Ист. возсоединенія II с. 429.

²⁸⁾ Гайденштайн 314-5 (II с. 340).

²⁹⁾ Сей похід Наливайка якось пропускають.

³⁰⁾ Листи Острозького у Куліша 1. с. с. 432-5.

³¹⁾ Сї незгоди скінчили ся тим, що семигородський начальник арештував Арона і відправив до Семигороду — Гайденштайн с. 314-5 (II с 340),

³²⁾ 1. с. с. 216. Гайденштайн 1. с., Бельский с.

1723.

³³⁾ Archiwum Radziwiłłów с. 117, Гайденштайн с. 316 (II с. 342), Бельский с. 1728-9.

³⁴⁾ Лист Наливайка — Броель-Плятер II с. 216, пор. Гайденштайна с. 327 (II с. 363), Бельского с. 1743.

³⁵⁾ Archiwum Rdziwiłłów с. 117, Гайденштайн с. 319 (II с. 349 — лихо переложено); що до хронології, то Замойский каже, що сей похід був *jeszcze za lata dobrze*, отже не під час переговорів з ханом; інакше розуміють се в літературі.

³⁶⁾ Гайденштайн с. 319 (II с. 343-6), Бельский с. 1728-41, витяги з недрукованого матеріалу у Жуковича Сеймовая борьба с. 177 і далі.

**ЗНОСИНИ ЗАГРАНИЧНИХ ДЕРЖАВ З
КОЗАКАМИ І УЧАСТЬ ЇХ У ВІЙНІ З
ТУРКАМИ 1593-6 РР.; КОЗАЦЬКІ ПОХОДИ**

**І РОЗРУХИ НА УКРАЇНІ Й БІЛОРУСИ
1595/6 Р.: ЗНАЧІННЄ СЬОГО ФАКТУ ДЛЯ
ПОЛЬСЬКО-КОЗАЦЬКИХ ВІДНОСИН.
„УКРАЇНСЬКЕ СВОЄВІЛЬСТВО”,
КОЗАЦЬКІ ЛЕЖІ, РОЗРУХИ В
БРАСЛАВЩИНІ Й БРАСЛАВСЬКЕ
НАРОДОВЛАСТЄ 1594-5 РР.; КОЗАЦЬКІ
КОНТРИБУЦІЇ В ПОЛІСЮ І НА ВОЛИНИ,
ПОХІД НАЛИВАЙКА НА БІЛУ РУСЬ,
ПОХОДИ ШАУЛИ І ЛОБОДИ, УЧАСТЬ
КОЗАКІВ В РЕЛІГІЙНІЙ БОРОТЬБІ НА
ВОЛИНИ.**

Се вносило важні переміни в відносини до козачини. Досі воєнні операції козацькі, звернені против Татар і Турків, могли бути до певної міри навіть користні з становища польської політики; тепер в інтересах сеї політики треба було зробити кінець їх походам на Турків і Татар, щоб не псувати відносин, не викликати нападів на Україну; так само треба

було лишити в спокою Молдаву, раз вона перейшла під польську протекцію. З другого боку поладнання відносин на полудневій границі більше можливости давало польському правительству звернути пильнішу увагу на козачину, на „українне своєвільство”. Як ми бачили, ще сойм 1593 р. поухваляв дуже грізні постанови, проголосивши козаків за „бунтівників і ворогів держави”. Але сї ухвали зістали ся на папері, а козаки всї сї роки були повними хазяєвами на всім українськїм пограничу, від східнього Поділя до Дніпра. Розквартировували ся тут, де хотіли, збирали контрібуції й припаси на виживлення і взагалі поводили ся як у якімсь окупованім краю, а місцеві урядники й пани мусіли тихо сидіти й корити ся, та запобігати ласки козацьких ватажків. От напр. які цікаві відомости подає Як. Претвич з Барщини, де козаки розквартирували ся зимою 1594-5 р., між двома

походами в Волощину:

„Третій день, як вїхали вони до Бару — сам Лобода став в місті Польськім, з Хлопіцким; на Черемиськім місті поставили Наливайка з кількома сотнями коней; в Руськім містечку, що під замком, стало до двох тисяч людей. Вчора мали раду (кою) і на ній постановили розставити добру сторожу, щоб ні оден чоловік не прибув і не вийшов з міста без їх відомости; кінну сторожу сильну мають розставити наоколо себе; навкруги до маєтностей наших мають розписати свої універсали, щоб ми їм туди посиляли всякі запаси; а у того що зістав ся на замку як намістник старости допоминали ся реєстрів усяких доходів. Який там страх, як люде з своїх домів тікають, куди можуть, того й описати не можу — і коли не буде ласки божої, а поради від короля і старання від вас (гетьмана), пограбують і зубожать нас усіх”. До листу приписка: „за дві години по написанню

прийшла до мене звістка, що ті розбійники скінчили списувати осади (для контрибуцій, очевидно) під Зиньковим, в двох милях від мене”¹⁾).

Який переворот в тутешні відносини вносила козачина, особливо характеристичні ілюстрації цього маємо з Браславщини. Вже з осені 1593 р. чуємо про великі клопоти, які браславський староста мав з міщанами, „з своєвільством і бунтами тих злих хлопів”²⁾. Козачина, що розгосподарила ся в сих краях в тих роках, служила неустанним ферментом для дальшого опозиційного руху. Головно тут гостив Наливайко з своєю козачиною і між иньшим зводив рахунки з Каліновскими, як оповідає сам про се в листі до короля: „п. Каліновский моєму батьку, котрого я одного мав, без усякої причини ребра поломав, і таким чином батька мого зігнав зі світа, а я за сю велику кривду, від якої вже більшої мабуть і не може бути нікому

на світі, не будучи свідомим правних способів і не маючи коштів і накладів, потрібних для процесу, як чоловік бідний (chudy raschołek), признаюсь до того — постановив був над ним помстити ся способом „худопахольським”³⁾. Здогадують ся, ще в осени (вересні) 1594 р., по невдалім поході на Молдаву Наливайко знову прийшов у Браславщину, де пробував і перед сим походом. Козаки розложили ся тут і казали шляхті давати їм „стацію і помірне, та по селах наших вибирали собі з стад коней — по кілька сот коней, як і тоді як ішли до Тегині, також волів, яловиць цілі череди”.

Шляхта була з початком вересня зіхала ся до Браславу на сесію земського суду, але перервала сесію й розіхала ся, тому що Наливайко прислав якісь грізні листи. Потім довідавши ся, що Наливайко не має при собі багато війська — бо мовляв його сильно погромили в Волощині, а багато козаків

розійшло ся від нього до дому, задумала шляхта поставити ся. Зіхавши ся на депутатські вибори до Винниці, рішила їхати всім разом, оружною рукою до Браславу, щоб там відбути сесію земського суду, а властиво — здобути собі місто, що опанували ворохобники міщане з козаками; козакам ухвалила відмовити стації — мовляв побоюєть ся, щоб за се потім на неї не впала кара — „абыхмы мы также помочниками Наливайку не были поличоны”. Міщан через своїх послів заспокоїла, щоб вони не дивували ся сьому походуви, бо шляхта їде тільки на свою сесію браславську нічого більше. Але коли шляхта з своїм походом прийшла під Браслав в ночі, на ночлігу під Браславом напали на сей шляхетський табор браславські міщане з Наливайком і його козаками. „Війт браславський Роман Тишкович, з бурмистрами й лавниками і з усім поспільством, маючи в поміч собі того безбожного чоловіка Наливайка

з його дружиною, ск оро по півночи напали на нас, побили, помордовали”, декого забили на смерть, иньших покалічили, пограбили, забрали коней, шати, наготовлені до суду документи й розпорошили шляхетський табор на чотири вітри ⁴). Після сього погрому своєвільні браславські міщане стали повними панами міста; вони взяли замок, забрали армату, понищили гродські й земські акти.

Таке народовластє браславське потягнуло ся мабуть до самої весни 1595 р., коли Наливайко з Лободою вибрали ся на Волощину; староста Струсь, здаєть ся, був собі вернув браславський замок, принаймні судячи з одного сучасного листу Сопіги. Але з Волощини прийшов назад Наливайко і знову розложив ся „кошем” в Браславщині й заволодів замком. Аж літом рушило на Україну польське військо з гетьманами, і Жолкевский прислав з своїм ротмистром королівський мандат, де король

поручав йому приборкати непослушне міщанство. Перед грозою воєнної експедиції браславська міщанська республіва капітулювала: віддала замок з гарматою й актами назад своєму старості і обіцяла нагородити всі шкоди ⁵).

З інших місць маємо звістки звичайно тільки про контрибуції козацькі, які переходять часами в прості грабунки; соціально-політична сторона цього козацького господарювання пропадає. Так в київським Полісся господарить частина низової козачини під проводом Полоуса. Маємо пізнішу згадку козацьку про се, що Полоус, „відступивши від Лободи, пройшов горі Дніпром і там ходив з своїм полком, вибирав стацію й чинив наїзди на шляхетські доми” ⁶); в квітні 1595 р. маємо його лист з Мозиря до Радивиля, де він потішав його, що хоч чинить шкоди, але по королівщинах, а не в Радивилюхах маєтностях ⁷).

Грандіозні контрибуції розпочав Наливайко в

осени 1595 р. вернувши ся з Угорщини. Насамперед пішов на Волинь і тут прийшов під Луцьк під час ярмарку і судової сесії, коли назїздило ся сюди шляхти і купців. Налякані обивателї не думали про оборону, виїхали з біскупом на чолї назустріч і змовили ся з ним на контрибуцію; але Наливайко не вдоволивши ся нею, пограбив таки передмістя і зараз рушив далї, як каже сучасник — „прочувши про гетьмана” (польське військо) ⁸). Пройшов на Білорусь, напав на Слуцьк, здобув місто й замок, забрав гармату, казав заплатити міщанам величезний окуп (5 тис. кіп), і скоренько — перше ніж надтягнуло військо, зібране Радивилом, рушив далї на — Бобруйськ, Могилїв. Се місто здобули оружно, розташували ся в нїм, пограбили склепи, дома. Коли надтягнуло литовське військо, воно задумало спалити місто, щоб викурити відти козаків. Але Наливайко вийшовши з міста, засїв

на сусідній горі, і коли литовське військо ударило на нього, дав добру відправу, маючи велику артилерію, і почав потім оборонною рукою відступати на Волинь. Литовське військо не відважило ся зачіпати козаків, бо йшли в великім порядку, і з усіх боків до них прибувало людей ⁹⁾. Се, як бачимо вже переходило в кампанію в більшім стилі. Але Наливайко в листі своїм, стільки разів цитованім і написанім власне в повороті з під Могилева, представляв се невинною козацькою екскурсію „на королівський хліб”, на зимові лежі. „Щоб приспособити собі воєнні припаси, яких нам дуже бракувало, особливо пороху і стріл, пішли ми до Луцька, і звідти виїхали за три дні, мало що перепочивши, полагодивши тільки свої потреби; а хочачи по таких трудах дати коням спочинок на звичайнім козацькім шляху над Дніпром, поки не наспіє якась нагода до служби річн посполитій, пустили ся ми було краєм

литовським, та ледви ми, як то кажуть, одною ногою вступили сюди, як уже пани литовські, без усякої причини від нас і без усякої вини, тільки за ту малість хліба, що ми щось трохи зіли в їх маєтностях, або й не зіли, обуривши ся на нас, в Слуцьку місто й замок осадили гайдуками", і т. д. Оповівши в таким невиннім тоні всі дотеперішні свої „служби річипосполитій”, — бо такими службами він представляв всі походи минувших літ, Наливайко віддавав себе й своє військо на услуги річипосполитої, просячи дати йому край між Богом і Дністром на резиденцію і ті суми що йшли на упоминки кримському ханови, а Наливайко приборкає українне своєвільство і боронитиме державу від Москви й Татарів ¹⁰).

Поки Наливайко наїдав ся так гойво „хлібом його кор. милости” на Білоруси, козачина запорозька живила ся, хоч і далеко скромнійше, ближше, в Київськiм Полісiю. Частина її з

Лободою стала в Овручу, иньша, під проводом Шаули, пішла на Білу Русь. На писання ріжних панів, що наказували Лободі вернути ся на Низ і не посилати козаків в землі в кн. Литовського, Лобода відписував в стилю Наливайка, як чоловік невинно ображений: „Кождому звісно з вас, як нас кликали й глейти посилали — наказував п. гетьман коронний і вся річпосполита, щоб ми йшли на потребу Корони польської до Молдави, і ми, тримаючи ся наших давніх звичаїв — не лїнюватись і не вимовлятись від послуг королеви й вам, були на те готові; а тепер ви, виводивши нас і вже непотрібуючи, в ті зимові, непогідні часи висилаєте нас з земель королївських! Чи є яка вина в тім наша, кождий з вас може зміркувати. А Бог зна, куди мали б ми й удати ся під такий час! Тому покірно і унижено просимо ваш. милости — не ображай ся на нас за се і не забороняй нам хліба соли в сїм краю. Бо ми не

протівні власти королівський і вашим наказам і
вміємо цїнити ласку вашу”. На якісь згадки про
дебоші Наливайка Лобода вирікав ся всякої
солідарности з ним: „Що до того своєвільного
чоловіка Наливайка, що справді забувши страх
божий і легковажачи все на світі, зібравши
такихже своєвільних людей собі під мисль,
чинив шкоди й збитки в короні польській, — то
з ним не знаємо ся і знати ся ніколи не хочемо”
11).

В дійсности, вчинки запорозьких козаків
Лободи також мало відповідали льяльському
тону його листу; вони брали участь в місцевих
спорах і рахунках, чинили наїзди на ріжних
панів. Тим же займав ся й Наливайко,
прийшовши з кінцем січня 1596 р. на Волинь.
Знаємо, що був то час бурливий — боротьба
партії національної, православної, з
„зрадниками” — прихильниками унії й
католицизма. Були певні особисті відносини у

козацьких ватажків до голови національної партії” кн. Острозького: Лобода підтримував здавна приязні відносини з кн. Константином, Наливайко служив у нього давнійше, а брат його Дамян займав визначну позицію в сучаснім православнім культурно-національнім руху, як член острозького кружка. Як через сі відносини, так і з мотивів більш принципіального характеру, козачина стає на стороні православної партії й починає зводити рахунки з ріжними її противниками. Так козаки Лободи погромили маєтності одного з найбільш завзятих противників православних старости луцького Семашка й тримали його в облозі в його власнім замку ¹²). Наливайко з бувшим слугою Кир. Терлецького кн. Фльоріаном Гедройтем (Гедройцом), що переїхав до кн. Острозького, спеціально зайняв ся Терлецьким. Користаючи мабуть з вказівок Гедройтя, він напав на маєтність Яроша Терлецького,

Кирилового брата, де було сховане й різне майно Кирила, що тоді саме — брав ся до Риму; пограбив тут майно, потім напав і пограбив иньшу — маєтність Яр. Терлецького Отовчичі. Далі розвідавши ся, що найважнійше майно владики Терлецького Ярош передав на схованне в Пинськ міщанину Гр. Крупі, пограбив і сі депозити — „золото, сrebro, клейноти, шати, убори церковні, гроші, грамоти, привилеї, різні акти, документи на великі суми грошей”. Розграблено також маєтність владичу Будераж¹³⁾. Наїзди сі Терлецькі толкували спеціальним завзятем на владика за те, що він до Риму поїхав. Учасником наїздів вони називають між иньшим і Дамяна Наливайка, а й самому кн. Константину Острозькому закидали, що він насилає тих козаків і переховує їх у себе¹⁴⁾. Дамян в однім процесі виступає як справжній ватажок — провідник Наливайківських козаків в наїзді на маєтності Семашка¹⁴⁾. Про полки

Острозького, з якими він їхав весною 1596 р. до Люблина, оповідали, покликуючи ся на самих слуг Острозького, що в тих полках трохи не половина Наливайкових козаків ¹⁶⁾. Все се дало привід сучасним ворогам православних закидати їм тісний союз з Наливайківцями, називати „Наливайками”, наливайківською сектою православних взагалі. А Наливайко в пізнійшій традиції став оборонцем православія, як і Косинський ¹⁷⁾, і в новійшій історіографії звязують ся сі козацькі рухи 1595-6 рр. з сучасною релігійною боротьбою, більше або менше тісно ¹⁸⁾. В дійсности, ми бачили, сі козацькі рухи досить припадково тільки стріли ся з релігійною боротьбою на Волини зимою 1595/6 рр., і принципіальні релігійно-національні мотиви в нїм властиво ще не грали ніякої помітної ролі.

Примітки

- 1) Listy Żółkiewskiego с. 60.
- 2) Listy Żółkiewskiego с. 39. Поправляють дату цього листу на 1594 р., але не бачу тому причини — пор. інший лист Жолківського ів. с. 46.
- 3) Broel-Plater II с. 215. Сучасник Як. Пшонка в своїх записках (рукоп. бібл. Осоліньських N 60 с. 261) згадав сей епізод як початок Наливайкових своєвільств: замість громити Татар він *cohorte suam vertit in latrocinium ac rapinam, primum enim vastavit opidum (прогалина) Kalinovii arceque potitus omnia diripuit suisque divisit, quod cum ei succederet nec ob id facinus penas daret, maiora tentat multosque sibi similes aggregat, tum demum Luckum tum temporis nundinas celebrantem spoliat, Lituaniam ingressus Sluckum et alia quamplurima oppida vastat et ex praeda sic locupletatur, ut aliquot milia hominum suo*

stipendio sibi ordinat carque Nalevay nominari iussit.

⁴⁾ Архивъ Ю.З. Р. III. I ч. 22.

⁵⁾ Документ виданий в Кіев. Старині, 1896, X с. 3.

⁶⁾ Listy Żółkiewskiego с. 89.

⁷⁾ Археограф. сборникъ VII ч. 39

⁸⁾ Бельский с. 1743, Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 23.

⁹⁾ Бельский с. 1743-4. Гайденштайн с. 327 (II с. 363). Боркулабівська літопись у Куліша Матеріали I с. 64 і нове видання в київ. Університ. Изв. с. 19. Записки Євлашевського — Мемуары къ ист. Юж. Руск. II с. 32.

¹⁰⁾ Broel-Plater II с. 218-9. Висловлено гадку, що ці „kondycye podane od Nalewajka krolowi jegom.” фіктивні — мовляв їх написав Мешковский, авантюрик, що підняв ся завезти королеви Наливайків лист, і взагалі відограв у сій білоруській афері якусь неясну і непевну ролю. На доказ вказують на поганий зміст сих

кондицій. Мене, признаюсь, сей аргумент не переконує: не маю причин у Наливайка припускати дуже високий етичний настрій; а досить драстичних подробиць його пропозицій не вважаю й потрібним брати *en toutes lettres*.

¹¹⁾ Listy Żółkiewskiego с, 66.

¹²⁾ Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 25 і 26.

¹³⁾ Архивъ Ю.З. Р. III. I ч. 27 і 39, ч. I т. VI ч. 62.

¹⁴⁾ Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 31.

¹⁵⁾ Лист Острозького у Куліша Ист. возсоед. II с. 438: „Co się tknie suspicii od ludzi rozmaicie mnie udaiających o tem łotrze Nałiwajku, żebym go ia miał nasyłać lub to z wiadomością moią cokolwiek czynił było, — Bog widzi i wie a da to z łaski swey, że się nieprzyjacieli żaden moy przy tem nie zstoi”.

¹⁶⁾ Archiwum Radziwiłłów с. 43-4.

¹⁷⁾ Грабянка с. 24, Лѣтоп. Самовидца с. 215.

¹⁸⁾ Напр. Костомарова Моногр. III с. 279.

Іловайский оп. с. III с. 587

**ЗНОСИНИ ЗАГРАНИЧНИХ ДЕРЖАВ З
КОЗАКАМИ І УЧАСТЬ ЇХ У ВІЙНІ З
ТУРКАМИ 1593-6 РР.; КОЗАЦЬКІ ПОХОДИ
І РОЗРУХИ НА УКРАЇНІ Й БІЛОРУСИ
1595/6 Р.: ПАСИВНІСТЬ
ПРАВИТЕЛЬСТВА, КОМІСІЯ НА
КОЗАКІВ, НАКАЗ ДО ОРУЖНОЇ
КАМПАНІЇ. ГОЛОВНІ УЧАСТНИКИ
ВІЙНИ З ПОЛЬСЬКОГО І КОЗАЦЬКОГО
БОКУ, ЛОБОДА, ШАУЛА, САСЬКО,
НАЛИВАЙКО.**

Наливайкові вибрики з останньої зими 1595/6 р.
на Волини й Білоруси могли вичерпати
терпеливість навіть найбільш завзятих
прихильників не вмішування Корони в козацькі
справи. Досі правительство і гетьмани коронні,
зайняті иньшими справами, держали ся сеї
політики не мішання. Конст. Острозькому в

конфлікті з Косинським, Струсеви в браславських бунтах гетьмани радили по доброму доходити до згоди з козаками, і навіть під час останнього походу Наливайка в Білу Русь Замоиский вважав потрібним тільки виправдувати ся від поголосок, що то він туди козаків послав, і в тім напрямі писав до Наливайка ¹⁾, так само до Лободи, аби „не чинив шкод в маєтностях королівських і шляхетських, а ні стояв у них ²⁾". На весну 1595 р. задумувано рушити на козаків військо ³⁾, але поголоски про се скінчили ся нічим — треба було думати про оборону границь від турецько-татарської грози, і Замоиский, замість громити козаків, мусів навіть кликати їх до помочи на Татар — і потім оправдував ся, що робив се через брак коронного війська ⁴⁾. Аж з кінцем 1595 р. полагоджено турецько-татарські відносини й волоську справу, як ми бачили, й правительство могло серйознійше подумати про

козаків, а останні вчинки Наливайківців справді не дозволили довше з тим гаятись. Пограблення столичного міста Луцька, здобуте Слущка, спалення Могилева й т. ин. — все се були річи, яких не можна було довше розглядати крізь пальці. В в. кн. Литовськїм по тїм зимовїм походї Наливайка гуло як в улию, тим бїльше що на мїсце Наливайка сунув туди Шаула, вибраний намість Лободи, скиненого з гетьманства ⁵). Литовська шляхта збиралась і зброїлась, кликала до помочи коронне вїйсько. Ще з кінцем лютого в Минську пописувано шляхетські „почти" на козаків, наймано вояків в числі 1500, щоб вигнати козаків з в. кн. Литовського; над сим же радили на генеральнїм зїзді в Слонимі в мартї ⁶). Волинські ексцеси — нагінки на владику луцького (що був тоді *persona gratissima* у короля), та ще й обставлювані спеціально-релїгійними мотивами, мусїли також в високій мїрі гнївати короля.

Чаша переповнилась.

На початок 1596 р. король був визначив „комісію" на козаків: кн. Януша Острозького, кн. Януша Заславського, старосту камінецького Гульського й браславського Струся й різних інших панів, які мали з людьми своїми йти заводити спокій на Україні, і в поміч їм гетьман коронний мав вислати частину війська. Але пани переважно відтягали ся від сеї комісії, не спішили ся з своїми людьми в поміч коронному війську ⁷⁾. Жолкевський даремно чекав їх під Кременцем. Тому в останніх днях січня 1596 р., на перші вісти про козацькі своєвільства на Волини ⁸⁾, король видав універсали до волинської й галицької шляхти: повідомляв її, що дав наказ гетьманам, аби рушили на козаків військо, а шляхту закликав, аби й вона йшла загальним походом разом з військом, бо вже той козацький рух заходить і в їх краї. Разом з тим гетьман польський Жолкевський справді дістав

наказ рушити з військом на козаків. І так розпочала ся перша справжня війна, в більшим стилі, польської Корони з козаками.

З польського боку її головним діячем виступив власне Станіслав Жолкевський, довголітній помічник і повірник Замойского в ролі гетьмана польного, близшого начальника пограничної сторожі. Війна з козаками 1596 р.. поручена йому, була першою кампанією, яку він вів самотійно, й він вложив в неї всю свою енергію — весь запал вояка і весь хист свій як стратега. Поруч його визначну роль відіграв кн. Кирик Ружинський, недавній ватажок козацький: він виступив тепер завзятим і немилосердним ворогом козачини, так що навіть Жолкевський не похваляв його нелюдських езекуцій і оправдував тільки тим, „бо козаки йому доїли до живого" ⁹). Правдоподібно, вони дали ся в знаки кольтонізаційним плянам Ружинського в

полудневій Київщині, де він саме тоді закладав велику лятифундію на Поросю (волесть Паволоцька), і на сїм пункті розбила ся давнійша приязнь з козаками не одного з пограничних панів, що тепер взяли горячу участь в кампанії на знищення козачини. З пограничних старост визначну участь в ній брав brasлавський староста Струсь, що мав тепер можливість зірвати свій гнів на козаках за клопоти, які мав від них в Браславщині. Житомирський староста Семен Дениско Матвієвський вписав своє ім'я в історію кампанії, наложивши головою в необережнім штурмі на козацький табор на Солониці. Богдан Огинський, підкоморий троцький, проводив військом з в. кн. Литовського.

З козацького боку як проводирі справжньої козачини — „Низовців" виступають Лобода, Шаула, Сасько, Шостак, Кремпський.

Лобода Григорий зістаєть ся центральною

фігурою весь час а; до своєї смерти в солоницькім таборі. Він був репрезентантом статочнійшої частини козачини, тої української сказати б буржуазії, що віддавала ся „козацтву”. У нього були якісь ближші відносини до київських земян, до київських монастирів, де потім розшукували його майно; за свого гетьманства купує він у Олизара Волчковича село Сошники в київськiм Полісiю; українські магнати як Конст. Острозький пильнують добрих відносин з ним і респектують його (ран Loboda hetman zaporoski, як називав його по за очі старий князь); роман у нього теж в шляхетських кругах (хоч і не дуже високих): залюбив ся в панні Оборській і змусив її опікунів видати за нього ¹⁰). На перший плян він виступає по смерти Косинського (перед тим про його нема звісток). Під його проводом козаки при кінці 1593 р. ходили походом на Дунай, і він тоді був старшим (гетьманом) на Запорожжю

¹¹). Поруч його з'являють ся часами інші старші, в залежності від боротьби козацьких партій і напрямів політики (Микошинський літом 1594 р., Полоус весною 1595 р., потім Шаула). Але весь час аж до смерті — чи то як формальний старшина всього „низового” війська, „гетьман” як він себе титулує, чи як оден з ватажків його — Лобода стоїть на чолі козацького життя тих часів, і власне справжнього, більш організованого козацтва, і так дивили ся на нього в офіціальних кругах — „Лобода мав впливи серед більшої частини, і то старших Низовців, Наливайко переважно серед різних утікачів, що вчинивши якийсь злочин, або покинувши своїх панів, тікали до козаків, шукаючи захисту — у них він своєю відвагою й злочинами здобув велику славу й повагу” ¹²).

Шаула репрезентував ту ж козацьку верству що й Лобода. Се був землянсько-міщанський київський рід. Одна лінія Шаулів виступає в тім

часі в київськiм Полісiю, як земляне, власники с. Колодяжного; але були Шаули в Черкасах міщане, мабуть ближшi своїки гетьмана, бо у них (Вас. Шаула міщанина черкаського) шукали Шаулиного майна по погромі. Сам він держав якiсь печерські ґрунти, під застав ста кіп литовських, які позичив монастиреви ¹³). Гетьманом запорозького козацтва він виступає в початках 1596 р., коли з козацькими полками живив ся хлібом козацьким на Білоруси ¹⁴). В битві під Гострим Камінем його сильно покалічено — руку урвало, ¹⁵) і головний провід переходить до Лободи: його вибрано на ново гетьманом в Переяславi ¹⁶). Але Шаулавилічив ся і при солоницькій капитуляції був виданий на смерть Полякам. Саська Федоровича знаємо з літа 1594 р. як одного з сотників на Запорожжi — він був висланий тоді в посольстві до цїсаря, разом з Лясотою, а рік пізнійше виступає як полковник козацького війська розкватерованого

в Браславщині ¹⁷⁾). Здається, був це дуже давній козак: в Винниці в реєстрі 1552 р. фігурує в ряді господарів домів „Сашко Федорович козак”, і дуже можливо, що це таки наш Сасько. В кампанії 1596 р. він виступає в відділі Лободи, і наложив головою в битві під Гострим Камінем. Разом з ним згадується в Білоцерківській кампанії Шостак, як оден з визначних старшин ¹⁸⁾; при капітуляції він був виданий разом з Наливайком і Шаулою.

Наливайко весь час аж до останньої кампанії держить ся осторонь, і як низове військо старанно підчеркує свою несолідарність з ним, так і в правительствених кругах відріжняють Наливайковців від пів-легального низового козацького війська. „Лобода був провідником давніх, правдивих Низовців, Наливайко мав під собою самих злочинців і втікачів, відти обопільна неприязнь і суперництво між Лободою й Наливайком”, пише Гайденштайн

¹⁹). З записок Лясоти знаємо, що на Запорозжу кривим оком дивили ся на Наливайка ще від початку, і його перепросини, очевидно, не вигладили вповні сеї неприязни ²⁰). Перед останньою ж кампанією Запорожці вирікали ся всякої солідарности з ним, як ми бачили. Тільки гроза від польського війська змусила Запорожців злучити ся з Наливайківцями, чи властиво — прийняти їх до себе; але часта внутрішня боротьба між обома групами козачини, очевидно, йшла далі в козацькім таборі, прорвалась в дикім повстанню й суді над Лободою, — поки нарешті капітуляція не зрівняла всіх, віддавши однаково і статочних проводирів запорозьких і наливайківських ватажків під катівську сокіру польської Корони. А в пізнійшій традиції фігура Наливайка, завдяки вражінню, який зробили його спустошення, походи, контрибуції і нарешті — його довгий арешт в Варшаві й оповита

легендою смерть, — виросла навіть на центральну постать. Лобода сходить в козацькій традиції на полковника гетьмана Наливайка, або й зовсім пропадає. Наливайко, який безперечно дуже хотів вибити ся на гетьманську позицію за життя (він таки і титулує себе „запорозьким гетьманом", і правдоподібно се було одною з причин ворожнечі, що він не піддаючи ся зверхности запорозькій, хотів грати ролю провідника якоїсь иньшої, самостійної козачини) допав свого принаймні хоч у сій традиції.

В своїм листі-справозданню, висланім до короля на початку 1596 р., Наливайко рекомендує себе як давнього й досвідченого вояка — він „з молодих літ, за багатьох козацьких гетьманів промишляв в неприязельських землях хлібом козацьким", аж поки конфлікт з козачиною Константина Острозького, у якого тоді був у службі

Наливайко, поріжнив його з козаками; він поясняв се, що був звязаний з князем „словом рицарським" і не міг його тоді покинути. З Острогом і Острозькими була звязана вся їх сім'я, як ми вже знаємо. Родина їх була з Поділя; кажуть, що батько Северина був кушніром. Се може бути, хоч зачіпка Северина з Каліновским могла б вказувати на чоловіка „ліпшої кондиції" ²¹⁾. „Пан Каліновский мому батьку, що був у мене оден, без всякої причини полатав ребра, і тим батька мого світа позбавив", писав потім Наливайко королеви, пояснюючи свій пізнійший напад на маєтності Каліновского. Потім сім'я осіла ся в Острогу. Оден з Наливайкових братів Дамян, як знаємо, вийшов на визначного діяча Острозького кружка ²²⁾. Северин свою причастність українській літературі задокументував тільки славянськими літерами свого підпису на однім з листів ²³⁾, але мав репутацію чоловіка дуже здібного мабуть не

даремно. До того був дуже гарний з себе. „Була то особа красна, чоловік до того не аби який, як би був на добре обернув те що йому Бог дав; до того прегарний пушкар", згадує Бельский на закінченню свого оповідання про кампанію 1596 року, вінчану маніфестаційною екзекуцією над Наливайком ²⁴).

Примітки

¹) Archiwum Radziwiłłów с. 114.

²) Ibid. с. 115.

³) Лист Острозького у Куліша Ист. возсоед. II с. 433.

⁴) Archiwum Radziwiłłów с. 117.

⁵) Archiwum Radziwiłłów с. 152 — цедула без дати, заблукала під р. 1599, се помітив добре Доманицький с. 69), але помилив ся теж, прийнявши для сеї цидули дату 16 мая 1595 р.

— дата 16 мая до цедули не належить, а писана вона в початках 1596 р. (польське військо збирається іти на козаків).

6) Жерела VIII ч. 59-60, Жукович op s c. 193 .

7) Archwum Radziwiłłów ч. 115, Listy Żółkiewskiego с. 67, пор 69.

8) Семашка Запорозці громили в першій половині січня (н. с.), до Терлецького Наливайко взяв ся головно в лютім, універсали королівські підписані 27 січня, але до актів луцьких Семашко вніс сей універсал тільки 24 лютого, се поясняється тим (як довідуємо ся з листу Жолкевського — с. 69), що універсали посиляли ся на його руки, до ужитку відповідно до обставин.

9) Кн. Ружинський — доносить Замойському Жолкевський „naumał, niespodziewanie przyszedłszy, siła tego hultajstwa y dał ich naciąć przez pięćdziesiąt. Ja do tego czasu, oprócz tych czo w potrzebie legli, zachowałem ręce swoje od

ich krwi.

¹⁰⁾ Мої Матеріали до історії коз. рухів ч. 5, 7, 11, 12, Каманіна Матеріали до іст. коз. землеволодіння ч. 4, додатки до Історії возсоединенія Куліша II с. 431-5.

¹¹⁾ Lassota с. 515, див. вище с. 169. В збірці Йончинського (досить пізній і мало авторитетній — ркп. бібл. Осоліньских ч. 627 с. 170 і 106) є загадкова, незнати відки взята звістка, що Лобода збунтував козаків против офіціального старшого, якогось Пелку, довів до того, що того Пелку вбито, і потім підняв повстаннє.

¹²⁾ Гайденштайн с. 327: Duo praecipui colluviei illius hominum duces erant: Archorij Loboda et Simon Nalevaiko, Loboda apud maiorem partem et maxime antiquiores Nizovios in pretio erat. Nalevaiko apud fugitivos plerosque, qui vel scelere aliquo perpetrato vel dominorum imperio relicto tanquam ad asylum eo confugerant, audacia

potissimum et scelere magnam virtutis opinionem sibi conciliarat. Unde aemulationes et simultates, ad extremum apertae inimicitiae inter Lobodam et Nalevaikum existere. (В польськiм виданнiю се мiсце перекладено дуже свобiдно, II с. 363).

¹³⁾ Мої Матерiали до iст. коз. рухiв ч. 8-9, Архивъ Ю. З. Р. VI. I с. 170, VII. I с. 763 с.

¹⁴⁾ O Saule przy ktorem iest armata kozaków zaporoskich y ktori teras wszystkim iest głowa, писав Жолкєвский в мартi 1596 р. (Listy с. 74); Archiwum Radziwillów с. 152. Archiwum Sapiegow I с. 156.

¹⁵⁾ Saule utrácono łokiecz z działa — Listy ч. 80.

¹⁶⁾ Ся звiстка Гайдєнштайна (с. 332) в польськiм перекладi упущена.

¹⁷⁾ Lassota с. 221, Listy с. 64.

¹⁸⁾ Listy с. 72.

¹⁹⁾ Див. вище с. 215.

²⁰⁾ Див. вище с. 200-1.

²¹⁾ Однi наздогад називають батькiвщиною

Наливайків Сатанів, інші Гусятин, Роле (Оповід. historyczne VI с. 114) виводить навіть докладну дату епізоду з Каліновським — але все це гіпотетичні виводи з короткої згадки самого Наливайка.

22) Ксьондз Йончинський на основі переказів, які ходили в Острозі пізніше, так оповідає про сю родину *Nalewajko senes erat pello, habitans in illo circo Ostrogiensi qui vergit Zaslaviam (meis temporibus dicebatur nova Ostrogia). Hic saepius incurrebat parochos, nequitias et latrocinia exercens per excursiones in mare indeque piratu ditiescebat. Hic trium filiorum pater extitit. Maximus natu passus est se sacris initiari. Alter cum satis diu artem pellicinam tractasset, pertesus sedenteriae vitae ad kosacos commigravit... Tertius fratrum, homo ignobilis et contemptus vixit, gleba contentus, cui adscriptus fuit. Protopopa Nalevajko homo cum procerae staturae fuisset, simulator pietatis, acerrimus propugnator schismatis, iudicii*

sui tentacissimus, populi auribus contra unionem virulentas imposturos instillabat atque non solum ducem (Острозького) et aulam ipsius nobilissimam et frequentissimam (semper enim ad latus ducis bina et amplius hominum millia censebantur), sed et populum ferocissimum contra unitos reddebat, ita ut aperte oppugnare eccllesiam non vererentur Russitae Ostrogienses (с. 245-6).

²³⁾ Listy с. 65 (Семерий Наливайко — коли се добре прочитано).

²⁴⁾ Kronika с. 1765.

**КАМΠΑНІЯ 1596 РОКУ: ПОХІД
ЖОЛКЄВСКОГО, ПОГОНЯ ЗА
НАЛИВАЙКОМ, НАЛИВАЙКО ПІД
БРАСЛАВОМ, ПЕРЕГОВОРИ
ЖОЛКЄВСКОГО З НИЗОВЦЯМИ І
ОБЄДНАННЄ КОЗАЧИНИ, РУЖИНСЬКИЙ
І БИТВИ ПІД БІЛОЮ ЦЕРКВОЮ, БИТВА**

ПІД ГОСТРИМ КАМЕНЕМ.

Жолкевський спосібив ся до походу на козаків уже з січня, з огляду на визначену комісію, в якій мало взяти участь і коронне військо. Збірним місцем він визначив для неї Кремінець і старав ся намовити сусідніх магнатів і достойників до участі в операції, але всі вони показували дуже мало охоти до того, й мало на них було надії.

Діставши кінець кінцем наказ розпочати боротьбу з козаками власними силами, Жолкевський, неважаючи на дуже тяжку пору року і невеселий стан свого війська, з завзятем кинув ся сповняти вложене на нього порученне¹⁾. Була половина лютого, коли псували ся дороги, топили ся сніги. Військо було ще дуже знищене по молдавським поході; лишило ся його всього 3 тисячі, а і з того багато було покалічених, не знаряджених; а при тім платня не була заплачена²⁾. Невважаючи на се все,

Жолкевський рішив ся взяти швидкістю, наглим натиском, щоб скористати з розірвання сил козачини і не дати їй зібратися до купи. Лобода тоді з Овруччини, може зачувши про збори комісії, рушив на полудне, під Білу Церкву. Шавула з запорозькою гарматою стояв на Білоруси, в Пропойску. Наливайко був в полудневій Волини, але прочувши про рухи Жолкевського, став відступати й собі — на схід, а потім на полудне, в Браславшину ³).

Тоді Жолкевський рішив захопити Наливайка на дорозі й узявши 10 рот, з ними кинув ся на переріз. Гонив за ними день і ніч на схід, над Случ, і мало не застукав Наливайка під Лабунем: казав, що тільки тому Наливайко встиг уступитись, що оден з ротмістрів польських, Плоский, остеріг Наливайка (потім сей Плоский з другим, ротмістром Чолганским перейшли до Наливайка, тому що їм не заплачено було) ⁴). Але з иньших відомостей

виходило б, що Наливайко не був остережений, і не знав, що польське військо настигає його. З під Лабуня він пішов просто на полудне, на Остропіль, потім на Пиків, користаючи з того, що польське військо спинило ся на спочинок під Остроподем. Роти Жолкевського йшли за ним по пятах, уриваючи й побиваючи, де захопили кого. Сей „початок трагедії”, як зве її оден сучасний кореспондент, мав місце в перших днях марта н. с. В Мацієвичах запопали Поляки дві сотні козаків, ті боронили ся сильно, але Поляки запалили хату, звідки вони боронились, і побили; в Чорняві Наливайко поставив був на чатах козаків і не зняв — їх теж погромили ⁵). Всього не мав він при собі більше як тисячу козаків, як казали очевидці, і тому не відважав ся поставити ся против Жолкевського, але як каже сучасник, — „хоч відступав спішно, але в великім порядку, ішов табором і в таборі мав до 20 гармат і чимало гаківниць, мав подостатку

пороху, а до кожної гармати казав приковати пушкаря ⁶⁾). Але серед козаків його було велике незадоволення, що за тими спішними маршами потратили багато людей, коней, йшли без запасів, голодні, й багато з їх війська тікало.

Наливайко покладав надії на своїх давніх союзників і приятелів в Браславщині. Але тепер, перед очима коронного війська сі союзники не відважалися тримати ся з козаками. В Пикові Наливайка не пустили до міста; він рішився йти спішним маршем далі до Браслава, і вислав туди перед собою лист з під Пикова, пригадуючи стару приязнь і союз. Заразом післав післанця й до Отруся, старости браславського, просячи його, щоб був посередником перед Жолкевским; обіцяв розпустити своїх козаків і видати гармати, забрані і на замках. Жолкевский відповів, що не хоче крові його й його товаришів і коли він козаків розпустить, а гармати і цісарську

корогву віддасть, — буде просити за нього перед королем, аби йому даровано жите. Але в Наливайковім таборі справи не вважали проганою, і разом з тим вели ся переговори з Запорожцями Лободи, що стояли під Білою Церквою, про злуку обох військ ⁷⁾).

Тим часом погоня йшла далі. Під Пиковим роти Жолкевского ледве не здогонили Наливайка: він відійшов тільки дві годині перед приходом їх, і пішов на Прилуку, в напрямі на Браслав. Жолкевский, побоюючись, аби справді браславські міщане не прилучили ся до Наливайка, покидав вози й все менше потрібне, й гонив, щоб не допустити його до Браслава. За Прилукою він був догонив Наливайка й ударив на нього, але Наливайко боронив ся сильно, відстрілюючи ся гарматою, а коли ніч перервала битву, пішов далі на полудне. В однім місці йому удало ся затримати Жолкевского, знищивши переправу на

багnistій річці, і поки робили гати, виграв знову певну дістанцію. Гармати, для облекшення, він затопив в ріці: кулі й порох закопав в землю. Нарешті, не дістаючи ніяких вістей з Браслава на свій лист, він стратив надію, й звернув на схід, за р. Соб, в дикий, майже не рушаний іще степ. Туди Жолкевский за ним іти вже не міг і розложив свої роти в Браславщині на спочинок, узяв ся до екзакуцій над старими союзниками Наливайка; війта браславського й якогось иньшого „бунтівника” скарано смертю „для прикладу” ⁸⁾. А Наливайко тим часом пересидівши в уманських лісах, — годуючись конями, яких різали на мясо, — відси пройшов під Корсунь, і тут поправившись, пішов на злуку з Низовцями ⁹⁾. Переговори, ведені ним з Низовцями ще під час маршу на Браслав і потім з тих степових становищ, закінчили ся угодою й злукою обох військ. Лобода під час сього маршу вибрав ся було в

Барщину, як казали — зводити свої фамілійні рахунки з тещею, п. Оборскою, й ледве не наскочив на Жолкевського. Але довідавши ся про його військо, вернув ся з під Погребищ назад до Білої Церкви. З ним було, як казали, коло 4 тисяч; з старшини — Сасько і Шостак. Жолкевський, бажаючи не допустити до злуки з Наливайком, післав до Лободи до Білої Церкви лист, представляючи, що головним провинником уважав Наливайка, а Низовцям — як би вони схотіли здати ся на ласку королівську і забрати ся з України та „служити королеви стародавнім способом на своїх місцях”, — обіцяв за ними вставитись до короля. Але Низовці стріли післанця Жолкевського непривітно. До них уже дійшли звістки про погоню Жолкевського за Наливайком, а мабуть і ті умови капітуляції, які йому поставлено, і вони сподівали ся тепер походу Жолкевського на них. Кричали, що се

прийшов шпигун від Жолкевського і хотіли вбити. Лобода теж вилаяв ся, але як думав Жолкевський — тільки про око, „при черни”, — не міг, мовляв, гетьман до нього якого порядного шляхтича прислати — „бо той козачок, що я післав, був неособливий”, завважає Жолкевський. Потім того післанця Лобода відправив назад і дав йому золотого, але відповіді не передав ніякої ¹⁰). Козачина не хотіла капітулювати. Шавула з араматою йшов з Білої Руси на Бихів і Остер під Київ. Туди ж вибирали ся полки Лободи, щоб злучити ся під Києвом. В середині марта вони зачали стягати ся під Білу Церкву, козаки хотіли, зруйновати місто, але Лобода з полковниками стримали їх. Очевидно, вони не хотіли загострювати без потрібно відносин і сподівали ся, що обставини дадуть нагоду до якогось компромісу й угоди. В 20-х днях марта Шавула злучив ся в Києві з Лободою, щасливо притягнувши туди з

арматою й усякими запасами. Що до Наливайка гадки серед Низовців були довго поділені. Одні були за тим, щоб прийняти його й солідаризуватись усім; иньші стояли за те, щоб не солідаризувати ся, а видати Наливайка Полякам. Кінець кінцем взяла гору перша гадка і до Наливайка післали заклик, щоб прибував¹¹⁾.

Жолкевський зістав ся з головними силами в Браславщині, щоб дати своєму війську поправити ся, постягати розкидані по дорозі обози та дочекати ся припасів і армати. Його виручив по часті Ружинський, обіцявши передати йому до розпорядження свою власну армату, кільканадцять гармат. Недавній козацький ватажок горів тепер жагою пімсти й ненавистю на козаків, і Жолкевський рішив вислати його в Київщину перед собою, на пострах козачині, з п'ятьма сотнями конного війська і частиною піших. Ружинський пішов в

свою Паволоцьку волость і розпочав езекуції над учасниками повстань, ловив і стинав „гультаїв”. Зачувши про такий терор Шавула з Лободою вислали на Ружинського Саська з трохтисячним військом, але той не маючи докладних вістей про Ружинського ані його сили, необережно вислав против нього передову сторожу, і той погромив її і тим переполошив Саська, так що той відступив під Київ. Ружинський, осмілений тим успіхом, став під Білою Церквою. Шавула вислав сюди до нього лист, де висловляв здивованнє з його ворожого поступування і заохочував, аби ліпше подбав про те, щоб помирити з ними Жолкевського. Але zarazом Шавула рушив з військом під Білу Церкву і сподівав ся разом з Наливайком, що наспів туди ж з своїм військом, знищити невірнього князя, що підняв зброю на своїх колишніх товаришів. І був би знищив справді, бо разом з Наливайком, що прилучив ся до

нього під Білою Церквою, мали коло 7 тисяч козаків, а з Ружинським було не більше тисячі. Але Жолкевський, побоюючись, що Ружинський в своїм нерозважнім завзяту може влетіти в якусь халепу, поспішив ся перед часом за ним слідом, довідавшись, що він пішов під Білу Церкву. І не вважаючи на неможливу дорогу (на розталу й розмоклу землю упав страшенний сніг і зробив її непролазною) наспів справді ще в час, щоб виратувати Ружинського з біди.

Козаки надійшли під Білу Церкву в ночі (з 2 на 3 квітня н. с.), і Ружинський тільки в останній хвилі дістав про них вість. Він виступив против них зараз не чекаючи дня і напав на табор Шавули, не помітивши, що саме тоді иньшою брамою йде до міста військо Наливайка, вислане Шавулою наперед на місто. Козаки Шавули, не сподівавши ся нападу, та ще серед темної ночі, змішали ся; Ружинський розірвав табор й гонив їх, аж за Рутком Шавула привів

своє військо до порядку і відбив Ружинського. Потерпіли в тім козаки, але й Ружинський не мало. Потягнув до міста, не підозріваючи, що там Наливайко, впущений міщанами, пустошив їх кватири. Почувши стрільбу, Наливайко кинув місто й удав ся до своїх. Злученими силами ударили козаки на Ружинського й сильно його тріпнули ¹²⁾. Він замкнув ся в замку й вислав післанців до Жолкевського, просячи йти на поміч. Жолкевський, що був не далеко, почувши гук гармат, сам уже спішно рушив під Білу Церкву. Помітивши наближення головного війська, козаки кинули Білу Церкву й почали відступати під Трипілє, над Дніпро, найкоротшою дорогою. Жолкевський кинув ся за ними.

Було се 3 квітня н. с. Козаки були в милі від Білої Церкви. Вони оточили себе „табором”, з пяти рядів возів, серед них були гармати, числом двадцять дві. Військо було піше, тільки

старшина на конях. Так ішли вони табором в напрямі на Трипілє, серед рівного тутешнього степу. Жолкевський рішив спробувати щастя й ударити на них; як би удаło ся погромити се козацьке військо, решта їх, що стояла коло Київа, не мала б сили бороти ся. Кварцяного війська було у нього понад 1500 тис. піхоти, де що піших, і кілька сот панських та старостинських дружин з Поділя й Браславщини. Козаків було більше значно, але Жолкевський покладав ся на ліпше уоруженне свого війська. Зо три години він ішов за козаками, чекаючи своїх, що йшли з заду. Під вечір перебігло двох дезертирів з козацького табору й сказали, що в козацькім таборі трівога. Се осмілило Жолкевского, й на урочищу Гострий Камінь ударив він на козацький табор, разом з усіх боків — „на чоло і в тил і з боків разом.” Козаки вдарили з гармат, але тим не зробили особливої шкоди — кіннота польська

кинула ся штурмом на табор. Розпочала ся завзята битва. Козаки боронили ся сильно, і табору розірвати Полякам не удало ся — „не судив Бог”, каже побожний Жолкевский. В реляції він потішав ся тільки, що козачина понесла великі втрати. „Побито їх до забитої смерти, як самі кажуть, — що ніде перед тим не стало ся їм такої шкоди, як у сих битвах”. Шавулї відорвало руку гарматною кулею, Саська вбито, й багато иньшої старшини побито; видко, що не ховала ся за чужі спини. В польськім таборі казали, що козаків згинуло більше як дві тисячі, а під Білою Церквою тисяча, а прийшло було їх туди разом 7 тисяч; цифри утрат дуже великі, особливо коли порівняти з малими цифрами утрат польських, поданими тимиж реляціями ¹³⁾. В дійсности утрати польського війська були дуже значні ¹⁴⁾, і битва ся з становища плянів і завдань Жолкевского була властиво для Поляків

нещасливою.

Козацьке військо, на місце тяжко скаліченого Шавули вибрало гетьманом Наливайка й пішло далі на Трипілє. Жолкевський, по великих утратах під Гострим Камінем, не вважав можливим іти далі за ними й вернув ся під Білу Церкву та вислав реляції до короля й кор. гетьмана, просячи прислати війська в поміч. Просив як можна, то вислати до нього те військо, що лишило ся ще в Волощині під проводом Як. Потоцького, старости камінецького, а також закликав військо литовське, щоб ішло на Україну, на козаків ¹⁵). Сі бажання були сповнені — вислано Потоцького, з Білої Руси прийшов помічний полк під проводок Ходкевича. Доперва діждавши ся тих полків і припасів, в другій половині квітня міг Жолкевський приступити до нових операцій — третього акту сеї кривавої трагедії.

Примітки

¹⁾ Історію його походу широко й досить згідно, в головнім, оповідав Гайденштайн. (с. 328 і далі, пол. пер. с. 364 і далі) і Бельский (с. 1751 і далі); їх оповідання доповняють і поправляють, або потверджують листи з театру війни, які й цитую далі, згадуючи з загальних історій тільки те, що потребує поправки або має спеціальний інтерес.

²⁾ Archiwum Radziwillów с. 115, Listy Żółkiewskiego с. 67.

³⁾ Listy Żółkiewskiego с. 67, 68, 70, 71; пор. Бельского, що Наливайко пройшов над Гриців, на Случи; дата тут добра, у Гайденштайна похибка, що 22/II Жолківський був уже під Лабунем.

⁴⁾ Listy Żółkiewskiego с. 73.

⁵⁾ Лист при Ист. возсоединенія II с. 437; село хибно назване тут Marcieruse, і лист зовсім не

Острозького, як хибно надписав його видавець (і розводить ся з сього приводу — с . 123), а якогось дрібного панка.

⁶⁾ Бельский с. 1750.

⁷⁾ Listy Żółkiewskiego с. 71.

⁸⁾ Listy Żółkiewskiego с. 74.

⁹⁾ Listy с. 74, пор. Гайденштайна с. 329 (пер. с. 367).

¹⁰⁾ Listy с. 72.

¹¹⁾ Listy с. 76.

¹²⁾ Тут Жолкевский (Listy с. 78-9) і за його реляціями Гайденштайн (с. 329, пер. II с. 367-8) не договорюють історії з Ружинським до кінця, і виходить, мов би його була перевага до кінця, так що стає незрозумілим, чому він мусів просити помочи у гетьмана. Бельский каже виразнійше про халепу, в яку Ружинський ускочив (с. 1752).

¹³⁾ Жолкевский начислив усіх убитих з польського війська під Гострим Камінем тільки

32 (Listy с. 80), Бельский одначе рахує їх більше як 300 (с. 1751). Похвальна грамота Жолківському дуже здержливо похваляє битву, і то з морального боку: очевидно признавала її з реального становища програною (Матеріали мої ч. 13).

¹⁴⁾ Nec levia damna in diversis conflictibus ipsi (козаки Жолківському) intulerant, praesertim apud Białacerkiew, ubi commisso praelio fortissimi plurimi ex exercitu Zolkievii fuerunt desiderati, пише Пясецкий (Chronica gestorum, вид. 1648 с. 172).

¹⁵⁾ Listy с. 80.

**КАМПАНІЯ 1596 РОКУ: КОЗАЧИНА ПІД
ПЕРЕЯСЛАВОМ, РІЖНІ ПЛЯНИ, ЗАХОДИ
ЖОЛКІВСЬКОГО ДО ПЕРЕХОДУ ЗА
ДНІПРО, БИТВА І ПЕРЕГОВОРИ ПІД
КИЇВОМ, ЖОЛКІВСЬКИЙ ЗА ДНІПРОМ,**

**КОЗАКИ ВІДСТУПАЮТЬ ПІД ЛУБНІ,
СТРУСЬ ЗАХОДИТЬ ЇХ І ЗМУШУЄ
ОТАБОРИТИ СЯ НА СОЛОНИЦІ.
БЛОКАДА КОЗАЦЬКОГО ТАБОРУ,
РОЗРУХИ І СМЕРТЬ ЛОБОДИ, ПОХІД
ПІДВИСОЦЬКОГО, КАПІТУЛЯЦІЯ
КОЗАКІВ, РІЗНЯ, КІНЕЦЬ ВІЙНИ.**

Після битви під Гострим Камінем козацькі війська постягали ся під Переяслав, з жінками й дітьми. Гетьманом вибрано на ново Лободу. Запорозьку залогу Жолкевський силкував ся відтягнути від участі в війні й писав, похваляючи її лояльність, та обіцяв, що на них не спадуть репресії, коли вони не будуть і далі тримати з бунтівниками. Але сї писання не осягнули своєї мети: Запорозці післанців Жолкевського забили в кайдани, а самі рішили йти до Лободи. Удало ся за те погромити Жолкевському козацькі дружини, що збирали ся в Каневі під проводом Кремиского. Вислані

Жолкевским хоругви Ружинського, Вишневецького й ин. несподівано ударили на Канів (в самий польський великдень), погромили сих козаків і багато людей побили.

В таборі під Переяславом тим часом, як доносили Жолкевському, виникали й бороли ся різні пляни, відбували ся часті наради. Маючи перед очима жінок і дітей, зібраних в таборі, з фронту хижого ворога, що розлив стільки крови над дніпровими берегами, а з тилу глухий, дикий степ, — і найбільш завзяті, суворі січовики, степові вовки мусіли призадумати ся над тим, як його бути. Одні стояли за те, щоб іти за московську границю; иньші радили піддати ся під протекцію хана і з Татарами воювати Польщу; иньші знову хотіли зістати ся під Переяславом „і боронити ся до упаду”; відзивали ся голоси й за тим, щоб здати ся на ласку Поляків ¹⁾. Жолкевського поривало вдарити тут же під Переяславом; але не було ще

ані сил відповідних, а й за Дніпро було трудно дістати ся: козаки по части позабирали з собою човни, по части потопили і понищили. Ледво не ледво постягав Жолкевский кілька човнів і комяг з цілого Подніпров'я. Але тут несподівано зробили йому прислугу київські міщане; порозшукували і повитягали позатоплювані човни, донеправляли їх і зробили можливою переправу. Жолкевский прийшов з цілим військом під Київ, щоб перевезти ся тут за Дніпро. Козаки, прочувши про заходи Киян, надтягнули сюди зза Дніпра того ж самого дня, 1 (11) мая; казали, що вони хочуть спалити Київ за сю зраду міщан ²⁾. У них було коло сотні чайок, і на них поплили Дніпром під Київ, з розпростертими корогвами, під грім бубнів і труб. Але вітер був противний, приходило ся йти на веслах, дуже поволі. Жолкевский тим часом розставив свою гармату на березі й стрів козацькі човни огнем. Кулі пробили човен

Підвисоцького, що кермував сим походом, і сам він ледво не згинув. Серед козаків настало замішання і чайки їх вернули ся ³⁾. По сім козаки обмежили ся обороною берега — щоб не дати Жолкевському перейти через Дніпро. Супроти козацької армати се дійсно було тяжко зробити. Жолкевський рішив наполошити й зігнати їх з берега. Козаки по невдалій переправі розпочали з ним переговори: пустили насамперед з свого берегу колоду через Дніпро, уткнувши лист; в ній заявляли охоту здати ся на ласку польську, питали умов. Другого дня приїхав сотник козацький з листом такого ж змісту. Жолкевський прийняв переговори і зажадав, щоб видали Наливайка й иньших головніших провинників, армату і цісарські корогви. Козаки просили, щоб Жолкевський відступив від сього жадання — видачі провідників.

Тим часом Жолкевський вислав Потоцького з

частиною війська під Трипілє ⁴⁾ й пустив поголоску, що його післано з тим, аби перейшов за Дніпро й ішов на Переяслав, на козацький табор, де полишено сімї козацькі. Про око вислав і кілька возів з човнами й иньшими причандалами під Трипілє. Під сей час до козаків перебігло з польського табору двоє джур і вони оповіли се за добру правду козакам, що Жолкевський післав Потоцького перевезти ся за Дніпро низше і йти на Переяслав. Козаки повірили й рушили під Переяслав, лишивши для докінчення переговорів Лободу й Наливайка з невеликою дружиною. Лобода, сївши в човен, підїхав під київський берег на особисті переговори з Струсем, що був висланий для переговорів, але й сі розмови нї до чого не довели — козачина не хотїла купувати собі життя зрадою своїм провідникам і товаришам. Лобода з Наливайком по сім поїхали й собі під Переяслав, а другого дня зачало переходити тут

же під Київом польське військо і за два дні, 4 (16) мая було вже на лівім боці. Козацькі чайки спустилися з під Київа на устє Сули.

Вернувши ся до Переяслава, козаки не рішилися тут чекати польського війська. Замкнути ся в місті з своїм великим табором, з великою масою коней не могли. Вважали за ліпше йти далі, в глибину Задніпровя, сподіваючи ся, що Жолкевський не посмів йти за ними туди, так як не пішов за Наливайком в глибину Уманьщини. З жінками й дітьми, з усім табором рушили вони на схід, на горішню Сулу, під Лубни, де недавно перед тим Олександр Вишневецький поставив замок і став садити місто, назвавши його своїм іменем Олександрів. Се був крайній етап тодішньої оселої кольонізації Задніпровя, і кілька миль відти на півн.-схід була вже московська границя, а на пол.-схід розлягали ся ще зовсім ялові, незалюднені степи. І хоч з козацького табору багато розбігло ся і далі

розбігало ся що дня, як доносили Жолкевському, — все таки було ще в нїм коло шести тисяч козаків, в тїм на дві тисячі раховано доброго війська, решта аби які; було коло 30 гармат і багато дрібнїйшої стрільби і всякого припасу до них; припасли також, стоячи під Переяславом, всякого запасу.

Жолкевский рішив іти, нищити їх до останку. „Я переконаний що для вашої кор. милости і річи посполитої дуже важно, щоб се своєвільство було знищене, і хоч з великими зусиллями й трудностями для війська приходить ся йти через ті пустинї й тяжкі переправи, я таки йду за ними”, писав він королеви в дорозї з Переяслава на Лубни, з-над Супою. „Прошу минї вірити, дуже завзяли ся сї своєвільники. Гидко й згадувати, до чого брало ся се своєвільство, в яких виразах згадувало маєстат вашої кор. милости, які там замисли — розбити Краків, славному столицю вашої кор. милости,

винищити шляхетський стан. І то певно, що дуже воно змогло ся — в сам час зволив ти, ваша кор. милость, наказати тому злому запобігти”⁵). В поміч йому прийшло ще свіже військо з в. кн. Литовського, під проводом Огинського. Всього мав тепер Жолкевський коло 5 тис. коней, а з різною службою його військо коли не перевищало, то рівняло ся чисельно козацькому; але се було обтяжене табором, сім'ями, і тільки в меншій часті складало ся з елементу, який узброєнням і вишколенням міг зрівняти ся з військом польським. Жолкевський мав тепер повну перевагу над козацьким військом і всю увагу свою звернув на те, щоб не дати йому утікти з його рук — ані завернути ся на полудне, на Низ, ані перейти за московську границю, в околиці Путивля, ані на Дін, до донських козаків. Для сього удав, що спиняє похід і хоче трактувати з козаками: став табором, післав до них листи від Гульського,

„давнього їх довіреного приятеля”, і мовляв чекав від них відповіді — так мав завірити козаків його післанець. Але заразом вислав частину війська, понад тисячу коней, під проводом Струся і наказав йому перейшовши Сулу понизше Лубен, зайти козацькому війську з тилу і стримати його дальший похід в степи.

Інструкція ся була дана так секретно, що навіть самі вояки не знали, куди їх ведуть — думали що на Лубни. Тим часом в дорозі Струсь скрутив на полудне, під Горошином перейшов Сулу й скорим тропом забіг козаків, коли вони вже переходили за Сулу. Їх табор стояв над р. Солоницею, пів милі за Лубнами; решта війська їх тільки що переходила через Сулу, довгим мостом, що був під Лубнами. Їх чати, розставлені по дорозі до Переяслава, мали повідомити завчасу про зближенне польського війська, і тоді мали вони знищити міст на Сулі — а сього власне бояв ся Жолкевский.

Вичекавши трохи, він рушив на Лубни, міркуючи так, щоб в однім часі з Струсем з'явити ся на двох фронтах козацького війська. Для певности Струсь ще післанцем повідомив його, що він уже зайшов козаків. Жолкевський під той час спішним маршем, покинувши табор, через ніч спішив під Лубни, перед собою піславши передовий полк з 500 коней, щоб захопити міст. Сей передовий полк захопив справді козаків серед переходу і не дав їм зруйнувати мосту до решти: вони тільки запалили його, але огонь загашено і міст направлено. Слідом показав ся й Жолкевський. Козаки кинули ся під Лубни, против нього, але в тім побачили хмари пороху над військом, що наступало з тилу. Думали з початку, що Татари — сподівали ся може помочи від них. Потім побачили, що й то польське військо. Зрозуміли, що їх хитро зайшли в два огні. Не знали, як бути — нарешті рішили зістати ся на місці й окопати

ся. Було се 26 мая н. с. Зачала ся славно, нещаслива облога козаків на Солониці — останній акт трагедії.

Місце, де стали козаки, було високе, досить добре для оборони, з широким виглядом на всі боки ⁶⁾. В кілька рядів ⁷⁾ поставлені були козацькі вози і наоколо обведені валами і лінією шанців. Серед табору поставлені деревляні зруби, набиті землею, й на них гармати, для ліпшого обстрілювання. Запасу всякого було подостатку, а війська, здатного до бою, як розвідав ся Жолкевський, прийшовши під Лубни, було все таки близько 6 тис. ⁸⁾; друге стільки було жінок та дітей. Табор був добре укріплений і здобути його приступом було неможна. Кілька сміливих нападів польських на табор покінчили ся дуже гірко для нападників, і Жолкевський залишив такі атаки. Натомість обступивши табор з трох боків (а з четвертого прилягали непролазні багна Сули), тримав він

козаків в тісній бльокаді, не даючи вигоняти коней і худобу на пашу, і через те худоба пропадала з голоду; а далі й від води козаків відтято. Вилазки їх відбивано, а коли наспіли гармати, обставлено ними табор і розпочато канонаду, яка чинила багато шкоди, забивала людей і худобу в таборі, і при горячій погоді сі трупи, гниючи, неможливо псували повітря. До того, серед тяжкого, пригнобленого настрою виникали серед козачого війська непорозуміння, неоправдані підозріння, поголоски про зраду, доходило до кривавих бійок. Переговори ведені Жолкевским з Лободою чи то посередно, чи через Струся, дали привід його ворогам Наливайківцям піднести обвинувачення в зраді. Жолкевский висловляється так, як би се не обійшло ся без його інтриги — без його провокаційної роботи ⁹⁾, і посіяні ним semina привели до кривавого розруху. Бурлива рада закінчила ся смертю Лободи. Та Наливайкови

не удало ся взяти булаву в свої руки. Вибрано Кремпського. Але партия Лободи не могла переболіти його убийства. Можна собі представити, як тяжко було в такій атмосфері підтримувати дух і відвагу в масах. Але козачина трималась, з тою елементарною силою, яка дивує нас не раз в таких слабо організованих козацьких масах.

Жолкевський переконав ся, що голодом йому табору не взяти, бо йому также дуже тяжко було діставати припаси для війська, і скорше б його власне військо пропало з голоду, як козаки в своїм таборі. Крім того військо польське було страшне змучене неустанною сторожою, вічним обовязком бути готовими на козацькі вилазки, і під кінець майже без перерви в день і в ночі польські вояки мусіли бути на конях.

Тим часом на Подніпровю збирали ся нові дружини козацькі, під проводом Підвисоцького, що zostав ся був при човнах, а з Запорожа йшли

нові полки козачини, на човнах, в поміч Лободі. Не можучи пробити ся до Лубен і розірвати бльокаду, Підвисоцький почав пустошити Подніпрове, сподіваючи ся тим відтягнути сили Жолкевського від облоги. Коли б до нього прибули ще Запорожці, вони могли б дуже сильно загрозити польському війську з тилу. Се змушувало Жолкевського шукати нових способів як скорше змусити обложених до капітуляції. Переговори йшли від самого приходу під Лубни: починались, розривались і знову відновлялись. Все розбивало ся, очевидно, на жадання, щоб козачина видала своїх проводирів. Нарешті, по двох тижнях облоги, по двох днях канонади, упав дух в козацькому війську. Жолкевський каже, що в кінець настрашили козаків приготування до пішого штурму на табор: військо польське почало робити рухомі заслони на колесах, з дерева й лозини, так звані гуляй-города, щоб під їх

охороною йти на приступ. Козаки зачали переговори, сим разом податливійше ніж перед тим, і нарешті прийшло до угоди.

Гайденштайн пишучи на підставі реляцій Жолкевского, каже, що в польськiм війську багато людей було тої гадки, щоб „для постраху й прикладу” вирізати сих козаків до ноги. В реляції Жолкевского до короля, яку маємо перед собою, він покликуєть ся на ухвалу своєї військової старшини й ротмистрів, що вважали рисковним і небезпечним доводити козаків до останньої крайности й одчаю, і наче виправдуєть ся з такої поблажливости — що обмежив ся давнійшими змовами ¹⁰⁾. Розумієть ся, й казати не було чого, що Полякам в тих обставинах треба було вести до угоди, а не до бою на смерть і житє. Але мстивий, кровожерний настрій — порізати козаків, побродити в їх крові, очевидно тільки приховав ся на хвилю перед сею *dura necessitas*

здержливости й розваги, щоб вибухнути зараз, коли зломано небезпеку, коли козачина в довірю до „благородного слова” шляхетського війська віддала себе в її владу.

Жолкєвський поставив такі умови, в дусі давніших переговорів: козаки видадуть головних проводирів повстання, яких їм вкажуть, віддадуть гармати і всякий припас, корогви і срібні труби, прислані цїсарем; вернуть невільників узятих з польського війська й річи забрані у польських вояків в Білій Церкві; вони розійдуться до дому і не будуть збирати ся без дозволу короля.

Сї умови були прийняті. Козаки згодили ся видати Наливайка, Шаулу і Шостака. Наливайко вже перед тим, передчуваючи кінець трагедії, кілька разів пробував вирвати ся з табору, а тепер з своїм полком почав боронити ся оружно — Наливайківці не хотїли видати свого ватажка. Настав великий галас, зачули його в польських

таборі, поскакали на конях, ударили в труби й бубни на гвалт, щоб не дати Наливайкови утікти. Ледви не прийшло до імпровізованої атаки на козацький табор. Але кінець кінцем козаки приборкали Наливайка, вхопили його, коли він уже готов був перехопити ся через вал, і другого дня видали Жолкевському разом з иньшими провідниками: видали Шаулу і Шостака, потім їм вказано ще кількох і видано та чи силою забрано, так що кінець кінцем всього арештовано кільканадцять старшин ¹¹). Козаки видали також гармату — було там двадцять гармат ще добрих, иньших кільканадцять попсованих; віддали клейноти: корогви цісаря Рудольфа, архикн. Максиміліана і кн. семигородського, срібні труби, булаву. Скарб козацький зате приніс розчарованне польським жовнірам, що сподівали ся багатой здобичи: вартість його оцінено всього на 4 тис. золотих, були то головно річи турецькі, з

останніх походів.

Та тут, по капітуляції відограла ся огидна сцена кровожадної пімсти над безборонним, скапітульованим неприятелем. В урядовій реляції Жолкевского вона представлена можливо невинно. При відбиранню від козаків річей, забраних ними в Білій Церкві від жовнірів, каже він, „стало ся немале замішанне” (tumult). „Жовніри, особливо угорська піхота, а також українська, розярені на козаків, не тільки забирали від них свої річи, але стали видерати і їх власні, і побили їх кількадесять — стримати тих розярених людей ¹²⁾ не можна було ніяким чином, хоч я з панами ротмистрами запобігав тому всіми силами й заходами”, каже Жолкевский ¹³⁾.

Неофіціальне джерело наше — хроніка Бельского оповідає сей епізод не так невинно: Козаки видали Наливайка, згодили ся видати армату, хоругви, всю зброю, зложити присягу

на будуще, аби тільки їх живими пущено на волю, але гетьман не хотів їм пообіцяти того, що з поміж них пани не будуть ще вибрати своїх підданих, як би котрийсь кого пізнав. Тоді козаки відступили від угоди й сказали, що в таким разі будуть боронити ся поки живі. Гетьман на се сказав їм: бороніть ся! Тоді наші зараз прискочили до них, так що вони не могли ані упорядкувати ся, ані до стрільби взятись. І так їх рубали немилосердно, що на милю або й більш труп лежав на трупі. Бо було їх усіх в таборі, разом з черню, жінками й дітьми на десять тисяч, а не втікло більше як півтори тисячі, під проводом Кремпського. Частину зловлено, і з них деяких гетьман пустив, привівши до присяги, а иньші вступили до рот (польських). Взято було 24 гармати й иньшої стрільба чимало; забрано теж всі корогви, між якими були деякі цісарські ¹⁴).

Тут передано сей епізод на підставі того, що

оповідало ся про нього в польській суспільности по гарячим слідам події (се останні роки хроніки). Передано чоловіком, який зовсім не заявив себе прихильником козацької сторони, і на підставі оповідань людей, які очевидно теж не мали заміру кинути якусь тінь на польське військо. Отже мусимо мати довіре до сього оповідання, хоч і треба припускати певні побільшення в представленню сеї різні, а також — згідно з реляцією Жолкевского — мусимо переложити се на після капітуляції: Жолкевский (і Гайденштайн) кажуть, що ся різня стала ся при тім, як польські жовніри розшукували між козаками свої річи по капітуляції. Жолкевский тільки дуже зменьшує розміри її та промовчує, що притоку до неї подала його додаткова заява, зроблена вже по капітуляції: що польським шляхтичам з війська вільно буде також пізнавати в козацькім таборі своїх колишніх підданих і забирати їх *manu militari* собі в

підданство назад. В пунктах капітуляції, поданих Жолкевским і иньшими джерелами, сього жадання нема; його висунено підступно як останній удар вже по капітуляції. Супроти того, що козацьке військо мусіло містити в собі панських підданих дуже багато, се замість видачі провідників означало вже необмежене право арештувати скільки й кого хоч в козацькім війську (доведи потім панови в польському таборі, що ти не його підданий!). Козаки заявили, що на се пристати не можуть — тоді Жолкевский цинічно предложив в такім разі „боронитися” — після капітуляції, й дав позволеннє своєму війську ударити на півбезборонне військо козацьке. Армата козацька була вже видана, козацький табор стояв отвором, і ся остання атака перейшла, як вповні правдоподібно оповідає Бельский, в просту різню: польські вояки дали волю своїм мстивим почутям, які зібрали ся в них на козаків за сю

тяжку кампанію. Виднійших козаків, взятих в неволю, Жолкевський міг прилучити, для ліпшої репрезентації, до виданих ватажків; інші заявляли охоту вступити до польського війська. Кремпський з частиною козаків відбив ся і пішов на Низ. Може було з ним війська і значно більше ніж оповідав Бельський: його образок різні може бути й побільшений оповідачами. За те моральний результат солоницької угоди: капітуляція козаків, їх обіцянка розійти ся й не збирати ся більше без королівського позволення, був уневажнений останньою некоректністю Жолкевського і тою різнею, яка виникла з неї. Козаки й Поляки з під Солониці розходили ся не примиреними, а ще більше розяреними останнім епізодом ворогами.

Примітки

- 1) Listy с. 81, пор. 80.
- 2) Pisma Żółkiewskiego с. 149.
- 3) Сей епізод, переказаний у Гайденштайна в звязку з походом козаків з під Переяслава під Київ, українські історики, від Костомарова почавши, розуміли інакше: ніби то йшли козаки з Запорожа в поміч своїм — чомусь аж під Київ, так як би не знали, де їх шукати, і не підозрівали присутності Жолкевського під Київом. Думаю, що нема потреби таким чином поправляти досить ясного і логічного оповідання Гайденштайна.
- 4) У Бельского помилкою Остер.
- 5) Pisma с. 151.
- 6) Про місце битви, ближше не звісне, див. у Милорадовича Средняя Лубенщина (К. Стар. 1903, IX кн. 290-1), Бочкарева Очерки Лубенской старины с. 16-7, Доманицького ор. с. с. 111-2.
- 7) По словам Жолкевского аж в девять; у

Бельського тільки чотири ряди.

⁸⁾ Лист Жолкевського — Жерела VIII с. 91. У Гайденштайна 8 тис. (с. 336, пер. с. 377).

⁹⁾ Przez pewne sposoby semina niezgody między Łobodą, który ich starszym był, a Nalewaykiem y jego sektą wzruszyli się byli — лист Жолкевського (Жерела VIII с. 91).

¹⁰⁾ Oglądaiąc się też na różne przypadki, ze chocabysmy byli zwycięzyli, iednak czyniąc z ludzmi odważnemi, ktorzy przy swoim fortelu na smierc stali, nie mogło byc bez znaczey szkody swoich (Жерела VIII с. 91),

¹¹⁾ Через те що фінал кампанії — солоницьку різню так дуже змазано, не можна докладно відрізнити, що було наслідком добровільної угоди з козаками і що вчинено силоміць, по капітуляції. Кремпський напр. вийшов ціло, бо оружною рукою відбив ся — так виходить виразно з оповідання Бельського, і само собою мало правдоподібно, аби головного провідника

козачини (по смерті Лободи) з доброї волі пущено, як представляє Гайденштайн („Кремпського пустили, щоб розпустив своїх і відвів до дому”). На підставі капітуляції видані були напевно Наливайко, Шаула і Шостак.

¹²⁾ Między ludźmi roziuszmami.

¹³⁾ Жерела VIII с. 92. Ще невиннійше оповідає сю справу, на основі реляцій Жолкевського, Гайденштайн: „Остання умова — аби воякам вернено забране у них, ледво не стала причиною розруху: вояки були невдоволені тим що їм було віддано і почали грабувати власні козацькі річи і прийшло до розруху, серед якого вбито кілька десятків, і ледво Жолкевский той розрух втихомирив” (с. 336, пер.с. 378).

¹⁴⁾ Бельский с. 1764-5.

**РЕПРЕСІЇ НА КОЗАЧИНУ Й ЇЇ
РЕАБІЛІТАЦІЯ: ПОЛЬСЬКІ ТРІУМФИ,**

**НЕПОВНІСТЬ ПОЛЬСЬКОЇ ПОБІДИ,
ПЛЯНИ РЕПРЕСІЙ, УНІВЕРСАЛ ПРО
СПОСОБИ ЗАПОБІГАТИ
УКРАЇНСЬКОМУ СВОЄВІЛЮ, КАРАННЄ
БАТАЖКІВ, СМЕРТЬ НАЛИВАЙКА І
ЛЄГЕНДА ПРО НЕЇ.**

Отже сповнити своє завдання — знищити українську своєволю, Жолкевському удало ся тільки по часті. Частина війська уйшла — не з ласки польського гетьмана, а пробоем. Крім Кремпського, що оружною рукою пробив собі дорогу, на Дніпрі стояло ще військо на човнах під проводом Підвисоцького, а з Запорожа „вигребли ся” вже були нові сили „на волость”¹⁾. Жолкевский не мав енергії йти громити їх і обмежив ся тим, що поручив підстарості черкаському оповістити їм про капітуляцію і наказати, щоб сї козаки занекали всяке вороже поступування, инакше ударить на них з військом. Козаки, вчинивши раду, рішили

просити згоди у Жолкевського. Прислали з війська лист, де запевняли в послушності на майбутнє й просили пробачення всього минулого. Писали Низовці і до різних своїх „приятелів”, просячи заступити ся за них і забезпечити їх від репресій ²). „Хоч невдоволений був, мусів Жолкевський се затаїти, бо тяжко було йому покарати їх, особливо як би вони відступили на Низ Дніпра; військо було змучене трудами, недогодами, далекою дорогою; човнів під рукою не було; окрім того всього з соймових нарад міркував він, що війська його треба буде в иньшій місці”. (А до того, додамо, се військо було не заплачене й певно не схотіло б іти в новий похід в глухі далекі степи). „Тому відправив їх ласкаво”, а сам з польським військом рушив в Галичину ³).

„Гадина” — як називав Жолкевський українське своєвіле — була тільки придушена, але не задавлена. Се не перешкодило обставити

можливо тріумфально результати кампанії. Солоницькій перемозі надавано імпозантні розміри й приборкання українських своєвільників святковано як тріумф не знати над яким ворогом. Депутати з війська повезли до короля в'язнів-провідників повстання, гармати й клейноти, видані козаками (між сими клейнотами особливо пікантні були в руках бунтівників ті цісарські корогви, з орлами цісарськими — гетьман Замойский доконче хотів їх показати папському нунцієви, що займав ся агітацією за антитурецькою лігою, в інтересах Австрії). На чолі депутації їхав Струсь, що мав держати до короля промову, рекомендуючи заслуги війська в сій кампанії ⁴). На веснянім соймі 1597 р. речник шляхетської палати величав короля з нагоди сеї перемози — „загашення огня козацького своєвільства, що своїм полум'єм почало дуже розширяться в отчині і далеко заходити пожегом” ⁵). І само

правительство ударяло в туж тріумфальну ноту, підносячи заслуги війська і Жолкевського, що він „против лотровству козацкому (которихъ се до килкунадцати тисечей людей своволныхъ народовъ розмаитыхъ з великимъ небезпеченствомъ и пострахомъ панствъ нашихъ украинныхъ згромадило было) з малою частью войска нашего мужне и сердечне ставиль и в погоню за ними идучы од Белое Церкви о таборы тыхъ людей своволныхъ и о стрелбу ихъ густую сам з голою бронею своєю, чинячы доброе сердце войску нашему с тымъ козацтвомъ стирал се”, — „которыхъ не перестаючи конати, для милости насъ, пана своего, и отчизны своеє, важыл се проводить малыє войска наши за Днепръ и тамъ аж у Александрова, килкадесять миль за Днепром, при самой границы татарской (!) на Шоломицы тотамъ козацтво, людей своволныхъ, в ремесле рыцерскомъ добре вышвечоныхъ и одважныхъ, догонивши, кгда ихъ

вколо обогналь, а не давши се имъ распострети, всѢ фортели ихъ военные справою, делностью а чужестранною своєю.. до земледеня и стрвоженя привель, оные за божою помочью розгромилъ, побилъ и звитежилъ, а старшихъ ихъ живо споймавши (sic), з дѣлы и зо всѣмъ нарядомъ военнымъ до насъ з великою славою своєю и вѣдностью нашою королевскою привель и отдалъ, панства наши украинные волные и безпечные од нихъ учынилъ и успокоилъ”⁶⁾.

В дійсності одначе програма повного задушення української своєволі і винищення своєвільної козачини, поручена Жолкевському правительством і ним самим поставлена, — не була сповнена. Се признав сам Жолкевский. Повідомляючи короля з табору під Солоницею про капітуляцію головного козацького війська й висловляючи zarazом сподівання, що інші козацькі сили також „поправлять ся, або властиво заявлять свою покору”⁷⁾, він не подає

надії, щоб навіть по всіх допущених формах терору ⁸⁾ козачина утихла; тому накликає до пильної уваги, щоб вона не віджила — „аби знову не зібрали ся до купи”. Як один з способів против того в листах писаних в поході, під час весняного сойму, він підносив видання сурових, репресивних постанов на козачину ⁹⁾. Сойм, сповняючи сі бажання, проголосив козаків за *perduelles et hostes patriae*, потвердив конфіскату козацьких маєтностей, гетьману поручив „винищити тих своєвільників до останку” (*ad internecionem*), а на будуще поновив постанови з сойму 1590 р. про гострий нагляд урядників і дідичів над своїми підданими, недопусканне виходу на Низ і т. и. ¹⁰⁾. Се відкривало широку можливість репресій на всіх учасників козацької своєволі чи в тім підозріваних, всім охочим до таких репресій, і в першій лінії самому Жолкевському. Та його енергія й сили його війська були вичерпані солоницькою

кампанією й він не вважав можливим взяти ся сам до дальшого нищення своєвільства, а полишав се місцевій адміністрації й самій шляхті. Не змігши сповнити соймового поручення — винищити своєвільну козачину *ad internecionem*, мусїв вдоволити ся кривавим терором над одною частию, формальною покорою другої частини тих своєвільних козацьких куп, а далше задержанне спокою на Україні поставив як дезідерат дальшої політики правительства. „В теперішніх обставинах”, писав він в згаданій реляції — „поки тут не заспокоїть ся, треба, щоб для постраху було розложене військо (*zolnierz*); а і то теж річ не менше потрібна, аби ваша кор. милость зволив наказати панам старостам і державцям земель королівських, щоб запобігали початкам (своєволі), чи самі особисто, чи через своїх заступників, та не давали злу зростати”. Для ліпшого вражіння вважав потрібним покарати

взятих провідників повстання „як вона того заслужили,” — „аби інші на будуще, научені їх прикладом, не брали ся до скликання таких куп”¹¹⁾).

Сі погляди гетьмана були прийняті правительством до відомости — тай були настільки загальні й елементарні, що без сумніву поділяли ся всею шляхетською суспільністю й адміністрацією українською. Всякому було очевидно, що розложенне в східній Україні регулярного війська могло мати найбільше реального значіння для запобігання новим вибухам козацької своєволі. В своїй давнійшій реляції з-під Білої Церкви Жолкевский в дуже сильних виразах малював грізну українську ситуацію. „Вся Україна зкозачіла, повно зрадників і шпигунів (козацьких), справді треба взяти ся до рішучих способів коло тої України¹²⁾ — бо хоч би тепер, як сподівали ся, удало ся запобігти (повстанню),

то як не забезпечити якоюсь суровою соймовою ухвалою і розложеннєм війська до якогось часу — гадина знову оживе”. Але як би то польське правительство могло завсїди розпоряджати до волї воєнними силами! В даний момент про се не було й мови! Не кажучи вже, що події на західній границї, пересуваннє татарських і турецьких військ коло границь Польщі змушувало держати військо в сусїдстві угорської границі — крім того військо зовсім вийшло з рук Жолкевского по скінченню кампанії. Платня й так залягала — не було заплачено три квартали, так що мабуть тільки надія на богату козацьку здобич задержала військо в послуху до кінця кампанії; але з кінцем її все мусїло урвати ся ¹³). Сойм 1596 р., давши порученнє винищити козачину *ad internecionem*, не ухвалив одначе ніяких кредитів на військо. Зоставало ся сподівати ся чогось від нового сойму, а тим часом

жовнірські роти почали звичаєм своїм господарити в королівщинах і маєтностях західніх, а гетьмани мусіли перед усім зайняти ся справою заплати. Та і новий сойм (весною 1597 р.) кредитів на се не ухвалив, справа затягла ся на довго, і ще літом 1597 р. не була полагоджена ¹⁴).

Лекше було сповнити иньші ради й жадання гетьмана. 1 вересня 1596 р. король видав універсал до всіх достойників, старост і державців, урядів і урядників і до всіх обивателів — шляхти й міщан воєводств Київського, Волинського і Браславського, де розвивав репресійні постанови попереднього сойму супроти козацької своєволі, мотивуючи відомостями, які приходили до нього з України: „же съ того недавно розъгроменого войска людей своволныхъ козацкого некоторые своволники еще при замкахъ, местехъ и местечкахъ нашихъ такъ и по селахъ нашихъ

господарскихъ и шляхетскихъ туляють се и безъ службы бавечи се знову зась до таковоежъ купы збирати се поголоски о собе и погрозки пуцають.” Щоб запобігти тому, король наказує не допускати до збирання своєвільних куп і розганяти їх: аби „таковыхъ и зъ наймнейшое купы, хоть бы ихъ до одного пять або шесть человека безъ службы прилучило се, располошивали и поскромляли.” Одних каже арештувати і вязнити при замках, а тих „гультяїв”, „лозныхъ”, „безъ службы будучихъ”, які б вчинали якісь „збродні” — „своєволне жили, моръды, кгвалты, бои, розбои, погрозки чинили” — ловити й карати смертю. Людей неоселих, що не служать, і не можуть виказати ся добрими свідоцтвами, тікають на Україну „зъ горы”, зрадивши своїх панів, або „виволані” (судомъ засуджені на утрату чести й прав) — таких „гамовати и поскромляти”, в Дикі поля й „на Запороги” ходити їм і всяким таким людям

не дозволяти. Запорожців з Запорожа на Україну, „где бы ся вигребать хотели” — не пускати, ставити ся против них конно й збройно, як против неприятелів, та не дозволяти їм приставати до берегу (розуміють ся, очевидно, козацькі походи вгору Дніпром на човнах) ¹⁵).

Як бачимо, універсал брав ся до української своєволі дуже гостро. Як би його справді було перевести в жите, то козачину і всяке своєвільство справді задавлено б. Та розуміється, такий наказ видати було без порівняння лекше, ніж виконати. Слідити за дрібними навіть купами, по 5-6 душ, в тих слабозалюднених околицях України, та розганяти їх; мати на поготові конні й оружні сили, щоб на кождім місці і в кождій хвилі противстати з ними козакам, коли вони схочуть „вигребти ся” з Запорожа, — все се нелегко було в тих обставинах чинити навіть добре

організованій державній машині, а не то що шляхетській анархії України. І кінець кінцем сей універсал міг дати привід до різних причіпок і нагінок. на козачину, хто мав на неї гнів, дати причини наприкряти ся їй, але не запобігти новому наростанню своєволі. І в дійсности з усіх тих способів „запобігання українській своєволі” вказуваних Жолкевським оден тільки був здійснений на правду — суворе покарання виданих чи наловлених провідників повстання. Се ж було найлекше!..

Особливо потерпів Наливайко. Інших ватажків, привезених з під Солониці, скарано на смерть незадовго ¹⁶⁾. Наливайка ж протримали в вязниці сливе рік, раз у раз беручи на допити й тортури, щоб довідати ся про його замисли, зносини з сусідніми державами, пограблені річи й т. и.; безперечно, в ватажку української своєволі бачили фігуру важнійшу, ніж він був в дійсности, й сподівали ся витягнути відомости

про якісь далекосяглі політичні пляни ¹⁷⁾. Се проволіканнє викликало в польський суспільности підозріння й невдоволення: навіть люде високопоставлені підозрівали, що у Наливайка єсть якісь високі „промотори”, і тягнуть справу умисно, щоб уратувати йому жите ¹⁸⁾. Се було причиною, що на сойм 1597 від деяких воєводств прийшло спеціальне домаганнє, аби Наливайка скарано ¹⁹⁾.

Нарешті 11 квітня н. ст. Наливайку зроблено кінець. Його стято, а потім тіло на четверо розсічено і розвішено на показ ²⁰⁾. Але зробивши таке сильне вражіннє на сучасну суспільність за життя, Наливайко й по смерти не переставав займати її, не по заслугам ставши немов втіленнєм української опозиції. Наливайками називають православних, і взагалі українсько-білоруську опозицію. У сучасного польського мемуариста Пшонки маємо оповіданнє, що Наливайко казав звати себе

„царем Наливаєм ²¹⁾. В звязку з сим стоять очевидно й пізнійші перекази про його смерть, записани Йончинським: Наливайка посадили на розпаленого коня, на голову наложили йому розпалену залізну корону, і так замучили ²²⁾. Оповідання сї показують, що скоро по смерті — а може ще й за життя Наливайко виріс до розмірів бунтівника — претендента на корону, кандидата на українського короля.

Відгомін тої ж версії мабуть маємо в записці сучасного українською мемуариста, що Наливайка „у Варшавѣ кроль казаль на мѣдяну кобылѣ возити” ²³⁾. У пізнійших українських хроністів замість коня зявляється віл: Наливайка спалено на мідянім волі ²⁴⁾. Нарешті автор „Історії Русів”, може під впливом класичної традиції про Фаляріда, розвинув переказ старших українських хроністів в новий образ: гетьман Наливайко по закінченню війни (по нечуваних перемогах над

польськими військами й уложенню трактатів та проголошенню повної амністії королем) їде з полковниками на сойм до Варшави, щоб повітати короля й запевнити його в своїй послушности. Але тут їх без суду і права арештують і по двох днях карають на смерть: вивівши на майдан та проголосивши гонителями на віру, „посадили живими в мідяного вола і повільним огнем розпалювали його кілька годин, поки було чути крик і стогін страдників, а потім їх тіла спалено в тім волі на попіл” ²⁵). Се фантастичне оповідання і такіж самі дальші історії — про відібранне прав від українського народу, насланне на українські краї польських війск, урядників, духовенства — що збирають в оден фокус всі традиції про утиски української людности Поляками — робили сильне вражінне на українських читачів першої пол. XIX в.

Примітки

¹⁾ Tamci którzy są na czołnach y ci co wygrzebli się, oznaczaє їх Жолкєвский в останній реляції з під Солониці — Жерела VIII с. 92.

²⁾ Знаємо про такі листи до Як. Претвича, Listy ч. 55.

³⁾ Гайдєнштайн с. 337 (II с. 378).

⁴⁾ Archiwum Radziwiłłów с. 119, Нємцевича Zbiór pamiętników II с. 169.

⁵⁾ Swiadcza chorągwie temu łotrostwu wydarte, świadczy armata odebrana, świadcza przedniejszych wodzów ich pojmanie i pokaranie, że w nie z trafunku jakiego, ale prawie studio et industria w. k. mci stało sie. Niech drudzy o tym jako chcą rozumiejá, niech aspectom i fortunie jakiejkolwiek przypisują, my to bonum wszelkiej rzpltej służące i za ojczystemi granicami słynące naprzód miłoserdziu Najwyższego Pana, a potem

piłnemu staraniu a własnemu szczęściu w. k. mci przyznawamy. Промова маршалка посольської палати — Dyaryusze sejmowe z. r. 1597 c. 17.

6) Грамота Жолкевському на Баришпіль і Горошин — мої Матеріали до історії козацьких рухів ч. 13.

7) Жерела VIII с. 92.

8) Acz tak się nakarali, ze iak baczę — zarzekaia się tey swawoli.

9) Listy Żółkiewskiego c. 80.

10) Volum. legum II c. 364.

11) Жерела VIII с. 92.

12) Gruntownie o tey Ukragnie radzicz — Listy c. 80.

13) Пор. промову Замойского на соймі 1597 р. — Dyaryusze sojmowe z r. 1597 c. 80-1.

14) Listy c. 84, пор. Жерела VIII с. 97.

15) Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 38.

16) Велєвіцкий в своїх записках каже, що крім Наливайка було ще 12 в'язнів — ватажків (с.

216), Бельский — тільки шість (с. 1716); ймення їх окрім Шаули й Шостака (Панчоха, Мазепа, Кизим) передані джерелами непевними; пор. лист Радзивила — поголоска, що з товаришів Наливайка стято Кособуцкого і Павловського (Arch. Radziwiłłów с. 47). Про те, що їх уже скарано, згадує в січні 1597 р. Ожельский (с. 211).

¹⁷⁾ Archiwum Sapiehów с. 144, лист Скумина у Голубєва П. Могила I док. 16, Zbiór pamiętn. II с. 209, Велєвіцкий I с. 235.

¹⁸⁾ Archiwum Radziwiłłów с. 47.

¹⁹⁾ Dyaryusze с. 107, 385.

²⁰⁾ Лист Скумина як вище, Бельский с. 1765, Велєвіцкий I с. 235.

²¹⁾ Pamiętnik J. Pszonki стор. 24.

²²⁾ Рукоп. бібл. Осолїньских ч. 627 с. 203 (див. в примітках).

²³⁾ Т. зв. київська літопись в Сборнику лѣтоп. Ю. З. Р. с. 77.

²⁴⁾ Грабянка, Краткое описаніє, Лизогубівська літопись й ин. Мабуть через просту помилку (кіл зам. віл) з'явився варіант Мілера (с. 6), що Наливайко на „коль посаженьъ былъ”.

²⁵⁾ Історія Руссовъ с. 39. На зв'язь цього переказу з Фалярідовою легендою вказав Куліш (Іст. возсоед. II с. 147, — тільки треба мати на увазі, що в українських переказах (аж до Історії Русів) Наливайко печуть на мідяному волі). Др. Франко в своїй статті: Наливайко в мідяному бику (Науковий Збірник присв. М. Грушевському) старався в'яснити відносини версії Історії Русів до аналогічних старих переказів (Фаляріс і цар Манасія-Менаше), але міг тільки гіпотетично висловитися про зв'язь її з Фалярідовою легендою.

**РЕПРЕСІЇ НА КОЗАЧИНУ Й ЇЇ
РЕАБІЛІТАЦІЯ: БЕЗУСПІШНІСТЬ**

**РЕПРЕСІЙ, ЛЬОЯЛЬНИЙ КУРС
КОЗАЦЬКОЇ ПОЛІТИКИ, БОРОТЬБА
ЛЬОЯЛЬНИХ І СВОЄВІЛЬНИХ
ЕЛЕМЕНТІВ, ПОЛОУСОВЦІ І
БАЙБУЗОВЦІ, УСОБИЦЯ НА ЗАПОРОЖУ,
БИТВА НА НИЗУ, ЗАПОБІГАННЯ
ПОЛЬСЬКОЇ ПОМОЧИ, ОБЄДНАННЯ
КОЗАЧИНИ.**

Результати досягнені тим терором були вповні ефемерні. Це найліпше показують заяви самого правительства з другої пол. 1596 р., що навіть „на волости” козачина не була придушена. Ще не стято Наливайка, ще тягли ся справи конфіскацій у різних осіб, більше або менше скомпромітованих повстанням ¹⁾, а вже приходило ся накликати українську адміністрацію до уважливости супроти „поголосок і погрозок” про нові своєвільні купи на Україні та супротив можливости нового козацького походу з Низу ²⁾. На шляхетських

зїздах кінця того року також звертано увагу на „козацьке своєвільство", що тільки притаїло ся по деяких місцях" ³⁾. Статочнійша частина козачини одначе сама відчула, що в останніх своїх учинках перейшла границю можливого в сучасних обставинах і старала ся ослабити вражіннє пильним підчеркуваннєм своєї лояльности й користности державі пограничною службою. Тим більше що королівське розпорядженнє про недопусканнє ніякої комунікації з Низом не лишало ся без наслідків: рідних трудностей і перешкод в доставі припасів, в подорожах з Низу на волость і з волости на Низ, і в пожитю на волости козацьких родин. Козацька кореспонденція з 1596-1601 рр. (аж до реабілітації) повна нарікань і запобігань тим нагінкам і перешкодам, і сим поясняєть ся горяче бажаннє статочнійших елементів помирити ся з правительством, і для того придобрити ся йому

своєю льояльністю.

В тім льояльнім напрямі підтримували козачину й її „приятелі”, які собі зробили спеціальність (і джерело заслуг перед правительством) в веденню „козацької політики”, і в своїх інтересах старалися легалізувати становище козачини. Так уже з липня 1596 р. маємо лист Якуба Претвича, давнього комісара по козацьким ділам і „зичливого приятеля” козацького, як він підписався на сім листі. Пише на Запороже, очевидно в відповідь на якийсь лист від старшого козацького Криштофа Нечковського і козаків, де ті сьому „приятелю” писали про сподіваний кримський похід на Угорщину, про якогось „Турчинка і дівчаток” зловлених для Претвича, і просили заступництва перед королем. Претвич сповіщає, що він засвідчив перед королем льояльність Запорожців — що вони участі в постанню не брали і тепер „заховують ся пристойно”, і король їх уже

„прийняв у свою ласку". Претвич радить для ліпшого вражіння як скорше прислати татарських вязнів, якіб дали відомість про татарські пляни, вислати своїх депутатів до короля з прошеннєм ласки, написати также до гетьманів обох, коронного і польного (Замойского і Жолкевского) і обіцяє постарати ся у короля: „я то вам вистараю ся у короля, що будете мині потім дякувати: помилує всіх вас яко людей рицарських". Просить того Турчинка і дівчаток для нього заховати: він їх запрезентує королевій (певно вже від себе, а не від козаків), а також, як що можна, добути, зо двох верблюдів мабуть для тоїж ціли ⁴⁾. Нема сумніву, що старшина козацька йшла пильно за сими радами і не занедбувала нічого, що могло б зарекомендовати козачину як найліпше правительственным сферам і звільнити її від тих засудів і репресій, які нависли над козачиною від останніх соймових ухвал. 3 серпня т. р.

маємо універсал, чи паспорт від нового „гетьмана Ігната Василевича" і козацького війська знад Тавани до пограничних панів: вія оповіщає, що козачина висилає до короля своїх депутатів Каспера Підвисоцького і Гаврила Рожу з в'язнем татарським, просить не відмовляти для них підвод, а заразом „сповняючи свою давну повинність супроти християнського народу", оповіщає про замір татарської Орди іти в землі коронні, — аби люде стерегли ся ⁵). Результат сеї депутації до короля нам незвісний — можливо навіть, що вона й не досягла ще короля, бо все ж козаки були під баницією. Рік пізнійше (1597) маємо новий універсал від того ж Василевича, де він оповіщає всю пограничну адміністрацію, що дня 14 червня Татарська орда знову з'явилася над Дніпром, для переходу, і дуже правдоподібно, що піде в землі коронні, отже нехай адміністрація остереже людність, не

чекаючи нових вістей від козаків ⁶⁾).

Козаки таким чином пильно підчеркували свою службу безпечности для річипосполитої. За свою боротьбу против Татар вони діставали платню з Москви — „казну від вел. кн. московського" ⁷⁾, але zarazом афішували її перед польськими кругами як заслугу перед Польщею. Ся сторожа козацька на полудневих границях, дійсно, стала вже такою доконечною потребою річипосполитої, що без неї вона не могла обійти ся, і особливо в тім часі, коли вона зістала ся фактично без війська (бо жовніри все ще страйкували через незаплачену платню), служба козацька була для неї особливо цінна. Тому коли коронний гетьман Замойский в осени 1597 р., в відповідь на якісь козацькі посольства чи листи розмахнув ся був дуже суворим листом, все ще трактуючи козаків як осуджених соймом бунтівників, гетьман польний Жолкевский, котрому Замойский сей лист

переслав, рішучо спротивив ся такому трактованню ⁸⁾). По його гадці ніяк не треба було дражнити козаків, бо їх служба може бути потрібна в якійсь пригоді, і він їм того листу не відіслав. Справді, літом 1597 р. Татари в переході шарпнули Поділе, а участь їх в угорській війні грозила все новими й новими сюрпризами ⁹⁾). Отже козаки були потрібні.

Але тим часом як статочнійша частина низової козачини старала ся простелити стежку для помирення з польським правительством, реабілітації козацтва і привернення йому привілеїв *statu ante bellum*, елементи більше радикально настроєні і менше уважливі до відносин і поглядів правительственних неохоче зносили сю опортуністичну політику й рвали ся звести рахунки з ріжними учасниками кампанії 1596 р. Ріжниця між двома напрямками, більше і менше своєвільними, представленими в 1594-6 рр. Низовцями з одного боку, Наливайківцями з

другого, прокинула ся тепер серед самої низової козачини. З початку се проявило ся, здається, в походах тих своєвільників на турецькі землі, на Білгород і його околиці ¹⁰⁾ — опортуністи, по їх словам, не хотіли зачіпати ся з Турком, щоб не робити трудностей Короні ¹¹⁾. Потім, літом 1598 р., прийшло до різних конфліктів, звісних нам з цінних реляцій тодішнього гетьмана запорозького Тихона Байбузи ¹²⁾, що стояв на чолі партії статочнійших, як пристало репрезентанту поважного землянського роду ¹³⁾. По словам його, розрив став ся, коли козаки вибрали ся по слідам Татар, що пустили ся знову на Угорщину, мабуть десь в першій половині червня ¹⁴⁾.

„Довідавши ся, пише Байбуза, що цар кримський рушив на Угорщину, ми свідомі того, що ми люде рицарські, і не хотючи лежати на однім місці, рішили ся постарати ся, скільки буде змоги, заступити тому ворогу дорогу десь

в тісній місці й погромити, для прислуги королеви й речипосполитій, і пристали на се всі одностайно, спеціально атамани. „Вигреблись” ми на волость, тримаючи ся міст королівських, ішли, не чинячи кривд і шкід, постановивши міцно між собою, щоб не чинило ся кривд. Але декотрі товариші, побачивши, що ми заховуємо ся скромно, а їм не дозволяємо ніякого своєвільства, повтікали з нашого війська і утікши на Дніпро, прийшли на кіш, нами полишений, вибрали собі старшим Полоуса, позабирали й пограбили наші човна, наші „борошна”, нашу казну, прислану нам від вел. князя. Починивши нам сі шкоди, пішли своїм полком на море і там взяли турецьке містечко. А ми, не мігши дігнати царя і війська його, вернули ся від Дністра, пильнуючи того, щоб не нарушити покою речипосполитої і не ввести посла королівського в огиду у цісаря турецького. Вернули ся на свої звичайні місця, а

побачивши розграбленим все, що лишили ми на кошу своїм, обрушили ся ми на тих, що військо наше зраджують і видають під лицем неприятеля ¹⁵). Скарали ми кількох бунтівників дійсно найголовніших, що ще за давніх часів людей підбунтовували йти на волость, а самі ховали ся. Інші повтікали, а повтікавши злучили ся з Полоусом против нас" ¹⁶).

В сій реляції не все одначе сказано. Похід „через королівські міста" наздогін Татар не був такий невинний. Козаки розмахнули ся на Волощину; ішли на Браслав і Немирів, але воєвода молдавський спільно з старостами українськими заступили їм дорогу своїми полками. Взагалі тривогу козачина викликала не малу; змобілізовано військо, яке було на поготові. Не пробивши ся на Волощину, козаки скрутили Богом в долину і пішли к Дністру на Ягорлик, щоб тут пройти в Волощину, але військо волоське відбило їх. Тоді вони потягли

назад, але не на Запороже, а в Київщину. Одні кинули ся на волость Ружинських, правдоподібно зводячи рахунки з останньої кампанії; але їх тут погромили. Є деякі звістки про напад на поліські краї, в. кн. Литовського (де господарив Полоус свого часу) ¹⁷). В иньшій листі (до канівського підстарости) Байбуза складав се все на Полоуса „він як звик був на волости тих недавніх часів з підхожим собі товариством — з сотниками чинити наїзди на поважні шляхетські доми, так і тепер, пригадавши то собі, не перестає розливати кров, і ми, неповинні люде, через них тепер в біду попали"; „що до виходу нашого, що став ся сього року, то вони то збунтували вигребати ся на волость і нас на волость вивели, а самі назад вернувши ся, борошно наше, казну нашу заслужену розшарпали", і т. д. ¹⁸). Але Полоус навпаки, просячи свобідного проходу на Низ для своїх партизанів, представляв головними

своєвільниками Байбузовців — їх ділом мовляв були своєвільства на волости й напад на маєтності кн. Ружинського ¹⁹). Кінець кінцем Байбузовці були може й не такі безгрішні в останніх своєвільствах, і роздвоєнне, яке настало між козачиною, вийшло не з самих тільки політичних мотивів — різниці тактики супроти правительства, опортуністичної у Байбузовців, нельояльної у Полоусовців. Але що обидві партії, поріжнивши ся, стали на різних становищу супроти правительства, се вповні можливо і правдоподібно.

Між козаками вибухла формальна усобиця. Сором і пониження солоницької кампанії, кривавий терор і нагінки влади, роздраження і упокорення вирвали ся в братобійчій, немилосердній війні, в якій козачина, поділивши ся, сама нищила себе, як звір що в безсилій злобі кусає своє власне тіло.

Байбузовці, заставши на коші Полоусовців,

счинили формальну битву з ними, і будши в більшім числі (бо значна частина Полоусовців пішла на море) — погромили їх. Одних побили, а иньші повтікали до Полоуса, як каже Байбуза. Кн. Ружинському оповідали козаки, що стала ся правдива битва, де полягло кількасот козаків, поляг в тім Мітла, що був в поході на волость, а иньшого ватажка Гедройца (правдоподібно Фльоріана Гедройца, бувшого служебника владики Терлецького, учасника волинських наїздів 1596 р.) — взято в неволю. Байбузовці зістали ся на коші, Полоусовці пішли на Низ Дніпра, під Бургунь, й відти вели партизанську війну против своїх противників. Коли Байбуза вислав з коша осаула Скалозуба з кінним відділом, з 120 козаків, на підїзд під Татар, щоб дістати від них язиків, Полоус напав на них вночи, несподівано, і побив; „між ними було кількадесять уцтивих шляхтичів, людей дійсно значних, і вони всіх їх позабивали", скаржив ся

Байбуза. Половив і позабивав їх післанців, сторожу, що стояла на перевозах; „товариство наше, що йшло з волости з борошном до нас, перепиняли, одних забивали, иньших вязнили і борошно відбєрали" ²⁰⁾; захопили знову московську казну яка йшла до Сїчи — перейняли в дорозі й забрали. Заразом і ті і сї звертали ся до пограничної адміністрації й панів, силкуючи ся притягнути їх на свій бік і представляючи своїх противників бунтівниками, старали ся на них обернути урядові репресії, а собі забезпечити нейтральність і свободну комунікацію. Маємо лист Байбузи до підстарости канівського з початків жовтня, де він накликає до репресій против Полоусовців; місяць пізнійше — до гетьмана Жолкевського, де Байбуза оправдує ся від обвинувачень, які на нього пускав Полоус, описує гріхи Полоуса ²¹⁾ і просить ради й помочи на приборканне Полоусовців: прислати до них якогось комісара

на розслідування кривд, інакше буде велике кровопролиття, „з чого й поганин буде тішитися". З руки Байбузи ж вийшли, очевидно, дуже характеристичні пункти, переслані, судячи з титулу, коронному гетьману, коло тогож часу (трохи пізніше може), де він просить не тільки комісаря „для вчинення справедливости з тою купою", але й визначення їм старшого з поміж заможних, оселих шляхтичів, і прислання „знаку милостивої ласки й. к. милости", корогви — „як ми мали перед тим корогву пок. короля Стефана, і тепер просимо", а для придобрення козаки дарують гетьманови дві гармати, а гетьмановій обіцяють „пару дівчат або хлопят (очевидно з невільників), або що її милость зволить сказати ²²). З другого боку маємо, як я вже згадував, лист Полоуса до старостів і підстаростів українських, де він представляє бунтівниками Байбузовців та заповідає рішучу війну з ними ²³). Нарешті кн. Ружинський пише

про вісти привезені йому з Низу козаками: козаки (партії Байбузівської очевидно) просять ради на те своєвільство, бажають аби король дав їй гетьмана від себе й позволив вивезти з Запорожа „гармату" — гармати й гаковниці, котрих є там за сто і більше, „бо кажуть що відколи гармата там за порогами настала, тоді більше своєвільства намножило ся" ²⁴).

Козачина готова була втягати в свої усьобиці правительство й відкривати йому дорогу до участі в свої відносини на Запорожжю. Байбузовці, очевидно, не сподівалися дати собі ради з Полоусовцями, а Полоусовці ще менше, й вони готові були прийняти старшого від правительства, віддати під його владу свою армату, обмежити свою автономію, аби тільки з помічю правительства підбити противну партію ²⁵). Правда, вони могли добре розуміти, що влада того урядового гетьмана буде доти реальна, доки вони самі того схочуть.

Але правительство, очевидно, за ліпше вважало в сю внутрішню війну не мішатись. „Нехай ліпше вони самі з собою погризуть ся, на будуще може буде ліпша служба від них королеви і річипосполитій" ²⁶⁾, писав Ружинський, переказуючи сі запорозькі новини своєму кореспонденту, старості камінецькому, і очевидно, такого погляду тримав ся й Жолкевський, якого Байбуза силкував ся втягнути у сі козацькі справи.

Примітки

¹⁾ Актовий матеріал про сі конфіскати в моїх Матеріалах до історії козацьких рухів.

²⁾ Архивъ Ю. З. Р. III I ч. 38, див. вище 236.

³⁾ Жерела VIII ч. 67

⁴⁾ Listy ч. 55.

⁵⁾ Ркп. бібл. орд. Замойского.

- ⁶⁾ Видано в Київській Старині 1893, X с. 158.
- ⁷⁾ Згадки в листі Байбузи — Listy ч. 60.
- ⁸⁾ Listy ч. 58; Жолкевський виступив особливо против одного місця в листі Замојского, де той жадав аби козаки дали докази своєї лояльности; він висловив побоювання, аби козаки tego pytania iako chłopstwo grube w żarth sobie nie obraczali y nie wzdrzasznęli sie, але мабуть се більше за для видимости, а головню невідповідним вважав він взагалі суворий тон листу Замојского — więcz odrazac ich y inwidia sobie bez przyczyny czynicz zwłaszcza ze y tych czaszu przypadley Rptey potreby mogłoby przedsię zażycz.
- ⁹⁾ Arhiwum Sapiegów ч. 184 i 185.
- ¹⁰⁾ Про се чуємо в листі султана з осени 1597 р. — Жерела VIII ч. 68.
- ¹¹⁾ Пор. лист Байбузи, Listy с. 88.
- ¹²⁾ Одна з них, з дня 15/XI (ширша) видана — Listy ч. 60, друга 13-4/X — в ркп. бібл.

Замоиских.

¹³⁾ Батько Тихона Михайло Грибунович Байбуза був власником великих маєтностей посульських, спадщини по кн. Глинських, але їх забрав староста черкаський Олександр Вишневецький, — в заміну він виходив Байбузам королівське надання на поріччя Псла, але вони не потрапили зреалізувати цих прав (див. т. VI с. 285-6). В potwierdженню маєтностей Михайла Байбузи за його синами Семеном і Тихоном 1590 р. згадують ся їх служби на Україні „еще з молодости летъ своихъ" (Чтенія київ. XIV с. 98). В козацькiм війську Байбузи перед тим не стрічаємо — коли не ототожнити з ним згадки якогось Тихна в р. 1594 (Listy с. 49).

¹⁴⁾ Слова реляції *przeszłego liata* (Listy с. 88) розуміють так, що тут мова про події попереднього року, 1597, але слова сi значать „минушого літа"; порівняннє оповіджених тут

фактів з иньшими листами не лишає сумніву, що мова тут про події 1598 р., а вихідний момент їх, похід за Татарами, мав місце в місяці червні.

¹⁵⁾ Розумієть ся мабуть самовільна утеча з війська під час того походу на Татар.

¹⁶⁾ Listy с. 88.

¹⁷⁾ Про похід козаків на Волощину — Archiw. Radziwiłłów с. 134, 136, Listy ч. 61, невидані листи Острозького у Жуковича Сеймовая борьба с. 376; про напад козаків на маєтности Ружинських і погром козаків під Котельнею — Arch. Radz. с. 138 і в листі Полоуса — ркп. бібл. Замойских.

¹⁸⁾ Ркп. бібл. Замойских.

¹⁹⁾ В листі без дати, писанім очевидно десь в осени 1598 р. Полоус рекомендував українській адміністрації своїх товаришів (що мали до нього прийти з волости), що вони „не приставали з тими своєвільниками, які повстали

були против короля нашого й й. м. князя Кирика Ружинського і хотіли його воювати, а пішовши на Низ Дніпром, товаришів наших, що пішли до держав ваших, обдерли й пограбували, подаючи їм ту причину, що вони не повстали з ними против й. корол. милости й не воювали князя Ружинського; і так почавши зрадливо против короля і річипосполитої і наповнивши ся своєю волі на волости, пішли до нас на Запороже, без нас на курінях наших майно наше побрали, пошарпали, товаришів наших, що не були з ними на волости, то значить не повставали з ними на волюсь против короля і річипосполитої, котрих ми йдучи на курінях зіставили — їх половили, помордували і на нас теж приготували, чого їм Боже не поможи".

р.кп. бібл. Замойских. Що Байбузовці були скомпромітовані таки „на волости", видно з їх обережних виправдувань, що то властиво Полоусовці їх підбунтували. Се натякало б, що

розділ між козачиною став ся з початку не на точці лояльності, і між прихильниками Байбузи, який міг справді репрезентувати потім курс опортуністичний, опинились і „своєвільники”

²⁰⁾ Listy с. 88-9, ркп. бібл. Замойского (тут оповідання про погром Скалозуба, писане 4.X. 1598: про друге заграблення казни ще нема мови)

²¹⁾ Iakoz bogu y liudziom dawno iest winien Połous, y to w. m. nasz m. pan raczysz wiedzieć, iako ot Łobody odstąpiwszy w wierzch Dniepra poszedł tamze polkiem swym chodził, stacyi wybirał y naiazdy na domy szlacheckie czynił.

²²⁾ Рукоп. бібл. Замойских — лист оригінальний, але без підпису й дати; адреса: „ясновельможному нашому милостивому пану” вказувало б на Замойского (однаке може бути адресатом і Жолкевский), подібність змісту з Байбузиним листом з 15. XI. 1598 вказує на

його авторство.

²³⁾ Listy ч. 60, ркп. бібл. Замойских.

²⁴⁾ Listy ч. 59.

²⁵⁾ В згаданих пунктах читаємо: A isz bes starszego nam trudno, prosiemy o takiego, który by był slachcicem maiętnym i który by o nasze krzywdy się mocno ujął; kniaz Domanta iest dobrze osiadlem slachcicem, o tego prosimy, niech będzie nad wszistkimi nami starszy, przy temze i chorągiew kro. i. m. będzie, a my iako nanissi służebnicy i. k. m. y rp. za namnieszem roskazaniem i. k. m. y w. m. pp. hetmanów gotowismy shizycz na kozdą potrzebą.

²⁶⁾ A thak lepiej ze się samy z sobą pirwy poiedzą, tedy na potym może się lepsza posługa dzyacz k. iego m. i rzeczypospolytej.

**РЕПРЕСІЇ НА КОЗАЧИНУ Й ЇЇ
РЕАБІЛІТАЦІЯ: МОЛДАВСЬКІ СПРАВИ,**

**ПРАВИТЕЛЬСТВО ЗАКЛИКАЄ
КОЗАЧИНУ ДО УЧАСТИ В МОЛДАВСЬКІЙ
КАМПАНІЇ, КОЗАЧИНА СТАВИТЬ
УМОВИ, ПЕРЕГОВОРИ І ПОХІД КОЗАКІВ,
МОЛДАВСЬКА ВІЙНА, ПЕРСПЕКТИВА
ЛИВОНСЬКОЇ ВІЙНИ Й НОВІ ЗАКЛИКИ
ДО КОЗАЧИНИ, ЖАДАННЯ КОЗАКІВ І
РЕАБІЛІТАЦІЯ НА СОЙМІ 1601 Р.**

Кореспонденція уривається на тих листах, і ми не знаємо, як пішли далі її відносини в середині низової козачини. Розділ одначе не потривав довго: кровожадна радість шляхетських ворогів козачини мусіла скоро розвіяти ся. Незадовго, в подіях 1600 р. бачимо козачину знову як одностайну цілість. Внутрішній розділ мусів вигладити ся іще скорше, судячи з того, що 1599 р. був уже виповнений козацькими походами на турецькі землі: був якийсь морський похід, що починив Туркам багато шкоди, ходили вони в поміч воєводі

мунтянському Михайлу, що вийшов з послушности Туркам, а в осени 1599 р. зайняв Семигород, мабуть також не без козацької участі ¹⁾. На чолі козачини знайшов ся зручний провідник Самійло Кішка — герой найславнішої з козацьких дум, що оспівала його неволю у Турків і щасливу утечу з неї (незвісну нам з історичних джерел) ²⁾, але не заховала пам'яті про його політичні заслуги перед козачиною. Репрезентант статочнішої частини козачини, як і його попередник Байбуза — як і він представник української шляхетської козачини (з роду браславських Кошків або Кощичів, правдоподібно), вів умів в своїх руках задержати провід цілої козачини і видержати її в політиці лояльності супроти правительства в рішучий момент, коли за сю недовгу лояльність можна було вернути собі утрачені привілегії козацького стану.

Воєвода Михайло зачепив чулу струну

польського правительства, а особливо старого гетьмана Замойского, бо по своїх успіхах в Семигороді підніс руку на польського васалю — молдавського господаря. На весну 1600 р. Михайло звернув ся на Молдаву, бажаючи й її прилучити до своїх володінь. З становища польського, сформованне такого сильнішого посереднього політичного тіла між Туреччинною й польськими землями могло вважити ся користним. Але молдавський господар Могила вважав ся васалем польським, посадження його на молдавськїм господарстві гетьман Замойский вважав своєю великою заслугою, і польське правительство вперед рішило боронити Молдаву від претенсій Михайла. Наступає весною 1600 р. спішна мобілізація сил для сеї кампанії, а з тим різко міняють ся і відносини польського правительства до козачини: супроти браку готових сил для сеї кампанії страшенно важно

йому притягнути до участі в сій війні козаків, і як перед тим воно дуже холодно приймало всі залицяння козаків, так тепер починає їх з усіх боків бомбардувати закликами та заохотами до участі в сій війні. Але супроти сеї різкої зміни змінює своє становище й козачина. Перед тим вона примилювала ся з усіх сил до правительства, тепер, чуючи собі ціну, не хоче за що небудь продавати свою службу. Вона ставить жаданнем повну реабілітацію й повернення та легалізацію всіх прав і привілеїв козацьких, *status ante bellum*.

Першу звістку про ці переговори маємо в листі Жолкевського. Спішно йдучи під Хотин, де замкнув ся Могила, розбитий військом Михайла, він висилає листи до Низовців, на Дніпро, і на Бог „ку Пробитому”, намовляючи їх розірвати свої відносини з Михайлом та послужити королеви й речіпосполитій против нього, бо він, удаючи, ніби то хоче воювати

поган, в дійсности проливає кров християнську
3). Було се в останніх днях мая. Гетьман
Замойский, що так неласкаво прийняв козацькі
залицяння два роки тому, вислав сам лист до
запорозького війська, заохочуючи йти чим
скорше на Молдаву, до Жолкевского, що має
для них і готовий „упоминок” 4). Козаки одначе
не спішили відзивати ся на сї запросини, не
ласили ся й на той упоминок, тільки „трівали на
своїх звичайних місцях за Порогами, не
рушаючи ся нікуди анї не ходячи по якихось
добичах, тільки чекали ласки його кор. милости
й річипосполитої, й будучи готові, чекали волі й
наказу королівського”. Діждали ся, аж сам
король вислав до них лист з закликом до
походу, і все таки обмежили ся тільки
загальними фразами про готовість свою йти в
похід, — але „під певними слухними й їм
потрібними кондіціями” 5). Правительству сим
разом було спішно, а козакам не так дуже, і

вони чекали аж температура прийде до потрібної висоти. В правительствених кругах згадали й Оришовського й звернули ся до його посередництва аби намовив козаків. В червні висилає до них гетьман Замойский лист з Оришовским, вказуючи, яку то козаки мають дорогоцінну нагоду придбати собі ласку королівську і річипосполитої, — аби тільки спішили до Молдави. Король теж прислав свого дворянина. Стан. Сераковського з новим листом і з устними порученнями, кличучи козаків на війну. І сим разом козаки виступили з своїм ultimatum-ом. Маємо два листи їх писані одного дня, 1 липня, оден до короля від тодішнього старшого Самійла Кішки з старшиною й військом, другий до Замойского — від війська просто ⁶⁾. В них військо висловляє свої умови, під якими готово йти на службу — в обох листах в виразах подібних, навіть до буквральности, просячи тільки гетьмана від себе

просити за них перед королем. Ось сї умови:

По перше — буде скасована банїція, вложена невинно на козаків.

По друге — аби вільности, з котрих користали їх предки спокійно, шануючи надання покійного короля Стефана, були вернені і ласкаво конфірмовані.

По третє — аби були заборонені ті незносні кривди, які терплять козаки від державців королівських маєтностей, старостів українних і їх підстаростів в особах своїх і своїх товаришів — убийства і всякі нелюдськості без всякої причини й вини, а також в своїм майні, що добули вони крівавим потом, не жалуючи життя, шаблею у неприятелів св. хреста — бо й того не дають їм спокійно уживати.

На обіцянку „упоминку” заявляють гетьману, що трудно їм іти по нього так далеко, аж до Жолкевского, бо вони не мають з чим вибратись — „обнажені в достатках своїх”. Просять, аби

їм той упоминок королівський прислано на місце, на Дніпро. Не вдоволяючи ся ним просять і короля і Замойского, щоб їм була визначена платня, як була призначена їх попередникам. Крім того просять собі „знаку — себто корогви його королівської милости, щоб під тим знаком могли ходити і бути знані як слуги його корол. милости”.

З тими умовами вислали вони до короля своїх депутатів — Родкевича й Онопрія. Обіцяли одначе рушити ся в похід не чекаючи відповіді на свої умови — покладаючи ся на прихильне їх полагодженє. Оришовский зістав ся з ними, щоб своїми наляганнями підтримати їх в сїм добрім замірі. Дня 16 липня вони рушили з Запорожа, „стараючи ся догодити волї й наказу його кор. милости”. Маємо лист від Оришовского, Кішки і всього війська Запорозького писаний з Білобережа, „шість миль низше Черкас”, дня 1/VIII, до

Жолкевського правдоподібно, в відповідь на нові його принаглювання. Тут дуже сильно описано ту незвичайну енергію, яку вкладали Запорожці в сей похід, бажаючи догодити королеви. „Ідучи водою вгору й маючи противні вітри, як прийшли до порогів, то ледво не на кождім тягнули морські човни берегом через скали по двіста по триста чоловіка, взявши ся за линви; декому добре падав і кривавий піт з чола — все то приймали на себе, аби тільки догодити волі й наказу його кор. мил. та здобути ласку пана свого (короля) і вашу. Від дати того листу в неділю будемо певно в Каневі, там мусять зостати ся з тиждень, поки зійдуть ся всі з пограничних міст. Дальша дорога теж мусить забрати часу, яко людям пішим, хоч будуть поспішати і в день і в ночі, беручи підводи де можна; а з Канева до Камінця 50 миль!" Осібно ще від себе Оришовский засвідчав велику пильність і охоту, яку показує „старший, пан

Самійло Кошка”, щоб заслужити ласку королівську собі й війську ⁷⁾). Невважаючи на се козаки потім піднесли на нього скарги, що він не досить щирости показав, і навіть, як доносить польське джерело — підозріваючи в порозумінню з Михайлом, арештували його і вибрали на його місце гетьманом Гаврила Крутневича, а його хотіли дати на суд Замойского ⁸⁾), але се мабуть був якийсь партійний вибух, який полагоджено і вернено пізнійше булаву Кошці.

В відповідь на посольство козацьке король прислав лист ⁹⁾), де висловляв подяку козакам за їх готовість іти в похід. Обіцяв постарати ся полагодити їх бажання на найблизшій соймі і посилав їм охоронні листи. Казав, що розішле накази до пограничної адміністрації, аби не чинила ніяких кривд і прикростей козакам, їх жонам, дітям і майну ¹⁰⁾). Потім козаки, прибувши в середині вересня в Молдаву,

вислали до короля нове посольство за порадою гетьмана Замојского, що від себе обіцяв перед королем „чинити старання за ними” й посвідчити їх службу. Їздили сим разом: Якуб Осовський, Ждан Серафимович, Петро Одинець. В листі писанім від імени нового старшого, Крутневича, і всього війська, козаки поновляють свої прошення в справі платні, та просять дати нові листи до урядів українних (до скасування баніції), аби не було їм кривд після походу ¹¹). Король і сим разом дав їм прихильну відповідь. Повторив, що з скасуванням баніції і визначенням козакам платні треба почекати до сойму, але він поручить гетьману виплатити їм в друге суму 6 тис. золотих (упоминок), а до старостів роспише мандати — щоб з козаками поводитись уже не як з ворогами держави, а її служебниками. Обіцяв гетьману поручити, аби визначив когось „до судів їх” (щось в роді давнього уряду Бадовського — видно козаки

того собі бажали, аби забезпечити ся від старостинських судів). Взагалі запевняв, що скільки буде залежати від нього, то він усе зробить, а в усім иньшій доложить старань о іch postanowieniu pewnym i gruntownym ¹²).

Кампанія тим часом пішла лекше, ніж можна було сподівати ся. Перше ніж Поляки встигли серіозно забрати ся до Михайла, він потерпів великий крах в Семигороді, де против нього підняла ся угорська шляхта і погромила, злучивши ся з цісарським військом. Серіозної відправи Замойському дати він через те не здолав. Битва, яку дав він польському війську під Буковим, коло Плоєшт, в середині жовтня, Михайлом була програна. Немало в тім прислужила ся й низова козачина: вона „офірвала ся”, як каже Замойський, вибити молдавське військо з його позицій, оборонених водою й лісом, і діпняла того; під ворожою стрільбою, гарматною й рушничною, брела

болотом і водою, вище як до пояса, і ударивши з польською піхотою на ворожі позиції, вибила звідти Молдаван ¹³). Взагалі їх участь в кампанії була дуже показна. Числа їх докладно не знаємо, але було не менше чотирох тисяч — на се число була їм потім обіцяна платня ¹⁴), а польського війська було сім тисяч (включаючи й козацькі полки, звербовані ріжними панами ¹⁵).

Михайло по програній битві мусів уступити ся, і Замоийский по сім вважав своє завдання скінченим: оголосив Мунтяни васальною провінцією Польщі, господарем її настановив Семена Могилу, Єремієвого брата і з тим пішов до дому ¹⁶). Михайла потім іще раз погромив сам Могила з полишеним при нїм польським військом, і тим припечатав справу.

Замоийский спішив ся яко мога скорше скінчити з сею справою, бо король кликав його до Польщі з огляду на шведські справи. Його

стрий регент Швеції Кароль, зсадивши Жигимонта з шведського престолу, тепер захопив Естонію, а далі брав ся вже і до польської Лівонії. Його військо в осени 1600 р. перейшло ливонську границю й брало оден за одним ливонські замки. Сюди мусіло обернути ся коронне військо, зайняте на Молдаві, а супроти невеликих розмірів його (зменьшених іще відділом полишеним для охорони господаря), знов треба було заручити ся помічю козаків, іще в більших розмірах по можности. В молдавській кампанії їх раховано офіційально 4 тисячі, до ливонської Замоиский хотів мати їх шість тисяч ¹⁷⁾. Козаки не відмовляли ся, але клали натиск на обіцянку короля і гетьмана, що на соймі будуть сповнені їх домагання, предложені перед молдавською війною, як *conditio sine qua non* їх служби річипосполитій. Перед соймом, скликаним на кінець січня 1601 р. для ухвалення кредитів на ливонську війну,

Самійло Кішка вислав листи з пригадкою сього. Маємо лист його до гетьмана, дуже гречний, навіть унижений, як звичайно, де пригадують ся одначе дуже рішучо торішні обіцянки: скасування баніції, визначення платні, повернення Терехтемирова, просять також potwierдження привилею кор. Стефана і визначення королівського комісара для охорони від кривд і зачіпок адміністрації та гарантії козацького суду ¹⁸). В сих справах вислана була і депутація до короля на сойм, зложена з Івана Радкевича, Андрія Комиша „ясаула” й Івана Макаровича. Щоб не сполошити королівської ласки, козаки, як запевняє Кішка, ідучи з походу, „минали коронні волости, аби ухоронити ся від крику людського і позискати ласку королівську” і розташували ся на зимівлю в Білоцерківщині і сусідніх околицях „заховували ся скромно і спокійно” ¹⁹).

Так гречним, а головно — так потрібним

союзникам, розумієть ся, не можна було відмовити. Сойм зібраний з кінцем січня, в значній мірі сповнив козацькі бажання і королівські обіцянки. З огляду, що козаки вірно і гідно послужили державі в кампанії з Михайлом і обіцяли послужити в новій війні против Кароля, сойм зняв баніцію з усіх, хто візьме участь в тій війні з Каролем. Звільнив їх від побирання умерщин, гарантував від усяких кривд родини учасників походу під час їх неприсутности; обіцяв, що Терехтемирів буде звернено. Одначе остерігав, що „звичайна юрисдикція над тими, що будуть мати осідок у маєтностях наших (королівщинах) і в них мешкатимуть, не відбираєть ся у старостів, а також і у панів над їх підданими”. На війні козаки мають бути під проводом старшого, якого їм визначить гетьман коронний. На закінченне соймова постанова грозить, що як би козаки поновили свої „переступства” — „хоч

того не думаємо про них”, — то баніція, проголошена на них давнійше, на ново вйде в силу ²⁰).

Таким чином бажання козачини були сповнені тільки по части, й старі права й привілегії не були вернені їй в цілости. Козацького імунітету не признано вповні. Промовчано справу платні (вона признавала ся мовчки). Найважнішим було се формальне скасування баніції і признанне козачини як правової організації. Сим ухилив ся засуд над козачиною, проголошений шляхетською річею посполитою в 1596 р., і тратили підставу репресії, практиковані над козачиною пограничною адміністрацією й шляхтою. Се було важним здобутком, важною заслугою Кішки — сього попередника Сагайдачного і його політики, і сим поки що могла вдоволити ся козачина. Вона могла вповні сподівати ся, що дальший розвій козацьких сил і дальші потреби річипосполитої

в козацькім війську дадуть козачині спроможність не тільки користувати ся в дійсности всіми тими правами й привілеґіями, на які вона претендувала, але крок за кроком здобувати для них і формальну санкцію правительства.

Примітки

- 1) Жерела VIII ч. 70.
- 2) Див. про сю Кощину легенду в прим. 4.
- 3) Listy ч. 71.
- 4) Ibid. ч. 72.
- 5) Жерела VIII ч. 72, пор. Listy ч. 72.
- 6) Перший — в Жеролах VIII ч. 72, другий — Listy ч. 72.
- 7) Listy с. 107.
- 8) *Collectanea vitam resque gestas J. Zamojscii illustrantia*

- ⁹⁾ Писаний I/VIII — Жерела VIII ч. 73.
- ¹⁰⁾ Жерела VIII ч. 73.
- ¹¹⁾ Лист. з дня 26 вересня 1600 р. в ркп. бібл. Замойского.
- ¹²⁾ Жерела VIII ч. 74.
- ¹³⁾ Записка Замойского в *Starożytności polskie* I с. 107.
- ¹⁴⁾ Так виходило б з слів Кішки — лист у Стороженка с. 320; Замойский просив їх вислати наперед три, або принаймні дві тисячі — *Listy* с. 74.
- ¹⁵⁾ У Гурского (як низше) с. 256.
- ¹⁶⁾ Про сю кампанію маленька розвідка К. Гурского *Wojna z wojewodą wołoskim Michałem w r. 1600-ym* (Ateneum, 1892 т. IV).
- ¹⁷⁾ Реляція Бартоша Верещинського — у Стороженка с. 320.
- ¹⁸⁾ *Kiedy się też trafi na posługę kr. i. msczi i rzeczypospolitey iść, aby sługa i. k. mczi przy nas zawsze był, — około sądow naszych — aby nas*

żaden nie sądził kromy starszy nasz a komisarz i. krolewskiej mosczi.

¹⁹⁾ Listy c. 75 (дата хибна, замість 1600 треба 1601).

²⁰⁾ Volum. legam II c. 401.

V. Східня Україна і козачина на порозі XVII в. Соціальне значіння козацтва.

ЗРІСТ СХІДНО-УКРАЇНСЬКОЇ КОЛЬОНІЗАЦІЇ І ЗРІСТ КОЗАЧИНИ, СФОРМОВАННЯ КОЗАЦЬКОЇ ВЕРСТВИ Й СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЗНАЧІННЯ КОЗАЦТВА: ЗНАЧІННЯ ВІЙН 1590-Х РОКІВ І МАТЕРІАЛІВ ПРО НИХ ДЛЯ ВИЯСНЕННЯ ЕВОЛЮЦІЇ Й ЗНАЧІННЯ КОЗАЧИНИ. НЕВИРОБЛЕНІСТЬ КОЗАЦЬКОЇ ПРОГРАМИ В 1590-Х РР.

Козацькі війни 1590 р. не тільки мали важке значіння в розвою українських відносин, де в

чим затримавши, де в чім прискіпавши їх еволюцію. Вони кидають своїми богатими (розмірно) звістками про козачину на тлі українських відносин того часу цілий сніп світла і на еволюцію козачини і на значіння і впливи, які вона здобувала собі на суспільні і політичні відносини східньої України. Тому представивши в попереднім розділі формальну, зверхню історію цих подій, ми повинні ще раз вернути ся, щоб витягнути з них те, що дають вони на загальнім тлі наших відомостей з суспільних і політичних відносин України, як показники або як симптоми, для розуміння еволюції цих відносин в звязку з розвитком козачини як дуже впливового і сильного суспільно-політичного фактора.

Правда, козацькі рухи й війни 1590-х років, коли дивити ся на них в цілості, роблять дуже хаотичне вражіння. Вони й не були одностайним рухом, а рядом конфліктів в

ріжних сферах, з боку різних груп і течій козачини, й тільки під кінець правительство, завзявши ся винищити козачину, своїм натиском сконсолідувало її, обєднало, звело в одну точку і козачину й її конфлікт з державним і суспільним устроєм. Спеціальні обставини, особливо безкарність, яку стрічала козачина в своїх вибриках протягом цілого ряду літ, дали їй можливість вибуяти по над міру й спричинили потім боротьбу на жите й на смерть, яку підняло з козачиною, хоч і не довело до кінця, польське правительство. Але боротьба була властиво передчасна, — бо тільки антиціпувала (випереджувала) пізнійший конфлікт польсько-шляхетського режиму з народнім рухом, який нарастав під проводом козачини. В 1590-х роках ся антітеза ще далеко не вияснила ся, не вигострила ся, й катастрофа 1596 р. була результатом дуже раптовного зросту козачини й різкої переміни в його становищу на Україні —

стихійним вибухом сил, що не стрічаючи собі границь і перешкод, чи властиво стрічаючи самі занадто слабкі бар'єри, що ломили ся без труднощи під їх напором — вибуяли занадто і перед часом, випередивши свій, щоб там сказати — програмовий підклад. Тому неможливо звести сих рухів 1590-х років не тільки до якоїсь ясної програми, але — й до якихось певних мотивів. Тому й опадають так різко розмахи козацького життя по неудачі солоницької кампанії. Ще не у всім було за що бороти ся; не було ясно сформулованих постулятів, програми, яка вимагала б боротьби за всяку ціну. Але і в сїм мало пляновім, мало свідомім буянню можна помітити цінні симптоми нових напрямів і течій, бажань і домагань, які ще не сформували ся, але вже пробивали ся, сходили на ниві українського життя, повні віщого, далекосяглого значіння. Властиву програму, або програму — minimum

даного моменту відкриває нам умова козаків з черкаським старостою в 1593 р.¹⁾ Вона дуже скромна. Козаки запевняють свободну комунікацію Низу з українськими городами, свободний довіз припасів на Низ, свободний прихід і вихід з Низу до пограничних міст, незалежно від соймових постанов і заборон. По друге — вони добиваються, щоб привілеїї, признані козачині королівськими постановами — свобода від поборів, власти й юрисдикції адміністрації, додержували ся дійсно, і то в приложенню не тільки до козачини реєстрової (в данім моменті властиво її не було *de facto*), а до козачини взагалі. До сього треба додати ще як постулят, також на перший погляд елементарний і скромний, але в практичнім переведенню дуже мало удобоносний — се право воєнних контінгентів козацьких, взаміну за їх службу державі й охорону полудневих границь, на „приставства” — кватири і

виживленнє в коронних маєтностях. Се питання виступає як дуже живе і гостре в сучасній кореспонденції, наслідком різкого зросту козацьких контингентів в їх чисельности — і zarazом різних вимог їх від пограничних державців

Козачина, організована в тім часі на Низу вже сильно і міцно, змагала до того, щоб розпустити свою організацію по Україні, мати тут свої признані органи й репрезентацію — не офіціальну, правительством уставлену, а свою власну, вибрану (умова, що козаки на волости будуть мати своїх старших з поміж себе, які будуть над ними справедливість чинити — постулят козацького самосуду і імунітету на волости). Під сю організацію хоче вона зібрати все що признаєть ся до козачини, визволивши її від усякої иньшої залежности і підвласности. Жаданнє се як з одного боку елементарно скромне і samozрозуміле — бо ж правительство

користало з услуг всієї козачини в своїх воєнних потребах, і взаїну повинно було признати їй певні права й привілегії в повнім її складі, — так в дійсности було далекосяглим супроти незвичайного тодішнього розросту козачини.

Се, як я кажу, була програма-мінімум; чи була поруч неї програма-максимум, се зостається неясним і на мій погляд не дуже правдоподібним. Але при тім сильнім зрості козачини, який помічається з кінцем XVI віка, переведення і тої мінімальної програми вносило страшенний переворот в місцеві суспільно-економічні відносини.

Примітки

¹⁾ Див. вище с. 192-3.

ЗРІСТ СХІДНО-УКРАЇНСЬКОЇ КОЛЬОНІЗАЦІЇ І ЗРІСТ КОЗАЧИНИ, СФОРМОВАННЄ КОЗАЦЬКОЇ ВЕРСТВИ Й СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЗНАЧІННЄ КОЗАЦТВА: ГРІЗНИЙ ЗРІСТ КОЗАЧИНИ, ЙОГО ПРИЧИНИ: ЗРІСТ КОЛЬОНІЗАЦІЇ СХІДНЬОЇ УКРАЇНИ, ЕМІГРАЦІЯ З ЗАХ. І ПІВН. УКРАЇНИ, РІЗКІ КОЛЬОНІЗАЦІЙНІ ЗМІНИ ЗА ПІВСТОЛІТЄ.

На зріст козачини з кінцем XVI віка вплинули різні обставини. Перед усім саме помноження тутешньої людности.

Останні десятиліття XVI і перші XVII зазначилися незвичайним поступом кольонізації в Східній Україні. Тільки порівняти стан залюднення початків XVII в. з кольонізаційними обставинами які малюють перед нами люстрації середини XVI в. Тоді кілька міських осад при замках на цілім просторі полудневої Браславщини, східно-полудневої й центральної

Київщини; та цілого майже Задніпров'я, і поза тим самі порожні простори, оживлювані тільки ватагами приходнів, що виходили на промисли в степові уходи, а в ближшій сусідстві замків оброблювані тільки находом — міщанами й селянами, що виходили тільки на роботу або що найбільше — на робочі часи до своїх хуторів, пасік, ріль, готові при кожній тривозі тікати в замкові укріплення. Тепер побачимо величезну різницю. Край цілком відминився в своїй фізіономії. Поліпшення колонізаційних обставин східної України — з одного боку, погіршення обставин селянського життя й господарства в Україні Західній і Північній — з другого, викликають незвичайну еміграцію в східно-українські простори ¹). Зріст півоселого козацького ухадництва в степах, що заткало їх з часом сітю своїх зимовників і городців; повстання козацьких твердинь і залог на Низу, успіхи дрібної партизанської козацької війни з

Татарами, голосні походи на них другої половини XVI в. — все се утворило инакшу, далеко теплійшу й привітнійшу атмосферу оселій кольтонізації Східної України. Розуміється, до повної безпечности и тепер ще було дуже й дуже далеко. Як ми бачили ²⁾, господарство й тепер приходило ся вести під неустанною грозою татарських нападів, що під пограничні замки приходили, як висловляється (не без гіперболізму розуміється) черкаський староста — і по кілька разів на тиждень. Але так безпомічним і пропащим не чув уже себе тут оселий господар, а незвичайне погіршення економічних і правних обставин селянського життя в иньших, ліпше захищених частях України — незвичайний зріст селянського оподаткування, перетяження панщиною, забирання ґрунтів — все се змушувало багатьох і багатьох вибрати повне небезпечности життя на східно-українських просторах, ніж

безвихідне поневолення в безпечнійших сторонах західніх і північних.

З українсько-білоруського Поліся, з Побужа й Галичини, з північно-західньої Волини суне маса селянського і маломіщанського осадника на полудне і схід, посуваючи ся звичайно етапами — переходячи в поблизькі околиці: з Галичини на Поділе, з Побужа на Волинь, тим часом як звідси сила емігрантів-утікачів іде далі — в сусідні части Браสลавщини й Київщини найчастійше, поки кінець кінцем ся еміграційна хвиля не перекотить ся до крайніх своїх границь — задніпрянських пустинь. Процеси про селян-утікачів, дуже часті в тодішніх актах судів місцевих і трибунальських, дають по части понятє — коли не про розміри, то напрями сеї масової еміграції. Бо переважні маси емігрантів пропадали безслідно для їх бувших панів і не знаючи, де вони опинили ся, їх пани не могли і вчинити процесу з їх новими дідичами ³). Тому

про великість сеї еміграційної хвилі дають понятє скорше ті переміни в залюдненню Східної України, які являють ся результатом сеї еміграції.

В середині XVI в. на полудневий схід від лінії Київ-Браслав ми не бачили зовсім постійних осель, з виїмком кількох (всього тільки трох!) правительственних замків. При кінці першої чверти XVII в. міста і місточка рахують ся вже тут десятками, а села навіть сотнями. Так в Білоцерківщині, де в середині XVI в. що йно тільки сам замок збудовано, люстрація виказує 36 „сіл або хуторів” що належать до староства Білоцерківського, 9 таких же осад на міських ґрунтах, десяток сіл в шляхетських державах, крім того в Романівськiм ключу 5 сіл, цілий ряд міст і містечок: Таборівка, Триліси, Гуляники, Сквиря ⁴⁾. На Раставиці три місточка й коло 20 сіл ⁵⁾. Низше по Роси, в старостві Богуславськiм 13 сіл ⁶⁾, в Канiвськiм звиш 20 ⁷⁾. За Дніпром в

Переяславським 25 сіл; крім Переяслава місточка Гелмязів, Яготин, Березань, Биків, Яблунів, Іркліїв, Голтва, Кропивна, Золотоноша (се приватне, иньші королівські) ⁸). Розширюється значно сама територія колонізації. На крайній східній границі, під московським рубежем бачимо ряд осад на горішнім Пслі: місточка Гадяч, Рашівка, Лютинка й ин. На Дніпрі з'являється уже в першій десятиліттю XVII в. „староство Чигиринське,” в порічю Тясмина ⁹). Колонізується „пустиня Умань”, де в 1620-х рр. бачимо місточка Умань, Городецьке, Бабанку. На межирічю Бога і Дніпра осадчий кн. Збаразьких Василь Босий поставив замок на Бершади, і він стає гніздом пограничників, що під проводом Босого ведуть звідси партизанську війну з Татарами й Турками (до котрих належав поблизький Ягорлик); замок зруйновано на жаданне Турків в 1617 р., але поріччя Бершади колонізується далі. Над

Дністром в тім же часі з'являється замок в Рашкові зруйнований Турками в тімже 1617 р., але кілька літ пізніше (1623 р.) бачимо тут уже ключ Рашківський Замоиских. За п'ятдесят літ від першої Августової „реформи” козачини людність східної України зросла в різних місцях в 15-20 і більше разів ¹⁰⁾. А з тим незмірно зростала й чисельність самої козачини.

Примітки

¹⁾ Кольонізація Східної України на поч. XVII в. В зв'язку з соціально-економічними обставинами досі не була предметом спеціальних студій, так само і розвій козачини в зв'язку з сими факторами. Література по історії кольонізації Східної України XVI-XVII в. Вказана в прим. 1 цього тому і в т. VI с. 285 і далі в прим. 3. Література відносин соціальних і

економічних в т. V прим. 3 і 7. До життя козачини тих часів деякі інтересні помічення особливо у Куліша Історія возсоединенія Руси т. II і III, дещо у Каманіна Къ вопросу о козачествѣ до Б. Хмельницкаго (Чтенія київські, VIII, зі збіркою документів). Спеціальнійше вказано низше при поодиноких місцях.

²⁾ Див. с. 55-7.

³⁾ Досі, на жаль, не роблено ближших розслідувань над сею еміграцією, та розслідування ті утруднені й тим, що з актових книг найбільше інтересних з цього погляду судів — житомирського, київського, браславського дуже мало заховалося. Яблоновский в своїй монографії про українську колонізацію (Źródła XXII с. 128 і далі) вибрав деякі відомости, головню з процесів трибунальських, та на жаль подав їх в формі дуже мало пожиточній. Наведемо все таки дещо: в Котелянській волости Ружинських

(полуднева Житомирщина) знаходять ся втікачі з маєтностей корецьких, полонських, заславських; в Чуднові, Кодні, Слободищах тамже — втікачі з маєтностей поліських, і з Кременеччини; в Ружині і Білиловці (тамже) з Побожа і Зах. Поділя; утікачі з Поділя в східній Браславщині — в Пикові, Немирові, Краснім, Погребищах, Липовцю, Дашові й їх волостях; рідше стрічають ся мандрівки сюди з Галичини та Побужа, але й такі факти є в процесах (а ще частійше мусіли бути в житю): в Тиврові, Браїлові, Краснім, Бортниківцях (в Браславщині) знайшли ся втікачі з землі Галицької, в Рогізній — з Підляша; теж саме в Кодні — втікачі з Баворова; в Турчинці (Житом. п.) з Володавської волости; з Бельзкої землі — в Білилівці. Втікачі з горішнього Побожа (Багринівці, Маркушівці, Коморовці) спиняють ся в Корсуні, Стеблеві, навіть Золотоноші, з Мозирщини — в Чигрині, Переяславі, Жовнині.

Найбільше за Дніпро ідуть з східної й південної Київщини — перед перспективою панського режиму, що наступав на них, шукаючи дальших і безпечніших від панських претензій країв. Виходні з Черняхова (коло Житомира) йдуть до Гоголева, Боришпільської волости, Прилук; з Рожева (на зах. від Києва) до Бикова, Жеребятина, Лубень, Сенчі, з Ходоркова (на півд. від Рожева) до Бобровниці, Бикова, Басани, Березни, Сенчі; з Ржищева і Триполя — до Остерської і Боришпільської волости, до Кропивни, Пещаното, Жовнина, Лукомля, Сенчі; в Пиратині знаходять ся втікачі з Новоселець (гор. Побоже), з Лучина, Безрадич, Княжич (на зах. і півд. від Києва); в Прилуках — з Чорнобиля, Воронина (Макарова), Черняхова, Рожева, Кривого (київське Полісся і Житомирщина).

⁴) Źródła dz. V с. 137-8.

⁵⁾ Źródła dz. XXII c. 214.

⁶⁾ Ib. V c. 136.

⁷⁾ Ib. c. 131.

⁸⁾ Źródła V c. 132-3.

⁹⁾ Ib. XXI c. 146.

¹⁰⁾ По підрахунку люстрацій 1545-1552 рр. в воєводствах Київському і Браславському виходить усього коло 4400 родин — господарств (Архивъ Ю. З. Р. VII. II передм. с. 32-3). По даним коло р. 1625 Яблоновский виводить для тих же воєводств (дуже приблизно розуміється) загальну цифру коло 92 тис. димів, отже зріст більше як в двадцять разів! Се дає деяке понятє, хоч на докладність цифр, розуміється, не можна покладатись. При тім треба пам'ятати, що в ліпше залюднених північно-західніх частях збільшенє не було так значне; навпаки — в слабше залюднених східно-полудневих частях залюдненє зростало незмірно.

**ЗРІСТ СХІДНО-УКРАЇНСЬКОЇ
КОЛЬОНІЗАЦІЇ І ЗРІСТ КОЗАЧИНИ,
СФОРМОВАННЄ КОЗАЦЬКОЇ ВЕРСТВИ Й
СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЗНАЧІННЄ
КОЗАЦТВА: ЗАВДАННЯ І ЦІЛИ
ЕМІГРАЦІЇ, ПАНСЬКИЙ ПОХІД ПО
СЛІДАМ ЕМІГРАНТІВ, СТРИЧА
ЕМІГРАЦІЇ З ПІДДАНСТВОМ, ТУТЕШНІ
ФОРМИ ЙОГО, ДРАЖЛИВІСТЬ
ЕМІГРАЦІЇ ДО ПАНСЬКИХ ПРЕТЕНСІЙ.**

Людність сунула, шукаючи свободи від того панщинного гнету, що не давав уже й дихати в північних та західніх краях, запрягши селянина як худобу в панське ярмо. В просторах Східньої України — сеї „нічиєї”, „божої та господарскої землі” він хотів бути паном своєї праці, не чуючи нічого про пана й якусь залежність від нього. Але за ним слідом ішов уже пан, з випрошеним у короля привилеєм на ті землі, де осідав сей утікач, де він збирався

господарювати. Як ми вже бачили на іншому місці ¹⁾, в останніх десятиліттях XVII в. — скоро тільки показалися перші симптоми поліпшення господарських відносин, а між ними симптомами власне грав головнішу роль отсей приплив осадників, робочих рук, — зараз різні пани, які мали спромогу слідити за тутешніми обставинами, помітили, що шанси тутешнього господарства по ціловіковій застої починають іти в гору. В сподіванню грядущих благ хапають ся вони за тутешні ґрунти, одні перед другими випрошують собі від короля надання на тутешні „пустині”, як вони звичайно звуть ся в сих наданнях, або за дурничку змушують собі їх давніх, номінальних власників продавати собі їх ґрунти. ²⁾

Були се переважно різні маґнати, високі репрезентанти місцевої адміністрації, які особисто чи через своїх підручних, намістників, факторів мали нагоду слідити за тутешнім

житем, і розпоряджали і своїми особистими, і урядовими засобами (з свого офіційного становища), щоб бороти ся з усякими перешкодами, закладаючи своє господарство на сім вибуялім перелозі. Обстави тутешнього життя, повний брак публичного елемента в тутешнім житті — навіть такого слабкого суду і езекутиви, які були в иньших провінціях держави, необмежене панованне фізичної сили, кулачного права — робили тутешнє землеволодінне і господарство монополією таких маґнатських риб першої величини — гетьманів, воєвод, що найменше старост. Східня Україна стає з кінцем XVI в. і далі в XVII клясичним краєм маґнатських лятифундій, величезних розмірами, грізних необмеженною силою й властю своїх володарів „королевят”, першорядних маґнатів, що володіють тутешніми землями, або на праві приватнім, дідичнім, або як доживотні державці величезних

тутешніх королівщин — на практиці се майже ніякої різниці не робило.

Втікачі-емігранти, що шукали обітованої безпанської землі, з кінцем XVI в. стрічають перед собою й тут, на „самій останній Україні”

³⁾ гладку стіну магнатського пановання, безконечну сіть маєтків, і попадають в руки нових панів, чи їх підстарост і офіціалістів, в нове підданство — часом самі навіть того не підозріваючи, Правда, се підданство не було саме по собі дуже тяжке. Містечка й слободи, які закладали ся для уловлення сього емігранта, обіцювали йому звичайно довголітню свободу, на десять, двадцять і навіть тридцять літ. Фільваркове господарство панське, з панщиною, поступало поволі, займаючи насамперед околиці ближші з краями старшого засидження й панщинного хозяйства — Полісєм, Волинею, Поділем, і довго не показували ся в новоосаджених пустинях ⁴⁾. Не

можна було спішити ся з ним як з огляду на тривожні ще обставини тутешнього господарства, часті татарські напади, які робили фільваркове господарство занадто ризиковим, так іще більше — з огляду на самий колонізаційний матеріал, страшенно ворожий і похлибий на пункті всяких вістників підданства і його атрибутів. Ми мали нагоду бачити намальований рукою ревизора з 1590-х років образок тутешніх відносин, з Слободищанської волости Тишкевичів (полуднева Житомирщина): при першій згадці про те тільки, що селянські ґрунти будуть поміряні, а селяне вписані в інвентар, — вони однодушно заперотестували й заявили, що зараз підуть геть, „бо будши людьми вільними, в неволі бути не хочуть”⁵).

Тому вичікуючи, поки тутешні колонізаційні й суспільні відносини стверднуть відповідно, й новий осадник оговтаєть ся й привикне до гадки про нове панщинне ярмо, панське господарство не

спішило ся з рільним господарством. Вдоволяло ся наїздною, рабівничою експльоатацією природних багатств — як робленне поташу, салітри, та посередніми доходами з підданської людности — корчемним і млинським правом, судовими доходами, згодом переходячи до різних натуральних поборів, як поволовщина, пчільна десятина і т. и., та різних помічних робіт ⁶⁾. Переглядаючи люстрації східно-українських староств з першої чверти XVII в., бачили ми, що доходи їх ішли головно з корчем і млинів, в дальшій лінії — з митних і судових доходів, поборів від рибних і звіриних ловів, та з лісного промислу, веденого старостинськими факторами, або віддаваного в аренду ⁷⁾. Житомирське староство — крайне на полудневім сході, що має фільварки (люстр. 1622). В Київськім дохід дає головно аренда корчем, а далі: „мито, перевози, озера (рибні лови), подужне або торгове, обвістки (побори

від приїзжих купців)”. Доходи Канівського староства вичисляють ся так: „з млинів, корчом горілчаних, поташових буд, чиншів, вин (судових), рибних ловів, перевозів, мит, обвісток і иньших пожитків”⁸⁾; фільварку ні тут ні в Київі нема ні одного. Міщане „послушні” служать воєнну службу, дають коляди по 15 гр. і стацію для підстарости, так само по селах. В старостві Переяславськїм тільки воєнна служба з міщан і стація з селян; доходи грошеві — з корчом і млинів. В Корсунськїм міщане дають чинш, де вийшла свобода (всього його 200 зол.), але головний дохід з млинів і корчом (більше півчетвертої тисячі), з поташових буд (1500), з перевозів; з сіл не приходить ніякого доходу. В Білоцерковськїм, Богуславськїм, Черкаськїм теж саме, з тою різницею, що міщане не дають і чиншу, а служать воєнну службу при старості⁹⁾.

Такою безвиглядністю фільваркового

господарства в даних обставинах треба пояснити і той факт, що поки закладають більше містечок, а розмірно менше сіл, і через те міщанство далі становить дуже високий процент людности ¹⁰⁾, хоч властиво міського життя, торговельно-промислового було дуже мало, і людність має, навпаки, характер воєнно-хліборобський та ухорницький.

Хоч таким чином експльоатація підданської праці їх панами мала в сім часі досить леткі й „невинні” форми, — одначе й вони викликали горяче невдоволення селянства. Тим часом як селянство західньої України більш менш покірно двигало на собі тяжке ярмо панщини, тяжких даней і чиншів і всяких иньших атрибутів підданства, тутешнє ярить ся й протестує від легкого дотику панської руки.

Се може здавати ся дивним — і для людей, що стояли й стоять на становищу польсько-шляхетського світогляду — се тільки

проречисте свідоцтво ненаситної
претенсіозности й невдячності українського
хлопа, що навіть против таких мінімальних
підданських обов'язків бунтував ся й виступав.
Одначе з становища тутешнього селянина се
було вповні зрозумілим і натуральним. Се ж
були збігці, які покинули насиджені місця,
розірвали звязи кровні й господарські, перебули
повні недогід і небезпечностей мандрівки і під
грозою вічних татарських спустошень, вічно
ризкуючи бути забраним в неволю й піти
невільниками за море, закладали своє
господарство на те тільки, аби бути повними
панами своєї праці, не ділити ся її здобутками з
паном дідичом.

Еміграція, як ми вже знаємо, йшла звичайно
етапами. Втікачі, перше ніж пустити ся в східні
пустині, звичайно в своїй мандрівці перебули
близші до сих нових земель околиці, дозвільні,
богаті дарами природи, ліпше загосподарені, з

обов'язками далеко низшими, ніж західно-українські чи поліські. Але вони не лишилися й тут, а понесли далі свої голови під татарський аркан і шаблю, пішли на край українського світу, в саму печеру льва, щоб не знати пана й панщини, щоб свobodно шафувати багатими запасами дівчої природи. І от що йно встигли вони тут розглянути ся, розташувати ся, розгосподарити ся, — як уже якісь панські посіпаки починають чіпати ся їх, обмежуючи в правах палення горілки, варення меду, мелення збіжа, і т. и. Се дражнило їх, як перші прояви панського права і вістуні нових і дальших претенсій панської зверхности, — зверхности про яку тут ніхто не чув давнійше — доки не осіли сі селяне, не скропили землі своєю кров'ю й потім і не надали їй тим вартости в очах панських.

Історія привілейованого землеволодіння і поневолення людської праці привілейованими

верствами, розложена на сотні літ в інших краях, була через те менше примітна й драстична там в своїм степенуванні, в своїх етапах. Тут, в Східній Україні стиснена в кількадесятилітнім процесі перетворення „божих та господарських земель” в панські маєтності, вона кінець кінцем зводила ся до одного почерка королівського пера, до одного факту видачі з королівської канцелярії марного папірця, що робив сі вільні землі панськими маєтками, а вільних людей — панськими кріпаками. Се не могло не викликати гарячого протесту й обурення тих, на чий рахунок робили ся оті метаморфози. А далші, будучі стадії сього процесу не могли бути їм не ясними. Проходячи етапами українські землі в своїй мандрівці на схід, сі втікачі бачили з ріжними стадіями залюднення і ріжні фази соціально-економічного процесу, еволюції панського господарства й селянського поневолення, і

значіннє тих перших вістунів панських прав і підданських обов'язків представляло ся їм вповні ясно. Вони знали на память сю гамму пансько-підданських відносин і вгадували добре, яке *c* і *d* має наступати за скромним *a* і *b* панських претенсій на горілчану корчму, на млинську монополію й плату від жорен, на вини й пересуди. І тому ці перші претенсії так трівожили їх, викликали переходи з місця на місце, далі на безпанські землі, або — всякі проби увільнити ся від панської влади і панських претенсій.

Нам зрозуміле буде супроти сього таке явище, що право вільного палення горілки й варення меду, як побачимо далі, виростало тут до приціпіального питання високої ваги, тим часом як в Західній Україні радикальнійші переміни в економічнім і правнім становищу селян проминали майже без сліду. Зрозумілим буде, що в лубенських маєтностях в 1620-х роках

люде тікають тому, що опікун сих маєтностей почав вибирати „неслиханніє податки пѣнежныє, быдлячіє, медовѣ накиданє, горилки и селитры” ¹¹⁾, хоч се на перевірку мабуть означало не більше як заведенне грошових чиншів, поволовщина й примусу куповання собі певної скількості меду, горілки й салітри з панських корчом і майданів. А пізнійший „Самовидець”, бажаючи пояснити причини великого повстання народніх мас в середині XVII в., і зовсім реально і з повним спочутєм беручи їх, очевидно не вмів вказати нічого більше як те, що селяне — „любо во всемъ жили обфито — в збожахъ, в бидлахъ, в пасѣкахъ, але однакъ, чего не звикла была Украина терпѣти — вимисли великіє были от старостовъ и отъ намѣстниковъ и Жидовъ і чинши великіє, поволовщини, дуди, осипѣ, мѣрочки сухіє, з жорновъ плату и инное” ¹²⁾. Отже і тут тільки заведенне чиншів, дани

збіжем, поволовщини й ріжних оплат звязаних з млинським правом. Все річи з становища тодішнього панського хозяйства — самі елементарні, але для східно-українського селянина-емігранта такіж незносні, як „невинні” англійські мита, що викликали епохальне повстаннє серед американських емігрантів против їх англійської метрополії в XVIII в. Еміграція вся і всюди має свої болячі місця, яких не треба доторкатись...

Примітки

¹⁾ В т. VI с. 279 і далі.

²⁾ Приклади тамже. Польські історики, старші й новійші, приймаючи причину за наслідок, бачуть навпаки в припливі емігрантів результат панської господарки, заходів нових, польських поміщиків і державців; а наплив сих нових

польських дідичів і державців толкують як результат акту 1569 р., що відкрив двері в Східню Україну для польської шляхти й тим зробив переворот в тутешній колонізації й господарстві. На такім становищі стоїть і новіший польський дослідник українського життя Яблоновский (*Źródła* XXII с. 113-4, 127 й ин.). Але при тім забуваєть ся факт, що в перших рядах фундаторів східно-українських лятифундій ідуть магнати волинські, яким був сюди приступ вільний і перед 1569 в. Чогож сі Острозькі, Вишневецькі, Корецькі, Збараські, Ружинські etc. не пхали ся сюди перед тим, а так страшно заворушили ся в останніх десятиліттях XVII в. й на — випередки з прихожими польськими панами, або й ще перед ними випрошують та скуповують ґрунти, розбирають королівщини в Браславщині, на Подніпровю і за Дніпром? Тому що помітили оте поліпшення господарських шансів через

приплив робучої еміграції. Це була головна причина, і вона тільки випадком стріла ся хронологічно з актом 1569 р., а властиво розвивається зовсім самостійно й незалежно від нього в останніх десятиліттях XVI і першій половині XVII в. Акт 1569 р. вплинув тільки на національну закраску пансько-магнатської верстви й її землеволодіння в Східній Україні (пор. т. VI с. 278 і далі); з становища соціально-економічного і колонізаційного він для Східної України не мав ніякого особливого значіння, тим менше не був „епохою”. Звісні нам економічні й соціальні обставини сунули сюди однаково з Волини чи з Поділя, й хазяйство вело ся однаково прирощенними польськими панами й українськими магнатами вихованими в тнхже соціальних поглядах і перейнятих принціпами тогож польського права.

³⁾ Вираз Жолкевського з 1619 р. (Pisma с. 364).

⁴⁾ Див. в т. V с. 218 і далі.

⁵⁾ Див. в т. V с. 216.

⁶⁾ Див. в т. V с. 220-1, т. VI с. 190-1, 229, також мою статтю в Записках українського наукового товариства в Києві т. I. Господарство польського магната на Задніпровю перед Хмельниччиною: наведений тут образ з Миргородщини 1640-х років дає нам добре поняття про те, як виглядало панське хазяйство кінця XVI і початків XVII в. в околицях ближших, скорше колонізованих.

⁷⁾ Див. т. VI с. 229.

⁸⁾ Źródła dz. V с. 117-8, 130, 131-2.

⁹⁾ Źródła dz. V с. 132-4, 135-7.

¹⁰⁾ Яблоновській виводить (хоч і дуже гіпотетично) для східно-полудневої частини Київського воєводства такі цифри міщанської й селянської людности коло р. 1625: 69 тис. міщан і 38 тис. селян, для Браславщини 225 тис. міщан і 85 тис. селян, тим часом для Галичини 124 тис. міщан і 447 тис. селян.

¹¹⁾ Див. т. V с. 220.

¹²⁾ Лѣтопись Самовидца с. 5.

**ЗРІСТ СХІДНО-УКРАЇНСЬКОЇ
КОЛЬОНІЗАЦІЇ І ЗРІСТ КОЗАЧИНИ,
СФОРМОВАННЄ КОЗАЦЬКОЇ ВЕРСТВИ Й
СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЗНАЧІННЄ
КОЗАЦТВА: КОЗАЦТВО ЯК ВИХІД ДЛЯ
СОЦІАЛЬНИХ ЗМАГАНЬ ЕМІГРАЦІЇ,
ВПЛИВ ПРАВИТЕЛЬСТВЕННИХ РЕФОРМ
НА СФОРМОВАННЄ КОЗАЦЬКОГО
ІМУНІТЕТУ, ПРАВИТЕЛЬСТВЕННІ
ЗАХОДИ КОЛО РОЗЩЕПЛЕННЯ
КОЗАЧИНИ, ЇЇ ОДНОЦІЛЬНІСТЬ,
КОЗАЦЬКИЙ ПРИСУД ЯК ПРИНЦІП,
СОЦІАЛЬНА ВАРТІСТЬ КОЗАЦЬКОГО
ТИТУЛУ, СХІДНО-УКРАЇНСЬКІ МАСИ
ПЕРЕХОДЯТЬ В РЯДИ КОЗАЧИНИ,
ЗМІНА ХАРАКТЕРА КОЗАЧИНИ ПІД**

ВЛИВОМ ГОСПОДАРСЬКОЇ ЛЮДНОСТІ.

В сім змаганню східно-української еміграції розминути ся з панською властю й її претенсіями, що сунули на неї, — спекати ся й не мати з нею нічого, — несподівано для себе показало певний вихід сій східно-українській людності польське правительство. Коли виявила ся неможливість утікти від панського права міняючи місце пробутку, утікаючи перед ним, — польське правительство вказало можливість утікти від панського права зміною суспільного титулу, приступленнем до нової, свободної від панського права верстви — козацької.

Воно зробило се своїми козацькими реформами чи постановами, що мали упорядувати на далі правне становище козаків. Розумієть ся, воно не мало при тім ані передчуття, що з тих постанов, які мали запевнити карність і порядок від козаків, буде зроблений такий несподіваний

ужиток. А тим часом так вийшло. Приймленне козаків на королівську службу, звільнення їх від всякої иньшої, звичайної юрисдикції і підданне під виключну власть і юрисдикцію їх шефа було вихідною точкою для ідеї козацького імунітету, ідеї повного визволення козачини від яких небудь даней, повинностей, тягарів, від всяких обмежень домініяльною властю та загалом від усякої власти крім своєї козачої.

Не знаємо, чи свобода козаків від усяких поборів, даней, тягарів і обмежень в правах з боку урядників чи державців була проголошена правительством відразу також виразно, як і свобода від усякої власти і юрисдикції крім козачої. Вона могла розуміти ся й сама собою, або бути виведеною як льогічний наслідок самого переходу козаків на королівську службу. В польській практиці часів Баторія була аналогія для того в так званих вибранцях, селянах з королівщин, взятих на військову

службу, що за се увільняли ся з усяких підданських обов'язків, а під час війни діставали й платиню, як жовніри ¹⁾). І в українськiм життю не бракувало для того аналогiї: в переводах селян на боярську службу, або в звільненню міщан від усяких податків взаміну воєнної служби; тільки що бачили ми таку практику з того часу в різних містах Східної України ²⁾). Нема сумніву, що вже в звісній нам петиції 1582 р. козаки стоять на такiм становищу: свободи від усяких поборів, і з сим поглядом солідаризуєть ся й правительство: козачина взаміну своєї служби дістає платню, звільняєть ся від усяких поборів і від усякої иньшої власти й юрисдикції крім козачої ³⁾)

Сї привілеїї правительство призначало „особливо” для козаків „що беруть від нас платню”, себто реєстрових; але як у сій стилізації воно не рішаєть ся говорити *виключно* про сих тільки, так і в практиці не могла

перевести такого принципу: зробити її привілеєм виключним уділом козаків королівських, взятих в реєстр. По перше тому, що правительством цього реєстру ніколи не могло утримати в порядку і удержати в реальнім життю (головно через неакуратне плачення платні). По друге — через те що невеликим відділом реєстрових воно ніколи не могло вдоволити ся в своїх воєнних потребах і раз у раз кликало в свою службу ширші круги козачини з-поза реєстру, і тим самим не чуло за собою морального права виключити від користання з козачих прав її ширші воєнно-служебні контінгенти, а тим менше вважали се можливим самі козацькі круги. По третє — в інтересах карности і порядку правительством віддавало під козацьку юрисдикцію всю козачину, а тим самим і в сій точці підтримувало з свого боку погляди козачини на себе як на одну цілість, якій мають прислугувати однакові права зовсім незалежно

від того, хто належить до того апокрифічного реєстру, а хто ні.

Правительство мало тенденцію розщепити сю одностайну масу козацтва: розрізнити статочнійшу, „переднійшу” частину, яку брало воно на свою службу, від ширших кругів козачини, що зіставала ся поза реєстром. По мислі правительственних ординацій, як ми бачили, ся правительственна козачина мала не тільки служити воєнним цілям держави, але й сповняти обовязки поліційні що до решти козачини:

мати нагляд над нею й стримувати від своєвільних вибриків. Та для сього треба було викликати суперечність інтересів між сими двома групами, заінтересувати козачину реєстрову в правительственній програмі. Се можна було досягнути тільки, обдарувавши її якимись визначними прерогативами, зробивши сі прерогативи монополією реєстрової козачини

та заінтересувавши її в монопольнім характері сих прерогатив: щоб реєстрова козачина мала інтерес недопускати до сих монопольних прав ширші круги козачини і щоб вона так високо цінила права і привілегії признані їй правительством, аж для них готова була наражати ся на ворожі відносини поза-реєстрових мас. Крім того мусіла б вона бути досить сильна, щоб могла витримувати таку ворожнечу, та силоміць здавлювати течії ворожі правительственній програмі. Але правительство сього всього не пильнувало. Воно занедбувало найперші обовязки прийняті на себе супроти реєстрової козачини, не платячи їй за службу. Воно не вміло утримати її на привілегіованій позиції супроти козачини нерєєстрової і раз у раз затиало границю між сими двома групами, не пильнуючи реєстру і притягаючи до служби в суміш з реєстровими не-реєстрових. Нарешті ставило реєстрови занадто тісні межі, занадто

малою цифрою його означало, так що реєстрове козацтво в сій цифрі не могло мати якесь значіннє, бути якоюсь поважною впливовою силою. І коли ми завважували вже в рухах 1590-х роках певну неохоту, ба навіть ворогованнє між властивим Низовим військом, більше сконсолідованим, і добровольцями Наливайка (відзиви Лободи) ⁴⁾, і ще виразнійше побачили в подіях по кампанії 1596 р., то мусимо мати на увазі, що ся група статочнійших, чи льяльнійших, чи консервативнійших елементів далеко не покривала ся понятєм війська реєстрового. Реєстру фактично в сих часах зовсім не було; ся льяльнійша група була далеко численнійша ніж яку в теорії допускає реєстр (тисяча козаків по останній ординації 1590 р.) і ніякої охоти не мала бути втиснутою ні в офіціальну цифру реєстру, ні в офіціальні рамки прав і обовязків, поставлені правительством для реєстрового війська ⁵⁾

В таких обставинах кінець кінцем самотнім критерієм приналежності з'являлося ся визнання козацького присуду: хто визнавав над собою владу і присуд козацький, був козак. Але присуд не зверхності встановленої правительством: ся зверхність звичайно мала характер номінально-гоноровий. Переглядаючи кореспонденцію в справах козацьких 1570-1600 рр., ми не зустрічаємо тих правительствених шефів козацьких — Вишневецького, Оришовського, Язловецького з реальними функціями справжньої влади над козацщиною (найбільше вплив має Вишневецький, але очевидно як староста черкаський, а не іменований правительством козацький шеф). Козаки мають своїх власних гетьманів, а на іменованих правительством старших дивляться ще найбільше — як на офіційних посередників своїх з польським правительством. А про якусь реальну владу над

козачиною, командуваннє нею, виконуваннє езекутиви з їх боку нема мови, і правительство в випадках, коли треба було якоїсь езекутиви над козаками, звертаєть ся до козацтва через своїх спеціальних післанців, або пускає в рух воєнну силу держави. Плачевна історія плянів Язловецького, офіціального шефа козачини ⁶⁾, показує ясно, як мало значила сама по собі правительствонна повновласть в відносинах козацьких, коли сей повновластник не постарав ся особистим тактом здобути якийсь моральний вплив серед козачини.

Зоставав ся козацький присуд неофіціальный, козацька організація і власть виборна, який офіціальне признаннє здобуває козачина в сих часах (згадана вище умова з черкаським старостою 1593 р.). Хто признавав над собою сей присуд козацький, вважав себе тим самим за козака, зовсім незалежно від усякої офіціальної санкції, від усякого реєстру. Зрештою реєстру

цілими роками не було ніякого не тільки в життю, а й на папері, і соймовими постановами 1593-6 рр. властиво реєстрове військо було так якби скасоване на довгий час. По наборі 1590 р. аж в 1619р. почало ся списуваннє реєстру, і також, видко, не дійшло кінця, і реєстр не був переведений в житє. Але чи був він чи ні, се не зміняло річи в очах козачини. Вона стояла на тім, що неустанно служить річипосполитій: чи стояло військо козацьке на Низу, чи на волости, чи ходило на ріжні сусідні землі. Стоючи на Низу чи десь на пограничних волостях, воно стерегло, мовляв, Татар і маніфестувало свою службу оповістками, які давало польським властям — нераз навіть серед відносин дуже напружених, коли правительственні власти дивили ся на козаків як більше на *hostes patriae* ніж на слуг короля і річи посполитої, якими себе заявляли в такій кореспонденції козаки. І супроти того, що польська адміністрація

почувала себе на пункті сторожі полудневих границь вповні безрадною без помочи і вістей від козаків, вона не могла ніяк обійтися без зносин з козаками і користуванню з їх услуг на сім пункті, навіть серед відносин дуже напружених. Але так само представляла козачина службою й услугою річипосполитій і свої походи на турецькі та татарські чи молдавські землі — все се, мовляв, були походи на неприятеля св. Хреста й річипосполитої, чинені козаками в її інтересах і на її користь. І хоч в дійсности вони зовсім непотрібні, або й шкідливі були польському правительству, козачина навіть в живі очі самому правительству рекомендувала сі свої своєвільні, заборонені походи, як заслугу перед державою. Вершком сього незрівняного лукавства служить лист Наливайка до короля, цитований нами не раз уже: він весь державній в тоні рапорта „слуги й. кор. милости” про ті служби й заслуги,

як він робив королеви й річипосполитій ⁷⁾). Але се не було становище Наливайка тільки, а взагалі козацьке. В 1583 р. пише Збаразький до короля, сповіщаючи його, що козаки, против найгострійших заборон королівських вчинивши напади на турецькі землі, „хваляться, що ходили з наказу (урядового) і тепер оповідають не инакше, як тільки, що, мовляв, служили ми річипосполитій” і випочиваючи по поході „на волости”, вимагають собі кватир і запасів, як нагороду за службу ⁸⁾). Се таж нота, що і в листі Наливайка, який по трудах, понесених для річипосполитої в походах на її ворогів, претендує на відпочинок і виживленнє в коронних землях. Без сумніву не було се самим тільки щирим непорозуміннєм, але й свідомою тактикою, свідомим лукавством козачини й її вождів — дати таку суггестію суспільности й власти й самій собі. Могло се польських політиків горячійшої крови до фурії привести,

але козаки не переставали стояти на такій, дуже вигідній для них позиції. Фактично вважаючи себе за самостійну політичну силу, зовсім не залежну від правительства річипосполитої і в інших випадках так трактуючи себе, вони в відносинах до правительства польського не переставали себе представляти слугами річипосполитої, що служать їй неустанно, роблять прислугу самим своїм існуванням і за се мають моральне незаперечне право на її вдячність, на певні права і привілеї в її землях; право на виживлення коштом людности сих земель, які вони обороняють, повну свободу від усяких поборів і тягарів, свободне землеволодіння...

Поки що ми спинимося на сих останніх моментах. Козачина несе неустанну службу річипосполитої (хоче її чи не хоче річпосполита — все однаково, козаки ліпше знають, що їй треба). Всі козаки, що лиш признають над

собою присуд козацький і зверхність козацької старшини, являють ся причастниками сеї служби й прав та привілеїв з нею звязаних. Реєстрові чи не реєстрові — всі служать однаково, і всі однаково від правительства звичайно не дістають нічого, бо й реєстрові, коли якийсь реєстр був, найчастійше ніякої платні не діставали за хронічним браком гроша. За се претендують козаки на певні суспільно-економічні права. Всі козаки не підлягають нічій влади (крім козацької), не несуть ніяких податків і повинностей, самі й їх родини, з своїх домів і ґрунтів; їх не дотикають ніякі обмеження, які випливають звичайно з домініальних прав: право пропінаційне й т. иньші панські права їх не дотикають; вони свободні від сього всього наслідком свого козацького імунітету, за свою службу королеви й річипосполитій.

Прошу тепер се відповідно оцінити. В

незвичайно гарячий момент, коли східня Україна, як Новий Світ український, зарілася новими осадниками, що йшли сюди шукаючи безпанських земель, і з смертельною трівогою бачили, як за ними суне панська хмара й сюди — в сей момент являється отся формула: хто пристає до козаків, того не дотикає панське право, той свободний від усього за свою козацьку службу. Розвинена з правительственних ординацій для козачини тіснійшими козацькими кругами в останній чверті XVI в. ся формула з запалом підхоплюється широкими масами української людности кінця XVI і першої половини XVII в. Однаково обставини східно-українського життя тих часів, навіть чисто господарського побуту, змушували тутешнього осадника бути разом господарем і вояком, оборонною рукою вести навіть рільне господарство, як ми бачили; значить обов'язок воєнний, участь в козацькій службі,

коли того буде потрібно — не був чимсь особливо тяжким, чужим, диким для тутешнього господаря і не трудно було взяти на себе сей воєнний обов'язок, коли він так багато обіцявав в сфері тутешніх господарських відносин. І от справді що живо тільки — що хотіло позбути ся панської влади і всяких претенсій її в теперішности, перспективи панщини в будущині, — тисло ся тепер до козачини, піддавало себе під козачий присуд заявляло про свою приналежність до козацького війська.

Як давнійше, в середніх десятиліттях XVI в. було повно шуму від козацьких походів, а самих козаків не можна було ніяк вимацати між українською людністю, бо ніхто не мав інтересу признавати ся до козацького звання, маніфестувати себе козаком, — так тепер зріст козацької верстви далеко випереджує розмах воєнної енергії козацтва. До козацтва горнуть ся

маси людей, яких зовсім не тягне ні до пограничного воєнного спорту, ні тим менше — до далеких заграничних походів, взагалі до „козацького хліба”. Вони воліють хліб звичайний, хліборобський, хочуть під фірмою й покривкою козачини, під її зверхністю й охороною спокійно господарити „на волости”, не знаючи ні панів, ні їх посіпак — і для того пишуть ся в козаки. Козачина наслідком того зростає страшенно. Як була се доба незвичайного, чисто американського зросту східноукраїнської кольонізації — также буйно, по американськи разом з нею зростала, козачина.

Не тільки зростала, а й змінювала свій характер. Не була вже тільки побутово-кольонізаційним явищем, буяннем сил пограничної людности, нешкідною забавкою в руках пограничної адміністрації й українського магнатства. Стала категорією суспільного життя, многоважним

явищем соціальним, а далі згодом — і національно-політичним. Стала формою, в якій кристалізувалися суспільно-економічні змагання українського демосу і його протест против польсько-шляхетського режиму, стала речником національних змагань української народности.

Номадний, добичницький воєнний елемент, яким була козачина XVI в., не счез. Навпаки він тепер зріс чисельно з загальним зростом української колонізації з кінця XVI в. і як елемент найбільше рухливий, неспокійний, галасливий, надавав далі туж добичницьку фізіономію козачині. Але поруч нього в великий масі в ряди козачини ввійшов елемент зовсім відмінний — господарський, хліборобський, вповні позитивний, який в козачині шукав не безкарної самоволі, не добичництва, не широкого розмаху воєнної відваги, вічно-бурхливого воєнного життя, а гарантій своїх

особистих і маєткових прав, права на землю, права на працю й її результати ⁹). Рівнобіжність (паралельність) інтересів звязала во єдино сі зовсім відмінні групи. Для козачини воєнної ся козачина господарська була резервою, яка в кожній небезпечній хвилі прийде в поміч їй — особливо в небезпечних конфліктах з правительством, які раз у раз виникали особливо на ґрунті політичнім — тому що ся воєнна козачина не піддавалася бажанням правительства й псувала його відносини з сусідами. Для козачини господарської козачина воєнна була тою активною (дїювующою) армією, яка хоронила її інтереси суспільно-економічні і в соціально-економічнім конфлікті інтересів сеї господарської козачини з інтересами державної шляхетської верстви готова була йти в перший огонь, мобілізуючи заразом своєю воєнною організацією масові сили української людности. Ся рівнобіжність

основних інтересів — гарантія самоохорони обох груп виглажувала, переважала певні суперечности, які існували між сими групами. Козачина чула, що завязавши сей союз, вона незмірно розширила й свої сили й круг своїх інтересів, і тому держала ся його свідомо.

Так само як пізнійше оцінила, з мотивів більше моральних, союз з тими інтелігентськими кругами, на яких опирали ся національні змагання тогочасної України.

Стихія на перший погляд руїнна, антикультурна, козачина під сею руїнною покривкою крила в собі енергію творчу, далеко в більшій мірі ніж той польсько-шляхетський елемент, що гордий своєю державністю і культурністю — звеличаний за се пізнійшими поколіннями — в дійсности був елементом розкладовим, деструкційним. Попереднє столітє козацької своєволі принесло безпечність, оборонність, кольтонізаційний і цивілізаційний зріст „дикому

полю” східньої України; се мусіли признати навіть його старі шляхетські вороги, що ділом козацьким було відвойованне східно-українського погранича для культури й оселости ¹⁰⁾). В новім столітті під покривкою „українського своєвільства” наростала соціальна опозиція українських мас і національна енергія українського елемента, що спасала від розкладу і загибелі українське життя.

Примітки

¹⁾ Див. т. V с. 335.

²⁾ Див. с. 261.

³⁾ Roskazuiemy.. aby potym nad tymi kozakami nizowemi zwłaszcza ktorzy żołd nasz biorą a w miesciech, miasteczkach i indziey mieszkają, onych karząc i do więzienia sadzając mimo wiadomości starszego ich... iurysdykcyey nieprawnie w

rzeczach potocznych nie używali, żadnych tedy podatkow, wymyslow wiecznie nie brali — Жерела VIII ч. 34.

⁴⁾ Listy с. 66.

⁵⁾ Супроти сказаного вище не можна вважати оправданим погляд, немовби то надання певних прерогатив козакам від Жигимонта-Августа і Батория почавши, прищипило козачині опортунізм і звело з революційної дороги. Поза скромними петиціями правительству козачина вела далі свою політику фактичного розширювання своїх впливів, і фактичного володіння, і правительствеників козацьких можна бачити і не скорше як в другій четвертині XVII в.

⁶⁾ Див. с. 202.

⁷⁾ Broel-Plater Pamiętniki II с. 214, виїмки вище с. 303 і далі.

⁸⁾ Sprawy wojenne с. 155.

⁹⁾ Отже не давній комадний козацький елемент

сїдає на землю, стає землеволодільним і хазяйновитим, як представляють часто сей процес, а землеволодільний, господарський елемент суне в козачину поруч тих воєнних елементів, з економічних, господарських мотивів.

¹⁰⁾ Незвісний на ім'я польський політик (Жерела VIII ч. 121, 1616 р.), зітхаючи за давнійшими, ліпшими відносинами до козаків, так описує їх: *Byli a prima origine w karnosci i posluszenstwie, był y z nich ten rzeczypospolitey pożytek, że wyparszy Tatarow z tych pol i kocowisk, gdzie teraz sami przemieskiwaią, zatrzymywali incursiones ich, _ ktore asz po Lwow przed tym bywali. Laudator temporis polonici* пок. Куліш в своїх ранійших історичних працях теж стояв на тім становищу, що козачина, будучи на зверх елементом руїнним, в дійсности була, фактором позитивним. „Козаки были призваны спасти народную будущность грубо реакционнымъ

способомъ”, як він формулує се в однім місті (Історія возсоединенія II с. 180); „колонизація опустѣлой Руси совершалась подъ прикрытіємъ козачества (с. 164). Тільки в пізнійших своїх писаннях став він вповні на становищу чисто шляхетським, козачині вповні ворожим і через те вповні одностороннім.

**ЗРІСТ СХІДНО-УКРАЇНСЬКОЇ
КОЛЬОНІЗАЦІЇ І ЗРІСТ КОЗАЧИНИ,
СФОРМОВАННЄ КОЗАЦЬКОЇ ВЕРСТВИ Й
СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЗНАЧІННЄ
КОЗАЦТВА: ОЦІНКА СОЦІАЛЬНОГО
ЗНАЧІННЯ КОЗАЧИНИ В
ШЛЯХЕТСЬКИХ КРУГАХ; ПРИКРОСТИ
ШЛЯХТІ ВІД КОЗАЧИНИ, СТАЦІЯ,
ПРИСТАВСТВА, ЛЕЖІ,
„НЕПОСЛУШНІСТЬ” ЛЮДНОСТІ,
СТАТИСТИКА „НЕПОСЛУШНИХ”,
ЗАХОДИ ШЛЯХТИ ПРОТИВ**

**НЕПОСЛУШНОСТИ, УХВАЛИ СОЙМОВІ
1601-1609 РР., ВИКЛЮЧЕННЄ
КОЗАЦЬКОГО ІМУНІТЕТУ З
МАЄТНОСТЕЙ ПАНСЬКИХ І ДУХОВНИХ,
СПОРИ З СЬОГО ПРИВОДУ НА
КОМІСІЯХ.**

Проникливі політики і публіцисти річипосполитої оцінили се принципіальне значіннє козацтва досить скоро. В універсалі своїм до київської шляхти, побуджуючи її до участі в поході на козаків, підчас комісії 1617 р., Жолкевський дав докладний вираз поглядови на козачину як на соціальний фактор, представника інтересів хлопства, глибоко ворожого шляхетському режиму і грізного для нього. „Та своєволя їх — писав він про козаків — долягає вам; ви що мешкаєте тут, особливо відчуваєте се, а з часом сей огонь може і в дальних сторонах вчинити щось небезпечне і прикре для річипосполитої; бо се хлопство,

неприятне з природи своєї народу шляхетському, може поважити ся і на дещо иньше й гірше, коли його занедбати”¹⁾.

Отже козачина страшна тут не своїми спустошеннями, а як уоружене хлопство, його воєнна репрезентація; принципіально ворожа шляхті, вона грозить їй соціальним переворотом. А кілька літ пізнійше (на соймі 1623 р.) оден з українських магнатів, кн. Юрій Збараський, маляючи той страх, в який вганяє козацтво державу й шляхетську суспільність, поруч затасканого мотиву турецької небезпеки через козаків звертає увагу на „власний домашній страх і неволю, яку терпимо від своїх же хлопів, — що скоро вибухне ся буря з причин релігійних і великої надутости сих людей”²⁾. В сих досить неясних виразах не тяжко уловити гадку оратора: страх перед козачиною, як речником українських мас в сфері соціальній і релігійній, то значить

національній в тодішнім розумінню, — і небезпекою, яку готує поставлення національної справи сим уоруженим „хлопством“. Два роки пізнійше, накликаючи правительство до великої уваги для козачини, бо вона грозить хлопською війною ³⁾, князь докладнійше вияснює підстави козацької „арроганції“ (надутости) — національно-релігійне і соціальне спочутє до козаків всіх кругів, які чують утиск релігійно-національний і тягар панского права. „Сила козацька так сильна не тільки самою чисельністю тих розбійників, є ще дві річи по над те: великий авторитет їх злодійств і явна або скрита прихильність до них трохи не всеї Київської землі й Білоруси. Міста королівські і приватні, дома шляхетські, одні явно, иньші потайки, через страх, пріяють їм і бажають всякого успіху, і великими приятелями своїми вважають в утиску своїм.“ „Всі ті руські краї, каже він

далі, що по части вважають себе пригнетеними *панською властю*, по части нарікають на ту унію по своїй дурноті — без сумніву рушили ся б (з козацьким повстанням) і шукали б пімсти разом з ними”⁴).

Та сі далекосяглі, принципіальні переміни в становищі козачини шляхетському загалови могли вияснити ся поволі, — далеко скорше місцева українська шляхта побачила з трівогою на цілім ряді конкретних явищ, як зріст козачини підриває її економічні інтереси в цілім ряді пунктів.

Найбільш драстичною, різкою була козацька „стація”. Для своїх воєнних контінгентів, за прикладом коронного війська, вона вимагає кватир і виживлення від державців королівщин, а також дідичів українських — „приставств” і „леж”, як їх називали. Не дістаючи платні від правительства, козацьке військо вважало за оправдане надолужувати се, як і польські

жовніри, таким кватированнем та поборами — в першій лінії з королівщин, а далі — і з приватних маєтностей, і з зростом воєнних козацьких контінгентів сї домагання козацькі упадають все тяжшим тягарем на українську шляхту і її господарство. В цитованім уже листі кн. Збаразького до короля 1583 р, бачили ми здержливі, але дуже сердечні жалі українського магната на сї козацькі приставства і їх претенсії з приводу „служби річи посполитій”. „Не инакше кажуть як тільки, що служили річипосполитій і беруть собі приставства по давньому... Давнійше я жалів ся на Янчу, що собі силоміць позабирав приставетва і наробив немало шкоди — тепер приїзжають і кажуть, що мають приставства у мене й наказують уряднику (панському), щоб давав їм поживу; називають навіть післанця (мб. королівського чи гетьманського), за відомостю котрого визначають ся їм приставства. Ледво можна

упросити, щоб силоміць не брали, а далі тільки Біг зна що буде. Я певний того, що вони ходили (в похід на Турків) без наказу (королівського) і не вважаю (оправданим), щоб їм мали давати ся приставства”⁵⁾, Таким чином в панських кругах, так само і в правительственних признавало ся, що козаки мають права на „приставства,” коли вони в службі річипосполитій. Бачили ми, що й ординація 1591 р.⁶⁾ признала за ними се право, і щоб позбути ся їх леж і приставств, постановила, що козаки будуть стояти по за волостю, на Низу, і туди будуть їм посилати ся припаси старостами й державцями королівщин. З того виводу козаків на Низ, тим менше з вивозу їм припасів туди, не вийшло нічого, і сей принцип виживлення козаків на волости зістався далі. А хоч сей обовязок виживлення козаків, а значить і право приставств, признавали ся тільки за королівщинами, як видко з наведеної постанови

ординації, аде в дійсности без сумніву козаки розтягали сю практику й на маєтности приватні. Так само з другого боку, хоч се право признавалося тільки за тими козаками, які були в службі річиполитій і тоді як вони сю службу сповняли, але претендували і користали з нього всі козаки. Тому що правительство звичайно не вміло зробити докладної границі між козацтвом служебним і своєвільним, а козацтво, як ми бачили, все і всюди вважало, що воно не инакше як служить річипосполитій, то вся козачина, як тільки чула себе в силі, — домагала ся приставств в українських волостях. Бачили ми, як Наливайко, жертвуючи свої услуги коронному гетьману, zarazом просить йому вказати, де б його козаки *żywnosczy do czasu słusnego dosięgac miali* ⁷⁾, а й не діставши від гетьмана інструкцій в справі ириставств, і взагалі не прийнятий ним в свою службу, він чи то разом з Низовцями, чи осібно

розкватує ся без церемонії в українських волостях, і жадає приставки всяких припасів, „стацій і помірного” від державців і дідичів, а навіть відомостей про доходи королівщин — очевидно для визначення якихось контрибуцій⁸⁾. І у провідників властивої низової козачини се вічна, постійна нота у їх зносінах з воєнними й адміністраційними властями — вічне жадання, в більше або менше делікатних формах „не забороняти козакам хліба соли в тутешніх краях”⁹⁾. Коли слабла рука польської влади на Україні, коли розходили ся крайні, найменше дисципліновані елементи козачини, се скромне уживання „хліба й соли” переходило в таке безпардонне наїздництво й грабування, яке позволяли собі не тільки Наливайківці, а й Низовці Лободи в тім часі, коли він так любезно просив не забороняти козакам хліба-соли¹⁰⁾. Але і в своїй найбільш лояльній формі се приставство докучало українській шляхті, бючи

її по кешені, й крім того — через сі розкватаровання козаки ширили козачий фермент між українською людністю, помагали процесови її козачення.

Се козаченне української людности підтинало в самім корені господарські пляни шляхти на Україні. Маса людности, місцями — переважна маса її умикала ся з під рук шляхти: хапала ся ідеї козацького імунітету, піддавала ся під козацький присуд і як козаки — відмовляла всяких даней і повинностей, всякої послушности своїй зверхности — в містах магістратам і войтам, в королівщинах — старостам і державцям, в приватних маєтностях — дідичам. Перехід мас людности в ряди козачини стає вічною піснею в першій чверти XVII віка. „Пішли до них неоселі (golotowie), пішли засудженці, пішли втікачі, повтікали, покинувши поля, повтікала челядь, зарвавши у панів — так що мало хто і до плуга має людей

на Поділю”, каже королівська пропозиція на сойм 1615 р.¹¹⁾ „Назбирало ся того гультайства так, що трудно мати хлопа або наємника: до тої наволочи на своєволю плине все що тільки живе”¹²⁾, завважає два роки пізнійше Жолкевський. Сучасний публіцист виливає старі жалі на урядників по королівщинах, що не ставлять ніяких перешкод в виході підданих на козацтво: „така їх загальна поголоска, що давши підстарості червоний золотий, вільно йти на козацтво, а коли лотр-козак вернеть ся з розбою, ділить ся з підстаростою тою здобичою, що награбили у убогих людей”¹³⁾. А поруч з ними величезні маси людности виходять з „звичайної юрисдикції” під власть козацьку. Люстрації королівщин 1616 р. дають незвичайно інтересні цифрові ілюстрації сього процесу, що розпочавши ся з кінцем XVI в. йде потім все далі.

При старостві Білоцерківським читаємо: при

ревізії заступник державця кн. Ян. Острозького заявив, що „староство се, як і иньші всі староства Київського воєводства, спустошене вічними нападами татарськими, своєвільними людьми-козаками, що силоміць позаберали й присвоїли собі багато старостинських пожитків, а також і жовнірами своєвільними з московської війни й иньшими, — так що староста має сам ледве четверту частину доходів” (значить кварта нема з чого платити). В місті Білій Церкві „міщанських домів послушних 300”, які не дають ніяких податків, тільки відбувають військову службу, а „козацьких домів, що не хочуть бути під послухом ¹⁴⁾, є більше як 300” ¹⁵⁾. Але се ще не багато. В сусіднім Богуславськiм старостві було в місті домів послушних 200, непослушних 400 ¹⁶⁾. В Каневі домів міщанських послушних 160, домів козацьких непослушних 1346. „Сіл ніяких до того староства нема, тільки хутори, котрих

більшість зайняли козаки ¹⁷⁾, бо їх більше ніж послушних підданих, але мають в них також свої ґрунти й міщане, тільки ніяких обов'язків крім воєнної служби з них не несуть” ¹⁸⁾. В старостві Корсунськім подібне: в Корсуні послушних домів 200, козацьких 1300; в м. Стеблеві послушних домів 100, козацьких 400 ¹⁹⁾. В старостві Переяславськім — в Переяславі домів послушних 300, козацьких 700 ²⁰⁾; в м. Яготині послушних 50, „домів козацьких що не хочуть бути під послухом — 50”; в слободах: в м. Гелмязові „домів міщанських послушних 40, козаків непослушних домів 100”, в Бикові (торішньої осади) „домів міщанських послушних 30, козацьких 25”, в Яблонкові (теж торік осадженім) послушних міщанських домів 50, козацьких домів 30” ²¹⁾. В Черкасах домів послушних 150, „козацьких непослушних 100”; в Боровиці, що ціла сидить на слободі, „домів послушних 50 ²²⁾, козацьких 100”, в Ірклію —

також слободі — „домів міщанських послушних 20, козацьких домів більше як 300”; в м. Голтві, що „доперва другий рік як осіла” — „послушних домів 30, козацьких домів 700”; м. Кропивна, осаджена торік, має домів міщанських послушних 30, домів козацьких 60²³⁾; в Чигрині домів послушних 50, козацьких 500; в Данилові послушних 20, козацьких 280²⁴⁾.

Ітак в самих вичислених люстрацією містах і містечках, окрім сіл, з одної тільки частини української території ми знаходимо коло сім з половиною тисяч непослушних козацьких домів, пять раз більше ніж послушних... Се тоді як весь офіційно признаний контінгент козацький для цілої України правительство хотіло обмежити одною тисячею²⁵⁾.

При тім „непослушних” козаків ми знаходимо в таких містах, які однаково не несли иньших обовязків крім воєнної служби — тільки що

мали ходити в похід при старості, а не під проводом козацького отамана. Знаходимо їх в новоосаджених слободах, котрих людність не несла однаково ніяких обов'язків. Отже тут був не простий навіть опортунізм, а принципіальна негація панського права. Люде заявляли себе козаками і не хотіли знати над собою пана, робили се умисно, щоб не мати нічого з панською зверхністю — яка б вона не була, легка чи тяжка, одно слово — не хотіли бути послухними. В тім лежало революційне значіннє козачини з соціального і політичного становища, незалежно від того, бунтувала ся вона, чи жила в згоді з урядом в даний момент. Козак — се „непослушний чоловік”, *homme sans foi et loi* з становища шляхетської річи посполитої.

Ми розуміємо супроти того записку в тійже люстрації при м. Гуляниках (в київській околиці): „в сім місті було осілих домів більше

ніж 300 — значно більше, але розійшлися на своєволю, а за ними повиганяно й жінок і дітей їх з міста, щоб охоронити ся від того, аби не приваблювати сюда козаків на мешканне”²⁶). З панського становища дійсно треба було силоміць розгоняти сі непослушні елементи, аби не розмножалися. Але не всі мали до того відповідну енергію й відповідні сили та відвагу — зачіпати ся з козаками тут „яко на „Україні”. І „непослушна людність” росла й множила ся, законопослушна поруч неї зводила ся, як ми бачили вже, зовсім на дрібні групи, а непослушний елемент задавав тон і чув себе хазяїном.

Візьмем кілька штрихів з дещо пізнішої люстрації 1622 р. В Каневі козаки „тягнуть собі всякі користи з піль і з рік, забирають собі мало не всі ґрунти не тільки в місті, але й по селах, і з того нема ніяких доходів”, бо козаки сі „не чинять ніяких повинностей, ані послуху”²⁷). В

Переяславщині по селах і хуторах, що належать до королівщини (числом 25) підданих послушних 280, а між ними живуть козаки — „уживають ґрунтів і усяких користей, і з них нема ніякого пожитку ані послуху — їх більше ніж тисяча”. В старостві Богуславськiм по всіх селах і хуторах „нема підданих послушних — хиба кілька, а все козаки” ²⁸).

Панство хотіло зломити сей принцип козацької непослушности.

Реабілітуючи козачину по передніх засудах в 1601 р., сойм, як ми бачили, пробував знищити козацький імунітет. Соймова ухвала постановила, що козацька зверхність обмежається командою мобілізованим козацьким військом, але не обмежує „звичайної юрисдикції” старост, державців і дідичів над козаками, оселими в їх маєтностях, як звичайними підданими ²⁹). Але ся ухвала зістала ся несповненою, скільки її не поновлювано, і

конституція 1609 р. напр. констатує виразно, що козаки таки далі не признають власти панів і старост, мають свій суд і беруть під свою юрисдикцію цілі міста ³⁰). „Ані магістратів по містах, ані старост, ані гетьманів не слухають, самі собі права уставляють, урядників і вождів настановляють і в великій державі свою осібну творять, так що тільки не кажемо: „власть Цезар ділить з Юпітером”, але не задовго і до того прийде, коли завчасу їх не стримаємо”, зауважає цитований вже політик з 1616 р. ³¹). А десять літ пізнійше король в інструкції на сеймики малює той самий образ ще в сильнійших фарбах: „Домашня своєволя (козацька) так завзяла ся, що вже справді, забувши вірність і підданство, заводять собі свою удільну державу. На жите і маєтність невинних людей наступають. Вся Україна їм підвласна. Шляхтич в домі своїм не вільний. По містах і місточках королівських вся управа, вся власть в руках козаків. Захоплюють

юрисдикцію, закони видають”³²).

Коли зломаннє козацького імунітету показало ся неможливим, інтересовані круги назирають на те, щоб докладно обмежити цифрою реєстру козацький контінгент, якому належать козацькі права, і щоб се обмеженнє, сей реєстр був дійсно переведений в житє: всі не включені в реєстр козаки щоб були позбавлені козачих прав. З другого боку добивають ся того, щоб се привилегіоване козацтво істнувало тільки в королівщинах, а не в приватних маєтностях: коли мала в інтересах воєнної служби державі робити ся уступка з доміняльних прав сьому воєннослужебному козацтву, то ся уступка повинна бути зроблена коштом держави ж, її маєтностей, себто королівщин, а не коштом приватних прав і доходів. (Знов прошу памятати аналогію з вибранцями, що набирали ся теж з королівщин тільки).

Уперве комісія 1619 р. виразно висунула сей

принціп. По мислі її козацьким імунітетом можуть користувати ся тільки вписані в реєстр козаки оселі в королівщинах; тут — постановляють комісари — козаки тільки повинні показувати адміністрації *wszlaką uszściwość* та в крайній потребі їздити на Татар з місцевим урядником, — більше від них не жадають тут (а й того мабуть не робили козаки в дійсности). Але реєстрові козаки, оселі в маєтностях приватних, або мусять вийти звідти до королівщини, або зрікти ся козацької юрисдикції.

Так проєктували комісарі. Але в козацьких кругах не допускали можливости, аби козак мав підлягати влади панській, і не хотіли робити такого прецеденту; тому в гіршім разі — коли б юрисдикція козацька в приватних маєтностях не могла бути допущена, козацькі круги ставили обовязком для козаків перейти до котроїсь королівщини ³³). Але при тім козаки таке

обмеженне козацького імунітету самими тільки королівщинами вважали за „велику уйму вольностей, наданих привилеями покійних королів”. Се показує, що по приватних маєтностях вони так само як і по королівщинах весь сей час не хотіли признавати власти дідичів (про се зрештою свідчать і згадані вище конституції), і тільки за браком подібних реєстрів, які маємо з королівщин, не можемо ми сього представити в цифрах. Даремно король поясняв, що тут входять в гру святі права власности шляхти. „Не може король відібрати у кого небудь права власности, виймаючи підданих з послушности їх панам — він панує над вільним народом”³⁴), казав він. Але козаки не могли порозуміти сеї аксіоми шляхетського права, і далі просили, а не можучи допросити ся — фактично не хотіли піддати ся сій нормі.

Від другого десятиліття XVII в. справа козацької юрисдикції по маєтностях приватних стає на

довгі літа предметом спору: вічні ухвали, вічне витягання її показує, що козаки не мирилися з сим принципом і однаково не піддавалися панській власті і юрисдикції як по королівщинах, так і по маєтностях приватних. Для всієї козачини, незалежно від офіційних обмежень, і незалежно від місця пробутку доконче хотіли вони мати одно козацьке право і оден козацький устрій.

Примітки

¹⁾ Gdyż to chłopstwo, które z przyrodzenia narodowi szlacheckiemu nie jest przyjazno, może się u czego innego gorszego, będzie, li zanedbane, poważić. Матеріали до гетм. Сагайдачного в київ. Читаннях. XV с. 147.

²⁾ Ale i względem naszego własnego domowego strachu i niewoli, którą od swoich ze własnych

chłopów cierpimy, gdyż prędko na nas ta tempestas
eruptura est rozney religiey y wzdęcia tych ludzi —
Listy ks. Zbaraskiego 77.

³⁾ Imminet beli servilis periculum.

⁴⁾ Жерела VIII с. 179 (уривок у Куліша
Матеріали с. 102, з хибною датою).

⁵⁾ Sprawy wojenne с. 155.

⁶⁾ Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 11.

⁷⁾ Listy ч. 41.

⁸⁾ Архивъ III. I ч. 22 (Listy с. 39).

⁹⁾ Лист Лободи з 1596 р. (Listy ч. 42), лист
Саська з 1595 ib. ч. 40.

¹⁰⁾ A chleba soli w tym kraju zabraniaz ne racz,
gdyzechmy nie iest przeciwni zwierzchnosci iego
krol. mci naszego msciwego pana, tudziesz y
roskazaniu wmci i wiemy iako mamy poważac
msciwą laskę wmci naszego msciwego pana — l. с.

¹¹⁾ Жерела VIII с. 165.

¹²⁾ Pisma żółkiewskiego с. 285.

¹³⁾ Жерела VIII с. 176-7

¹⁴⁾ Kozackich domów ktorzy niechcą być pod posłuszenstwem.

¹⁵⁾ Архивъ Ю. 3 Р. VII I с. 290.

¹⁶⁾ Źródła dz. XX с. 54.

¹⁷⁾ В Архиві: ktorych wiecey 7 osiedli kozacy, се 7 мабуť вийшло через непорозуміннє, в Źródła dz. V с. 104 його нема, і пор. тамже с. 106.

¹⁸⁾ Архивъ VII с. 308.

¹⁹⁾ Źródła dz. XX с. 54.

²⁰⁾ Ibid.

²¹⁾ Архивъ Ю. 3. Р. VII. I с. 312-3.

²²⁾ В виданім, тексті 500, але очевидно помилка, пор. цифри 1622 р. (70 послушних і 120 непослушних).

²³⁾ Архивъ Ю. 3. Р. VII I с. 313-4.

²⁴⁾ Źródła XX с. 54.

²⁵⁾ Комісарський проєкт 1617 р., як низше.

²⁶⁾ Архивъ Ю. 3. Р. VII. I с. 316.

²⁷⁾ Źródła V с. 131 (цифра козацьких домів 150 тут, очевидно, хибна, Канів не міг разом мати

несповна 300 домів всього (140 послушних).

²⁸⁾ Źródła dz. V c. 132 i. 136.

²⁹⁾ Vol. legum II c. 401.

³⁰⁾ Постанови 1607 р.: ustawujemy, aby ludzi swowolni, kozacy zaporozcy w dobrach naszych mieszkający iurysdycyey starostow naszych y podstaroscich ich, *a którzy w dobrach panow* tak duchownych iako y swieckich, tedy iurysdycyey panow dobr onych podlegali (Volum. legum II c. 447). Постанови 1609 р., з покликом на постанову 1607 р.: iednak mimo tę konstytucyą y dawne zwyczaie wielkie bezprawie y swywołą ci kozacy czynią, (nie) tylko to zwierzchności starostow naszych y *panow swych* nie przyznawaia, ale hetmany swe y inszą formę sprawiedliwości swey mają i низше: Miasta też nasze y mieszczenie chcemy aby się pod ich iurysdykcyę nie podawali y synom swoim tego czynić nie pozwolali (с. 465). Пор. конст. О swywoли украиней 1607 р. (с. 443, див. ще низше).

³¹⁾ Жерела VIII с. 174.

³²⁾ Prawie zapomniawszy wiary y poddanstwa udzielną sobie rzeczpospolitą stanowią. Ukraina wszystka iest od nich scholdowana. W miastach y w miasteczkach i. kr. mosci wszystek rząd, wszystka władza przy kozakach — Жерела VIII ч. 178.

³³⁾ Деклярації 1619 р. Pisma żólkiewskiego с. 330 і далі, про сї постанови низше.

³⁴⁾ Жерела VIII ч. 153 (1622).

**КОЗАЦЬКИЙ УСТРІЙ І ПОБУТ КІНЦЯ
XVI І ПОЧАТКІВ XVII В.: ОРГАНІЗАЦІЯ
НИЗОВА, СІЧ, ЧИСЛО КОЗАЦЬКОГО
ВІЙСЬКА, ЙОГО ОРГАНІЗАЦІЯ, ЙОГО
ПОДІЛ, СТАРШИНА КОЗАЦЬКА,
КОЗАЦЬКА КАНЦЕЛЯРІЯ,
ТЕРМІНОЛЬОГІЯ, ВЛАСТЬ
ГЕТЬМАНСЬКА, РАДА, ЇЇ ПРАКТИКА,**

ШЛЯХТА В КОЗАЦЬКІМ ВІЙСЬКУ.

При кінці XVI в. козачина в своїй організації поступила вже досить далеко. Кореспонденція з рр. 1594-1600 і дорогоцінні записки Лясоти з його подорожи на Запороже 1594 р. рисують її досить докладно ¹⁾. Доповнивши їх вказівки з інших сучасних пізніших записок можна виробити собі вже досить повне поняття про форми тодішнього козацького устрою й козацьке життя, як воно в цих формах розвивалося.

Головна вага цієї організації далі лежить на „Низу”, і тут, на свободі від зверхніх впливів і перешкод, головню розвивається цей організаційний процес.

Центром козачини Січ, що в 1594 р. була на острові Базавлуку, над Чортомликом, „або як вони називають — на Чортомлицькій Дніприщю” ²⁾. Вона розпоряджала козацькими силами Низу і тою козацькою людністю, що

„сидять по містах і селах, а признають ся до Запорожців”³⁾; через те „мала великий авторитет не тільки на Україні, але і в цілій Польщі⁴⁾. Чисельні сили її Лясота літом 1594 р. рахував так: коло трох тисяч мобілізованого війська на Низу, а кілька тисяч можна мобілізувати з козачини, що була під зверхністю запорожського війська, а сиділа на Україні⁵⁾; в моменти його приходу 1300 козаків були в поході з гетьманом на чолі, 400 козаків було розложено в засідках, в чагарниках і очеретах, на татарській переправі, де вони підстерегали Татар; решта в Січи і в ріжних пунктах Низу⁶⁾. Сама козацька старшина в листі до цісаря рахувала козацького війська для далекого походу 6 тисяч — „старих козаків, вибраних людей”, окрім козацької хліборобської людности „в пограничних краях”⁷⁾. При тім були ще ватаги козацькі, до яких Запороже не признавалось — „не знало їх і знати не хотіло”

8). Коли в козацькій війську під час кампанії 1596 року було по польським звісткам коло 10 тис. ⁹⁾, то загальний козацький контінгент в 1590-х роках певно треба рахувати більше як удвоє. Добре ознайомлений з українськими справами біскуп Верещинський, фантазуючи про хрестовий похід на Крим з козаками, рахує козацькі сили на 20 тис. ¹⁰⁾.

Військо козацьке досить добре споряджене і організоване. На Січи розложена козацька гармата; приїзд і виїзд послів салютують гарматними стрілами. Є й музика військова. Коли Лясота з козацькими послами виїздив з Січи, загреміли військові барабани й труби, залунали вистріли з гармат ¹¹⁾. Рішення йти на війну з Татарами, прийняте військовою радою, було салютоване теж військовою музикою й стрільбою ¹²⁾. Під Києвом ми бачили козацьке військо на човнах теж з музикою. В реєстрі 1601 р. бачимо військових сурмачів, трубачів і

довбишів ¹³). Мабуть був і скарб військовий, де в запасі були різні річи (Лясота дістає в дарунку шубу з куниць і шапку з чорних лисиць) ¹⁴). Була своя флотилія, з самодільних чайок і забраних від Турків кораблів: Лясоту з послами відправили на турецьким „сандалі” ¹⁵). Був кінський ремонт: не тільки літом, а й зимою перегодовували ся в степах козацькі табуни — Лясота каже, що місцем пробутку їх служив острів Хортиця ¹⁶).

Військо ділить ся на полки, кождий з пятисот козаків; на чолі полку полковник ¹⁷). Полк ділить ся на сотні, кождою командує сотник. Сотні складають ся з десятків, з отаманами на чолі ¹⁸). Порядку в війську пильнують „осаули”, штабовці гетьмана — вони скликають напр. козаків на раду, і Лясота прирівнює їх до „ляйтнантів” ¹⁹). Досить докладну схему козацького війська на порозі XVII в. дає нам записка про виплату „жолду” Запорожцям на

ливонську війну ²⁰). Тут вичислені: „гетьман”, „обозний”, „писар”, чотири „полковники”, вісім „осаулів”, 20 „сотників”, 152 „десятники”, 16 „прапорників, сурмачів, довбишів (bembenicze), трубачів”, 1799 рядових („чорних пахоликів”), 12 пушкарів, 20 фурманів; всього 2032 люда. Значить: чотири полки по 500 чоловіка (приблизно) в кождім; полк складається з п'яти сотень, сотня має неповний десяток курінів або десятків, з десятниками або отаманами на чолі. Та се був рахунок офіціальний, а в дійсности в полку і тоді бувало більше ніж по 500 душ — очевидці рахували козаків в ливонській війні на 4 тис. ²¹), а пізнійше з розростом козачини, поруч офіціальних полків були ще так сказати надзвичайні полки, і в полках по кілька тисяч козаків — напр. в Хотинській битві рахується 11 полків, в кождім від 1600 до 4000 тис. козаків ²²). При кождім полку є корогва, сурмач, довбиш, трубач (яка різниця між трубачем і

сурмачем, се неясно); вісім осаулів були правдоподібно при гетьмані всі, як його адютанти і штабовці. Гарматою завідує обозний, в ранзі полковника. Канцелярію веде писар. Цифри платні дають понятє про відносини сих рангів: гетьман має 120 зол. на чверть, полковники і обозний по 30, осаули по 26, сотники по 15, писар тільки 10, „десятники” по 9; пушкарі по 12, музиканти і прапорники по 8, козаки рядові по 7, фурмани по 3.

Як бачимо служба писаря цїнила ся дуже невисоко в порівнянню з воєнними урядами, хоч як важне було становище сього канцлера війська. Він виготовляє й контрасігнує всі важнійші листи, що виходять від імени війська: „Иванъ Кречковичъ, писарь войсковый, именемъ всего войска", як читаємо на грамоті Косинського 1593 р. ²³). Переважно маємо листи писані польським властям і по польски, в звичайнім тодішнім епістолярнім стилю. Але є

грамоти й листи українські ²⁴). Крім підписів вони стверджують ся військовою печатю ²⁵). Найдавніший досі описаний оригінал, з печатю війська запорозького, маємо з р. 1603 (гетьмана Крутневича); печатка має відтиск на папері козака з написом наоколо: „Печать войска запорозького” ²⁶).

Військо козацьке в своїх листах, грамотах титулує себе звичайно „військом запорозьким”, залюбки теж зве себе „рицарством запорозьким”, або „рицарством війська запорозького” ²⁷), а в грамоті Микошинського 1594 р., переданім нам в німецькім перекладі Лясотою, зветься воно „вільним військом запорозьким” ²⁸). Ся остання титулятура без сумніву добре передає погляд козаків на себе, зазначений вище — як на самостійну політичну силу, що сама виключно собою розпоряджає і ні від кого не залежить ²⁹). Вони продають свою службу сусіднім володарям, як польському

королеви так і иньшим, але коли в своїх листах звуть себе „нижайшими слугами” короля, цісаря, чи кого иньшого, то се з їх боку тільки етикетальна формула — й на такі етикетальні гречности, що нічого не коштують і до нічого не обов'язують, козачина була дуже щедра. Але коли в 1620 роках польське правительство занадто доїло їй пригадками, щоб не нарушала своїми походами згоди з Турками, військо козацьке дало кінець кінцем таку відповідь: „Знаємо, що король помирив ся з цісарем турецьким — але не ми!”³⁰⁾.

Себе між собою козаки титулюють товаришами (термін прийнятий і в польськiм війську) — напр. в листі 1597 р. гетьман Василевич просить польську адміністрацію показати довіре „товаришам нашим К. Підвисоцькому і Г. Рожі”³¹⁾. Уживана й назва „товариства” для означення певної частини, або цілого війська — Байбуза напр. скаржив ся за погромленне „товариства

нашого” ³²). З польської сторони в гречних зносінах титулюють їх „молодцами”, або „панамі молодцями” (panowie mołojcy) ³³).

Вибраний військом старшина титулується „гетьманом” або „старшим”. Гетьман — титул не офіціальний: се слово уживається широко в сучасній українській і польській суспільності в значінню головного начальника, і такий титул прикладається до іменованих правительством і виборних шефів козачини: гетьманами титулується і Оришовский, і брати Ружинські, і козацькі ватажки з власної ініціативи і виборні вожди козаків 1590-х рр. ³⁴). І самі шефи козацькі титулюють себе гетьманами, навіть в офіціальних листах, навіть в зносінах з польськими властями — напр. Полоус підписується в своїм листі до кн. Радивиля: Phiedor Polous hetman woyska zaporożkiego y wszystko rycerstwo ³⁵); Шаула в листі до кн. Ружинських: Mathwiey Sawla Hethman i wsze

RyczersthwoZaporowskie; ³⁶⁾ Василєвич в своїм універсалі до української шляхти: Ihnath Wasilowicz Hetman ze wszitkim woiskiem zaporowskim; Байбуза в листі до канівського підстарости: Tychon Baybuza Hetman wssitkiego woyska Zaporoskiego ³⁷⁾; Микошинський в повновласти послам до цісаря теж титулує себе гетьманом ³⁸⁾. Не беру в рахубу Наливайка, що в своїм листі до коронного гетьмана і короля титулує себе гетманом ³⁹⁾ — але й Кішка в листі до короля 1600 р. титулує себе так само ⁴⁰⁾. Але король в відповіді називає його тільки старшим (Starszemu i rycerstwu woyska zaporożkiego) ⁴¹⁾, і сим скромнійшим титулом часто титулують себе козацькі вожди і самі, напр. Лобода в листі з поч. 1596 р. — Hrehory Loboda starszy nad woyskiem zaporożskim y wszystko Rycerstwo Zaporoskie, і тойже Байбуза в листі до гетьмана польного ⁴²⁾. „Старшим” називає козацького начальника і конституція 1601 р. Отже se quasi

— офіційний титул.

Старший вибирається військом, і сим правом вибирати свого шефа військо дуже дорожить. Тільки крайнім опортунізмом, бажанням за кождо ціну дістати поміч від правительства і нею побити противну партію подиктоване було прошенне Байбузовців в їх боротьбі з Полоусовцями, щоб правительство дало їм старшого від себе. Коли правительство, сповняючи соймову постанову, хотіло в комісіях 1617-9 рр. добити ся, щоб військо приймало старшого, іменованого королем чи гетьманом, військо противилося тому дуже завзято. В деклярації 1617 р. вони стоять при тім що старший їх має бути вибраний „нами самими, ніким иньшим”, тільки затверджений правительством ⁴³). А хоч при переговорах 1619 р. не вважали можливим так боронити сього принципу, обминаючи конфлікту з правительством, одначе в дійсности не вважали

можливим приймати накинених їм старших, і на практиці в війську міг розпоряджати тільки такий старший, якого військо хотіло.

Справи військові сей виборний старший порядкує без огляду на офіціальних шефів козачини: в переговорах з козаками 1594 р., в їх нарадах ніде нема згадки про те, що козаки рахували ся з гадками чи з самим тільки істнуванням таких шефів; для них вони, як я вже сказав, були тільки посередниками в зносинах з польським правительством — та й то тільки часом, коли такого посередництва було треба. Натомісць невідмінним учасником всяких справ являється саме військо, через свою раду. Сей принцип зазначує й звичайна формула гетьманських листів, де поруч самого гетьмана згадується звичайно й військова старшина й військо („з усім військом запорозьким”). Як взірець особливо докладної формули послужить вам лист гетьм. Кішки з 1600 р., де на

закінченню фігурує: „Самійло Кішка гетьман, полковники, сотники і все рицарство вашої кор. мил. війська запорозького”⁴⁴).

Оповідання Лясоти досить докладно знайомить нас з практикою козацького народоправства⁴⁵).

Справи обмірковуються або в тіснійшій раді старшини — прибічній раді гетьмана, або на раді загальній. ту і другу Лясота зве „колом” — може бути, що вона так звала ся дійсно, по аналогії „кола рицарського” у польського жовнірства, але се рівнозначне і з „військовим кругом” донських козаків, і відповідає реальному виглядові ради, що мала форму круга, в центрі якого стояла старшина. Всі вайжнійші справи дають ся на рішення загальній військовій раді. Звичайно скликає її гетьман, збираючи через своїх осаулів все військо, яке є на місці. Але вона збирається часом і з власної ініціативи. Коли виникають труднійші питання під час наради, рада для

докладнішого обмірковання делегує або делегатів з поміж себе або старшину — тіснішу раду, яка результати своїх нарад предкладає загальній раді. Загальна рада розбивається таким чином на дві ради — тіснішу й ширшу раду демосу, що жде докладу тіснішої ради ⁴⁶). Буває однаке й так, що рада загальна рішає справу, не ждучи докладу тіснішої ради, й накидає своє рішення їй. Взагалі на раді демос поводить ся супроти старшини вповні вільно й безцеремонно, і ся похопність війська зараз радити над усім загальною радою, піддаючи ся легко самогіпнозу юрби — була слабкою стороною козацької організації; вона однаке з часом ослабла трохи. *Ultima ratio* — гетьман зрікається проводу, то значить ставить питання про довіру. Рішенець обявляє ся криком і киданням шапок. Докладнішого рахування голосів, або констатовання більшості нема —

се міркуєть ся на око. „Як вибирається гетьман без порядку ⁴⁷⁾, не подачею голосів, а самим криком і киданнем шапок на кандидата, так і позбавляється влади часто капризом черни", каже пізнійший Собєский ⁴⁸⁾. В принципі рішення, очевидно, має бути одноголосним, і більшість силкується прихилити до своїх гадок незгідних з ними, навіть погрозами й терором. Форм представительства нема. Взагалі своєю примітивністю й хаотичністю військова рада сильно пригадує старе українське віче ⁴⁹⁾.

Між старшиною і між тою верхньою верствою козачини, що була її офіціальним і неофіціальним штабом, і в сїм часі було ще чимало різних шляхетських осіб. Байбуза, нарікаючи на Полоусові своєвільства, що він побив козацький відділ з 120 чоловіка, висланий під проводом осаула Скалозуба на татарські перевози, згадує, що при тім погинуло „уцтивих шляхтичів, дійсно значних, до кількадесять

чоловіка”⁵⁰). Не кажучи про різні шляхетські одиниці скомпромітовані в козацьких рухах 1590-х років⁵¹), бачимо ми на чолі козацтва родовитих шляхтичів українських, як Байбуза, Кішка. І двадцять літ пізніше між козацькими делегатами при переговорах з польськими комісарами стрічаємо цілий ряд шляхетських імен, українських і польських⁵²). В делегації, правда, могли вони вибирати ся з огляду на їх завдання — переговорювати ся з польськими панами; але нема сумніву, що шляхетського елементу в верхній верстві козацькій було таки досить.

Примітки

¹) Як вище було сказано, Лясота їздив агентом від цісаря на Запороже, щоб заохотити козаків до діверсії на Татар; він був в Січи від 9/VI до

2/VII 1594 і досить докладно описав сю подорож і свої переговори з запорозьким військом в своїм дневнику, що обіймає pp. 1573-1594. Оповідання сухе, без прикрас; Слезак родом, Лясота дещо розумів з українського, наводить українські вирази, але часто польонізує їх, або підмінює польськими. Його дневник видано в р. 1866 п. т.: *Tagebuch des Erich Lassota von Steblau, herausg. von R. Schottin* (по сьому виданню цитую); російський переклад з коментарем Ф. Бруна: *Путевыя записки Эриха Лассоты*, Спб., 1873, і в *Мемуарах относящихся къ исторіи Южной Руси*, виданих під ред. Антоновича, кн. I (1880).

2) Лясота с. 210.

3) Ibid с. 216.

4) Ibid. с. 219.

5) Ibid. с. 216.

6) Ibid. с. 210.

7) *Ausserhalb des Landsvolkes an Gränzen* с. 222.

⁸⁾ Listy с. 66.

⁹⁾ Див. вище рахунки війська під Лубнами, по великих стратах в попередніх битвах. Таким чином рахунок Хлопіцького, що козацького війська може бути 8 до 10 тис. (Лясота с. 216), не був властиво неправдивий, хоч Лясота його й збиває: таке військо, без сумніву можна було зібрати, добре сипнувши грошима і не роблячи дуже великого розбору.

¹⁰⁾ Лист друк. в додатках у Стороженка с. 314.

¹¹⁾ Ор. с. 223, пор. 210.

¹²⁾ с. 214.

¹³⁾ Див. низше с. 282.

¹⁴⁾ с. 220 (інакше каже Папроцкий, див. с. 292).

¹⁵⁾ с. 223.

¹⁶⁾ с. 210.

¹⁷⁾ Хлопіцький ein Polkownik, das ist ein bevehlshaber über fünf hundert Man — с. 220, пор. лист Саська з 1595 р. що підписав ся на нїм „połkownik woyska zaporoskiego” — Listy с. 64,

полковники на листі Кішки 1600 р. — як низше. Супроти сього Куліш непотрібно доводив, що полковників козацьких в тім часі не було (Ист. возсоед. II с. 37-8) — на тій підставі, що їх нема в листі Косинського. Але можливо, що уряд сей що йно виробляв ся тоді, й згадуєть ся досить рідко.

¹⁸⁾ Сасько Федорович і Ничипор unsers Kriegsvolcks bevehlshaber über hundert Man — Лясота с. 222; сотники в листі Косинського 1593 р. — див. далі; „сотник войска... козаковъ гетмана Лободы” — в процесі 1596 р. (Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 35), сотні й сотники Наливайкові — Ист. возсоед. II, дод. с. 437. Десятки з отаманами в реєстрі 1581 р. — Źródła XX w. 154 і вище с. 155-6. „Атаманья” в цитованім листі Косинського, пор. лист Байбузи — Listy ч. 60; в згаданім процесі 1596 р. Ганський „ся озываль атаманом сотни того то Слуцкого”, нарешті полковники, сотники й

отамани — в листі Кішки 1600 р. — Жерела VIII ч. 72.

¹⁹⁾ jassawuli, welches bevehlshaber undt etwan wie Leuttenand mächten gerechnet werden Лясота с. 214.

²⁰⁾ Кіевская Старица 1886 кн. 2, пор. Górski Historya piechety с. 243; сей другий реєстр трошки відмінний, десятників тут 157, і є ще иньші ріжницї в цифрах: платні гетьману 200 зол., осаулу по 25; при кінці; pro plumbo, pukere pихidario 500 fl., pro pannis 12.640 fl.

²¹⁾ Див. низше.

²²⁾ Жерела VIII с. 250

²³⁾ Архивъ Ю. З. Р III. I с. 56.

²⁴⁾ Напр. досї найдавніший з гетьманських листів — Микошинського з 1586 р. (Listy с. 34), згаданий лист Косинського 1593 р., грамота Крутневича з 1603 р. (К. Стар. 1898, I).

²⁵⁾ Dessen zu urkundt und mehrer gewissheit haben Wir unsern gesandten diesen volmachtbrieff

mitgeben, somit unter des Kriegsvolcks Insigill
verfertigt und von unserern schreiber Liew
Woronowic mit eigner Handt unterschrieben
worden — повновласть послам у Лясоти с. 222.

²⁶⁾ К. Старица 1898, I с. 3.

²⁷⁾ Напр. лист Байбузи 1598 р.

²⁸⁾ Ich Bochdan Mikossinssky hauptmanu der
Zaporoser sampt der ganzen Ritterschaft des freyen
Zaporosischen Kriegsvolcks — с. 222.

²⁹⁾ Вище с. 140.

³⁰⁾ Жерела VIII ч. 179.

³¹⁾ ркп. бібл. орд. Замойского.

³²⁾ Listy с. 89. Се те, що Лясота перекидає
словом gesellschaft (напр. с. 210, 216 й ин.).

³³⁾ Напр лист С. Батория з 1578-9 р. — Acta S.
Batorei с. 131,136, Претвичи 1596 р. — Listy с.
55, Замойского з 1600 р. — іб. ч. 74, короля з р.
1620 — ркп. бібл. Замойского й ин.

³⁴⁾ Гетьман Оришовский напр. в листі Батория
— Acta S. Batorei с. 436, у Бельского с. 1360 і в

процесі 1586 р. — Архивъ VII. I ч. 35; гетьман М. Ружинський — в протесті київського магістрату, Архивъ III, I ч. 7; гетьман Лобода — напр. в листах Острозького (Куліш Ист. возсоединенія с. 431 і д., Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 26,35.

³⁵⁾ Археограф. сборникъ VII ч. 39.

³⁶⁾ Listy с. 48.

³⁷⁾ ркп бібл. Зам.

³⁸⁾ Лясота с. 222.

³⁹⁾ „Семерій Наливайко запороский гетман” в листі до коронного гетьмана 1594 — Listy ч. 41, Semery (хибно надруковано: Semexy) Nalewayko Hetman i wszystko rycerstwo в листі до короля 1596 р. — Broel-Plater II с. 218.

⁴⁰⁾ Жерела VIII ч. 72 (див низше).

⁴¹⁾ Ibid. ч. 73.

⁴²⁾ Tichon Baybuza starszy, atamany y wszystko woisko Zaporozske -Listy с. 60.

⁴³⁾ Pisma Żółkiewskiego с. 32.

⁴⁴⁾ Жерела VIII ч. 72.

⁴⁵⁾ Тексти наведу зараз низше.

⁴⁶⁾ У Лясоти виходило б, наче старшина умисно усувала ся чи усувана була з загальної ради — немов би на те, щоб не стісняти її в нараді; але з иньших оповідань такої практики не знаємо, і можливо, що він не порозумів сього явища. Пор. оповіданне польських комісарів 1619 р. про те, як рада, з огляду на неможливість вести дебати в повній раді, дозволила, щоб гетьман з кількадесятьма иньшими старшинами вийшов з ради і вів переговори з комісарами осібно.

⁴⁷⁾ Tumultuario modo.

⁴⁸⁾ Commentarii c. 113.

⁴⁹⁾ Впливи конфедераційних практик жовнірських, теж досить правдоподібні, очевидно, пішли в тім же напрямі.

⁵⁰⁾ Listy c. 89.

⁵¹⁾ Див. мої матеріали до іст. коз. рухів.

⁵²⁾ Pisma żółkiewskiego c. 322, 339, іще див.

низше.

**КОЗАЦЬКИЙ УСТРІЙ І ПОБУТ КІНЦЯ
XVI І ПОЧАТКІВ XVII В.: ОПОВІДАННЯ
СУЧАСНИКІВ ПРО КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО
І КОЗАЦЬКИЙ ПОБУТ: ЛЯСОТИ,
ПАПРОЦКОГО, ГАМБЕРІНІ, ЯКУБА
СОБЄСКОГО, СТАРОВОЛЬСКОГО,
БОПЛЯНА — ЗАГАЛЬНА
ХАРАКТЕРИСТИКА, МОРСЬКІ ПОХОДИ,
ВИБОРИ ГЕТЬМАНА І ГЕТЬМАНСЬКА
ВЛАСТЬ, РЕПУТАЦІЯ КОЗАЦЬКОЇ
ВІДВАГИ; КОЗАЦЬКИЙ АСКЕТИЗМ,
ТЕОРІЯ ПРО ВПЛИВИ ЗАХІДНІХ
МОНАШО-РИЦАРСЬКИХ БРАЦТВ НА
ОРГАНІЗАЦІЮ СІЧИ.**

Подану вище загальну схему козацького устрою, витягнену з наших джерел, оживимо кількома образками з оповідань Лясоти й

иньших джерел.

„На Базавлуку, пише Лясота ¹⁾), мали козаки тоді свій табор. Кілька поважнійших вислано, щоб привитати нас іменем усього товариства, а як ми приїхали, дано багато вистрілів в гармат. Коли ми вийшли на беріг, нас провели зараз у „коло”. Тому що кілька день перед тим гетьман Богдан Микошинський на 50 човнах, і в них 1300 люда, вибрався на море, то ми в „колі” заявили, що ми дуже тішимося, заставши тут рицарське товариство в добрім здоровю, але що пана гетьмана нема на місці, і військо не все в зборі, то ми сим разом не хотіли б приступити до предмету нашого посольства, а воліли б відложити се до щасливого повороту гетьмана і иньших. Вони се прийняли з вдоволенням, і ми пішли в наші хижі — що вони звуть „коші”, — зроблені з очерету й накриті кінськими шкурами від дощу.”

„20 червня мали ми „авдієнцію” і передали

„колу” нам поручене. Потім вони попросили нас відійти і прочитавши публично переданий нами лист, зажадали, аби кождий з присутних висловив свою гадку. Коли ж на перше й друге жаданнє гетьмана всі мовчали, тоді, як у них звичай при важнійших справах — розділили ся вони й утворили два „кола” — в однім старшини ²⁾, в другім прості люде, те що вони звуть „чернь” ³⁾. Після довгих нарад чернь нарешті своїм звичайним криком рішила йти в службу його цїс. величеству і на знак того кидала вгору шапки. Прибігли зараз до другого „кола”, старшинського, і грозили ся йому, що коли хто буде тому противити ся, то вони тих покидають у воду й утоплять ⁴⁾. Але старшина зараз згодила ся, бо не могла противити ся черни: вона розяривши ся стає завзятою, гвалтовною, упертою, й не терпить противного слова. Старшини бажали тільки, щоб їм дали поміркувати з нами про кондиції, і вибравши 20

депутатів, закликано нас наново в „коло”. Депутати серед великого „кола” утворили мале „коло”, посідавши на землі, і по довгій нараді покликали нас до себе, і ми сіли серед них. Тоді вони заявили нам, що вони всі готові служити його цїс. велич. і жертвувати для нього своїм житєм. Против того щоб їм іти на Волощину, перейти за Дунай і впасти в Туреччину, вони не мали б нічого, але є тут багато трудностей, які стримують їх і стають на перешкоді. По перше — вони не мають коней, анї для себе, анї до гармат, відбігши їх: Татари останньої зими в сім поворотів забрали й погнали у них більш як дві тисячі коней, так що у них не залишилося і цїлих чотирох сот. Далі — з такою малою купкою — трома тисячами люду, вони не відважилися б іти на Волощину, бо не дуже вірять „господареви”, а Волохи по природі своїй народ несталий і зрадливий, і вони їх невірність добре знають. По третє — при такий малій нагороді і

непевности вони не можуть обов'язатися до служби так як ми того бажали і пустити ся в таку далеку путь. Вони ждали, щоб я пошукав способів дістати коней — чи не схотів би я вистарати їм кілька сот коней у воєводи браславського — для них і для гармат. Казали, що вони не мають звичаю служити на непевне і йти в похід; якби я іменем його ціс. вел. уложив з ними угоду, скільки їм буде на квартал на одного коня ⁵), то вони б з свого боку доложили старань щось зробити”. Коли Лясота запевняв їх, що служба їх не лишить ся без нагороди й заохочував таки йти в визначений їм похід — „вони свідчили ся Богом, що вони мають таку охоту послужити п. ціс. вел., — але я чув уже від них про ті труднощі й важні причини, які сим разом не дозволяють пускати ся в таку далеку путь. Щоб одначе його ціс. вел. посвідчити свій послух і прихильність, вони зараз готові послати своїх послів і дати їм

повновласть уложити умову що до їх удержання⁶⁾, а за той час самі пошукають собі коней, та й зараз не дармуватимуть, а покажуть й. цїс. вел. свою службу на морі”, і коли се буде в людських селах і погода послужить, вони нападуть на Кілію і Бабу — два визначні турецькі міста на Дунаю, або зруйнують Перекоп — головне місто кримських Татар, що лежить в 16 милях від них простою дорогою, а морем трохи далі”. На се одначе Лясота відповів намовами, аби козаки таки йшли зараз на Волощину, як того собі бажав цїсар, і з походу вислали до нього послів. Коли „ясавули” (начальники, яких можна прирівняти до lieutenants (намістників) обійшли велике „коло” і подали се до відомости всім, чернь знову пішла на бік і вчинила осібне „коло” і на нараді прийняла се, новим загальним криком⁷⁾ і киданнем шапок. Коли ми після сього виходили з „кола”, військо казало бити в барабани й труби

і дало десять вистрілів з гармат, а в ночі пущено кілька ракет".

„Але також самого вечера деякі неспокійні голови разом з богатшими козаками ⁸⁾ — як ловці звірини або хазяєва кораблів або „човнів”, ⁹⁾ звернули ся до простого народу і ходячи від куріня до куріня представляли їм далекість і небезпечність дороги і радили добре роздумати ся на тим, що роблять, аби потім самі не каяли ся: прислана нагорода мала й лиха і з нею не можливо пускати ся в таку далеку дорогу і в ній утримувати ся (бо між ними є багато бідних товаришів) — що вони почнуть з такими грошима і що перше почнуть купувати — хліб на прожиток чи коня? його ціс. вел.може завести їх в далекі сторони, а коли їх уже не буде йому потрібно — відправити з чим небудь, тим більше що вони не мають від нього нічого певного — ніякої письменної, печатями ствердженої умови. Такими й иньшими

подібними словами простий нарід був дуже
рострівожений і коли другого дня, себто 21
червня, раннім ранком, вони зійшлися знову в
„коло”, вони вже говорили зовсім инакше: що
на такі непевні річи вони ніяк не можуть і не
хочуть пускати ся, до того ще й не знають, чи є
дійсно гроші чи ні, і хто їм платитиме, бо до них
не прийшло ніякої грамоти від й. ціс. вел. і на
обіцяну в будущім нагороду чи дарунки нема
ніякої письменної безпеки. І вислали до нас,
до нашого помешкання кількох, щоб оповістити
нас про се все”. Лясота на се відповів, що гроші
може зараз передати, скоро тільки вони
приймуть пропозицію, і показав свою
інструкцію з цісарською печаткою. „Вони з сею
відповідю вернули ся в „коло”, але воно
зіставало ся при своїм. Тоді гетьман з кількома
найвизначнійшими людьми — між ними й
Лобода, що був гетьманом перед ним, і при нім
зруйновано Білгород, — почали просити й

умовляти, аби добре роздумали, що роблять, та не відпихали предложену їм цісарську ласку й пропозицію, яку повинні вважати за велику честь для себе: вони осмішать себе зовсім, коли не візьмуть участі в такій похвальній „імпрезі” проти відвічного ворога християнського імени і не приймуть пропозиції, зробленої їм ласкаво таким високим потентатом. Коли ж вони й далі трималися свого рішення, — гетьман розгнівався й скинув ся перед „колом” з своєї влади — зложив гетьманство, кажучи, що коли вони так мало вважають на свою честь, славу і добре ім’я, то він не хоче більше бути їх гетьманом, і на сім „коло” розійшло ся”.

„По обіді ясаули скликали знову товариство ¹⁰⁾ в „коло” — часом навіть уживаючи до сього й київ, і тоді вони насамперед почали просити Микошинського, аби знову прийняв гетьманство, і він се вчинив. Потім було багато говорено про Хлопіцького ¹¹⁾ досить дивних

річей, між иньшим — що він своєю фальшивою заявою увів у помилку не тільки його ціс. вел., але їх і нас. Деякі отверто говорили, что його треба б кинути в воду, — тим навели на нього не конче добрий настрій”¹²⁾).

„23 червня рано зібрали ся вони в „коло” і прислали до нас, до нашого помешкання кількох депутатів і поясняли нам, що ми не повинні сього розуміти так, ніби вони не хочуть послужити його ціс. вел., але ми самі знаємо, що вони не мають коней — якби не се, вони б себе показали. На се я заявив бажаннє уложити умови, на яких би ми прийшли до порозуміння, й предложити „колу”.

„З сим вони пішли знову до товариства, переказали мої гадки, і з тим вони розійшли ся. Я уложив умови, і вони те саме зробили з свого боку — на письмі уложили, на яких умовах вони вступили б у службу й. ціс. вел. Так що коли я пополудні прийшов у коло, вони не хотіли

чекати, аж я передам їм мої умови, але зараз прислали кількох з поміж себе, жадаючи відповіді на свої умови, подані на письмі”.

Козаки в своїх умовах, представивши, які послуги вони вже зробили цісареві (такий характер надають вони сим разом своїм останнім походам на Турків і Татар), зістають ся при своїм, що в Волощину вони підуть не инакше, як діставши категоричне приреченне що до платні, і для того бажають вислати своїх послів до цісаря, а тим часом вчинять похід на Крим. Лясота, побачивши, що нічого більше таки не добеть ся, мусів кінець кінцем згодити ся на се, й як нагороду за походи, вчинені мовляв для цісаря — передав їм привезені гроші.

„24 червня в відкритім „колі”, серед котрого застромлені були й повівали цісарські корогви, передав я їм сі сім тис. дукатів золотом. Вони зараз розстелили кілька татарських „кобеняків”

13) або плащів, які вони звичайно носять, висипали на них гроші й поручили кільком старшинам їх порахувати. Я по сім вернув ся до свого куріня, а вони ще зоставали ся разом довший час. В дальших днях вони дуже пильно сходили ся в „коло” і нарешті урадили вислати Хлопіцкого не до його ціс. вел., а до в. князя московського, а на його місце вибрали й вирядили Саська Федоровича і Ничипора, аби вони разом зо мною їхали до його ціс. вел. і з ним уложили угоду що до їх служби й заплати”. Повновласть козацьким послам виглядала так: „Я Богдан Микошинський, гетьман запорозький, з усім рицарством вільного війська Запорозького сим посвідчаємо, що ми сих наших послів: Саська Федоровича і Ничипора, нашого війська сотників за нашим відомом і згодою в нашім рицарськім колі вирядили, даючи їм повну силу і власть з його ціс. величеством, нашим ласкавим паном, умовити

ся в наших справах і просимо покійно їм у всім
виріти, як і нам, всьому війську, а сим листом
нашим під нашим рицарським словом
заявляємо, що ми рішучу постанову, яку згадані
наші послы з його ціс. вел. зроблять і учинять, у
всім приймемо і додержимо без усякого
противлення. На посвідченне і ліпшу твердість
дали ми послам нашим сю грамоту, скріпивши
її військовою печатю і підписом власноручним
писаря нашого Льва Вороновича. Дано в
Базавлуку на Чортомлицькім рукаві Дніпровім,
3 липня 1594 р.”¹⁴).

Побутові риси, розсипані в сих повіданнях
Лясоти доповнимо иньшими.

В книжці Папроцкого виданій в 1599 р.
знаходимо такі відомости про козаків: „Єсть
місць кілька або островів широких на ріці
Дніпрі, більш уже в татарських, ніж подільських
сторонах (що належать польському королеви).
Там сливе за нашої памяти почали їздити люде

рицарські, аби пробувати щастя з Татарами-поганами, а потім до них почали удавати ся такі люде, що в Польщі щось негарне вчинили або наброїли: там собі знайшли захист, і що далі то більше їх туди зіздило ся. Перше як їх було кілька сот, то здавало ся богато; а тепер уже і по кілька тисяч їх знайдеть ся. Однече богато і молодиків бездоганних, хоч не богатих ¹⁵⁾ їздить туди, щоб привчити ся до рицарського діла, і з панят з Руси, Поділя, Польщі чимало заїздить між них, бо добре можна між ними вишколити ся в порядку і чуйности рицарській. Русаки звуть їх козаками запорозькими, від порогів, — а иньші звуть їх низовими козаками, бо низько, при кінці ріки Дніпра мешкають. Мають на тих островах богато стрільби і стражу там тримають завсїди, коли йдуть на війну на Татар або Турків. Часами у всім мають великий достаток у війську своїм, бо з усіх сторін до них привозять селяне, а вони платять їм чим ті

схочуть — кіньми, волами, иньшим добутком, а також грошима. А хоч мешкають на ґрунтах татарських, Татари їх не можуть перемогти, навпаки — дари їм великі дають, щоб тільки з ними мати спокій. І з Москви, від в. кн. московського що року мають упоминки, а як би їм не дано, шкоди б великі чинили в його землі. Мають багато лосів, серн, коней диких, звіру чорного, риби дуже багато особливої — її печену та печінки звірячі їдять часом замість хліба. Скарбів ніяких не мають, а як кому хочуть щось подарувати, беруть на борг від котрогось найзаможнішого господаря між собою, а потім віддають, або складають, як їм дістанеться якась здобич, а потім виплативши те що військо завинило, решту пускають в рівний поділ, і кождий своїм шафує як схоче. На зиму розходяться по селах подільських і волинських, чекаючи весни, а потім сходяться знову на свій остров, а звідти йдуть до країв

поганських або куди захочуть”¹⁶).

Варто також навести де що з оповідання про козаків, що списав Гамберіні з уст якогось козацького ватажка (*capitano*) коло р. 1584¹⁷): Одні козаки служать королеви і пробувають на островах, під властю гетьмана, стережучи границь від Татар, є їх 1500; иньші то зайди, в значній мірі шляхтичі з сусідніх земель, що займають ся грабованнем земель турецьких і татарських, і вертають ся потім до дому; постаравши ся, можна з таких зайд зібрати 14 до 15 тис. вибраного, добре узброєного війська, жадного більше слави, як користи, готового відважити ся на всяку небезпечність. Зброя їх — шаблі й кілька рушниць — з них вони ніколи не хиблять. Добрі вони до війни кінної і пішої, а звуть ся козаками, бо легкі як кози і живлять ся чим небуть в курінях з галузя, критих очеретом. Живуть з рибальства, ловецтва і здобици татарської. Не їдять хліба ніколи, а пють воду.

Серед козаків служебних (реєстрових) є всякого народу: Поляки, Німці, Французи, Іспанці, Італійці, різні утікачі — провинники. Тут мають такий добрий захист, що ніяка людська рука їх не здобуде; при тім визначають ся незвичайною солідарністю. Живуть на островах: як їх мало — то на однім малім, як намножить ся — переходять на більший. Дерев там багато, і вони так уміють себе оборонити засіками, що й зимою, як Дніпро замерзне, не боять ся ніякого ворога; для більшої певности вирубують наоколо лід і з нього роблять рід валу. А літом ріки не можна перейти, та ще по обох боках тягнуть ся великі болота на багато миль, так що тих островів не тільки не можна здобути, але й знайти, хто не знає дороги. Козаки також добре дають собі раду на морі, мають усякі човни й їздять грабувати чорноморські побережа.

З пізнійшої характеристики козацького життя, поданою Якубом Собєским, що багато бував

між козаками особливо в Хотинській війні 1621 р., виймаю кілька подробиць про козацький устрій:

„Найвищу власть над військом має гетьман. Замість яких небудь відзнак носить він палицю з комишу. Виберають його без порядку, не подачею голосів, а тільки криками і киданням шапок на кандидата, і також часто капризом змінної черни позбавляється він уряду. Але доки він на уряді, має власть над життям і смертю кожного козака. На другім місці по ній що до поваги стоять чотири військові радники (*consiliarii*) звані асаули, і легат, що зветь ся наказним гетьманом (*substitutus praefecti*). Далі йдуть начальники обозу, гармати, полковники. Потім сотники і генеральний писар (*publicus notarius*), що записує їх платню і видатки, і пише листи до короля і панів, порадивши ся з монахами грецької віри. В місті Терехтемирові, в Київському воєводстві, наданім їм за вірні

заслуги річею посполитою, на память вдячности, — під завіданнем гетьмана і осавулів переховують ся їх привилеї, армата ріжна, здобич принесена з зруйнованих турецьких городів, ріжний воєнний припас і королівські корогви, що посилають ся їм королями польськими з особливої ласки, на знак своєї зверхности, всякий раз як вони ідуть на службу річипосполитої¹⁸).

„Коли трапляється ся якось важна справа військова, гетьман скликає на збір всю чернь. Насамперед він кілька разів поклонивши ся перед громадою, надавши лицю своєму вираз поважання і смиренности, виступає на призначене йому місце і знявши шапку, стає під розпущеним королівським прапором. Тільки він і чотири осаули стоять, а всі наоколо сидять, і так в промові повній чемности він викладає справу, яка прийшла під обряду. Потім збиває закиди, коли які небудь підносять ся против

нього, або покірно просить у війська якоїсь ласки для себе. Тим способом одержує він нагороди, які дістає, і просить їх собі у громади. Коли вона відмовляє, він зносить всякий каприз її з незвичайним поважаннем в голосі і в постанові. Поки говорить гетьман до них, слова його вислухують ся в повнім мовчанню. Потім висловляють свої гадки — викрикують їх то ті то сі”¹⁹).

В малознаній і рідкій брошюрі *Eques Polonus* Старовольского (з 1628 р.) чимало цікавих подробиць особливо з воєнного життя козацького. Хоч вони не мають такої безпосередної свіжості і місцями носять сліди певної схематизації, але безперечно мають в собі вповні реальний підклад.

„Раннєю весною, коли сніги починають сходити з степів, кожний охочий до воєнної слави, спорядивши човна і припас, їде Дніпром до козацьких островів, а там їх вожд набирає

військо з сих приходнів: здатних каже писареві вписати в реєстр, а нездатних відправляє до дому, забравши принесені ним припаси. Прийнятих роздає під власть десятників (отаманів): їх вони слухають, доки не змінить ся їх зайняте або становище. Гетьман вибираєть ся з поміж них і зістаєть ся на уряді, поки фортуна служить; як він розумний і знає своє діло, то він до смерти все потверджуєть ся на своїм уряді полковниками, так як полковник сотниками, а сотники отаманами ²⁰⁾. Не беруть в сїм участі, так само як і в деяких иньших нарадах, новики (новобранці) ²¹⁾ — аж до трох літ; за сей час вони сповняють ролю слуг і коли що наброять, поносять від своїх отаманів тяжкі кари. Таких новиків отаман, окрім девяти старих вояків, має під собою тридцять, а иноді п'ятдесят, і ними розпоряджаєть ся як їх повний хазяїн, особливо в битвах: коли хто з них утіче з битви, то не сміє вернути ся — скарали б його смертю; хіба десь

дома, як розійдуться на зиму, може їх перепросити. На зиму гетьман, вертаючи до дому, лишає на кождім острові по 500 людей — стерегти місця і гармати та всякий воєнний припас. Там в хижах сплєтєних з очерету, вкритих корою дерев, чекають вони повороту гетьмана і товаришів, і ті що кілька літ зносили тут холод і голод, для загального добра зостаючи ся на сторожі, вважають ся славнійшими від иньших.

„Зброя їх — рушниця і шабля; иньші мають короткий спис і стріли, але рідше. Зелізної броні або панциря не носить ніхто, навіть гетьман, так само не має иньшої одежі, або богатшого столу. Вбирають ся в грубу сорочку і керею, а живлять вяленою рибою та дичиною — мід або сир їдять, вертаючи ся до жінок: в таборі їх не може бути ніяка жінка, хіба візмуть яку зі здобичею.

„Воюють на морі й на суші. На море не всі йдуть, а тільки відважні та здатні зносити його

запах. Човни мають такі, що беруть тридцять люда або трохи більше, і щоб не потонули, наоколо човна привязують ся снопи трави (очерету). На відкрите море одначе вони не пускають ся, але їдуть берегом в право і пустошать краї Бесарабські й Тракийські, на скільки можуть пішо пройти від кораблів за одну ніч. Дальше пускають ся, коли їдуть на ліво, пустошити Крим, бо знають, що Татари не мають такої відваги супроти них. Коли натраплять на турецькі галери, вважають завсїди за ліпше згинуті, ніж безсоромно тікати або піддати ся, через те й не будучи рівні силами вони не ухиляють ся від битви і часто побїджають, попавши в розпучливе положеннє. А здобувши побїду часом на турецьких галерах, під турецькими корогвами їдуть в Азію, в Трапезунт і кого захоплять, беруть в неволю. Але се бувало ранійше, тепер же Турок майже всї свої кораблі обернувши на сторожу моря,

богато перепинив їх нападів, а то вони були взяли звичай нападати, палити и грабувати навіть найблизші околиці Царгороду ²²); тепер можуть поживитися ся тільки якимсь воєнним фортелем або штукою. На степи ж татарські, Ногайські або Перекопські вибирають ся пішо. Як надибають кінські табуни, раптом стають кінними і або нападають на перестрашеного ворога, або вертають в свої сторони і Дніпрові укріплення — коли ворог грізний. Колиж знайдуть тільки худобу або вівці, то повязавши їх за хвости й роги, ставлять їх замість укріплення, як їх нажене грізний ворог, і відбивають ся від нього наче зза валів. А коли їдуть походом в иньші краї, то кождий має віз запряжений одним конем і везуть на них мосяжні гармати, а кождий окрім рушниці і припасу мусить мати ще сокіру, косу, заступ, шнури і все иньше потрібне для того, щоб сипати вали або позвязувати вози, коли

приходить ся йти цілим військом оружною рукою (бючи ся з ворогом в дорозі). Вони називають таке розложенне возів табором; з переду і з заду ставлять гармати, самі з рушницями прикривають боки, а коли велика небезпека наспіє, ховають ся за вози і звідти боронять ся не мов зза укріплення. Коли ж і сього замало, то зараз наповняють вози землею і роблять з них міцніший вал. Такий спосіб козацької війни. Їх табор злучений з польською кіннотою має величезну вагу, як переконали ся ми тому сім літ, в війні з Турками ²³). Самих козаків не більше 15 тис., але з новиками виходить військо сороктисячне, і в ній мають староримську дісципліну, спокій в таборі, тверезість, послушність, в секретних річах додержують пильну тайність, а провинників карають спартанським звичаєм, чи суворістю. Державі служать за наказом самого короля, без грошей і платні несуть службу і поміч у війні;

тільки по скінченню війни король звичайно дарує їм значнійшу суму, а визначніших з поміж них наділяє селами і маєтностями, а пани своїх підданих козаків — свободою з підданства й відповідними дарунками ²⁴). Всі на війну одначе не йдуть, а кому накаже коронний гетьман: иньші почасті йдуть на море, по часті в степи на Татар; иньші зістають ся стерегти Поділе та свої острови”.

Нарешті, для повноти образу, додаю кілька виїмків з помічень Бопляна над козацьким житєм, зроблених ними уже в 1630 і 1640-х рр.

„Вони грецької віри, а звуть її на своїй мові руською. Дуже шанують дні свят і пости, що займають вісім або девять місяців в році, і під час їх не їдять мяса; вони так завзято тримаються сеї формальности тому, бо переконані, що спасенне їх залежить від того, аби вважати на мясо. Зате я не знаю иньшого народу подібного в неповздержности в питю, бо не встигнуть

вони вийти з похміля, як уже починають те саме. Одначе се буває тільки при вільнім часі, бо підчас війни, або коли вони забирають ся до якоїсь експедиції, вони тверезі зовсім. І нічого простацького в них нема крім одежі. Вони дотепні і проникливі, вибагливі і щедрі, не жадні до великого ботацтва, а страшенно цінять свою свободу: без неї не можуть жити, і за для неї підіймають вони повстання, счиняючи бунти против місцевих магнатів, коли бачуть, що ті починають її обмежати. Через те рідко минає 7-8 літ без того, щоб вони не задумували повстання, або не повставали против них. При тім се люде невірні, хитрі, так що покладати ся на них не можна ²⁵). Вони дуже міцні тілом, легко зносять жар і холод, голод і згагу. На війні витривалі, відважні, хоробрі, а навіть легкодушні, бо не цінять свого життя. В чім проявляють вони найбільше зручності і умілості — се бити ся табором, заслонивши ся

возами: вони дуже добре стріляють з рушниць, своєї звичайної зброї, і боронять позиції. Незлі вони також на морі, але на коні не найліпші. Трапляло ся мині бачити, що двісті польських кавалеристів змушувало тікати 2000 найліпшого козацького війська. Можна сказати, що під ослоною табору 100 козаків не боять ся 1000 Поляків, і так само 1000 Татар, і як би й на коні вони були такіж сильні як пішо, то, думаю, їх не можна було б побороти. На зріст гарні, проворні, сильні; люблять гарно убирати ся: се видно по них, як вони обловлять ся здобичею в сусідніх сторонах, бо без того вбирають ся вони досить скромно. З природи мають добре здорове і навіть мало підлягають сій пошести цілої Польщі, званій *plica* ²⁶). Від хвороби вмирають дуже рідко, хиба в дуже великій старости. Здебільшого кінчають жите на ложі слави, вбиті на війні ²⁷).

„Наміряючи ся йти на море, роблять се без

дозволу короля, а беруть на се дозвіл у гетьмана (свого). Потім збирають раду і вибирають отамана для начальства в сім поході, і при тім виповняють тіж церемонії, як при виборі гетьмана ²⁸), але отаман вибираєть ся тільки на час походу. Потім удають ся в свою „військову скарбницю ²⁹), своє збірне місце, і там будують чайки ³⁰). Вони мають коло 60 стіп довгости, 10-12 стіп широкости і 12 стіп глибини. Чайка не має кіля (керми), а основою його служить човен вербовий або липовий, коло 45 стіп довжини і на їм набивають ся борти (боки) з дощок 10-12 стіп довжини, одні на другі, як будують річні барки, поки не дійдуть до висоти 12 стіп, а довжини 60 стіп, а ширина прибуває відповідно до того як підіймаєть ся висота. Обвідка з очерету, груба як бочілка, окружає весь корабль від краю до краю; вязки, міцно прив'язані вужівками липовими або черешневими, щільно притикають одна до другої. Середину

виробляють як наші теслі звичайно роблять, з перегороджами і поперечними брусками, потім смолять. Мають дві керми, з кожного кінця, тому що при великій довжині корабля вони багато тратили б часу на обертання, коли треба, тікаючи, завернути ся назад. З кожного боку дають звичайно 10-12 весел, і їдуть скорше як турецькі галери веслами. Мають і щоглу й на ній вішають вітрило, досить лихо зроблене, але уживають його тільки в добру погоду, а під сильний вітер ліпше люблять веслувати. Помосту сі чайки не мають, але як і повно наливають ся водою, то очерет, привязаний наоколо всього човна, не дає йому потонути. В бочці, довжини 10 стіп і в промірі (діаметрі) 4 стіп, добре звязаній обручами, мають сухарі, і дістають їх через діру. Мають також варене пшоно і розпущене з водою тісто: вони їдять його мішаючи з пшоном, і воно служить їм і за їжу і за пите. Смак має квасний, а звуть вони

його саламахою, себто чудова їжа; але мині смак її не здавав ся особливим і я тільки за браком чогось ліпшого їв її в моїх подорожах. Тверезости пильнують гостро, і як трапить ся між ними якийсь п'яниця, отаман каже його зараз викинути; нікому не можна мати з собою горілки, бо в походах вони дуже цінять тверезість.

„Рішивши йти походом на Татар, щоб віддячити ся за кривди і руїну вчинену ними, вони вибирають осінній час. Висилають в такім разі на Запороже річи потрібні для війни й походу і для будови кораблів, взагалі все що вважають потрібним. Потім ідуть в степи 5 або 6 тис., все добрі козаки, добре оружні; приходять на Запороже і будують чайки. Шістдесят їх беруть ся до будови одної чайки і виготовляють її більше менше за два тижні, бо вони майстри на всі руки. Таким чином за два або три тижні вони виготовляють 80-100 чайок, вище сказаного

фасону. В кожду чайку сідає 50-70 чоловіка, кождий з двома рушницями й шаблею, а на бортах корабля 4-6 гарматок, і потрібні припаси для поживи. Козаки вбрані в сорочки, штани (другі на переміну), лихенькі свитки й шапки. Кождий має шість фунтів пороху, олову подостатку; крім того кулі для гарматок. На кождім кораблі квадрант. Так виглядає літучий полк козацький, що годен напасти на найвизначніші міста Анатолії.

„Так зібравши ся їдуть вони Дніпром. Отаман має свій значок на щоглі і пливе звичайно на переді. Човни їдуть так дійсно, що сливе оден другого торкається. Турки звичайно знають про похід і тримають кілька галер на устю Дніпра, щоб не дати їм вийти. Але козаки перехитруючи їх виходять темної ночі перед новим місяцем, ховаючи ся в очеретах, що ростуть в Дніпрі на 3-4 льє ³¹). Галери не важать ся заходити туди, бо там не раз мали свій кінець; тому вдоволяють

ся тим, що чекають їх в проході, і хоч тут козаки їх все застають неприготованими, але все таки так скоро пройти, аби їх не побачили, козацькі чайки не можуть. Тоді йде алярм по всіх краях, аж до Царгороду. (Треба знати, що виходять тільки по св. Івані, щоб вернути ся найпізнійше з початком серпня). Султан розсилає гонців по побережах Анатолії, Болгарії, Румелії, остерігаючи людність, аби стерегла ся, бо козаки на морі. Але се до нічого, бо вони вибирають настільки відповідний час і пору, що за 36 або 40 годин вони вже в Анатолії. Приїхавши, лишають в кождім кораблі тільки двох чоловік і двох хлопців для сторожі, а самі, кождий з рушницею в руках, нападають на міста, здобувають, грабують і палять, іноді заходять на льє від берега, але зараз вертають ся і з своєю здобичю сідають на кораблі. Їдуть на иньше місце, поспробувати ще там щастя: коли трапить ся що, нападають, як ні

— вертають з добичею до дому. Як нагодить ся їм стрінути кілька турецьких галер або иньших кораблів, вони женуть за ними, нападають і здобувають. А роблять се так. Їх чайки підіймають ся над водою всього лише на 2 $\frac{1}{2}$ стопи, тому вони зобачать галеру чи иньший корабель перше ніж та їх помітить. Тоді вони спускають щоглу своєї чайки і завваживши, напрям вітра, пильнують, щоб мати під вечер сонце з тилу. За годину перед заходом вони починають сильно грести до корабля чи галери, аби підійти на 1 льє, щоб не стратити її з виду, і так тримають ся до півночи. Тоді дають сігнал, і гребуть сильно сильно до кораблів, а половина людей приготовляють ся до битви, то значить, щоб приставши до кораблів, кинути ся в середину їх. Неприятель здивований, побачивши, що його обпало 80-100 човнів, наповняючи кораблі людьми й здобуваючи їх від разу. Здобувши, грабують, що можуть

знайти з грошей і дрібного товару, який не псується від води, також гармати, і все що на їх гадку може їм придати ся, а корабель з людьми топлять. Так поступають козаки. Колиб вони вміли правити кораблем або галєрою, вони забирали б і їх, але вони сих способів не знають³²).

„Тепер треба вертати ся. Сторожу на устю Дніпра тим часом подвоєно, щоб звести з козаками рахунок. Але вони сміють ся з неї, хоч тепер ще слабші, бо дана ними битва не може обійти ся без того, щоб вони таки не стратили багато й своїх, і море щоб не потопило кількох човнів: не можуть всі бути такі добрі, щоб кожний витримав. Вони ідуть в затоку, що лежить в 3-4 льє на схід за Очаковим, а від неї йде низька ложбина від моря до Дніпра, на яку три льє; вода в ній підіймається часом на півстопа на яку чверть льє від моря. Тут козаки, по двіста і триста тягнуть оден човен на собі;

так перетягають оден за другим і за два-три дні дістають до Дніпра з усею своєю здобичею. Так обминають вони стрічу з галерами, що стережуть устє під Очаковим. Кінець кінцем вертають ся до своєї Скарбниці і ділять добичу.

„Вони мають ще иньшу дорогу — вертають ся лиманом донським ³³): проходять через протоку між Керчею і Таманею і йдуть лиманом до р. Міусу, потім нею доки можуть іти човни, потім від її верхівя до верхівя Волчої води ³⁴) (тут тільки одно льє), а Вовчою водою в Самару, що паде в Дніпро одно льє низше Кодака. Але вони рідко йдуть сею дорогою, бо сюдою дуже далеко на Запороже. Иноді йдуть вони сею дорогою і на море, коли на устю Дніпра великі сили загрожують їм вихід, а їх нема більше як 20-25 чайок.

„Коли галери стрітять козаків на морі в день, вони розпочинають сильну стрільбу з гармат і розгоняють їх як шпаків. Одні тонуть, иньші,

кому удало ся вихопити ся, збентежені тікають куди можуть. Але раз завязавши битву з галерами, вони тримають ся, не рушаючи ся з своїх лавок. Весла привязані вузжівкою. Одні стріляють, і по кождім вистрілі товариші подають їм иньші, набиті рушниці, для нового вистрілу; так стріляють безперестанку і стріляють добре. Ручний бій галера може счинити тільки з одною чайкою. Але її гармати чинять великі шкоди, так що в такій стрічі гине добрих дві третини козаків. Рідко коли вертають ся вони з половиною війська. За те приносять богату здобич: шпанські реали, арабські цехини, коври, золотоглави, бавовняні і шовкові матерії й иньші цінні товари. От з чого живуть козаки; такий їх дохід. Повернувши ся вони не мають иньшого занятя окрім піячення та ріжних авантур з приятелями ³⁵).

„Гетьмана свого вибирають так. Збирають ся старі полковники й старі козаки, що мають між

ними повагу і дають голоси на того, кого вважають найбільше здатним до того. Хто дістав більшість голосів, той вибраний. Коли ж вибраний не приймає уряду добровільно, вимовляючи ся, що він нездібний або не гідний, недосвідний або старий, — се не помагає нічого: йому відповідають тільки, що він справді не варт такої чести, і зараз вбивають його на місці як зрадника — хоч самі власне поступають з ним по зрадницьки (пригадайте сказане про їх характери і звичайне лукавство)³⁶). Як же вибраний козак приймає гетьманський уряд, він дякує раді за зроблену йому честь; хоч він не гідний і не здатний до такого уряду, одначе обіцяє, що буде силкувати ся своїми стараннями і пильністю зробити себе гідним служити їм всім взагалі й кожному зокрема, і жите його готове буде завсїди на услуги його братам (так звуть вони один другого між собою). На сю промову плещуть йому й

кричать: *vivat, vivat*, а потім кождий підходить до нього, в порядку своїх ранг, віддає поклін, а гетьман подає йому руку — як то прийнято у них при здоровканню.

„Так вибирають вони вожда — буває се часто в пустім степу. Називають його на своїй мові гетьманом, слухають ся його, власть його необмежена; він може стинати й на палю сажати непослушних. Поступає суворо, але не рішає нічого без воєнної ради, званої у них *ruds* (рада). Але й гетьмана може спіткати біда. Він мусить бути незвичайно обережним на війні, щоб не стало ся якогось нещастя, і в усякій оказії і трудних обставинах має показати себе проворним і пильним, бо як покажеть ся в чимсь плохим, вбивають його як зрадника, і зараз вибирають на його місце иньшого, тим же способом як я описав. Отже проводити і командувати у них — уряд тяжкий і при неудачі кінчить ся гірко. За сімнадцять літ, що я

прослужив в тих сторонах, всі хто був на сїм урядї, скінчили нещасливо”³⁷).

Такі сї оповідання про козацьке жите кінця XVI і перших десятиліть XVII в. З уст чужих і навіть ворожих одною спільною нотою, як ми бачили, проходить здивованне і поважанне до воєнних лицарських прикмет сього воєнного українства.

Перейнятий високим поважаннем до воєнних чеснот козаків, Старовольський саме імя їх толкує (не пояснюючи близше сеї етимольогії) як „людей, що легковажать собі все, й саму смерть”. Інші письменники також не знаходять звичайно відповідних похвал для їх відваги й витривалости. Папроцкий в уста Зборовского вкладає такі слова, коли козаки хотїли тікати, несподївано наскочивши на турецьку галеру „не годиться того чинити вам, людям, про яких всі народи знають, що в мужности вам на цілім світі нема рівних”. Лясота, пояснюючи, чому він за всяку ціну хотїв

прийти до порозуміння з козаками, толкує се тим, що вважав для цісаря дуже важною поміч „таких смілих і відважних людей, від молодости при звичаєних до війни і особливо вправних в війні з Турками й Татарами, з якими мають діло сливе що дня” ³⁸). Жолкевський, а з його слів і правительство, святкуючи свою побіду над козацьким своєвільством, признавало козаків військом „відважним, в ремеслі рицарськїм добре вицвіченим” ³⁹). Турецький хроніст Наїма, описуючи морські походи козаків та величаючи побіду над ними, каже: „можна сміло сказати, що не можна на всій землі знайти людей сміливійших, що менше б дбали про житє, менше б бояли ся смерти. Як оповідають люде що знають морське діло, ся голота своєю зручністю і відвагою в таких морських битвах страшнійша від усякого иньшого народу” ⁴⁰). Французький посол в Царгороді, доносячи про туж морську битву козаків з Турками (1625), не

знаходить слів похвали козацькій відвазі, і просить своє правительство поміркувати, що роздавши на козаків 50 тис. екю на рік, можна звязати турецьку морську силу, змусивши її стерігти Босфору ⁴¹).

Разом з сим високе поважанне і здивованне будив сей строгий стиль козацького життя, спартанська простота в життю і відносинах старшини й рядовиків, брак всякого зверхнього блиску, бліхтру — особливо по контрасту з незмірно охочим до всякої пишности й театральности військом польським, що ще Батория здивували своїм маскарадним виглядом. У козаків власне певним „шіком” вважало ся сполученне високих внутрішніх прикмет вояка, вождя з більш ніж з скромним зверхнім виглядом ⁴²). Козацька дума про козака Голоту з особливим замилюваннем описує убогий вигляд сього степового лицаря, що „не боїться ні огня ні меча ні третього

болота”:

На козакови шати дорогиї —
три семирязі лихийї:
одна недобра, друга негожа,
а третя й на хлів незгожа;
а ще, правда, на козакови
постоли вязові,
а унучі китайчані —
щирі жіноцькі ряднані,
волоки шовкові —
у двоє жіноцькі щирі валові;
правда, на козакови шапка бирка —
зверху дирка,
травою пошита,
вітром підбита,
куди віє, туди й провіває,
козака молодого прохоложає ⁴³)...

Сї прикмети по контрасту імпонували
шляхетській суспільности і ми бачили вже слова
Папроцького, з часів кампанії 1596 р., про те як

до козаків удаються молоді шляхтичі, особливо з небогатих домів, „тому що між ними добре можна привчити ся порядку і рицарськості”⁴⁴). Шляхетська суспільність одначе не годна була присвоїти собі ці прикмети життя, вироблені в суворій школі пограничного життя українським демосом, — не тільки що запорозького духу, і такі запорозькі вихованці залишалися чужими йому й часто потім в польсько-козацьких війнах на козацькій шкурі здавали екзамен з науки, даної їм на Запорозжю.

Примітки

¹) С. 210; в лапках (кавичках) даю оригінальні вирази Лясоти.

²) die bevehlshaber.

³) Czerna.

⁴) Звичай топлення провинників чи противників

згадується в історії Зборовського: oni go za tym wskazaniem karać chcieli podług zwyczaju swego: opasawszy mocno piasku za nadre nasypać a w wode wrzucić с. 281. Так вбили козаки Глембоцького, а пізнійше Грековича.

⁵⁾ Се виразний вплив польських практик найму козаків і взагалі всякого війську найменш на оден квартал (три місяці).

⁶⁾ Себто плати.

⁷⁾ Cum solenni acclamatione.

⁸⁾ Властиво такими, що мали ліпший прожиток — denjenigen so alda ihre guete Nahrung haben.

⁹⁾ Die Wildtschützen und die so ihre aigne schiffe oder czolne haben.

¹⁰⁾ Die Gesellschaft.

¹¹⁾ Що викликав се цісарське посольство, зявившись перед цісарем в ролі козацького посла — див. вище с. 197-8.

¹²⁾ Потім Лясота від себе вияснює читачеві фальшивість звісток, поданих Хлопцім на

цїсарським дворі.

¹³⁾ Kerenikh.

¹⁴⁾ С. 222.

¹⁵⁾ Chudych pachółkow posciwych.

¹⁶⁾ Ogrod krolewski w którem o początku cesarzow... krolow polskich, książąt slaskich, ruskich, litewskich, pruskich, л. 56. Огляд подій тут кінчить ся р. 1597. Про козачину Попроцкий пише на підставі оповідань, очевидно.

¹⁷⁾ Звісне поки що тільки з витягу зробленого Боратиньским (Kozacy i Watykan, с. 23, ориг. в Ватикан. арх., Borgh. I, 204-7, f. 229-232).

¹⁸⁾ Pleno comitatis sermone — автор, як бачимо, сильно підчеркує те поважаннє, з яким гетьман звертаєть ся до громади (multitudo).

¹⁹⁾ Commentariorum Chotinensis belli 1. III, 1646, с. 113-5. Росийський переклад в Мемуарах багато пропускає (II с. 91). Оповіданнє Собєского про козаків писане без сумніву до кампанії 1625 р.

²⁰⁾ Гетьмана С. зве *generalis*, полковників *chiliarchi*, сотників *centuriones*, отаманів *decuriones*. Порядок виборів і потверджень не мав, певно, в дійсности такого докладного степенювання — С. далі сам дає понятє, що й загаль козацький брав участь в виборах старшини.

²¹⁾ *Tyrones*.

²²⁾ Мова про морські походи особливо другого і третього десятиліття XVII в.

²³⁾ В Хотинську війну.

²⁴⁾ Іділя не конче згідна з фактами.

²⁵⁾ Переконав шляхетських кругів, присвоєне Боплянном.

²⁶⁾ *Plica polonica* — колтун.

²⁷⁾ Виданнє 1861 с. 19-22.

²⁸⁾ *grand général*, а атаман — просто *général*.

²⁹⁾ *szczabeniska wojskowa*.

³⁰⁾ *voissaux*

³¹⁾ *Lieue*, французька миля трохи більше 4

кільом.

³²⁾ В дійсности тому, що з галєрою не мали б де подіти ся потім.

³³⁾ Так Боплян зве Азовське море.

³⁴⁾ У Бопляна: Tacza Woda.

³⁵⁾ С. 104-115

³⁶⁾ Тут Боплян оповідає якусь байку, з наслуху; правдоподібно, привід йому дав звичай вибраного відмовляти ся від уряду і приймати тільки, як починають силувати, лаяти і грозити.

³⁷⁾ С. 103-5.

³⁸⁾ С. 219.

³⁹⁾ Матеріали до історії козацьких рухів ч. 13, Жерела VIII ч. 64.

⁴⁰⁾ Collectanea I с. 181

⁴¹⁾ Hist. Russiae monimenta I с. 430.

⁴²⁾ Деякі аналогії козацького, спеціально січового побуту і устрою не раз давали привід прирівнювати його до західніх рицарських монаших брацтв: такі гадки стріваємо і в

українських кругах першої пол. XIX в. (див. напр. Гоголя Взглядъ на составленіе Малоросіи), а новіше польський письменник Маріан Дубецький в своїх статях (особливо *Zawiązki dziejów Siczy Zaporozkiej*, 1887) попробував пожити во главу угла історії Запорожа теорію його залежности від лринципів західніх рицарських брацтв, мовляв положених в основу запорозького брацтва його польськими організаторами. Робить се на підставі дуже простого і для всякого польського письменника самозрозумілого розумовання: *Lud rusiński, który, pomimo wszelkiej możności rozwoju, nie wytworzył nigdy w ciągu wieków własnej inteligencyi, nie zdobył się na własną kulturę, nie mógł być założycielem bractwa siczowego; najbardziej nawet stronni, najnieprzy jazniesi majestatowi prawdy dziejowej historycy, nie zdołali się zdobyć na odwagę, by owym siermiężnym tłumom przypisać inicjatywę organizacyi bractwa*

siczowego... Myśl tworcza, wzniosła, szlachetna, myśl ciągłej, bojowej gotowości wobec nieprzyjaciela, myśl wytworzenia czegoś w rodzaju zakonu rycerskiego, nie mogła przyjść i nie nadeszła skąd inąd, jak tylko z Polski. Zbiegające na Niż postacie takie, jak wspomniany Samuel Korecki, Димитр Віśniowiecki, а przed nimi Eustachy Daszkiewiczzi Przeclaw z Brezia Lanckoroński... i inni liczni współcześni tym wymienionym, tudzież późniejsi polscy rycerze, niesli z sobą myśl rzeczonej instytucji (с. 84). Та не кажучи вже, що з вичислених тут імен (їх автор і потім називає як тих polskich rycerzy, що вилинули на організацію січового братства) Дашкович і Вишневецький ніяк не можуть уйти за репрезентантів „польської мисли”, чи польської культури, а Лянцкоронський нічого не мав до низової козачини, так само як і Самійло Корецький, — трудно було польським рицарям дати Україні те, чого не мали. Принцип

й прикмети монашо-рицарського життя в Польщі не були розвинені зовсім. Факти наведені Дубецьким ніби на доказ популярності — як пляни *переселення* на Дніпро *німецького* пруського рицарського брацтва, як пляни заснування якогось брацтва на українським пограниччю, з яких зовсім нічого не виходило — найліпше показують, що в *польській* суспільності не було ґрунту для них. Польські „рицарські” круги могли прищепити козацтву й Запорозжю тільки те, що мали: анархізм, неповажанне закону й правительства, брак дисципліни нешанування суспільності, чужого добра й праці — й справді прищипляли. Запорозька ж сувора простота, карність, неохота до сибаритизму, й неповздержности могла виробити ся тільки незалежно від польських впливів. І при слабім розповсюдненню західніх монашо-рицарських практик в Польщі, трудно думати про впливи їх на Запорозжю. Зрештою

дещо з тих аналогій — як закраска релігійна, культ Покрови і т.и. треба вважати мабуть явищами пізнійшими, як признає й сам Дубецкий. Отже ціла теорія збудована на леді. Се не перешкодило одначе п. Дубецькому знайти прихильників своїх поглядів, як от у авторі новійшої історії козачини Стороженка (С. Баторій с. 26)

⁴³⁾ Историч. пѣсни 1 с. 168-9. Подібно описує дума про Андибера сон атоге свого героя, протиставляючи кармазинникам дукам, що обляшіли й вийшли з козацького стилю.

⁴⁴⁾ Див. с. 292.

**КОЗАЦЬКІ РУХИ 1590-Х РОКІВ НА ТЛІ
КОЗАЦЬКОЇ ЕВОЛЮЦІЇ Й ДАЛЬШИЙ ЇЇ
РОЗВІЙ: РУХ НА ВОЛОСТЬ,
ОПОВІДАННЯ ВИШНЕВЕЦЬКОГО І
ЖОЛКЄВСЬКОГО ПРО КОЗАЦЬКІ ПЛЯНИ**

ПЕРЕВОРОТУ, ЇХ ПЕРЕБІЛЬШУВАННЯ І РЕАЛЬНІ ПІДСТАВИ, ПИТАННЄ ПРО ПРОГРАМУ РУХІВ 1590-Х РОКІВ — НЕВИТРИМАННЄ ПРОГРАМИ НАВІТЬ ЧИСТО КОЗАЦЬКОЇ; ПРИЧИНИ РУХІВ: ПОЯСНЕННЄ ПЯСЕЦЬКОГО І НЕСТІЙНІСТЬ ЙОГО, СТИХІЙНІСТЬ І ХАОТИЧНІСТЬ РУХІВ, РОЗВІЙ ДОБИЧНИЦТВА, БЕЗУСПІШНІСТЬ РЕПРЕСІЙ, ВПЛИВ КАМПАНІЇ НА ПІЗНІЙШУ КОЗАЦЬКУ ТАКТИКУ, ВІДРОДЖЕННЄ Й УСПІХИ КОЗАЧИНИ В ПЕРШИХ ДЕСЯТИЛІТЯХ XVII В., ОСЕЛА КОЗАЧИНА НА ВОЛОСТИ Й ПОЧАТКИ РОЗДІЛУ КОЗАЧИНИ НИЗОВОЇ Й ГОРОДОВОЇ, ЗРІСТ КОЗАЦЬКОЇ СИЛИ Й КОЗАЦЬКОЇ ПРОГРАМИ.

Представивши соціальний підклад козачини й її організаційні форми, як вони розкривалися з часом, вертаємося до вихідної точки —

козацьких рухів 1590-х рр., що вперше з цілою виразністю зазначили перед очима сучасників і потомків контраст між сею новою силою й шляхетським режимом України.

В значній мірі вироблена, організована, повна почуття своєї сили — й моральної й фізичної, як осібне тіло політичне, — запорозька козачина з Дніпрового Низу, що був її огнищем і признаним володінням, в 1590-х роках рушила „на волость" — в сусідні території України з польсько-шляхетським правом, і нагло стала їх повним хазяїном.

На недовгий час, що правда, бо польсько-шляхетському режиму вдалося побороти сю предчасно вибуялу силу. Але все таки страшний образ знищення шляхетського пановання представився тутешній шляхетській суспільности в повній виразности, вперше за стілький час, пронявши її жахом і грозою, і перший раз відчула вона, що за страшний ворог

вирастає у неї під боком, готовий звести боротьбу на життя і на смерть з самими основами польсько-шляхетського устрою.

Ми бачили сі алярмні крики, особливо з боку тих, кому привелося повести боротьбу з сею страшною силою. По словам Вишневецького, козачина під проводом Косинського сприялася була „до ґрунту вивернути все пограничне коронне, нас (шляхту) всіх вирізати", і для того Косинський ввійшов в порозумінне з ханом і царем московським, піддаючи їм українські землі ¹⁾). Вишневецькому вторує Жолкевський в своїх реляціях королеви з кампанії 1596 р. „Гидко й згадувати, про що думало се своєвільство, в яких виразах згадувало маєстат вашої корол. милости, які замисли про Краків, славному столицю вашої кор. милости, про розбите й вирізанне шляхетського стану ²⁾), — і то певно, що те своєвільство дуже стало сильне — в сам час зволив ти, ваша кор.

милость, казати йому запобігти". І хоч в сих відзивах, повторюваних і тогочасною польською історіографією ³⁾, мусимо рахувати ся з бажанням кожного такого побідника представляти вбиту ним ворожу акцію можливо страшною і небезпечною, то нема сумніву, що шляхта на Україні таки й справді була сильно бояла ся за свою шкуру і за своє шляхетське володіннє, і козачина дійсно давала їй привід до того. Ми бачили тривогу волинської шляхти з приводу того, що козаки „до присягъ на послушенство своє примушають, подбиваючи ихъ подъ годъ (sic) на послушенство своє" ⁴⁾; жалї з Браславщини, що козаки сприсягли ся не допустити жовнірів на кватири, скасували місцеву адміністрацію, вигнали шляхту з Браслава на спілку з міщанами й обложили шляхетські маєтності контрибуцією, вибираючи стацію й помірне ⁵⁾. Бачили грандіозні контрибуції, цілком як у ворожім краю, збирані

особливо зимою 1595/6 року ⁶⁾. Не маємо підстави сумніватися, що з козацьких кругів виходили балачки й погрози на адресу цілого польсько-шляхетського режиму на Україні, або й самого короля і його краківської столиці. Тільки неясним зістаєть ся, наскільки се було плянове, на скільки мало під собою певну, продуману і свідому програму. І тут, як і в иньших разях, ми не маємо з боку козацької сторони якихось памяток, котрі б відкрили нам щиро і ясно їх заміри й пляни, і ми мусимо відгадувати сі заміри й гадки на підставі того, що переховало ся нам з ворожого, польського табору, та що козачина писала або казала на адресу сього табору ⁷⁾.

Отже питаємо ся наших джерел, — чи сей рух козачини „на волость" в 1590-х роках був свідомий, пляновий, чи стихийний, викликаний обставинами, а не програмою вождів козачини?

Програму можна собі представляти або

спеціально козацьку, тіснішу — в душі тої мінімальної, зазначеної нами вище: признання імунітету і свободи від податків за всею козачиною, признання козацького устрою і свободної діяльності його на Україні, признання за мобілізованим козацтвом права на виживленнє коштом волости. Або програму ширшу, в душі радикального перестрою суспільних відносин України — того що Вишневецький або Жолкевський називав цілею козацьких рухів, і що признають справді програмою сих рухів деякі сучасні історики, приймаючи вискази про заміри козаків „вивернути всю шляхту" за автентичне резюме козацької програми ⁸⁾. Але не тільки сю ширшу програму — яка не ввійшла в свідомість козацьких проводирів навіть значно пізнійших часів, як побачимо, так що для 1590-х років була б чистим анахронізмом, і прийшло ся б думати, що по Косинським і Лободі козачина

пішла геть назад, — але навіть і ту чисто — козацьку програму-*minimum*, яка безперечно була дійсним дезідератом козачина тих часів, не можна вважати за вихідну точку, за *spiritus movens* рухів 1590-х років, за їх програму — тому що в сих рухах взагалі не видно пляновости.

Я думаю, що вже з поданого вище огляду подій 1593-6 рр. бє в очі хаотичність, безпрограмовість сих рухів. Козачина кидається то на Волощину і Туреччину, то на Крим, облишаючи зовсім свій український театр; не дбає про сконцентрованнє своїх сил (пригадаймо розділ між Низовцями і Наливайківцями, що триває аж до останнього акту трагедії); переходить в просте добичництво, зариваючи ся в сих добичницьких екскурсіях то в глибину Волини, то Поліся і Білої Руси, викликаючи обуреннє, роблячи собі все нових і нових ворогів, мобілізуючи оружну

силу на свою голову, і не роблячи на своїй властивій території нічого для організації козацьких сил, для зміцнення певних пожеданих для них суспільно-політичних форм і відносин, для забезпечення їх на будуще. Тут, очевидно, не може бути мови про якусь програму чи плян. Діяльність козачини, її вчинки йдуть незалежно навіть від тих класових козацьких дезідератів, які безсумнівно, справді у козачини були ⁹). І значить можемо говорити не про завдання сих козацьких рухів, а тільки про їх причини.

Сучасник і свідок сих подій, польський історик Пясецький, описуючи в своїй пізнійшій хроніці сі події, сей рух козачини на волость уважав наслідком репресій, що загородили козакам дорогу на море, на турецькі й татарські землі: „тому що король забороняв, з огляду на турецькі скарги, ходити на Чорне море й землі турецькі і визначав суворі кари їх проводирям за шкоди починені останніми часами Туркам на

тім чорноморським побережжю, — вожд їх Наливайко держав на воєнній нозі своїх вояків, щоб силою забезпечити безкарність собі й своїм товаришам, а що сим бездомним і убогим людям не було иньшого способу прожитку, мусіли жити ся добичею, яку брали в маєтностях польських тих країв" ¹⁰). За сим обясненнем пішли — чи й незалежно прийшли до такої гадки — і деякі з новіших істориків ¹¹). Але в дійсности як раз в тім часі менше ніж коли небудь можна говорити про якісь перешкоди козакам в походах на море чи турецькі або татарські землі. Козаки не тільки свobodно ходили, куди хотіли, але ще й спеціальну заохоту мали до того від волоських та семигородських володарів, цісаря й навіть папи. Отже се обясненне нестійне. Правдоподібнійше, ряд конфліктів з пограничними магнатами й адміністрацією, що стали ся оден по однім в 1592-3 рр., були тою

безпосередньою причиною, що витягла козачину з Низу на волость: зачіпка Косинського з Острозькими, потім з Вишневецьким, з київським урядом. А пасивність правительства, з якою стріла ся в сих епізодах козачина, слабосилість місцевої адміністрації й магнатства, з яким, як виявило ся, козачина могла бороти ся зовсім серіозно, ся безкарність козацьких вибриків, які допускали ся тим часом, нарешті шляхетська анархія — ся атмосфера шляхетського українського своєвіля, безцеремонної оружної боротьби, що втягувала до помочи собі й козацьких ватажків, вправляла в сю внутрішню війну і своєвільство козацтво — все се осмілило й розохотило козачину до дальшого господарювання на Україні, до збирання козацького хліба на волости далеко лекшим способом, ніж по чужих, турецьких чи волоських краях.

Се кількалітнє хозяйнюваннє козачини на

Україні, її походи в різних напрямках України, лежі в різних місцях незмірно сильно вплинули на козачення України, особливо східно-полудневих частей її: спопуляризовали ідею козацького імунітету, козачини як соціально-економічної форми життя й побуту, та притягли до неї маси нових елементів. В східній Україні запанувала чиста козацька атмосфера й козачина стала тут хазяїном. „Вся Україна скозачіла, зрадців і шпигунів (козацьких) повно", писав під час походу 1596 р. Жолкевський з Білої Церкви ¹²⁾. Козацькі контінгенти зросли з 2-3 тисяч, як бувало давнійше, до 12-15, і що більше — за спиною сих контінгентів чули ся дальші прихильно для них настроєні народні маси, готові встати й підтримати їх у всяких плянах соціального характеру.

На ґрунті сього почуття сили козачини й безсильности панського режиму, проявленої ним

в цих літах, з одного боку могли виростати гадки про закріплення, забезпечення тих козацьких дезідератів, які вище ми означили як козацьку програму-мінімум супроти польсько-шляхетського режиму. Такий характер мали звісні нам умови козачини з черкаським і київським урядом (могло їх бути й більше) і ті ближше на жаль не пояснені „присяги” (в скаргах волинської шляхти). Могли козаки справді жадати від шляхти присяги, що вона буде сповняти козацькі жадання і шанувати козацькі права тих своїх підданих, які пристають до козаків (не потягати до повинностей, признавати їх в козацькім присуді) ¹³). З другого боку сила козацька могла будити і більш радикальні пляни: скасування самого польсько-шляхетського режиму, вигнання урядників і шляхти. Такий в високій мірі характеристичний, хоч і відокремлений рух знаємо в Браславщині, де міщанство,

опираючи ся на Наливайківців, справді було вигнано з міста шляхту і уряд, понищило акти і т. п. ¹⁴). В тім напрямі й по иньших містах могли давати себе чути ті голоси, з таким страхом передані Вишневецьким та Жолкевським. Але й ті й иньші пляни й гадки: мінімальні-козацькі й більш радикального і загально-соціального характеру змагання, виникаючи безперечно, не встигли перейти в свідому програму, не надали плянового характеру рухови, не опанували його. Навпаки — почуте сили й безкарности дали місце простому добичництву, яке й забило, заповонило більше плянові течії, не давши їм розвинути ся, і потягнуло не тільки авантюристів-Наливайківців, але й більше здержливих і солідних вождів Низовців, і кінець кінцем тільки прискорило та загостило репресії з боку правительства.

Як не зросла козачина в останніх роках, вона ще

була занадто слабка, щоб робити скільки небудь серйозні виломи в польсько-шляхетським режимі „волости". Колонізація українська ще не встигла розвинути ся відповідно, щоб дати козачині потрібні засоби навіть при найбільш зручній козацькій агітації. А переведення навіть чисто козацької програми, програми-мінімум, як ми бачили, задавало дуже серйозні удари шляхетському режимови, шляхетському господарству. Шляхетський реванш був неминучий. Спеціальні обставини відтягнули репресії правительства, але кінець кінцем занадто широкі і нездержливі розміри, які козацьке добичництво прибрало в останнім році, 1595/6, вивело з пасивности правительственні круги. Козачина занадто сильно і різко показала свою могутність і небезпечність не тільки самій собі, не тільки українській людности, але й правительственным сферам. Шляхта постановила її знищити „до

останку".

Се одначе не удало ся: польському війську вдало ся тільки зігнати козачину з волости, і безоглядним терором — різнею де і скільки запопало, нелюдськими карами провідників, конфіскаціями і баніціями учасників, військо і правительство польське хотіло запобігти новому зросту козачини. Се було лекше ніж усунути ті причини, які робили з козачини могутний елемент соціального і політичного перевороту; не тільки на се, але й на далеко більш елементарну річ — розложенне на довший час на Україні польських війск для простої, механічної перешкоди новому зросту „українського своєвільства" не ставало засобів у польського правительства. На все се треба було сильнійшої організації, ліпшої власти, езекутиви, а перед усім коштів і коштів, ну — а се була перешкода, котрої не могли подоліти ніякі мотиви ні державних ні навіть клясових

інтересів.

І козачина, перебувши скоро внутрішню дезорганізацію, викликану погромом, притихнувши і скоривши ся перед правительством, щоб добити ся реабілітації й скасування проголошених на неї репресій, уже з першими роками XVII в. починає знову опановувати „волость". Покликуючи ся на свою службу річипосполитій, претендує наново на приставства і стації, творить свої штаб-квартири, опорні мобілізаційні пункти, домагаєть ся виводу звідси польського війська, щоб воно не ставало йому на заваді. Скориставши з недавньої науки, поступає тут обережнійше, не допускає таких різких і безпардонних вибриків добичництва, звертає свою воєнну й добичницьку енергію на море, на турецькі й татарські землі. І протягом яких десяти-пятнадцяти літ від першого скасування й проскрінцій доходить наново до дуже значних, а

при тім далеко тривкійших і далеко свідомійших успіхів.

Акти з мобілізації козацьких сил в 1618 р., зібрані в досить значнім числі ¹⁵⁾, дають нам досить докладне понятє про успіхи осягнені козацтвом за сей час. Бачимо, що козацтво сидить великими масами по Київщині, заходячи навіть в київське Полісе, в маєтностях королівських, духовних і приватних; козацькі полковники резидують тут, і на поклик їх, під „піднесені ними хоругви“ ставлять ся покозачені міщане й селяне з околиці. Так Хвастів, маєтність біскупа київського, служить резиденцією полковника Миська Фастовця і сотника Гришка Фастовця, а „иньші міщане і піддані фастівські“ виступають в ролі козаків. Як друга резиденція полковницька згадуєть ся Кодня, а козаками виступають міщане й піддані з Котельні, Паволочи й Кодні, „маєтности пана воєводи берестейського“ (Ост. Тишкевича);

третє гніздо бачимо в околиці Родомисля (маєтності Печерського монастиря) і Брусилова (маєтність Бутовичів) ¹⁶). Таким чином район Тетерева, Гуйви, Унави виглядає як одна велика покозачена територія, з масою людности організованою в військову організацію (ставить до 2000 війська) ¹⁷), підвласною тільки власти й юрисдикції козацькій ¹⁸). Се осіданне й закоріненне козацтва в глибокій „волости" дає себе знати в сїм часі і в певнім розділі, який починає часами прокидатися між козацтвом „волостним" чи „городовим" і запорожським низовим (перший виразнійший такий прояв бачимо в р. 1620, коли Запороже опановує козачина своєвільна під проводом Бородавки, а на волости, в Київі і Терехтимирові далі перед веде і порядкує Сагайдачний, номінально признаючи або не признаючи реймент Бородавки, — антитеза до розділу 1598 року, коли обидві партії, і Полоусовці і Байбузовці

однаково товчуть ся на Низу, не маючи де подіти ся і не маючи приступу „до волости”: в сій різниці бачимо — глибоку перемену в житю і обставинах козачини за сю чверть столітя). І комісія 1619 р., уже не бачучи можливости робити якусь опозицію козацькій організації на волости, відступала вповні від старих постулятів соймових, що не хотіли знати ніякої осібної козацької юрисдикції і власти на волости: ся комісія признавала вже власть над козачиною місцевих отаманів козацьких ¹⁹⁾ — старала ся тільки обмежити сей процес, зменьшуючи число законно-признаних козаків і силкуючи ся виперти їх з маєтностей приватних. Старання безплідні, бо нищили ся без останку першою ж мобілізацією козачини.

Скупа і байдужа шляхта і її нище правительство, з браку засобів потребуючи дешевого війська, мусіли забрати ся до мобілізації тої самої козачини, ледво

видітхнувши від криків про її „винищення до останку". І мобілізували далі, від одної потреби до другої, стараючи ся стягнути того „майже безплатного" війська все більше і більше, в міру розросту і збільшення козачини, підганяючи як острогами сими вербунками її й без того незвичайно скорий зріст і безсило воркотячи потім на її розпаношення, на зріст козацьких претенсій, на привілегії і права, які присвояла собі козачина чуючи залежність від себе адміністрації й правительства, і на те значінне, яке здобувала вона собі в сфері відносин соціальних, а далі й національних.

Перебуті рухи 1590-х років поучили і саму козачину і иньшу суспільність, що вона може. І коли по всіх засудах і репресіях вона вернула собі свою стару позицію в державі, в відносинах місцевих і загальнодержавних, багато очей і гадок спочило на ній. Не тільки вона сама — чи її свідомійші елементи почули спромогу

переводити в жите ті неясні, невироблені ще перспективи соціально-політичного характера, які повиникали були, як вислід фактичних відносин і обставин того українського Sturm-und Drang періоду. Богатьом иньшим в тій бурхливій хвилі в козачині блиснула як блискавиця нова політична і національна сила, яка могла б багато змінити, коли б її енергію обернути на певні точки суспільних чи національних відносин. „Наливайки" — се крилате слово, вилетівши з уст уніатських загорільців, як електрична іскра пролетіла по всьому сходу річипосполитої, що служив ареною боротьби двох релігій, двох культур, двох національностей і з напруженою увагою за сею боротьбою слідив.

Наливайка розтято „на штуки", але Наливайківщина зістала ся. Гадка, що православні ортодокси й українські патріоти опирають ся, та хочуть оперти ся на

зревольтованих козачиною масах — пущена, очевидно, для простого компромітовання їх ворогами, була підхоплена житєм. І не легко в таких випадках буває розрізнити, де кінчить ся угаданне наслідків і де починаєть ся сугестія певної ідеї — яку сугестіонують так часто власне ті що хочуть її поборювати.

Соціальний протест — з одного боку, культурно-релігійна і національна боротьба — з другого починають чіпляти ся за козачину, коли вона з репресій і нагінок роствівоженої шляхти підносить ся на ново з новими силами і енергією. І козачина, шукаючи дальшого розросту, дальших сил, фізичних і моральних, іде на зустріч сим покликам. Під кінець другого десятиліття се стає вже ясным для польських політиків, як ми бачили. Але шляхетське правительство далі підгоняє енергію мобілізації сього „майже безплатного" війська, з огляду на услуги, яке віддає воно йому, — з утіхою

скупаря, який тішить ся, що не потребує купувати палива, бо палить деревом з своєї власної хати.

Примітки

¹⁾ Mało na tym mając, yż po ten czas wszistek rozlewał krew newinną ludzi... ale ieszcze i do gruntu wszistko pogranicze i. k. m. chciał wywrócić y nas wszistkich wysiec, y z swym woiskiem na to się sprzisiągł był, aby z woiski tureckimi i tatarskimi panstwa coronne spustoszył i do opanowania corony psom pogańskim pomogł, jako i teraz car krimski swoje woiska miał z nim posłać, a on mu przysiągł woiwać państwa i. k. m. Na co i kniaziu wielkiemu moskiewskiemu y ze wszistkim woiskiem swym przysiągł y onemu poddał iuż był wszistko pogranicze więcey nizli na sto mil granic owych, iakoż i w liscie swym do nich kniaź wielki

pisał się już carem zaporozkim, czerkaskim i nizowskim i posłał im za poroхи sukna y pieniądze — Listy ч. 17, пор. вище с. 190 про сї московські претензії.

2) Brzydko aż i wspominać, do czego się to swowolenstwo brało, jakie spominanie majestatu w. król. mci, jakie zamysły o Krakowie, stolicy sławnej w. król mci, rozbiciu, wytraceniu stanu szlacheckiego — Pisma żółkiewskiego с. 151.

3) Слова Жолкевского, що козаки відгрожували ся на короля і на Краків повторяє і Гайденштайн с. 327 (II с. 363-4).

4) Архивъ III. I ч. 15 і 16.

5) Listy ч. 22, Архивъ III. I ч. 22. Кіев. Старина 1896, X с. 3 пор. вище с. 207-8.

6) Див. вище с. 209.

7) Гарно, хоч і з иньшого становища, висловив ся з сього приводу пок. Куліш. „Ото важная потеря для русской исторіи, что украинские козаки... оставили по себѣ такъ мало

памятниковъ своей дѣятельности. Кровь ихъ пролилась какъ вода на землю и не оставила даже пятна по себѣ. Энергическій духъ ихъ отошелъ въ вѣчность, не заградивши устъ хулителямъ своимъ; а ихъ потомки лишены утѣшенія слышать посмертное слово предковъ, каково бы оно ни было. И вотъ мы разворачиваемъ чуждыя сказанія о нашемъ быломъ, и устами историческихъ враговъ повѣдаемъ миру понимаемая до сихъ поръ двусмысленно, сбивчиво, часто крайне нелѣпо дѣла героевъ равноправія". (Ист. возсоед. II с. 117).

8) В такім дусі писав пок. Куліш, вважаючи цілею сих козацьких рухів, як і пізнійших — заступити право польське правом руським, польсько-шляхетський режим — рівноправністю (Ист. возсоеднення т. II), і за його поглядами пішов і Еварницький (Ист. запорож.козаковъ т. II).

⁹⁾ Деякі факти, в яких давнійші історики бачили прояв змагань козачини до перестрою суспільних відносин, мали зовсім иньше значіннє. Таке напр. нищеннє Косинським документів Острозького в Білій Церкві — се був наслідок особистого конфлікту, а не прояв бажання знищити дипломатичні права панів на українські землі. Більш серйозне значіннє мали браславські події (див. с. 207-8): се був рух українського демосу против шляхетського пановання і польського режіму; але був він від козачини незалежний: Наливайківці відиграли в нїм роль помічної сили, а не ініціаторів, і козачина не оборонила сих повстанців від репресій.

¹⁰⁾ *Chronica gestorum in Europa singularium*, вид. 1648 с. 172.

¹¹⁾ Напр. Костомаров — Богдан Хмельницький вид. 1884 т. I с.. 22 і 24.

¹²⁾ *Listy* ч. 52.

¹³⁾ Менше правдоподібно, що козаки на саму шляхту хотіли розтягнути свій присуд і зверхність козацьку.

¹⁴⁾ Див. вище с. 207-9.

¹⁵⁾ Архивъ Ю. З. Р. III I ч. 62-71, Матеріали до гетм. Сагайдачного в кн. XV київ. Чтеній.

¹⁶⁾ Архивъ Ю. З. Р. III I ч. 63, пор. 64, 66, 68.

¹⁷⁾ Ibid. с. 250.

¹⁸⁾ Сї факти пок. Антоновичу і приклонникам його поглядів дали привід намалювати образ перетворення Київської України в козацьку територію, поділену на полки, вільну від пана — те що стало ся тільки за Хмельницького. „Конашевичъ — читаємо в Антоновичевій біографії Сагайдачного — сталъ причислять къ своему войску цѣлыя области заселенной Украины, по мѣрѣ, какъ жители этихъ областей обращались къ нему, изгнавъ помѣщиковъ и заявивъ о своемъ желаніи причислиться къ козацькому войску".

¹⁹⁾ „Реверсал” козацький 1619 р. (Pisma с. 337), обіцяючи, що козаки будуть ходити на Татар з місцевими старостами й підстаростами, додають: lub z atamanem swoim, і комісари мовчки прийняли сей додаток. Значить по королівщинах були отамани козацькі: про таких, а не простих отаманів-старшин сільських говорить, очевидно, сей додаток. Каманін в своїх матеріалах до історії козацького землеволодіння (Чтенія київські т. VIII) подав кілька документів, виданих, або потверджених отаманами в рр. 1600 1630, в пізнійшій стилі (с. 15-8); але ці документи, де атаман чигринській в 1600 р. прикладає до документів „печать свою мескую чигринскую”, виглядають анахроністично.

VI. Політичні обставини перших десятиліть XVII в. і їх вплив на зріст і розвій козачини.

**ЛИВОНСЬКА ВІЙНА І МОСКОВСЬКА
СМУТА: НЕОХОТА КОЗАКІВ, МОТИВИ
ЩО ЗМУСИЛИ ЇХ ДО УЧАСТИ В
ЛИВОНСЬКІЙ ВІЙНІ 1602 Р., ТЯЖКІ
ОБСТАВИНИ ВІЙНИ, ЗМІНИ
ГЕТЬМАНІВ, КОЗАКИ НА БІЛОРУСИ,
ПРЕТЕНСІЇ КОЗАКІВ З ПРИВОДУ СВОЄЇ
СЛУЖБИ, СПРАВА ЖОВНІРСЬКИХ ЛЕЖ
НА УКРАЇНІ. КОЗАЦЬКІ ПОХОДИ НА
МОРЕ І НА МОЛДАВУ. ЗРІСТ КОЗАЧИНИ.**

Молдавська кампанія 1600 р. була першим кільцем в довгій ланцюху воєнних авантур, що заповнили собою сю воєвничу добу польської історії і казали польському правительству неустанно мобілізувати козацькі сили та запобігати козацької охоти до служби річипосполитій.

Відправляючи козацьке військо з молдавської війни, гетьман Замойский старався заручитися козацькою поміччю для ливонської війни й

привіз на сойм козацьку обіцянку участі, як мотив певних признань і уступок для козачини. Але перспектива сього далекого походу на зовсім чужий і незнаний театр війни сама по собі дуже мало вабила козаків. „Не кажуть про Ливонію, тільки про Швецію і дуже її боять ся, щоб туди не завели їх на погибіль”, доносив кореспондент. З другого боку, ласку показану соймом козаки вважали не задатком за службу в новім поході, як хотіло то трактувати правительство, а нагородою за попередню кампанію. Тай сойм, як ми бачили, тільки по части сповнив їх домагання. Тому поклики до мобілізації для нової кампанії приймали ся в козацьких кругах досить холодно, і багато було тої гадки, щоб розібравши ті гроші і сукна, які прийдуть від правительства, між учасників молдавської кампанії, іти собі на Запороже. „Нема згоди між ними”, доносив згаданий кореспондент Замоискому в початках квітня ст.

ст. ¹), „Кошка три рази скликав раду, і на тих радах багато було таких, що не годили ся на службу королеви, але побравши сукно і гроші хочуть іти на Запороже. І вже чи будуть сукна чи ні, чекають тільки своїх посланців (післаних на сойм); човни вже готові, готують обрік, і борошно набивають в бочки — багато вже понабивали. І чи сукно прийшло б на чотири тисячі чи на шість, і так само якісь гроші, то хочуть розібрати між собою ті що були в волоськім поході, а иньшим дати не хочуть; кажуть так: „ми се заслужили, а иньші нехай собі заслугують”. Так була й Кощина мова на раді: „обіцяно гроші й сукно з початку на чотири тисячі, а тепер на шість — тим ліпш, довшої сукні мати будемо” ²).

Та хоч як непривабна була для козачини перспектива „шведської війни”, інтереси козацькі не дозволяли їй відтягнути ся. Як ми бачили, свої уступки козачині сойм 1601 р. починив в

формі умовній — коли козаки візьмуть участь в ливонській війні; спеціально що до знесення банніції се було зазначено виразно, а воно було найголовнішим дезідератом козачини. Але се була тільки одна половина справи; другу половину своїх дезідерат, не санкціоновану ще соймом, козачина опирала і реалізувала на практиці як активне військо на службі річипосполитій (сюди належать претенсії на приставства і лежі, на контрибуції з „волости”, і навіть свій імунітет козацький, не признаний соймом, приходило ся, певно, опирати на факті служби королеви і річипосполитій). Тому вирікати ся сеї служби і відмовляти ся від участі в поході, визначенім правительством, козачині ніяк не можна було. І кінець кінцем, покличавши на тих радах, козачина таки рушила в ливонський похід під проводом все тогож Кішки, що очевидно — твердо держав ся опортуністичної політики. Було їх дві тисячі

офіційно — на стільки визначена була платня; дійсне число не звісне докладно. Білоруський літописець, оповідаючи про їх похід через Білорусь з кампанії, каже, що козаків було чотири тисячі, але се може й побільшенне³⁾.

Рушили в похід десь літом, як і польське військо; в Ливонію приспіли на осінь. Служба була справді тяжка, особливо як надійшла зима. Край був сильно випустошений, запровіантувати ся було трудно. „Земля замерзла, куренів будувати не можна, коням теж дуже зле; посиляли ми своїх товаришів, розвідуючи про живність — нема ніякої живности, і дерев нема — хиба де хата одна або дві, а й то з рища плетена; нам в такий порожній край нема по що — до решти коней потратимо”, — читаємо в однім листі Кішки до гетьмана коронного. Козаки скаржили ся, що платню їм визначено малу (по 7 зол. на квартал), а головно, що й тих грошей по першім кварталі,

заплаченим десь з початком мобілізації, їм не плачено. Тому вже з кінцем року, не діставши платні, козаки рішучо загрозили, що підуть назад на Україну: „на радї в минулу середу постановили речінець на будучу середу рушити ся з тої землі, і як би ми що иньше постановили, то б нас товариство каміннем побило”, писав Замойському Кішка ⁴⁾. Правдоподібно, якоюсь грошевою сумою і обіцянками всілякими удало ся козаків відвести від сього заміру, й вони зістали ся; подібні клопоти мали гетьмани польські і з власним військом, позичаючи й свої річи під застав віддаючи, та роздаючи бодай частинні задатки на рахунок плати. З кінцем 1602 р. козацьке військо мало незаплачених три квартали, то значить дістало тільки половину грошей, які йому належали за службу, і дуже бідувало, обдерлось і зголодило ся. „Рачив ти, ваша милость, приглянути ся одіжи й достатком нашим”, писав старший козацький до гетьмана

коронного з кінцем року; „не тільки те що вислужили ми у короля, але і те що за молодих літ по різних неприязельських землях добуто було шаблею, все те Інфлянтська (Ливонська) земля нам винищила, і довго буде в пам'яті в війську запорозькій служба інфлянтська; вже тепер нема різниці в уборі між нами слугами королівськими — і Лотишами”⁵⁾. Багато погинуло; сам гетьман Кішка наложив головою в одній битві під Феліном, як каже польський історик — „казали, що хтось з своїх пробив його кулею ззаду”⁶⁾. По ній був гетьманом його давніший конкурент Гаврило Крутневич, але й він незадовго уступив з гетьманства, і з кінцем року старшує вже Іван Куцкович⁷⁾. Сі зміни на старшинстві показують теж, як роздражене було козацтво і як трудно було дати раду в тих обставинах. Незаплачене, обдерте й голодне військо козацьке тим тяжше давало ся в знаки місцевій людності, видушуючи з неї що лиш

можна, включно до тих убрень, що з лотишевих плеч переходили на „слуг королівських”, як іронізували козаки. Подорожні, що переїздили через Ливонію в 1602 р., наслухали ся страхів про козацькі спустошення: „козаки зруйнували всі оселі, попалили й попустошили їх, чинячи незвичайні, нечувані насильства над бідними людьми: допитуючи про гроші, пекли огнем, мучили всіляко, і потім, добувши, все таки рубали їх на смерть”⁸). І все таки край був так випустошений уже литовським і польським військом, що скільки не нищили його, бідували самі справді. Але тактика козацька наказувала терпіти все, не відмовляючи служби річипосполитій.

Кампанія взагалі йшла добре для Поляків; ливонські здобутки у Шведів відібрано, і Замойский переніс війну в Естонію, обложивши замок Вайсенштайн, ключ Естонії. Шведське правительство йшло на згоду, але Жигимонт

жадав не тільки Ливонії, а й Естонії, і щоб його конкурент Кароль уступив ся йому з престолу. Через се війна за балтійське побереже потягнула в безконечність (її закінчила аж Олівська угода 1660 р., облишивши за Польсько-литовською державою тільки східно-полудневий кут Ливонії). Шведи могли держати ся в приморських містах, а Поляки, не маючи фльоти, не могли їх там бльокувати. Брак гроша стримував і сухопутні операції. Замойский затримував військо як міг, але з здобутєм Вайсенштайна, з кінцем серпня, все урвало ся. Старий Замойский, змучений дволітнім житєм на війні, зберав ся відіхати, передавши кому иньшому команду. Військо стало також розходити ся. Козаки, як каже Гайденштайн, рушили перші ⁹⁾. Пішли на Білу — Русь — латати злидні. Зпочатку „дещо з тої нужди й нещасть відпочинок дали собі і коням у Полоцьку”, починивши, розумієть ся, місту

„великую шкоду”, як записує білоруський літописець ¹⁰). Відти подали ся до Витебська й вислали на перед своїх людей — писаря й осавула, з кількадесять коней, „для порядного росписання господ” для козацького постою. Але витебські міщане задумали відборонити ся від козацької біди силоміць і нічого не хотіли слухати, коли козаки доводили, що „заслугами своїми і за наказом й. корол. мил. (sic) мають у них визначений одпочинок”. Козаки, як скромно поясняли в своїй реляції Замойському ¹¹), „мусіли гвалт гвалтом відбивати” й давши формальну битву Витеблянам, оружною рукою опанували місто і на правах побідників обнесли як хотіли — „место славное, место богатое Витебскъ звоєвали, мешчанъ побили, панны поплюгавили, скарбы побрали ¹²). Відти під кінець року пересунули ся на Подніпровє. Головною кватирою їх був Могилів. В околиці виберали вони великі контрібуції грошима й

припасами, викликаючи велике невдоволенне людности. „Там у Швеции козаки запорозкие ничого доброго не вчинили, ани гетманови и пану королю жадного ратунку не дали, толко зъ Швеции утекли, а тутъ на Руси Полоцку великую шкоду чинили и место славное великое Витебскъ звоевали, злота, сребра множество побрали и такъ шкоду содомию чинили, горше злыхъ неприятелей албо злыхъ Татаръ”¹³), записує місцевий літописець. „Брали приставство, пише він далі, зъ волости Боркулабовской и Шупенской, тоєсть грошей копъ 50, жита меръ пятьсотъ, яловиць полтора, кабановъ 50, саль свиныхъ 100, меду пресного пудовъ 60, масла пудовъ десять, куровъ пятьсотъ, сена возъ триста”. Ся записка поясняє нам значінне сього терміна „приставства” і дає нам понятє про те, як латала ся козачина й нагороджала себе за незаплачену платню, ідучи прикладом козацького рицерства

коронного, яке разом з ними бушувало в землях литовських і коронних ¹⁴). Жалі й крики місцевої людности спонукали короля прислати до козаків свого дворянина з порученням, аби козаки не лежали на Білоруси, а йшли на Україну ¹⁵). Козаки се порученнє до відомости прийняли, але не спішили ся. Побираючи контрибуції й чинячи zarazом иньші насильства над людністю — трактуючи сю православну Русь як неприятельску землю ¹⁶), вони сунули ся поволі Дніпром в долину. „Брали приставства в Полоцьку, Витебську, Орші, Мстиславлю, Кричеві, Могилеві, Головчині, Чичерську, Гомелі, Любечу, Річиці, Бихові, Рогачові і по всіх містах” ¹⁷). Забирали з собою скільки можна коней, а навіть людей — жінок, дівок, хлопят, „одинъ козаць будеть мети коней 8, 10, 12, а хлопятъ троє, четверо, жонки албо дѣвки две албо три”, записує все тойже літописець, віддаючи коли не фактичні обставини

(правдоподібно прибільшені), то поголоски, які ходили про козачину. Він каже, що з огляду на козацьке своєвільство гетьман Куцкович — або Куцка, як він його називає, зложив з себе гетьманство в Могилеві ¹⁸), і на його місце вибраний був Іван Косий. Під його проводом весною 1603 р. прийшло козацьке військо до Київа, і тут на гетманство вибрало ще раз Крутневича ¹⁹).

З могилівського побуту козаків маємо цікавий лист на Україну ²⁰), який нам поясняє, що за користи робили собі козаки з свого шведського походу й які претенсії підносили з того титулу, що сповняли службу річипосполитій. Лист писаний на Україну, до старого знайомого Якуба Струся старости brasлавського і винницького, наслідком вістей, що він розквартирував польських вояків на Україні ²¹). Пише „гетьман” Іван Куцкович. Пригадує великі заслуги війська запорозького — що воно

„перед усяким иншим рицарством завсїди віддавало значні послуги королеви й річипосполитої, не стільки для користи або якоїсь вислуги, але з любови до доброї слави і річипосполитої — можна то сказати, що тільки за траву й воду служимо" ²²). „За свої заслуги заслугуємо не тільки того, щоб були заховані в цілости й спокою наші убогі хати й маєтности, часто і сильно облиті кровю нашою й поганською, — але і того також, щоб були ми в слухних вільностях і пошанованню від кожного стану. Його королївська милость, будучи особливим прихильником і оборонцем людей рицарських, маючи в ласкавій увазі державу й сердечні послуги наші, рачив нас усїм тим обдарувати і упривилеювати: признавши нас синами коронними ²³). Ублагороднивши стародавніми вільностями нас, жінок і маєтности наші ²⁴), він тільки собі і ї. м. панам великим гетьманам начальство і власть над

нами полишити зволив, утвердивши то міцно універсалами, глейтами і конституціями”. Козаки рішучо протестують против розкватировання польського жовніра на Україні, „де єсть більша частина наших домів і маєтностей, а крім того кор. милость пан наш за чесні заслуги наші зволив нам дати, на спочинок і очікування нашої чесно заслуженої платні, почавши від Могилева всю Україну аж до Дніпрового устя; все то власні наші приставства, спустошені з причин вашої милости, а що більше — доми, і маєтности попустошені, гірше ніж неприятельським способом спустошені, зневажені, осоромлені”. Протестують також против листів, розісланих Струсем на Україні, де козаки називають ся своєвільниками і їм забороняєть ся приступ до міст і королівщин — „за котрими універсалами наші товариші, які також віддавали послуги й. кор. мил., не могли мати свободного кавалка

хліба і спокійного переходу”; протестують против сих претенсій на якусь власть над козаками, „чого ніколи не буде”. Жадають виводу жовнірів з України, инакше грозять оружною розправою й окупацією винницького староства п. Струся. „Що з такої наруги, зневаги і деспекту нашим неприятелем прийде, то в короткім часі можна буде бачити і досвідчити на ділі, бо супроти того, що нам доносить товариство наше, — прийдесть ся нам в нашім жалю гвалт гвалтом відбивати; донесемо його кор. милости про спустошенне вами визначених нам приставств і мусимо розложити ся в Винниці і в иньших маєтностях ваших та там собі платні чекати, бо на Україні і по домах наших нема нам що робити”.

Лист сей кидає світло на сучасну ситуацію на Україні. Адміністрація і взагалі панство хотіло тримати ся букви соймової постанови 1601 р., що здіймала баніцію тільки з учасників

ливонської кампанії і полишала в силі всі постанови против своєвільників, всю „звичайну юрисдикцію”. Навпаки козачина за поданий мізинний палець тягнула цілу руку, вважала конституцію за повне і необмежене привернення прав і вільностей, на які вона претендувала; признавала своїм одиноким зверхником короля і гетьмана коронного і з приводу своєї служби річипосполитій, та й ще в додатку — незаплаченої платні — претендувала на повне хазяйське право на Україні, як на території своїх приставств, і то не тільки, очевидно, для учасників ливонської війни, а й для цілого товариства. З того приводу, що певна частина козаків сповняла, службу його кор. мил.,” ціла козачина претендувала не тільки на всякі права і вільности, але і на „свобідний кавалок хліба”, як скромно виражаються козаки — то значить на право вибирання контрибуцій для своїх пограничних воєн, якими козачина

займала ся тоді на полудні. Заразом вона вважає ся українську територію заказаною для жовніра коронного — не тільки тому, що той конкурент позбавить козаків можности збирати контрибуції собі, але й тому що тут маса покозаченої людности, неофіціальної козачини, яку жовніри обтяжали б контрибуціями. Се перший випадок, де з такою гострістю виступає справа жовнірських леж на козацькій території; як в офіціальних кругах се роскватированне польського війська вважало ся найгострійшою репресією на козаків, так в кругах козацьких признавало ся найбільшою прикрістю, яку можна було собі уявити, і заразом — найліпшим агітаційним мотивом против правительства і польського режиму, як в такім мотиві бувала потреба.

Про козацькі війни на полудні в сих роках маємо деякі відомости в посольських реляціях Пісочинського, що в рр. 1601 і 1602 їздив в

Крим і Туреччину ²⁵). Літом 1601 р. багато нарікали в Криму на козацькі напади, і казали як звичайно, що Татари, нападаючи на Україну, тільки мстять ся за козацькі напади; був якийсь козацький напад на турецькі осаді в околиці Білгороду. „Якийсь Киршта Волошин” з козаками докучав Туркам і Татарам на морі і на землі.

Весною 1602 р. козацьке військо (коло двох тисяч, як казали) стояло над Каменицею за Браславом і свою службу пропонувало молдавському господареві. Волоські землі по погромі Михайла слідом знову стали ареною усобиць, бо на Семена Могилу в Мунтянах підняло ся повстаннє, вигнано його з краю і посаджено на господарстві Раду Щербана Басарабу (1602); його підтримала Австрія, тим часом як Могила шукав помочи у Поляків і Турків, і се знову відкривало арену козацькому спортові. Господар молдавський сим разом

услуг козацьких не прийняв, і тоді їх стали сподівати ся в Білгороді. В маю козаки на 30 чайках і кількох галерах відібраних від Турків вийшли на море і під Кілією били ся з турецькими галерами; взяли одну галеру, та переймали купецькі кораблі. Під осінь того року стрічаємо козаків під проводом якогось Гурского — йшло їх коло тисячі на Молдаву ²⁶). Такі заняття, очевидно, потягнули ся без перерви і відміни і в дальших роках. Хан скаржився, що козаки пробуваючи на Дніпрі чинять Криму неустанні шкоди і злости, багато злого броть, і жадав, аби їх доконче прогнано з Дніпра ²⁷). Король в інструкції на сойм 1604 р. звертає увагу, що „за короткий час козаки зруйновали Туркам три міста”, і се грозить неприємностями від Туреччини ²⁸).

Реституція козацьких вільностей і козацького престіжу потягнули свіжі маси людей в козацькі ряди, збільшаючи своєвільну енергію козацьку.

З кінця 1603 р. маємо королівський універсал, де пригадується попереднє (якесь недавнє) королівське розпорядженнє на погамованнє українського своєвільства і загострюється новими наказами, щоб батьки не пускали синів „на козацтво до тамтихъ людей свовольныхъ, котории покой посъполитый и перемирье с панъстви суседьскими взрушаютъ”, щоб до козаків не перепускали і не возили воєнних запасів під страхом кари смертної і т. и. ²⁹). А шляхта київська в інструкціях своїх з кінця 1604 р. висловляє жалі, що з скасуванням баніції, від ливонської війни „те гультяйство так пнеть ся в гору, що приходить ся бояти ся, аби „останнє не було горше від першого”, і жадала енергічних репресій ³⁰).

Примітки

1) Лист Бартоша Верещинського з 15/IV н. с. у Стороженка с 320.

2) Obiecano pierwey hroszy y sukna na cztery tysiący, a teper na szyst, tym lipsz, dolszygi sukni budem mieti. Се не зовсім ясне говорення мабуть треба розуміти так, що в молдавській війні рахувалося 4000 козаків, і їм обіцяна була заплата, а на ливонську війну ухвалені кредити на 2000, разом на 6000; тому що справа з платнею була неясна, в польських кругах, мішаючи платню за попереднє і задаток на будуще, за ці гроші хотіли притягнути до служби в ливонській війні як найбільше козацького війська — до 6 тисяч, а козаки не хотіли такого толкування і все брали за плату за молдавську війну. Інше толкування було б таке, що плата для 4 тис. так і посидала за попереднє, а плата для 2 тис. призначалася для ливонського корпусу з двох тисяч, і на більше число козацького війська правительство і не

претендувало, але козаки і сю платню ливонську хотіли розібрати між учасників молдавської війни. Тому що все обертало ся тільки в сфері поголосок, визнати ся трудно.

³⁾ Боркулабівська літоп. с. 25 (вид. Куліша с. 77).

⁴⁾ Лист Кішки до Замойского 323 XII. 1601 — Listy ч. 83.

⁵⁾ Listy ч. 88.

⁶⁾ Praefectus illorum Kostka globo a suis aliquibus, ut putabatur, a tergo trajicitur (Гайденштайн с. 378). Очевидно, був се припадок; без усякої підстави думає Стороженко (с. 324), ще се козаки зі злости Кішку вбили: де рада могла кожної хвилі гетьмана скинути, не було місця для такого підступного вбийства.

⁷⁾ Listy с. 86 і 88.

⁸⁾ Сборникъ матеріаловъ по русской исторіи нач. XVII в. с. 50.

⁹⁾ с. 388

- ¹⁰⁾ Боркулабівська літопись с. 25.
- ¹¹⁾ Listy Żółkiewskiego ч. 86.
- ¹²⁾ Боркулаб. літоп. с. 24.
- ¹³⁾ Ibid. с. 25.
- ¹⁴⁾ Пор. інструкцію з кінця 1603 р. — Жерела VIII ч. 75 і протестацію у Жуковича с. 432-3.
- ¹⁵⁾ Ркп. бібл. Замойских.
- ¹⁶⁾ Боркулабівський літописець записує оден епізод, який очевидно зробив особливо сильне вражіннє: як перед королівського дворянина, присланого в справі сих насильств козацьких, приніс оден міщанин могилівський на руках свою доньку-дівчинку шестилітню „змордованую, зкгвалчоную, ледве живую, чого было горко плачливе страшно глядети; на тоє вси люде плакали, Богу сотворителю молили ся, абы таковыхъ своєволниковъ вечно вигладити рачиль” (с. 28, вид. Куліша с. 81).
- ¹⁷⁾ Боркулабів. літ. с. 28.
- ¹⁸⁾ Иванъ Куцка здалъ зъ себе гетманство

козацькоє, для того ижъ у войську великоє
своволюенство: што хто хочеть то броить (с. 28).

¹⁹⁾ Див. його універсал, для Никольського
монастиря, даний 22 мая 1653 р. в Київі, „кгда
єсмо с послуги кр. м. з Ынфлянтъ до Києва
прибыли” в Кієв. Старині 1898 кн. I. Тут згадка
листу „теперешнего часу пана Ивана Косого”;
мабуть Крутневич саме тоді був вибраний, і
ченці звернули ся до нього за подтвержденнем.

²⁰⁾ Ркп. бібл. Замойских.

²¹⁾ Пор. записку боркулабівського літописця, що
тим часом як на Білоруси були на приставствах
козаки, „на Волыни на Подолю, у Києве — тамъ
на тотъ часъ жолнери лежали, которые зъ
Волохъ выехали, яко десять тысячъ” (с. 28).

²²⁾ *Mozemy tho rzecz,ysz tylko za trawę a za wodę
służimy.*

²³⁾ Популярна назва, прикладана до себе
шляхтою польською.

²⁴⁾ *Nass thym udarowacz mcziwie y*

upriwileywacz raczył, yss prziznawssi nass za syny coronne, starodawnymi wolnosciami nas, żony y maiętnosci nasze uslachciwszi, sobie tylko y ich mc. panam hethmanom wielkiem nad nami zwierchnosc y władzą zostawicz raczył, dobrze tho uniwersały, gleithami y constitutiami seymowemu warowawszi.

²⁵⁾ Ркп. Петерб. Публ. бібл. Пол. IV № 171 л. 41-7.

²⁶⁾ Реляція Пісочинського л. 84-106, 124.

²⁷⁾ Жерела VIII ч. 80 (десь з р. 1603).

²⁸⁾ Ibid. ч. 76.

²⁹⁾ Видано у Куліша Матеріали с. 26.

³⁰⁾ Жерела VIII ч. 78.

**ЛИВОНСЬКА ВІЙНА І МОСКОВСЬКА
СМУТА: МОСКОВСЬКА СМУТА: УЧАСТЬ
КОЗАКІВ В ПОХОДІ ЦАРЕВИЧА,
МОБІЛІЗАЦІЯ КОЗАЧИНИ, МОСКОВСЬКІ**

**СМУТИ 1605-8 Р. І УЧАСТЬ В НИХ
КОЗАЧИНИ. ЗАЧІПКИ З ТУРКАМИ І
ТАТАРАМИ; ПОГРОМ ВАРНИ 1606 Р.,
ПОХОДИ МОЛДАВСЬКІ. СВОЄВІЛЬСТВА
НА УКРАЇНІ, „БУНТИ” КОРСУНСЬКІ,
КОНСТИТУЦІЇ НА УКРАЇНСЬКУ
СВОЄВОЛЮ 1607 РОКУ, ПОСТАНОВИ
1609 Р., ЇХ БЕЗПЛОДНІСТЬ.**

Але на місце погамовання українського
своєвільства, жаданого правительством і
кругами шляхетсько-панськими, ті ж самі круги
кинули в козацькі круги новий фермент, який
ще сильнійше зміцнив українську анархію і під
покровом її дав спромогу далі зростати козацтву
і козацькій деструкції польсько-шляхетського
режіму. Була то московська авантюра, сотворена
українськими магнатами, але кінець кінцем
підтримана і самим правительством. З початку
король не хотів мішати в сю аферу державу й
полишив її ініціативі магнатів. В другій

половині 1603 р. Вишневецькі висувають звісного „царевича Дмитра” як московського претендента, законного сина царя Івана, і вже від зими 1603/4 рр. мусіло розпочати ся вербованне охочих до задуманого походу на Москву. Між учасниками мусіли в першій лінії знайтися козаки. Уже в передових полках, які повів з собою „царевич” з кінцем літа 1604, ішов цілий ряд українських пограничників — кн. Вишневецький, Ружинський, Струсь, староста остерський Ратомский, і вони мусіли рушити з собою цілу хмару українського козацтва — козаки справді згадуються в сїм війську ¹⁾). У в тих операціях, які вели ся разом з сим на полудневій границі московській, від Посемя, нема теж сумніву, що поруч донських брали участь також козаки запорозькі. Головні маси їх рушили одначе пізнійше, в осени 1604 р. Під Новгород Сіверський в грудні 1604 р. прийшло велике запорозьке військо — 12 тисяч,

з доброю гарматою, „котрим царевич (Димитрій) давно був післав корогву (закликаючи до походу); вони мали з собою добру армату, кілька гарматок, і царевич був їм дуже радий, багато покладаючи ся на їх мужність, і велику силу їх війська”²). Надії сі не дуже справдили ся, бо в великій битві під Добриничами козаки, як нарікав потім царевич, не додержали йому компанії й утікли³). Але хоч головне козацьке військо кинуло Дмитра, українські козаки зістали ся учасниками дальшого походу, і на місце першого їх корпусу мобілізували ся дальші партії їх в московський похід. Київська шляхта в своїй інструкції, писаній в перших днях грудня н. с., згадує про дальші їх ватаги, що громадили ся ще на Україні, „вигребши ся з Низу”, і наповняли страхом місцеву шляхту, що сподівала ся від них нових поборів і контрибуцій та нарікала на всякі безправства, особливо в задніпрянських

волостях, де громадили ся козацькі полки для походу в Московщину ⁴). На соймі, на початках 1605 р. Януш Острозький на підставі відомостей, які приходили з України, оповідав, що козаки справді „рописали універсали по тамошніх краях, кажуть собі платити гроші, і з тим боїмо ся, що б і хлопці наші не приставали до козаків і до них не прилучали ся при таких своєвільстві безкарнім” ⁵). Правительство було зайняте иньшими справами і не вважаючи за добре стримувати козачину, що головно підтримувала тоді московську авантуру (від якої сподівалися в двірських кругах великих користей політичних), не вважало можливими брати ся до якихось значніших репресій. Тим більше що козачина заразом несла й пограничну службу против Татар: напр. 1605 р. вони погромили Татар на Підністровю, а з кінця 1606 р. маємо лист Григорія Ізаповича „гетьмана” і всього рицарства запорозького, де вони

остерігають усю людність „України Подніпрської” про скорий напад татарський (правдоподібно оден з многих, сей лист заховався тому, що гетьман просив його лист записати до актів, на доказ козацької служби) ⁶⁾.

А коли з початком 1606 р. прокинувся грізний внутрішній рух против короля і його близьких дорадників, що приводить до оружного рокошу (1606-8), правительство вже не мало ані часу ані спромоги думати про що небудь иньше крім сього небезпечного руху, що грозив самого короля скинути з престолу ⁷⁾.

Козачина буяла, вмішуючи ся в заграничні авантури. Далі брала участь в московських замішаннях, підтримуючи після упадку царевича Дмитра († 17/V. 1605) повстаннє, що розвинуло ся на сїверськїм пограничу против його наступника царя Вас. Шуйского під проводом Болотнікова, з сильною соціальною закраскою, в дусі української козачини (літо

1606 — осінь 1607). Повстання терських козаків, що виставили претендента названого царевичом Петром, внуком царя Івана, і з ним рушили на Поволжє, ще за життя царя Дмитра, також знайшло собі помічників між Запорожцями. Дмитро Другий (чи так званий потім „Тушинський вор”), що виступив літом 1607 року і підняв повстання на тій же сіверській пограниччї, підтриманий ріжними авантюристами з Польсько-литовської держави (кн. Роман Ружинський, Ад. Вишневецький, Ян Сопіга, Тишкевич, Лісовський), крім козацьких ватаг, навербованих ним, був також уцасливлений запорожськими полками, особливо коли справа Болотнікова і „царевича Петра” була рішучо убита (жовтень 1607 р.). Так в поході цього „другого Дмитра” з Сіверщини, в тімже жовтні прилучили ся до нього в Карачеві запорожські ватаги ⁸⁾, а хоч скоро відстали, то з початком 1608 р. почали до

нього прибувати нові ватаги козацькі, з своїми ватажками і під проводом різних шляхетських авантюристів з України ⁹⁾. І з дальшими успіхами, коли „Дмитру” удалося пройти під саму Москву й заложивши табор тут в с. Тушині, взяти Москву в блокаду, козаків все прибувало до нього. З кінцем 1608 р. рахували в його таборі Запорожців до 13 тисяч ¹⁰⁾, і вони брали визначну участь в московській „смути” й спустошенню московських земель разом з іншими авантюристичними ватагами, що під фірмою претендента, якому ніхто не надавав значіння, зробили своїм ремеслом спустошення і воювання Московщини ¹¹⁾. Під весну 1609 р. потягнули туди нові ватаги: в сучасній листі (з 1/III) чуємо про Низовців, що йдуть туди через Білорусь, в числі, як казали, до 8 тисяч ¹²⁾.

Разом з тим не переривалися козацькі зачіпки з Татарами й Турками; в переговорах Порти з Польщею незмінним Leitmotiv-ом повторюють

ся жадання приборкання козаків, а польське правительство повторяє старі оправдання, що воно нічого не може на се порадити, бо се „племя не постійне, не послушне, безпутне, зложене з утікачів московських, татарських, турецьких, руських, волоських, без отчини, без закону, без постійного осідку, що живе з грабунків і розбоїв, безпечне в сховищах і пристановищах своїх на Дніпрі й иньших ріках, свого майна не має, чужому небезпечне, ніякої власти над собою не признає і не зносить” ¹³⁾. З кінця 1605 р. маємо королівський універсал, де згадується про якісь недавні напади козаків на турецькі землі (козацы... в земли єго (цесара турецкого) вривати се и шкоди немалые чинити мели), і король наказує старостам, аби більше таких нападів не допускали ¹⁴⁾. Літом 1606 р. козаки кілька разів нападали на турецькі міста чорноморського побережа, ходили на Кілію і Білгород, взяли навіть з собою і королівського

дворянина, присланого до них для порядку. Забрали на морі десять турецьких галер з людьми, запасами і товарами. Напали з моря на Варну, вибили мешканців і забрали більш як на 180 тис. золотих здобичи з собою ¹⁵). До сього походу прикладається ся з деякою правдоподібністю стара пісня про взятє Варни:

А в неділю пораненьку
Зібрали ся громадоньки,
До козацької порадоньки:
Стали ради додавати,
Відкіль Варни доставати —
Ой чи з поля, чили з моря,
Чи з тої річки невелички?
Послали посла під Варну,
Поймав же посел Турчанина,
Старенького ворожбита,
Стали його випитувати,
Відкіль Варни діставати —
Ой чи з поля, чили з моря,

Чи з тої річки невелички?
„Ані з поля ані з моря,
А з тої річки невелички”,
А в неділю пораненьку
Зібрали ся громадоньки
До козацької порадоньки.
Стали ради радувати,
Відкіль Варни діставати:
Ой чи з поля, ой чи з моря,
А чи з річки невелички?
Біжуть, плинуть човенцями,
Поблискують весельцями;
Удалили з самопалів,
З семи п'ятдесят ¹⁶⁾ запалів,
Півсоткою із гармати
Стали її добувати,
Стали Турки нарікати.
Стали Варни діставати,
Стали Турки утікати,
Тую річку проклинати:

Бодай річка висихала,
Що нас Турків в себе взяла.
Була Варна здавна славна.
Славнійшії козаченьки,
Що тої Варни дістали
І в ній Турків забрали ¹⁷⁾.

Припадком довідуємо ся далі, що в осени 1608 р. козаки ходили на Перекоп, „дивною хитрістю здобули, розграбили й спалили" се місто, як записує сучасний єзуїтський хроніст ¹⁸⁾. Потім з 1609 р. (в осени) маємо звістку, що козаки на 16 чайках напали на устє Дунаю, попалили й пограбили придунайські міста: Ізмаїл, Кілію, також Білгород, але не встигли забрати всю здобичу, бо їх сполошили Турки ¹⁹⁾. Та се тільки уривкові, випадкові звістки про походи, що стали явищем хронічним, звичайним.

Крім нападів на землі турецькі і татарські далі давали козакам поле для подвигів нещасливі краї волоські — тепер уже Молдава, де з

смертю Єремії Могили в р. 1606 почали ся довгі усобиці, з незмінною участю різних шляхетнороджених авантюристів і козаків. Польща підтримувала синів Єремії; конкурентами виступив з початку давній претендент Степан Богдан. Весною 1607 р. султан довідав ся, що він подав ся на Україну й збирає там козаків, щоб іти на Молдаву; він просив короля його зловити там, але король, розумієть ся не міг сього зробити ²⁰). З сих заходів Богдана не вийшло нічого, і далеко серйознішим претендентом виступив брат Єремії Симеон (невдалий господар мунтянський). Він купив собі ласку турецького двору і мав його протекцію; скинув Константина Єреміїного сина з господарства, але в поміч Єреміїній родині пішов їх швагер Стефан Потоцький, зять Єремії, і зігнав Симеона. Симеон скоро потім умер, як казали — отруєний Поляками, і пішла боротьба між

синами Єремії і Симеона, поки Константина Могилу не висадив з сідла иньший претендент Стефан Томша (син претендента з часів Дмитра Вишневецького). Стефан Потоцкий пішов знов — висланий уже королем в поміч Константину, але не міг подужати його конкурента: Потоцкого погромлено дуже гірко — стратив усе військо, сам попав ся в неволю Туркам, і польське правительство мусіло зрікти ся своїх впливів на Волощину ²¹). Підчас сих усобиць козаки, без сумніву, не переставали брати участь в молдавських справах, хоч ми тільки з рідка маємо про се виразні звістки ²²).

Разом з сим розмахом козацької воєнної енергії і повної свободи й безкарности, яку козацька стихія стрічала на Україні в сім часі, розвиває ся все більше „козацьке своєвільство” серед місцевої людности, козацька „непослушність” серед ріжних верств її. Побоювання українських магнатів, що з розвитком козацької енергії, як

козацтво не тільки набирає фонаберії, але і дійсно „дуже бере гору на Україні”, воно потягне за собою й народні маси, міщан і „хлопів” ²³), не були марні. Се були часи незвичайного розвою „непослушности”, коли величезні маси людности, задаючи ся під козацьку зверхність та присуд, вимовляли всяку послухність своїм „законним” зверхникам, старостам і дідичам, і наповнивши ся козацького своєвільного духу не хотіли признавати над собою ніякої влади.

Особливого розголосу з сих епізодів набрали „своевільства міщан браславських і корсунських”, констатовані королем на соймі 1607 р, — що у них „ані комісії ані декрети наші (королівські) не мають ніякої ваги”, і через те король віддав їх на волю старостинської влади, віднявши право апеляції до яких небудь вищих інстанцій ²⁴). В справі корсунських бунтів трапило ся міні відшукати рішення

королівського суду, числом аж три, які досить добре ілюструють тодішню українську своєволю, заправлену козачиною. Почалися спори між корсунськими міщанами і їх старостою й війтом звісним магнатом Яном Даниловичом (а властиво його урядником) за справи досить дрібні: мішане не хотіли мостити мостів за містом і стачити ся перед старостиними урядниками „на муштру або оказованье”. Але далі пішло вже на всякі иньші „бунты rozmaitye, rostarki i roznenja”, які кінець кінцем староста характеризує як „досить значную ребелию”. Перестали йому платити арендну плату за право варення і шинкування напیتками й иньші вигоди. Далі відмовилися юрисдикції замкової, старостинської, трималися виключно своїх судів, а старосту почали бойкотувати: всіх міщан послушних, які хотіли далі зіставати ся під юрисдикцією старости, вони зганяли з міських ґрунтів, як се описує

позов до них: „всю юриздыцыю замковую старостинскую себе привлащаете, sprawy и розсудки всѣ межы укывжонными, узявши тоє з моцы старосты нашего, сами надѣ звыклость давнюю одправуете, а хто бы ся у реєстръ вашъ, в юриздыцыю вашу не вписалъ и противъ старосте нашому з вами не переставалъ, тогды з мѣста проч од маєтности выганяете, добра ихъ берете”. Коли староста хотів повідшукувати між міщанами утікачів, підданих різних панів, що тих утікачів добивали ся, і їх панам видати, міщане рішучо не дозволили їх видавати, а як урядники хотіли їх силоміць видати, то міщанство почало ладити ся до оружного відпору, заявивши, що тих бувших підданих боронитимуть „до горл своїх” ²⁵).

На сойм 1607 р. шляхта українських воєводств принесла цілу пачку жалів і нарікань на се українське своєвільство, і на соймі ухвалено цілий ряд законів на погамованне його. Окрім

конституції „Про українні міста”, зверненої головно против міщан браславських, але виданої, здається, взагалі як норма для всяких таких міщанських своєвільств, — маємо ще кілька постанов в високій мірі характеристичних для тодішніх українських відносин. Конституція „Про своєволю українську”, видана „для приведення в добрий звичай і порядок міст і староств українських”, постановляє, що в воєводстві Київському міщане ²⁶⁾, а в Подольському — міщане і бояре мусять бути під властю і зверхністю старост, повинні сповняти воєнну і замкову службу на їх розпорядження, і старости мають відправляти суд в справах міських і боярських (видко, що вже перестали ті суди й відправляти ся, бо ніхто їх не хотів слухати); для переведення в життя сих прав і постанов старостам повинні помагати воєнними силами гетьмани ²⁷⁾. Конституція „Про козаків запорозьких”, потверджуючи

давніші постанови (1589, 1590 і 1601 р.), пригадувала, що козаки, мешкаючи по королівщинах, мають підлягати юрисдикції старостинській, а ті що мешкають в маєтностях приватних і духовних — власти своїх панів і їх суду, „а також каранню за всякі проступки”; на своєвільні купи козацькі даєть ся право репресій як на бунтівників ²⁸). Нарешті серед конституцій в. кн. Литовського, ухвалених на тім де соймі, на першім місці читаємо довгу постанову „Про погамованне своєвільних українських людей”, де дають ся широкі судові і езекутивні права на всяких своєвільних людей, „плебеїв” і шляхтичів, які збирають людей, нападають на чужі держави і нарушають спокій та стягають клопоти на річ посполиту ²⁹).

Всі ці постанови одначе полишили ся тільки виразом *ria desideria* української шляхти та характеристикою українських відносин. Бо ж вони нічого не давали нового адміністрації: всі

ті широкі права на своєвільників вона мала й перед тим, і як не могла з ними перед тим нічого позитивного вчинити, так само і тепер, коли правительstwo полишало її далі своїм силам. А правительstwo далі було вповні занято рокошевим рухом, що з новою силою зірвав ся по сїм соймі, і не могло думати ні про що иньше; а рокошевий рух і сусїдні замішання московські тільки далі підсилювали всякі своєвільні елементи в державі, а в тім і козацьку стихію. Тому в постановах найблизшого сойму (поч. 1609 р.) ми знову читаємо постанову про своєвільних людей, яка констатує ще більше множеннє таких своєвільних воєнних компаній в останніх часах, а далі довгу й інтересну постанову „Про козаків запорозьких”, яка свідчить тільки про дальший розвій козацької стихії в супереч всїм шляхетським постановам і ляментаціям ³⁰⁾. Згадавши про попередні ухвали, що козаки мають признавати власть і

юрисдикцію дідичів і державців королівщин, вона констатує, що дієть ся зовсім противне: „всупереч тій конституції й давнім звичаям сі козаки чинять велике безправє і своєвілє, не тільки не признають власти старост наших і панів своїх, але мають своїх гетьманів і иньшу форму своєї справедливости (власний козацький устрій і суд); тим вони утискають міста і міщан наших, роблять перешкоди власти наших урядників і уряду українного (конкуренцією свого козацького присуду), чинять безкарно незносні шкоди й кривди, насильства і убийства; нарешті — своєвільно, без волі й відомости нашої й урядників наших воєнних збираючи великі купи, чинять наїзди на міста наші у волостях і на замки неприятельські, нарушаючи публичний спокій і наші договори з сусідами”. Супроти сього сойм наказує містам і міщанам, аби не піддавали ся під юрисдикцію козацьку і сиnam своїм того не позволяли. Для

приведення ж козачини до порядку визначає комісарів, які разом з гетьманом коронним, яко воєводою і старостою київським ³¹), мають зробити суд над всякими допущеними своєвільствами, покликавши до сього козаків запорозьких, „які мешкають на вільностях”; козакам низовим наказує настановити старшого і завести між ними порядок; міста від козацької юрисдикції й „опресії” увільнити; взагалі забезпечити ті сторони від своєвільства, „приладжуючись до обставин і потреб тих країв і мешканців їх”.

Наскільки пусте одначе було все се говорення, буде нам ясным, коли пригадаємо, що той же сойм принципіально (хоч і неофіційно) ухвалив війну з Москвою, і уділив кредити для неї, і король з гетьманом в дійсности думали не про приборкання козачини, а про притягнення її в розмірах можливо як найбільших для будучого походу на Московщину як незрівняно

дешевого, а користного війська. Не маємо ближших відомостей про визначену комісію, але можемо сказати на певно, що визначені комісари навіть не пробували сповнити вложене на них поручення. З кінця серпня, вже з походу на Москву, король висилає лист з своїм дворянином до сеніора українських магнатів кн. Януша Острозького, поручаючи йому „загамувати козацьке своєвільство по Україні, аби не збиралося до купи і не нарушало договорів з сусідніми державами”. Але кн. Острозький, неприхильний плянам московської війни, досить різко відповів королеви, що він не чує себе з силами своїми особистими заходами направляти того, що псують з усіх боків: на Україні як раз іде вербунок козацтва на королівську службу, і се дає права кому небудь заявляти себе королівським військом і підносити всякі претенсії. „Тепер іменем вашої кор. милости по Україні корогви носять і різні

люде називають себе слугами ваш. кор. милости, хоч то і не правда; і я бачу, що під такою управою не тільки я, але й сильніший від мене не потрапить вгамувати сього”³²). Острозький не міг виразно сказати в очі королеви, що він сам своїми вербунками підтримує українську самоволю, і щож тут жадати від поодиноких українських достойників, аби вони ту самоволю гамували!

Примітки

¹) Див. лист в Archiwum Radziwiłłów с. 233 (переказана реляція очевидця). В історичній літературі сих козаків, що брали участь в першій стадії царевичевих операцій, вважають донськими (новіший перегляд питання у Жуковича Сейм. боротьба, вип. I, с. 119). Але зовсім неймовірно, щоб донські козаки

прилучили ся до царевича ще на правім боці Дніпра, перед Київом; се мусіли бути українські. З сучасних мемуаристів ніхто не називає їх донськими (Маскєвіч каже, що царевич мав в битві з Новгородом 2 тис. запорозьких козаків, Борша називає їх козаками українськими — *Pamiętniki S. Maskiewicza* с. 2, *Рус. ист. библи.* I с. 367; оден з ватажків сих козаків — Куцко навіть виглядав на давнійшого гетьмана Куцковича). Донці мусіли з'явити ся вже далі за Дніпром. І в московських повістях про цар. Дмитра першими союзниками його виступають козаки українські, а пізнійше вже донські — *Рус. ист. библи.* III с. 25, пор. 156, 799).

2) *Рус. истор. библиотека* с. 383, *Сказаній современниковъ о ДимитріѢ* — *самозванцѢ II* с. 16, кор. *Собрание госуд. грамотъ II* с. 171 (тут згадано тільки 4 тис. — мабуть передовий полк).

- ³⁾ Рус. ист. библи. I с. 387-388, Сказанія II с. 20-1. Критичні замітки до сих оповідань у Пірлінга *La Russie et la Sainte Siege* III с. 139-140, пор. Жуковича *ор. с. прим. 14.*
- ⁴⁾ Жерела VIII ч. 78.
- ⁵⁾ Жерела VIII ч. 82.
- ⁶⁾ Жерела VIII ч. 84, Архивъ III. I ч. 45.
- ⁷⁾ Про рокошевий рух див. в т. VI с. 577-8.
- ⁸⁾ Рус. ист. библи. I с. 125, 127.
- ⁹⁾ *Marchocki Hist. wojny moskiewskiej* с 9-10.
- ¹⁰⁾ Звістки зібрані у Соловйова 847 й далі.
- ¹¹⁾ Пор. оповідання Мархоцького про екскурсію з Тушина під Новгород *kozaków Zaporoskich, ktorych sie iuż było do nas nagarnęło nie mało* (с. 47).
- ¹²⁾ Листи Мик. Радивиля в Публ. біблі., Пол. № 185.
- ¹³⁾ Кореспонденція 1606 р., — Жерела ч. 80-90 і записка в *Collectanea*-х Сенковського I с. 123.
- ¹⁴⁾ Матеріали до історії гетьманства

Сагайдачного в Чтеніях київських т. XV ч. 2; проф. Жукович толкує, що тут мова про замір козаків іти на турецькі землі (ор. с. I с. 122), але се не вірно.

¹⁵⁾ Рукоп. Публ. бібліот. Пол. № 119 с. 2063 (інструкція на соймики, 24. II. 1607). Бантиш-Каменський (I с. 23 в 1 вид) пустив сей епізод з датою 1605 р., і так він ходив з сею датою до останніх часів (Антонович і Драгоманов I с. 247, Каманинь Очеркъ гетьманства Сагайдачнаго с. 5, й инш.); з правдивою датою подав його доперва Жукович (I с. 122).

¹⁶⁾ Др. Франко поправляє: семипяденних.

¹⁷⁾ Русалка Дністрова і *Ž. Pauli Pieśni ludu ruskiego* I с. 134, відти у Антоновича і Драгоманова I с. 246, варіанти ще у Франка Студії ч. XIV. Пісня сильно деформована в укладі і зіпсована в мові і ритмі; вибираю з неї те що певнійше належить до первотвору, справляючи дещо й форму, наскільки се

можливо. Перша половина пісні — жалі цариці (ханової чи султанової жінки на море, що втопило її сина єдинака: „Кляла цариця вельможная пані”) не вяжеться з другою, властивою, і ті спільні подробиці, на які звернув увагу др. Франко, могли в ній з'явитися уже пізніше.

¹⁸⁾ Велєвіцкий II с. 280.

¹⁹⁾ Жерела VIII ч. 93.

²⁰⁾ Жерела VIII ч. 89.

²¹⁾ Pisma Żółkiewskiego с. 413 і 452-7.

²²⁾ Крім наведеного вище листу султана з 1607 р. див. згадку Острозького з 1610 р. — Жерела VIII ч. 92; пор. і реєстр війська, післаного з Потоцким 1612 р. (Pisma с. 452), де чимало також рот козацьких, навербованих ріжними панами, і пізнійші козацькі заходи до походу на Волощину в рр. 1613-4 (як низше).

²³⁾ Жерела VIII ч 78 і 82, пор. теж ч. 86.

²⁴⁾ Volum. legum II с. 443.

- ²⁵⁾ Акти т. зв. Руської Метрики, 1604-5 рр.
- ²⁶⁾ З київських міст спеціально сій конституції мають підлягати: Корсунь, Чигирин, Стеблів і Данилів.
- ²⁷⁾ Volum. legum II с. 443.
- ²⁸⁾ Ibid. с. 447, пор. вище с. 278.
- ²⁹⁾ Volum. legum II с. 448.
- ³⁰⁾ Volum. legum II с. 465, пор. вище с. 278.
- ³¹⁾ Сей уряд київського воєводи Жолкевський (що став гетьманом великим по смерті Замойского в р. 1605) одержав незадовго перед соймом 1609 р., по Андрію Сопізі, що наступив по кн. Конст. Острозькім.
- ³²⁾ Жерела VIII ч. 92.

**ЛИВОНСЬКА ВІЙНА І МОСКОВСЬКА
СМУТА: ПОЛЬСЬКО-МОСКОВСЬКА
ВІЙНА 1608-13 Р. І ВЕРБОВАННЄ
КОЗАЧИНИ, КОЗАКИ ПІД**

СМОЛЕНСЬКОМ, КОЗАКИ В СІВЕРЩИНІ, НЕОХОТА ШЛЯХТИ І НОВІ ВЕРБУНКИ КОЗАЧИНИ 1611 Р.; КОЗАЦЬКІ ОПЕРАЦІЇ В СІВЕРЩИНІ.

Король і його дорадники не могли зістати ся спокійними свідками успіхів, які робили в державі московській різні польсько-литовські авантюристи під фірмою московського „царика”, як його називано в Польщі й на Україні, і за помічу української козачини. Поки явився рокош, польському правительству було не до того (навіть був плян серед рокошан, що стояли в певних зв'язках з московськими авантюристами, висадити царика на польський трон, на місце Жигимонта). З московським правительством (царя Василя Шуйского) правительство Жигимонта літом 1608 р., коли втихомиреннє рокошу ще не було певне, уложило навіть новий перемирний трактат. Але рокош ущух, польсько-литовські банди в

Московщині робили дальші успіхи, які в середині 1608 р. дійшли свого апогея, так що майже ціла Московська держава була в їх руках; а правительство Шуйского вийшло в союз з Швецією, з Карлом IX, смертельним ворогом Жигимонта й Польщі, Супроти того в двірських кругах польських в другій пол. 1608 р. виникає рішення розірвати перемирний трактат з царем, причепившись до деяких дрібних приводів, і скористати з страшного розбиття Московської держави в інтересах Польщі й її короля. Сподівалися перейняти на себе здобутки польсько-литовських авантюристів і скинувши безрадного Шуйского, посадити на московським троні Жигимонта, а потім з подвоєними силами знищити опозицію в Швеції й вернути Жигимонтові батьківську корону, яку утратив він з переходом на польський трон — і не міг її забути.

Такі пляни укладалися в кругах Жигимонтових

повірників. Перед ширші круги польської суспільности, підозріливо настроєної до всяких династичних плянів, до всякою зросту королівської сили і власти, з ними не можна було виступати. Щоб прихилити їх до своїх плянів московської війни, Жигимонта мусів центр тяжкості класти на повернення Польсько-литовській державі утрачених земель: Смоленська і Сіверщини, на розширення границь; мусів обіцяти і запевняти, що всі здобутки сеї війни дістане Польща: нічого не лишить король собі чи своєму потомству, все передасть Річипосполитій (такі формальні деклярації мусів Жигимонт зробити, виступаючи в похід). І все таки польська суспільність досить холодно і непевно приймала всі ці королівські запевнення і обіцянки, і сойм 1608 р., котрому була предложена ся справа, хоч прийняв до відомости королівські пляни, але мовчки, і ніякої ухвали в сій справі не

повзяв і ніяких спеціальних кредитів на неї не дав: був ухвалений тільки звичайний побор на те, щоб запобігти ріжним небезпечностям, і на підтримання ливонської війни. Але Жигимонт, жадний завойовань і тріумфів, без соймової ухвали, з порожнею кешенею, з державною машиною розбитою ледви що втихомиреною рокошевою смутою, — кинув ся в московську авантуру. І треба було війська, по можности як найбільше, по можности недорогого, по можности на кредит. І де ж шукати його як не на Україні? І от, як писав Януш Острозький, пішли ріжні авантурники гуляти з королівськими корогвами по Україні, вербуючи всякого охочого.

Король рушив під осінь 1609 р. через Білорусь на Смоленськ. Жолкевский радив звернути ся на иньшу утрачену провінцію — Сіверщину, як добичу лекшу, і се була добра рада, тим більше що вже попередніми повстаннями Сіверщину

незвичайно розбурхано і залято козацьким елементом. Але король не послухав. На Сіверщину післано козаків, а король пустився на Смоленськ — сильно укріплений, майже не приступний ¹⁾, і обложив його з кінцем вересня. З ним було різного наwerbованого війська коло 8 тис. ²⁾ — як на таку кампанію зовсім небагато. Тим більше цінено Запорожців, що прибували до війська неустанно і з України і з банд „царика”. Значна частина польсько-литовських вояків, які були з цариком, діставши заклик прилучити ся до короля, прилучилася до королівського війська, сподіваючи ся багатой заплати, тим часом як иньші банди за ліпше вважали пустити ся на самостійний розбійний промисел в московські землі, а „царик” з козачиною, покинувши Тушино, подав ся на полудне в Калугу, близше до козачих країв. З ним, безперечно, лишило ся чимало Запорожців, тим часом як иньші перейшли в

королівське військо або пустили ся пустошити північні краї.

В дневнику смоленської облоги під днем 7/X читаємо звістку про прихід послів від запорозьких козаків до короля з повідомленням, що військо їх в числі 3000 іде до короля і просить собі корогву від нього, і тиждень пізнійше се військо приходить справді. Півтора тижня пізнійше — запорожська ватага з царикowego війська, з-під Білої, приходить до короля, а згодом нове посольство від иньших козаків, що ще zostавали ся з цариком: заявляє, що вони не хочуть брати участі в конфедерації царикових банд против короля, просять корогви від короля і віддають йому свою службу. Другого дня — послі від козацького війська з-під Вязьми, в числі 3 тис. вибраного війська, з заявою готовости своєї служити королеви ³⁾; але прилучити ся до королівського війська не дуже спішили ся, бо два місяці пізнійше, як бачимо з

записок, вони стоять собі далі під Вязьмою й Білою та переговорюють ся з королем і цариком, чекаючи мабуть, хто ліпше заплатить — і чия візьме гору ⁴). Але й під Смоленськом козаків зібрало ся багато. Жолкевский в своїх записках каже, що вже в початках облоги (в початках жовтня) назбирало ся їх туди 30 тисяч, що прийшли під проводом Олевченка ⁵), а пізнійше ще прибувало. По словам участника смоленської кампанії, „козацтва українського насунуло тоді (зимою 1609/1610 р.) на королівські заклики і з власної пильности страшенна маса: „Запорозьких козаків на ріжних місцях в Москві страшенна сила, рахували їх більше як 40 тисяч, і все більше їх прибувало: трохи що не з усім кошем з Запорожа вийшли, а послугу королеви чинили значну” ⁶). Крім того козацького війська, що прилучило ся до короля по утечі царика до Калуги (в січні 1610 р.) ⁷), приходить якийсь

більший полк „з України”, десь з початком лютого ⁸⁾; потім, за кілька тижнів, нове посольство від 7000 козаків з України „що найліпших” — йдуть до короля, під його корогви. В червні йде до короля ще 4 тис. Запорозців, 3 тис. конних, а тисяча піших, а веде їх київський шляхтич Харлінський. Кілька тижнів пізніше приводить якійсь Кульбака 2500 козаків з України ⁹⁾.

Крім того, як сказано вже, оден козацький корпус займав ся підбиванням Сіверщини: взято Чернигів, Новгород Сіверський, Почеп, Брянск, Козельск й ин. тутешні замки ¹⁰⁾. Туди ж вислав король під весну (1610) частину новоприбулого з України війська. Вони здобули Стародуб, під проводом свого старшини Іскорки, заскочивши несподіваним нападом. Московська залога заложила ся в замку і ні за що не хотіла піддаватися; козаки запалили замок, але ті кидали ся в огонь, а не піддавали ся — козаки

силоміць де кого уратували, взявши в неволю. Новгород Сіверський піддав ся без кроворозлиття „старшому полковнику” Гунченку, що з трохтисячним козацьким військом приступив під місто. Інший відділ здобув Почеп: тутешня людність піддалася козакам, як не сила стала далі бороти ся ¹¹). З листу „старшого полковника” Андрія Стороженка, писаного весною 1610 р. з під Почепа, довідуємо ся, що з ним в Сіверщині було 10 до 15 тисяч козаків, і число їх все прибувало. Маємо два листи його, однакового змісту, оден писаний 30 мая, другий 2 червня; в першій він подає число своїх козаків на „десять тисяч і більше”, в другій вже „до пятнадцяти тисяч війська і більше” ¹²). Коли на весну 1610 р. під Смоленськом, по довгій і безплідній облозі, почали ладити ся до рішучого приступу, рішено стягнути й сей сіверський корпус під Смоленськ; хоч було і тут козаків велика маса,

але видно, не могло їх бути забагато. В сій справі писав до них Лев Сопіга, оден з головнійших учасників смоленської кампанії, і відповідю на се були згадані вище листи „старшого полковника” сих сіверських полків Андрія Стороженка ¹³⁾). В листах своїх писаних з сього приводу, він посвідчав, що військо готове йти на сю службу, тільки хотіло б знати умови служби: почім дістануть на чоловіка, і на як довго беруть їх на службу, „нарешті — на кім, на чім і на яким місці тої убогої крівавої платні мають упоминати ся по сповненій службі ті що зістануть ся живі” ¹⁴⁾).

Та се власне було найтруднійше питання, на яке не міг би відповісти не тільки Сопіга, а й сам король. Жигимонт сам пускав ся на сю війну по козацьки: „Не на те козак пє що є, а на те що буде”. Настягавши війська з тушинського табору і звідки видно, він покладався на будучі успіхи, тим часом тріумфи матеріальних засобів не

приносили. Дневники записують все нові й нові козацькі полки, що приходили під Смоленськ, але переважно промовчують про їх дальшу долю. Хоч козацьке військо все згадуєть ся як важний і показний чиновник смоленської війни ¹⁵⁾, але велика частина козачини, не дістаючи ніякої платні, згодом кидала королівське військо і пускала ся сама, чи з Поляками разом в самостійні грабівничі екскурсії ¹⁶⁾. Тому й сіверські козаки не спішили ся до королівського табору, і не знати чи не частина тільки їх туди перейшла ¹⁷⁾.

При ліквідації тушинського табору тутешня боярщина рішила просити на царство у Жигимонта його сина королевича Володислава, і сей плян був прийнятий і московським боярством, що встигло вже зсадити царя Василя. Але Жигимонт вважав потрібним наперед забезпечити Польщі спірні землі (Смоленськ і Сіверщину), та й на проєкт

коронації Володислава не міг рішити ся. В сих ваганнях і ріжних нетактовностях утратив він момент: зайнятий облогою Смоленська упустив Москву і царську корону безповоротно. Аж літом 1611 р. удало ся нарешті взяти Смоленськ, і Жигимонт скликав сойм, щоб заімпонувавши йому здобутками й тріумфами добитися санкції своєї московської війни (повзятої без формальної ухвали сойму) і солідних кредитів на її дальше веденнє. Сподівав ся, що приверненнє утрачених перед столітем провінцій, вибір на московський престіл польського королевича, введеннє польської залоги до Москви, вчинене на сій підставі — всі сї від віків нечувані тріумфи відчинять йому серця і кешенї шляхти. В своїм експозе передсоймовім і соймовім ¹⁸⁾ король підчеркував, що щасливий хід сеї війни, і її незвичайні успіхи виразно вказують, що війна ся була ділом божим — воля божа в данім разі

взяла польського короля за знарядє своїх судів. Він звертає увагу польської суспільности на вагу хвилі, на перспективи, які вона відкриває і — на засоби, яких вимагають сі перспективи, та заохочує до жертв на добро держави. Та шляхта очевидно розсудила, що коли сам Бог поборас на Москву, як запевняв король, то можна безпечно і далі сю війну на саму ласку божу зложити, не піклуючи ся нею і кредитами на неї. Сойм з вдоволенням прийняв до відомости успіхи королівські, пробачив йому самовільну війну (хоч і остеріг на будуще, що зачіпної війни король не може вести без згоди сойму), ухвалив звичайний податок, якого далеко не виставало навіть на заплаченне довгів війську за сю дволітню війну і — поручив королеви вести далі війну по козацьки „не те на що є, а на те що буде”: на ті здобутки і скарби, які мали впасти в руки короля в Московщині. І правительство Жигимонта по всіх тріумфах і компліментах

опинило ся знову з незаплаченим військом: з порожньою касою перед перспективою завзятої війни, що вимагала для досягнення грандіозних плянів, начеркнених Жигимонтом, людей і людей, грошей і грошей.

Се було в осени 1611 р. Обставини були того роду, що справа польська була вже сильно попсована і вимагала енергічних заходів, коли хотіло ся її направити. Польська залога сиділа в Москві, і правило Москвою боярське правительство іменем Володислава, але в ріжних кінцях Московщини підіймала ся реакція все серйозніша против сього скомпромітованого правительства; Москва була в бльокаді й тільки енергічна поміч з Польщі могла виратувати її. Але брак, гроша паралізував усе, і незаплачені роти розходили ся навіть з московської залоги, та післаного їй в поміч війська, з гетьманом литовським Ходкевичом на чолі. В таких обставинах

особливо цінна була правительству поміч козаків — найменше вибагливих, найбільше готових служити на непевний кредит: надолужувати незаплачену платню реквізіціями, контрибуціями і простими грабунками. Не маємо подробиць про вербовання козаків на королівську службу в сих роках, але очевидно не без спеціальної заохоти правительства тягнули вони далі в Московщину під час кампанії 1611-3 рр.: що більше вичерпували ся ресурси правительства на утримання польського війська, тим важнішою була для нього поміч козацька. В сучасних листах знаходимо згадку про великий корпус козацький, 15 тисяч, що в осені 1611 р. йшов з України через Білу Русь, очевидно в Московщину ¹⁹⁾. В падолисті того року Ходкевич рахує всіх козаків в Московщині, в службі королівській, на 30 тисяч ²⁰⁾; великий корпус козацький був при нїм, відділ козацький сидів в Москві, в залозі. Інші

оперували далі в Сіверщині, а крім того більші або менші козацькі ватаги на власну руку промишляли в різних кутах Московської держави. Коли в серпні 1612 р. похід Ходкевича під Москву не удався, і він мусів відступити, козацьке військо відлучило ся від нього й пустило ся на північ, на Вологду, Тотьму, Сольвичегодськ, і потім два роки ходили тут, пустошили край, здобували міста і замки, палили і грабували ²¹). Інші козацькі ватаги брали участь в наїздах провідника банд Лісовського (аж до р. 1615).

З кінцем 1612 р. польська залога в Москві мусіла піддати ся московським військам, зібраним тимчасовим правительством (організованим по ініціативі Нижегородців при кінці 1611 р.) Король, не маючи чим заплатити вже давнійше військо, не міг стягнути ніяких нових сил. Навіть польські вояки, що стояли під Смоленськом, не діставши заслуженого, не

схотіли йти з ним під Москву. Як на сміх підійшов Жигимонт з сином під Москву з горсткою війська — уже по капітуляції залоги, і в свідомості повного свого безсильства і безвиглядности — відступив слідом і подав ся назад до Польщі.

Воєнні операції йшли потім тільки у Сіверщині, і тут головну роллю грали козаки. З лютого 1613 р. маємо королівську грамоту до Запорожців „в Путивлі”, на Запорожжю, на Україні й по иньших місцях”, де король складає подяку за їх служби в Московській війні і взагалі за їх останню службу в Сіверщині, де вони взяли Путивль. Король надав Путивль з волостю Мих. Вишневецькому, що був мабуть одним з провідників, а може й головним провідником в сій війні, як пограничний з Московщиною магнат, властитель Лубенщини і староста пограничної Остерщини; король висловляє надію, що козаки допоможуть Вишневецькому

затримати в своїх руках Путивльські землі ²²). В іншому, пізнішому листі король просить Запорожців вести далі боротьбу з ворогом і підтримувати Вишневецького ²³). Літом того року вони разом з Лісовчиками і з литовським військом здобули цілий ряд замків на полудневій пограниччю Московщини, заходили під Калугу. На півночі далі ходили українські козаки, притягом 1613 і 1614 р., заходячи під Архангельськ, Холмогори, Олонець, лучилися з шведськими військами для спільних операцій ²⁴).

Заразом несли службу і на полудневій границі: на поклик гетьм. Жолкевського ходили боронити її від татар, а потім від Волохів ²⁵).

Правительство польське не могло підтримувати далі операцій, в Московщині і вело безладні переговори з московським правительством, не маючи спромоги виступити більш активно. Сойм, скликаний на початку 1613 р., під

вражінням останніх неуспівів, а ще більше — тих своєвільств, спустошень і грабунків, які допускало незаплачене жовнірство, перенісши в границі річипосполитої ту грабівничу роботу, яку розвело було в Московщині, — різко і рішучо висловив ся против московської авантури Жигимонта, і всяка надія на її продовження була убита на якийсь час.

Примітки

¹⁾ Pisma Żółkiewskiego с. 19.

²⁾ Див. у Гурского Obleżenie Smoleńska с. 7.

³⁾ Рус. истор. библ. 1 с. 453 (цифра 300 замість 3000), 459, 464, 466, 475-6.

⁴⁾ Ibid. с. 493, 498.

⁵⁾ Pisma с. 32; трудно не вірити Жолкевському — а простої помилки в писанню не допускає контекст. Маскевич в своїх записках рахує

козаків тільки 12 тис, a hetman u nich ze Zborowa miasteczka, Zborowskim się zwał, kozak staranny — с. 14. В оповіданню про приступ під Смоленськ в серпні 1610 р. дневник облоги називає гетьманом козацьким якогось Каленика (Kalenik hetman ich — Рус. ист. библ. I с. 656).

⁶⁾ Pamietniki Sam. Maskiewicza с. 15.

⁷⁾ Рус. ист. библ. I с. 529.

⁸⁾ Згадка *ibid.* с. 541.

⁹⁾ *Ibid.* с. 543, 604, 616, 635.

¹⁰⁾ Маскєвіч с. 15.

¹¹⁾ Рус. ист. библ. I с. 543, 558-61, 566-7, 570-1.

¹²⁾ Листи в Чтеніях київських VII с. 70.

¹³⁾ Видавець сих листів, А. Стороженко-junior, здогадуєть ся, що сей титул треба розуміти як „старший” себто гетьман козацький, але се не так: „гетьманом” титулував себе тоді Тискиневич, і з сим титулом підписав звісний лист в справі Грековича „за порогами року 1610 мая 29 дня” (Акты Ю. З. Р. II с. 66). Тому

Стороженко й підписав ся не просто „старший”, а „старший полковник”, і місця йому на гетьманство в сїм часї нема, і „довгої прогалини”, яку був запримітив д. Стороженко в реєстрі запорожських гетьманів, в дійсности не було.

¹⁴⁾ Чтенія як вище.

¹⁵⁾ Напр. Рус. ист. библ. I с. 477, 485, 657, 640, 656.

¹⁶⁾ Див. напр. тамже с. 554, 573, 591, 604 й ин.

¹⁷⁾ Górski с. 100 каже про 15 тис., аде в дневнику Рус. ист. биб. того нема, див. с. 635-7.

¹⁸⁾ Зміст (з рукописей) у Жуковича Сейм. боротьба вип. I с. 57-65.

¹⁹⁾ Листи Радиви́ла — Ркп. Публ. бібл. Пол. N 202 л. 154.

²⁰⁾ Bibl. ordyn. Krasin'skich I с. 92.

²¹⁾ Документальний матеріал про се зібраний в статї Н. Ардашева: Изъ исторіи XVII вѣка (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1898, VI).

²²⁾ Рукоп. Публ. бібл. Разн. F. IV № 85 с. 50.

²³⁾ Ibid.

²⁴⁾ Акты Москов. госуд. I ч. 46-7, 52, 53, 55, 56, 69, 70.

²⁵⁾ Про се доносили козаки королеви ркп. № 85 с. 50, пор. реляцію про погром козаками Татар, в вересні 1612 р. ркп. Пол. F. IV № 202 л. 175.

**ЛИВОНСЬКА ВІЙНА І МОСКОВСЬКА
СМУТА: КОЗАЦЬКЕ ПАНОВАННЄ НА
УКРАЇНІ; СВОЄВІЛЬСТВА
АВАНТУРНИКІВ З МОСКОВСЬКОЇ
ВІЙНИ, ПОСТАНОВИ СОЙМУ 1611 Р.,
УХВАЛИ 1613 Р. НА КОЗАЧИНУ.
КОЗАЦЬКІ ЗАЧІПКИ З ТУРЕЧЧИНОЮ.**

Чотири роки українська козачина віддавала неустанні услуги польському правительству в московській війні. Латала свої злидні московським добром, мобілізувала й висилала

туди десятки за десятками тисяч української людности, вириваючи її з рам „звичайної зверхности і послухности” польського режиму, помножала й розширяла в нескінченість свої кадри, стаючи силою все більше сильною і активною, — і zarazом обов'язувала польське правительство як свого невикладного довжника, за невикладені платні, до всякої поблажливости й вирозумілости і до своїх своєвільств і до своїх претенсій. Козацькі впливи, козацьке право, козацьке панованне на „україні”, вже перед тим розвинувши ся сильно, знаходить собі тепер нові опорні точки, нові оправдання в козацькій службі річипосполитій, в козацьких заслугах, в козацьких претенсіях до невикладного державного скарбу, і не було що думати ставити якісь границі і перешкоди сим претенсіям. Мобілізуєчи ся до походу, з'являючись на Україні в антракті між двома походами, випочиваючи і ремонтуєчись по походах, і

козаки — під фірмою козацькою, „подъ заслоною и назвискомъ рыцерства низового козацкого”, і ще незмірно гірша, далеко більше хижа і грабівнича ріжна воєнна збиранина — не мали стриму в своїх вимогах: претенсіях до місцевої людности і її хозяїв — панів і державців.

Звички сучасної війни, хижої і грабівничої тоді скрізь, так само у Поляків як і Німців, не тільки у козачини, що зрештою воюючи власним коштом і промишляючи війною на прожиток тим самим була засуджена на мародерство, на обдираннє людности, — переносили ся на відносини домашні. Люде, особливо з країв ближших до театру війни: з Литви, Білоруси, України, не знаходять слів на жалі від шкод і насильств, які терпіли від всякого рода війська з московської війни. „Вже язык не може описати бід і спустошень від своєвільного козацького війська і від частих леж вояків в нашім повіті за

всі літа від початку Московської війни; згинули сили і вся натура людська”, пише мозирська шляхта до гетьмана литовського на поч. 1614 р.¹⁾. „Будемо дивити ся на ту неволю і погибіль нашу”, вторує пинський шляхтич, доносячи про козацькі полки, які загостили на лежі до Пинщини з кінцем 1613 р.; „на правду вже сей край видано на м'ясні ятки; як вовки шарпають убогих підданих, але дістається і убогій шляхті: мусять з своїх домів давати грошима стацію — як хто вже їх умовить і згодить, до того пиво, горілку — де хоче мусить взяти, а ще й похвалки різні чинять на річпосполиту”²⁾. Там були ватаги полк. Старжинського, Путивльця, Мітли, Топіги³⁾.

А от маленький образок з Київщини (Житомирщина)⁴⁾. На літо 1610 р. заїхав в волости Черняхівську і Шершнівську Стефана Немирича полковник Григорій Пашкевич, з иньшими полковниками Старжинський,

Магдаленьский, Федір Книш, Козич й ин.), маючи ще при собі велику силу вояків і різних своєвільних людей (як казав Немирич — до восьми тисяч). Він з ними страшенно нищив села Немирича і його підданих, так що той, аби видчепити ся, мусїв відкупити ся (дав йому двоє коней добрих і 50 червоних), бо не бачив иньшого виходу (шкоди починені сим військом Немирич рахує — розумієть ся перебільшуючи, на 40 тис. зол., окрім шкоди в збіжу, яку рахує він на 7 тис.). Та не вважаючи на окуп, з початком 1611 року Пашкевич завитав знову до Немиричових маєтностей і почав їх „плюндрувати” і знущати ся з людей, як оповідає се Немирич: „розмаите се надъ поддаными моими безъ погамованья по поганску и по содомску явне паствиль, жоны и девки учтивые подданныхъ моихъ кгвалтиль, а маючи мало на тымъ еше тыє белые головы, мало не по поясъ кошули пообрезовавши,

пасучи лотровскыє своеє очи, яко быдло якоє, награваячись зъ нихъ, гналъ по улици; и кгвалты немалыя починилъ: подданныхъ побилъ, помордовалъ, а некоторыхъ позабывши на смерть ни маємъ ведомости где ихъ тела подевалъ” ⁵⁾ (таких убитих вчисляє Немирич шість). Возний судовий потвердив, що бачив в маєтностях людей побитих і покалічених, до семдесяти душ — старих і молодих, потовчених, побитих булавами, шаблями, з ріжними ранами на головах, спині, ногах і руках; „тыє крычали и волали на тогожъ Григория Пашьковича и на люди при немъ своволне идучиє, ижъ были побиты, потлучоны, поранены, и дочки ихъ погвалчоны, пошкарожоны, маєтности побраны, полупены” ⁶⁾. Кінець кінцем прийшло до оружної стрічи Пашкевича з Немиричем, і в ній Пашкевич з кількома товаришами наложив головою. З актів процесу вияснюєть ся, що Пашкевич і його

товариші були полковниками козацьких охочих полків, одним з тих ротмистрів, що дістаючи „приповідні листи” (право на наwerbованнє собі роти) ⁷⁾ і королівські корогви на знак сього, збирали під ті корогви козаків і всяку збиранину. По словам жінки Пашкевича він „їхав до Москви, на послугу королівську, і там як належить рицарському чоловікови, свої обовязки сповняв, і король, „затягнувши” його на службу свою разом з иньшим рицарством, дав йому корогву і під власть його поручив полк людей рицарських, і він будучи полковником над ними, на ріжних місцях в Москві визначно служив, а потім його король і гетьман (коронний) з листами своїми вислали до тутешніх країв в ріжних справах і „для зведенья” більшого числа людей рицарських” ⁸⁾. Близшими товаришами Пашкевича в сій афері виступають одначе не козаки, а ріжна збиранина: Поляки, Сербі, Угри, Волохи ⁹⁾,

„чужоземці”¹⁰⁾. А от реєстр майна, заграбленого від Пашкевича, по словам його жінки, що дає нам образок того „добра”, яке привозили сі „рицерські люде” на Україну з своїх московських послуг. Забрано у нього, по убитю, „золота, сребра робленого и ламаного (в виробах і лому), клейнотовъ и перель, шать коштовнихъ, яко злотоглововыхъ, альтемъбасовыхъ и инъшихъ розмаитыхъ єдвабныхъ и штуками розмаитыхъ акъсамитовъ, одамашокъ, атласовъ, китаєкъ, розноє масти, и футерь такъже яко соболихъ, рысихъ, мармурковъ, кунихъ, бобровъ, лисихъ и инъшихъ розмаитыхъ”, на суму 100 тис. золотих польських, грішми — дві тисячі червоних, „а на возі в двох скринях монетою ріжною московською і польською, талярами і червоними золотими 20 тис. золотих поль”, коней дванадцять упряжних, і т. и.¹¹⁾.

Супроти сих своєвільств і грабовань від тих

ріжних „людей своєвільних” з Московської війни чисто козацькі домагання і претенсії блідли і мусіли здавати ся дуже скромними і льояльними.

На соймі 1611 р., неважаючи на його оптимістичний настрій і прихильність королівським плянам, висловлено було, хоч в обережній формі, бажаннє, щоб король не брав на службу української козачини, „з огляду що українська своєволя бере так дуже гору „під претекстом служби нашої і чинить великі і незносні шкоди і кривди станови шляхецькому в його маєтностях і наших (королівських)”. Король обіцяв не брати її на ніякі служби, „хиба б виявила ся нагла потреба річипосполитої”, а і в такім разі вербованнє козачини буде робити ся тим способом, що „приповідні листи” видаватимуть ся тільки шляхтичам місцевим, маєтним, котрих би маєтности могли служити зарукою і відшкодованнєм за шкоди, які б

починили їх вояки ¹²⁾). Але нагла потреба в козацькім війську не зменьшала ся, а збільшала ся за браком грошей на наєм иньшого війська, а та обставина, що замість правдивих козацьких контінгентів, під проводом виборних козацьких полковників, поручало ся, відповідно до бажання сойму, вербувати в суміш козаків і всяку всячину ріжним, хоч би й шляхетно родженим бандитам-авантюристам, могла тільки погіршати, а не поліпшати справу. Хоч би навіть се були й заможні шляхтичі, що було робити з ними, коли правительство не сповнило своїх обов'язків супроти них і не заплатило їх людям платні?

Але панів заможніших, ліпшої марки й не могло бути багато між охочими до того, і приходило ся звертати ся до ріжних шляхетних пройдисвітів, а які результати з того виходили, показують вище наведені звістки й оповідання. Сойм, скликаний королем на поч. 1613 р. для

ліквідації московської справи, завзято і злобно ударяв на короля й його дорадників-ініціаторів московської війни; хотіли судом доходити на них тих шкод, які з того вийшли для річипосполитої; королю заборонили вчинати яку небудь війну без виразного дозволу. На заплату війську ухвалили потрійний побор, але й його далеко-далеко не вистало, і з кінцем року скликало новий сойм, який ухвалив іще шестірпий побор на сю мету. Репрезентанти східніх провінцій, що терпіли від козацьких леж, пригадували, що крім вояків треба думати й про козачину. Біскуп виленський напр. в своїй промові ¹³⁾ просив застановити ся над тим, що взагалі робити з сею величезною масою воєнного люду, змобілізованого, при звичаєного за кілька літ до воєнного ремесла і розбійничого життя, — навіть як би їм заплатити за попереднє, — і звертав спеціальну увагу на козачину: „козацьких військ на всі сторони повно, таких

що їх анї річпосполита, анї король, анї гетьмани не затягали, — вони або нас тут вічно будуть непокоїти й нищити, або пересварять нас з котримсь сусідом, против умов і трактатів; побачимо, що нам вчинять ті козацькі громади, що нищать в. кн. Литовське, і тих що з конфедератів сапіжинських вийшли” (з давніх банд „царика”).

„Як би ми мали державу добре упорядковану, розправляє далі біскуп-сенатор, їх можна б було законами заспокоїти і розвести, або вивести за границі, на нові кольонії; але що у нас все робить ся по невчасі, а своєволя так розпустила ся, що її ні король ні закон (пес гех нес lex) не може стримати, то нам на ніщо ті способи, які в державах порядних ідуть своїм порядком; мусимо шукати иньших способів”. І він радить напустити якимсь способом ті „купи” знова на Москву. Але шляхетський загал, натерпівши ся від війська, нічого не хотів чути про якісь

дальші зачіпки з Москвою. Він ухвалив ще шість поборів на заплаченне довгів воякам, щоб позбутися військових контрибуцій, а на козаків, всупереч выводам біскупа, що з тим можна б щось починати тільки „в порядній державі” (*in republica bene ordinata*) — наухваляли законів і відозв. Вислано до всіх тих своєвільних куп мандати, щоб розходилися; дозволено кожному оружно боронитися від їх наїздів; уневажнено всякі відклики до приповідних чи рекомендаційних листів королівських і гетьманських.

Нарешті сойм не більше не менше як ще раз скасував всяку юрисдикцію козацьку, так як би не робив уже того кілька разів: „Тому що сі люде, зневажаючи нашу власть (королівську) і виломлюючи ся з юрисдикції своїх панів і з послушности своїй влади, під котрою живуть, а постановивши собі осібних судів і старших, не хочуть ставити ся ні перед яким судом, тільки

перед атаманами, яких собі установили, — то ми ту юрисдикцію їх касуємо, як противну загальному праву, а піддаємо їх під владу місцеву в їх пробутку”¹⁴).

Король на жаданне „чисто всеї річипосполитої”, що „одноставним голосом горячо домагала ся, аби ту своєволю карано і гамовано”, вислав лист до козаків: наказував, аби вони залишили свій замір іти на Волощину (про се власне принесено вість на сойм), розійшли ся й не чинили шкоди на волости, не зачіпали сусідніх держав, инакше грозив оружною силою і карами „на маєтностях, жонах і дітях їх”¹⁵). І не покладаючися на вплив сих наказів і погроз, визначено комісію, яка оружною рукою мала зробити лад з козачиною.

Дійсно, в міру того як правительство польське залишало воєнні заходи свої в Москві, а нове правительство московське, організоване вповні з вибором нового царя на поч. 1613 р., відновляло порядок і лад в державі та вигоняло

з неї грабівничі банди, які волочили ся ще по ріжних московських краях (1613-5), — козачина, змобілізована в небувалих ще розмірах і вибита з своєї колії московською війною, вертала ся на Україну і страшенно заваджала тут шляхетському режимови, і з подвоєною силою вела зачіпки з полудневими „сусідами” — турецькими землями і турецькими васаліями. Вони, ці зачіпки не переривали ся, безперечно, весь сей час — з Турками, Волощиною, Татарами ¹⁶⁾, але з перервою в московській війні набирають небувалої сили. Сей час, роки 1613-1620, се героїчна доба особливо морських походів козацьких на турецькі краї, й иньших зачіпок з Туреччиною й її васальними краями. Сі ж зачіпки незвичайно нервували польське правительство і суспільність. Польща почувала за собою власну вину — експедицію Потоцького на Молдаву, вчинену з королівського наказу;

розуміла, що Турки будуть і далші зачіпки класти на рахунок польського правительства, не вважаючи на всі його відхрещування, і з страхом думала, що гнів турецький колись може вилити ся в грізнім поході на Польщу, винищену московськими війнами, жовнірськими конфедераціями, позбавлену війська і зовсім на здатну до відправи.

Заразом не давала козачина дихати й шляхетському режимови на Україні. Мало ми знаємо з тих „незносних насильств”, але і того що знаємо можемо розуміти безмірне роздраження офіціальних панів українських земель. Сойм 1613 р. (лютневий) мусів між иньшим зайняти ся справою м. Хмельника, попаленого Татарами і козаками (правдоподібно вийшла у них якась сварка з Струсем, старостою хмельницьким) ¹⁷⁾. Зимою 1613/4 р. козаки, як оповідав Жолкевский, „вийшовши великим військом з Запорожа на

волости, почали злости і утиски чинити людям всякого стану по всій Україні”, і шляхта воєводства Браславського через депутацію свою просила гетьмана Жолкевського, аби визволив з тої біди ¹⁸⁾. В осені 1614 р. чуємо, як „своєвільне козацтво, що мешкає на волости, декотрих рот не хотіло пустити на кватири”, визначені їм гетьманом, і Жолкевський мусів наказати жовнірам уступати сим претенсіям — „оминати зачіпок, з яких могло б прийти до гніву або якогось розлиття крови, і не давати до того причини, доки не вияснять ся результати переговорів з козаками комісії ¹⁹⁾), і т. д.

І разом з сим ті небезпечні „зачіпки” з Турками, що грозили стягнути на Польщу страшний турецький похід.

Примітки

- 1) Рукоп. Публ. бібл. Пол. F IV 182, витяг у Жуковича I с. 132.
- 2) Жерела VIII ч. 97.
- 3) Рукоп. Публ. бібл. Пол. F. IV № 202 л. 200, 214, 216, пор Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 54.
- 4) Акти в Архиві Ю. З. Р. III. I ч. 49-53.
- 5) Ibid. с. 156-7.
- 6) Архивъ III. I с. 164.
- 7) Див. про се в т. V с. 336.
- 8) Архивъ III. I с. 169, пор. 175.
- 9) Войтіх Малчинський, Януш Ліпський, Оршул і Петрашко Рекети, Василь Давидович, Блажей, Кштьян, Януш Тхоревський, Войтіх Бжезіньський і иньші їх товариші Сербі (с. 157), Мігаль Сербин, Марко Сербин, Григорій Поліцький, поручик „Раквиренц” Ліпський (с. 177).
- 10) С. 174.
- 11) Іб. с. 171-2; див. ще матеріали до гетьманства Сагайдачного Чтенія київські XV ч. 5.
- 12) Volum. legum III с. 16, постанова O swawoli

ukrainney kozackiey

¹³⁾ Жерела VIII ч. 98.

¹⁴⁾ Volum. legum I с. 122.

¹⁵⁾ Архивъ III. I ч. 55.

¹⁶⁾ Див. вище с. 321-2, 327, 338. Жукович, не розпоряджуючи цілим матеріалом, в своїм огляді козачини (Сейм. боротьба I с. 128-9) проводить ту гадку, що під час московських походів Запорозці лишили Молдаву в спокою і взагалі їх зачіпки з Турками й Татарами ослабли.

¹⁷⁾ Volum. legum III с. 92.

¹⁸⁾ Pisma Żółkewskiego с. 509-10.

¹⁹⁾ Ibid. с. 421.

КОЗАЦЬКІ ПОХОДИ НА МОРЕ В РР. 1613-7 І КОМІСІЇ ПОЛЬСЬКІ: ПОХОДИ НА МОРЕ 1613 Р., ПОХІД НА ВОЛОЩИНУ 1614 Р., УЛЬТИМАТУМ ЖОЛКЄВСЬКОГО,

**ЗБОРИ ДО ВІЙНИ І ПЕРЕГОВОРИ,
НЕЩАСЛИВИЙ ПОХІД НА МОРЕ 1614 Р.;
ПОГРОМ СИНОПУ. ПЛАН ТУРЕЦЬКОГО
ПОХОДУ І ПАНІКА В ПОЛЬЩІ.
КРИМСЬКІ УСОБИЦІ І ТАТАРСЬКІ
НАПАДИ. ПОХІД АХМЕТ-БАШІ НА
ДНІПРО. КОМІСІЯ НА КОЗАКІВ 1614 Р.,
ПОСТАНОВИ КОМІСІЇ, ТАКТИКА
КОЗАКІВ.**

Першою причиною турецької небезпеки вважано ту необережну експедицію Потоцького на Молдаву, що закінчила ся його погромом (літо 1612). „Як Йов проклинав колись день свого народження, так я проклинаю той нещасливий день”, говорив Жолкевський на соймі 1618 р. ¹⁾), представляючи історію тої турецької небезпеки, „Були й перед тим прикрости Туркам, але се була найбільша, яка була досі; бували щасливі походи королівські — а з того часу як з печи на голову впали ми:

розсердили ся погани, розятрили ся, стратили поважанне до нашого рицарства; впали ми як камінь в пекло й горимо”.

Зараз, за кільканадцять днів по поході Потоцького прийшов Мехмет герай, знищив Поділе. Жолкевський зайнятий був переговорами з жовнірською конфедерацією, ледво вибіг на зустріч, стримуючи татарський похід, а під Білою Церквою застукали Орду козаки, погромили й відібрали коло 5 тисяч невільників²⁾. Потім ще два рази того року повторили ся татарські наїзди, а Турки почали готувати ся до війни. Олію в огонь підлили козаки, в 1613 р. два рази ходили на море і починили великі шкоди в землях царя турецького, як оповідає Жолкевський³⁾. „Цісар турецький вислав флоту не малу — галери і чайки, в порт очаківський, аби козаків в тім порті погромити, як будуть вертати ся, повоювавши кілька міст в Криму — бо їм тудою дорога назад на Низ; але вийшло

навпаки, бо натомість що мали їх громити Турки, самі вони придибали ночним ділом необачних Турків”⁴⁾). Се зробило великий ефект і мало сильний розголос на Україні. Козаки поспішили потішити короля реляцією про таку славу побіду. Але в правительственних і шляхетських кругах на зимовім соймі, де її обговорювано, звістка ся наробила великої тривоги. З різних боків, від різних кореспондентів приходили чутки, що турецьке правительство дуже роздражене сими козацькими нападами й готуєть ся до походу на Польщу. В додатку прийшла на сойм також звістка, що козаки збирають ся до нового походу на Волощину. Король на жаданне сойму вислав до козаків свого секретаря з згаданим уже листом, рішучо заказуючи того походу. Але він не зробив на козаків ніякого впливу і з початком 1614 р. вони рушили через Браславщину на Волощину, маючи з собою

якогось претендента на волоське господарство і збираючи ся його на тім господарстві посадити. А з Туреччини приходили далі звістки про війну: що султан уже визначив в похід на Польщу намістника Румелії Ахмет-башу ⁵). Жолкевський не вважаючи на незначні свої сили (жовнірам ще не було заплачено, і їх бунт, конфедерація ще тривала) рішив ся пробувати стримати козаків оружною демонстрацією. Загрозив козакам, що піде на них з військом і стягаючи жовнірські роти, як міг, рушив на них. Козаки рішили ся прийняти війну й відступили до Дніпра, а потім за Дніпро під Переяслав і тут стали ладити ся табором до війни. Та Жолкевський не чув себе на силах іти на них туди й розпочати кампанію справді. Тому рішив перейти до переговорів: вислав до козацького війська двох своїх ротмистрів, взиваючи козаків, щоб вони не чинили шкод в державі, не зачіпали ся з сусідами і ждали королівської

комісії, яка мала дати нову конституцію козацькому війську. Козаки заявили, що будуть чекати, і Жолкевський вернув ся з своїм військом⁶⁾. До комісії були визначені умисно найбільші пани з України: кн. Януш Острозький, кн. Януш Заславський і такі иньші⁷⁾, в надії, що вони приведуть значнійші полки з собою й тим скріплять слабі сили коронного гетьмана. Жолкевський почав на всі способи алярмувати короля і всякі иньші інстанції, щоб як скорше комісія рушила ся й стримала козаків від дальших походів на Турка. Бо з Туреччини давали знати, що на св. Юрія вже визначено похід і наказано мобілізацію турецьким військам з балканських країв. Тим часом магнати визначені на комісію, не дуже радо приймали сю частинну мобілізацію, визначену їм в формі тої комісії. Між иньшим на перешкодї стояла трибунальська сесія, де всі ті пани звичайно мусіли пильнувати своїх

несчисленних процесів. Жолкевський не міг добити ся, щоб трибунал відложив справи всіх учасників комісії ⁸⁾). А козаки зараз на початку весни вибрали ся знову походом на море. Похід не удав ся, бо напала буря, рознесла по морю чайки, багато війська потонуло, де яких занесло на турецькі береги, і там їх побито або забрано в неволю:

А по Чорному морю супротивна хвиля вставає,
судна козацькі на три часті розбиває:

одну часть взяло — в землю Агарську занесло,
другу часть гiрло Дунайське пожерло,

а третя де ся має — в Чорному морю потопає ⁹⁾

Се нещастє анї трошки одначе не ослабило козацької енергії. Літом козаки зібрали ся в новий похід, небувалої сміливости замислу, і з кінцем липня пустили ся просто на полудне через Чорне море. Було їх коло двох тисяч, значить коло сорок чайок. Перепливши море навропростець під Трапезунт, почали пустошити

тут побереже, засіяне багатими містами й селами, що жили тут безпечно, не маючи ні звідки страху, „бо ні від кого иньшого досі анї від козаків не було тут тривоги й небезпечности, від коли Турки опанували Малу Азію” ¹⁰⁾. За провідників, як оповідає турецький сучасний історик Наїма, послужили їм втікачі з Туреччини ¹¹⁾. „Напали на кріпость Синоп, положену на березі Анатолійськїм і з огляду на його розкішні околиці звісну під назвою ‚міста коханків‘; здобувши тутешній старинний замок, вирізали залогу, пограбували й спустошили дома мусульманські і під кінець спалили ціле місто так, що той прегарний і чудовий осїдок обернув ся в сумну пустиню”, оповідає тойже Наїма. При тім знищили турецький арсенал, попалили все що було там — всякі кораблі, галіони і галєри. Шкоду рахували на 40 мільїонів ¹²⁾. І перше ніж встигли зібрати на них місцеву людність, козаки встигли забрати свою здобич

на чайки й пустити ся назад. Султан, прочувши таку історію, впав в страшенний жаль і гнів, казав був великого візіра Насух-башу повісити; насилу жінка, доньки і иньше жіноцтво випросило у султана, що йому дарував жите — тільки сильно будзиганом вибив — зараз про те пішла по всьому Царгороду поголоска. Візир оправдав ся, що він уже вислав військо і флоту, аби козаків при повороті знищити.

Баша Ахмет, що тим часом рушив був на Подніпрове, рішив застукати козацьку флоту при повороті в очаківській порті і вислав туди турецькі кораблі з Білгороду. З Царгороду були вислані туди теж кораблі під начальством Алї-баші. Але козаки завчасу дістали про се відомість і розділили ся на дві часті. Одні пішли в обхід: висївши ся на схід від Дніпрового устя, задумали перетягнути свої човни на валках через суходол і обминути засідку; але тут найшли на них Татари, і козаки

потрапили багато людей і здобичи. Інші пішли перебоєм через Очаківський лиман; теж багато стратили здобичи, бо щоб облекшити чайки, самі своїми руками мусіли її кидати в лиман; стратили дещо й людей, але кінець кінцем таки продерли ся на Низ. Туркам в руки попало всього двадцять козаків і їх відіслано до Царгороду, аби було на кім зірвати серце: коли до султана прийшли люде з Трапезунтської околиці з плачем на своє нещастє, видано їм сих козацьких невільників, аби мали на кім помстити ся ¹³).

Про висланнє свого війська на Україну для приборкання козачини султан упередив короля приятельським листом. Він пригадав польські давнійші відповіді в козацькій справі, що козачина не підвласна королеви, й він нічого не має против того, щоб Туреччина чи Орда їх винищила; отже султан висилає тепер „трохи війська” на знищеннє її, запевняє, що сей похід

не має ніякого ворожого характеру супроти Польщі, і просить тільки не пускати в її границі козаків, коли б вони хотіли туди від Турків ховатись ¹⁴⁾. Невважаючи на дуже приятельський тон сього листу, а може власне через сей лагідний тон — польське правительство було страшенно занепокоєне сею перспективою турецького походу на Україну. Король поспішив вислати гонця до султана з запевненнем, що він уже поручив Жолкевському з іншими найпервійшими сенаторами перейти цілу Україну й вичистити її від козаків; що вже кілька козацьких куп погромлено і забрано ріжних головних провинників до Камінця, щоб там їх в присутности турецького посла покарати (!). З другого боку король вияснював султанови, що та територія, на якій турецьке військо збирається шукати й ловити козаків — польська, отже ся експедиція не може обійти ся без порушення польських границь, і треба її

занехати ¹⁵).

Тривога в польських кругах була тим більша, що в оден час з Турками й Татари посунули на Подніпрове, й се виглядало на скомбінований напад, хоч в дійсности татарський наїзд стояв не так у звязку з турецьким походом, як викликаний був кримськими усобицями. Сї усобиці тягнули ся довго й відіграли чималу ролю в козацьких справах, тому треба їх пояснити ¹⁶). Привідцями їх були брати Магомет і Шагін, сини Сеадат-герая, бічні члени ханської династії. Вони претендували на ханство, і старали ся добути його то заходами та перекупствами на султанськїм дворі, то оружною боротьбою против тих свояків, яким діставало ся ханство. Хан Селямет-герай (1608-1610), діставши ся на ханство, хотів їм зробити кінець; брати підняли повстаннє в Орді, але були розбиті й мусїли забрати ся з Криму. По смерти Селямета силкували ся дістати у султана

ханство, але се їм не удало ся і ханство дістав Джанібек. Тоді брати, засївши коло Білгорода, зібрали тут розбійничі банди і з ними ходили на сусідні краї. Сї напади дуже докучали хану і він за позволеннєм султана вибрав ся походом на бунтівників і погромив їх під Білгородом. По тім Магомет удав ся до Царгорода, шукати Щастя на султанськїм дворі; Шагін якийсь час оставав ся ще на Україні і з звісним пограничником Босим, з Браславщини, укладав собі якісь пляни. Хан писав про се до Царгороду, і султан в вище згаданім листі жадав, щоб король зловив бунтівника й видав. Але хан на се не покладав ся й літом 1614 р. вибрав ся на Україну сам; погромив Босого, знайшов Шагїна і побив його невеличку банду. Шагін утік до Добруджі й відти потім пішов в Персію, в службу до шаха, ворога султана. А Україна пережила літо 1614 р. в великій тривозі, з дня на день чекаючи татарського нападу ¹⁷).

Королівські представлення не відвернули походу Ахмета-баші. Він пройшов до Білгороду й довідавши ся тут про козацький наїзд на Синоп, як сказано вислав, турецьку флоту з Білгороду в Очаківський лиман, щоб козаків перехопити. Сам же, перейшовши Дністер, потягнув тудиж суходолом. Від султана мав він порученнє побудувати замки на козацьких дорогах, щоб загородити їм приступ до турецьких країв. Такий оден замок зачав будувати на устю Богу при лимані, а другий шість миль вище на Богу ж, при устю Чичаклею, де стояв колись городок Балаклеї; на долішнім Дніпрі мали бути відновлені колишні замки — в Тегінці, на правім боці, і в Аслангородку — на лівім. Але се було вже в місяці вересні; зачинали ся вже осінні непогоди, дощі, холоди, і розпочинати будову в таку пору серед безлюдних степів було пізно. Турецьке військо скоро занудило ся стояти „на пустім

місці”, серед нього почали ся нарікання, непорядки. Баша побачив, що мусить іти чим скорше на зимівку за Дунай.

Коли з Царгороду прийшли листи про прислані султанському правительству від короля запевнення, що козаки будуть приборкані польськими військами, Ахмет-баша рішив з тим вертати. Вислав листи до короля і до Жолкевського, де писав, що від узятих в неволю козаків з синопської експедиції він довідав ся, що всі козацькі походи діють ся з волі самого короля або можнійших пограничних панів (знаємо вже сі козацькі запевнення, що всі свої походи на Турків і Татар вони чинять не инакше як для короля, в службі річипосполитій), і здобич, яку забирають козаки в турецьких землях, вони „дають монастиреви королівському і пограничним панам”. Довідавши ся про се, баша збирав ся вислати турецькі й татарські війська в границі Польщі,

але султан спинив сей похід, і турецьке військо йде назад. Але польське правительство нехай dokonче зробить з козаками кінець, бо більше вже ніякі оправдання не будуть прийняті, і Польщі не мине руїна і неволя з рук турецьких¹⁸⁾.

Сї похвалки звучали досить неприємно, але й без них сама прогулька турецького війська під самі українські волости була дуже грізним симптомом. На Україні бути тої гадки, що тільки запізненне сьогорішнє, та мобілізація коронного війська і комісарських полків на козаків, яку Жолкевській робив можливо демонстративно, відвернули сього року турецький похід на Україну, але на весну треба сподівати ся Турків на ново; з ріжних боків доходили вісти про воєнні заміри Турції. Україна пережила дуже трівожні хвилі — „трівога, страх був великий, декотрі хотіли тікати з замків, як би їх не підбодрило

розложенне війська і надія скорого ратунку”.

Правительство з огляду на турецьку небезпеку кинуло ся ще з літа як скорше вислати на Україну свою комісію, визначену ще з весни на погамованне української своєволі. Трибунали відложили справи учасників комісії, й на день 10/X н. с. (30/IX с. с.) удало ся зібрати до Житомира бодай де кого з панів-комісарів: приїхав Януш Острозький, Януш Заславський, староста камінецький Каліновский, і Жолкевский; головно постарав ся зібрати значні сили Острозький: показав себе і прислав „значний, правдивий княжий полк”, як рекомендував його Жолкевский. Кінець кінцем не дала комісія того що могла б дати, але все таке значно покріпила коронне військо. З маєтностей кн. Збаразьких немалим полком зібрала ся їх служба. Шляхта Браславського воєводства рушила в загальний похід під проводом старости в поміч війську. З иньших

країв також багато прибувало шляхти, „чуючи небезпеку що висіла над їх головами”¹⁹⁾. Як ми знаємо, мобілізація робила ся на два фронти: против козачини й против турецького війська заразом; але небезпека від Турків веліла не доводити по можности до конфлікту з козаками. Козаків було оповіщено й вони прислали на тойже час своїх відпоручників. Вони заявили, що ближших інструкцій для яких небудь постанов від війська не мають, але військо готове сповнити волю королівську. Комісари дали їм таку ординацію:

Військо козацьке буде по старому звичаю нести пограничну службу, против Татар і Турків, провідуючи вісти про неприятеля і боронячи переправ, за певну платню, а власне річно 10 тис. золотих і 700 поставів каразії, що мають їм рік річно присилати ся до Київа.

Старшого матимуть з руки королівської від гетьмана коронного.

Пробуватимуть на своїх звичайних місцях (себто на Низу), на волость не виходитимуть, вибриків і прикростей ніяких не чинитимуть.

Козацькі сім'ї й ті козаки, що мешкають в маєтностях державних, духовних і приватних, не будуть претендувати на свою особну юрисдикцію — ніколи небувалу і богатьма соймовими законами скасовану (!), а будуть послухні своїм панам або їх намісникам яко власти від Бога даній.

Монастир терехтемирівський зістаєть ся при них, але має служити тільки для спокійного промешкання старим, хорим, скаліченим, до смерти їх. Але зберати чи скликати козаків до купи не можна їм ні там ні в иньшій місці, бо тим самим скасували б те наданнє.

Не повинні на сусідні держави без волі короля і річипосполитої нападати, давні трактати держави з ними нарушати, ані людей своєвільних до себе приймати ²⁰).

Вислухавши сю інструкцію, козацькі делегати сказали, що візьмуть її до товариства і обіцяють, що за п'ять тижнів дасть воно на се відповідь. Ординація була того рода, що аби змусити козаків прийняти її серйозно і щиро, треба було б хіба погромити й розперіщити їх так як погромлено вісімнадцять літ тому на Солониці. На волость не виходити, в купи не збиратись, на сусідні землі не ходити, панам дідичам у всім бути послухними — сеж було скасуванням усіх прав, усього побуту й життя козацького. Але козаки, очевидно, вести до конфлікту не хотіли і ніякого різкого протесту не заявляли, сподіваючися, що з того всього так само нічого не вийде, як і з попередніх соймових конституцій, що згадувалися в тім комісарськім рішенню. Комісари розложили коронне військо по правому боці Дніпра від Київа до Черкас; Януш Острозький теж лишив своє військо разом з коронним, розложивши

його в своїх староствах Білоцерківським і Богуславським. Зроблено се „для більшого постраху, аби козаки, бачучи, що річ серіозно трактується, були послухніші комісарським постановам, боячи ся якої небезпеки” ²¹).

По сїм комісія розїхала ся. Козаки ж вислали депутатів до короля з листом, на жаль досї нам незвісним в повнім текстї, — але зміст його можна в головнім відгадати; козаки правдоподібно вказували на якісь неможливости сповнити комісарські рішення і просили їх не примушувати до них. Король і сойм одначе потвердили комісарську ухвалу й поручили козакам її тримати ся ²²). Сойм одначе формальних рішень не міг постановити ніяких, бо був розірваний, так що його голос у сїй справі мав значінне моральне більше. З тою відповідю козацьких делегатів відіслано по закінченню сойму, вже в квітні 1615 р.

Примітки

- 1) Pisma с. 302.
- 2) Рукоп. публич. бібліотеки Пол. Р.IV № 202 л, 175.
- 3) Pisma с. 507.
- 4) Ibid. с. 508.
- 5) Pisma с. 508-10, Архивъ Ю. З Р. III. I ч. 55.
- 6) Pisma с. 510.
- 7) Ркп. Публ. бібл. Пол. F IV № 99 л. 4, 6, 16, 17
В комісії потім взяли, очевидно, далеко не всі з тих визначених.
- 8) Жерела VIII ч. 102,105, Pisma с. 512-3, пор. 225, Ркп. №99 л. 19.
- 9) Дума про бурю на Чорному морю й Олексія Поповича — Антонович і Драгоманов I с. 186.
- 10) Pisma Żółkiewskiego с. 513, Жерела VIII ч. 105 (лист Жолкевського з 26/IX).
- 11) Collectanea z dziejopisów tureckich przez

Sękowskiego, I с. 126.

¹²⁾ Pisma с. 513.

¹³⁾ Даю такий образ козацького повороту з під Синоду на підставі досить багатих джерел, які ми тепер маємо для історії сеї експедиції: Наіма в Collectanea-х Сенковського, як вище, і сучасні листи й реляції: Ахмета-баші до короля в Жерелах т. VIII ч. 101 (час трохи хибно означений: не перша половина 1614 р., а осінь, кінець вересня або початок жовтня правдоподібно) і до Жолкевського ч. 106, реляції Жолкевського -Pisma с. 302-3 і 513 і Жерела ч. 108 і лист там же ч. 105 (писаний ще перед поворотом козаків до дому). Турок Наіма знає про обхідний марш козаків, иньші джерела (Жолкевский, Ахмет-баша) говорять тільки про засідку зроблену під Очаковим. Але тим часом як турецькі джерела (особливо Наіма) говорять так, ніби то козаків погромлено зовсім, Жолкевский пише, рік пізнійше, коли про се

можна було зібрати всесторонні відомости (jako teraz odkryto), що з загального числа козаків коло 2000 — було убитих разом з покаліченими коло 200. Пізнійше каже він, що 18 козацьких човнів прорвало ся через очаківську засідку, „а иньші вискочивши берегом утікали” (Pisma с. 303). Значить поворот їх зовсім не був так плачевний. Той сам Ахмет-баша каже, що „декотрі з кількома кораблями чи човнами утікли і в границі польські до Черкас, до Корсуня пішли” (ч. 101, пор. 106: сї два листи писані більше менше в однім часі). Вертали козаки десь при кінці вересня н. ст.; Жолкевский, пишучи з України 26 вересня, трівожить ся, що про поворот козаків нічого не чувати, „а вже їм давно час”.

¹⁴⁾ Жерела VIII ч. 100 (лист писаний мабуть під літо).

¹⁵⁾ Жерела ч. 103, в тім же дусі писав канцлер польський до великого візіра турецького *ibid.*

104.

¹⁶⁾ Ширше про них у Смірнова Крымское ханство с. 472 і далі.

¹⁷⁾ Реляція Жолкєвского Pisma с. 223-4.

¹⁸⁾ Жерела ч. 101 і 105.

¹⁹⁾ Pisma с. 516, 530, Жерела ч. 108.

²⁰⁾ Текст в Жерелах VIII ч. 107.

²¹⁾ Жерела VIII ч. 108, Ркп. № 99 л. 35-8.

²²⁾ Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 58.

КОЗАЦЬКІ ПОХОДИ НА МОРЕ В РР. 1613-7 І КОМІСІЇ ПОЛЬСЬКІ: КОЗАЦЬКИЙ ПОХІД НА ЦАРГОРОД 1615 Р., НЕВДАЛИЙ ПОХІД АЛЇ-БАШІ НА КОЗАКІВ, ПОГРОМ КАФИ 1616 Р. І ПОХІД НА ТРАПЕЗУНТ. ПЕРЕГОВОРИ ЖОЛКЄВСЬКОГО З КОЗАКАМИ ПІД ПАВОЛОЧЮ, ПОХІД ІСКАНДЕР-БАШІ НА УКРАЇНУ І ПОЛЬСЬКО-ТУРЕЦЬКА УМОВА ПІД

БУШЕЮ-ЯРУГОЮ.

Сї пересилки й переговори були єдиним наслідком комісії 1614 р. Козаки, в делікатній формі, через своїх післанців зазначили неможливість подиктованих їм умов. Правительство не вважало можливим загострити відносини з козачиною з огляду на перспективу війни з Турками й Татарами. Ще з осені приходили вісти, що хан ладить ся до походу на Україну, так само з Царгороду були тривожні вісти. Війна висіла в повітрі; турецькі говорення про те, що їх військо буде згоняти козаків, вважали тільки покривкою для окупації України, і на козаків в Польщі дивили ся як на головне забороло против сих плянів: як би Туркам козаків удало ся знищити, то тоді б безпечно Україну забрали ¹⁾). На випадок війни з Турками — що здавала ся неминучою — козаки були теж майже одинокою воєнною силою, якою правительство польське могло

ропоряджати, бо з конфедерацією війська справа була ще й досі не закінчена, а до дна вичерпаний скарб і брак кредитів (сойм на поч. 1615 р. розійшов ся не ухваливши нічого) не дозволяли й думати про організацію якогось нового війська. В ропорядженню Жолкевського в 1615 р. було всього 300 жовнірів! Сподівання козаків, що з комісарських ухвал не вийде нічого, вповні оправдали ся, і козаки не вважали на їх зовсім.

Уже під час сойму, на поч. 1615 р. прийшли звістки, що якісь своєвільні козаки з полковниками Челядкою і Коробкою війшли в границі в. кн. Литовського, збираючи контрибуції й чинячи всякі насильства. Сойм рішив видати до них універсал, а коли б вони не послухали ся, гетьман мав іти з військом — котрого не було ²).

На весну зараз козаки вибрали ся великим походом, на 80 човнах, не більше не менше як

на самі околиці Царгорода. Вийшли на берег під Царгородом між Мізвною і Архіокою, царгородськими портами, й спалили їх; султан бувши на ловах сам бачив з свого покою дим від того козацького огню. Страшенно розярений, казав він своїй флоті прогнати козаків. Козаки, вважаючи себе безпечними, спокійно грабували околиці, свільки хотіли, потім забрали здобич і пішли назад. Турецька флотя догонила їх аж против устя Дунаю. Козаки не побояли ся, кинули ся на турецькі галери, на абордаж, і погромили Турків. Самого адмірала турецького взяли в неволю раненого; давав він за себе 30 тисяч окупу, але умер, не вийшовши на свободу. Інші Турки кинули ся тікати. Козаки забрали кілька галер турецьких і привівши їх під Очаків, на глум спалили на очах очаківської залоги ³). Потім великим військом напали на околиці Очакова, зайняли стада, штурмували замок ⁴). В правительственних кругах польських рішено

було вирядити нову комісію на козаків, але потім роздумали ся: король в листі до головного з комісарів, Ян. Острозького, поясняє, що козаків під теперішній час не треба дражнити, тому з комісією нема що зачинати: він просив Острозького замість комісії обернути своє військо против московських наїздів на сіверській границі. Правдоподібно, тудиж правительство хотіло обернути й козаків. Натомість прийшли вісти про козацький похід на Царгород. На нараді сенату рішено вислати таки ту комісію на козаків, додавши ще нових комісарів. В трибуналах спинено („лімітовано”) справи комісарів, щоб дати їм спромогу вибрати ся в комісію ⁵). Але вони не вибрали ся, бо прийшла нова гроза, яка змусила їх пильнувати свого життя і добра. Розгніваний козацькою відвагою султан носив ся з плянами пімсти і репресій. Насамперед послав Орду. Під осінь того року (1615) впала вона на Поділе, звідти на

Волинь. Гетьман Жолкєвський не мав з чим рушити против неї. Король розписав універсали до шляхти, але ніхто не рушив ся. Орда пройшла Поділе, „по локіть миючи руки в нашій крові, пустошачи все огнем і огнем, а ніде і на очі не побачивши піднесеної против неї зброї”, як не без дотеку описувала се королївська пропозиція на сойм 1616 р. ⁶⁾. А хан вислав по сій прогульці глузливий лист до короля, хвалячи ся, що в сїм поході знищено 200 міст і иньших осад, а кождому Татаринowi дістало ся по сїм, по вісїм, по десять невільників, а числа худоби ніхто не знає окрім самого Господа Бога. „Воювати держави — то спадщина, переказана нам батьками, а вам де брати ся до войовання? то не ваше діло; хто хоче наїзжати і воювати — так треба воювати”, глумив ся кримський розбійник, представляючи свій наїзд відповідю на той козацький напад на Очаків. „Не знаємо, чи то було за вашою відомістю, чи за радою і

справою кн. Януша (Острозького), але знайте, що ми доходили до самого Камінця, і на будуще, що зможемо за божою помічю, не занехаємо того вчинити, а ви но вдячно приймайте”⁷⁾.

Король мовчки мусів прийняти сю нечувану наругу над річеюпосполитою, її державним значіннем — і культурною місією в українських землях. Мусів мовчки дивити ся на відновлення, заходом нового румелійського намістника, городків на Дніпрі — Аслангородка і Тягинки, вчинене того року⁸⁾, і ще вислухувати від турецьких послів жадання, аби прислав поживу для турецького війська, що мало будувати сі замки на козаків, і приготувив для нього будівляні припаси⁹⁾. Хоч то добре було, що якісь перешкоди перебили турецький похід на Україну, що був призначений на сей рік. Але в осени знову „як олій на огонь” — казав Жолкевский на соймі: вибрали ся в Волощину

вигоняти Томшу й садити на господарстві молодшого Єремїєного сина Олександра українські магнати разом з козаками: кн. Михайло Вишневецький і кн. Самійло Корецький. Польське правительство, недавно перед тим віддавши Томші Хотин, щоб його прихилити до себе, і тепер поспішало вислати йому запевнення, що ся експедиція зроблена без волі й відомости короля. Але в кождім разі в рахунок турецьких образ прийшла ще одна нова позиція.

На щастє війна з Персією стримала трохи розмах турецького гніву. Вислано тільки турецьку флоту на козаків під проводом Алї-баші, на початку 1616 р., а кілька місяців пізнійше десятитисячне військо під начальством Іскандер-баші в Волощину, в поміч Томші на наїздників польських. Від польського правительства зажадано виведення своєвольників з Волощини і видачі їх

партизанів — волоських бояр ¹⁰⁾).

Морська експедиція на козаків випала одначе жалісно знову, як і першим разом. Алї-баша поплив до Дніпрового лиману, але козаки не убояли ся, вийшли на зустріч і вдаривши на турецьку флоту, знищили її до решти. Взяли кільканадцять галер і до сотні човнів. Алї-баша ледво утік сам ¹¹⁾. Потім козаки обернули ся на кримське побереже, повоювали його, здобули і спалили Кафу, забравши й пустивши на свободу масу невільника. Се було голосне діло, прославлене в похвальних нагробних віршах Петру Сагайдачному — завдяки їм знаємо і се, хто був гетьманом козацьким в сім часі (про особи гетьманів не маємо певних звісток від самого 1610 р.):

За свого гетманства взялъ въ Турцехъ мѣсто
Кафу,
ажъ и самъ цесарь турскій былъ въ великимъ
страху,

бо му чотырнадцать тысячъ тамъ люду збилъ;
каторги єдины палилъ, другіи потопилъ;
много тогды зъ неволѣ христіанъ свободилъ,
за што то Богъ зъ воинствомъ єго благословилъ
12).

В Царгороді настало страшенне замішаннє. Позбирали козаків, які були в неволі, покликали їх перед воєнну раду й питали ся, якими б способами можна на будуще тому запобігти і виперти козаків з їх осель. Не знати, що там мали говорити ті експерти-невільники, але казали, що на раді потім уложено страшні пляни (сповнені багато десятків літ пізнійше, і то по части тільки, тай дуже ефемерно): рішено осадити Турками Волоську землю, взяти Камінець і дальші землі на схід по Київ, поставити турецькі залоги на Дніпрі. До польського правительства вислано жаданнє, щоб відступило Туреччині пограничні замки Подніпровя: Черкаси, Канів, Білу Церкву ¹³).

Певне вдоволеннє натовість дав турецькому правительству похід Іскандер-баші на Волощину. Він без труду погромив наїздників (Вишневецький умер від хвороби, Корецький полишений був польськими вояками, бо не заплачено їм грошей, а Жолкевський, як кажуть, з свого боку наставляв на них, щоб кинули Корецького, аби не компромітувати Польщу перед Портою). Корецького з иньшими шляхтичами взято в неволю й відіслано до Царгороду; Томшу посаджено наново на господарстві. В Польщі зі страхом чекали з Волощини турецького походу на Поділе. Жолкевський постарався знову демонструвати свою оружну готовість на волоськім пограничу — кинувся туди з своїми невеликими силами, мобілізував місцеву шляхту і магнатів, і як думали, тим заімпонував справді й стримав турецький похід з Молдави на Поділе ¹⁴). Татар, висланих на Покуте, удалося також погромити.

В результаті кампанія польсько-турецька закінчила ся переговорами під Хотинем, з захованнем „гідности річипосполитої”¹⁵⁾.

Козаки одначе попсували слідом се ледве склеєне помирєнє. В осени тогож (1616) року вони вибрали ся новим походом за море, на малоазійське побереже, і сим разом похід їм удав ся ще ефектовнїйше ніж попередній, хоч всього було їх не більше в походї як 2000. Вони вибрали ся під Самсун, але вітри занесли їх чайки до Мінер. Вони вийшли на берег і берегом пройшли до Трапезунту, здобули його й пограбили. Ударила на них турецька фльота під проводом Цікалі-баші, генуезького адмірала, зложена з 6 великих галєр і богатьох меньших кораблів, але козаки погромили його й потопили три галєри. По сїм погромі довідали ся, що султан вислав під Очаків фльоту під начальством Ібрагім-баші, щоб заступити їм дорогу. Тоді вони ударили на Босфор, наробили

тут спустошень, а потім, обминаючи Очаків, пройшли в Азовське море і відти — мабуть через ріку Молочну і Конку — пройшли собі човнами на Дніпро й подали ся на Україну. Ібрагім же баша, щоб вийти з такої дурної ситуації, пройшов Дніпром на пусту Січ. Була то десь пізня осінь уже; козаки, які не пішли на море, вийшли „на волость”. Стояла тільки маленька залога, кілька сот козаків; вона уступила ся перед турецьким військом, і баша міг потріумфувати над порожнім гніздом ненависного ворога. Взяв кілька малих козацьких гармат і кільканадцять човнів і з сими трофеями фіктивного тріумфу подав ся до Царгороду — потішити султана сею „мальованою” побідою ¹⁶).

Ся казкова авантура козацька набере ще особливої піканції, коли завважимо, що вона правдоподібно відбула ся як раз, коли правительство польське вело переговори з

козацькою старшиною про погамованнє українського своєвільства. Король листом з 17/IX н. с. поручав Жолкевському, упоравши ся з Турками, разом з иньшими комісарами розпочати знову заходи, „аби українське своєвільство, що нас сварить з поганями, було поскромлене і приведене до якогось порядку і послушности”. Сим разом король одначе й сам уже не мав ніяких ілюзій і додає: „коли й сим разом не удасть ся осягнути нічого позитивного, то принаймні піде той слух між поганство, що старань нам не бракує” ¹⁷). Було отже се більше демонстрацією про око, *ut aliquid fecisse videatur*. Крім турецьких справ міг бути й иньший мотив. Сойм 1616 р. дав нарешті дозвіл на відновленнє московського експеріменту: позволив кор. Володиславу організувати експедицію в Московщину, щоб доходити своїх прав на московську корону. Уставляючи порядок козацької служби, треба було zarazом

заручити ся їх участю в московській експедиції.

Але з сього нічого не вийшло.

Жолкевский, покінчивши переговори з Іскандер-башею, пройшов під Паволоч, де стояло якесь козацьке військо, і тут знову поновили ся переговори: дано знову інструкцію козакам що до порядку і служби і поручено не чинити ніяких зачіпок з Турками ¹⁸). Козаки, очевидно, обіцяли дати на се відповідь. Правительство сим разом, видно, само не надавало сим переговорам ніякого значіння. Рішено було вислати нову комісію, з більш імпозантним воєнним аргументом, на день 1 марта 1617 р. до Київа і про се оповіщено з кінцем року козаків і всі українські уряди й міста: щоб козаки ніяких приготовань до нового морського походу на весну не чинили, ніяких зачіпок з Турками не допускали, і щоб до них з міст і місточок з України не пускали ніяких припасів і запасів до такої експедиції ¹⁹).

Очевидно, до правительствених кругів дійшли чутки, що на весну ладить ся новий похід на море. І він дійсно справдив ся, а королівські універсали не зробили на козацькі пляни ніякого впливу. Замість ставити ся до Київа, на комісію, козаки лагодили ся до походу на море, і пішли коло середопостя ²⁰). Подобиць не знаємо. Ще перед тим зявила ся на Україні Орда, під проводом калги, і впала на Волинь. Виступити против неї не було з чим. Жолкевский мав тільки 700 вояків. Козацьке військо поспробувало заступити Орді дорогу, але сили його були слабкі й не могли устояти ²¹). Слідом прийшла вість, що на Україну суне турецьке військо, під проводом Алімазор-баші — нищити козацькі осадки й замки; воєвода семигородський, господар молдавський і мунтянський мали прислати помічні полки. По відомостям, зібраним Жолкевским, було турецького війська 30 тис., 12 тис.

семигородського, коло тогож числа волоського і більше 20 тис. Татар. Замість комісії на козаків треба було думати про мобілізацію на Турків. Королевич Володислав дістав наказ обернути на полудневі границі зібране ним військо; місцеву шляхту завізвали в похід; українські магнати прислали хто що мав. Але козаки ухилили ся; мотивів не знаємо — може невдоволені були тим як трактовано їх на тих комісарских зїздах і хотїли змусити правительство до инакших відносин. „Хоч було до них писаннє і наказ вашої кор. мил. і королевича й. м., і я їм то багато разів пригадував, щоб схотїли прислати поміч війську вашої кор. мил., коли самі того пива наварили, — але вони не схотїли того зробити, й не зробили, тільки там на Україні грабують і людей мучать своїми вимаганнями, — ще й удають, ніби я їм то казав”, з великим роздражненнєм скаржив ся на них Жолкевский²²). Королевичу Жолкевский писав, що козаки

пустили поголоску, ніби Жолкевський стягнув королевича на Україну на згубу козаків: аби на них ударити й знищити, й для того не хочуть іти — жадають від Жолкевського закладнів. Жолкевський писав до підвоєводи київського, щоб він зібрав київських міщан, обов'язаних до військової служби, і різних охочих людей та виступивши на татарський шлях під Ягнятин, там злучився з козаками ²³). Але сей маневр і посередництво підвоєводи ні до чого не привело, очевидно, і козаків таки не удалося притягнути до участі в кампанії.

Все таки й без козаків Жолкевському удалося стягнути досить значні сили й досягнути ще раз свою мету: демонстрацією воєнних сил Польщі стримати турецьке військо від переходу польської границі. Ставши над Дністром, против турецького табору, він змусив Іскандер-башу спинитися й розпочати переговори. Жолкевському навіть докоряли, що він, маючи

такі значні сили, не дав сам битви Туркам; але се було забагато, і Жолкевський зовсім справедливо вказував, що се було б занадто великим ризиком, бо на випадок програної битви він віддав би в руки турецького війська річпосполиту зовсім безборонну. Тому всі заходи Турків спровокувати його до походки лишилися без успіху; Жолкевський не вважав можливим відділити щось з свого війська, бо зараз би ослабив свою позицію против турецьких сил. Коли Татари, невдоволені тим, що в трактаті Польща не прийняла на себе обов'язку виплатити їм харач за попередні роки (коли вони рік річно грабили Україну), під носом Жолкевського пустилися грабити Галичину, він стоїчно дивився на дими татарських пожеж і стояв над Дністром на против турецького війська, не сміючи ратувати земляків і добиваючи ся лише одного: щоб Іскандер-баша пішов назад. Се йому удало

ся. По довгім стоянню розпочато переговори й уложено трактат, затверджений 23/IX під Яругою. Першим пунктом його було: „Розбійники козаки ²⁴⁾ не мають виходити з Дніпра на море, в краях цісарських (султанських) ніяких шкод не мають чинити, взагалі якимсь способом вони мають бути знищені, аби більше ані від нас (Поляків) ані від козаків не було ніяких шкод, так щоб цісарській флоті більше не треба було виходити на Чорне море, і ми обіцяємо і обов'язуємося козаків і їх край приборкати й покарати”. Крім того Польща обіцяла не мішати ся в справи семигородські, молдавські, мунтянські, не підтримувати там ворожих Туречині рухів; Татарам мав платити ся харач, а вони за те не мали нападати на землі Польщі. Іскандер-баша, якому не давали спати торішні лаври Ібрагим-паші, „що перевернув Запороже”, жадав знищення пограничних замків: Білої Церкви,

Канева, Корсуня, Черкас, Чигирин, але на се дано рішучу відмову, і він мусів вдоволити ся тим, що спалив Рашків і добив ся знищення Бершади — гнізд звісного пограничника Босого, що не давав спокою Туркам і Волохам. І з тим забрав ся назад ²⁵).

Примітки

¹) Королівські інструкції й пропозиції — Жерела VIII ч. 110, 116, 117.

²) Рукоп. бібл. Пол. F. IV №99 л. 48

³) Оповідает се Жолкевский в своїй промові — справозданню на соймі 1618 р. — Pisma с. 503. Инакше представляє се візир — ркп. Публ. Бібл. Разн. Q. IV №8 л. 132 — тут горою Турки.

⁴) Жерела VIII ч. 115.

⁵) Рукоп. Публ. бібл. Пол. F. IV №19 л. 50-8. Pisma с. 532-3.

6) Жерела VIII ч. 117; Публ. бібл. Пол. F. IV № 99 л. 80-1.

7) Жерела VIII ч. 115.

8) Пясецкий с. 365.

9) Жерела ч. 118.

10) Жерела VIII ч. 168, Pisma с. 504.

11) Оповідас Жолкевский в тій же промові на соймі 1618 р. Pisma с. 304.

12) ВЪршѢ на жалосный погребѢ зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного, гетмана войска его кор. милости Запорозкого, зложоньи презѢ инока Касіана Саковича, Київ, 1622, с. 19. При сїм поданий образок того нападу на Кафу і при нїм дата: „Кафу воєваль року ахсі”. Але в одинокім звіснім примірнику сих Віршів цифра і була наведена чорнилом, і се дало привід Максимовичу вважати цифру за дописану, а дату за сфальшовану, намість 1606 (див. Собрание сочиненій I с. 359, на підставі рукописної замітки його). На сїй підставі й

Антонович, що раніше приймав дату 1616 р. (Истор. пѣсни I с. 203), змінив її на р. 1606. Але при ближшій розгляді виявилось, що цифра і не приписана, а наведена на невиразнім друкованім — се і я сам мав нагоду перевірити на власні очі. І з сею датою вповні згоджують ся иньші звістки — Жолкевского, як вище. Але Голубєв передруковуючи Вѣршѣ при своїй праці Исторія кievской духовной академіи, дод. 5, подав дату 1606 р. і се мабуть було причиною, що сю дату підтримують і досі — напр. Каманинъ Очеркъ гетманства Сагайдачного с. 6.

¹³⁾ Pisma с. 305, Жерела VIII ч. 119.

¹⁴⁾ Pisma с. 304, Жерела VIII с. 168-9, 189.

¹⁵⁾ Pisma с. 304. Жукович хибно зрозумів, що тут мова про комісію козацьку (с. 47); се те саме, що в королівській пропозиції 1618 р. названо: przyszło y do jakiegokolwiek z Turczynem zastanowienia pokoju (Жерела с. 189),

пор. оповідання Пясецького с. 357.

¹⁶⁾ Промова Жолківського Pisma с. 305, Пясецький с. 356.

¹⁷⁾ Pisma с. 537,

¹⁸⁾ Оповідляє про се Пясецький, дуже коротенько — с. 537-8.

¹⁹⁾ Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 39.

²⁰⁾ Pisma с. 306.

²¹⁾ Ibid. с. 247, 251, 305.

²²⁾ Pisma с. 276, пор. с. 284.

²³⁾ Жерела VIII с. 183.

²⁴⁾ Łotrostwo kozackie.

²⁵⁾ Реляції Жолківського, кореспонденція з Іскандер-башею і трактат — Pisma с. 248-284, 422-447; справозданне про переговори з Іскандер-башею парляментера Петра Ожги, старости тербовельського переказане у Куліша II с. 226 і далі. Записка турецького історика Наіми про сей похід в Collectanea-х Сенковського I с. 128-9, також Пясецького

Chronica c. 359, 361.

КОЗАЦЬКІ ПОХОДИ НА МОРЕ В РР. 1613-7 І КОМІСІЇ ПОЛЬСЬКІ: ПОХІД ЖОЛКЄВСЬКОГО НА КОЗАКІВ 1617 Р., ЗМІНА НА ГЕТЬМАНСТВІ (Д. БАРАБАШ), КОЗАЦЬКА НЕПОКІРНІСТЬ, ПОХІД КОМІСАРІВ, САГАЙДАЧНИЙ ЗНОВ ГЕТЬМАНОМ, ПЕРЕГОВОРІ НАД ОЛЬШАНКОЮ, УХВАЛИ КОМІСІЇ, ПОТРЕБА В КОЗАКАХ І ЗДЕРЖЛИВІСТЬ ПОЛЯКІВ.

Позбувши ся Турків, Жолкєвський з тими силами, які мав в руках, хотїв zarazом розправити ся і з козачиною. Вважав се доконче потрібним не тільки з огляду на Турків, що за перший козацький напад заповідали розірванне згоди, і Жолкєвський не брав сього за пусті слова, — але і з становища самої

річипосполитої. Як я вже сказав, був він в високій мірі роздражнений непослушністю козаків — що вони — *to chłopstwo zbestwione*, як він їх називав — відмовили помочи і служби в такий рішучий час, самі стягнувши турецьку небезпеку на державу, і взагалі вийшли з послухности — не хочуть служити державі, а тільки під покривкою служби нищать волость своїми поборами: замість іти в поміч, як їх накликав король і королевич, вони „під претекстом що йдуть до нас, Україну немилосердно обдерли, облупили (збираючи немов би припаси на війну), а потім назад пішли на Дніпро” ¹⁾. Потім Жолкевський вислав до них свого післанця, повідомляючи, що з Турками вже прийшло до угоди — аби вони не пустошили України, а йшли на Дніпро, а до нього прислали б кількох поважних осіб, „аби з ними порозуміти ся про волю королівську”. Але й сього післанця козаки відправили „досить

легковажно” — сказали, що до Жолкевського не підуть: „коли того треба кому, то нехай до нас прийде або пришле”. Очевидно, пусті комісарські переговори попередніх років, ставлячи козачині неможливі жадання, домагаючи ся від неї обіцянок сповнювання сих жадань, а нічого не роблячи, щоб добити ся того сповнювання на ділі, і роздражнили козачину і відобрали у неї всяке поважаннє до сих комісарських церемоній і до „маєстату річипосполитої”.

Але коли б на чолі козачини стояли ті самі „статочні люде”, що держали ся принципу „дуріть, коли хочуть, аби їх дурили” (*mundus vult decipi, ergo decipiatur*, як формулує се клєрикально-католицький афорізм) і приймали всі попередні інструкції комісій, пускаючи їх на довгий дріт проволоки, вони певно б і тепер не відмовили Жолкевському в його досить невиннім жаданню „розмовити ся” з козацькими

делегатами „про волю й. кор. милости”. Але в сім році мусіло вийти якесь замішання в козацькій політиці. Загальний провід на хвилю вийшов з рук зручною керманича козацької політики, гетьмана Сагайдачного і опинився в руках репрезентанта козацького радикалізму, вроді пізнішого Бородавки. Був ним Дмитро Богданович Барабаш, батько звісного „угодовця” часів Хмельницького, звісний нам на гетьманським уряді з одного універсалу 7 марта 1617 р. ²⁾. Тою переміною треба пояснити, що козаки так нетактовно відмовили помочи на Турків, і так різко відповіли на запросини Жолкевского до переговорів.

Розгніваний і заклопотаний, Жолкевский рішив дати козакам почути на собі його силу. Він задумував захопити їх несподівано воєнним походом: „пустити поголоску, що військо йде до королевича й. м. і рушити з військом в київські краї, бо війську таки найблизша дорога

на Київ або близько поуз Київ”, і як би козаки не прийняли вимог комісії — ударити нагло на козачину. Для того ще перед кінцем переговорів з Іскандер-башею просив він короля прислати поручення комісарам і „суворі мандати до тих самих лотрів і до українських міст, особливо подніпрянских: аби ніхто не смів посилати на Низ живности і припасів під страхом найтяжших кар — смерти, конфіскації майна; бо як тепер нічого не буде зроблено, то потім наново зібрати військо і вести його через цілу державу — було б то і довго і трудно, а тим часом сї лотри і нашу умову з Турками розібють і будучи в такій масі бо зна як багато злого зможуть зробити”³).

Такоїж гадки про потребу приборкання козачини був і король. Тим більше, що з огляду на московську війну важно було запевнити собі козацьку службу і послухність; ні король ні Жолкевский не могли бути так наївні, аби

думати, що без козаків можна буде обійти ся в тій війні, особливо при тих скромних кредитах, які були уділені соймом на сю війну. Універсал на комісію з козаками був виданий королем ще в липні; прихід турецького війська не дав тій комісії дійти кінця, та й з визначених до того панів майже ніхто до тої комісії не брав ся; тому видано новий універсал 15/IX н. с. і сі королівські поручення комісарам і мандати до козаків прийшли саме на час, зараз потім як Іскандер-баша ладив ся до дому, і Жолкевский став збирати ся до походу на козаків, хоч здорове його вимагало спочинку по довгій кампанії. „Скільки сил стане, буду старати ся приборкати своєволю, бо навіть як би не треба було оглядати ся на Турка, вона й сама по собі страшна річипосполитій”, писав він королю. „Назбирало ся того гультяйства так, що трудно дістати хлопа-наємника: все що живе йде до тої наволочи на своєвільство. Правда не такі — то й

сили у мене, але прийдець ся рискнути, як би не обернула ся фортуна річипосполитої”. Не покладаючи ся на свої сили, не дуже значні, Жолкевсвий задумував „більше доходити розумом ніж силою”, інакше сказати інтригою і хитрістю, як і під час кампанії 1596 р. „Я вже кинув між них деякі насіння незгоди: старші не в згоді з черню, бо старші радо б инакший завели порядок, а в такім замішанню порядку не може бути, бо заглушають людським криком і гуком” ⁴). Може бути, Жолкевский знаючи про внутрішню боротьбу між партією „старших”, на чолі якої стояв очевидно Сагайдачний, і „своєвільців” Барабаша, вийшов в потайні переговори з „старшими” і рахував, що вони його підтримають в дальших переговорах. І справді, як побачимо ще, під час переговорів, в звязку з оружною демонстрацією Жолкевского, змінила ся ситуація в козачині, й наверх вийшов знову Сагайдачний з старшими та дав привід до

порозуміння з правительством — то значить дав ще раз згоду на польські вимоги, аби оминути конфлікт, так само як давав уже кілька разів і так само не надаючи тому всьому значіння сим разом як і попередніми.

В останніх днях вересня н. ст. Жолкевский, скінчивши справу з Турками, попасав кілька день в своїй державі в Бару, (Барське староство належало до нього), і звідси вислав листи до козаків, наказуючи їм прислати своїх делегатів для переговорів до Паволочи, як торік, а кілька день пізнійше рушив туди сам, чотирма полками. Але замість делегації на зустріч їм рушило ціле козацьке військо; „старші” стримували козаків, але ті таки йшли і відгрожували ся на Жолкевского. Та Жолкевский мав досить значні сили і не хотів дати себе стероризувати. Крім властивого війська прийшли значні полки комісарів: кн. Януша Острозького, кн. Збаражського, воєводи

руського і старости чигиринського Даниловича (сей прийшов особисто). Покладав ся Жолкевский на київську шляхту, що тоді саме була скликана „на оказ” (okazowanie, воєнна контролю), власне сюди — між Паволоч і Триліси, може власне з огляду на козаків. Покладаючи ся не так може на сі сили, як на психологічний вплив свого походу, Жолкевский в середині жовтня н. с. рушив з своїм війском з під Паволочи під Білу Церкву, на стрічу козацькому війську, а заразом, як каже, написав до них „дуже гладкий і людяний лист”, хочаби їх привести до слухних способів слухними намовами” ⁵⁾. Але в відповідь на се козаки „написали лист гордий і надутый, вважаючи за кривду собі, що (Жолкевский) пішов з Паволочи під Білу Церкву, і даючи знати, що поступають до його” ⁶⁾. Се була погроза війною, і Жолкевский уважав неможливим від неї ухилити ся. З під Білої

Церкви він рушив у низ Росею, тим часом як козацьке військо ішло над Рось з полудня, чи може вже й було над нею. Ся рішучість Жолкевського, за котрим потягнула також і київська шляхта з під Паволочи, зробила певне вражіннє. З другого боку мусіли вплинути також намови „старших”, партії Сагайдачного, що мусів вияснити некористні перспективи такого гострого конфлікту з правительством і вигоди політики угодової, опортуністичної. Його партія і політика компромісу взяла гору. До польського табору, що стояв на ур. Суха Ольманка (недалеко теперішньої Таращі) прибули делегати козацькі з табору козацького, що стояв також на Роси, в місці близше незвісним, і завязали переговори. „Козаки, особливо старші, заявили, що вони не хочуть воювати з гетьманом коронним, тоді й иньшим серце упало, і розпочали переговори” ⁷⁾, ляконічно оповідає в своїм соймовім

справозданню Жолкевский. На жаль не поясняє, на скільки в сій, зміні відбили ся ті *semina discordiarum*, які він старав ся серед козачини посіяти. Гетьманська булава опинила ся наново в руках Сагайдачного і він повів справу методом попередніх комісій.

Проект ухвали комісари виладили ще перед походом під Білу Церкву в Житомирі, на зїзді київської шляхти. З довгої низки визначених до комісії панів особисто ставили ся тільки Данилович, Станислав Конєцпольский (будучий гетьман) та свояк гетмана Ян Жолкевский. З гетьманом разом вони зладили на підставі комісарської постанови 1614 р. нову декларацію, в тім же дусі, але ще більше загострену. Число „запорозьких козаків” зводило ся на одну тисячу, всі иньші мали стратити зараз титул козаків і всякі претенсії до своєї козацької юрисдикції; на всіх непослушних і своєвільників ухвалено кари

смерти; заборонено пускати на Низ всякий припас без відомости воєводи київського і старости черкаського ⁸⁾). Потім, коли в польський табор на Старій Ольшанці (як оповідає деклярація комісарів) явили ся перед комісарів козацькі делегати й заявили, що не мають заміру противити ся волі короля й готові умовити ся з комісарами що до дальших порядків, з польської сторони були делеговані парляментери, які виїхали для переговорів в козацький табор і предложили козакам проєкт, вироблений в Житомирі. Він був одначе настільки неможливий і нереальний, що комісари не вважали можливим на нїм наставати: обмежити козацьке військо тисячею людей було таким абсурдом, що сами комісари мусіли се признати: для оборони погранича, порученої козакам, „треба більшої купи людей”. Інньші справи — що до розміру річної плати козацькому війську і потвердження за козаками

їх вільностей, „старинним козаками стародавно наданих попередніми королями”, козаки відложили до найблизшого сойму: козаки мали вислати на сойм своїх делегатів до короля, і комісари з свого боку обіцяли підтримати сі козацькі прошення. І так прийнято постанову, в формі двох деклярацій (комісарської й козацької), в дечім між собою відмінних.

Число козацького війська не означало ся, але військо мало виключити зпоміж себе ріжну збиранину, яка поналазила в останніх літах до козацтва: „ремісників, купців, шинкарів, вїйтів, бурмистрів, кафанників, балакезїв, різників, кравців і иньших неприкаянних від себе відогнати і виключити з реєстрів („виписати”), а також і тих всіх новоприбувших міщан, які в двох останніх роках, виломавши ся з урядової юрисдикції, пристали до нашого війська — аби вже більше козаками не називали ся, і на будуще без волі короля й. м. і п. гетьмана

коронного таких до війська приймати не будемо”⁹⁾. Плата лишала ся в тім розмірі, який ухвалила комісія 1614 р., але козаки, як сказано, полишили сю справу до порішення соймови. При виплаті сеї платні комісари проєктували перевести „виписку виключених і зложити реєстр війська, аби тільки певне число zostавало ся”; але козацька декларація проминула се мовчки.

Другій пункт з тих, що звернув на себе увагу при переговорах — се справа „старшого”. Житомирський проєкт, як і ухвала 1614 р., говорив просто тільки, що старший їх має бути „з королівської руки”¹⁰⁾. Козаки хотіли виразного зазначення, що сей старший має бути не іменований правительством, а вибраний військом і тільки затверджений урядом. Особливо виразно се зазначено в декларації козацькій, тим часом як декларація комісарська не висловляєть ся так докладно, може бути що й

навмисно, так що в її стилізації можна розуміти старшого іменованого, а не вибраного ¹¹).

Інші справи полишено, як в давнійших постановах: козаки будуть пробувати на своїх звичайних місцях, не виходячи на волость; не будуть зачіпати ся з сусідніми державами, і т. д. ¹²).

Козацьку деклярацію підписали як старшини козацькі: Петро Кунашевич на той час війська й. к. м. запорозького гетьман рукою своєю, Богдан Балика, Харлик Свиридович, Іван Мамаєвич асавул війська й. к. м. запорозького, Лаврентий Пашковський писар війська й. к. м. запорозького, Станіслав Костжевський, Ян Міровський. Деклярація писана по польськи — але ми маємо її тільки в копії.

Сойм, на котрий мала вислати своїх делегатів козачина для порішення тих ріжних питань, мав зібрати ся під весну 1618 р. Таким чином кілька місяців мали потягнути ся відносини *statu quo*.

Але сим соймом безпечно козаки не мали причини журити ся, як і постановами комісії, з огляду на обставини, в яких сї постанови укладали ся. Тоді як вели ся переговори над Росю, королевич Володислав ішов з невеличким військом під Смоленськ, щоб своєю появою підогріти кандидатуру свою на московський трон, поки надтягнуть сильнійші війська. Конфедерація незаплаченого війська затримала його на зиму в Вязмі, і супроти браку засобів і слабких надій на соймові кредити роблять ся всякі заходи коло того, щоб притягнути до участі в московській кампанії в можливо більших розмірах козацьке військо, як одинокую силу, яка могла бути зараз, моментально змобілізована, щоб витягнути кампанію і королевича з того багна, в яким так сумно він застряг ¹³). Сим також, між иньшим поясняєть ся та виrozumілість, яку показав до козацьких грімас, їх „річей і фантазій” старий їх ворог

Жолкевський, відповідаючи „гладко і людяно” на їх „горді й надуті листи” й усякими способами пильнуючи обійти конфлікт. Так само обережно ставив ся супроти козаків і сойм. Не хотючи уступити ні в чім серйознім, „искупував время”. Не маємо звісток, чи посиляли козаки своїх делегатів у тих справах, які відложили до рішення сойму, чи сойм мав перед собою тільки акти комісії, предложені Жолкевським. Але се властиво не змінє річи. Не хотіли зразити козаків, з якими саме тоді вели ся переговори про похід у Московщину, а з другого боку — не хотіли зробити скільки небуть серйозних уступок козачині; тому пущено справу в нову проволоку. Соймова ухвала „про низових козаків”, повторивши стереотипові жалі на „козацьку своєволю” і шкоди, які терпить від них українська шляхта і польська політика загранична, рішила, що для доведення козацької справи до кінця має бути вислана нова комісія, і

вона разом з гетьманом має порішити все — ті спірні питання, які з попередньої комісії пішли до сойму ¹⁴). Був се очевидний викрут, бо справа була вияснена осінніми переговорами аж занадто добре, і сойм найліпше міг оцінити, як далеко можна було піти в уступках козацьким бажанням. Але в даний момент він не вважав можливим висловити своїх гадок відкрито, по попередній науці, яку дали козаки своєю абстіненцією під час останньої турецької кампанії. Правительству ж, королю і його повірникам доконче хотіло ся притягнути козачину до московської війни. Сойм, дуже неприхильний московським плянам короля, дав рік часу на полагожденне відносин з Москвою і майже ніяких коштів до провадження війни (тільки оден звичайний побор). Отже треба було хапати ся, щоб поспробувати ще вирвати у фортуни щось, і вся надія була на козачину. Кінчила ся постанова погрозами на козаків, як

би вони знову ходили на море або иньшим способом зачіпали ся з сусїдніми державами. Але крім погроз ухвалив сим разом сойм і дещо більш реальне: постановлено добити ся від козаків, щоб попалили свої човни, в яких вони ходили на море, а за се виплатити їм відшкодовання 6000 золотих ¹⁵). Гроші сї навіть були виплачені коронним підскарбієм. Чи дійшли до рук козаків, се не знаю — може. Але призначена козакам річна платня — дарма що така убога — і сим разом виплачена не була, і сим одним козаки могли вважати себе морально розв'язаними з усіх обов'язків і обмежень вложених на них останньою комісією — так само як і попередніми.

Примітки

¹) Pisma c. 215.

2) Універсал сей зв'язаний з пізнішою копією, кінця XVII в., і виданий з неї в Київ. Старині 1883 кн. V с. 145. В стилізації його деякі речі здаються міні підозрілими, вони може бути й поправлені. Але думаю, що через це нема причин вважати непевним ім'я гетьмана і дату документа — вони мабуть походять з автентичного прототипу.

3) Pisma с. 276 (лист з Яруги, 16/IX).

4) Pisma с. 285.

5) Універсал Жолкевського до київської шляхти з Білої Церкви, 23/X н. с. — Матеріали до гетм. Сагайдачного ч. 16.

6) Napisali do mnie list hardy i nadęty, biorąc sobie za krzywdę, że się z Pawłowczy ruszył ku Białej Cerkwie, a dając mi znać, że ku mnie pomykała.

7) Pisma с. 285, 288, 311.

8) Pisma с. 313-5.

9) В декларації комісарській говорило ся про новоприбувших в останніх трох роках, в декларації — тільки двох, і при тім докладніше

означено, що се міщане; се мабуть також обмежало і зменьшувало число тих, що мали бути виключені з війська.

¹⁰⁾ Z ramienia jego kr mci.

¹¹⁾ В деклярації козацькій: a starszego z ramienia jego krol. mci, pana naszego mciwego i pana hetmana koronnego teraz i na potym bę dącego, któryby z wojska naszego godny i do tego sposobny przez nas samych [a od] nikogo inszego obrany, a przez jegomci pana hetmana koronnego potwierdzony był (слова в ломаних скобках додав я по контексту — в друкованім текстї їх бракує). В деклярації комісарській : deklarawoli (козаки), że starszego z ramienia jego król. mci pana naszego i od hetmana koronnego danego, jako niegdy bywał Oryszowski i insi, radzi przy sobie mieć chcą, któryby z wojska ich sposobny być miał obrany. Стилїзація козацької деклярації звучить як свідома поправка неясного тексту комісарської деклярації.

¹²⁾ Pisma żółkiewskiego: с. 311-5 житомирський проєкт, с. 515-8 декларація комісарів з датою 28/X; с. 318-322 декларація козацька, з датою 30/X. Декларація комісарів також в Архиві Ю. З. Р. III. I ч. 41.

¹³⁾ Бракувало не тільки грошей, але і матеріалу на військо, як пише Жолкевський: *Ales y o ludzi służebnych nie tak łatwo, lubo by to y pieniądze byli: wygynęło ich niemało przez te wołoskie niepotrzebne wojny, potracili konie y rystunki: patricii zas opuscili służbę oyczyzny; ubodzy chocby chcieli, sposobu y dostatku nie mają.*

¹⁴⁾ Volum legum. II с. с. 157.

¹⁵⁾ Pisma с. 314.

КОЗАЦЬКІ ПОХОДИ НА МОРЕ В РР. 1613-7 І КОМІСІЇ ПОЛЬСЬКІ: ПОЛІТИКА КОЗАЦЬКА, ТАКТИКА СТАТОЧНІЙШИХ. САГАЙДАЧНИЙ ЯК РЕПРЕЗЕНТАНТ ІІ.

БІОГРАФІЧНІ ЗВІСТКИ ПРО САГАЙДАЧНОГО, ЙОГО ХАРАКТЕРИСТИКИ, ТРАДИЦІЯ ПРО НЬОГО.

Постанови комісій з останніх літ, соймові дебати і конституції виявляли зовсім виразно задушевні бажання польського правительства і шляхетських кругів що до козачини. Звести козачину до невеличкої пограничної сторожі, в числі одної тисячі — як проєктувала комісія 1617 року, віддати її в повне і абсолютне розпорядження польської воєнної адміністрації, зігнати з „волости”, позбавити власної юрисдикції, обчистити з усіх прикмет соціального фактора, суспільної опозиції — яким власне завдячала вона свою стихійну силу і свій незвичайний зріст останніх літ — така була ся задушевна думка польських кругів. Проєкт комісарських постанов 1617 р. (житомирський) і пізнійші дебати соймові

показували її зовсім виразно ¹⁾; тільки досі річпосполита, зайнята ріжними війнами, не маючи свобідного війська на приборканне козачини, навпаки — ще потрібуючи козацького війська для помочи, не могла своїх бажань здійснити на практиці, перевести в жите своїх ухвал і комісарських постанов. Але було се, очевидно, тільки питанням часу та поправи політичних обставин. І провідники козачини мусіли се розуміти зовсім ясно.

І супроти того вставало тяжке питання — якої тактики держати ся козачині супроти правительства, взагалі супроти польської держави?

Чи старати ся присипляти його увагу, не підіймаючи ніяких принципіальних справ, запевняючи в готовості козачини прийняти всякі його жадання, представляючи всякі конфлікти й суперечности інтересів як хвилеві малозначні непорозуміння, а заразом дбати про

те, щоб приподобати ся йому ріжними прислугами в його державних потребах та можливо прихилити до себе? Чи ставити справу кожного разу гостро, торгувати ся за кожду свою прислугу і жадати формальних уступок для козацьких претенсій і дезідерат — формулювати їх ясно і отверто, хоч би і не в усім їх обсягу, не всі на раз, а ступінь за ступінем здобувати для них формальне признание правительства?

Перше було лекше: не загострювати, не задирати ся, покладаючи ся на те, що „якось то буде”: що фактичні обставини: брак воєнних сил, і потреба в війську козацькім, загальна дезорганізація і брак езекутиви не дадуть можности польському урядови допильнувати на ділі своїх домагань, і козаки не маніфестуючи своїх претенсій, годячи ся на все, фактично зістануть ся далі хозяєвами України, як зіставали ся вже стільки часу, невважаючи на

всі конституції й комісії, вислані на них. Правда, се був непевний рахунок, бо перше поліпшення в загальних політичних обставинах могло дати польському правительству спромогу збити козачину з позицій — бодай на якийсь час, і не можна було сумнівати ся, що правительство і шляхта не занехають такої нагоди. Ніякі присиплювання уваги, ніякі заяви лояльності, ніякі придобрювання і заслуги не могли забезпечити від того козачину, як тільки вона стала виразом соціальної опозиції шляхетсько-польському режимови.

Се був ворог не примирений, смертельний, і польсько-шляхетські круги не могли панувати спокійно, поки він жив — поки козачину не обціпано з тих її соціальних аспірацій і не зведено до ролі простого воєнного корпусу пограничної сторожі. Козачина з усіми своїми здобутками, фактичними володіннями і т. д. все жила на вулкані.

Але дорога формальних здобутків, забезпечення своїх жадань і претенсій конституційними, законодавчими гарантіями була не тільки далеко тяжша, але також не мала перед собою значніших виглядів. З того часу як козачина набрала соціальної закраски і стала репрезентанткою суспільних змагань народніх мас (і далі — коли вона прилучила до того ще домагання релігійно-національні, ставши речником національних потреб і домагань українського елемента взагалі) — її домагання ішли занадто далеко, підривали занадто глибоко всю соціально-політичну будову річипосполитої, щоб можна було сподівати ся їх законодавчої реалізації — навіть розложивши сі домогання на довгі роки, на поменьші етапи. Навіть той страшний удар, який задала річпосполитій Хмельниччина, похитнувши самими основами її, не довів польські круги до добровільних уступок козацьким домаганням в

сфері політичній і національній, не тільки що соціальній. І можна було знати, що перше ніж згодити ся на яку небуть серйознішу формальну уступку козачині, річпосполита напружить свої сили, щоб козачину погромити — як погромила в 1596 р.

Значить, обидві дороги кінець кінцем зводили ся до тоїж самої перспективи — оружної боротьби за козацькі змагання, і останнім критерієм мали бути відносини реальних сил. Для козачини в його новій формі питанням життя ставало таким чином можливе збільшення оружних сил, які могли б забезпечити його ролю господаря на Україні і оборонити від можливого розгрому з боку ворожого польсько-шляхетського режиму. Дороги, якими йшов зріст козацьких сил, ми вже бачили — се було так сказати інтенсіфікація соціального характера козацтва і через неї — притягнення можливих більших мас народніх, розширення території

козачини, і розвій воєнних сил, які стояли б на обороні цих козацьких мас і територій. Для розвою воєнних сил була потрібна вдатна, добичлива війна. Для розширення козачини між масами треба було хоронити її від погромів, які неминуcho викликали депресію і підривали атракційну силу козачини. Значить поки не було шансів виграти в оружній боротьбі з державою, треба було уникати всяких оружних конфліктів. Тіж шанси довго мусіли бути ще по стороні річипосполитої, поки вона в своїх руках держала всі замки й укріплені пункти „волоости”, а одинокою твердинею козачини зіставала ся Січ. Значить треба було до якогось часу перед усім обминати гострих конфліктів, можливо не давати місця гострим репресіям з боку річипосполитої, меньше налягати на формальні концесії й пильнувати фактичного „стану володіння”. В сїм напрямі переважно і йде тактика козацьких політиків, тих „статочних” чи

„старших” елементів, які держали її в руках, від Байбузи і Кішки до Сагайдачного і Кулаги. Не доводити до загострень відносин, не відмовляти услуг річипосполитій, пригадувати, що козацька сила їй потрібна, але знову і не вислугувати ся понад міру, навпаки — по можности не випускати Польщу з воєнних клопотів. Хто зна навіть, чи в усіх тих зачіпках з сусідніми державами було тільки своєвільне добичництво, а не було певного пляну — втягати річпосполиту в воєнні тривоги, які б займали її воєнні сили, не давали можности обернути сі воєнні сили на приборканне козачини, навпаки — змушували річпосполиту запобігати козачини для помочи; одним словом — *utile dulci*.

Такі прикмети має козацька тактика і всього того часу, коли ми можемо добачати в ній провід Сагайдачного.

Роками 1616-7 зачинаєть ся історична

діяльність цього визначного проводиря козацького, хоч безперечно його впливи і вага в козацькім війську сягають далеко ранійших часів. Але мало про кого з визначнійших наших людей тих часів знаємо так небагато як про нього. Посмертний панегірик, зложений на похорони Сагайдачного ректором брацької школи Саковичом ([ВѢршѢ на жалосный погребѢ зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного, гетьмана войска є. кор. милости Запорозкого, 1622](#)), головне джерело для його ранійшої біографії, каже нам дуже мало:

Уродил ся онъ въ краяхъ Подгорских
Премысскихъ,

Вывоанъ въ вѢрѢ церкви востоднейзъ лѢтъ
дѢтинскихъ.

Шоль потомъ до Острога, для наукъ уцтивыхъ

.....

.

Тамъ теды Конашевичъ часъ немалый живши

И наукъ въ писмѢ нашемъ словенскомъ
навыкши,
Потомъ видячи ся способнымъ до мензства,
Шоль до Запорозкого славного рыцерства.
Межи котрымъ презъ часъ не малый жиючи
И рыцерскихъ дѣлностей там доказуючи,
Гетманомъ потомъ собѢ войско го обрало
И зъ нимъ менжне Татаровъ и Турковъ бивало.
За своего гетманства взялъ въ Турцехъ мѣсто
Кафу,
Ажъ и самъ, цесарь турскій былъ въ великимъ
страху.

.....

.....

Дознавалъ не по єдинъ кротъ Турчинъ поганинь
Єго мензства, и прудковоєнный Татаринъ.
Повѣсть и Мултянская земля и Волошинъ,
Якъ ихъ тамъ гетманъ зъ своимъ рыцерствомъ
полошилъ.
Досвѣдчилъ и Інфлянтчикъ того войска силы,

Кгда ихъ тамъ рыцеры якъ траву косили.
Пулночныи тыжъ край будутъ памятати
Долго его мужество, бо ся имъ даль знати,
Велкого звитезства тамъ доказуючи,
Мѣста и города ихъ мощныи псуючи.
И завше онъ дѣлностью своею в то трафлялъ,
Якъ бы безъ шкоды своихъ, неприятелювъ
досталь.

А кгда якого мѣста въ христіанствѣ досталь,
Теды церкви въ покою оставляти казалъ,
З долученого образка Сагайдачного на коні, з
гербом Побог, (підкова з хрестом на горі)
міркуємо, що був він з уродження шляхтич, з
котроїсь дрібношляхетської української
православної родини в Перемищині. Так і
Єрлич, київський мемуарист з молодшого
покоління, про нього пише, пояснюючи звідти
такі чесности у якогось козака знайшли ся: „був
він не простого походження, а шляхтич з-під
Самбора”²⁾ (Але автори хотинських дневників і

між ними Собєский, що так багато займаєть ся Сагайдачним, вважають його не-шляхтичом — видно Сагайдачний не підчеркував свого шляхецтва). Коли в Острозі учив ся досить довго, то до війська Запорозького вступив не дуже молодим. Як перші кампанії, де брав він участь, Сакович, як бачимо, називає війну молдавську й ливонську; судячи з сього початки воєнної кар'єри Сагайдачного треба покласти перед 1600 роком. Але „історичною особою” стає він аж на склоні своєї діяльності: ім'я його з'являється в джерелах тільки від р. 1616, і саме не то що роки, а останні місяці його життя і діяльності кидають найяснійше світло на сю рідку історичну статтю, що такими похвальними гімнами записала ся в признаннях двох ворожих тодішніх сторін — православної Руси і католицько-шляхетської Польщі. Як. Собєский, оден з комісарів в Хотинській війні, що мав багато діла з Сагайдачним і в сій кампанії і в

попередній московській і добре знав гетьмана³⁾, дає таку характеристику його особи і діяльності в своїй історії хотинської війни:

„Сей Петро Конашевич настільки підіймав ся над своїм простим походженням і способом життя своїм гострим розумом, визначною зрілістю гадок, незвичайним дотепом в словах і ділах, що з повною справедливістю мусить бути зачислений для потомства між найвизначніших людей Польщі. Скільки проводив він запорозьким військом, всюди окритий славою своїх подвигів на суші й морі користувався він незмірною ласкою фортуни. Кілька разів погромивши Татар на Перекопських степах, наводив страх на Крим. Там він зайняв худобу на степах, у самої ціли відобрав здобич, захоплену на Руси. Коли Володислав оружною рукою вертав собі права на Московську державу, Конашевич незвичайно проворно, страшенно збентеживши ворога,

злучив ся з ним під самою Москвою, столицею держави, обніс побідні корогви свої по безмірних просторах її, попустошивши огнем і мечем ворожі краї, обернувши в сумні руїни такі незвичайно сильні своєю позицією і залогамі міста як Єлець, Шацк, Ливни, Калуґа. Обтяжений богатою здобичю, зробив він своє імя пострахом для цілої Московщини і з плачем від таких бід і нещасть бачила вона як його руки забирали її річи, її боґацтва, і ляментуючи рахувала ті товпи бранців ріжного стану, ріжного віку, чоловіків і жінок, що йшли за його колісницями, за його обозом. Не менше прославили імя Конашевича його морські походи: і тут була звісна його фортуна, що завсїди приносила щасливі результати його піратським походам, і кілька зруйнованих визначнійших торговельних міст Європи й Азії, попалені околиці Константинополя, і на решті рідка оборотність проявлена ним в отсїй

Хотинській війні — все се неустанно збільшало його славу серед Турків. І взагалі був се чоловік великого духу, що шукав небезпеки, легковажив жите, в битві перший, в відступленню останній, проворний, діяльний. В таборі він був сторожкий, мало спав і не був відданий так піяцтву, як то звичайно у козаків. За те неповздержно служив Венері, і се прискорило його смерть. На нарадах, чи був він тверезий чи підпилий, був обережний і в усяких розмовах дуже маломовний. Королеви і річипосполитій вірним зістаючи ся завсїди однаково, був він так суворий в стримуванню козацького своєвільства, що за найменшу причину лив він щедро їх кров, і через те, зненавидивши його собі, кілька разів буйна товпа скидала його з того старшинства над запорозьким військом. Обряд і релігію грецьку ⁴⁾ окружав він культом незвичайно горячим, більше ніж забобонним і для тих що перейшли в лоно римської церкви

був він ворогом дуже зявзятим і запеклим; через те ще перед самою його смертю почали ходити в суспільности поголоски і підозріння про якісь його злочинні замисли на річпосполиту”⁵⁾.

Коли Сагайдачний дістав ся на верхи козацького життя, лишаєть ся нам незвістним. Гетьманом називає, його Сакович у поході на Кафу 1616 р. Чи тоді в перше дістав ся він на гетьманство, розумієть ся не можна сказати, але судячи з того, що Сакович не назвав якогось ранійшого походу, можна думати, що се таки й не дуже давно перед 1616 р. наступило по довгій і славній, повній „рицарських дільностей” воєнній карієрі⁶⁾. Будучи репрезентантом партії „старших” і „статочнійших”, він не раз навіть і в сїм „історичнім” часі своєї діяльності, 1616-1622, мусїв уступати ся перед провідниками своєвільників, що на час захопляли в свою руку булаву — як се було в 1617, і потім в 1620 році

(може й частійше) але не тратив свого впливу й значіння і давши перешуміти своєвільній бурі, знову брав загальний провід в свої руки. Мірою його виливів таких неофіціальних служать події 1620 року, коли булава переходить в руки провідника своєвільників, але Сагайдачний зістаєть ся далі на чолі городового війська і переводить діло, яке окриває його безсмертною славою в очах українського суспільства — відновленне єрархії.

Своїм союзом з духовними і світськими кругами української інтелігенції, опікою й живою участю в сучасних церковно-національних змаганнях її Сагайдачний здобув незвичайну вдячність її і поважанне. В своїм панегірику Сакович величає Сагайдачного:

в немъ залецаю

При мензствѣ вѣру єго, въ которой статечне

Трвалъ, заставляючи ся за ню достъ сердечне.

И завше зъ своимъ войскомъ короля пана

просиль

Абы вѢру нашу святую успокоиль,
ОфѢруючи ся му тымъ хентѢй служити,
Кгды бы рачиль релію нашу успокоити.

Але в широких масах козачини й народу його компромісова політика, її мета і результати не могли бути оцінені відповідно, і популярним в них Сагайдачний правдоподібно не був ніколи, не вважаючи на те що козачина багато завдячала йому в своїм зміцненню й зрості свого престижу. Тим пояснюють ся сї часті рухи звернені против нього.

В народніх устах задержало ся голе імя Сагайдачного, стративши всяку реальність, всі індивідуальні прикмети ⁷⁾; але з тих популярних ватажків, що противставляли ся йому, не донесли народні уста навіть і голого імени до наших часів.

Примітки

¹⁾ З сойму 1618р. маємо промову литовського підканцлера (Жерела ч.130), де приймається як факт довершений з козаки postanowienia, уложені коміцією, ktore y trzymac y do skutku przywiesc omnino potrzeba: dawac im pewny iurgielt, podawac nad nimi starszego przysięgłego wodza, pewny miec ich numerum dla strazy na Dnieprze, czolny im pobrac y popalic, ktoremi na Czarne morze wyiezdzaia, panom starostom ukrainnym przykazac, aby ich w karze przystoiney mieli, zywnosci nie dodawali, kupic się nie dopuszczali y wszelkim sposobem sweywoli ich

²⁾ Latopisiec I c. 5.

³⁾ Деякі подробиці його характеристики, — як от ся, що Сагайдачному вкоротили жите його сексуальні пристрасти, давно вже викликали певне недовіре. З усім тим в його характеристиці чується й багато реального.

4) Religionis graecae ritum в оригіналі.

5) Собєского Commentariorum belli Chotinensis I. III с. 35-38,. польський і російський переклади (Мемуари II с. 59) передають сю тіраду з кількома значними помилками. Менше цікава, бо більше шабльонова характеристика у Петриція (с. 119), наводжу її в скороченню: „В науках невчений, як здебільшого козаки, за те з малenькості привчив ся натягати лук, зброї й коня з рук не випускати, з непогодою бороти ся не покривами, а витривалістю; легко зносити всяку тяготу, голод, працю; не боятися ворога, і в небезпеці проявляти мужність; і тому на нарадах, коли його питали про спосіб ведення війни, те що інші міркували більше з теорії, він на диво розбрав прирожденним розумом і з довгого воєнного досвіду”.

6) Давнійші дослідники датуючи похід на Кафу 1606 роком, клали початки гетьманства

Сагайдачного на рр. 1604-5.

7) Розумію звісний марш „Ой на горі та женці жнуть”, де виступає Сагайдачний:

що проміняв жінку
на тютюн на люльку,
необачний!

Супроти того, що тут він виступає разом з Дорошенком, в історичній літературі було вагання, чи розуміти тут гетьмана Сагайдачного, чи пізнішого запорозького кошового того імени. Каманін в своїй статті про Сагайдачного виступив против сього, силкуючи ся довести, що пісня ся вповні відповідає реальним фактам Хотинської війни і характеру Сагайдачного. Новіша полеміка про се в Записках київських (Б. Грінченко: пісня про Дорошенка і Сагайдачного в т. I, I. Каманін: Ще за пісню про Петра Сагайдачного в т. II, і резюме в протоколах т. I с. 154-5). Я думаю, що в пісні маємо ім'я гетьмана Сагайдачного, але

тільки ім'я, вирване з реальних історичних обставин і причеплене до характеристики типового зайди-голови запорожця. В тексті пісні в збірнику 1713 р. виданім проф. Перетцом (Замѣтки и матеріалы по исторіи пѣсни въ Россіи. Извѣстія петерб. академій, 1901 кн. II) до імени Сагайдачного ще не притулено сеї характеристики, але вона і тут уже (в формі: Сагайдачник) вповні вирвана з реальної обстанови і анахроністично звязане з іменем Дрозденка діяча 1660-рр.

**МОСКОВСЬКА КАМΠΑНИЯ 1618 Р. І
КОМІСІЯ 1619 Р.: ВЕРБОВАННЄ КОЗАКІВ
НА МОСКОВСЬКУ ВІЙНУ. ПОХОДИ НА
МОРЕ 1617/8 Р.; ПОХІД ІСКАНДЕР-БАШІ.
САГАЙДАЧНИЙ ПІД МОСКВОЮ;
ТРАКТАТ В ДЄУЛІНІ. УГОДА З
ТУРКАМИ, ОБІЦЯНКИ ПРИБОРКАТИ**

КОЗАКІВ.

Відносини козацько-польські по комісії 1617 р. носять характеристичні прикмети політики Сагайдачного.

Приймаючи жадання комісії, він міг напевно рахувати, що всі постанови її не будуть мати ніякого значіння супроти плянів московської війни, що так інтересувала короля.

Правительственні круги, чинячи волю короля, запобігали козачини для сеї кампанії. Ще перед соймом ведуть ся переговори з нею про се. Лев Сопіга, оден з головних проводирів московської кампанії, їдучи на сойм, вислав свого післанця до козацьких старшин, намовити їх до участі в війні — аби як найскорше вислали своє військо в московські землі в поміч королевичу. Коли він вертав ся з сойму, в Слонимі стрів його післанець з відповідю: козаки готові рушити на війну, скоро тільки буде їм на се наказ від короля. Наказ такий, розумієть ся, був їм даний,

а сойм, з ініціативи Сопіги, асігнував козакам 20 тис. зол., і сі гроші „для заохоти” були їм вислані ¹⁾. Тим даний був новий імпульс мобілізації всякого воєнного елементу. На Україні розпочалося вербовання козацьких полків; різні авантюристи, уповажені й ще більше — не уповажені до сього, „поднесши хорокнговъ и забравши до себе людей люзныхъ свовольныхъ”, не спішаючи в Московщину, зайнялися наїздами, збором контрибуцій. Інші рушили в землі в. кн. Литовського — вже в початках січня на сойм до Вильна принесено звістки, що „низові козаки” ввійшли немалими купами роблячи великі шкоди й утиски людности й розложилися кошом десь недалеко Полоцька ²⁾. Один з пограблених поліських панів так описує сей новий вибух українського своєвільства — „подъ часъ своеволенства, кгда гултає козацтво, подъ претекстемъ истя на експедицію московскую, рѣкомо до

королевича єго милости, свовольне купы збирали и безъ дозволенья єго кор. милости яко и гетмана коронного великого корогви розпростираючи, землю є. кор. милости власную: Украину, Полисе и Литву одно сплюндровали”³⁾. Сей вибух своєвільства без сумніву був одним з мотивів, які підновили неохоту суспільности до московських плянів короля, і викликали соймову ухвалу, що дала тільки рік часу для полагодження московської справи. Сеж вплинуло і на рішучість соймових комісарів, які в супереч замірам короля і королевича перервали кампанію трактатом з Москвою — і підлило нового олію до роздражнення шляхти на козацьке своєвільство. Волинська шляхта уже на весну підняла ся загальним походом і заняла ся розбиваннем і розгоном тих своєвільних банд⁴⁾. Теж саме рекомендував король і шляхті київській, в місяці маю, коли вона удала ся до нього з

скаргами на наїзди, здирства і грабовання від різних проводирів своєвільних банд ⁵⁾).

Козачина низова тим часом накликала на Корону нові страхи від Татар і Турків. Ще з осені 1617 р., здається, мав місце якийсь козацький похід на море; козаки починили Туркам великі шкоди й погромили турецьку флоту, при чім убито й самого адмірала, якогось великого башу, свояка султанового ⁶⁾.

Потім на весну маємо звістку про якусь сильну експедицію козаків донських; вороги Польщі говорили, що ту експедицію підстроїла Польща, і в тім поході ходили козаки з Польщі ⁷⁾ — се друге вповні можливо. Результатом були насамперед наїзди Татар, яким ще до того й обіцяного харачу не виплачено. Перший наїзд став ся в маю, і Жолкевский, не вважаючи на малі сили свої, встиг дати йому відправу. Але другий, під кінець літа, вчинений був з далеко більшими силами, так що Жолкевский не

відважився виступити против нього, і „поганин” по словам королівської інструкції — „глибоко запустивши ся в Покуте, шаблею і огнем пустошив і забирав людей в свою паскудну неволю, так що сим хижакам вже мабуть і рук до забирання і лик до вязання не ставало, а що найжалоснійше — він уже немов погорджував людьми підлого стану, а тільки шляхетською кровю наповняв немилосердно свої хижі руки: скільки половлено людей поважних, скільки осоромлених панен, скільки оцінених на нечувані ціни — стидно згадати й вимовити” ⁸). А слідом за Ордою рушив знову Іскандер-паша з турецьким військом під границі Польщі; Жолкевський мав відомости, що татарський набіг був певного рода фортелем, щоб відкрити дорогу турецькому війську, і знову стоїчно до пізньої осені стояв під Орининим, заступаючи дорогу Турку. Ріжні посторонні обставини відвели Іскандер-башу

від атаки; але ся пасивність Жолкевського накликала на нього велике невдоволення в шляхетських кругах ⁹).

Низове військо, по довгих запросинах, обіцянках, заохотах, пригадках рушило на московські землі тільки літом. Вів його Сагайдачний, і було в ній „більше 20 тисяч козаків самого вибраного війська” ¹⁰). Ішов через Сіверщину на Путивль, Єлец, Лебедянь, Шацк, Коломну, здобуваючи замки, руйнуючи міста ¹¹), під Москву, щоб злучити ся з військом королевича, що поволі йшло під Москву ж від Смоленщини, вичікуючи козаків. Московське військо, вислане, щоб заступити козакам дорогу, не потрапило сього зробити, і Сагайдачний свobodно пройшов під Москву. Коли в середині вересня с. с. в польський табор прийшла вість про наближення козацького війська, вона була прийнята з великою радістю: „в незвичайно тяжких обставинах війська ся

несподівана, наче з неба післана поміч сповнила душі всіх радістю незвичайною”, пише учасник похода ¹²⁾ — бо по довгім жданню стратили були вже всяку надію на козаків і не мали про них ніяких вістей. Королевич багато обдарував козацьких послів, а Сагайдачному послав через свого посла, войського мстиславського Мадалиньського, багаті дарунки, булаву, корогву й бубни. Сагайдачному поручало ся пройти під Тушино і там зійти ся з польським військом і він зручно відогнавши московське військо, злучив ся з польським військом, і на парадній авдієнції передав королевичу взятих в неволю московських комендантів Єльца і Ливен і перехоплених в дорозі московських послів з листами до Криму. Потім зараз же другого дня (під 1 жовтня) вчинено нічну атаку на Москву. Але в Москві знали про неї наперед, і через се, а також через деякі нежданні розпорядження польських начальників, приступ не удав ся ¹³⁾.

Але все таки прихід козачини і приступ під Москву, хоч і невдалий, зробили своє вражіннє в московських кругах, і вислані соймом для уложення трактату комісари, що весь сей час вели свої переговори, поспішили ся використати се вражіннє, щоб посунути наперед свої торги. Московське правительство стало більше податливе на польські жадання, і комісари, стараючи ся сповнити бажаннє сойму — щоб протягом року московська справа була покінчена, почали гнати до угоди, хоч і всупереч бажанням короля. Жигимонт, щоб дістати дозвіл на дальше веденнє війни, розписав новий сойм на початок 1619 р. Королевич з своїми дорадниками збирав ся зазимувати в московських землях, щоб з весною, з новими засобами повести кампанію далі. За продовженнє війни стояв і Сагайдачний, що по невдалім приступі під Москву пустив ся на Калугу, здобув і знищив її, й тепер прислав

до королевича Путивльця, полковника козацького, „щоб їм з Московської землі не виходити”. Від Донців теж були до королевича післанці — заявляли, що хочуть йому помагати в дальшій війні. Але комісари, не оглядаючи ся на сі пляни і бажання, всіми силами вели до помирень, і в два місяці по приступі під Москву в с. Деуліні уложено угоду на 14 літ. Москва відступила Польсько-литовській державі забрані землі: Смоленщину і Сіверщину; Чернігів, Новгород Сіверський, Стародуб, Почеп, Трубчевськ. Путивль, Рильськ, Сівськ стали пограничними городами Московської держави. Під час перемиря кор. Володислав об'язував ся ніяких заходів коло московської корони не чинити, річпосполита — ні в чім його не спомагати. Але вивести з московських земель козаків — сього польські комісари не хотіли взяти на себе, чи не рахуючи на послух козацький, чи може відкриваючи собі

двери для козацького походу, на випадок потреби.

Сим трактатом московська справа, в супереч бажанням короля і двору, була убита на довгий час. Польща мала спокій на східній границі, могла подумати про забезпечення полудневої, що в останніх літах жила з року на рік таким тривожним і небезпечним життям. Сойм, скликаний з осені 1618 р. на початок 1619 головною для справи московської, присвятив головну увагу вже небезпеці полудневій, котрої речником на цілій ряді соймів виступав Жолкевський. Маємо широко начеркнений ним план мобілізації воєнних сил і воєнних операцій для забезпечення полудневої границі ¹⁴): проектував довести військо польське до 100 тис., скористати з сил козацьких, здобути чорноморське побережжя і Подунав'я — Тегиню, Білогір'я, Кілію, разом з тим, очевидно, взяти знову в васальство Молдавію. Сойм не хотів іти

так далеко в жертвоування державі суспільного гроша, але все таки ухвалив досить значні кредити, прийняв організацію повітового війська і загальний похід на випадок потреби¹⁵); мету не названо, щоб не дражнити ворога, але нема сумніву, що розуміла ся тут небезпека турецька. Поручено також обернути на сю потребу і козацьке військо, яке буде прийняте на службу держави. Сойм при тім дипломатично дав королеви й гетьманови тільки загальне поручення подбати про загамовання своєволі, зменшення козацького війська і установлення для нього певного числа, бо козаків треба було ще „до нинішньої потреби“, і було б не тактовно дражнити їх якимись репресивними постановами”¹⁶).

Весною Жолкевський розпочав мобілізацію сил на полудневій границі, для відповідного вражіння на Турок. Правдоподібно, вона й справді відвернула дальші воєнні демонстрації з

боку Іскандер-баші, висланого знову на границі Польщі, а новий господар молдавський Каспар Граціані взяв на себе ролю посередника між Жолкевським і Іскандер-башею, і спільними заходами приведено до „почестної і користної згоди”¹⁷⁾.

Козаки участі в сій мобілізації не брали здається, офіційно вони взяли на себе ролю лівого крила — сторожі України від Татар¹⁸⁾, не знати тільки чи з поручення польського правительства, чи з власного помислу, щоб відтягнути ся від походу на Турка. Але з того всього вони, здається, вибрали ся весною в морський похід: Іскандер-баша про се писав в маю Граціані — що козаки пішли великим військом, приходили чайками під Тегиню¹⁹⁾. Щось в тім мусіло бути спеціально для Волощини, бо господарі молдавський і мунтянський, щоб забезпечити себе від козацьких клопотів, надумали відкупити ся від

них — подібно як Поляки від Татар. Про се писав Граціані до Жолкевського, але той рішучо запротестував против такої тактики, бо такий окуп тільки ще більше роздражнить козацькі апетити: „на сих розбійників треба ужити зброї”, писав він. „Давнійше також, як число їх занадто виросло було, також не було иньшого способу привести до порядку, як тільки сила і зброя, і по всяких безладних стараннях прийшло ся мині їх побити і погромити в кількох кривавих битвах” (мова про 1596 р.). „І тепер нема на них иньшого способу, і аби тільки не перешкоджали походи турецькі і татарські, се обіцяю щиро, що ми знайдемо спосіб на приборканне й приведенне до порядку сих злочинників” ²⁰). Аби тільки переговори з Турками не потягнули ся, каже він на иньшій місці — „ще буде досить часу, щоб покінчивши справи між собою, ударити на злодіїв козаків” ²¹).

Примітки

¹⁾ Kobierzyski Historia Vladislai с. 560-1; кілька записок про видатки післанцям до козаків — рукоп. Публ. бібл. у Жуковича II с. 65.

²⁾ Archiwum Radziwiłłów с. 261.

³⁾ Архивъ Ю. З. Р. III ч. 62-66, 68, 71, Матеріали до гетм. Сагайдачного ч. 28, 36.

⁴⁾ Архивъ Ю. З. Р. III I с. 258.

⁵⁾ *ibid* ч. 70.

⁶⁾ Pisma с. 342, час сього походу Жолкевський означає дуже загально: skoro się chadzka ta do Turek stała po tranzakcyej owej z Skinderbaszą pod Podbiłem; трактатом під Підбілим називає він угоду під Бушею-Яругою, в вересні 1617 р. (пор. тамже с. 395).

⁷⁾ Жерела VIII ч. 193.

⁸⁾ Жерела VIII с. 198.

⁹⁾ Pisma żółkiewskiego с. 342-347, 493-6, 432-3, Жерела VIII ч. 133, хроніка Пясецького с. 370-1.

¹⁰⁾ Kobierzycki Historia Vladislai с. 558.

¹¹⁾ Місту Михайлову удало ся одначе відбити ся від Сагайдачного, як каже місцева повість: „всепагубный врагъ Сагайдачный съ остальными Запороги своими отъиде отъ града со страхомъ и скорбію, а жители богохранимаго града Михайлова совершаютъ по вся лѣта торжественныя празденства въ тѣ дни: въ первый приступный день (день першої атаки) августа въ 17 день чудо архистратига Михаила, а объ отшествіи отъ града Запорогъ августа въ 27 день празднують великому чудотворцу Николѣ” (Кіев. Старица 1885, XII с. 689). Маленьке pendant до ”чуда св. Івана з Дуклі, що оборонив Львів від Хмельницького тридцять літ пізнійше.

¹²⁾ Kobierzycki l. с

¹³⁾ Kobierzycki с. 559-6. J. Ossolinskiego

Autobiografia с. 70-2 (дата хибна). Ияановъ
Описание разрядного архива с. 288 (московські
урядові записки). Максимович в своїй біографії
Сагайдачного (Сбор. сочин. I с. 362) намалював
образок (правда — в формі здогаду), як
Сагайдачний завагався здобувати православну
Москву для иновірних Поляків в рішучий
момент — „когда Москва звономъ колоколовъ
своихъ позвала православный народъ къ
заутренѣ на праздникъ Покрова, и руки
осаждавшихъ ее козаковъ невольно поднялись
на крестное знаменіе”. Сю сентиментальнісгь
старого історика їдко висміяв потім Куліш.

¹⁴⁾ Жерела VIII ч. 139.

¹⁵⁾ Volum. legum III с. 169, 170, 171.

¹⁶⁾ Ibid. с. 170.

¹⁷⁾ Pisma с. 761, — ркп. Публ. бібл. Пол. F. IV л.
182.

¹⁸⁾ Пор. Pisma с. 351.

¹⁹⁾ Pisma с. 402; Жолкевский не вірив сій звістці;

але згадку в раставицьких постановах про недавній похід на море мабуть треба прикласти до сього походу.

²⁰⁾ Pisma с. 404. Жукович помиляєть ся, доглянувши в сім листі заяву Жолкевського, що він, давши дарунки козакам стримав їх від морського походу (III с. 3).

²¹⁾ Pisma с. 401.

**МОСКОВСЬКА КАМПАНІЯ 1618 Р. І
КОМІСІЯ 1619 Р.: ПЕРЕГОВОРИ З
КОЗАКАМИ. ПОХІД ЖОЛКЄВСЬКОГО НА
КОЗАКІВ, ДЕКЛЯРАЦІЯ КОМІСАРІВ,
ОПОВІДАННЄ СУЧАСНИКА ПРО
ПЕРЕГОВОРИ І РАДУ КОЗАЦЬКУ, СПІРНІ
ПИТАННЯ, УХВАЛИ КОМІСІЇ,
ОПТИМИЗМ ЖОЛКЄВСЬКОГО,
ІЛЮЗОРІЧНІСТЬ УХВАЛ КОМІСІЇ.
ВЕРБОВАННЄ КОЗАКІВ В ЦІСАРСЬКЕ**

ВІЙСЬКО І ПОХІД НА ПЕРЕКОП.

Справді, покладаючи ся, що за посередництвом Граціані, який все більше схиляв ся на сторону польську і під польські впливи, справа з Турками буде полагоджена, Жолкевский уже з літа зачав ладити ся до походу на козаків. Як і попереднього разу, він задумував їх заскочити несподіваним походом, і такої ж тактики держало ся правительство. Король вислав до козаків в червні с. с. післанця з листами — зміст їх близше незвісний, але Жолкевский вважав сю висилку дуже корисною, бо вона мала відвернути увагу козаків, зайняти їх, доки Жолкевский з комісарами зібрали ся б на них, під покровом операцій на Турка. Від себе він радив їм іти з Дніпровських перевозів на Запороже, або вислати туди кілька тисяч війська — „бо і так їх дуже велика сила” — тільки аби не йшли на море ¹⁾. З другого боку в правительственних кругах вважали потрібним

погладити „статочнійші” круги козацькі й їх шефа Сагайдачного, та дати їм пізнати, що правительство робить різницю між козацьким своєвільством і льюальними його елементами. Таку мету мала, очевидно, королівська грамота, видана 13 (23). VII на ім'я Сагайдачного ²⁾. В ній король заявляє своє вдоволення і вдячність Сагайдачному з огляду на засвідчені перед ним заслуги його і війська Запорозького в останній московській війні та заходи його і „старинних його товаришів” коло приборкання своєвільного козацтва. „І тепер на волости”, читаємо тут, „гамує він і карає військо Запорозьке, а особливо тих, що називають себе, не належачи до війська Запорозького, иньшим — тим що звикли своєвільно перекрадати ся й псувати трактати з цісарем турецьким — забороняє ходити на Чорне море, і всяку зичливість і услужність показує з иньшими старинними товаришами своїми нам і річипосполитій”. (На

якесь реальне добродійство і супроти сих льояльних елементів правительство одначе не здобуло ся, і в сій грамоті король обіцяє свою ласку й опіку Сагайдачному, його родині й потомству!).

В таких пересилках пройшло літо, а вже 23/VIII (3/IX) король видав універсал, визначаючи предовгу низку українських панів і ротмистрів польських до комісії на козаків. „Тому що попередні умови не були здійснені, а тих козаків що далі то більше прибуває, так що ся сила не тільки може нас розсварити з поганами, але й викликати внутрішні замішання” — поручало ся сій комісії вийти в переговори з козаками, „аби ті своєвольці, що вже часто і своїх старших не слухали, були приборкані, уставлений був порядок і послушність”, і т. д. ³).

Але заскочити козачину несподівано так само не удало ся сим разом, як і попереднім, а навіть іще менше. Репресивні заміри правительства

не були для неї тайною; в двірських кругах варшавських оповідали, що козаки переловили кореспонденцію Жолкевського з Іскандер-башею і довідалися про обіцянки, які робилися турецькому правительству про приборкання козачини; почувши се, козаки зараз рушили — одні кажуть, що вони збираються йти оружною рукою на Україну, иньші — що вони задумують злучитися з Татарами ⁴). Коли під кінець вересня Жолкевський з своїм військом і комісарськими полками прийшов по торічньому під Паволоч, над Раставицю — військо козацьке притягло сливе під Білу Церкву і стало табором на р. Узени. Але було його не так багато, всього понад десять тисяч, з арматою. Сил Жолкевського і комісарів докладно не знаємо. З великого числа магнатів-комісарів сим разом ставилися особисто воєвода руський Данилович, новоіменований воєвода київський Томаш Замойський (син канцлера), Станіслав

Конєцпольский, також ново іменованний гетьманом польним, і староста камінецький і браславський Каліновский. Коли з табору козацького, на заклик комісарів прибули козацькі делегати (Ян Костжевский, Петро Одинець, Яцина, Ратібор Боровский й ин., всього до двадцяти душ), по переговорах з ними була уложена деклярація комісарська, і з нею вислані комісарські делегати в табор козацький для дальших переговорів.

Комісари положили в основу своєї деклярацію попередню, ольшаницьку деклярацію і по переведених переговорах, як свій ультіматум, поставили такі жадання: щоб відповідно до тої ольшаницької деклярації козаки виключили з війська всяких „неприкаянних людей”, які пристали від пяти літ до козацького війська, та прийняли те число реєстрового війська, яке потім їм визначить король; щоб були занехані походи на море, понищені човни, які ще zostали

ся, і покарані учасники останніх морських походів; щоб козаки прийняли старшого, якого їм настановить гетьман коронний. З свого боку комісари робили тільки ту уступку, що підносили цифру річної плати козакам (а з сим розуміло ся і побільшенне козацького реєстру): від 1620 р. козацьке військо мало діставати на рік 40 тис. золотих (замість давнійших 10 тис. золотих і 700 поставів каразії). При тім виплачено війську плату за рік попередній і останній, 20 тис. золотих за службу московську, і ще осібно потім на гармату і на старинну коло 4 тис. золотих „за покірність, яку вони показали”.⁵⁾

Сї значні суми грошей, виплачені під сю хвилю, безперечно мали значінне бочок олїю розлитого на розбурхані хвилї. Золота шкарлупа осолодила гірку пілюлю, яку польське правительство подавало козачинї, використавши її *quantum satis* в останній

московській кампанії, а тепер певне того, що вже козачини не потрібує. Помогла вона й козацькій старшині прихилити козацькі маси до уступок сим правительственным домаганням, щоб не довести до загострення конфлікту. Переговори й торги одначе тягнули ся довго. „Було не мало тергіверсацій” (викрутів), писав Жолкевский королеви по скінченню справи; „вставляли і хотіли включити в свій ,реверсал’ то те то се, а особливо на тім наставали — і дуже то зайняло часу, що хотіли додати: коли б котрого року не виплачено їм визначеної платні, то було б їм вільно йти на море для здобичи; зійшло більше тижня на тім, в зносінах і пересилках з ними, одначе стало таки на тім, що містять в собі ті писання”. ⁶⁾. Маючи більші сили при собі, не потрібуючи козацької ласки й помочи як торік, комісари сим разом ставили ся супроти козаків гострійше й безогляднійше і грозили оружним нападом, війною, коли

козацьке військо не прийме їх умов. „До такої скрухи в значній частині привело їх те, що бачили військо королівське: хоч тяжкі були осінні непогоди, сніги, дощі, морози, таки ні одного дня без непогоди, але військо зносило ті невигоди; чули погрози, що як не схочуть піддати ся волі і наказам короля, то жовніри королівські готові поступити з ними як з ворогами, і завдяки тому справа взяла такий користний для держави оборот”, писав Жолкевський ⁷⁾. І так привабний дзенькіт золота, з другого боку — хвалький бренькіт польських шабельок рішили діло. Козацька старшина, не сподіваючи ся виграти оружно́ї боротьби з річею посполитого, а на випадок невдачі ризкуючи стратити й те все, що їй комісарські пропозиції лишали ще, рішила піддати ся і за всяку ціну обминути конфлікт.

Рапорт польських делегатів висланих в козацький табор для переговорів з дня 5 (15). Х

8) дає нам кілька характеристичних подробиць до сих переговорів, та й дещо побутових деталів, так що варто з нього навести що інтереснійше. „Поїхали ми до них, скоро тільки розвидніло і застали їх при шикованню війська. Спинили нас, не давши переїхати гребельки на Узени: просили, аби ми почекали, поки вони упорядкують полки. Довго пересували полки на гору і за гору, довго мішали ся і нарешті прислали до нас, аби ми їхали списувати військо. В тім і сам гетьман Сагайдачний зближив ся до нас; ми зближились до нього і сказали, що нам не те важно, аби ми військо списували, але щоб ми прийшли до угоди й комісію уложили: передали вам її (деклярацію комісарів), а від вас узяли реверсал. Тоді вони усильно просили хоч не писати, то оглянути, і ми з тим остереженням поїхали. Поставили вони одинадцять полків; майже все були з огнистою стрільбою, рідко хто з луками; на наш

погляд могло їх так бути 8000. Подали нам реєстр своєї переписи і в ній рахували війська 10600. Полки по порядку давали вистріли. Потім привели нас до армати; при ній було більше менше 200 піхоти з рушницями. Дали вистріли, стріляли з гармат. Потім обернено полки до обозу, показуючи їх нам, і так кожний ішов до свого становища. Сагайдачний зсївши з коня просив нас їсти. На прошеннє наше потім зараз били в бубни на раду; мало що стративши часу на їду, пішли ми на нараду. Там признали їм, що бачили у них готовість воєнну, і похвалили її; переказали подяку вашої милости (Жолкевского). По пунктам намовляли ми їх до постанов комісії; доводили, що тут в громаді, в гуку, в такій великій купі до нічого не можна договорити ся. Тоді вони дозволили, щоб Сагайдачний з кілька-десятьма відійшов з нами осібно. Насамперед не згодили ся вони на те, щоб брати гроші у Львові, а щоб у Києві на св.

Ілю, руське свято, чотирі неділі по св. Івані. По друге — просять, щоб з шляхетських маєтностей їм виходити до тогож свята св. Ілї, і на се ми зважили ся згодитись. По третє, коли ми їм сказали волю вашої милости (гетьмана Жолкевського), щоб їх тільки 3000 війська зістало ся, — на се ніяким чином не хотіли пристати. Казали: „ми вже виключили 5000 неналежних до війська і зісталися самі в собі, і то нічого не буде коштувати королеви і річипосполитій по над признані нам 40 тис. золотих; розпустивши раз, ми вже більше не будемо в такій масі, — а не дай Боже, як би якийсь гвалт і небезпечність прийшла на річпосполиту від неприятеля ?! а їх (тих понад 3000) виживимо з тоїж плати, не беручи стації ні звідки, — хоч би й по грошу, то будемо ділити ся з ними; і так сильнійшими будемо на відправу неприятелеви, легко нам буде і своєвільних між собою стримати, і походи на

море загамуємо”. Секретно запевняли нас: „ми тепер в купі голосимо, що всі в тій купі зістануть ся, а розпустивши, потім лекше, без всякого замішання і небезпечности кровопролитя і уособиці випишемо скоро, а як би тепер оголосили певне число, нїяким чином не уйшли (кровопролитя)”. Від присяги відмовляють ся, кажуть, що ми додержуємо Татарам словесного приречення або дання руки, то й. кор. милости, пану нашому милостивому, поготів дотримаємо, давши умову і обовязок наш на письмі з печатю і підписом рук, і по рицарськи, прийнятим у нас звичаєм, як і на Ольшанці було, потвердимо (умову), підписавши реверсал комісії”. Бачучи, що їм хотїло ся вже розїздити ся, ми, щоб затримати їх і збільшити надїю на певнїйшу постанову, казали їм на завтра рахувати гроші”. Тим часом просять у гетьмана інструкцій, як бути з тими бажаннями козаків.

І так, по перше, — потім як козацьке військо прийняло і сповнило жаданнє виключення всіх „неприналежних до війська людей”, які до нього вступили за останні п’ять літ, комісари поставили жаданнє, щоб військо козацьке було зведено до 3 тисяч. Була се велика уступка з польської сторони, по тім як житомирська деклярація 1617 р. проєктувала обмежити козацьке військо одною тисячею, але по тім як кілька місяців тільки тому річпосполита покористувала ся помічю двадцяти-тисячного козацького корпусу, було се жаданнє по просту безстидне. Козаки не хотіли прийняти сеї цифри як занадто малої, і не хотіли зараз перевести „виписки”, кажучи, що се привело б до розрухів. Рішено виписку відложити, перевести її по містах, а означеннє цифри козацького війська лишити королеви; всі виписані мусять стратити права до вільностей козацьких і підлягати власти дідичів і державців.

Особливу увагу сим разом звернено на місце пробутку козаків. Козаки можуть мешкати і користувати ся своїми вільностями (свободою від власти пана і козацькою юрисдикцією) тільки в королівщинах, „не обтяжаючи собою маєтностей духовних і шляхетських”, хто хоче бути в війську, мусить вийти з тих маєтностей і перенести ся до котроїсь королівщини. В деклярації комісарській ставить ся ділема: козаки або не мешкатимуть в маєтностях духовних і шляхетських, або коли б там мешкали — то будуть признавати власть тих панів, і не будуть виломлювати ся з підданства або удавати ся до иньшої юрисдикції. Але такої альтернативи козацький реверсал не приймає, не вважаючи, очевидно, можливим, щоб козак був не під військовою юрисдикцією, а під панською властю, — не хоче заводити такого прецедента, хто хоче бути козаком, постановляє він, — мусить вийти з приватної

власности до королівщини. В королівщині державцям і їх урядникам козаки мають показувати „пристойне пошанованне” тільки, не послушність, і не відрікають ся їхати в наглій потребі на Татар, коли нападуть, при старості, підстарості або своїм отамані, не більше. На переносини до королівщин виторгували вони собі девять місяців. Але всю сю постанову — се обмеженне в мешканнях в своїм реверсалі називають вони „великою уймою наших вільностей, наданих нам привилеями покійних королів”, і вимовляють, що удадуть ся ще з прошеннем до короля, аби він у сій справі полишив їх при стародавніх вільностях і правах. В справі іменовання старшого козаки уступили сим разом стільки, що полишили се на волю короля. „Що панове зволили включити в комісію, аби ми мали при собі старшого з руки королівської і п. гетьмана коронного, як колись був небіжчик п. Оришовский, — ми і тому не

протівимо ся; п. канцлер і гетьман коронний, не іменуючи зараз, зволив відложити се до будучого сойму, і ми вишлемо туди своїх послів, зоставляючи то на волю й. кор. милости; просимо тільки такого, щоб разом з нами ставив ся на славу і послугу річипосполитій, наставляючи горло против ворога держави, і нам потрібного у й. корол. милости вмів домовитись".

Обіцяли понищити решту морських човнів, які ще не понищені (sic), а ті що зістануть ся для перевозів — тримати під сторожею; ті що осмілили ся ходити своєвільно на море останніми часами — будуть покарані, і на будуще козаки „своїм рицарським словом” прирікають в морські походи „на шкоду земель цїсаря турецького” самим не ходити з Дніпра на море і иньшим не дозволяти й не допускати. Як знаємо з вище наведеної реляції Жолкевского, козаки довго не згоджували ся на таку

абсолютну абстіненцію і хотіли лишити собі право ходити на море за добичею, коли їм не буде платити ся платня, але комісарі на те не пристали. Але в „реверсалі” козацьким воно постилізовано все таки, може й умисно, так що виглядає на певну умовність: „побираючи вище згадану річну платню від й. к. милости постійно, ми обіцяємо” і т. д.

Козацький реверсал сей має дату 17 н. с. жовтня (два дні по згаданій реляції польських делегатів). Підписали його: „Петро Конашевич, старший; Ян Ярич ⁹⁾; Григорій Затиркевич осавул війська запорозького; Михайло Воловець ¹⁰⁾; Тишко Бобель; Станіслав Злочовский; Дмитро Прецлавець; Ян Бачинський; Ян Костжевский; Мартин Пнєвский; Александр Качковський; Іван Гайдученко; Лаврентий Пашковський, писар військовий; Іляш Ільницький ¹¹⁾). Крім ствердження підписами і військовою печатю,

військо зложило на сї обовязки присягу: „старші полковники і асесори (sic) формально, а поспільству читав їх писар військовий, і вони через аклямацію присягли, що будуть то сповняти”. „Не маю сумніву, що вони будуть мати охоту то сповнити”, додав Жолкевский ¹²⁾. Надія була дуже сміла, супроти глибокого противенства між бажаннями і змагання козачини і тими обмеженнями і обовязками, які накинула їй комісія. Але Жолкевському хотіло ся вірити трівкості осягнених ним результатів, і він вірив. Відїздячи з під Паволочи в 20-х днях жовтня н. с., він лишив тільки три роти „при самій останній Україні”, „аби виписчики, котрих козаки від себе відсилають, не збирали ся в купи”, та від „тих рвачів Татарів”. Все иньше військо висилав на Підгірє, під угорську і шлезьку границю, де треба було стерегти землю від хижих Лисовчиків з Угорщини, й де все більшим полумєм розгорала ся страшна

тридцятьлітня війна ¹³). „Глибокій спокій на Україні, з божої ласки”, писав він з кінцем року до свого помічника, польного гетьмана Конєцпольського, і поручав вивести решту війська під Карпати, стерегти границю від карпатських „сабатів” ¹⁴).

Але спокій глибоким не був. Нема сумніву, що козацька старшина, уступаючи пресії правительства та його чорній невдячності супроти козацького війська, мала надію, що й сим разом обставини незадовго розвіють всі обмеження вложені на козачину останньою комісією, і зовсім не брала собі їх дуже трагічно. Сагайдачний, що правда, їздив на Низ і палив козацькі чайки — так принаймні доносив правительственным кругам ¹⁵); але не перший се раз уже палено ті чайки, а вони все далі зіставляли ся.

Виписка була, без сумніву, більше формальністю. З переходом до королівщин

козаки правдоподібно не спішилися, справедливо сподіваючися, що до Ілї свята руського можуть зайти ще дуже важні переміни в загальній ситуації. Старший, якого б заіменувало правительство, очевидно, міг бути тільки правительственным комісарем при козацькім війську, а не дійсним начальником його, коли б се іменованнє не мирило ся з військовим вибором. Що до заборони походів на море, то загороджуючи дорогу походам на турецькі міста, польські комісарі заразом давали козакам до зрозуміння, що не мають нічого против участі їх в кримських, усобицях і походів на Крим, а також, правдоподібно, відкривали їм перспективу участі в війні австрійській. Козацькі послы вислані кілька місяців пізнійше до Москви з трофеями кримського походу поясняли, що їм „на людей турецького царя заборонено ходити з Запорожа, а не з малих річок: з річок їм, окрім Запорожа,

ходити не заборонено трактатом, і на Крим їм ходити не заборонено” ¹⁶⁾. І таке трактування було не вповні довільне; з листів Януша Радивиля довідуємося, що і в офіційних кругах було звісно про таку інтерпретацію: „з козаками постановлено тільки що до моря, все иньше відложено на сойм, дано їм одначе право ходити на Орду”, писав Януш ¹⁷⁾. З иньшого його листу довідуємося, що до козаків їздили агенти австрійські з листами короля і гетьмана, закликаючи їх на службу цісарську. Козаки заявляли готовість іти туди в числі тридцяти тисяч, але ждали гарантій, що без них не буде ніяких репресій на козачину, і хотіли грошей наперед, мотивуючи се тим, що инакше для мобілізації мусіли б брати різні побори, а се викликало б нарікання і репресії шляхти ¹⁸⁾. Поки велися ці переговори, козаки пішли в Крим, закликані очевидно Шагін-гераєм, що вернувшись з Персії, розпочав тоді разом з

братом завзяту боротьбу з ханом Джанібек-гераєм. „Ходили з Запорожа на кримські улуси, а було їх з 5000 чоловіка, мали битви з кримськими людьми по сей бік Перекопа, під самим муром; Татар було в Перекопі з 7000 чоловіка, а передової сторожі 1000, і козаки Татар багато побили і народу християнського багато висвободили з рук татарських”¹⁹⁾. Так оповідали в Москві козацькі послы, післані туди з татарськими невільниками з цього походу.

Польські мужі державні знайшли вихід козацькій енергії. Правда се трохи нагадувало „охримову свиту”, але польська політика не перший раз латала ся тим способом — треба було зараз заспокоїти Турка, отже нехай уже відібеть ся то на Татарині.

Примітки

- 1) Pisma с. 351.
- 2) Видана в Кіев. Старині 1902 кн. XI.
- 3) Кіев. Ст., 1 с. с. 329.
- 4) Листы Януша Радивиля — Публ. бібл. Пол. Ф. IV № 202 с. 349; не зовсім вірно у Жуковича III. 4.
- 5) Pisma с. 362.
- 6) Pisma с. 361.
- 7) Pisma с. 362-3.
- 8) Рукоп. бібл. Замоиских.
- 9) Чи може Ларич?
- 10) Може Волевач?
- 11) Друкований в Pisma St. żółkiewskiego с. 334; декларація комісарів, з датою 8/X, тамже с. 330, і з иньшого кодексу — Сборникъ лѣтоп. къ ист. Южной и Зап. Россіи с. 246.
- 12) Pisma с. 362.
- 13) Pisma с. 364.
- 14) Ibid с. 367.
- 15) Януш Радивил писав брату новину, що

„старший (козацький) їздив на Низ, попалив і понищив човни — ркп. Пуб. бібл. Пол. F. IV № 202. с. 395.

¹⁶⁾ Матеріали Куліша с. 94.

¹⁷⁾ 1. с. с. 395.

¹⁸⁾ Згадка, що козаки збираються в Орду, дає хронологію сій звістці 1. с. с. 395-6.

¹⁹⁾ Матеріали Куліша с. 94, Pisma żółkiewskiego с. 365 (тут довідуємося, що в похід на Шагін-герая хан рушив в останніх днях вересня н. с., козацький же похід мусів стати сядесь в грудні н. с.).

VII. Козачина в службі національних українських змагань. Київський освітний рух і відновлення православної єрархії.

**КОЗАЧИНА ПРОГОЛОШУЄ СВОЮ
СОЛІДАРНІСТЬ З УКРАЇНСЬКИМ
СУСПІЛЬСТВОМ В СПРАВАХ**

**ПРАВОСЛАВНОЇ РЕЛІГІЇ, ЇЇ УЧАСТЬ В
ЦЕРКОВНИХ СПРАВАХ В ДРУГІМ
ДЕСЯТИЛІТТЮ XVII В.: РЕЛІГІЙНО-
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕЛЕМЕНТ В ПРОГРАМІ
КОЗАЧАНИ, ТРАДИЦІЯ ПРО
НЕЦЕРКОВНІСТЬ КОЗАЧИНИ І
РЕЛІГІЙНА ІДЕОЛОГІЯ В КОЗАЦЬКІМ
ОБИХОДІ, КУЛЬТУРНО НАСТРОЄНІ
ЕЛЕМЕНТИ КОЗАЧИНИ І БЛИЗКІСТЬ ЇМ
РЕЛІГІЙНО-НАЦІОНАЛЬНОЇ СПРАВИ,
НЕПОТРІБНІСТЬ ЗДОГАДІВ ПРО
СПЕЦІАЛЬНУ РЕЛІГІЙНУ ПРОПАГАНДУ
МІЖ КОЗАЧИНОЮ, ХАРАКТЕРИСТИКА
РЕЛІГІЙНОСТІ КОЗАЧИНИ У ЇЇ
БОРЕЦЬКОГО, КОЗАЦЬКИЙ МАНІФЕСТ
1610 Р., ЛИСТ ГР. ТИСКИНЕВИЧА.**

Тоді як польські політики і правителі тішили ся
„приборканням української своєволі”, вчиненим
комісією 1619 р., що так безоглядно
подиктувала козачині свої умови й страхом

оружної боротьби змусила прийняти їх всупереч змаганням і бажанням своїм — козачина готовила собі тріумф далеко важнійший і реальнійший від сих паперових побід комісарських. Те що досі носило ся перед очима уважніших політиків більш як побоювання або передчутє, готове було заманіфестувати ся фактом значіння в тих обставинах незвичайного. Козачина приймала на себе справу, яка була протягом чверть століття предметом неустанних, завзятих, але безуспішних змагань української інтелігенції. І те що не удавало ся досягнути заходам публіцистів і богословів, політичних діячів і релігійних агітаторів, ліпших сил духовних і світських сучасної України й Білоруси, було здобуто завдяки тому, що справу взяло під охорону своєї шаблі „низове рицарство”. Відновлена була православна єрархія, засуджена на смерть правительством чверть століття тому,

а з нею на повільну, але вірну, як здавалося, смерть призначене церковно-національне життя України й Білоруси, обставлене хитромудрими бар'єрами, на яких розбивалися стільки десятиліть всі заходи українського і білоруського суспільства, вирвалося знову на новий простір і забезпечило собі нову можливість боротьби й розвою. Національній політиці правительства був заданий удар такий, якого воно не сподівалося ніколи. І заданий був тими самими покірними козацькими опортуністами, які так низько корили голову перед маєстатом річипосполитої й її волею на Раставиці.

Козачина вступила в нову добу свого існування, віддавши незмірно важну службу релігійному (а з тим і національному) українському життю, і включивши від цього часу в свою програму вповні свідомо — службу національним потребам українським в їх

релігійній формі. Між козацькими домаганнями, між дезідератами ставленими правительству козачиною майже незмінно фігурує від сього часу жаданне гарантій для православної церкви — сього національного українського палядіума тих часів, — як одна з найбільш інтимних, найбільш близьких козацькому серцю потреб. Козачина стає загально признаним, офіціальним сторожем і протектором українського церковного — а з ним культурного і національного життя.

Досить несподівана се роля для буйних добичників, так мало звязаних з яким небуть церковним життям, що сучасник Сарніцький, збиравши відомости про козаків 1580-х років, вважав їх по більшій часті за Магометан ¹⁾, а народня українська поезія в цілим ряді утворів висміяла повне відчуженне запорозьких козаків від церковного життя:

Славні хлопці,

Пани Запорозці,
Побачили вони
Скирду сїна в полі;
Отаман і каже:
„Оце ж браття, церква” !
А осавул каже:
„Я в їй сповідав ся”,
А кошовий каже:
„А я й причащав ся”... ²).

Але ми знаємо тенденцію козаків — прибрати своє пограничне добичництво ідеальною шатою боротьби „з неприятелем св. Христа”, і можемо зрозуміти, що навіть такому здичілому добичнику, який в потребі не давав спуску однаково ні Бусурману, ні своєму одновірцю православному Московитину чи Білорусину — навіть йому приємно було чути якусь вищу місію в сїм козацькім життю, якийсь ідеологічний зміст в своїм буянню на степовім пограничу. Навіть в душі таких степових вовків

ідея оборони релігійних інтересів свого народу — себто того що в тім часі було найбільш ідеального, високого, святого, з чим звязані бували приодягнені іділічним покровом спогади молодих, дитячих часів „на волости” — не могла не знайти певних созвучних струн. Але мусимо пам'ятати, що в тодішній масі козачини отчайдушні козацькі Мамаї були тільки певною частиною, а переважна більшість її складали елементи настроєні культурно і горожансько — хліборобська і реміснича сільська і міщанська людність, привязана цілим серцем до того, що вважалося підвалинами культурного, національного життя. А на чолі козачини стояли в значній частині люди, що були плотю від плоті і кістю від кости тої української інтелігенції, що на своїх плечах виносила національну справу свого народу — репрезентанти шляхетських і міщанських кругів українських, вихованці нових шкіл як ті різні „рібалти” (школярі),

призначені до виписки комісією 1619 р., і як сам тодішній гетьман, що по словах його панеґіриста, був вихованцем Острозької школи: вихован в вѣрѣ церкви всходней з лѣт дѣтинских,

шоль потомъ до Острога, до наукъ уцтивыхъ, которыи тамъ квити, за благочестивыхъ княжатъ, которыи ся в науках кохали, на школы маѣтностей много фундовали, абы ся млодь в наукахъ уцтивыхъ цвичила, церкви и тежъ ойчизнѣ пожитечна была — тамъ теды Конашевичъ часъ немалый живши и наукъ в писмѣ нашом словенском навѣкши, шоль до запорозкого славного рыцерства ³⁾).

Супроти сього фактом сам собою ясным і зрозумілим являєть ся, що коли релігійна боротьба і церковно-культурне і національне жите українське присунуло ся близше до країв козацьких, воно неминуче мусіло втягнути в вир сеї боротьби й козачину — принаймні її

інтелігентнійші, чулійші на сі справи елементи. І нам зовсім не потрібно заходити в голову й дошукувати ся, хто то підбив козачину, а Сагайдачного в перший лінії, до того щоб узяти в свою протекцію церковну справу та дати змогу під охороною козацької зброї відновити православну єрархію ⁴). Справи сі верхнім, інтелігентнійшим верствам козачини були такі близькі, самозрозумілі що не потребували ніякої спеціальної проповіді, агітації — досить коли в них козачина могла взяти участь і сею участю заважити на розвій і долю сеї боротьби. Не було властиво перебільшення або фальши в тім, що писали новопоставлені владики в своїм меморіалі, приладженім для правительства (28/IV. 1621) ⁵), відкидаючи обвинуваченне в агітації серед козаків:

„Що до козаків — то про сих рицарських людей знаємо, що вони наш рід, наші братя і правовірні християне. Про них думають, що

вони простаки, не мають ані знання, ані розуму, й були намовлені духовними. Але ми як не відводимо їх від належної послушности ані бунтуємо, так і не навчаємо їх розуму в справах і учинках їх. Вони мають прирожденний дотеп і Богом дарований розум, і ревність та любов до віри, побожности і церкви між ними живуть і процвітають, певно, здавна.

„Се ж бо те племя славного народу Руського, з насіння Яфетового, що воювало Грецьке цїсарство морем Чорним і сухопутю. Се з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх моноксілах по морю й по землі (приробивши до човнів колеса) плавало і Константинополь штурмовало. Се ж вони за Володимира, святого монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Ілїрик. Се ж їх предки разом з Володимиром хрестили ся, віру християнську від Константинопольської церкви приймали, і по сей день в сїй вірі родять ся,

хрестять ся і живуть. Живуть не як погане, а як християне; мають пресвитерів, учать ся письма, знають Бога і закон свій ⁶). Як же думати, щоб вони самі від себе, за ласкою божою, не мали пильнувати віри і спасення свого? Треба тільки уважати на їх побожність: коли йдуть на море, перше за все молять ся, заявляючи, що за віру християнську йдуть на невірних. Другою своєю метою ставлять визволенне невільників. При тім дають побожні обітницї, що своєю добичею наділять перед усім церкви, монастирі, шпиталї та духовних. Задля спасення душі свої викупають невільників; церкви нові і монастирі будують, мурують і збогачують. І коли в місцях безлюдних памятають про віру і побожність і засвідчують се, то тим більше пильнують і піклують ся нею на волости, вертаючи ся до дому, де мають батьків, братів і свояків серед духовенства. То певно, що на цілім світі ніхто по Богу не чинить зневоленому

християнству такого великого добродійства, як Греки своїми окупамі, король іспанський своєю сильною фльотою, а військо запорозьке — своєю сміливістю і перемогою: що інші народи виборюють словом і дискурсами, то козаки доказують ділом самим. І щож, чи духовні того їх учать? Хто вчить їх того розуму — воювати на землі? хто на морю де вони так гарцюють у своїх моноксілах, які в порівнянні против кораблів і каторг — не більше як ночви. Хто бунтує їх, коли вони в своїх справах, стоячи обозом, оружно, по кілька місяців ведуть переговори против тонких хитрощів ⁷⁾? Ще раніше того як ми стали владиками і до Київа та на Україну завітали, нім привелебний архієпископ Мелетій Смотрицький побував у Київі — вони вже свідчили свою віру, писали, посольства посиляли й присяги складали (в справі віри). Річ се знана і звісна широко. І до сього не то щоб мали духовні їх понуждати, але

вони (козаки) ще самі пильнують їх, і міщан, пригадують і навіть грозять їм, щоб у вірі не було ніякої переміни і не було ніякої спілки з апостатами уніятами. Досить згадати недавнє — спитати, що було і що за малим не стало ся в Печерськім монастирі через те тільки, що превелебний й. мил. ксьондз біскуп київський увійшов до олтаря — довідати ся, яке наріканнє було, яке розярєннє! Ледви заспокоїли їх. А все таки занесли вони скаргу на монахів Печерського монастиря на Запорозю, в генеральній радї ⁸⁾). Отже нічого дивного, коли вони мають звістки про нагінки уніятів на православних: з ріжних повітів, з міст і сіл приходять люде до них ,в козацтво', одні своєю волею, иньші — з причини кривд і здирств. Між ними і духовні і світські. Ніщо не чинить стільки заколоту на Україні, як унія і утиски Руси через неї, та безправність і утиски убогих людей. По правді самі уніяти розпалюють гнів

козаків, гонячи до них нашу покривижену братию та наповняючи нею Україну. Отже несправедливий і безпідставний сей поговір і клевета на нас, що ми бунтуємо козаків. Серцями й замислами козацькими не керуємо. Бог керує ними, і він то тільки знає, на що він заховує ті останки тої старої Руси та їх правицю і силу їх на морю й на землі довго, широко і далеко розширяє. Бог держить їх і ними править: як оден писав, що то він Татар положив на землі як перуни і громи, і ними християн навіщає і карає, — так і козаків низовських, запорозьких і донських, положив він як другі перуни і громи живі на морю і на землі, щоб ними невірних Турків і Татарів страшити і громити”⁹).

Певно, ми бажали б мати більше матеріалу, більше подробиць для повнійшого образу сеї незмірно-цікавої популяризації тих релігійно-національних і культурних інтересів, якими

жили верхи сучасної української суспільности, між уоруженим українським демосом. Мусимо жалувати, що й тут, як і в стількох иньших разях, маємо переважно голі відірвані факти, без їх інтімного мотивовання. Але саме явище нам ясне вповні, — яснійше ніж багато иньших справ з сфери козацького житя. бо маємо з сеї сфери такі маніфести козацькі, яких даремно б шукали б в иньших справах. От хоч би й ся заява, зложена в київськїм гродї козацькою депутацією в 1610 р. ¹⁰⁾, яку я з огляду на її крутий канцелярійний стиль, ужитий паном гродським писарем ¹¹⁾, за ліпше вважаю подати в перекладї де що облекшенім:

„Довідали ся ми про протестацію якогось розстриги Антонїя, виступника з чину монашого чернецького, що називаючи себе якимсь офіціалом або протопопою київським, смів і важив ся, вимисливши непристойне, внести до книг гродських київських протестацію

на попів тутешніх київських і нас та товаришів наших, наче б то вони з побудки або намови попів тутешніх київських мали чинити погрози на митрополита київського, поневіряючи сан його, і на того Антонія. Против сеї вимишленої протестації, в нежитности тих товаришів наших, котрі у війську на послузі річипосполитої пробувають в землі Московській при його кор. милости, остерігаючи, щоб такі вимишлені протестації не мали місця, протестуємо іменем товаришів, що пробувають при його кор. милости й іменем всього війська Запорозького, котре з давніх часів ставить ся против народів поганських за віру християнську, здоровем і головами своїми накладаючи кожного часу, й дуже не мало визволяє народу християнського з неволі неприятельської, від поган Турків і Татар, також для охорони його кор. милости і річипосполитої дістає в'язнів, язики від усяких неприятелів Турків і Татар добуває (тих в'язнів і

язиків і при його кор. мил. і при їх мил. панах сенторах повно в коронних землях, в багатьох місцях), і на розмноженне народу християнського за православну віру свою при всякій okazії чинило послугу, і завсїди чинить, не жалуючи здоров'я і житя свого. Коли ж під сей час той бувший чернець удав себе офіціалом або протопопою (не знати чи від митрополита київського, чи сам собі то вимисливши) і нашої релігії — православної соборній апостольській церкві, святими отцями на соборі узаконеній, чинить трудности, против постанови королівської соймової, зарукою ¹²⁾ убезпеченої, — то як їх милости княжата, панята, дігнітарі, рицарство, шляхта, народ християнський, з ріжних ¹³⁾ земель і повітів і з воєводства Київського непохитно обстають при старожитній православної релігії і при особах духовних, тій релігії вірних, і згідно з спільною любови прирікають стояти, — так і ми. Будучи

синами тої ж соборної апостольської східньої церкви, іменем всього війська козаків запорожських, що з любови своєї до розмноження слави божої і народу християнського, і до храмів божих, церков господніх, всякими прикрасами їх наділяють, прикрашають і поміч чинять, — іменем тих всіх товаришів, що пробувають ва службі річипосполитій при його кор. милости, — ми разом з їх милостями панами, з народом тої православної віри, релігії старожитної, хочемо стояти при духовних особах, які не відступили і не відкинули ся її, і против завзятя напастників на нашу старожитну православну релігію головами своїми її боронити”.

Що сі ідеї, вложені в протестацію, не були ділом самого пана писаря гродського, який її записував до актів, на потвердження витягнемо з власного листу гетьмана козацького Григорія Тискиневича до київського підвоеводи те що

належить до сеї справи ¹⁴⁾). В коротшім викладі ми почуємо ті самі ноти, ті самі ідеї:

„Дана намъ справа, же тамъ нѣякійсь именемъ Антоній Грековичъ, рострыга и преступникъ вѣры наше, именуєт се быти нѣякимъ офицыяломъ albo ли протопопою тамошнимъ киевскимъ, который забороняєт и не допускаєт собору въ церкви божой у светое Софии збирать и монораций (?) ведлѣ стародавного звичаю справовати. Што намъ жалосно єсть и слышет и не вѣмы и сами, што се въ тымъ дѣєт: ежели зъ раменя короля єго милости albo ли нѣ. А такъ мы унижоне а покорне просимы, абы ваша милость, якъ намъ милостивый панъ, того оному рострызѣ и преступнику допускать не рачилъ и въ тымъ помочнымъ быть, якожъ мы того боронить хочемъ, наветъ и персей своихъ наставлять и литовать ¹⁵⁾ до конца хочемъ. И за церковь нашу восточную и за вѣру греческую головы

быхмы мѣли вси положити. Напродѣ Богу милостивому оповѣдамы се, и вашей милости, нашему милостивому пану. И естли бы умыслу своего отмѣнити не мѣлъ оный рострыга, а мѣлъ бы збороняти, — дозволили есьмо его гдѣж колвекъ здыбавши, яко пса убити. А мы такого... и боронить словомъ нашимъ рыцерскимъ обѣцуемъ.”

Примітки

¹⁾ Czerkasy — religio apud eos magna ex parte machometana. Mulieres fere ac viri belli munia apud eos obeunt (с. 1894). Мабуть не обійшло ся й тут без помішання з Черкасами кавказькими.

²⁾ Пісню сю навів Куліш в своїй Історії возсоединенія (II с. 81), де різко, але правдиво скритикував традиційні погляди на козачину як на якихось подвижників віри (головно против Костомарова). Він вказав на повну неоправданість перенесення певних елементів релігійного життя з пізнійшої Січи, середини XVIII віка, в старе Запороже XVI-XVII в., але і по його критиці се робить ся далі, раз у раз — приймають існування січової церкви на

Запорожу, на підставі згадки в думі про Самійла Кішку, в поділі здобичи:

первую часть брали — на церкви накладали,
на святого Межигорського Спаса,
на Трехтемирівський монастир,
на святую сїчовую Покров давали,
которїи давнім козацьким скарбом будували,
щоб за їх вставаючи і лягаючи милосердного
Бога блатали

(Антонович і Драгоманів I с. 219). Але сама згадка Межигорського монастиря вказує на пізнійшу фактуру сього епізоду. Пор. ще примітки низше на с. 391-2.

³⁾ ВЪршѢ на погребѣ, розд. XIII.

⁴⁾ Пок. Куліш в своїх Матеріалах для історії возсоединенія Руси, друкуючи акти козацького посольства 1620 р. до Москви (с. 91 і далі), пішов так далеко в своїм скептицизмі не тільки супроти козачини, але й цілої української суспільности, що кінець кінцем ініціативу

відновлення української єрархії признав московським правительственным і духовним кругам, особливо патр. Філарету, а козацькі виступлення против унії — толвував „наймомъ или подговоромъ”.

⁵⁾ Меморіал сей (про нього низше) мав вийти в III т. „Статей по славяновѣдѣнію”, з примітками проф. Жуковича; я цитую її по коректурній відбитці, уділеній мині видавцем.

⁶⁾ З приводу сього місця заявляє проф. Жукович: „Теперь уже нельзя, напр., повторить утверждения П. А. Кулиша, что запорожские козаки обходились на сушѣ и на морѣ безъ священниковъ”. Але я думаю, що ш. учений трохи помиляєть ся. Меморіал не говорить виразно, що священники були в війську козацькім, а низше досить виразно вказує, що доперва на волости козаків мають священників під рукою. Теза Куліша, що в Січи і в війську козацькім священників не було, не порушуєть ся

меморіалом. Що він сильно збиває доводи Куліша про байдужість козачини до релігійних справ, в сїм проф. Жукович зовсім правий.

7) Очевидний натяк на останії комісарські переговори.

8) Тут незручне повтореннє вже сказаного, що розриває непотрібно звязок гадок: Wiadóme są y inne ich bezpreczéstwa smiałości y przewagi bez wszelkiey pobudki duchownych. Na morze ze chodzą, yzali duchowni ich na to pobudzaia?

9) С. 149-150.

10) Акты Юж. и Зап. Россіи II ч. 36.

11) В оригіналі вся заява становить оден, дуже нескладний період.

12) Грошевою карою на випадок нарушення.

13) Тут щось упущено, і я доповняю сим словом: „ріжних”.

14) Акты Ю. З. Р. II ч. 41.

15) Мусить бути: „нелитовать”

**КОЗАЧИНА ПРОГОЛОШУЄ СВОЮ
СОЛІДАРНІСТЬ З УКРАЇНСЬКИМ
СУСПІЛЬСТВОМ В СПРАВАХ
ПРАВОСЛАВНОЇ РЕЛІГІЇ, ЇЇ УЧАСТЬ В
ЦЕРКОВНИХ СПРАВАХ В ДРУГІМ
ДЕСЯТИЛІТТЮ XVII В.: ВМІШУВАННЯ
КОЗАКІВ В ЦЕРКОВНІ СПРАВИ
КИЇВСЬКІ В 1610-Х РОКАХ: СПРАВА
ГРЕКОВИЧА 1610 Р., СПРАВА М.
НЕОФИТА, ЗАЇЗДИ ПЛЕТЕНЕЦЬКОГО,
УБИЙСТВО ГРЕКОВИЧА. ПОЛІТИЧНЕ
ЗНАЧІННЄ СОЮЗУ КОЗАЧИНИ З
УКРАЇНСЬКОЮ ІНТЕЛІГЕНЦІЄЮ В
РЕЛІГІЙНО-НАЦІОНАЛЬНИХ СПРАВАХ;
ПИТАННЄ, ЧИ ВІН НЕ ОСЛАБИВ НАХИЛ
КОЗАЧИНИ В СТОРОНУ СЕЛЯНСТВА,
ПРИЧИНИ НЕВИРОБЛЕНОСТІ
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ
ПОСТУЛЯТІВ В КОЗАЦЬКІЙ ПРОГРАМІ.**

Таким чином козацька делегація вже весною

1610 р. проголосила публично свою повну солідарність з українською інтелігенцією — „народом шляхетським” і духовенством в справі оборони „своєї релігії” і готовість накладати за неї своїми головами. І справді, почавши від сеї заяви в ряді випадків протягом другого десятиліття XVII в. козачина робила різні прислуги православному духовенству і міщанству Київа в їх боротьбі против митрополитів-уніятів та їх претенсій на владу над духовенством, церквами й монастирями київської єпархії.

Я мав нагоду згадувати про се ¹⁾, тепер спинюся трошки ширше.

Перший звісний вам випадок вмішання козаків в церковні справи київські був власне сей, що викликав оту протестацію київського митрополичого намісника Грековича. Літом 1609 р. Потій за помічю правительства придавив опозицію православного духовенства і

силомиць, військовою силою, забрав собі православні церкви в своїй білоруській столиці Вильні. Заохочений сими успіхами задумав він задавити подібним чином опозицію і в Києві. Присланий ним намістник Грекович почав змушувати місцеве духовенство до послухності і грозив що їх „имать и везать буду поты, помы отцу митрополиту послушенство отдасте”. Духовенство київське одначе влади митрополита і його намістника не хотіло признавати і не хотіло служити разом з ним. Коли Грекович закликав київських священиків явити ся в неділю православія в катедральну церкву св. Софії, щоб відправити в ній соборну службу, яка має правити ся, священики заявили що вони туди не підуть, і людям не казали йти — „потурбували й побунтували простих людей і козаків, кажучи, що хто піде до св. Софії, тих будуть хрестити в лядську віру”, як скаржив ся Грекович. А

„направлені ними” „київські козаки” під проводом „козака неякого Петра”, що мав при собі „товариство своє”, переймали людей, щоб не йти до катедральної церкви, і різні погрози чинили ²⁾. Грекович, як ми бачили, заніс протест до суду, що духовенство київське підмовило на нього козаків; духовенство заперечило се, мовби воно бунтувало на нього людей чи козаків „направляло” — „што никгды не тылко въ учинку ани въ помышленю нашомъ не было ани єсть, абысмо тоє чинити мили”. Козаки теж заперечували, але заразом заявляли свою готовість голови покладати против всякого замаху на православну церкву. Шляхта київська, зібрана на „рочки” земського суду, „услышавши таковую скаргу помененыхъ священниковъ и немалую уйму у церкви божои хвалы божое и знищенье єе, заповіла, що буде „правне чинити” против митрополита ³⁾. Міщанство київське теж зайняло дуже вороже

становище. Та тим часом як і ті і сі грозили більше „водле права”, козачина, вигородивши духовенство, як ми бачили, дуже недвозначно погрозила Грековичу більш реальними способами поступування, а для ліпшого вражіння якийсь козак, прийшовши під Видубицький монастир, де Грекович мешкав, „видечи єго самого по манастиру ходячого, заразъ съ пулгаку до него стрѣлилѣ и другій разъ стрѣлити хотѣлѣ, але онѣ видечи за собою погоню ажѣ тылными дверми до рѣки Днепра утекъ”⁴).

Се дуже прохолодило запал Грековича, і Потія разом. Грекович заявив, що його вдоволити вияснення київських священиків що до сього епізоду — „же козаки, которыхъ овде непогамованая єсть своєволя, сами з своєє давное натуры то учинили”, і він свою протестацію против священиків відкликує⁵). А хоч для порядку він з Потієм рік пізнійше

позвали до соймового суду київське православне духовенство і київський магістрат⁶⁾, але з процесу цього не вийшло нічого, і сим вичерпала ся агресивна енергія Потія що до його київської столиці. І хоч король не переставав наділяти Потія все новими й новими бенефіціями, і м. и. в осені 1612 р. надав йому київський монастир св. Михайла⁷⁾, то Потій з Грековичом ані пробували, здається, заволодіти сим цінним дарунком. Навіть коли до Київа загостив митрополит софійський Неофит (весною 1612 р.) і осівши ся тут в Печерськiм монастирі, під охороною міщанської громади і козацького війська, почав робити конкуренцію владичим правам митрополита: святив церкви, поставляв священиків і дияконів, — Грекович не відважив ся нічим против цього виступити, „за для погроз ріжних людей духовних і світських, а також козаків”: навіть жаліти ся в суді не рішив ся⁸⁾. Тільки рік пізнійше сам

Потій розпочав за се процес, покликавши київське духовенство перед люблинський трибунал (духовний департамент його), за те що воно ввело в Печерський монастир Неофита і дозволяло сьому „обчому неякому чернцови” посвящати в духовні чини й святити церкви, а свого законного митрополита не слухає ⁹⁾. Справа скінчила ся нічим, бо трибунал визначив обвинуваченим присягу в тім, що вони того Неофита до монастиря не вводили й посвящати духовних або церкви святити йому не поручали; а пізвані духовні особи, хоч ставили ся на суд, але з тим тільки, що юрисдикції того суду не признали й рішення його не прийняли ¹⁰⁾. Неофит же, очевидно, далі зістав ся собі в Печерськім монастирі, де бачимо його потім ще в 1620-х роках ¹¹⁾, і далі сповняв єпископські функції на очах митрополичого намістника під охороною козачини. Печерський же архимандрит, славний Єлисей Плетенецький не

тільки не набрав по сім процесі більшої реверенції до уніатського митрополита „яко звирхного пастира свого”, але навпаки — слідом, по смерті Потія († 18.VII.1613), користаючи з того, що козачина тоді затопила литовські провінції, він силоміць забрав головню за помічу „козаків українських, людей своєвольних”, величезні маєтності, які належали Печерському монастиреви в землях в. кн. Литовського і після унії були забрані королем від Печерського монастиря і надані митр. Рогозі, а по ній перейшли до Потія. Митр. Рутський заскаржив Плетенецького і виграв справу, але маєтності фактично держав далі Плетенецький, очевидно також козацькою силою, і кінець кінцем Рутський мусів згодитися, за якусь суму відступного, відректи ся тих маєтків і король потвердив їх за Печерським монастирем (1616 р.) ¹²⁾.

Був се в тих часах загального погрому

православної церкви успіх зовсім виїмковий, який міг тільки ще більше піднести дух в православних київських кругах і навчити їх оцінити ще вище свою богоданну зброю, яка знайшла ся в особі козацького війська. Між київським духовенством і православним суспільством з одного боку і намістником уніятського митрополита, що держав в своїй власті ще цілий ряд церков і монастирів, з старою катедрою св. Софії включно, та митрополичих маєтностей, — з другого, зачинається нова боротьба, мало звісна нам в подробицях ¹³), але закінчена голосним, кривавим фіналом: екзекуцією над Грековичом давнього козацького засуду. Місцевий київський літописець каже, що близшим приводом були заходи Грековича коло Михайлівського монастиря. Монастир сей, як знаємо, наданий був уже давнійше митрополиту, тепер Грекович хотів його

фактично перейняти, і напивав собі біди: його „поймавши козаки тамже противъ Выдубицкого подъ людъ (лід) подсадили воды пити”, в лютім 1618 р. ¹⁴⁾ Убійників не зловлено і не викрито, і убийство лишило ся непокараним. Митроп. Рутский обжалував перед трибуналом київське духовенство, міщан, православну шляхту: що вони бунтують людей і козаків против нього, як і против його попередника чинили; замишляють його убити, і не можучи сягнути по нього, вбили його намістника ¹⁵⁾. Але справа прогомоніла без сліду: правительство, що тоді всякими способами силкувало ся притягти козаків до участі в московській війні, очевидно, не поспробувало вчинити якісь репресії над, тими козацькими чи иньшими ініціаторами убийства. Так само заглохло і менше замітне, дещо пізнійше убийство митрополичого агента шл. Оклиньского, висланого до Київа на збиранне податку з митрополичих підданих: по словам

його брата вбили його київські „козачки — могло быти их с тридцать”, „з ведомости войта києвского Федора Ходыки и всих радец тогож Кыєва, посполства того места Києвского”, „маючи ранкор на отца митрополита києвского”; а митр. Рутский в сїм убийстві підозрівав ініціативу новозаснованого київського брацтва ¹⁶).

Такі були звісні нам прецеденти участі козаків в церковній боротьбі, що випередили епохальний факт відновлення православної єрархії під козацького протекцією. Вони переважно дрібні, можуть бути зведені до категорії простих козацьких галабурд, як участь козацьких ватажків в різних сусідських спорах і наїздах місцевих шляхтичів, як участь Наливайкових ватаг в рахунках православних панів. Але за ними стоїть козацька декларація 1610 р. — проголошення повної солідарности козаків з українською інтелігенцією в справах

релігійної (чи властиво — релігійно-національної) боротьби й готовости козачини служити їй всіми силами своїми. Ся деклярація надає глибоке значінне відокремленим тим фактам і являється прольоґом до акту 1620 року. Козачина стала свідомим союзником православного духовенства й суспільности, і ті не завагалися покористуватися сею поміччю. Такі різкі ексцеси як убийство Грековича або Оклиньського сюди в рахунок не йдуть; вони, певно, не були подиктовані ані київським брацтвом ані магістратом ані висшим духовенством київським. Але уживання козачини на службу церковних справ тим не менше стало фактом (оружні заїзди печерських маєтностей, може ще деякі факти). Прозвище „Наливайків”, кинене на православних кільканадцять літ тому, як зловна інсинуація, переходило в реальність. Козачина за сей час виросла незмірно не тільки матеріально, але й

морально. Стала силою не тільки незмірно великою, трівкою, але й поважною, з якою серіозно числили ся в політичнім життю і на бажання й настрій її оглядали ся вже і в обговореню релігійно-національних справ на соймах. Особливо під проводом такого політика і адміністратора вищої марки як Сагайдачний вона була настільки серйозним та солідним політичним елементом, що з нею і з її старшиною, її верхами взагалі не було страшно або соромно піти разом — стати під її оборону і признати ся до певної звязи з нею. Се й заманіфестували київські духовні круги актом 1620/1 р. і вище наведеним своїм маніфестом, де вони не вагають ся проголосити козачину за репрезентанта державних, національних і культурних традицій руських, руської слави і сили — *ostanki oney starei Rusi*, що воювала, під Олегом Царгород, за св. Володимира здобувала цісарські регалії ¹⁷⁾, та з ним разом приймала

християнську віру і культуру від царгородської церкви.

З другого боку козачину не тільки більше моральні, ідеологічні мотиви, релігійний пієтизм, почуте своєї солідарности з українською суспільністю, а навіть і чисто тактичні міркування вели до сього ж союзу.

Коли козачина хотіла усадовити ся „на волости”, опанувати Східню Україну й стати на ній сильною ногою, — їй треба було дбати про те, щоб з ріжними елементами тутешньої суспільности пошукати певних созвучних точок, певних звязків, спільних інтересів. Розумієть ся, вони могли знайти ся у неї тільки з елементами українськими. З сільскою масою була вже звязь певна і сильна, хоч і не сформулована, не зведена до якоїсь ясної програми. З того часу як козачина стала формою емансипації від панського права та живого протесту против нього, вона мала за собою сільські і дрібно

міщанські маси й могла з них черпати силу і поміч стільки, скільки лише могла проявити сама сили й енергії екстензії. Ставши на ґрунт оборони релігійних і національних прав української народности, вона проголошувала свою солідарність з останками української шляхти — в східній Україні ще не малозначними тоді, з могутною духовною верствою й вищими верствами міщанства. Се були круги в сфері соціально-економічній не созвучні, а навіть просто ворожі козачині, як репрезентанти великої земельної власности, привілеєюваного землеволодіння, права над підданими. Їх поки що козачина могла до себе прихилити тільки обороною релігійних, національних інтересів. Історичні обставини українського життя привели до того, що в сїм моменті національні інтереси, національні змагання, національна боротьба скупилася на точці оборони існування православної церкви

¹⁸). Обороняючи її стан володіння, козачина прихиляла до себе всі оті верстви, які обстоювали національні й релігійні інтереси українського народу.

Такий союз на два фронти для козачини був незмірно користний. З загально-національного погляду можна було теж вважати користним фактом, що між двома бігунами (полюсами) українського елемента, розлученими соціально-економічними інтересами, тим провалом польського шляхетського права, з'являвся певний сполучник в виді козачини й зв'язував новим обручем розсипану українську народність. Правда, можна було побоюватися, що шукаючи союзу й созвучності з вищими духовними, шляхетськими і міщанськими кругами, козачина ослабить свій нахил в сторону селянських, підданських кругів: буде слабше підчеркувати свої созвучні моменти з союзниками з лівого боку з огляду на своїх

союзників з правого боку: власників і володітелів земель і підданих. Дійсно ми бачимо, що тим часом як оборона православної віри у козачини виявила ся у вповні конкретних вчинках і постулятах включених в козацькі петиції до правительства, союз і опіка над селянськими масами не вийшли за весь час з дуже ембріональних, примітивних стадій козацької демагогії між селянством та стихійного нищення всього звязаного з панським правом — під час повстань. До певного сформулованого протесту против панського права взагалі, до якоїсь формули оборони прав селянської чи підданської людности взагалі козачина не дійшла; не вийшла за домагання певних виїмків з польського права для себе і не перейшла до принципіальної неґації польсько-шляхетського режиму взагалі. Докладнійше сказавши ся неґація не вийшла з стихійних форм

повстанського нищення і не усвідомила ся в якійсь програмовій формі.

Трудно сказати на певно, що тут мав вплив той союз козачини з привілегіованими українськими елементами, уложений на ґрунті оборони релігійних і національних інтересів. Може бути, в сїм заважив головнo той факт, що домагання в сфері релігійній були продумані і вияснені, мали характер вповні ясний, конкретний, легкий до формулювання, а дезідерати народніх мас — не вилили ся в такій продуманій і сформульованій формі. У самих селянських мас вони зістали ся в формі не ясних бажань і мрій. Дезідерат життя без холопа і без пана самим прихильникам його здавався до певної міри утопічним, а практичне здійсненнє його вимагало незвичайно смілої і сильної творчої мисли і глибоко продуманої планової творчої роботи. Так і чисто національні домагання, хоч були, безперечно, близькі тим привілегіованим елементам і

козачині, в її програмі по за сферою церковних справ і кількох конкретних питань (як школи, допущення до урядів православних і т. и.) теж не знайшли свого вислову — тому що також не були продумані й уняті в якусь ясну програму.

Важне значіння мало також і те, що ті церковні і релігійні справи не стояли в такій рішучій і непримиреній суперечности з усім суспільним укладом річипосполитої й могли бути заспокоєні в його межах, тим часом як дезідерати безпанського життя були питанням життя і смерті для сього укладу і не могли б бути осягнені інакше як дорогою повного розбиття польської річипосполитої або повного відірвання від неї.

Так чи інакше, зістається фактом, що свої відносини до релігійно-національного питання козачина вияснила, і в виді певних конкретних постулатів включила до своєї програми супроти правительства; відносини ж її до соціально-

економічних домагань мас не вийшли з стадії певної созвучности, певної симпатичности або союзности інтересів, і розірвати вповні й безповоротно з соціальним світоглядом шляхетських кругів, і взагалі цілої суспільности річипосполитої козачина так і не наміркувала ся, — або не відважила ся.

Примітки

¹⁾ Див. т. VI с. 599-600.

²⁾ Акты Ю. З. Р. ч. 37, 41, Архивъ зап.-рус. митрополитів ч. 316 док. 5. Потій і Грекович кажуть, що київські священики не хотіли йти й служити з Грековичом в катедральній церкві в першу неділю, коли він закликав; священики казали, що він не дав їм служити в катедральній церкві й запечатав її.

³⁾ Акты Ю. З. Р. II ч. 37.

- 4) Акты Ю. З. Р. II ч. 41.
- 5) Синодальный архив, неописані акти зап. рус. митрополит. № 3197.
- 6) Архивъ Ю. З. Р. I. VI ч. 156, і недруковані акти Синодальн. архиву.
- 7) Акты Зап. Рос. IV ч. 186.
- 8) Архивъ Югозап. Россіи VI ч. 161 (осінь 1612).
- 9) Голубевъ П. Могила I дод. 27.
- 10) Зміст актів процесу — Архивъ западнорус. митроп. I ч. 343.
- 11) Архивъ Ю. З. Р. I. V ч. 1. Рус. истор. библ. II ч. 166.
- 12) Архив зап.-рус. митрополитів № 362 л. 9. Додатки до 1 т. Петра Могили ч. 30. І пізнійше в таких справах Плетенецький не переставав користувати ся козацькою помічю, див. напр. скаргу адміністрації кн. Острозьких 1625 р. на Плетенецького, що він заїхав маєтність кн. Острозьких с. Ставок „з немалою людей українських і козаків громадою, на то умисне

зібраною” — Синод. архив, неописані акти зап.-рус. митрополитів № 1025.

¹³⁾ Кілька судових актів з сеї боротьби за маєтності — Архивъ западнорус. митроп. I ч. 408.

¹⁴⁾ Сборникъ .лѣтоп. Юж. и Зап. Рос. с. 85.

¹⁵⁾ Скарга ся в рос. перекладі друкована в часоп. Вѣстникъ Запад. Россіи р. 1864/5 кн. 6, ч. 4.

¹⁶⁾ Матеріали до гетм. Сагайдачного ч. 30, Вѣстникъ Зап. Россіи рік 1864/5 кн. 4, с. 68.

¹⁷⁾ Думаю, що сї походи Володимира Вел. „на Грецію, Македонію й Ілїрик — відгомін легенди про Володимирові регалії.

¹⁸⁾ Див. в т. VI гл. IV; ширше і популярнїйше обговорено причини, які привели до підміни національного моменту релігійними, в моїх статях: Культурно-національний рух, Л. Н. Вістник 1908 кн. II.

**КИЇВСЬКИЙ КУЛЬТУРНО-
НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ В ДРУГІМ І
ТРЕТІМ ДЕСЯТИЛІТТЮ XVII В.: ТІСНІ
ЗВ'ЯЗКИ КОЗАЧИНИ З КИЇВОМ,
ТЕРЕХТЕМИРІВСЬКИЙ МОНАСТИР ЯК
ПОСЕРЕДНИК, ЗРІСТ ЖИТЯ В КИЇВІ З
КІНЦЕМ XVII В. І НАПЛИВ
КАТОЛИЦТВА, ПЕЧЕРСЬКИЙ
МОНАСТИР ЯК КУЛЬТУРНО-
НАЦІОНАЛЬНЕ ОГНИЩЕ: ЄЛИСЕЙ
ПЛЕТЕНЕЦЬКИЙ І ЙОГО ДІЯЛЬНІСТЬ,
ЗАЛОЖЕННЄ ПЕЧЕРСЬКОЇ ДРУКАРНІ,
СПІРНІ ПИТАННЯ ЇЇ ПОЧАТКУ,
ПЕЧЕРСЬКИЙ КРУЖОК
ПЛЕТЕНЕЦЬКОГО, ЗАХ.
КОПИСТЕНСЬКИЙ, П. БЕРИНДА, Т.
ЗЕМКА, Л. ЗИЗАНІЙ І ЙОВ БОРЕЦЬКИЙ,
ГАЛИЧАНЕ В КИЇВІ.**

Проголосивши на початку другого десятиліття
XVII в. релігійну справу українську своєю

справою, заявивши солідарність свою з православним духовенством і тою суспільністю, яка в обороні тої справи виступала, козачина — її верхні верстви особливо, мусіли вийти з часом все глибше й даліше в те культурно-релігійне й національне житє, яке на протязі як раз того другого десятилітя все яснійше розгорало ся в найблизшій, східно-українській центрі Київі.

Сі два явища йшли разом, тісно переплітаючи ся між собою своїми впливами. Київ здавна стояв в досить тісних звязках з козачиною. Ще в 1580 р. Кияне в своїх жалях на воєводську управу звертають ся до козацької старшини („до пана Оришовского гетмана запорожского”) ¹⁾.

Тепер в міру того як козачіли близші околиці Київа, як козацькі гнізда все тіснійшою й густійшою сіткою обхоплювали його з усіх боків, звязки козачини з Київом ставали все тіснійші. Через те не могло зіставати ся без

впливу і вражіння на козацькі круги те національне культурно-релігійне життя, яке починало саме розвивати ся в Київі. А з другого боку маючи під рукою, наготові козацьку силу, певні її помочи і солідарности, київські духовні круги знаходили в тім заохоту до все нових, дальших і сміливійших кроків в розвою національного культурно-релігійного життя, в його обороні, в забезпеченню йому трівких підвалин дальшого існування.

Старий Терехтемирівський монастир на півдорозі між Київом і Черкасами (крайнею стражницею волости, за котрою зачинало ся вже повне і необмежене панованнє козачини) був немов стацією в сих зносилах. Півофіціальна резиденція козацька на волости, де відбували ся козацькі ради, де містив ся козацький арсенал, і zarazом монастир, відновлений Запорожцями, їх одинока патрональна святиня на довгий час, служив Терехтемирів немов сполучником

політичних, чисто козацьких інтересів з релігійно-національною справою, яку козачина взяла тепер за свою. На чолі його стояла тоді (в 1616-1620 р.) людина, що дуже незаметно перейшла в наших джерелах, але хто зна чи не заважила багато в тодішніх відносинах. Був се архимандрит Єзекіїль Курцевич, з волинських князів Курцевичів мабуть ²⁾, отже чоловік свій між українським панством, а заразом людина світова, освічена, бувала — вихованець падуанського університету, в катальогах котрого записав він під р. 1600 своє ім'я по українськи, оден одинокий з усіх. Під його рукою Терехтемирівський монастир виходить на поважну й цікаву позицію політичну. Сюди заїздили київські духовні, сам митрополит навіть, щоб бути присутніми на козацькій раді, впливати на її наради і бути в курсі козацької політики; терехтемирівські монахи були експозитурою київських кругів в самім серці

козачини. Одним з симптомів зросту козачини на волости був також рух в Терехтемирівський околиці, помітний в сім часі. Літом 1618 р. земський писар київський Сущанський-Проскура заносив скаргу на „игумена и всѣхъ чернцовъ монастыря Терехтемировскаго и всѣхъ фундаторовъ albo надавцовъ тогожъ монастыря то єсть гетмана, полковниковъ, сотниковъ, атаманью и всѣхъ козаковъ (войска) запорозского”, що вони захопили „моцно кгвалтомъ”, наславши козаків і міщан терехтемирівських на сусідню маєтність Проскур село Григорів і привернули його до Терехтемирівського монастиря ³⁾. Також захопили козаки коло того ж самого часу й віддали Терехтемирівському монастиреви иньшу сусідню маєтність шл. Олизара — село Підсуче ⁴⁾. Козацька резиденція і козацький монастир ширили ся і росли і відігравали важну роль, як посередники між новим, відродженим

Київом, і козачиною з її новим курсом національної політики.

Київ в першій і другій десятиліттю XVII в. ставав усе помітнішим центром українського релігійного і національного життя, й пульсація великої релігійно-національної боротьби відчувалася тут все сильніше і голосніше. Завдяки козацькому реваншу, завдяки зросту колонізації з кінцем XVI в., він перестав бути, де далі то більше, самотнім замком на українським пограниччю, воєнним форпостом, виставленим на всяку тривогу й небезпеку. В ньому розвивалося суспільне й культурне життя, а з тим все більше сунули сюди елементи тодішньої польської офіційної культури і будили ті прояви й явища, в яких виливалася тодішня національна українська опозиція асиміляційним змаганням державної культури. Біскуп Христофор Казимірський, діставши ся на київську катедру в р. 1598, заходить ся коло

урядження своєї резиденції в Київі (його попередник Верещинський, перший спровадивши ся по довгих віках до Київа, мав свою резиденцію в Фастові). Він будує собі палату, заходить ся коло будови латинської катедральної церкви, збирає на се надання від побожних католиків ⁵). Стара домініканська місія, розмноживши ся, будує собі десь на поч. XVII в. мурований кляштор з останків вишгородської церкви Бориса і Гліба, а пізнійше мурований же конвент. Побожний прихильник єзуїтів Жолкевский в ролі київського воєводи носить ся з плянами заснування єзуїтської колегії, а кілька літ по його уступленню з воєводства сей плян був сповнений біскупом київським Радошовским: в 1620 р. він спровадив до Київа першу єзуїтську місію; але в Київі їй не сподобало ся, єзуїти осіли ся в Фастові, і тільки в 1640-х роках воєвода Тишкевич фундував єзуїтську колегію в

Київі. Менше вибагливі бернардини осіли ся тут ще з 1620-х рр. ⁶⁾.

З'являють ся й просвітні інституції українські. Печерський архимандрит Єлисей Плетенецький, наступник на ігуменстві славного Никифора Тура, що оружною силою відборонив від унії Печерський монастир, — умів ужити козацьку силу не тільки на привернення печерських маєтностей, конфіскованих королем, але під основою козацької опіки розпочав незвичайно живу й плідну культурну роботу. Величезні засоби, зібрані і старанно збереженні поколіннями печерських старців і ігуменів, по довгих віках застою й інерції знайшли собі благородний ужиток в службі культурним і національним потребам свого народу.

Подчас праве утисков, подчас бѣд церковных,
Подчас ей турбацій в невчасу полныхъ,
як каже його панегірист, Плетенецький відкрив нову добу в життю сеї твердині українського

аскетизму й зробив з Печерського монастиря першорядну культурну силу, так що по словам його гідного наступника і континуатора його змагань, він „був батьком не тільки для лаври, а і для всього народу російського”, „и такъ ся тому святому заслужилъ мѣсту, ижъ штоколвекъ по немъ за помочю божею в томъ пречистой Богородицы монастыру дѣеть и дѣяти будет, все на его основѣ, на его фундаментѣ, на его будовли починати будовати и кончити будетъ” ⁷⁾. Сим заслужив він собі на вічну пам'ять в історії українського життя, і приходить ся незвичайно жалкувати, що ми так мало знаємо ближше про нього і про його культурну роботу в Києві.

З двох писань, присвячених печерському архимандриту — панеґірика, виданого в 1618 р. під варварським титулом: „Вѣзерункъ цнотъ превелебного въ Бозѣ его милости господина отца Єлисеа Плетенецкого архимандрита

кієвського монастиря печарського”⁸⁾, і надгробного слова його наступника Захарії Копистенського⁹⁾ ми дістаємо тільки скупі й уривкові звістки, які дуже небогато можемо доповнити з інших джерел¹⁰⁾. Знаємо, що Єлисей Михайлович Плетенецький був шляхетного роду („зацныхъ и побожныхъ родичовъ былъ урожоный”), з дрібної шляхетської родини, що носила ім’я від свого родового гнізда Плетенич недалеко Золочева, в землі Львівській¹¹⁾. Рід був нічим не визначний і звівся в початках XVII в. Будучий архимандрит родився коло р. 1550. Він вибрав для себе духовну кар’єру. В початках 1590-х років, маючи сорок літ, став він архимандритом пинського ліщинського монастиря, і в сїм титулі брав участь в православнім соборі берестейськїм. Правдоподібно тут звернув він на себе увагу рішучою опозицією унії, і се три роки пізнійше (1599) дало йому вибір на

печерську архимандрію — одну з найвизначнійших православних позицій в тім часі, і на соймі 1605 р. православним удало ся добити ся від правительства затвердження його на сій уряді ¹²). На сій позиції пробув він повних двадцять п'ять літ, до своєї смерти в 1621 р. Досить довго ми одначе не чуємо й тут нічого визначного про його діяльність — крім процесів за монастирські маєтності, та скарги занесеної деякими чернцями на нього і на иньшу монастирську старшину: черці скаржили ся, що архимандрит і „старші полатники і застолпники” монастирські „не вѣдати где оборочають” значну надвишку доходів монастирських над видатками — „которая бы рачей на потребы монастирскіє яко и чернецкіє оборочати ся мѣла” ¹³). Можна думати, що вже тоді архимандрит почав щось уймати з видатків на сите і п'яне монастирське житє, призначаючи на иньші, культурні потреби, та починав стягати

до монастиря людей з літературними і науковими інтересами. Але те що ми знаємо докладнійше з сеї сфери діяльності Плетенецького, все припадає на середину другого десятиліття XVII в., коли в Києві раптом прокидається сильний культурний і просвітний рух, під впливом тих услуг, які віддала релігійно-національній справі козачина і обіцяла віддавати в будучности.

Печерський архимандрит купує друкарню, заложену в Стратині Гедеоном Балабаном в розгарі його боротьби з львівським брацтвом, і потім закинену; перевозить її до Києва, розширює і збільшає — може уживши стратинського інвентаря тільки за моделі для далеко більшого нового інвентаря. Згаданий панегірик так описує сей епохальний в київськiм житю факт:

Бось воскресилъ друкарню припалую пыломъ
Балабана цноть великихъ речю и тежъ дѣломъ:

Онъ за благословенством отца намъ святого
Удалъ ся до ремесла (могу речи) цноты,
Ты зась яко милостникъ церкви збыть
ревнивый,
Хотѣлъ и допялесь то яко не лѣнивый:
По зестю его з свѣта друкарню воскресити
И презъ выдаванье книгъ церковь украсити.
Правдоподобно се мало місце десь коло р. 1615
¹⁴). При кінці 1616 або в 1617 р. вийшла вже
перша книжка з нової печерської друкарні —
Часословець ¹⁵). Перед нею розпочато
монументальне як на ті часи видання
„Анѳологіонъ” (164+1048 сторін in folio), але
воно вийшло тільки в р. 1619, а перед ним
наборзі видруковано і випущено Часословець,
між иньшим „яко да исполънит ся требованіє
еже въ училищехъ въ православномъ градѣ
Кіевѣ и въ прочихъ”, — як першу шкільну
книжку для київських шкіл. Величезні доходи
Печерського монастиря знайшли собі

призначеннє. Книга виходила за книгою. За п'ятнадцять лїт від виходу Часословця (1617-1631) печерська друкарня випустила кілька десятків книжок: нам звісно звиш 30 друків, між ними цілий ряд видань монументальних розмірів і знов таких що були показними результатами праці згромаджених тут літературних сил ¹⁶). Се було більше ніж скільки дали всі иньші друкарні України за весь час від свого заложення і до того часу (1631 року). Для потреб друкарні Плетенецький заложив фабрику паперу в монастирській маєтності в Радомишлі, на р. Тетереви „коштромъ немалымъ на подивенє в томъ краю якъ речъ небывалую” ¹⁷). Мусіла бути своя відливарня (гісерня). З'являють ся свої гравери і малярі; уже Анθологіонъ 1617 р. прикрашений 18 образами святих; на сім полі — гравюри, ілюстрації — Печерський монастир на довго зайняв позицію єдину не тільки на цілий український, але і весь

східно-слов'янський світ, як найбільше, майже
одинокі вогнища церковного малярства,
граверства, ілюстрації.

Збирається і цілий ряд літературних і наукових
сил, що з Печерської лаври роблять ряд
теологічної академії. Копистенський, оден з
членів цього кружка, визначений потім
Плетенецьким на „сукцесора” свого на
архимандрії, виразно вказує в своїм надгробнім
слові Плетенецькому як особливу його заслугу
се згромадження печерського ученого кружка
(„людей учоныхъ, от негожъ на тоє мѣсце
зведеныхъ”) ¹⁸⁾ і величає його в слові на
роковини його смерті як „учоныхъ людей
прибѣжище, науки любячихъ промотора и
школь на разныхъ мѣсцахъ зычливого
фундатора” ¹⁹⁾. Він „науки намъ такъ познания
разныхъ діалектовъ як и вырозумения писма бож.
жичиль и о дидакалы искусныи старал ся,
венць и іерокүріковъ то єсть проповѣдниковъ

слова божого церковного приспособляль, задержоваль, вихованє ихъ стану и повинности пристойное и довольное даваль”²⁰).

Як першорядні сили сього печерського кружка звісні нам насамперед сам Копистенський, далі Тарасій Земка, Памва Беринда, Лаврентій Зизаній, а в близьких зносінах стояв і перший ректор київської братської школи (потім ігумен Михайлівського монастиря) Йов Борецький, що теж може не без посередництва Плетенецького опинив ся в Київі.

Копистенського, братанича звісного перемиського владики,²¹) ми стрічаємо в Київі вперше на поч. 1616 р., коли він вписуєть ся до нового брацтва київського разом з Тарасієм Левковичом Земкою. Над виданнєм печерського Антологіона він працює в тих літах разом з Борецьким і Памвою Бериндою. Крім своїх заслуг, які положив він як наступник Плетенецького на архімандрії печерській і

гідний континуатор його культурної роботи, Копистенський прославив себе як визначний богослов, полеміст, історик церковний і проповідник. Монументальна його „Палинодія или книга обороны католической, святой апостолской восточней церкви и святых патриарховъ” написана з приводу книжки Льва, Кревзя *Obrona iednosci cerkiewnei* (1618) і закінчена та ухвалена до друку в р. 1621, але не надрукована, зістала ся верхом теологічної ерудиції тих часів ²²). Величезний трактат (868 стовпців теперішнього друку) поділяється на дві половини, в першій (частина перша і друга) полемізує автор з католицькою доктріною про прімат папи, друга присвячена історії унії на Руси (частина третя збиває аргументи, буцім київська митрополія була в унії з Римом перед флорентийською унією, частина четверта присвячена історії берестейської унії). Чому ся капітальна і для свого часу незвичайно цінна

праця зістала ся не виданою, зістаєть ся неясним (досить правдоподібна гадка, що в тих роках, 1622-1627, вважали нетактовним розводити релігійну полеміку і дражнити противну сторону, добиваючи ся легалізації відновленої православної єрархії). Твором тогож Копистенського вважаєть ся видрукована без імени автора „Книга о вѣрѣ единой св. соборной апостольской церкви" ²³), доповнена перерібка старшого, виленського видання, незвичайно популярна потім особливо в Московщині. З іменем Копистенського надруковані були тільки дві згадані вище проповіді на похорон і річницю смерти Плетенецького, які рекомендують Копистенського справді як визначного проповідника, і крім того кілька передмов при печерських виданнях тих часів. Копистенський, як показують згадки сих передмов, брав дуже діяльну участь в сих виданнях, як перекладчик,

редактор, видавець.

Памва Беринда прославив своє ім'я своїм словарем — „Лексиконъ словяноросскій и именъ тлъкованіє, тщеніємъ, вѣденіємъ же и иждивеніємъ малѣйшаго въ ієромонасѣхъ Памвы Берынды, протосуггела ҃рону ієрусалимского”, вид. 1627 р. В присвяті сеї книжки панам Балабанам поясняє він, що живучи в домі Федора Балабана, фундатора стрятинської друкарні, він тоді вже, за його принукою зачав збирати „реченія и имена словенския”, „аки не у сущу тогда лексикону развѣ любомудра кир Лаврентія Зізаніи”. З цього лексикону Беринда покористувався сам на початках, а потім не переставав протягом довгих літ доповняти свою збірку, і нарешті перейшовши до Київа — „покликаний до друкарні (печерської) до справлення бесід на посланія апостольські”, над котрим він працював два роки „нощеденствуя”, він рішив

видати вибірку з своєї збірки „в пользу спудеємъ”²⁴). Словар сей на довго зістав ся найбільшим і найповнішим, і по смерті Беринди передрукований був ще в р. 1653. Крім того, перейшовши в Київ (мабуть таки при тім, як забирано до Печерського монастиря Балабанову друкарню) і ставши тут управителем друкарні (архитипографом) він увесь час, аж до своєї смерти (1632) брав дуже діяльну участь в літературних працях печерського кружка, правлячи рукописи, доглядаючи видань, пишучи до них передмови, і т. ин.

Третім таким дуже діяльним, хоч і менше помітним учасником видавничої печерської колегії був Тарасій Левкович Земка, ігумен брацького богоявленського монастиря і проповідник печерський, як він підписав себе на передмові Бериндиного лексикона, справщик книг і управитель друкарні, муж учений в мові

грецькій, латинській, словянській і руській, як величає його в епітафії Кальнофойський ²⁵). Почавши від перших початків печерських видавництв (ми бачимо його підпис разом з Копистенським на братському упису 1616 р., як еромонаха, правдоподібно печерського) і до смерті своєї в р. 1632 він зіставав ся діяльним учасником печерської видавничої роботи, і Кальнофойський в згаданій епітафії нагадує друкарям — „жили ви ним, поки він жив, і він жив вами”. Бачимо в печерських друках його вірші, передмови, переклади „на малороссійскую бесѣду общую”, й т. ин.

Далі трохи, хоч і в близьких зносинах з сим кружком стояли два иньші визначні діячі:

Лаврентий Зизаній, бувший дідаскал львівської брацької школи, оден з найбільш рухливих і многосторонніх людей свого часу, автор букваря, граматики, словаря, катехізіса, педагог, полеміст, проповідник, перекладчик і редактор,

в Київі з'являється десь коло р. 1620, прибувши з сусіднього Корця, де був священиком від р. 1612. В Київі він перекладав Бесіди Златоустого, толкування Андрія Кесарійського на Апокаліпсис; передмови сих видань славять його як „благоговѣйна мужа, словеснѣйша діда скала и вѣтію, художнаго еллиногреческого языка умѣніє и искусство стежавша”, і пояснюють, що переклад Бесід він вчинив на запрошення Плетенецького.

Іван, в чернецтві Йов Борецький, теж бувший діда скал львівський, з сього кружка найранііше з'являється у Київі: мабуть вже в р. 1611-2 був він тут священиком Воскресенської церкви ²⁶⁾, а з заснованням брацької школи був її першим ректором, потім ігуменом михайлівським і митрополитом, і через се тільки по части міг брати участь в працях печерського кружка. Кальнофойський в своїй епітафії величає його за честноти християнські й аскетичні, але Косов

в „Патерику” підносить иньші прикмети славного митрополита, що був він „в науках свободних, в знанню мови грецької, латинської, руської ледви чи рівний кому” ²⁷). З значною правдоподібністю можемо бачити його перо в тій інтересній протестації 1621 р., з якої вище навели ми екскурс про козаків, і „Юстифікації” 1622 р.

Поруч сих виднійших діячів бачимо цілий ряд другорядних літератів, як Олександр Митура, автор згаданого панегірика Плетенецькому (ВЪзерункъ цноть, 1618), брати Памви Беринди Лукаш і Стефан (автор віршів на честь Плетенецького), Філотей Кизаревич Йосиф Кирилович, й ин. Здебільшого були се Галичане — напевно знаємо як Галичан Борецького, Копистенського, Зизанія, братів Бериндів ²⁸); додати до них ще Кас. Саковича, ректора брацької школи в р. 1620-4, і дещо пізнійшого Кальнофойського. Було се перше „нашествіє

Галичан” на Київ, що під покровом і протекцією гетьмана козацького, також Галичанина, заходили ся культурними засобами Західньої України відродити на київськiм ґрунті заглушене культурно-національне житє й привернути старій столиці України її давню національну і культурну ролю й значіннє.

Примітки

¹⁾ Архивъ Ю. З. Р. VII I с. 255.

²⁾ Так приймаєть ся звичайно в літературі. Генеальогі одначе не вміють його звязати з звісними князями Курцевичами.

³⁾ Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 67.

⁴⁾ Архивъ Ю. З. Р. II I с. 124.

⁵⁾ Стороженко О существовавшихъ въ г. Кіевѣ римско католическихъ храмахъ (збірник Eranos).

6) Сборникъ матеріаловъ о Кіевѣ с. 103-4, Лебединцевъ Истор. замѣтки о Кіевѣ — Кіев. Старина 1884. X с. 283, Петровъ Истор. топогр. очерки Кіева с. 218-9, Załęski Jezuici w Polsce IV с. 1440-2, Стороженко опр. с.

7) Омилія на роковую память о. Єлисея Плетенецкого с. 50.

8) Передруковується в київських Записках т. 5, проф. Перетцом.

9) Казанье на честномъ погребѣ блаженного мужа и превелебного отца Кѳръ Єлисея въ єромонасѣхъ Евфимія Плетенецкого, архимандрита печерского кіевского, преставленного въ року 1624, въ октебру дня 29 презъ ієромонаха Захарію Копистенского тогды нареченого, а тепер милостію божією архимандрита тогоже монастыря печерского кіевского творенное и проповѣданное, Київ, 1625.

10) Коротенькі біографії Плетенецького у

Голубева Історія кiev. академіи с. 100, також в його книзі П. Могила т. I с. 165 і далі.

¹¹⁾ В львівських актах IV в. (Akta gr. i ziem. т. XIV і XV): Івашко, Федько, Андрій, Филипко, Іван, Стахно, Василь alias Васько, Євфемія Плетенецька. В 1578 р. Іван Плетенецький, син його Каспар (кн. Гал. городу № 95). В пописі 1651 р. вже Плетенецьких в Плетевичах нема.

¹²⁾ Акты Ю. З. Р. II ч. 17, пор. т. VI сеї Історії с. 573-4.

¹³⁾ Акты Ю. З. Р. II ч. 28.

¹⁴⁾ На сїм пунктї вела ся свого часу досить жива полеміка: чи печерська друкарня на ново повстала в тїм часї, чи існувала й давнїйше і тїльки була розширена чи відновлена додатком стрятинської. Обидва погляди ведуть свій початок ще з XVIII в., перегляд тої старої літератури в статї Голубева О началѣ книгопечатанія в Кіевѣ (К. Старина 1882 кн. VI). Строев, м. Евгеній і потім Максимович і

Закревський вияснили досить докладно початок київського друкарства і печерської друкарні (коло р. 1615). Троцький, Малевич, Гільтебрант в статях своїх, друкованих в 1860-1870 роках, пробували відсунути сей початок назад, навіть в XVI в., але на се досі нема ніяких підстав. Цитований панегірик Плетенецькому (Вѣзерункъ цноть) і друкарські статі при виданнях Часословця 1617 р. і Анθлогіона 1619 вияснюють початок печерської друкарні дуже докладно. Аргументи, виставлені оборонцями поглядів про ранійший початок друкарні не важні. Критика їх в згаданій статі Голубева і йогож книзі П. Могила, т. I, екскурс на с. 386-412. Новійша полеміка Голубева і Титова (Голубевъ Объяснительные параграфы по исторіи западнорусской церкви (Труды кiev. акад. 1906, XII), Титовъ Разъяснительные параграфы по исторіи западнорусской церкви (ib. 1907, VI), і Голубевъ несколько страницъ

изъ новѣйшей исторіи Кіевской Духовной Академіи, 1907), взагалі малоінтересна, знову висуває пізнійші згадки печерських актів про лаврські видання перед 1616 р. (особливо акафист успенію 1606 р., згаданий в офіційній кореспонденції лаври з синодом кінця XVIII в.). Але без ближшого обслідування сих актів трудно надавати їм значінне супроти категоричних звісток 1617-1619 рр.

¹⁵⁾ Титулового листа не заховало ся, передмова датована 20 грудня 1616 (Каратаєвъ с. 340).

¹⁶⁾ Див. в прим. 8.

¹⁷⁾ Казаньє на погребъ, с. 56.

¹⁸⁾ Казаньє с. 26.

¹⁹⁾ Омілія с. 49.

²⁰⁾ Казаньє с. 31.

²¹⁾ Голубев в своїм екскурсі про Копистенського (Исторія кiev. академіи I с. 108 і далі) хибно перетолкував згадку в присвяті Бесід I. Златоустого, де Захарій Копистенський зветь ся

„синовцем” владики Михайла і називає його „сином” владики (с. 114). Потім він сам поправив помилку — П. Могила т. II. Інша проба біографії у Завитневичъ (як низше).

22) Про неї монографія Завитневита: Палинодія Зах. Копистенскаго (Варш. 1883), дещо також в статі Ол. Сушка: Причинки до студий над текстом Палінодії (Записки львівські т. LIV — тут і про одну пізнійшу компіляцію оперту на Палінодії), і в тійже книжці Записок замітка д-ра Франка про значінне назви трактату: значінне се не ясне, є слово παλινψδία (від ψήδ) спів у відповідь і παλινოდία (οδός) дорога назад; лекше толкованне перше. Текст виданий в т. IV Рус. истор. библ., з двох не дуже справних копій, в р. 1878. В деяких копіях разом з Палінодією містить ся ще „Книга о правдивой єдности православныхъ христіанъ церкви восточной... черезъ ієром. Захарію Копистенскаго написано”, але в дуже гіркім стані (див. у

Завитневича ор. с.).

23) Про неї Голубева Библиограф. замѣчанія о старопечатныхъ книгахъ — Труды кіев. акад. 1876, II і арх. Леонида Замѣтка обь одной старопечатной книгѣ — Чтенія московські 1880, I, Завитневичъ ор. с., Рус. ист. библ. IV прим. 29, Каратаевъ с. 348.

24) Про словник Беринди в загальних оглядах: Житецкій: Очеркъ литерат. исторіи малорусскаго нарѣчія в XVII в. 1889; Буличъ; Очеркъ исторіи языкознанія въ Россіи, 1904; Грінченко: Огляд української лексикографії (Записки львів. т. 66), Огієнко; Огляд українського языкознавства (ів. т. 79).

25) Teraturgema, 1638 (виїмки в Сборнику матеріаловъ для ист. Кіева).

26) „Пресвитером храма воскресенія Христова” називає він себе ще в 1617 р. (бувши очевидно, до переходу на ігуменство Михайлівського монастиря), а Іван священник

воскресенський, звісний нам з 1611-2 рр., правдоподібно був таки Борецький.

27) Paterikon, с. 180.

28) До них зачисляють ще львівського клирика Гавриїла Дорофеевича, але чи справді був він в Київі, не знати.

КИЇВСЬКИЙ КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ В ДРУГІМ І ТРЕТІМ ДЕСЯТИЛІТТЮ XVII В.: ФУНДАЦІЯ ГАЛЬШКИ ГУЛЕВИЧІВНИ, ЗАСНОВАННЄ КИЇВСЬКОГО БРАЦТВА, БРАЦЬКА ШКОЛА, ХАРАКТЕР НАУКИ В НІЙ, ЖАЛІ УНІАТІВ НА БРАЦТВО, ПАТР. ТЕОФАН І ДАЛЬШІ УСПІХИ КИЇВСЬКОГО БРАЦТВА.

Рух сей не обмежав ся самим Печерським монастирем, а ширив ся й творив нові огнища свої. Плетенецький з товаришами, по

наведеному вище свідоцтву Копистенського, „науки такъ познаня разныхъ діалектовъ яки вырозуменя писма святого жичиль и о дидаскалы искуснии старал ся”. Разом з заснованнем друкарні в Печерськiм монастирі виникає фундація Галшки Гулевичівни, жінки маршалка мозирського Стефана Лозки. Записею своєю з дня 14/X. 1615 р. записує вона на всенародню фундацію — „правовернымъ и благочестивымъ христіаномъ народу російского, въ повѣтѣхъ воєводствъ Кіевского, Волынского и Браславского будучимъ, станомъ духовнымъ и свѣцкимъ, инокомъ, священникомъ и діакономъ чину мнишеского и чину мирского, также освѣценымъ княжатамъ, велможнымъ паномъ шляхте и якогожъ колвекъ иного заволаия и стану людемъ російскимъ, еднакъ тымъ тылко которые въ православной благочестивой церкви восточней набоженства греческого вѣре, в послушенстве, тежъ

благословенстве св. патріарха константинопольского неодменно трвають и трвати будуть”, свій двір в Київі — „добра свои власные дедичные, правъ и волностей шляхецкихъ будучіє” (подробиця дуже важна в ті часи, бо тільки засновані на шляхетських ґрунтах православні церкви і монастирі не підпадали, як показало ся з тодішніх процесів, правительственным репресіям). На сих добрах мають стати різні релігійні й просвітні інституції — вони дають ся „на монастырь, ставропигионъ, такъ же тежъ и на школу детемъ такъ шляхетскимъ яко и местскимъ, и на иной способъ богоугодного житія, который бы служилъ ку збавеню христіанскому и ку выконаню милосердныхъ учинковъ, а при томъ и на гостинницу странныхъ духовныхъ, вѣры церкви всходнее будучимъ”. І для безпечнійшого здійснення тих плянів, заявляє фундаторка, що вона вже „зараз в той двір

впровадила і в проважує благовірного священоінока (печерського священника) отця Ісаю Купинського й інших черців, як також і школу”¹⁾.

Се були тимчасові держателі, але слідом з'явився і властивий господар, для котрого призначався сей двір „з вільностями і правами шляхетськими”. Було ним брацтво, запроєктоване вже перед тим, але ще не зав'язане формально — правдоподібно чекаючи для нього благословення від царгородського патріарха, по котре післали ініціатори брацтва. В останніх днях 1615 року було воно вже зав'язане: маємо його „упис” (фундаційний акт), але в пізнійшій копії, без дати, і тільки з деякими з підписей; оден з меншої братії „во иноцехъ Захарія Копистенский исповѣдникъ” підписався під ним з датою 4/І. 1616 — се дає дату „упису”²⁾.

Брацтво зав'язувалося „ведле порядку прав

братствомъ отъ св. патріарховъ наданныхъ” —
брацтва львівського, виленського,
могилівського й иныхъ. Метою своєю ставило
воно „утѣшеніе и утвержденіе въ благочестіи
нашому російскому роду — сыномъ восточнаго
православія, обывателемъ воєводства кіевскаго,
такъ духовнаго вшеякаго яко и свѣтскаго:
шляхетскаго стану и всея речи-посполитое
местекое ³⁾ и всѣмъ христіименитымъ людемъ,
на выконанье христіанскихъ милосердныхъ
учинковъ такъ духовныхъ (въ размноженіи и
въкорененіи христіанскихъ добродѣтелей,
честнаго иноческаго житія, въ подаваніи наукъ
учтивыхъ и въ цвѣченіи дѣтей народу
христіанскаго — отколя хвала всемогущаго
Бога на земли множит ся, потѣха родичамъ изъ
сыновъ наказанныхъ растетъ, речи посполитой
оборона и оздоба предивная фундуется и
цвѣтеть) — яко и тѣлесныхъ (въ обороненіи
вдовъ и сиротъ и въ поратованіи всякихъ

людей упадлыхъ)”.
До брацтва вписало ся „безчисленно” різного народу з місцевого духовенства (перед усім з того печерського кружка, що безсумнівно був і властивим, головним ініціатором засновання брацтва) і світських людей — міщанства, шляхти. А що було найбільше знаменним — вписав ся і гетьман Сагайдачний з усім військом козацьким, приймаючи тим чином брацтво під спеціальну свою опіку і присвояючи собі тим способом формальне право всюди і все виступати його офіціальним заступником і протектором. На жаль не знаємо ближшої дати сього важного факту: згадує про нього Сакович в своїх віршах на похорони Сагайдачного, що він

При церкви братской честно въ Кієвѣ похованъ,
Въ которое ся братство зо всѣмъ войскомъ

вписаль

И на него ялмужну значную одказаль ⁴⁾.

Що се було одначе не під час передсмертних розпоряджень, а далеко ранійше, перед актом 1620 р. — в сїм не може бути сумніву.

Брацтво се злучило ся з фундацією Гулевичівни і заснованим на її ґрунті монастирем Богоявлення, що став патрональним брацьким монастирем. При нїм зараз же засновано брацьку школу. Першим ректором її був Борецький. З літа 1617 р. маємо його поквітованнє, дане ним у Львові львівським братчикам за забрані у них „книжки грамматики грецкіє друка лвовского”, себ то за брацький Адельфотес ⁵⁾. Борецький, що називає себе тут „ректором школы братскоє вь Кієве”, правдоподібно умисно на те їздив до Львова на вакаціях, щоб зробити запас всього потрібного для нової школи. По нїм був на сїм уряді здаєть ся Мелетий Смотрицький, до свого посвящення

на архієпископа полоцького ⁶⁾, а в рр. 1620-4 Калікст (в чернецтві Касіан) Сакович, Галичанин, син протопопа з Потилича, вихованець замойської академії й краківського університету чоловік здібний, дотепний, але слабо характерний (перейшовши потім до люблинської школи, він перейшов на унію, пізнійше на латинство, і став одним з найбільш зідливих критиків і унії й православя) ⁷⁾. З його часів маємо перше *testimonium diligentiae* брацької школи, звісні вже нам „вірші на погреб Сагайдачного”, рецитовані учениками брацької школи, але зложені не ними, а самим Саковичем ⁸⁾. Імена учеників подані при рецитованих ними розділах віршів, і мають певний інтерес; се Стефан Почаский, Петр Созонович Балика, Іван Сакович, Феофілакт Іванович бурмистрович київський, Іван Тарнавський протопопович київський, Федор Скаревський, Леонтий Балика бурмистрович, Єремія Ставровецький, Іван

Стецький, Микола Отрешкович, Іван Козарин, Іван Пелчицький, Євтихий Самуїлович, Матвій Кирилович, Григорій Кондратович, Димитр Кривкович, Лукаш Беринда, Георгій Воронич, Карп Михайлович, Семен Шульга. Імена ці характеризують брацьку школу як міщанську і духовну колегію (своїки звісних нам київських і інших літератів — Беринди, Саковичі, Ставровецькі, і діти священників), але й не без шляхтичів тут також (Вороничі, Коварин, Скаржевський й ин).

Вірші служать ілюстрацією того напрямку, в якому ішла наука шкільна в сфері літературній. Вони мають характер вповні схолястичний, перетяжені ремінісценціями псевдо класичної ерудиції ⁹⁾, стоять вповні, і в стилі і в мові, під впливами польсько-латинської школи, вихованцем котрої був Сакович; але заразом перейняті дуже сильним козацьким патріотизмом, — не тільки з огляду на свого

героя і на військо запорожське (тому що йому сі вірші присвячені), але даючи вираз тим тісним зв'язкам, які лучили київське брацтво з козацькими кругами. Тут читаємо напр:

О запорозком войску кто писма читаєть,
Тоть имь мензство и славу хоть не радъ
признаєть,

Бо завше въ немь такіє рыцери бывали,
Што менжне непріателей ойчистыхъ бивали.

И жадное рыцерство въ насъ не єсть такъ
славно,

Як Запорозкоє, и непріателюмъ страшно.

За ректорства Борецького школа мала мабуть
сильнійше виражений „грецько-словянський”
характер, в стилю львівської брацької школи.

Взагалі київська школа мусіла бути організована
на взірець львівської і йти її слідами: ми бачили,
що на чолі сього освітнього руху стояли головно
галицькі, львівські сили, і саме брацтво
організувало ся на взірець львівського перед

усім. Загальний характер брацької науки патр. Теофан означає називаючи її в своїй ставропігійальній грамоті „школою наукъ еллино-словенского и латино-польского писма”, а її мету ставить в дусі того часу „въ цвѣченю побожного живота, въ подаваню наукъ належныхъ, где вызнаня вѣры непорушно и догматы св. вселенскими седми соборами церкви восточной уставленныхъ неотменно хотящим ся учить, а зважа на младенческому уму наука презъ учителей тоєжъ церкви щире показована и вливана быти маєть”¹⁰).

Взагалі дуже скоро по своїм заснованню брацтво, чуючи над собою протекцію православної шляхти, місцевого магістрату, а найбільше — козацької сили, а розпоряддаючи й значними культурними силами, які містив у собі київський світ 1615-1620-х рр., почуло само себе й дало почути своїм противникам як не аби яку силу. Митрополит Рутский, в своїм

меморіалі про способи заведення унії в Києві найбільшою перепорою для розповсюдження унії вважав се „нове брацтво, засноване схизматиками три року тому, без королівського привилею, — там вони мають свої збори й наради, а наслідком їх було зараз се, що по перше — утоплено митрополичого офіціала, потім слугу що збирав податок зловлено з грошима, виведено в дикі степи і приковано до гармати, а тепер схоплено також і уніатського попа — а він тільки оден тут і був, і не знати де його поділи; трудно думати про щось добре, коли не буде скасоване се брацтво, а скасувати його можна або властю воєводи, або позвом до задворного королівського суду”¹¹).

Але ні київський воєвода, ні сам митрополит не відважив ся піднести на нього рук, і брацтво, а з ним і київська православна суспільність все вище підносили голову. Гостина патр. Теофана в 1620 р. і поставленне православних владиків

піднесло ще вище престиж брацтва. Незнаючи, чим скінчить ся вся отся справа, київські монастирі, взагалі духовні круги пильнували як менше себе звязувати з сим сміливим вчинком. Його взяло на себе брацтво з одного боку, і його протектори — козаки з другого. Патріарх заїхав до брацького „странноприїмного двору” і тут мешкав увесь час; в брацкій монастирській церкві посвячено на митрополита бувшого ректора брацького Йова Борецького, а другого, тодішнього ректора — Мелетія Смотрицького — на другу зряду єрархічну позицію, на архієпископію полоцьку. Брацтво при тім одержало від Теофана (уповажненого до сього патріархом царгородським) права ставропігії для свого монастиря і для иньших своїх інституцій; як він пише в своїй грамоті: „на знак бытности нашей в мѣстѣ Кіевѣ на кѣрунѣ братскомѣ, при церкви святыхъ Богоявленій и Благовѣщенія, крестъ водружаємъ и

ставропигіонъ патріаршеское достойно быти судивше, благословляемъ, которое жадной духовной — митрополічей, архієпископской, епископской ани жадной иной въ духовномъ исправленіи зверхности, судови и благословенству николи подлѣгати не маеть и не будетъ повинно вѣчными часы окромъ самой патріаршеской константинопольской вселенской столицы”¹²). Рядом грамот Теофан затвердив і благословив брацтво, крім сього „братства старѣйшого” заснувавши при нїм іще „братство младенческое”, що мало бути зложене з молодїжи, правдоподібно з учеників брацької школи, на взір ученичих „содаліцій” в католицьких, особливо єзуїтських школах; потвердив і благословив брацьку школу й иньші інституції — той „страннопріимный дворъ”, де він сам „по силѣ дарованія божія отъ обывателей мѣста гощоный страннолюбнѣ” перепочивав; похвалив їх організацію і поручив

на будуще, відїзжаючи, „пребывати вѣ немѣ богобоязненно со всяцѣмъ усердіємъ”, в любови й згоді ¹³).

Київ по довгій упадку свого церковного життя знов став церковною столицею, резиденцією митрополита, що більше — столицею всього майже православного єпископату, на всі українські (або й білоруські) землі, на довгий час, поки православні владики, непевні своєї безпечности, за ліпше вважали не потикати ся в свої єпархії та далі зіставати ся під покровом козацької протекції в київських і сусідніх монастирях. Ставав найпершим і найважнішим культурним огнищем на всі українські й білоруські землі, куди з різних кінців і країв скликали ся й збігали ся культурні, наукові, просвітні сили, борці за подвигненне свого народу, певні безпечного захисту, доброго прийняття, а навіть — і достатку, коли не кар'єри. З глухого пограничного кута,

непривітного й тривожного форпоста перетворювався він в національну столицю, заразом — в боєвий табор відродженого українства, готового до боротьби, до реваншу, до здобування утрачених позицій.

В першій лнії таким боєвим настроєм перейняте було се київське брацтво. „Что есть еже въ нашей земли братство православныхъ? — писали в 1625 р. київські братчики московському думному дяку (державному секретареві) Грамотїну, просячи підмоги з Москви на будову брацької церкви, і так поясняли значінне і завдання своєї організації: „Братство нарицаеть ся, егда христїане православнии живуше посредѣ иновѣрныхъ, посредѣ Ляховъ, унѣятовъ и проклятыхъ еретиковъ и хотяще отъ нихъ отлучити ся и съ ними ничтоже смѣстно имѣти, сами со собою любовно совокупляють ся, имена свои во єдино списують и братїями нарицають ся, — се же да

твердѣє и скорѣє противовѣрныхъ отразити
возмогутъ”¹⁴⁾.

Ріжні надання на брацтво і закупна ґрунтів за
значні ціни, роблені ним в 1620-х роках,¹⁵⁾
вказують на зріст його матеріальних засобів. В
1625 р. воно закінчило будову нової брацької
церкви¹⁶⁾. А три роки пізнійше король
Жигимонт, що без сумніву добре тямив впливи
й значінне сього схизматицького гнізда, був
змушений, на прошенне православної шляхти
київської, видати грамоту, де „заднім числом”
позволяв фундувати на ґрунтах Гулевичівни
„братство милосердія водле рекгулы св.
Василія”, то значить монастир, при нїм церкву й
шпиталь „для людей убогихъ, старыхъ и
уломныхъ, такъ духовныхъ, яко и свѣцкихъ, и
людей рыцерскихъ, на послугахъ нашихъ и
рѣчипосполитое отъ непріятелей нашихъ въ
разныхъ битвахъ покарѣчоныхъ”¹⁷⁾. Про школу
поки що промовчано, але се не перешкоджало

їй існувати й функціонувати далі.

Примітки

¹⁾ Запись друкована в Памятниках київ. комісії II ч. 1 і з іншої копії у Голубева Історія київ. акад. дод. 2.

²⁾ Друкований в Памятн. київ. ком. II ч. 2 і з іншої копії у Голубева Іст. київ. ак. дод. ч. 1. Перші підписи під уписом належать пізнійшому часу, аж до підписи Копистенського.

³⁾ Київської міської „річипосполитої”, себто київського міщанства.

⁴⁾ Пор. реляцію Рутского у Гарасевича с. 250.

⁵⁾ П. Могила I дод. 34.

⁶⁾ Смотрицького і Саковича називає як своїх попередників на ректорстві брацької школи Сильвестр Косів (Exegesis, виїмки у Голубева Історія київ. акад. I дод. с. 83). Голубєв думає,

що Смотрицький був її ректором в рр. 1626-8 по повороті зі Сходу, а в рр. 1618-1620 ректорствував Борецький (с. 217) але се менш правдоподібно, особливо з огляду на те що по повороті Смотрицького зі Сходу брацтва стояли в досить напружених відносинах до нього, за те що він вистарав ся у патріархів грамоту на скасування їх ставропігійальних прав, і в уніатських замислах скоро почали його підозрівати (пор. про се у Харламповича с. 394-5).

7) Біографічні відомости про нього зібрані у Голубева Ист. кiev. акад. с. 214-6 і Харламповича с. 402-4.

8) Кінцева апострофа „до чителника” просить: „автора вѣршевѣ тыхъ ласкаве споминай”.

9) Див. в т. VI с. 452.

10) Голубевъ Ист. кiev. ак. дод. 3.

11) Друкований в Основі, 1861, кн. VIII, с. 75 (з хибною датою 1626 р.).

- ¹²⁾ Грамота у Голубева дод. 4.
- ¹³⁾ Друковані в Памятниках кiev. ком. II ч. 3-5 і у Голубева дод. 3-5.
- ¹⁴⁾ Архивъ Ю. З. Р. I. VI ч. 221.
- ¹⁵⁾ Вони вичислені у Голубева Ист. Киев. акад. с. 167-9.
- ¹⁶⁾ Ibid.
- ¹⁷⁾ Памятники кiev. ком. II ч. 7.

**КИЇВСЬКИЙ КУЛЬТУРНО-
НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ В ДРУГІМ І
ТРЕТІМ ДЕСЯТИЛІТТЮ XVII В.: ПЕВНІ
ДІСОНАНСИ В КИЇВСЬКИХ
ВІДНОСИНАХ, ПЛЯНИ П. МОГИЛИ,
ЗАСНОВАННЄ ПЕЧЕРСЬКОЇ КОЛЄГІЇ П.
МОГИЛИ, ЇЇ ПЕРШИЙ MUNUS
MINERVAE, ОПОЗИЦІЯ МОГИЛИНИЙ
КОЛЄГІЇ, ПРИЛУЧЕННЄ МОГИЛИНОЇ
ФУНДАЦІЇ ДО БРАЦТВА,
КОНЦЕНТРАЦІЯ КИЇВСЬКИХ**

КУЛЬТУРНИХ СИЛ ПІД РУКОЮ МОГИЛИ. НОВЕ ЗНАЧІННЄ КИЇВА ЯК КУЛЬТУРНОГО ЦЕНТРА УКРАЇНИ Й БІЛОРУСИ.

В другій половині 1620-х років можна помітити між ріжними групами сього відродженого православного Київа певну конкуренцію, певне напруженнє, яке одначе скоро вигладжуєть ся під натиском суспільности, і знову таки в першій лїнії — козачини. Відроджена православна єрархія не зразу вміла собі дати раду в тих відносинах, які в православній церкві уложили ся за попередні часи безвладичного життя, з широкою автономією монастирів і брацтв, що виробила ся супроти дезерції владиків і була санкціонована патріаршими ставропігїальними грамотами. Різким виразом сього була місія Смотрицького на Сході (1624-5), яка принесла патріаршу грамоту, що касувала автономію ставропігїальних церков,

братств і монастирів і віддавала їх під власть єпископську ¹⁾). Я верну ся ще потім до цього епізоду, тут тільки зазначую, що сї заходи, як і певна тенденція до компромісу з католицько-уніатськими кругами, виявлена відродженою єрархією в інтересах легалізації своєї, — поставили православний єпископат, згромаджений в Київі, в досить напружені відносини і до братства, і до печерського кружка. З другого боку новий архимандрит печерський, наступник Копистенського (від р. 1627), енергичний і амбітний молодий „воєводич земель молдавських", Петро Могила також проявив певну охоту до конкуренції з брацькими кругами.

Чи невдоволений характером і напрямом брацької школи, чи просто бажаючи мати свою власну школу, Могила заходить ся коло засновання своєї власної колегії при Печерським монастирі, і не вважаючи на невдоволення і

опозицію, яку сі пляни викликали в київських кругах і навіть серед братії самого Печерського монастиря, здійснює сей плян. По словам пізнійшого вихованця могилянської колегії, він незадовго по своїм посвященню на печерського архимандрита, „післав від усеї капитули київської до патріарха до Царгороду і дістав від нього благословенне на те, щоб завести в Києві латинські й польські школи і насамперед вибравши відповідних монахів, вислав їх в різні краї для науки" ²⁾. Опозиція печерських монахів, які не радо дивили ся на нове обтяження печерського бюджету, була зломлена суворо; сучасник, київський шляхтич Єрлич оповідав, що коли монахи шпитального монастиря св. Трійці, призначеного Могилою на нову школу, спротивили ся плянам архимандрита, Могила скинув ігумена з посади, забрав у нього гроші, всадив у вязницю і казав бити, так що той потім скоро й умер ³⁾. Митр.

Борецький, що також здається дав певний вираз тому суперництву, підтримуючи своїми засобами і протекцією ⁴⁾ друкарню під управою Спиридона Соболя, що робила конкуренцію друкарні печерській і випустила в рр. 1628-9 ряд видань ⁵⁾, — даремно силкував ся вплинути на Могилу, щоб не робив конкуренцію брацтву. В своїм тестаменті, визначаючи Могилу ексекутором (душеприказчиком) і заповідаючи йому свою колекцію грецьких і латинських книг, заразом клав він йому на серце „за наперший и церкве божой и всему православному народови російському потребнѣйший пунктъ", „абы школы въ братствѣ києвскомъ для цвиченя дѣтокъ хрестиянскихъ, а не гдѣ индей фундованы были, — подѣ неблагословеніємъ приказую" ⁶⁾. Але Могила держав ся свого.

По науковій і просвітній засоби для своєї школи звернувся він тудиж, звідки черпали культурні

сили організатори печерського кружка і брацької школи. Літом 1631 р. Могила з'являється у Львові і дня 15/VI дає тут таку деклярацію. „Я Петро Могила, з божої ласки архимандрит київський печерський, бачучи в православній церкві велику утрату в душах людських через неосвіченість духовних і неученне молодіжи, за ласкою і помічю божою і за власною волею моєю, бажаючи запобігти такій великій утраті й хочачи позискати заблудших від православія, рішив фундувати школи на те, аби молодіж у всякій побожності, в обичаях добрих, в науках свободних була виховувана (цвичена), а то не на якусь користь, або славу мою, а тільки на славу і честь живоначальної Тройці, на користь і потіху правовірного роду. На те діло боже зібрав я до себе братию, бажаючи, аби вона була належна, на певних правилах, до тої святої справи, Їй маю я дати слушне удержання як на поживу і одежу так і на иньші потреби з свого

власнаго кошту на вічні часи, на певне число осіб, відповідно до фондушу, аби вони без перепони відправляли діло бже. Одне поки мене благодать бже потримає на тім світі, я всіляко і у всім маю бути їм опікуном і промотором, наскільки будуть дозволяти мині мої здібности і занятя архимандричі і на скільки буде того вимагати їх потреба в служенню душам людським. І аби поспіх без проволоки був у тім ділі бжім, і аби братія, закликана до того, збирала ся на те без усякої вимівки, я тепер тим які при мині пробувають, честним отцям і братії: єромонаху Ісаї Трофиміусу і монаху Сильвестру Косову, і тим що потім зберуть ся до них, обіцяю з усього серця мого перед Господом Богом, що я все написане в моїм фондуші, їм мною наданім, без проволоки і утиску буду приводити в дійсність в Києві, в монастирі Печерськім, або де я й вони вважатимемо за потрібне. А той фондуш в

формі правній, вповні певній маю їм подати як найскорше, але не більше в кождім разі як дванадцять місяців будуть вони чекати сповнення тої моєї обіцянки. А все те аби було певнійше, я добровільно обіцяю се в храмі Успенія у Львові, перед хрестом господнім. А коли б зійшов я зі світу не скінчивши тої справи божої, маю забезпечити те тестаментом і за опікунів до сповнення його без всякого порушення моєї волі маю взяти людей честних і сильних" ⁷⁾.

З осені того року зібрані Могилою професорські сили розпочали науку в організованій ним лаврській школі. На чолі стояли згадані в наведеній деклярації львівські професори Ісаія Трофимович Козловський і Сильвестр Косів, вихованці люблинської колеґії й замойської академії; перший став ректором, другий префектом лаврської школи. З інших професорів знаємо ще Софронія Почаського,

„риторики професора", вихованця київської брацької школи. Школа була поведена, в противність брацькій, ближше до типу колегій єзуїтських, з перевагою латинського характеру — се була, очевидно, провідна ідея Могили: що з огляду на практичні потреби сучасного українського життя школа повинна дати перевагу елементу латинсько-польському над грецько-слов'янським ⁸).

Але не занедбувано і „рущини". Доказом того мав послужити виданий першого ж курсу, як свідоцтво успіхів нової школи, [панегірик фундатору школи Петру Могилі](#). Він носить, нївроку, довгенький титул; „Еухарїстїрюю албо вдячностъ, ясне превелебнѣйшему въ Христѣ его милости господину отцу кврѣ Петру Могилѣ, воєводичу земель Молдавскихъ, великому архимандритови святои великои лавры чудотворной печерской кіевской, вѣры православной въ церкви святой восточной

промоторови побожному и несмертельной славы годному оборонци одъ спудеовъ гимназіумъ єго милости зъ школы реторіки загойныи добродѣйства собѣ и церкви православной въ фундованю школъ показанныи при вѣншованю святъ хвалебныхъ въскресенія Христа Спасителя міру повинне а упрейме отданая (з друкарни того монастира Печерск. Кієвск. року 1632 мѣсяца марта 29 дня)". Містить окрім присвятої передмови професора С. Почаського, ряд віршів, де описують ся поодинокі науки нової школи (звичайне *trivium* і *quadrivium*) під загальним титулом: „Геликонъ", а потім, в другій часті (Парнас) — поодинокі музи і ним присвячені науки; все се з панегіричними притоками до особи фундатора. При кождім віршу знаходимо ймення учеників — що деклямували, а може й укладали, під проводом свого професора сї вірші: Стефан Стрибиль, Григорій Трипольський, Олександр

Олекшич, Самуїл Мужилівський, Андрій Черховський. Вас. Климович, Вас. Каменицький, Мих. Полубенський, Мартин Сурин, Фил. Миклашевський, Іван Заруцький, Вас. Суцанський-Проскура, Филон Ільковський, Стеф. Колчицький, Максим Кресловський, Федор Суло, Вас. Чудновець, Вас. Устрицький, Георгій Негребецький, Евтихій Соболев, Стеф. Трипольський, Трофим Онущкевич, Єремія Войсяцький ⁹). Бачимо тут імена й родовитої місцевої шляхти, котру видко умів притягнути своїм престижем печерський воєводич.

Але сей *primum munus Minervae* (перший дарунок Мінерви), говорячи стилем її професорів, був і останньою пам'яткою нової школи. Над нею вже гучала буря, і завзятий воєводич, що не побояв ся неблагословенства свого приятеля митрополита, мусів зложити зброю перед невдоволенням, яке піднімалося

проти його фундації серед київської людности, і особливо — серед всевластної козачини. „Від неучених попів и козаків велике було негодованне", пише цитований вже вихованець брацької школи — „на што латинское и польское училище заводите, чего у насъ дотуду не бывало, и спасались!" „Хотіли були самого Петра Могилу и учителів на смерть побити: ледво їх умовили" ¹⁰⁾. Те ж більше менше оповідає в своїм хитрословнім Exegesis-і префект лаврської школи Косів. Згадавши про ті пляни, з якими фундувала ся та школа — „аби ми преславному народови нашому, вирісши серед нього, могли дати світ Апольона", він каже: „Але скоро тільки ми з й. м. отцем Петром Могилою завітали до тебе, вікопомний Київе, і пожираючи очима твої сотні святих і твої неосяжні вали, стали приладжувати перший дарунок Мінерви, — зараз пішли про нас розсівати в слухах людських такі поголоски, що

ми уніати, що ми неправославні. Які з того перуни які громи і тріскавиці почали шибати на нас, того язик атраментовий не подужає анатомізувати! Був уже час, що ми, висповідавши ся, тільки того й чекали, коли нами схочуть начиняти животи дніпрових осетрів, або поки одного огнем, другого мечем не пішлють на той світ" ¹¹).

Можемо здогадувати ся, що сими злобними агітаторами були не тільки „неучені попи" та монахи печерські або брацькі, але в ній були винні й деякі інтелігентніші елементи; Косів скромно не шукає їх, пишучи по довершенім компромісі. Як би там не було, коли удало ся рушити козачину против нових фасонів печерських, справа була рішена: печерський воєводич мусів піти на капітуляцію. Ще зимою 1631/2 р. прийшло до порозуміння в сій справі між ним і брацтвом. З дня 30.XII маємо вже формальний акт у сій справі. Шляхтичі київські

й інші братчики київського брацтва освідчають, що вони бажаючи мати школи при своїм брацтві, упросили П. Могилу перенести фундовану ним школу до брацтва і тут її фундувати, а брацтво натомість признає його на весь час його життя старшим братчиком, опікуном і дозорцею свого брацтва, з тим, що виборні „старости” брацтва у завіданню справами його ні в чім не будуть противити ся радї й волї Могили, а в усїм будуть його слухати¹²⁾. Під сим актом підписалося тридцять київських шляхтичів — цікавий реєстр православних шляхетських родів, що тримали ся своєї національності — хоч переважно підписували ся вже по польськи (Филон Воронич, Богдан Солтан, Юр. Голуб, Кришт. Муховецький, Федір Суцанський-Проскура, Юр. Лясота, Стан. Третьак, Филон Стрибильчашник київ., Семен Павша, Фед. і Парфен Трипольські, Ост. Виговський, Іван Струсевич

коморник київ., Андрій Литинський, Олександр Велавицький, Юр. Мощаницький, Сам. Некрашевич, Вас. Домбровський, Дан. Пашинський, Дан. Грудницький, Мик. Сусло, Сам. Сокор ¹³⁾, Федір Виговський, Іван Невмержицький, Стефан Мшанський, Як. Черховський, Купріан Левковський, Самуель Володкович, Марко Трипольський, Олександр Олекшій ¹⁴⁾). Крім того потвердили особними своїми грамотами сю згоду київські владики (митрополит з двома єпископами іменем всього духовенства) і військо козацьке ¹⁵⁾).

З цих грамот довідуємося, що злучити Могилину фундацію з брацтвом просило не тільки брацтво і духовенство, але також і військо запорозьке — гетьман і все рицerstво, вважаючи се „речь быти святобливою и всей церкви православной велице потребную и пожитечную". Як члени брацтва, „гетман, асаулове, полковникове и все військо є. к. м.

запорожское" дало свою згоду на признанне Могилі прав „доживотного дозорцы, опекуна и оборонцы" брацтва і поручили київському атаману і всім товаришам мати його в усякій опіці. „Яко завше зъ предковъ своихъ войско запорожское звикло чинити стараніє о добримъ и пожитечнимъ церкви божой, не мней и теперь въ томъ не уставаючи, звлаща видячи знать зезволенъє Духа Святого, тудежъ згодное застановенъє всего народу нашего россійского, духовного и свѣцкаго — ихъ милости пановъ шляхты яко и посполитства, абы науки або цвиченя въ писмѣ святомъ ку подпоре благочестія нашего при церкви брацкой св. Богоявленіи были за старанемъ, коштомъ и накладомъ в Бози превелебнаго отца є. м. П. Могили, — теды и мы видечи барзо речъ слушную и церквомъ божіимъ пожитечную, — тоєюжъ милостю братерскою обовязанные будучи, зезволяемъ и на то припадаемъ, и при

той церкви братской яко и при школѣ новозаложенной и при шпиталѣ до ней належачомъ обовязуємъ стоять и опоновать до горль своихъ" ¹⁶).

Без сумніву, становище, зайняте в сій справі військом Запорозьким, головно й рішило її для Могили. Козачина не тільки чула за собою обовязки, але й права супроти того церковного і національного життя, взятого нею під свою оборону й опіку, й не жалуючи своїх услуг, коли треба було нагнати відповідного холоду на якого небудь „неприятеля віри святої“, диктувала свої бажання також і самій православній суспільности, і єрархії православній, яка завдячала їй своє існування. Робила се в справах церковної політики, в дражливій справі компромісу православних з уніатами, що займала українську суспільність, і особливо київські круги в тих часах, — і так само, як бачимо, в питаннях освітних, в

організації школи, в характері шкільної науки. Козацькі верхи зовсім не хотіли зіставати ся пасивними і індиферентними свідками цих спорів і різниць, які займали сучасну київську суспільність.

Але характер, енергія, здібности, проявлені молодим печерським архимандритом в сій шкільній інциденті, очевидно, були відповідно оцінені і в київських інтелігентських сферах, і в козацьких кругах. Капітуляція була зроблена з честю для нього: за ціну перенесення фундації до брацтва він здобував ролю його старшини, і енергічний, повний ініціативи й амбіції характер Могили давав гарантію, що в його руках сі права старшого братчика не будуть порожнім почесним титулом. А коли рік пізнійше Могилі дістала ся митрополича мітра при живім митрополиті Ісайї Копинським, ся комбінація не викликала ніякого живішого протесту з боку козачини, так само як і з боку київських

інтелігентських кругів, не вважаючи на те що Ісайя, чоловік наряду консервативного, старовірського, більш підходив під симпатії козацьких кругів, ворожо настроєних до всього, що пахло релігійним компромісом. І ця обставина, і неканонічне поставлення Могили було прийняте мовчазною згодою, очевидно, не тільки з мотивів опортуністичних, але і з огляду на особисті прикмети цього офіційного кандидата.

Комбінація ця відкривала дуже важні перспективи спеціально для київських кругів, заінтересованих успіхами культурного, національного руху. Всі три центри, всі три найважливіші позиції — Печерська лавра, брацтво, митрополія, між якими було зазначилося певне напруження, певна небажана дізгармонія, суперництво, тепер сходилися в одних руках — енергічного й здібного печерського архимандрита, і він мав спромогу

ті матеріальні і моральні засоби й сили, які давало йому довіре суспільности, і престиж ерархічного голови, і літературні та наукові здібности київських літератів, і услуги друкарського верстату сконцентрувати і пляново використати на здійсненне своїх освітних і релігійно-національних плянів. Церковні й культурно-освітні інституції київські на кільканадцять літ злили ся в одну велику, могутну інституцію, кермовану сильною рукою Могили, що кладе глибокий слід своєї індивідуальности на всім характері культурно-релігійного київського життя сих часів, а навіть на культурнім життю цілої України, завдяки тому центральному, першорядному значінню, яке здобуває собі Київ для цілої України (й Білоруси по части) з другим і третім десятилітєм.

Повний упадок Острозької академії, значний уже в другім десятиліттю, завершуєть ся по

смерти Януша Острозького († 1620). Ослабленне культурного життя помітне і у Львові, де братчики, заняті будовою і прикрашенням церкви, менше дбали про школу, так що стягали на себе докори патріарха. Виленське братцтво переживало також чорну годину; про інші поменші центри ані говорити. Вороги українського національного руху злорадно вказували на упадок старших осередків національного руху. „Всі ваші заходи коло освіти не приводять до нічого”, писав православним Смотрицький по своїм переході на унію, з кінцем 1620-х років; „лихі були ваші школи давнійше, а тепер ще гірші. Де школа острозька, львівська, берестейська, й інші? А виленська? Багато на неї видано кошту, а користи небагато: от уже скільки літ з неї як з каменя — ані огня ані води! Діти в ваших школах тільки й мають ту користь, що з телят стають волами”¹⁷). Супроти того Київ стає

безсумнівним центром для всього православного світу Польщі й Литви, стягає до себе сили з усіх кінців його, і його культурно-національне життя, з його ясними й темними сторонами, в третім, четвертій, п'ятому десятиліттю XVII віка здобуває незвичайне значіння для цілої України й Білоруси.

Примітки

¹⁾ П. Могила I дод. 66.

²⁾ Лист Гавриїла Домецького в Прибавленіях къ твореніємъ св. отцовъ 1846, VI с. 37.

³⁾ Latopisiec I с. 58-9. Костомаров підозрівав справедливість сеї звістки (Рус. історія въ жизнеописаніяхъ II ³ с. 79), але інші, документальні звістки промовляють за тим, що тут основа реальна (Евгенія Описаніє Кієво-печ. лавры дод. 5-7, пор. Голубева П. Могила I с.

332-4). Єрлич сам жив в Печерськiм монастирi i очевидно переказує печерську традицію про суворого архимандрита.

4) В дворѣ Іова Борецкого митрополита — значить ся на Лімонарі 1628 р., друкарні Соболя.

5) Каратаєвъ під. pp. 1628-9.

6) Тестамент в Пам. кiев. ком. II ч. 8.

7) Пам. кiев. ком. II ч. 9.

8) Косiв в своїм Екзегезісi — апольогiї нової школи, як її характеристичну прикмету підносить, що нові професори *palladyiskie kunszty, w akademiach katolickich idaeowane, na dowcipach ruskich solidius anizeli przed nami bedacy latina lingua florizować zaczęli* (Ист. кiев. ак. дод. 12).

9) Передруковано в додатках Ист. кiев. акад. Голубева ч. 8.

10) Г. Домецький, як вище.

11) Ист. кiев. ак. I дод. с. 8а.

¹²⁾ Пам. Кіев. ком. II ч. 10.

¹³⁾ Сї підписали ся по польськи. Останні два ймення мабуть не шляхтичів. Mikołay Troianicki і по нїм Mikołay Tuczanicki — мабуть дублет; Susło видавці читають замість Susta (акт маємо в копії XVIII в).

¹⁴⁾ Сї підписали ся по руськи; Невмержицького видавці читають замість Несторыцкій, як в копії. Імена сих підписей полишив я в формі можливо близькій до документу.

¹⁵⁾ Памятники кіев. ком. ч. 11 і 12.

¹⁶⁾ Ibid. ч. 13.

¹⁷⁾ Paraenesis с. 32.

**ВІДНОВЛЕННЄ ЄРАРХІЇ: ТУРЕЦЬКА
ГРОЗА НАД ПОЛЬЩЕЮ, РОЗДІЛ МІЖ
КОЗАЧИНОЮ, САГАЙДАЧНИЙ І
БОРОДАВКА, ПЕРЕЇЗД ПАТР. ТЕОФАНА І
ПЛЯНИ НА НЬОГО, СПРАВА**

ПРАВОСЛАВНОЇ ЄРАРХІЇ Й БЕЗУСПІШНІСТЬ СОЙМОВИХ ЗАХОДІВ, НЕБЕЗПЕЧНІСТЬ ДЛЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ, БЕЗОГЛЯДНІСТЬ КОРОЛЯ, ВИМИРАННЄ ПРАВОСЛАВНОЇ ШЛЯХТИ, ПЛЯНИ ПОСВЯЩЕННЯ НОВОЇ ЄРАРХІЇ, ПАТР. ТЕОФАН В КИЇВІ І ПОЛЬСЬКІ ЗАМИСЛИ НА НЬОГО, ПЕРЕГОВОРИ В СПРАВІ ПОСВЯЩЕННЯ, РОЛЯ САГАЙДАЧНОГО Й КОЗАЧИНИ, ПОСВЯЩЕННЄ МИТРОПОЛИТА І ВЛАДИКІВ.

Зазначивши ті обставини, які зробили з Київа — найбільш покозаченого з усіх більших міст України, центральне огнище церковного, культурного й національного життя України (й Білоруси), й ті моменти, які привели козачину до ролі протектора й оборонця сього руху, тепер деталічно будемо переходити важнійші явища суспільно-політичного і національного

українського життя і слідити участь в них козачини, як найбільш активного національного фактора українського тих часів. Просліджуючи далі історію зросту козачини, її політичної й соціальної сили, ми паралельно з тим будемо слідити за історією сучасних суспільно-політичних і національних змагань українських, що так тісно вязали ся в сїм часї з зростом і ваганнями козацької сили. Многоважні події 1620-1 рр., до котрих ми підійшли в огляді історії козачини, послужать нам вихідною точкою.

Ми полишили козачину зимою 1619/20 року, в тїм моментї як польське правительство, полагодивши, як здавало ся, певно і міцно свої відносини до Туреччини і „змусивши” воєнною силою козачину до капітуляції, вважало можливими перенести свою увагу на захід, на боротьбу протестанських і католицьких партій і володарів, що мала незмірний інтерес для

католицько настроєного короля Польщі й його ближших повірників. Козацька старшина під проводом Сагайдачного відітхнула лекше, позбувши ся грози конфлікту з шляхетськими шабельками, і приложила старання, щоб по можности делікатним способом звести на ніщо ті обмеження, вложені на козачину комісією 1619 р. Як ми знаємо, в цілім ряді пунктів вона полишила собі право переговорів і петицій до центрального правительства і правдоподібно не спішачи ся, по маленьку мала замір розводити сі переговори. Щоб зайняти загал козацький, Сагайдачний звернув ся до кримських усобиць, і як знаємо — з кінцем року козаки ходили на Перекоп, під його проводом, щасливо і добичливо, без образи маєстату річипосполитої¹⁾.

Для козацької політики обставини складали ся тим прихильнійше, що відносини з Портою в дійсности не були зовсім полагождені і вже з

початком 1620 р. почали приходити з Туреччини трівожні вісти, які наперекір недавнім сподіванням ворожили близьку і дуже серйозну війну з Туреччиною. З Персією потверджено згоду в осені, турецьке правительство мало розв'язані руки й воєвничі поради заохочували молодого султана Османа до нових воєн. Найлекшою здобичею здавала ся Польща й на неї приготовляла війна в найближшій часі. Козачині треба було тільки вичекати, і таку політику вичікування вів Сагайдачний. Але козацьким масам прищипити її не було так легко і ще раз козацька стихія (як в 1617 р.) вирвала ся з його твердих рук. Невдоволено корила ся вона політиці його і старшини, не мирила ся з уступками зробленими польському правительству, обмеженнєм реєстра, заборонаю йти на море. Коли Сагайдачний вийшов на Перекоп з старшиною і реєстровцями, серед

невдоволених, особливо виписаних з реєстру почався рух проти нього. Результатом було, що це своєвольне козацтво проголосило Сагайдачного скиненим з гетьманства і вибрало гетьманом Яцка Неродича Бородавку, „зі всіх найнецнотливішого і найбунтовнішого”, як його атестував Жолкевський ²⁾. „Він заявив їм що не тільки на море, а хоч би й до пекла готовіти з ними”. Грандіозний похід на море — було перше, чого жаждала ця своєвольна козачина, і зараз зачалися приготування до нього. Вже в лютім рознеслися поголоски не тільки по Польщі, але й по Туреччині, що козаки вибираються великим походом, готують триста човнів ³⁾. Запороже перейшло в руки цих своєвольників ⁴⁾.

На волости одначе — в Київі, в Терехтимирові, сім центрі городової козачини, далі рядив Сагайдачний, якого вибір Бородавки, очевидно, зовсім не позбавив впливів і влади серед

статочнійшій городовій козачини (я вказував уже, що в сїм епізоді вперше достерігаємо певного розділу між козачиною городовою, що загніздила ся на волости, і тим своєвільним елементом, що гуртував ся на Низу). Офіційно Сагайдачний числив ся полковником запорозького війська, під регіментом гетьмана Бородавки ⁵⁾; неофіційно — був повним хозяїном на волости, незалежно від Бородавки. І тим часом як своєвільна козачина Бородавки забрала ся до приготовань для морського походу всуперіч категоричній забороні останньої комісії і вганяла тим в циганській піт польських політиків, — Сагайдачний з своєю статочнійшою старшиною спокійно займав ся здійсненнем пляну, що виник в київських кругах мабуть ще з 1619 р., коли не ранійше, і тепер знаходив дуже догідні обставини в політичній констеляції, коли польські політики супроти турецької і козацької своєволі мусіли кидати

умильні погляди в сторону статочнійшої волостної козачини і її скиненого гетьмана.

Ще перед кампанією 1618 року проїхав через Орду і українське пограниччя до Москви єрусалимський патріарх Теофан, закликаний туди для участі в посвященню царевого батька митр. Филарета на патріарха московського. Під час кампанії 1618 р. він жив в Тулі, в сусідстві воєнних операцій, брав участь в московсько-польських переговорах і по всякій правдоподібності мав нагоду познайомити ся і з Сагайдачним і з иньшою важнішою старшиною. Перед тим він ще довго був затриманий в Криму (цілий рік, по словам Борецького), так що на Україні гень заздальгидь були приготовані до його приїзду ⁶⁾. Літом 1619 р. він своє діло в Москві зробив, Филарета посвятив, і на Україні сподівали ся Теофана назад. І сим переїздом його рішено було покористувати ся для відновлення православної

єрархії ⁷⁾.

Обставини українського життя зробили сю справу незмірно пекучою вже від кільканадцяти літ. По тім як майже цілий єпископат український і білоруський покинув православну церкву, з проголошенням унії, православні в першій запалі хотіли добити ся, аби сих владиків-відступників відсуджено від їх урядів і на єпископські місця посаджено кандидатів православних. Сей плян і запал розбив ся одначе о зелізню рішучість правительства Жигимонта III не попускати православним і вважати владиків-уніятів за правосильних голов „руської” чи „грецької віри” Польсько-литовської держави, котрих позиції їх прилученне до католицької церкви не уняло нічого. По десяти літах заходів в сїм напрямі православні переконали ся, що се справа страчена; в останнє на рокошових зїздах 1607 р. вони піднесли ще се домагання позбавлення

урядів владиків-уніатів, але при компромісі з правительством відступили від цього ⁸⁾. Від цього часу православні добивають ся тільки, щоб на будуще правительство роздавало православним ті бенефіції, що належали до православної церкви, і правительство ніби згодило ся на се, в соймових постановах 1607 р. Але замінивши докладнішу стилізацію цього постуляту, предложену православними, своєю формулою, менше ясною, правительство витолкувало по своєму сю постанову про обсаджування православних бенефіцій „людьми справжньої грецької віри” і систематично обсаджувало далі всі духовні посади, якими розпоряджало, кандидатами уніатськими. Всі протести православних в сій справі зіставали ся без результату. Зараз по ухвалі 1607 р, король віддав луцьке владичтво уніату Єловичу-Малинському, і всі протести волинської шляхти лишили ся без успіху ⁹⁾. Так само всі

представлення перемиської шляхти і навіть формальна війна, яку повела вона против накиненого їй королівського кандидата уніата Крупецького (1610) ¹⁰⁾, не зробили ніякого вражіння на правительственні крути.

Тим менше могли вразити їх паперові протестації, якими стріла православна суспільність (шляхетська) обсадженне королем митрополії по смерти Потія Веляміном-Рутским, вірним уніатом, римських вихованцем (московського емігрантського походження) ¹¹⁾. Се була тільки опозиція про око, і так вона мусіла бути оцінена правительством. На Володимирську катедру Потія король посадив Ілю Мороховського, Потієвого секретаря, і протест волинської шляхти, занесений на сойм 1616 р., і жаданне, щоб на сю катедру посаджено волинського шляхтича ¹²⁾, не мали ніякого значіння. А се грозило вже повним вигасненнем православної єрархії, бо ж від 1610

р. (від смерти Копистенського) саодиноким православним епископом на всї українські й білоруські землі зіставав ся львівський владика Тисаровський, та й він дістав ся на свою катедру тільки тому, що присяг держати ся унії і сеї присяги не дотримавав. І коли б не знайшло ся в будущині другого такого охочого, православні дуже легко могли б опинити ся зовсім без владиків.

А тим часом правительство, маючи на православних катедрах уніатів, міцно стояло на тім, що сї владика являють ся єдино законними і правосильними духовними властями для православних, повинні мати власть і послух у них і у всїх церковних інституціях своєї епархії. Сфальшувавши конституцію 1609 р. і віддавши всї спори між православними і уніатами під юрисдикцію духовного департаменту трибуналу, де перевагу мали католицькі духовні, правительство поставило православних

в становище просто безвихідне. Всі процеси ведені з уніатськими владиками, з їх претенсіями на православні церкви, монастирі, брацтва, маєтності і т. ин., на владу і юрисдикцію над православними, незмінно програвалися. Всі протести православних, їх заходи на всіх соймах другого десятиліття XVII в., зіставалися без скільки небуть помітного успіху.

Опозиційний рух серед загальної шляхти ослаб, і домагання і протести православних депутатів не знаходили енергійної підтримки навіть в посольській палаті. Проект закону в інтересах православних, прийнятий нею на соймі 1613 р., не був прийнятий правительством ¹³). На соймі 1615 р. домагання православних були підтримані тільки опозиційною групою послів, яка й розірвала сойм, не можучи добити себе задоволення православних і дисидентів ¹⁴). Безрезультатно пройшов і новий сойм (1616) ¹⁵).

В 1618 р. правительство, потребуєчи козачину для московської війни, дало обіцянку в виді соймової конституції „про грецьку релігію”, де читаємо, що як з огляду на навал ріжних справ не прийшло на нинішнім соймі „до повного заспокоєння грецької релігії”, то відкладаєть ся воно до близшого сойму, а тим часом людям грецької релігії забезпечуєть ся спокій, свободне богослуженне, і виключаєть ся всяке примушуванне судове чи инакше в релігійній справі ¹⁶⁾. Але ся „досить м’ягка” конституція, як її називали православні, зараз була опротестована клерикально-настроєними сенаторами й послами, як неправосильна ¹⁷⁾, а обіцянка „повного заспокоєння” новим соймом (1619) зовсім не була сповнена, не вважаючи на наставання українських депутатів ¹⁸⁾ і всі „аклямації та голоси” у сій справі ¹⁹⁾. Релігійний спокій зовсім не додержував ся, коли в гру входили інтереси унії. Новий уніатський

арцибіскуп полоцький Йосафат Кунцевич саме забрав ся підбивати під свою власть православні церкви виленські, і королівський суд вповні став по його стороні, присудивши всі церкви й монастирі моги́лівські полоцькому арцибіскупові, а за ору́жне противле́нне моги́лівських міщан проголошено смертні засуди на їх провідників.

Десятилітні заходи православної шляхти на парляментарній арені таким чином не привели до нічого. Справа православної церкви зістала ся в тій же безвиходности, і навіть надії на можливий вихід з неї маліли й зникали в міру того, як рідшали ряди православних шляхтичів українських і білоруських. „Ваше духовенство вело свою справу тільки за помічю світських людей, але тих сильнійших помічників вам замітно убуває, а иньших не прибуває”, писав в 1617 р. уніатський полеміст арх. Кревза ²⁰), і православні мусіли болюче відчувати

справедливість сих слів.

Тому в київських кругах, коли тут довідали ся про переїзд Теофана, сама собою мусіла виникнути гадка — при помочи єрусалимського патріарха відновити православну єрархію, самовільно, на власну руку, користаючи з опіки й протекції козачини, що робила тут „яко на Україні” справу православних незайманною для правительственних і уніятських чинників. Переговори і наради ведені в сій справі, розумієть ся, пропали для нас, як пропало майже все з того неофіціального, інтимного життя сих кругів. Бачимо тільки, що духовенство київське рішило в переведенню сеї справи явно не виступати, з огляду на можливі репресії за се з боку правительства, а все взяла на себе козачина, по часті київське брацтво.

Здаєть ся мині дуже правдоподібним, що згадане козацьке посольство до Москви, вислане на новий рік 1620, мало метою не

тільки переговори з московським правительством, і навіть не стільки сї переговори, як порозуміннє з патріархом, що перебував тоді в Москві ще (московському правительству, до котрого ніби були вислані, козацькі послы не мали властиво нічого особливого передати — хиба зачепити, чи Москва не схоче давати козакам „жалованье”, аби ходили на Крим). В цитованій протестації м. Борецького можна бачити досить виразний натяк на те, що козацькі послы в Москві порозумівали ся з патріархом ²¹⁾, і я думаю, що порозуміннє з патріархом було тоді таки зроблене. Коли він, виїхавши з Москви в марті 1620 р., прибув на Україну, його стріло козацьке військо під проводом самого Сагайдачного, і під сею воєнною охороною привезено до Київа, де заквартирував він в брацькім домі сливе на цілий рік. „Провождяху же єго множество воинъ козаковъ, гетманъ

Сагайдачный Петръ (мужъ зѣло воинственъ
бѣше и страшень бѣ врагомъ всѣмъ) и
поставиша святѣйшаго отца патриарху во
братствѣ, средѣ града киевского, и обточиша
его стражбою аки пчелы матицу свою, тако
святѣйшого отца и пастыря овцы словесныи
отъ волковъ противныхъ стрежаху”, як пише
сучасний український літописець ²²).

Охорона була дійсно потрібна, бо в польських
кругах дивили ся на патріарха дуже невірною,
підозріваючи в його подорожі до Москви
політичну місію против Польщі: що турецьке
правительство вислало його підіймати на
Польщу Москву, й тому він їхав такою
„незвичайною дорогою”, через Орду. Тепер,
довідавши ся про його приїзд до Київа, бояли
ся, що він має з Москви порученнє вести
інтригу теж і між козаками ²³). Жолкевский,
прочувши, що патріарх має вертати ся з Москви
на Львів, збирав ся без пардону арештувати

його. В Київі се було зробити тяжше, і довідавши ся про приїзд патріарха до Київа, Жолкевский, вислав туди свого агента Пачановского, поручивши йому заохотити патріарха вертати ся для безпеки через Поділе, на Камінець. Про око дано сьому такий вигляд, мов би сей агент вислав ся для почести і вигоди патріарха: Жолкевскнй пересилав з ним листи до київського магістрату і до „обивателїв” українських, писані наслідком звідомлень патріарших, і поручав в них мати патріарха в „пристойнім пошанованню, як великого чоловіка і поважного гостя” взагалї, а особливо з огляду на напружені відносини з Туреччиною, і просив чинити йому свободний і догідний переїзд до Хотина на Камінець ²⁴). В дійсности, очевидно, патріарха чекала там доля нещасливого екзарха Никифора, як би він здав ся на сї намовлення ²⁵). Та він се знав, і знали се в його окруженню; сучасник, згадавши про

виїзд його з Київа до Терехтемирова, каже, що патріарх бояв ся „абы од Ляховъ не был посланный в заточение” ²⁶). І тому він на намови Пачановского не піддав ся, міцно тримав ся Київа, а тут його не можна було чіпати з огляду на козаків — „аби з того не виросло ще більших бунтів і розрухів між козаками”. З рештою про властиву ціль патріаршого приїзду в польських кругах не мали, очевидно, ніякого поняття: польські політики XVII в. були такими ж ігнорантами українського життя, як і їх наступники з XIX.

Патріарх тим часом обїздив церкви й монастирі Київа й його околиці; був в Межигорі, Білій-Церкві, Терехтемирові — всюди де чув себе безпечним під опікою козацькою; навідував дома православних обивателів, „приймаючи челобѣтїюлюбїє и достойную честь” і підтримуючи своєю присутністю, похвалами і благословеннями дух православних ²⁷). З різних

сторін України й Білоруси прибували до нього депутації православних, просячи потверджень і благословень для брацтв, монастирів церков, і одержуючи від нього грамоти і ставропігіальні права. Теофан узяв від царгородського патріарха повновласть на всякі церковні функції в його київській дієцезії; крім того при нім був і екзарх царгородської церкви Арсеній, що стверджував деякі грамоти й своїм підписом. Так напр. дістали від них грамоти з благословенням і затвердженням (або потвердженням) в правах ставропігій брацтво київське, луцьке, случьке, львівське й ин. ²⁸). З огляду на непевні чутки, які ходили про нього, патріарх вислав своїх післанців до короля, запевняючи його в своїй лояльності і просячи свободної дороги через землі Корони, і король відповів листом, де висловляв своє довіре до патріарха і запевняв йому свободний переїзд — через Камінець ²⁹).

Тим часом ішли переговори і приготованая до посвященія владиків. Як каже літописець, стало ся се „со совѣтомъ многихъ и благочестивыхъ пановъ шляхецкого рода и всѣхъ посполитыхъ христіанъ, а наипаче же гетмана войска запорожского Петра Сагайдачного, и множества отъ всѣхъ краинъ: Волынскихъ, Подольскихъ, Подгорскихъ, Покутскихъ, Подляскихъ, князства Литовского и Украинскихъ благочестивыхъ, такъ духовныхъ яко свѣцкихъ; много бо бяху тогда дивныхъ и неисповѣданныхъ гаданій и совѣтовъ, не токмо в духовныхъ, но и в свѣтскихъ”³⁰). Отже був то певного рода національний український конгрес, де рішучу ролю грав новий національно-політичний фактор — козачина. Смотрицький вказує близше час сього зїзду — свято Успенія, храм печерської церкви³¹). Сей конгрес виступив перед патріархом з формальним прошеннем поставити їм нову

єрархію. Теофан відрікав ся довго, бо бояв ся біди „від короля і Ляхів”, і тільки обіцянки козачини, що оборонять його від всякої біди, осмілили патріарха: „Святѣйшаго патріарху взяша на рамена и опеку свою благочестивое войско и гетманъ глаголемый Петръ Сагайдачный”, і патріарх рішив ся ³²). Подібно оповідає се в своїй протестації м. Йов: „Були справді такі, що відраджували патріарху з огляду на ті небезпеки, які тепер справді нам загрожують; але люде рицарські, духом горячі, сказали найсвятійшому: „не був би ти патріархом, не був би добрим пастирем, не будеш намісником Христовим і апостольським, коли б не посвятив і не zostавив народови руському митрополита й єпископів, заставши нас тут серед нагінок без пастирів” ³³).

Перед в сім вела, очевидно, козачина, а її підтримувала і заявляла свою солідарність шляхта. Київські посли на осіннім соймі 1620 р.,

жадаючи гарантій для православної релігії, мотивували се тим, що „козаки й багато значних людей взяли її („грецьку релігію”) в оборону й присягли ся між собою від неї не відступати, так що легко може дійти до розрухів і повстання, коли вони тих гарантій не одержать”³⁴). Головне значіннє в сій справі як у православних так і уніатських кругах признавали козачині, а серед неї дають центральну роль Сагайдачному: Сакович в своїм панегірику так описує се:

Тымъ часомъ патріарха вчасне къ намъ завиталь
З землѢ Святой мѣста Іерусалима,
Отколь вышла на вѣвесь свѣтъ правдивая вѣра.
Которого тотъ гетманъ зъ войскомъ наведивши
Въ КієвѢ и поклонъ му достойный отдавши
Съ православными, почаль раду въ томъ чинити
Жебы могли пастырей православныхъ мѣти
Въ церкви своєй, на мѣстцахъ владыковъ
унѣтовъ,

Которыхъ маеть народъ нашъ за єзуитовъ,
Кдыжъ унѣяты зъ ними єдиномудрствуютъ,
Всѣхъ побити подъ владзу папы усилиють.
Обравши теды згодне всѣ зъ людей духовныхъ
Честныхъ мужей и въ писмѣ бѣглыхъ, особъ
годныхъ,
Патріарсѣ святому ихъ презентовали,
О посвяченя ихъ на владыцтва жадали.
А кгда святѣйшій отецъ зъ ексархомъ обачилъ
Слушность въ жаданю, особъ тыхъ посвятити
рачилъ:
Іова Борецкого на митрополію
И владыкъ на кожного ихъ епископію.
Гарантії дані козачиною і православною
шляхтою рішили справу. З дня 13/VIII маємо
окружну грамоту патріарха до православних
Польщі й Литви, де він між иньшим, хоч і
досить глухо, поручає їм визначити кандидатів
на посвященнє — „вибрати собі єпископа,
апостоломъ и правилъ узаконенного, повелѣній

и заперещеній міра не бояще ся”³⁵). З огляду на тайність, в якій вела ся вся отся справа, грамота ся мала чисто формальне значінне; головну вагу мали наради зібраних у Київі делегатів з ріжних країв, або тайні пересилки з православними громадами владичих столиць. Вважали потрібним позбути ся королівського комісара, що сидів у Київі для нагляду за патріархом, ніби то щоб провести його до границі. Патріарх заявив, що вже буде їхати, й вибрав ся в дорогу. Їхати через Поділе він не схотів і Пачановский провів його тільки до Білої Церкви, а там передав на руки полковника козацького Богдана Кизима, що мав відвезти патріарха до границі, сам же Пачановский поїхав до короля. Тоді патріарх вернув ся до Київа, мотивуючи се небезпечністю дальшої дороги, і тут не маючи над собою королівського ока, приступив до посвящення владиків³⁶).

Першим посвячено звісного нам ігумена

київського брацького монастиря Ісайю Копинського на єпископа перемишльського. Кілька день пізнійше свячено Йова Борецького на митрополита. Потім Мелетія Смотрицького на архієпископа полоцького ³⁷). Робило ся се в великій тайні, в брацькій церкві, по ночі, при чім вікна церкви були забиті дошками і завішані, щоб світло в церкві не притягло чиеїсь уваги. Співав потиху тільки співець патріарха ³⁸). Крім патріарха, як два иньші владики, брали участь в церемонії звісний нам митр. Неофит, що здавна пробував в Київі, і єпископ Авраамій, що приїхав з Теофаном. Пізнійше, виїхавши з Київа з кінцем року під охороною козацького полку і самого Сагайдачного, в супроводі духовенства, шляхти й иньшого народу, патріарх в ріжних місцях своєї подорожи посвятив іще трох владиків. В Терехтемирові висвятив він тутешнього ігумена Єзекіїля Курцевича на єпископа володимирського (на сю

катедру був призначений виленський ігумен Леонтий Карпович, але він захорував і вмер під той час). Потім в Білій-Церкві посвячено ігумена чернчицького монастиря Ісаакія Борисковича на єпископа луцького. Нарешті заїхавши до маєтности кн. Стеф. Четвертинського м. Животова, в Браславщині, в перших днях лютого с. с., патріарх посвятив тут іще ігумена мілецького Паісія Іполитовича на єпископа холмського ³⁹). Чи робили ся сі посвящення в дорозі для ліпшої непознаки, тому що справа посвящень стала вже голосна, чи кандидати, не поспівши на час, догонили патріарха вже в дорозі, трудно сказати.

Кінець кінцем висвячено було разом митрополита і п'ятьох єпископів, а шостого наставлено приїзжого єпископа Авраамія владикою пинським. Таким чином православний єпископат був в цілості відновлений. Але тим часом виникало питання

далеко складнійше — як добити ся признання і легалізації від правительства сій єрархії, поставленій самовільно, з порушенням віками усвяченого королівського „права подавання” православних бенефіцій. Скрутне положення польського правительства подавало на се надії, і навіть можливо, що подані були з правительственних кругів деякі приводи до сих надій. Але від того до формальної легалізації було ще далеко.

Примітки

¹⁾ Z kilkiem tysięcy wojska przebranego chodził pod Perekop, i dobrze mu tam było szczście posłużyło, dostał kilkunastu więźniów Tatar, зі співчуттям згадує Жолкевський, котрому Сагайдачний певно також після татарських язиків з цього походу (Listy ч. III).

2) Listy ч. III.

3) Жерела VIII ч. 138.

4) Инакше, зовсім фантастичне освітлення сьому переворотови дала Історія Русів, представивши Бородавку креатурою польського правительства, противставленого Сагайдачному: „Поляки въ опроверженіе гетмана Сагайдачного, а болѣе чтобы всѣхъ вражду и междоусобіе въ войскахъ Малороссійскихъ”, заіменували гетьманом з початку Кушку, а потім Бородавку, але Сагайдачний захопив його й розстріляв. Сей фантастичний погляд знайшов відгомін не тільки в старшій польській історіографії (L. Powidaż Kozacy Zaporozcy na Ukrainie, 1862, с. 45), але і в нашій: в супереч джерелам був він прийнятий навіть пок. Антоновичом і фігурує в його Бесідах про козацькі часи (с. 44) — пор. біографію Сагайдачного в Историч. дѣятелях Югозап. Россіи с. 7. Зміна гетьманства таким

чином виступає тут в невірнім світлі.

5) В протестації Борецького, писаній в лютім 1621 р, перед упадком Бородавки (скиненого в серпні 1621 р.), читаємо (с. 142): W tym czasie sławny y zasno rycerski mąż pan Piotr Konaszewicz Sahaydaczny, przedtym hetman, a na ten czas pułkownik, któremu to y inszim pułkownikom od hetmana sławnego pana Iakuba Nerodycza Borodawki y od wszego woyska zaporozkiego było zlecono, upatrzwszy czas bezpieczny od Tatar y od rozboynikow, z Terechtemirowa s. oysa patriarche... odprowadził do Soroki. Але царська грамота 21/IV. 1620 писана на ім'я „гетьмана Петра Конашевича” (як вище), хоч мусіли в Москві знати тоді про проголошенне Бородавки. Мабуть гетьманство Бородавки не було признано скрізь і відразу.

6) Протестація Борецького с. 142-3, пор. Obrona verificaciey — Архивъ I. VII с. 380.

7) В традиції старшій і в новійшій історіографії

головна заслуга відновлення єрархії зпоміж козачини признавали ся Сагайдачному. Але проф. Жукович останніми часами зробив пробу видвигнути на перше місце Бородавку — може під впливом новознайденої протестації м. Йова, писаної за часів Бородавки, де він фігурує як зверхник козачини. По гадці проф. Жуковича, висловленій, що правда, досить здержливо — Сагайдачний з своєю льяальною політикою не відважав ся на такий сміливий крок: „Для этого дѣла рѣзкій и дерзкій, дѣйствовавшій безъ оглядки, козацкій вождь годился больше, чѣмъ вождь осторожный и корректный”. Отже виходило б, що Бородавка був *spiritus movens* усього. Але ні в яких джерелах, від польських мемуаристів до нелицепріятного Густинського літописця включно, Бородавці не надаєть ся ніякої активної ролі в сій справі. В усіх моментах звязаних з відновленням єрархії — від стрічи патріарха до посольства до короля перед

Хотинською війною виступає все тільки Сагайдачний. І думаю, що Бородавці, провіднику буйної голоти, вибраному під прапором своєвільства, походів „хоч до пекла”, нема по що й накидати роль якогось спеціального протектора церковної справи, коли мала вона свого опікуна, звісного і джерелами засвідченого, в особі Сагайдачного.

8) Докладнійше про се все в т. VI гл. VI, с. 575 й ин.

9) Т. VI с. 581.

10) Ibid. с. 244 і 589-90.

11) В Synopsis читаємо: gdy się ogłosił metrop. х. Rutki у u Wilnie na metropolią naiezdzał, bardzo wiele protestatij przeciwko niesłusznemu naiazdowi iego m. tak w Koronie iako у w Litwie do xiąg ziemskich i grodzkich w roznych wojewodstwach у powiatach pozanoszywano. — Архивъ Ю. 3. Р. I. VII с. 569.

12) Архивъ Ю. 3. Р. II. I с. 104.

¹³⁾ Див. т. VI с. 585.

¹⁴⁾ Протестація опозиціонистів, з українських послів підписана Лаврентиєм Древинським (депутатом волинським) і Михайлом Кропивницьким (депутатом brasлавським) — Ркп. Публ. бібл. Пол. № 33, с. 89. Пишуть вони тут: *persuadowalismy, ze pokoy domowy wewnętrzny, który acz zawsze, ale osobliwie podczas postronnych niebezpieczestw potrzeba aby był obwarowany, ale persuasie w tym nasze nie szły w posłuch, a zatym wszystkie o contentowaniu ludzi religiey greckiey y inszych rozroznionych w wierze, a po wielkiey części a poczesci (sic) privatim odprawowane starania y tractaty, gdyż publice koła naszego tym trudnić się nie zdało — żadnego zgoła skutku nie wzięli.*

¹⁵⁾ Домагання православних, йому предложені, ілюструє волинська інструкція в архіві Ю. З. Р. П. I с. 104.

¹⁶⁾ Volum. legum III с. 158.

¹⁷⁾ Протестація уніатських владик, senatorів і послів (між ними біскуп краківський і камінецький, воєвода сєрадзький і дорпатський, канцлер Сопіга й ин.), внесена в варшавськїм гродї, в Синодальнїм архивї (не описанї акти западнорус. митроп. № 120). Вони заявляють, що на сю конституцію не було їх згоди, у iego krol. mosc widząc niezgodę na te constitutią у owszem contradictią nie tylko nass senatorow, ale у wiele panow posłow coronnych у wiel. xiestwa Litewskiego, wymazac ia roskazac racził, у miała byc wimazana у opuscona, а потым в kilka dni wzielismy wiadomość, ze в xięgi grodzkie warszawskie tas constitutia o religiey greckiey znowu miedzy innemi wpisana iest.

¹⁸⁾ Пор. інструкцію київської шляхти (Архивъ Ю. З. Р. II. I с. 117).

¹⁹⁾ Synopsis під р. 1619 — тут згадано про протестацію занесену православними депутатами до книг брянського гроду.

²⁰⁾ Рус. ист. библи. IV с. 290.

²¹⁾ jednego czasu iednego roku w Moskwie y patriarcha y kozacy byli, także y w Kiiowie y w Terechtemirowie rok bez kilka niedziel mieszkał, a żadne praktyki y szpiegowanie nie pokazały się (с. 143). Се поставленне в одну лінію Москви, Київа і Терехтемирова, думаю, виходить з того, що в Москві патріарх мусів з козаками бачити ся.

²²⁾ Літопись Густынскаго монастыря с. 11-2.

²³⁾ Лист Жолкевского, київського воєводи — Listy ч. III.

²⁴⁾ Листи, з дня 5 мая н. с., подані були в Verificati-i niewinnosci — Архивъ Ю. З. Р. I. VII с. 289-90, теж Pisma S. Żółkiewskiego с. 369-370, пор. Протестацію с. 140.

²⁵⁾ В згаданім листі Замойского Жолкевский висловляє побоювання, щоб патріарх з Київа не поїхав до Терехтемирова, бо там з огляду на козаків його не можна б було арештувати.

- ²⁶⁾ Записка очевидця, з 1621 р., при кінці літописної збірки, переписаної в Животові — Пол. собрание лѣтописей т. II, вид. 2, передм. с. XIII.
- ²⁷⁾ Грамота його з дня 26/V в Памят. кiev. ком. II ч. 4.
- ²⁸⁾ Пам. кiev. ком. I ч. 4, II ч. 4, й ин.
- ²⁹⁾ Листи в Verificatia niewinności Архивъ I. VII с. 292-3, Протестація 1. с.
- ³⁰⁾ Лѣтопись Густин. мон. с. 13.
- ³¹⁾ Архивъ Ю. З. Р. I. VII с. 296, пор. 287.
- ³²⁾ Літопись Густинського мон. с. 13.
- ³³⁾ С. 146.
- ³⁴⁾ Витяг у Жуковича III с. 71.
- ³⁵⁾ П. Могила I дод. 37.
- ³⁶⁾ Так толкую я сей епізод, що став звiсним доперва недавно, з протестації м. Йова — с. 141. Жукович, ігноруючи окружну грамоту з 13/VIII і звiстки Смотрицького про успенський зїзд, думав з початку, що справді тільки аж

цецорська катастрофа рішила справу посвящення владиків; патріарх вернув ся з дороги і тільки під вражіннем катастрофи відважив ся він і православні на сей сміливий крок. (Христ. Чтеніє 1905, VI с. 773 — вип. III с. 43). Потім він сам завважив заяву Смотрицького (в другім виданню *Verificati-i*, л. 28 об.), що посвященне стало ся перед цецорською катастрофою, і на тій підставі поставив сумнів над традиційними датами посвящень у Густинського літописця (Хр. Чтеніє 1905, XI с. 580 — вип. III с. 47-8). Слова протестації, що Пачановский лишив митрополита в Білій Церкві, *posłyszawszy o nieszczęsnym obrocie woyny w Wołoszech*, не противлять ся моєму трактуванню, бо нещасливий оборот війни зазначив ся на три тижні перед останньою катастрофою, і дійсно перші священства могли відбутися по повороті патріарха перед цецорською катастрофою.

37) Густинський літописець каже, що Копинського посвящено 6/X, а Борецького „в недѣлю по немъ” 9/X с. ст. і вісім тижнів потім Смотрицького (с. 14); ці дати приймають ся звичайно. Але Смотрицький, як ми бачили, рішучо каже, що їх священо перед молдавською катастрофою, яка закінчила ся 7/X н. ст., а Борецький в протестації пише, що патріарх по посвященні їх пробув ще на Україні майже пів року, Приходить ся думати, що священня стали ся ранійше, але мабуть тут вагання можливе не велике.

38) Літоп. Густин. мон. 14; Epanorthosis Саковича с. 33 (виймок И. Могили I с. 259), Літос с. 101 (Архивъ Ю. З. Р. I. X).

39) Лѣтопись Густин. мон. с. 15-17. Грамота Борисковичу з датою 30.I в моск. архиві справ заграничних (у Макарія XI с. 263). Нововидана животовська запись (Пол. собр. лѣтоп. II ² с. XIII) подає близшу дату побуту патріарха в

Животові, 3-5/П. с. с.

ПЕРЕГОВОРИ З ПРАВИТЕЛЬСТВОМ 1620-1 РР.: РОЗРИВ ПОЛЬЩІ З ТУРЕЧЧИНОЮ, КОЗАКИ ПІД ЦАРГОРОДОМ, ПОХІД ІСКАНДЕР-БАШІ НА МОЛДАВУ, НЕЗРУЧНІСТЬ ЖОЛКЄВСКОГО В ВІДНОСИНАХ ДО КОЗАКІВ, БЕЗРАДНІСТЬ І ПАСИВНІСТЬ ПОЛЬСЬКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА СУПРОТИ КОЗАЦЬКИХ ВІДНОСИН, ЦЕЦОРСЬКА КАТАСТРОФА, ПАНІКА В ПОЛЬЩІ, ПОЛЬСЬКІ ЗАХОДИ КОЛО КОЗАКІВ, ПЕРЕГОВОРИ З ПАТР. ТЕОФАНОМ, СОЙМОВІ ДЕБАТИ, ПРОМОВА ДРЕВИНСЬКОГО, ПОСТУЛЯТИ ПРАВОСЛАВНИХ, ПОСТАНОВИ СОЙМУ 1620 Р.

Польські правительственні круги прожили весь

1620 р. в великій трівозі, яка все степенувала ся (зростала) протягом року. Над сподіванне, згода уложена з Турками попереднього року показала ся не тільки не трівкою, а власне стала прелюдією до страшних плянів на повне завойованне Польщі, прийнятих в султанських кругах. Близшим приводом розриву мав послужити факт, що в війні семигородського воєводи Бетлен-Габора, члена протестантської ліги, з головою католицької партії, цісарем Фердинандом, польське правительство підтримувало свого союзника Фердинанда, і польські своєвільні банди т. зв. Лісовчиків напали в осени (1619) на Угорщину й погромили військо Габора. Бетлен-Габор був турецький васаль і протегованець, і ся польська півофіціальна участь в його погромі записана була на рахунок Польщі на турецьким дворі. До того Іскандер-баша додавав поголосок про пляни козаків до грандіозного морського походу

на турецькі землі. Під впливом сього вже під весну 1620 р. в турецьких кругах була рішена й проголошена війна з Польщею. Султан рішив сам особисто на зиму рушити в похід, щоб з весною ударити на Польщу для завойовання, а поки що — вислати Іскандер-башу на Молдаву, щоб скинути воєводу Граціана, що скомпромітував себе як союзник Польщі. Всі представлення польського посла в Царгороді нічого не помогали, його трактовано з найбільшою зневагою. Одинока річ, що могла б по гадці візира відвернути війну — се коли б польське правительство зруйнувало пограничні українські міста і до чотирох місяців винищило козаків. З рештою турецьке правительство, не покладаючи ся на запевнення Поляків, само рішило забезпечити себе від козацьких нападів і вислало ще в марті башу на дніпровське устє, щоб там побудував замки на козаків ¹⁾). Коли ж неважаючи на всі заходи в липні своєвільні

козаки дійсно рушили на море, справа була безповоротно рішена: посол польський поспішив утікти з Царгороду ²⁾). Козаки пройшли в околиці Царгороду і грабували їх з нечуваною відвагою, а страх перед ними був так великий, що приходилося киями згоняти турецьких матросів, щоб ішли на тих кілька галер; які постягано, щоб вислати на козаків ³⁾). Розуміється, флота в таких обставинах нічого не годна була зробити козакам, і ті, спустошивши околиці Царгороду, пішли в інші сторони. Здобули й спалили до останку Варну, де було не менше 15 тис. людности. Бушували де хотіли по всьому морю, як доносив французький посол ⁴⁾

Війна була рішена. Іскандер-баша рушив з літом на Молдаву з великими силами; разом з тим з Криму пішла Орда, а Бетлен-габор вислав своє військо. Воєвода Граціан благав помочи у Польщі. Жолкевський розпоряджав дуже не

великим військом, щось коло 5 тис. усього; від козаків не міг сподівати ся значнійшої помочи, але рішив ся залишити сим разом оборонну тактику, якої розважно тримав ся в попередніх кампаніях, а перенести війну на Молдаву. Був тут рахунок — що на молдавськiм ґрунті Поляки матимуть при собі військо Граціана, а давши Туркам його знищити, мусять на самі свої плечі їх прийняти. Але ще більше було тут політики нервів: старий гетьман, наслухавши ся дорікань і підозрінь за свою пасивність в попередніх кампаніях, сим разом хотів заткнути рота своїм критикам, і рішив ся рискнути. В своїм листі до короля, виступаючи в похід, він висловив ще раз глибоке своє переконання, що боротьба з турецько-татарським світом можлива тільки зачіпна, офензивна: пригадував такі пляни кор. Стефана і вказував, що тепер, маючи велику козацьку силу, сї пляни сповнити далеко лекше, ніж за кор. Стефана, коли козаків „не

було і сотної частини”⁵⁾.

Та в сій козацькій справі шеф польських воєнних сил і з тим — номінальний зверхник козацтва ніколи не вмів відповідно знайти ся. Кривава різня солоницька, повна безоглядного звірства і підступу, лягла між ним і козачиною непрохідною прірвою на всі пізнійші часи. Козаки не вірили Жолкевському, як се він сам признавав⁶⁾; для нього вони зіставляли ся „роззвіреним хлопством”, „наволочю”⁷⁾, розбійниками (łotrostwo — улюблений його вираз про козаків). Він уважав самотнім розв’язанням козацької справи нищити їх, рубати, топити в потоках крові, як писав воєводі Граціану⁸⁾. А тим часом сам знав найліпше, наскільки труднішою стала всяка оружна розправа з козачиною. В усяких воєнно-політичних рахунках незмінно приходило ся йому рахувати на участь і поміч козаків; як державному політикови, належало йому

супроти того думати про заведенне певного *modus vivendi* з козачиною. Але його козацька політика зіставала ся політикою нервів шляхтича, який через шкіру чув, „що те хлопство з природи своєї народу шляхетському неприязне”, як він писав київській шляхті. В відносинах до козачини знав він тільки одно — не попускати, нічого не дозволяти, доки можна було страхом оружя стримувати їх. І жертвою сеї короткозорої політики, яка кінець кінцем розвалила річпосполиту, судило ся йому самому упасти тепер насамперед.

Жолкевському знаний був розділ, який став ся серед козачини, і заміри своєвільників. Політичний розум наказував зблизити ся до партії Сагайдачного, „котра тримаєть ся торішніх постанов, уставлених комісарами його кор. мил.”, підтримати її против своєвільників всіми силами і прихилити до себе всякими можливими уступками. Безперечно,

Сагайдачний ще стільки значив на Україні, що міг з свого боку дати дуже поважні контінгенти на турецьку війну. Але Жолкевський стояв безрадно перед сим козацьким розділом, перед козацьким своєвільством і не робив ніяких серйозних старань, щоб притягнути козачину до себе. „Що до козаків не знаю, як там у них випадуть справи: коли візьме гору та сторона, що держить ся торішніх постанов, уложеної комісарами вашої кор. милости, — то треба буде мати готове, що їм обіцяно дати”, писав він в листі до короля з 30/VI. Правда, розвиваючи тамже плян християнської ліги против Турків і зачіпної війни з ними, він завважав, що коли б річпосполита прийняла сей плян, то треба залишити гадку про карі за давнійші морські походи й заохотити козаків, давши їм „чого вони бажають, аби Туркам починили як найбільші шкоди і злости”⁹). Але се був плян далекий від здійснення: прийнятим

бачити його не сподівався, певно, і сам Жолкевский. А тим часом він полишав козацьким відносинам укладати ся самим, як їм Бог дасть, може не без тої задушевної гадки, яку висловляли щиро иньші шляхетські політики 20 літ тому — „ліпше, що вони сами з собою будуть жерти ся”.

В липні, коли приходив речинець виплати козацької платні, Жолкевский з підскарбієм коронним вислав до козаків своїх агентів з запитанням, чи будуть вони тримати ся постанов комісії, — в такім разі їм буде виплачена платня. Агенти сї були вислані, очевидно, на Запороже, до козаків своєвільних, і сам Жолкевский розумів, що ніякою платнею їх не здержиш від своєвільств і від походу на море, до котрого, як донесено Жолкевському, приладили вони вже двіста човнів ¹⁰⁾. Отже ся сторона була безнадійна. Але і до Сагайдачного зблизити ся Жолкевский не старав ся, хоч той з

свого боку робив перші кроки, видавши якісь універсали, де остерігав перед турецько-татарським походом. Що більше, саме в тім часі Жолкевський думав над тим, як йому зловити в свої руки патріарха, вивабивши з козацької території, „щоб не вийшло більших розрухів серед козаків”. В результаті і партия Сагайдачного зістала ся на боці, і коли навіть уважати „козаків наємних”, що значать ся між військом Жолкевского ¹¹⁾, за козацький полк висланий Жолкевському в поміч Сагайдачним, відповідно до його лояльної політики, то сей малий полк (1600) виглядав би скорше на іронію, ніж на реальну підмогу.

Накидати ся польському правительству Сагайдачному не було інтересу: в данім моменті треба було, щоб польське правительство його просило, щоб він міг диктувати йому бажання козацькі (спеціально в справі церковній). І тоді як Жолкевський рушав на Молдаву, в пащу

турецького льва, Сагайдачний з своєю партією займав ся саме справою священня владиків, певний, що незадовго річпосполита таки звернеть ся до нього за помічю, і тоді буде час їй дещо подиктувати.

Жолкевский в перших днях вересня н. с. перейшов Дністер і пішов з своїм військом в глибину Волощини, під Яси, щоб получить його з військом господаря. Але поява такого малого війська викликала тільки паніку серед Волохів, що зараня вважали справу програною і почали кидати господаря та приставати до Турків. Граціані, побачивши се, хотів з душею тікати до Польщі, але Жолкевский затримав його. Коли з сподіваного молдавського війська до нього прилучила ся мала горстка дворян Граціані, було справді ясно, що справу програно: перехід за Дністер був фатальною помилкою, і Жолкевському треба було вертати чим дуж назад. Але амбіція старого вояка була лихим

дорадником; Жолкевський не хотів вертати ся, отаборив ся під Ясами, на полях цецорських і став чекати Турків.

В другій половині вересня (н. ст.) надтягнув Іскандер-баша з Ордою кримською і з Ногайськими Татарами мурзи Кантеміра; Жолкевський рахував того війська на 60 тис., а иньші ще більше. Дві битви, зведені з ним, випали для польського війська не дуже щасливо, і вночі по другій битві в таборі пішла паніка. Граціані кинув ся тікати; багато польських вояків також. По сім Жолкевський не вважав можливим довше тримати ся й розпочав похід назад, оборонною рукою. Йому удало ся таким чином зблизити ся до Дністра, але в ночі перед останнім переходом, в двох милях від Могилева, повторила ся така втічка. Сим разом гетьмани нічого вже не могли порадити, і турецько-татарське військо, ударивши на Поляків, без труда розпорошило їх (дня 7

жовтня н. с.). Жолкевський наложив головою, польний гетьман Конєцпольський і цілий ряд інших визначних панів попали в неволю. Мало що понад тисячу люда вийшло ціло. Польська корона зістала ся без війська і вождів, і великим щастєм було для неї, що тільки Татари розпустили свої загони по Поділю, Волини, Галичині. Турецьке військо не перейшло Дністра — хоч могло б брати тоді руками, що хотіло.

Але се ще не був кінець. Адже похід Іскандербаші був тільки рекогносціровкою, і головний похід, під проводом самого султана, мав доперва розпочатись. Соймови, скликаному ще перед катастрофою на початок падолиста н. с., правительство поручало нічим иньшим не займатися як тільки нарадами над способами оборони. Посольська палата, правда, раз у раз звертала ся до питання, які властиво причини викликали війну, і хто завинив в них; але се

питання було дуже неприємне правительству, яке своєю австрофільською політикою справді багато в сим завинило, і воно рекомендувало думати ліпше над способами оборони на будуще. Посольська палата ухвалила восьмерний податок, річ не бувалу; але те що можна було зробити з сими кредитами, було не бознащо — можна було найняти коло тридцяти п'яти тисяч війська на оден рік. Рішено звернути ся до „християнських володарів” Європи, заохочуючи їх до участі в боротьбі з Турком. Але ознайомлений хоч трохи з європейською політикою міг вперед вгадати, що з тих посольств і пропозицій нічого не буде; найблизший союзник, християнський цісар займав ся християннїшою боротьбою з протестантами і нїзащо не хотїв розривати перемиря з цісарем поганським. Гадки всіх самі собою звертали ся отже до „природженого” ворога бусурманського світа — козачини.

Катастрофу молдавську вважали наслідком помітування козацькою помічю. Сучасний львівський літописець записує поговірку, що ходила тоді: „канцлѣра Жолковського у Волосѣхъ забито и Корецького взято, бо безъ козаковъ войну почаль, мовиль такъ: не хочу я зъ Грицями воєвати, нехай идуть до ролѣ або свинѣ пасти” ¹²⁾). Подібне говорило ся, певно, не тільки в самих українських кругах. Не бракувало і між Поляками політиків, які готові були навіть во главу угла покласти приєднання козачини для оборони Польщі. Маємо досить популярний меморіал про способи оборони річипосполитої від поган з тих часів ¹³⁾, де великий натиск кладеть ся на потребу козацької помочи, як з огляду на число козаків так і на „імя їх у поган дуже славне і поважане”. Щоб приєднати їх, автор вважає головною річю „успокоєнне релігії”, а за посередництвом радить удати ся до патріарха (Теофана), —

пробувати навіть підкупити його; на опорожнену тоді луцьку катедру дати православним владику, якого собі бажають; побільшити платню козакам; „старшого і порядків їх не рухати”; роздати держави й староства впливовішим козацьким старшинам, „але зробити то зручно”; для переговорів з військом козацьким вислати „не коморника ані дворянина, але сенатора, на котрого могли б ви покласти ся”.

Без сумніву, подібні гадки сильно циркулювали на соймі. Проект організації оборони, внесений в початках сойму ¹⁴⁾ і підтримуваний дуже сильно посольською палатою, головний натиск клав на той пункт, щоб в службу державі взяти 20 тисяч козаків, з платою в 100 тис. золотих на рік. Було се дешево й сердито, бо регулярного війська за ті 100 тис. золотих не удержалося б і тисячі душ. Сенат пояснив посольській палаті, що король іще перед соймом вислав свого

агента до козаків, „щоб з ними про все умовити ся”, але тепер думає вислати ще скорійшого післанця ¹⁵). Для того щоб заохотити козаків до служби Польщі, вважали дуже пожаданим посередництво патріарха. Гадка ся була прийнята королем уже в початках сойму, і з дня 10/XI н. с. маємо королівський лист, висланий з дворянином Барт. Обалковским до патр. Теофана. Король просив патріарха вплинути на військо Запорозьке, аби воно сповнило королівський наказ і взяло участь в війні з Турком; ширше мав в тих справах переговорити з патріархом Обалковским ¹⁶). Про зміст сих устних переговорів деяке понятє може дати грамота патріарха до козаків, видана ним наслідком сих переговорів і в такійже мірі призначена для козаків, як і для правительства польського, котрого жаданнє сповняв він сим листом. В сій написаній „на задану тему” грамоті (другого дня по посвяченню Курцевича

в Терехтемирові), патріарх намовляв козаків, аби з усею силою ставили ся на службу річипосполитій, бо сим здобудуть ласку королівську, славу війську своєму, молитви патріарха для себе і всього війська, віддадуть прислугу своїй отчині, і т. д., і на решті — „то теж вашою щирою і визначною прислугою від найяснійшого короля і пана вашого здобудете, що ту відновлену нами в св. церкві руській єрархію: митрополита й єпископів, нами посвячених на місце тих що відпали від св. апостольського константинопольського престолу, він потвердить і забезпечить своїм королівським дозволом і привилеями — сього пильно-пильно маєте доходити у наясн. короля, пана вашого, вашими пильними прошеннями”¹⁷⁾.

Нема сумніву, що патріарх висловляв се переконання про будуче потвердження королем новопоставленої єрархії за службу козацьку на

підставі своїх переговорів з Обалковским. Король, очевидно, поручив своєму висланцеві дати надії на сповнення тих постулятів, які будуть піднесені патріархом і козаками. В сїм переконанню мали підтримати їх також листи різних сенаторів, навіть духовних: маємо лист до патріарха від краківського біскупа, з тогож сойму, подібного змісту, що й королівський ¹⁸). Але подаючи такі надії, навіть певність сповнення головного постуляту православних, і король і католицькі круги одначе не хотіли дати яких небудь певних гарантій. Заходи православних на соймі в сїм напрямі зістали ся без успіху, не вважаючи на натиск, який клали вони на звязки сеї релігійної справи з успіхами оборони. По словам соймового дневника, в такім дусі говорили послы київські, ставлячи „заспокоєння грецької релігії” умовою своєї участі в обороні, инакше грозили розрухами й повстаннями. В такім же дусі держана була

славна промова волинського депутата Лаврентія Древинського ¹⁹⁾. Він пригадав королеви й палаті, що в тій будучій війні держава буде орудувати православними силами, а тим часом православні не мають причини наставляти свої груди за державу, яка так по мачошому трактує їх справу: „В сій війні против головного ворога хреста святого, сміливо можу сказати, ваша кор. милость ледви чи не більшу частину контінгенту буде жадати від народу нашого руського, а народ сей, коли далі не буде задоволений в своїх домаганнях і прошеннях, як може заступати, замість шанців, грудьми своїми державу вашу? Які може чинити старання для спокою від сусідів, коли не має внутрішнього спокою у себе дома? З яким серцем, з яким почуєм буде гасити своєю кровю запалені мури своєї отчини, коли не бачить, щоб гашено внутрішній огонь запалених стін домашніх? Хтож, Боже живий, не бачить сього на очі свої,

які великі тяготи, утиски й неможливі прикрости терпить сей старовіцький народ руський ²⁰⁾ в справах релігії своєї”?

І бесідник малює сильно, драстично образ пониження руської віри й православної суспільности:

„Почавши від Кракова в Короні як помножається слава Божа за помічю тої нововидуманої унії? Вже по більших містах церкви запечатані, маєтності церковні попустошені, по монастирях худобу замість монахів замикають. Перейдемо до в. кн. Литовського — тамъ робить ся те саме, навіть в містах пограничних з Московською державою ²¹⁾. В Могилеві й Орші церкви запечатано, священиків розігнано ²²⁾. В Пинську те само вчинено; монастир Лещинський на корчму обернено. Через се діти сходять зі світу без хрещення, тіла мертвих вивозять ся з міст без церковного обряду як стерво; люде без шлюбів живуть в нечистоті, не сповідаючи ся,

не причащаючи ся з світу сходять. Невже се не самому Богови обида? не вже то буде мстити ся за се Бог?...

„Перейдім до иньших кривд і утисків нечуваних. Чи то не кривда народови нашому руському, що, не кажучи про иньші міста, чинить ся у Львові? Хто грецького закону, не уніат, той не може мешкати в місті, ані торгувати на локті і кварта, ані до цехів не може бути прийнятий ²³). Коли хто умре, мешкаючи в місті, того мертве тіло не можна провести через місто з церковною церемонією, ані до хорого з тайнами Господніми іти не вільно. А в Вильні чи не утиски то? чи чуване коли? Коли мертве тіло під замком хочуть провести через замкову браму (якою ходять і їздять всі, навіть Жиди й Татари), то ту браму замикають, так що православні мусять мерця свого виносити иньшою брамою, якою тільки гній міський вивозять. Навіть води не можуть докупити ся і

велику в тім мають кривду: який небудь халупці дозволяють мати руру з водою, а на такий великий ґрунт, на стільки будинків, одної рури не дають, хоч знають, що була давнійше, і тепер є сліди. Монахів що до унії не пристали в Новгородку й по иньших містах уніати граблять, розбивають на добровільний дорозі й садять у вязницю. До ради міської людей гідних і учених, тому тільки що унії не тримають ся, не беруть, а обсаджують місця в наругу руській лавиці хлопами простими неученими (так що иньший не вміє навіть означати, що то є справедливість). Кари грошеві стягають з невинних без слухної причини. Коротко сказати — давно вже великі, нечувані кривди поносить народ наш руський як у Короні так і в в. кн. Литовськім.

„А ті кривди і те замішанне внутрішнє”, — виводить далі бесідник, даючи вираз шляхетським поглядам і інтересам своєї

верстви”²⁴⁾, „не з иньшого джерела випливають, як з того, що ваша кор. мил. против справедливости, против прав і вільностей шляхетських, на престоли владичі й достоєнства духовні іменує людей неважаючи на їх рід. Хто не знає того, що нинішній — як він себе зве — архієпископ полоцький родом з Володимира син Кунця шевця, а зробивши з того собі шляхетське призвище називає себе Кунцевичем. Хто сього на очі не бачить, що нинішній перемиський владика, призвищем Шишка²⁵⁾, родив ся з свинара, і рідний брат його батька його і тепер сидить на волоці в Хлопушах в підданстві київського воєводи? Хто не знає, що володимирський владика²⁶⁾ син львівської міщанки Стецкової Моримушиної, що уродив ся в півтора роки по смерти Стецька, а нікий Міхаловский і Нікопольский віддали його в науку? Кому не звісно — свідчу се Богом живим — що владика холмський син

виленського купця, призвищем Пакость ²⁷⁾, що у одного бурмистра виленського украв кармазин, і як би не уратував його чернецький клобук, давно був би пішов на шибеницю ²⁸⁾. Хто не знає і того, що нинішній влади́ка пинський родом з місточка Заблудова? Тільки й користи вашій кор. милости з унії, що за двадцять літ штукування сеї унії не можуть уніяти подати когось з уроджених шляхтичів, щоб могли б гідно засідати на тих високих гідностях. От і тепер дано нам у Луцьк, против наших прав і вільностей, Почаповського — його шляхетського роду не заперечуємо, але що до літ, то він не тільки такої гідности не варт, але і діаконської, не то що священичої — через те й отцем його називати не можемо, бо не має ще й двадцати літ.

А весь сей непорядок, поясняв далі оратор, найбільше іде „з того, що неправильно дістають уряди: не від правдивого свого пастиря

приймають священне — відступили від царгородского патріарха, якому власть ся належала в державі вашої кор. мил”. І кінчить бажанням, щоб принаймні на будуще єпископат приведений був до послушенства патріархови, а маєтності церковні як не зараз, то принаймні по смерті теперішніх держателів їх вернули ся до законних (православних) хозяїв.

„В противнім разі, коли і на сїм соймі — боронь Боже — не прийде до повного заспокоєння і вилічення тих тяжких ран, — то прийдесть ся нам з пророком скричати: суди мене, Боже, і розсуди справу мою” !

Як бачимо, навіть і в сій, найбільш сміливій і різкій промові, не кажучи про иньші, не згадано про постулат, що висїв у повітрі — затвердження королем відновленої православної єрархії й припущення її до урядів і бенефіцій. Як Древинський, так і иньші речники православних (крім депутатів київських і

волинських соймовий дневник згадує голоси за заспокоєнням грецької релігії в постулятах литовських, і з осібна послів берестейських) — всі прикладом попередніх соймів домагалися загального привернення церковних відносин до їх давнійшого ладу. Чи вважали занадто ризикованим витягати справу відновленої єрархії з огляду на конфлікт з королівським правом патронату, чи просто з технічних причин — тому що на соймикові наради ця справа не встигла прийти, — трудно сказати. Зостається факт, що тільки одно виленське брацтво піднесло сю справу — в листі адресованім до короля й відчитанім на соймі. В сїм листі воно іменем всеї православної людности „презентувало” королеви новопосвячених владиків і просило для них „віддання бенефіцій, які належать до їх достоєнств” ²⁹). Але се мало чисто теоретичне значінне — те що факт відновлення православної єрархії був

офіційно поданий до відомости правительства³⁰⁾; ніяких дебат над сим ведено не було, тим менше — не прийнято ніяких резолюцій.

Соймовий дневник, оповідаючи про промову волинських послів, каже, що інші послы переривали її своїми розмовами, і навіть сміхом; промова Древинського своїми анекдотичними подробицями дійсно могла дати привод до того. Але загалом беручи настрій посольської палати для православних був не неприхильний. Уніатська сторона, прибіднюючи ся перед папськими і правительственними сферами, навіть в дуже трагічних красках представляла своє становище. Папа, оперуючи ся на клерикальних (уніатських мабуть) реляціях, в своїй інструкції нунцієви поясняв, що на соймі ледво не прийшло до побіди православних — повернення бенефіцій розданих уніатам. „Козаки, що держать ся схизми, сильно добивали ся того, і Поляки,

потрібуючи їх помочи против Турків, вже готові були сповнити їх жаданне; але пильність нунція і побожність короля зробила се, що вони нічого не доби́ли ся”³¹⁾. Без сумніву, посольська палата оцінювала унію, як джерело дуже неприємних політичних клопотів, і настрої для неї був досить неприхильний. По словам Рутського, уніати були лишені самі собі і тільки нунцій підтримував в них відвагу. „Крім них двох (короля і нунція) не було нікого, хто б не то що помагав нам, але хоч ласкаво заговорив; загально називали нас причиною неспокоїв, унію прозивали нещасливою; пальцями показували на нас: от хто мутить державу! ³²⁾ було нам дуже гірко, але Бог не попустив нас спокусити понад наші сили!...” Нунцій, по його словам, по ночах обходив сенаторів, настраюючи їх против домагань православних. Король держав ся также над усяку похвалу; по словам пізнійшого єзуїтського історика, він

говорив, що ліпше зрічеть ся корони і піде на вигнання, ніж дозволить схизматицькому митрополиту засісти в Київі ³³), і дійсно навіть під грозою загибелі Польської держави не допустив до ніяких серйозних уступок православним. Сойм відновив тільки стару конституцію 1607 р., обезцінену і спрофановану пізнійшими вчинками короля (номінаціями всупереч їй уніатів на православні катедри). Ухвала його звучала:

„Успокоюючи грецьку релігію, відновляємо конституцію 1607 р. і маємо держати ся її на будуще в роздаванні церковних бенефіцій ³⁴)”.

Правительство рішило ся далі тримати ся супроти православних своєї перфідної політики, яку показала по конституціях 1607 і 1609 рр., і тепер подавши ріжні надії через Обалковського, полишала собі отвором дорогу до дальшого гноблення православних.

В справі козацькій, затыгаючи козачину на

службу державі з усіма її силами, воно також не хотіло платити за се якимись реальними уступками. Соймова конституція покликала козаків тільки до участі в війні як наємне військо, і визначила платню, „з тою умовою, що вони будуть під регіментом і властю гетьмана нашого” ³⁵). Правний status quo зіставав ся не рушеним, то значить правительство зіставляло за собою право, як промине потреба, знову заганяти козацьке військо страхом оружної розправи в іглине уху комісарських постанов 1619 р.

Коли б правительство хотіло поучити українські, спеціально козацькі круги, що з ним не можна дійти до якогось порозуміння добрими способами, то не могло б се зробити ліпше, як робило се своєю політикою 1620 р.

Примітки

¹⁾ Депеші французького посла де-Сезі в *Historica Russia monumenta* (Тургенєва) II с. 412.

²⁾ Третяк в своїй монографії про хотинську війну обговорюючи козацько-польські відносини 1620 р. (с. 29-34) хибно розумів їх. Насамперед він думає, що було два козацькі походи на море, оден весною, другий в липні; але весняний похід вийшов у нього тільки через непорозуміннє: лист Жолкевського з 30/VI, з котрого він комбінував се, говорить про давнійші походи на море, які мали бути покарані по ухвалі комісії 1619 р. Липневий козацький похід проф. Третяк толкує тим, що козаки супроти проголошеної Турками війни вважали такий похід на Турків дозволеним і не думали нарушати тим постанов комісії (ор. с. с. 29). Але ми знаємо, що се було ділом козаків своєвільних, які не хотіли знати комісії й рішили похід заздальгідь. Нарешті гадка його,

що Жолкевський не знав, чи бажати йому морських походів козацьких чи ні, також не знаходить собі ніякої підстави в листах Жолкевського, на яких оперта.

3) Cependant les Cosaques avec les 150 barques ravagent toute la mer Noire — l. c. c. 412.

4) Les Cosaques sont á toute heure pros d'ici sur la mer Noire, ou ils font des prises incroyables veu leur faiblesse et sont en telle reputation, qu' il faut des coups de baston pour faire resoudre les soldats turcs á aller á la guerre contre eux sur quelques galères que le Grand-Seigr y envoie avec lagrande peine- Депеші д-Сезі с. 412.

5) Pisma с. 377.

6) Жерела VIII ч. 125.

7) Chłopstwo zbestwiane, sentyna — Жерела VIII с. 138, Pisma с. 285.

8) Див. вище с. 379.

9) Лист виданий в статі Ліске, дод. V.

10) Listy ч. III.

¹¹⁾ Між контінгентами Жолкевського значать ся: Ukraińcow z p. Chmielewskim (sic) 800, z. Tyskiewiczem 400, barskich 300, kazaków pienieżnych 1600 (Wojcicki Biblioteka starożyt pisarzów IV с. 207). Се єдиний слід козацької участі в експедиції, — на підставі його говорить ся про участь Запорозців в кампанії 1620 р. (напр. Третьак с. 31, „podobno”).

¹²⁾ Рус. истор. сборникъ III с. 237.

¹³⁾ Жерела VIII ч. 142.

¹⁴⁾ Почав ся 3/XI н. с.

¹⁵⁾ Витяги з дневника сойму, з віляновської бібліотеки, у Жуковича 1. с.

¹⁶⁾ Грамота видана в Verificatia niewinności, вид. 2 л. 28, і в старім україн. перекладі — в київських записках, Сборникъ лѣтоп. Юж. и Зап. Рос. с. 87.

¹⁷⁾ Грамота була видана по грецьки, маємо її в перекладах — українським (неповнім) в тих же київських записках, в Сборнику лѣтоп. Юж. и

Зап. Рос. с. 89, і в польськiм — *Verificatia niewinności*, вид. 2.

¹⁸⁾ *Verificatia niewinności*, вид. 2.

¹⁹⁾ Пустив її в курс Бантиш-Каменський senior в своїй книзі Историческое извѣстiе о возникшей въ Польши уніи (1795, в вид. 1864 р. с. 66) в російськiм перекладі, з відкликом до „записної книжки київ. митр. П. Могили”. До останнього часу се був одинокий звiсний текст; полишаючи на боці деякі помилки чи недокладности перекладу, змістом своїм не будив він підозрінь, і дослідники як з православного боку, кінчаючи Макарієм (ХІ с. 257) і Жуковичом (ІІІ с. 72, так і з католицького, до Третьяка (ор. с. с. 55) і Ліковського (вид. 1907 р. с. 207), приймали сю промову за автентичну. Дійсно, підроблена в такiм виді вона не могла бути, і зміст волинських промов, поданий соймовим дневником, також згоджується з змістом промови Древинського в сiм текстi. Тепер коли

маємо оригінальний польський текст, в збірнику Печерської лаври (дод. № 20, по описанію проф. Петрова № 74 л. 90), він скріпляє автентичність промови ще більше.

²⁰⁾ *narod rossijski starowieczny*.

²¹⁾ Пограниче московське згадане тут не дурно — див. т. VI ст. 596.

²²⁾ Се була боротьба полоцького уніятського владики Кунцевича з православними.

²³⁾ Про сі львівські обмеження див. т. V с. 240 і далі.

²⁴⁾ З сього становища його виводи зовсім не дивні, як вони здали ся проф. Жуковичу (III с. 73).

²⁵⁾ З тим Шишкою клопіт; не кажучи вже, що Хлопецький-Шишка був шляхтич, а не підданий (взагалі і в інших подробицях оповіджених Древинським, не одно треба брати *cum grano salis*), зістаєть ся непевним, чи в осени 1620 р. той Шишка ще жив. Добрянський (Історія

єпископовъ еп. Перемышльской, с. 26),
опираючи ся на записці рукописної хроніки
перемиської капітули, думає що вмер він
задовго перед р. 1620, десь в 1611 ще. Але на се
виразних звісток нема. В кождім разі був він не
уніат, а православний, і в осени 1620 р., коли на
перемиську катедру поставлено Копинського,
Шишки-Хлопецького мабуть не було на світі.

²⁶⁾ Іля (в чернецтві Йоаким) Мороховський,
секретар і повірник Потія.

²⁷⁾ Атанасій Пакоста.

²⁸⁾ В оригіналі римована фраза: *y by nie ratowała
go kapica, pewnie że by go nie minęła szubienica.*

²⁹⁾ *Verifacatia* — Архивъ I. VII с. 307.

³⁰⁾ Се академічне значіннє заяви підносить
Смотрицький, в другім виданню „Веріфікації”:
„завдяки сьому листови поданому в посольську
палату, духовна інвеститура мала спромогу
оголосити ся на соймі” (л. 40, 56).

³¹⁾ *Relacye nuncinszów* II с. 124. Інструкція ся,

видана 30/V . 1621, перед соймом 1621 р., говорить виразно про сойм 1620 р. Ліковський, друкуючи виrivки з листу Рутского до Аркудія, хибно переніс сї звістки про натиск на унію і заходи нунція на сойм 1621 р., що до того був не зимою (лист Рутского говорить про „зимові ночі” — *Unia brzeska* вид. 1907 р. с. 253), а літом: Ліковський хибно виміркував собі якийсь сойм на початку 1621 р.

³²⁾ *Passim vocabamur turbatores pacis, unio dicebatur infelix; digitis nos monsrabant: hic est qui turbat regnum.*

³³⁾ *Kojałowicz Miscellanea rerum ad statum ecclesiasticum in M. D. Lithuaniae c. 55.*

³⁴⁾ *Volum. legum III c. 184.*

³⁵⁾ *Ibid c. 181.*

ПЕРЕГОВОРИ З ПРАВИТЕЛЬСТВОМ 1620-1 РР.: ВИЇЗД ПАТРІАРХА І ЙОГО

**ПРОЩАЛЬНІ ПОУЧЕННЯ.
СМОТРИЦЬКИЙ В ВІЛЬНІ Й
УНІАТСЬКА АГІТАЦІЯ ПРОТИВ
НОВОПОСТАВЛЕНИХ ВЛАДИКІВ,
ПРАВИТЕЛЬСТВЕННІ РЕПРЕСІЇ,
ЛІТЕРАТУРНА ПОЛЄМІКА.
ПРИГОТОВАННЯ КОЗАКІВ ДО ПОХОДУ,
ПРОЄКТ МОРСЬКОГО ПОХОДУ І СТРАХ
В ЦАРГОРОДІ, ВІСТИ ПРО
ПРАВИТЕЛЬСТВЕННІ РЕПРЕСІЇ НА
ПРАВОСЛАВНИХ І ПРОТЕСТИ
КИЇВСЬКИХ КРУГІВ: МАНІФЕСТ
ВЛАДИКІВ, ПРОТЕСТ ДУХОВЕНСТВА І
СУСПІЛЬСТВА, АГІТАЦІЯ В
СУСПІЛЬНОСТІ Й СЕРЕД КОЗАЧИНІ.**

Патріарх поїхав. Під козачою ескортою, в супроводі Сагайдачного і новопоставлених владиків проїхавши через Київщину й Браสลівщину і поставивши по дорозі решту владиків, з кінцем лютого с. с. прибув на

молдавську границю до Буші, обминувши Поділе, куди його запрошували Поляки. В Буші розпрощався він з українським товариством своїм, серед котрого пробув майже цілий рік. Перед виїздом видав грамоту, де вказував деякі непорядки в церковній українській практиці (між иньшим пригадав, що на провідній неділі поминали мерців за могилах старою тризною, пированнем з музикою) ¹⁾. Вкінці наступило прощання. Патріарх ставши на ринку серед містечка, серед зібраного народу, дав йому останні поучення, потім прочитав молитви „прощателныи и раздрѣшателныи”. Люде, припавши до землі, побожно вислухали сих молитов. Спеціально до козаків патріарх звернув ся з намовою, аби не ходили більше воювати московські землі, і грозив їм за се гнівом божим. „Коли не сповните мого прошення, знищить вас Бог! не важте ся такої злости чинити над правовірними християнами”.

Се була, можливо, одинока інструкція, дана патріарху московським правительством на Україну ²⁾. Козаки обіцяли — „но не сохраниша сего якоже обѣщали бяху”, зауважає літописець ³⁾. 12 марта Теофан повідомляв уже з Волощини московського патріарха Філарета, що за ласкою божою і молитвами вірних „визволив ся від людей противних вашій вірі” і щасливо побуває на Молдаві ⁴⁾.)

Тим часом над поставленою ним єрархією збирали ся темні хмари. Уніатські владиками ще з кінця 1620 р. забили на гвалт з причини новопоставлених владиків, особливо з огляду на Мел. Смотрицького, що по своїм посвященню приїхавши до Вильна й осівши ся в брацькім монастирі, тут, хоч і обережно, почав сповняти владичі функції. Се зробило сильне вражіннє на Білоруси. В своїй брошюрі *Sowita wina* (1622) уніати оповідали, що в Вильні православні голосили публично, по церквах, що відновленнє

єрархії стало ся за формальним дозволом короля; що бенефіції будуть вернені православним, а уніатам дані будуть різні посади в церкві католицькій. Уніати були в великім страху, бояли ся повного скасування унії й збирали ся переходити на латинство ⁵). Всім було, певно, не одно й побільшене (православні переважно заперечували, мов би щось таке було голошене, доводили, що Смотрицький не виконував ніяких єпископських функцій в своїй єпархії). Але в кождім разі уніатська єрархія почула себе сильно zagrożеною і метнула ся до правительственних сфер по опіку й оборону. Вона представляла, що патріарх був самозванцем, політичним агентом турецьким, що приїздив бунтувати козаків, і тим же займаєть ся Борецький з товаришами. Новопоставлених владиків уніати проголошували неправно поставленими; оповідали, що вони збирають собі своєвільні

банди і з ними заходять ся забирати маєтності й бенефіції у уніатів, і т. п.

Правительственні сфери опинили ся в дуже тяжкій ситуації; з одного боку вони всім серцем бажали прийти в поміч уніатам і роздавити відновлену єрархію. З другого боку не наручно було дратувати православні круги під таку хвилю з огляду на козачину. Але католицьке завзяте взяло гору над політичною розвагою. На прошенне митроп. Рутского король видав на початку лютого н. с. універсали де наказував арештувати Борецького і Смотрицького, як підозрілих людей, поставлених за порозумінням з турецьким султаном самозванним патріархом⁶⁾. Та Борецький благорозумно сидів з своїми владиками в Київщині, і там його чіпати не мали, розумієть ся, ніякого заміру. Хотіли ратувати для уніатів Білу Русь, позбавлену козацької опіки. Але й тут з огляду на козачину в правительственних кругах не хотіли піднімати

голосної історії; канцлер литовський Сопіга дуже не радо контрастнував королівській універсал; „треба оглядати ся на запорозьких козаків, щоб не накоїти лиха, бо той самозванець (пат. Теофан) між ними, і вони його дуже шанують” ⁷⁾. Радив в кождім разі не спішити ся з опублікованнем універсалу, і сеї ради послухано. Насамперед післано до Вильна комісію, яка признала діяльність Смотрицького неправною; потім Смотрицького пізвано до суду уніатського митрополита, засуджено й виклято; і потім доперва опубліковано універсал против новопоставлених владиків, яко самозванців, шпівнів і зрадників ⁸⁾. Вильно, Полоцьк, Витебськ стали ареною нової завзятої боротьби між уніатами і православними. В Вильні під самий Великдень магістрат по королівському наказу розпочав слідство і суд над православними міщанами, що признавали Смотрицького, давали йому якусь поміч, робили

складки на владичі шати для нього і т. д. Їх арештовувано, тримано по в'язницях, і король збирався не більше не менше як підвести їх під кару смерті; до сього, що правда, не прийшло, але позбавлено всіх православних міських урядів, повиключано з цехів, позабирано привилеї ⁹⁾. В епархії полоцькій адміністрація завзято підтримувала владика Кунцевича, силоміць змушуючи православних до послухності, арештуючи непокорних, забираючи церкви і т. д.

Разом з тим ішла дуже жива літературна полеміка, між православним брацтвом виленським і уніатським монастирем св. Трійці, по польськи розуміється, з огляду на правительственні круги, на адресу яких призначалася. В квітні вийшла з православної сторони брошура *Verificatia niewinności* (Оправданне невинности), написана Смотрицьким ¹⁰⁾. Тут збивалися

обвинувачення, підняті на православних владик; пригадувалося, що правительство само признало Теофана правним патріархом, зносилося з ним, і т. и., доказувалося законність постановлення владиків, вчислялися кривди від уніатів. Уніати відповіли книжкою *Sowita wiła* (Подвійна вина)¹¹⁾, де підтримували свої обвинувачення, і так розгорілася полеміка, що з академічного тону перших писань переходила все більше на гостру і не конче парляментарну гризню¹²⁾, а поруч неї йшла боротьба улична, оружна, навіть кривава¹³⁾.

Ті правительственні репресії против відновленої єрархії і против православних взагалі мусіли в високій мірі збентежити українські круги. Як розуміти було поведення правительства і короля? Він заходився притягнути козачину до участі в новій кампанії як найбільше енергічної, й надії, подані його висланником Обалковским, що мав поручення заохотити до війни козачину

і ужити до того патріарха, мусіли виробити в козацьких і взагалі українських кругах те переконання, що заплатаю за козацьку підмогу будуть важні уступки в сфері церковно-національного життя, а перед усім — буде прийнята й санкціонована правительством нова православна єрархія. Так оповіщав про се, зовсім категорично, на підставі переговорів з Обалковским, патріарх в наведеній вище грамоті своїй ¹⁴). З огляду на такі побожні аргументи й мотиви козачина з усею енергією взяла ся до приготовань до війни. Зимою козаки вибрали ся в похід на околиці Білгороду, здобули місто, забрали людей — невільників християнських три тисячі увільнили, як оповідали на Україні ¹⁵). Се мало бути прелюдією. Під весну 1621 р. вони почали вже мобілізувати ся в сухопутний похід на Турка, заохочувано Обалковским, що мав порученне допильнувати тої мобілізації, і був з тим при

них. В квітні козаки вже „вигребли ся” з Запорожа на волость і обіцяли королеви всяку поміч ¹⁶). З польських кругів заохочувано їх до нового, більшого походу на море, але козаки вважали такий більший похід дуже ризиковним з огляду на способи оборони, повзяті Турками. В Царгороді справді дуже бояли ся козаків: по части наслідком їх останнього нападу, по части під впливом остороги партії спокою, яка страхала султана перспективами козацького нападу на Царгород, що може тут викликати повстаннє християн. Головному адміралови, капудан-баші поручено вийти на море, для сторожі, з 40 галерами — даремно він усякими способами силкував ся відкараскати ся від такої небезпечної місії — „трохи не вмер з жалю” (чи з страху). Не покладаючи ся на сю оборону, людність царгородська була в великім страху. „Ніколи не було ще такого страху, який я бачу в Царгороді, доносив своєму правительству

французький посол: сила людей приготувилася виїхати звідси, коли виїде султан, сподіваючися, що козаки прийдуть і зруйнують усе ¹⁷⁾”. Але козаки супроти такої розбудженої уваги й страху вважали ненаручним іти на море, і ладилися до сухопутного походу. На польські намови з чисто українською іронією пригадали вони польському правительству, що вони рік тому мусіли попалити на його жадання морські човни і тепер не мають чим їхати. Польське правительство іронію зрозуміло („що згадують про потоплення човнів, тому не треба давати віри”, писав король), але мусіло прийняти до відомості сю зміну плянів. Пляновало натомість диверсію на Татар, щоб не дати їм прилучитися до турецького війська ¹⁸⁾. Тим часом, з огляду на проєктований похід козачина зайнялася збиранням всякого припасу й запасу з українських волостей: забирала коней під армату козацьку, порох, олово, і по всіх містах і

місточках розіслала реєстр, скільки хто має їм чого дати. На запитання перетрівожених такими контрибуціями магнатів козаки відповідали, що инакше не може бути, бо ж вони прийняли на себе службу королівську, і Обалковский, виводячи з Запорожа, признав їм право брати до волі що їм треба в маєностях як коронних, так і панських ¹⁹).

Але саме під той час почали приходити на Україну перші звістки про нелюдські нагінки на православних в Вильні від того правительства, якому отсе готовила ся послужити православна Україна за першу серіозну уступку в церковно-національній справі.

Українські круги й м. Йов на чолі їх скипіли гнівом на сей новий прояв єзуїтської двоєдушности правительства. Справді, не була се „чиста робота”. Заохочували українську людність, українську козачину послужити державі й манили обіцянкою признання нової

єрархії, відновлення церковного православного життя — а піддавали нелюдським карам і беззаконним репресіям людей, вся вина яких була тільки в тім, що вони шанували владичу гідність новопоставленої єрархії. Звертали ся до помочи й посередництва патріарха, щоб заохотив козачину до горячійшої боротьби против Турка — і проголошували сього патріарха турецьким шпигом, а поставлених ним владиків — агентами султанськими, ворохобниками і зрадниками. Закликали православних об'явити свою лояльність і вірність річипосполитій — і ображали їх найсвятійші почутя, ятрили брутально їх найбільш болючі рани.

Дня 28/IV, місяць по виленським погромі православних м. Йов приготував публичний протест, іменем всіх новопоставлених владик, против поступовання правительства ²⁰⁾. Він протестує тут против проголошення патр.

Теофана шпіоном і ворохобником і на доказ сього розповідає про його подорож до Москви й на Україну та пригадує відносини до нього польського правительства. Відкриває властиву причину вороговання на нього правительственних і клерикальних кругів — настановленнє православних владиків, і оправдує сей учинок церковними канонами, многовіковою практикою православної руської церкви і обіцянками самого короля (соймовими конституціями) — заховувати в спокою православну церкву і давати їй єрархію православну. Недостачу на се формального права (супроти королівського права патронату) заступає митрополит принципіальними, моральними мотивами: обовязок перед Богом і спасеннєм своєї душі наказував православним скористати з нагоди, яку посилав їм Бог для відновлення православної єрархії, „ревність для слави Божої й жалість для народу нашого

спонукали нас до сього святого діла", веліла йти прикладом перших християн в часах нагінок на них. Особливо підчеркує він не повинність в нічим Виленців і їх провідника Смотрицького — що вони не просили собі владики, і „чудом” дістали собі його. Широко спиняється на характеристиці козачини ²¹), що відіграла таку важну роль в відновленню єрархії, й доводить, що вчинила вона се не з чиєїсь інтриги, а з щирого і горячого привязання до своєї церкви, яке завсїди проявляла. Оправдує себе й своїх колегів супротив інсинуацій, на них киданих: „Ми не шпиги анї ховаємо шпигів. Ми обивателї сеї землі, добре і чесно уроджені в домах шляхетських, тут оселі й замешкалі, живемо явно і добре звісні людям усякого стану... Беремо ся до того, що лишили нам наші попередники, — до чого нам дають права божі і людські закони і звичаї й більше як 600-літнє уживаннє. Проповідуємо туж віру, що й

попередники наші. Научаємо про спасенні річи, про царство небесне. На нічиє жите і нічиє майно не наступаємо. Волостями, містами, замками не володіємо. Збитків, злочинств, насильств не чинимо. На війну на християн не звемо, убивати не учимо. Навпаки, поучуємо давати себе убивати, майно своє погубити і не жалувати за ним, знаючи про масток ліпший і вічний на небі... Не бунтівники ми, і не ворохобники, а люде на мучеництво призначені. Нехай про латинську церкву й про уніатів іде неслава по всьому світу, що вони гонять і мучать руський народ. Про нас же нехай всі сторони світа обходить добра слова мучеництва — нехай знає кождий, що перше ніж узяти на себе сю святу службу, ми положили на себе вінець мученичий... Не на панованне і роскоши пішли ми, і ніякий страх, за помічю божою, ні кари, ні муки не відвернуть нас від правдивої віри і служби Богу”.

І в таких же тонах — поклику до подвижництва і готовності потерпіти й пострадати до кінця, звертав ся сей обіжник до загалу православних кінцевим відзивом:

„Стійте твердо, не хитаючи ся ані трівожаючи ся! Веселими ногами поспішайте на блаженне мучеництво! Вертають ся для нас ті літа і дні, які були від часів апостольських до Константина Великого... Тіште ся переслідуванням, муками, смертю братії нашої — бо велика нагорода наша на небі”.

Але відзиваючи ся до найбільш ідеальних мотивів в душах своїх земляків і вірних, як до *ultima ratio*, включно до готовости жертвувати всім для своєї віри, митрополит не залишав і більш реальних доріг для оборони своєї справи²²).

Два тижні пізнійше він вніс до книг київського гроду заяву, так само від себе і від усіх владик, від духовенства і всього суспільства, де

обвинувачував уніатський єпископат, що він, незаконно претендуючи на єпископські права в народі руськім, подвигнув короля і правительство на репресії против православних і законно (канонічно) поставленої православної єрархії ²³). Не виступаючи просто против правительства, митрополит недвозначно давав до зрозуміння, що останні королівські універсали й репресії незаконні — супроти актів і конституцій, до яких відкликав ся. І вичисливши далі ті насильства, кривди, беззаконности, які останніми часами потерпіли православні в Вильні, Могилеві, Минську, Орші, а також — з різних приводів по різних місцях України (в Перемишлі, Ярославі, Сокалі, Буську, Белзі, Красноставі, Берестю, Пинську, Кременці й ин.) ²⁴), він складав на уніатських владиків одвічальність за наслідки, які можуть з того вийти. „Коли б через такі вчинки, не дай Боже, народ руський в кривді і безправности так

значній і так очевидній прийшов і мусів прийти до якогось розруху, — заявляє отсим жалібник, що се стало ся б не через когось иньшого, і не з чиеї причини, а від самих тих уніатів — через те що вони так гвалтовно наступають на волю і релігію, особи й майно”.

Сї слова звучали як недвозначна погроза, і так не залишили її перетолкувати уніатські публіцисти, хоч православні й поясняли, що в сих словах не було нічого більше крім остороги й засвідчення власної неповинности в таких можливих наслідках ²⁵). Постава київських митрополитських кругів мусіла бути грізна: вони мусіли розуміти, що тепер — або ніколи вони виграють справу. А для того їм треба було самим ділом переконати правительственні і клерикальні круги про небезпечність розпочатих репресій. В Київщині ходили про се досить грізні поголоски. Агент королівський кс. Оборніцький, розповідаючи про раду козацьку

15/VI н. с. (сю його реляцію наведу зараз), каже, що козаки грозили ся, як би король не потвердив новопоставлених владиків, — „брати в неволю шляхту, як їм радив Борецький”. Звістка в кождім разі схоплена на місці, серед розгару подій, а не в далеких поголосках виленських чи варшавських. Вона не правдоподібна: заходи в справах релігійних все ще опирали ся в значній мірі на православні елементи шляхетські, і то як раз у Київщині й на Волини, а на них мала б звернути ся козацька жакерія; саме тепер митрополит дбав про те, щоб заохотити їх до найживішої оборони релігійної справи, і, розумієть ся, не міг zarazом підіймати на них козачину. Але як відгомон того, что говорило ся в Київщині, звістка ся має повну вартість. Православні круги київські далекі були від пасивної покори і взиваючи суспільність до готовости потерпіти муки й переслідування, менше всього склонні були до

пасивного непротивлення злому ²⁶). Але перше ніж думати про якусь активну опозицію, вони мали ще дорогу опозиції пасивної. Не вони самі, правда, а козачина грала тут роль. Але можна було вплинути на неї в сім напрямі.

Примітки

¹) Архивъ Ю. З. Р. I. V ч. 1; грамота датована 1620 роком, але між єпископами згаданий і Паісий Іполитович, поставлений на виїзді з України.

²) З польського становища беручи, не були се дуже лояльні поучення, і в польско-уніятських кругах були поголоски про се, що патріарх ганив козаків за походи на Москву і забороняв їх (Sowita wina — Архивъ I. VII с. 485). Щоб обілити патріарха, Veritcatia niewinnosci (Архивъ с. 340) оповідає, що коли козаки з

Сагайдачним просили патріарха самі, з власної ініціативи, аби дав їм розгрішення за їх московський похід, то патріарх пояснив їм, що козаки, сповняючи наказ свого правительства, не мають гріха, а поносять вину тільки за ту злість, яку показали з власного завзятя, і з неї розгрішив їх патріарх.

³⁾ Літоп. Густин. мон. с. 16.

⁴⁾ Витяг у Макарія XI с. 265.

⁵⁾ Sowita wina — Архивъ Ю. З. Р. I. VII с. 495, 497.

⁶⁾ Археограф. сборникъ вилен. I ч. 138, II ч. 29.

⁷⁾ Арх. сборникъ II ч. 29 (переклад).

⁸⁾ Sowita wina — Архивъ Ю. З. Р. I. VII с. 487, Грамота з 15/III против Борецького і Смотрицького до Вильна в витягу у Жуковича III с. 107, універсал з датою 22 марта в перекладі друкований в Вѣстнику Зап. Россіи 1864/5 кн. XII ч. 5. Очевидно до різних місць були вислані грамоти проти різних владиків —

так на Волинь були вислані грамоти против Курцевича, владики володимирського — Архивъ I. VI ч. 197.

⁹⁾ Verificatia 1. с. с. 282.

¹⁰⁾ Повний титул: Verificatia niewinności y omylnych po wszytkiey Litwie i Białej Rusi rozsianych żywot y uczciwe cnego narodu Ruskiego upad przyprawić zrzządzonych nowin pod miłościwą pańską y oycowską naywyższej y pierwszej po Panu Bogu narodu tego zacnego zwierzchności y brzegu wszelkiey sprawiedliwości obronę poddane chrześcianskie upatrzenie. Було два видання: перше має дату 5 квітня (передруковане в Архиві Ю. З. Р. VII. I), друге вийшло з датою 16 червня, значно розширене і доповнене новим документальним матеріалом.

¹¹⁾ Передрукована в Архиві Ю. З. Р. I. VII.

¹²⁾ На Sowit-y Win-y православні відповіли книжкою Obrona verificaciey od obrazy maiestatu krola i. m. czystey (передрукована тамже).

Уніати на се випустили аж дві брошюри: List do zakonników monastera sw. Ducha i Examen Obrony. Православне брацтво на се видало, на поч. 1822 р.: Elenchus pism uszczypliwych i Appendix na Examen obrony. З уніатської сторони вийшов Antelenchus ігумена троїцького Ант. Селяви.

¹³⁾ Замітка Київ. Старини (1905, X с. 140 в сій справі) (чи не пок. Антоновича?) представляє справу так, мов би всі нагінки на православних робили ся правительством про око: король дав наперед свою згоду на посвященне православних владиків, а пізнійші грізні універсали його були „не більше як дипломатичною уступкою з боку короля всемогучій в тодішній Польщі клерикальній партії”, і тому ці універсали не мали лихих наслідків для владиків. Але правительственні репресії, хоч не зачепили самих осіб владиків, пішли далеко по за дипломатію й принесли

православним багато біди, і з кореспонденції короля з Сопігою (що тримав ся більш поміркованого напрямку) видно, що король на нову єрархію мав завзяте дуже велике (у Когновіцкого Zysia Sapięchów I с. 341-4).

¹⁴⁾ Див. вище с. 444.

¹⁵⁾ Про се пише на початку лютого 1621 р. (н. ст.), на підставі звістки від котрогось владики (мб. українського) Ост. Тишкевич: „козаки запорозькі, взявши Білгород, відобрали три тисячі наших невільників” — у Жуковича III с. 150.

¹⁶⁾ Жерела VIII ч. 143, лист Ходкевича з квітня; протестація м. Йова, 28/IV згадує теж, що козаки за наказом королівським ідуть на війну з Турками, і вивів їх з Запорожа Обалковский (с. 144).

¹⁷⁾ Hist. Russiae mon. II с. 413.

¹⁸⁾ Королівські листи 1621 р. в ркп. краків. унів № 2 (оден з них в Жерелах VIII ч. 157, хибно

під р. 1622).

¹⁹⁾ Listy Ks. Jerzego Zbaraskiego ч. 12. Сі контрибуції козацькі дослідники кладуть по раді в Сухій Діброві (Третьак, Жукович); але з змісту листу Збараського виходить зовсім ясно, що вони почали ся ще з весняної мобілізації.

²⁰⁾ Як сказало, має він вийти в III т. Статей по славяновѣдѣнію, вид. петербурською академією.

²¹⁾ Наведена вище с. 391-3.

²²⁾ Проф. Жукович, в передмові до свого видання протестації, висловляє гадку, що протестацію „не пущено на офіціальну дорогу”; на сю гадку навела його приписка: *taką protestacją zgotował był Borzecki z Smotrzyckim przeciwko krolowi y rzeczy pospolitey*. Але в курс вона мусіла таки піти, судячи з того, що й до рук уніатських дістала ся, і на її апольогію козацтва можна бачити певні натяки в уніатській полеміці (List до Zakonników).

23) Копія сеї протестації, в польськїм перекдадї, в архіві уніат. митроп. — № 458 л. 44-6 (в друкованім Описанії І ч. 458 згадана зовсім коротко); коротке резюме з рукоп. Кишки у Петрушевича, Свод. лѣтопись с. 58.

24) В Перемишлї (під час боротьби православних з накиненим їм уніатським владикою Крупецьким) всіх попів і 24 міщан мучать, вязнять в смердючій вязниці, беруть на тортури. В Берестю кількох людей: Дороша з братами й синами вкинули в глибоку, смердячу яму й мучать уже довгий час. В Красноставі влїзли до мурованої церкви не через двері, а через проломану в мурі діру, забрали церкву й багато неповинних людей покалічили. В Сокалі церкву забрали, священників мучили. В Белзї й Буську також чинять беззаконні насильства. В Ярославі, в Давид-городку, в Кременці тяжко й описати всі насильства вчинені православним. В Пинську всі церкви забрано, а людей по

в'язницях мучать.

²⁵⁾ List do Zakonników с. 17, Elenchus, л. 12.

²⁶⁾ Для контрасту руїнників козаків пок. Куліш в своїй Історії возсоединення змалював був Борецького людиною цілком не од миру сього, втіленнєм незлобности і милосердя. Але як сучасна козачина не була таким втіленєм зла, так і Борецький не був безплотним духом, а чоловіком з кістками і мясом, який умів енергично бороти ся за те, що вважав своїм ділом. Його участь в козацьких нарадах не лишає сумніву в сїм.

ПЕРЕГОВОРИ З ПРАВИТЕЛЬСТВОМ 1620-1 РР.: СОБОР В КИЇВІ, РАДА В СУХІЙ ДІБРОВІ, ЗАТРИМАННЄ МОБІЛІЗАЦІЇ, КОМПРОМІСОВА ТАКТИКА КОЗАЧИНИ.

Виступаючи з протестами против репресій іменем не тільки нової єрархії, а всього

православного громадянства, митр. Йов разом з тим звернув ся до сього громадянства з закликом прибути на загальний собор до Київа, щоб разом з духовенством обміркувати своє становище й порішити про дальші способи боротьби. Собор сей відбув ся „на святках”, очевидно — на Трійцю православну, в 20 днях мая ст. ст. Був тоді великий зїзд „духовенства і людей релігії грецької”, пише про нього кн. Збаразький, не додаючи нічого про зміст нарад крім натяку, що продовження сих нарад мало відбуватися на раді козацькій в Сухій Діброві¹). Уніатські полемісти крім сього київського собору, для „попів”, знають іще якийсь зїзд вчинений митрополитом в Житомирі „з шляхтою”²). Правдоподібно, се було під час соймику Київського воєводства, що збирав ся в Житомирі, перед соймом, скликаним на місяць серпень того року. Між сими двома зїздами відбула ся козацька рада, визначена в Сухій

Діброві, про яку, на щастє, маємо докладніші відомости від королівського агента кс. Оборніцького, що був на ній особисто. Буде найліпше, коли я подам насамперед його оповіданнє; воно прояснить нам не мало в сих обставинах і подіях ³).

„Рада чи збори козаків були 15 червня. Тривали три дні. Були й духовні: п. митрополит Борецький (він запросив мене до свого двору два тижні пізнійше) ⁴), п. Курцевич, вибраний владикою козаками, 300 попів з 50 черцями. Першого дня промовляв п. Борецький, з сильним зворушеннєм, дуже сильно, скаржучи ся на річпосполиту і короля, що їх стару і святу віру гнетуть, нищать, топчуть. Витягнув лист присланий Вильнянами і прочитав; вичитав реєстр, скільки там побито за віру, скільки увязнено, скільки кинено в ями ⁵). Потім Сагайдачний дістав лист того обманного патріарха; наперед його поцілував, потім, як

прочитано положив собі на голову. Тоді раптом счинив ся крик: присягали всі, що боронитимуть своєї старої віри „аж до горла”.

„Другого дня приведено в середину круга королівського посла. Поставили для нього дві діжки чи бочки деревляні на землі, й застелили коврами ⁶⁾. Коли він сказав коротку промову, п. гетьман Бородавка казав стріляти з рушниць і гармат, і ся стрільба тривала без перерви цілі дві години. По скінченню її складали присягу, що будуть вірні королеви і в теперешній потребі річипосполитої готові на всяку службу — коли сповнені будуть їх прошення.

„Третього дня визначили сотників, полковників, отаманів, осаулів ⁷⁾, і послів до короля: п. Сагайдачного, п. Курцевича і ще двох. Головна справа посольства — щоб король затвердив на митрополії й владицтвах посвячених патріархом; инакше будуть брати в неволю шляхту, як їм порадив Борецький. Після того

між собою робили вибір, кому дати королівські гроші, і рішили дати тільки тим, що мають добру зброю й були по кілька разів в морських походах на Турків. І так прийшло ся по одному золотому на двох: було вибраних козаків, на конях, з рушницями, сорок тисяч. І нарешті, визначивши міста і волости на кватири, уставивши кари і закони, розійшли ся спокійно, і саме під ніч прийшли до Білоцеркви, зробивши три милі”.

Оповівши далі інцидент, що став ся в Білій Церкві (у одного Жида в коморі знайшли збезчещену ікону, і се дало привід Бородавці дати козакам право грабити Жидів по всій Україні — „що вони й сповняють вірно”), кс. Оборніцький додав ще кілька заміток про настрій між козачиною:

„Треба дуже бояти ся, щоб козаки не вчинили якогось великого повстання і не вийшло хлопської війни. Дуже вони тут розпаношили

ся, і все більше зростає їх смілість і своєвільство, коли побачили вони себе в такому числі й силі. Бородавка в своїй промові на тій своїй раді сказав між иньшим: „Перед військом Запорозьким трясеться земля польська, турецька і цілий світ”. Охорони, Боже, тутешніх католиків, малочисленних і плохих! Нема куди тікати; всі вас облишили. Міста, волости спустошені козаками. Людей нема; що живо тільки, пішло в козацтво. Сам султан турецький і хан не наробили б більших шкод”.

Се оповідання кидає трохи світла на тодішню ситуацію.

В козацькій справі вийшла якась проволока. Хоч козачина вигребла ся з Запорожа ще під весну, в супроводі королівського дворянина, й зачала мобілізацію, — ся мобілізація потім замняла ся. Участь козаків в кампанії вимагала ще принципіального рішення. Чи не було се результатом виливів київських кругів?

Можливо, навіть дуже. Але в масі козачина не стояла ще на стільки під їх впливами, щоб взяти на себе їх справу, і київський собор рішив допильнувати справи на раді.

Правительство зрікло ся вже морського походу і думало ужити козачину для діверсії на Татар. Се була справа пильна, бо вже з кінцем квітня рушило ся турецьке військо з Царгороду. Щоб понудити до скоршої мобілізації, вислано до козаків посла з грошима, з невиплаченою платнею за минувший рік, 20 тис. золотих. На раду, що мала формально рішити сю справу, їде в великім числі духовенство, з владиками, і їх козацькі партизани, з Сагайдачним на чолі — учасники київського собору. Їх промова і впливам удало ся осягти, що козачина взяла церковну справу за свою; поставила першою умовою правительственне затвердження відновленої єрархії.

Чи було се те, чого могли собі бажати київські

круги? Не зовсім. Після того як правительство в сій справі встигло вже православних так безпардонно вивести в поле: наобіцявши всякого добра патріархови, вчинило такі нагінки на православних, а його самого проголосило шпіоном, ворохобником і т. д., тяжко було покладати ся на добру волю короля. В момент ради, в середині червня н. ст., вже з повною очевидністю вияснило ся, як незмірно важна для правительства участь козаків у війні. Хмари турецького війська вже присували ся до Дунаю, а польське військо ледво починало збирати ся, і було його мало, і було воно кепське, лихо споряджене і ще лихше дісціпліноване ⁸⁾. В сумі козацьке військо, що взяло участь в кампанії, було так велике як польське і ні трошки не гірше від нього — гірше уоружене, але не гірше дісціпліноване, і далеко ліпше вишколене в війні з Татарами й Турками, а при тім в порівнянні з польським майже нічого не

коштувало. На козачині лежала половина справи, і всяка дальша проволока, всяке відтягання козачини могло бути пресією на правительство просто незрівняною. Колиб козачина в сїм моменті поставила справу на вістрю меча — aut-aut, або правительство зараз дасть гарантії її бажанням, або вона йде собі знову на Низ ловити рибу — се могло б в даних обставинах дуже багато зробити. І от така рішуча постава була потрібна київським кругам. Але козачина не поставила ся так рішучо. Як часто перед тим і потім, вона пішла тільки до половини: жадання поставила, але забезпечити їх сповненне наперед не постаралась.

Чи була се психольогія підданих, що навіть маючи в своїх руках владущих, так часто не вагають ся виступити против них різко, відкрито, безцеремонно? На виступах українських перед тим і потім ми побачимо ту психольогію, от і зараз ж через кілька тижнів в Варшаві. Не

наприкряти ся занадто, не наставати дуже, щоб не зразити, не виробити злого суду про таку свою настирність.

Чи самі київські круги не мали відваги сказати козачині відкрито: поставте ся до кінця, „або-або”?

Все ж таки було лекше се порадити, ніж самому так поступати. І може був се брак податности у партії Бородавки на київські жадання. Козачина Сагайдачного взяла давно церковно-національну справу за свою; вона могла вже перед тим вести серед козачини агітацію за демонстрацією. Але козацькі головорізи Бородавки може й не брали сеї справи так до серця, і дзенькіт червінців та перспектива великої кампанії на королівській службі, добичництва і повної свободи та самоволі „на волости” під покривкою тої королівської служби може взяли перевагу над огненними словами митрополита, образами виленських мук

і тортур і пієтизмом для намов найсвятійшого отця патріархат? І свою християнську ревність вони за ліпше вважали документувати погромом українських Жидів з приводу того жидівського кощунства (фіктивного правдоподібно) ⁹), ніж входити в конфлікт за свою віру з „християнійшим” королем!.

Не в інтересах козачини було доводити до повного розриву з правительством. Але може сей розлом, ся мала услужність Бородавки й його партизанів заважили потім на його упадку, суді, смерті? Бо церковно-національні інтереси українські в сїм моменті вимагали від козачини служби ревнійшої, теплішої, готовійшої...

Се все можливо, хоч тільки буде нашим здогадом.

Примітки

- 1) Listy ч. 15 (з Кракова, 9/VII н. ст.).
- 2) Sowita wina — Архивъ с. 497.
- 3) Знаємо його в витягу, надрукованім Лукашевичом в його книзі *Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie*, I с. 165.
- 4) Лист писаний 28/VI, з „Фаустинова” (Фастова).
- 5) Пор. вище с. 457 прим. 2.
- 6) Замість підвисшення.
- 7) Centuriones, tribunos, attamanos, assawulos.
- 8) Читати напр. лист Ходкевича в Жерелах VIII ч. 143, або замітки Любомірского в його дневнику — Pauli с. 68.
- 9) Ось як оповідає се Оборніцкий: *In domo ditissimi Iudei (в Білій Церкві) et dilecti quondam d. Cracoviensis (Януша Острозького) dicta a Wicko inventa est in cellario imago Salvatoris, affixa lerrae quatuor clavis. Hanc extractam attulerunt cives ad d. hetman d. Borodawka i т. д.*

**ХОТИНСЬКА ВІЙНА 1621 Р.:
МОБІЛІЗАЦІЯ КОЗАЧИНИ, ПОХІД НА
МОРЕ І ПАНІКА В ЦАРГОРОДІ,
ПОСОЛЬСТВО САГАЙДАЧНОГО Й
КУРЦЕВИЧА ДО КОРОЛЯ, УХИЛЬЧІВІ
ВІДПОВІДИ КОРОЛЯ, СОЙМ 1621 Р.**

Козачина почала ладити ся до війни, шарпаючи Жидів та латаючи злидні козацькі по волостях королівських і панських так сердечно, що гвалт пішов по панських кругах. „І так аж занадто маю кривд від жовнірів і всякого иньшого заблудящаго гультяйства, так що вже сливе все в мене попустошене, а коли ще і те немилосерде останнє маю від того своєвільства (козацького) терпіти, то вже сердцю моєму то було б рівне з смертю", писав королеви оден з найбогатших магнатів України кн. Ю. Збаразький, і жадав суворої кари на Обалковского, за те що дав козакам позволеннє на збираннє запасів. Але не час був на якісь репресії. Король у відповідь

признав велике своєвільство козацьке, але згадав тільки, що сам Обалковский вже заніс на них протестацію до київського гроду. „Справді, сильний то спосіб на таких чесних людей", поіронізував на се магнат, перший сенатор держави, що й сам розумієть ся не надавав би ніякої ваги такій протестації, занесеній на нього¹⁾.

Частина козаків таки пішла на море. Вийшовши з Запорожа, і обминувши турецьку флоту, що стоячи коло устя Дунаю, мала стерігти від них краї турецькі, буяли на морю. Було їх, здаєть ся, не багато, але пополоху наробили страшенного і в безбороннім Царгороді й по иньшій побережу. „Не можна й сказати, який був тут страх великий", писав в середині червня н. с. французькій посол з Царгороду. Шіснадцять кораблів козацьких пройшло сими днями, дійшовши аж до Помпеевої кольони на устю черноморської протоки (Босфору), знищили

Карамусол, попалили й пограбили тутешні села, і такий з того був перестрах, що сила людей від Пери і Касомбаші до Арсеналу вже почали перевозити своє майно до Царгороду". В столиці не було ніякої оборони, ніякого порядку; тільки три галери стояли на сторожі Босфору, і каймакам, заступник візира, з начальником палат султанських на улицах назбєрали різної голоти, та позабиравши всяку зброю з чужих кораблів, що стояли в порті, якось полатали крім тих галєр іще сорок різних кораблів і вислали їх на козаків. Але сї імпровізовані моряки мали таке поважаннє для козачини, що підїхавши до козацької фльоти й побачивши, що козаки грабують якесь село, не відважили ся напасти на тих шіснадцять чайок — з яких половина людей була на землі й не могла їх боронити. Подивились на запалену козаками пожежу й тихенько, під покровом ночі вернули ся собі назад до Царгороду, а

провідник сеї кумедної експедиції поспішив ся вислати 20 тис. цехинів до султанського табору — 15 тис. для самого султана, а 5 тис. для візира, щоб відвернути гнів султанський за таке своє заячесердие ²).

Ліпше пощастило капудан-баші, що при повороті козацької фльотилі задав їй битву, і не вважаючи на сильні страти, які задали йому козаки, встиг захопити кілька чайок з козаками і поспішив їх завезти султанови, що стояв з військом в сусідстві вже над Дунаєм і тепер зірвав свою злобу і гнів на нещасливих недобитках, а привідцю такого славного тріумфу чайок обдарував. „За таку славу побіду" (великої турецької фльоти над малою купою чайок!), записує турецький літописець, „два рази був він обдарований препишною шубою, і також нагороди дістав для 18 яничарських старшин фльоти, а військо, уживши забраних негодивців (козацьких

бранців) для своєї забави, частину їх зробило метою для стрільби з луків, і з них сам султан пробив кількох власними стрілами, інших розірвано слонами, декотрих призначено на розшарпанне гаками, розтинання й інші люті муки, а одного з них, відступника від віри ісламської, розрубано на дрібні частки" ³⁾.

Кінець кінцем серед галасу поголосок і побільшених вістей, які ходили про сей козацький похід (і пускали ся таки умисно, з різних мотивів), не легко зміркувати розміри його й кінцеві результати (напр. польському вістунови, що був в Кілії, в сусідстві тої битви турецької фльоти з козаками, оповідали, що козаки, пустивши 16 чайок фальшивих, зроблених з комишу, звабили турецьку флоту в засідку й там погромили її так, що мало хто втік) ⁴⁾. В сумі експедиція ся інтересна більш тим величезним розголосом, якого наробила, ніж своїми розмірами чи результатами.

Увага польських кругів тим часом була скуплена коло приготувань до кампанії, що посували ся одначе дуже повільно і нескладно, та трівожних вістей, що приходили з над Дунаю, про рухи турецького війська, його величезні розміри, й велике завзяте на Польщу, яке показував при кожній нагоді султан. Українські круги з напруженою увагою й трівогою чекали результатів посольства, висланого до короля з козацької ради. Давно ще не було такого рішучого моменту в боротьбі українського життя з ворожим йому режимом, і жадно чекали інтересовані, що візьме тепер такий сильний козир, яким була в сій грі справа козацької участі в війні.

Посольство прибуло в Варшаву в липні. Сагайдачний, Курцевич і ще двох. Тих не знаємо, але сі два вибрані були дуже добре. Сагайдачний, окритий славою стількох походів, з репутацією високої лояльності для

річипосполитої й короля, з незабутніми заслугами для них, вінчаними недавньою московською експедицією, коли він вирятував з такої неможливої ситуації королевича і дав можливість закінчити з честю сю безконечну московську авантюру. І Курцевич князь-чернець, вихованець падуанського університету, пан з роду і європеець з виховання під рясою ігумена козацького монастиря і мітрою відновленої єрархії, що як у фокусі зберав собі ріжнородні течії, які перехрещували ся в українським життю сього многоважного моменту. Уніатський публицист заховав нам коротко зміст записки, предложені сими послами королю; судячи з сього змісту, вона повторяла гадки виложені в протестації м. Йова і правдоподібно вийшла з під йогож пера ⁵). В ній багато говорило ся про патр. Теофана, про його побут в Москві і на Україні; жалували ся на неславу пущену на нього і на весь народ

руський; коротко, але дуже неприязно згадувалося про уніатських владиків. Козаки просили полагодження релігійної справи, скасування універсалів, виданих на православних останніми часами, і затвердження королівськими грамотами новопоставлених єрархів на їх урядах. Коли король сповнить сі прошення, обіцяли йому послужити ⁶⁾).

Перша авдієнція була 20 липня н. ст. Відправлено посольство 31 липня ⁷⁾). Про зміст переговорів, про королівські відповіді маємо тільки уривкові, досить загальні і принагідні звістки. В меморіалі православних владиків, виготовленім на зимовий сойм 1622/3 р., пригадувалося королеви прийняте зроблене ним Курцевичу: „Після того як він пояснив відповідно невинність свою і нашу, ваша кор. мил. прийняли його в ласку свою і допустили до руки своєї і з такими словами відпустили його від свого королівського маєстату: „Маєш ласку

нашу! скажи й иньшим, аби вчинили теж — дістануть ласку нашу". А з королівської відповіді, даної війську Запорозькому на письмі, наводить той же меморіал такі слова: „Але його кор. милость з прирожденної своєї доброти робить се — що не спішить ся з сповненнем тих своїх мандатів: чекає, що признають ся вони самі, що погрішили против його маєстату, — як то уже оден признав перед його кор. милостью" ⁸).

Судячи з сього король на предложені йому домагання відповів досить здержливо і ухильчиво. Він поки що обіцяв тільки стримати езекуцію мандатів (і то хто зна чи не до осіб самих владиків); обіцяв пробачити їм вину самовільного поставлення, коли вони являть ся перед ним і покають ся в своїй провині. Але відси ще була дуже далека дорога до признання за ними їх владичих гідностей та потвердження на їх духовних урядах, і нічого такого в

письменних відповідях королівських, очевидно, не було. Але в устній відправі мусіли бути подані досить виразні надії на заспокоєння релігійної справи, хочби в виразах і формах можливо неясних, — так щоб можна було потім без великого труду того всього відректи ся, як уже відрекло ся раз се саме правительство від надій і обіцянок, даних патріарху. Принаймні козацькі депутати в сих відповідях дочули дуже багато приємного, і Сагайдачний, вертаючи з посольства, був, по словам сучасника, вповні вдоволений з його результатів — „з великим задоволенням одержав втішну для війська відповідь" ⁹⁾. Пише се чоловік, що бачив ся і мав нераз нагоду говорити з Сагайдачним зараз по його посольстві, і трудно пропустити, щоб старий козак вважав потрібним робити „добру міну при невдалій грі". І в українських кругах прийнято було за факт, що король пообіцяв „успокоїти" релігійну справу ¹⁰⁾. А в

католицьких кругах ходила та фраза, записана пізнійшим єзуїтським істориком — що король обіцяв скорше дати корону собі відібрати, ніж дозволити схизматику засісти на митрополії київській ¹¹). Кождий міг тішити ся по своєму.

З огляду на дані королем обіцянки, на соймі, скликанім тоді, на місяць серпень, для обговорення воєнних справ (правда, зовсім уже по часі!), православні вважали неделікатним виступати з якими небудь жаданнями в сій справі. В пізнійшій своїй меморіалі владики поясняли, що вони, сповняючи бажання короля, аби ставили ся і заявили свою покуту, дійсно явили ся були на сойм, готові дати всякі вияснення. Але за радою розважних людей і самі змркувавши, що не час тепер на таку справу, вони відложили її, аби не виглядало, що своїми приватними справами вони перешкоджають загальній справі річипосполитої, що тоді була в таких тісних і

трудних обставинах ¹²⁾). В такім разї одначе не було б що й ладити ся на сойм і вибрати ся на нього. Правдоподібно, обіцянки дані королем козацькій депутації роззброїли православних. Король обіцяв — льяляльним підданам з повним довірем і спокоєм належало чекати сповнення його обіцянки. Неделікатно було б наглити його або докучати настирними повтореннями домагань, що йно предложених уже йому. І льяляльні вірнопіддані гречно розїхали ся з сойму

Примітки

¹⁾ Listy Zbaraskiego ч. 12 і 15.

²⁾ Депеши de Cesi — *Historica Russiae Mon.* II с. 414.

³⁾ Наїма у Сенковського, *Collectanea* с. 150-1, пор. звістки Cesi й інших: *Hist. Russiae Mon.* с. 415, Жерела VIII ч. 144 — тут оповідається, що султан сам хотів рубати голови невольникам, сажав на палі, закопував живцем і т. и. Сучасний проповідник польський Бірковський оповідає, що сорок бранців козацьких султан казав посадити на човно і обливши смолою,

пустити так Дунаєм.

4) Жерела VIII с. 228. В кождім разі нема підстави думати, що таки кінець кінцем козаків винищено тоді до ноги, як приймає напр. Третяк (на підставі депеш де Сезі).

5) Уніати називали авторами її виленських монахів (List do zakonników л. 14), але ті заперечували се (Eleuchus л. 10), і очевидно се не був вірний здогад. Сопіга в пізнійшій голосній листі до Кунцевича, називає сю записку „деклярацією Сагайдачного”: o deklaracyi Sahaydacznego mogę rzec: Verba sunt Pamphile (так в тексті рукописного, оригінального Processus canonisationis в бібл. петерб. академії, у Ліковського Historia unii kosciola ruskiego z kosciółem rzymskim, дод. 3, трохи инакше: Verba sunt pamphila). До останього часу сей текст ходив в більш ніж свободній парафразі Бантиша-Каменського: „Въ разсужденіи объявленія Сагайдачного можна

сказать, что сочинение его предрагоцѣнное" (Ист. извѣстіе объ уніи, вид. 1864 р. с. 73), і на тій підставі говорило ся про літературну творчість Сагайдачного (ще у Каманіна). В дійсности сі слова не дотикають зовсім Сагайдачного: Сопіга каже Кунцевичу, що його слова з приводу деклярації Сагайдачного (себто православного посольства), якими Кунцевич хотїв позбавити значіння сю деклярацію — пусте говореннє. („Пусті твої слова, Памфіле" свободна цитата з Теренція).

6) List do zakonników л. 14-5.

7) Сучасні записки королівського дворянина у Куліша Ист. возсоед. II с. 403.

8) Iustificatia niewinności — Архивъ I. VII с. 525-6.

9) Записує се Як. Собєский: Сагайдачний приїхав з посольства до війська і z wielkim ukontentowaniem pocieszoną wojsku swemu odprawę odniósł. Дневник с. 118, пор.

Commentarii (с. 35): redibat ille Varsovia, ubi legatione apud regem functus, optatum suis ferebat responsum.

¹⁰⁾ Матеріали до гетьм. Сагайдачного ч. 40.

¹¹⁾ Див. вище с. 499.

¹²⁾ Iustificatia, Архивъ с. 526.

**ХОТИНСЬКА ВІЙНА 1621 Р.: ПОХІД
КОЗАКІВ ПІД ХОТИН, САГАЙДАЧНИЙ В
ПОЛЬСЬКИМ ТАБОРІ, ТРІВОГА ПОЛЯКІВ,
МАРШ КОЗАКІВ, СЛАВНА ОБОРОНА
КОЗАЦЬКИХ ЧАТІВНИКІВ,
САГАЙДАЧНИЙ В НЕБЕЗПЕЦІ, ПРИЇЗД
ЙОГО В КОЗАЦЬКИЙ ТАБОР І ВИБІР
ГЕТЬМАНОМ, КІНЕЦЬ БОРОДАВКИ.**

Козачина не ждала результатів посольства для свого походу. В серпні, коли в Варшаві тільки ще збирався сойм для наради над способами боротьби, армія Османа вже перейшла Дунай і

святкувала байрам, в середині серпня н. ст., під Білгородом, а армія польська, що мала стрічати її над Дунаєм, ще доперва тільки збирала ся над Дністром та по довгих надумуваннях заходила ся переходити його. Отже алярм на всі боки, заклики до скоршого приходу — в тім і до козаків. Треба було спішити ся, не чекаючи королівських відповідей на козацькі петиції.

Правда, момент був того роду, що можна було змусити правительство до уступок, поставивши йому тепер певні *conditio sine qua non*. Але се не були безстидні політикани, що тільки чигають на корону, аби поставити їй свої домагання, коли вона опинить ся в труднім положенню. Се були поштенні земляки, до верху налиті льяляльністю для корони, всегда нині і присно.

В останніх днях серпня н. ст., коли польська армія, ставши напротив Хотина, збирала ся переходити на молдавський берег Дністра, козацьке військо під проводом Бородавки

стояло вже на долішнім Дністрі, й займало ся
пустошеннєм Молдавської сторони.
Попустошили околиці Сороки і Оргієва,
захопили десь сторожу господаря, і тим так
його настрашили, що він з Яс утік до
турецького війська. До польського війська
прилучити ся казаки не хотіли, доки воно де
перейде за Дністер; так заявили вони через
посольство, в відповідь на заклики польських
гетьманів; толковано се тим, що козаки не
вірять Полякам і побоюють ся якої небудь зради з
їх сторони (видання Туркам, як головних
провинників і привидців турецького походу) ¹⁾.
Се було одною з причин, що дали у Поляків
перевагу рішенню перейти за Дністер, і
польське військо почало брати ся до переправи.
Довго не могли собі дати ради, поки якийсь
„чоловік на постать простий і плохий”, мабуть
місцевий селянин, — „одні казали, що Русин,
иньші — що Литвин” ²⁾, підняв ся за 100 зол.

поставити міст на Дністрі, і зробив се дуже дотепно і сміло, викликавши велике здивованне і радість серед польського війська. До 20/VIII н. с. польське військо перейшло і стало табором під Хотином та нетерпеливо чекало козаків, висилаючи до них гінців за гінцями.

Замість них приїхав несподівано Конашевич, вертаючи ся з Варшави (21/VIII н. с.). Він думав, що козацьке військо вже злучило ся з польським, і з тим їхав сюди. Його прийняли з великою радістю. Гетьмани обдарували його ріжними дарунками і придавши йому для безпечности дві хоругви козацькі і кількадесять польських вояків, просили щоб як найскорше їхав до козацького війська і вплинув на козаків, аби скорше йшли до польського війська. Перед лицем турецьких і татарських орд польське військо почувало себе дуже сиротливо, і боячи ся та недовіряючи Бородавці, великі надії покладало на Сагайдачного і його впливи, як

людини щиро прихильної річипосполитій.

Виявило ся одначе, що Сагайдачного вислано даремно. Два дні пізнійше прибуло посольство від Бородавки — „Дорошенко, полковник з доброю репутацією у молодців за свою хоробрість і завсїди зичливий для короля і річипосполитої” (пізнійший гетьман), з товаришами. Вони донесли гетьманови про починені спустошення в Молдаві і питаючи розпоряджень, куди мають іти, обіцяли всяку послухність. Гетьман Ходкевич переказав до Бородавки, аби спішив ся до польського табору³).

Але слідом розійши ся трівожні вісти, що турецько-татарське військо задумало упередити злуку козацького війська з польським, і користаючи з того, що значна частина козацького війська була розсипана по Молдаві на підїздах („чатах”), задумало затримати козацьке військо й ударити тим часом на

польський табор. В таборі настала велика тривога: „кождий і найменший знав, як нам потрібні козаки”, записує очевидець. Ходкевич вислав на звіді своїх вояків, але їм не удалося пробитися. Згодом прийшли вісти більш утішні. Татарам і Туркам справді удалося погромити декотрі козацькі чати, що позагонялися в глибину Молдави, але затримати козацького війська не удалося. Частина їх, три тисячі, з тих що були на чатах, пробитися тогож дня до польського війська; головне козацьке військо тягнуло слідом. При тім оповідання про нечувану відвагу й енергію показану козаками в сих битвах з ворогами незвичайно втішили й підбодрили польське військо.

Особливо оден епізод набрав великого розголосу, серед Поляків і Турків ⁴⁾. Татарське військо перестріло козацькі чати, коло 300 люда, що верталися з під самої Сучави.

Неможучи їх здобути, дало знати султанови, й той з цілою армією рушив на ту горстку козацьку. Менша частина їх, коло 100 душ, засіла в скалистій печері над Прутом, і там боронила ся кілька день, відстрілюючи ся й відбиваючи ся від турецьких військ, поки нарешті султан не стримав сих атак, наказавши взяти козаків димом. Розложили огні, запалили порохи, і справді підкурили козаків. Оден по одному виходили вони з печери і попадали під шаблі яничарів. Друга, більша частина, окопала ся в лісі на другім боці Пруту. Баші з великим військом і арматою даремно добували їх табор цілий день. Султан, засівши в шатрі над високим берегом, даремно підбадьорував своє військо, роздаючи багаті дарунки кожному, хто приносив йому голову козацьку. Турки понесли величезні утрати в своїх людях, а табору козацького таки не здобули (оповідано в польськім таборі, що в битві з тим марним

козацьким відділом кілька тисяч яничарів згинуло). В ночі козаки викрали ся з табору і розділивши ся на дві часті, почали відступати лісом. Коли ж надійшов день, вони знову заложила ся табором, повикопували собі шаблями лежі, й землею засипавши вози, розставлені наоколо, з них зробили собі імпровізований вал. Знову цілий день турецьке військо здобувало їх і під вечір, „по росі”, здобуто невеличкі останки сього війська — всього тридцять душ їх було; иньші погинули за сі два дні, декотрі встигли утікти. Всього наловлено з чат козацьких більше як двіста бранців, і султан знову урядив собі з них хижацьку забаву; рубано їх на кавалки, розстрілювано з луків і рушниць; кількох сам султан застрілив власноручно. А двох лишив живими: одного лишив у себе закладнем, як античний тиран, оспіваний Шілером, а другого післав до козаків, намовляти їх відстати від

Поляків, а пристати до Турків — обіцяв їм за те всяку поміч і опіку, і столицею козацькою брався їм дати яку хочуть, чи Київ чи Камінець ⁵).

Серед тих маршів турецько-татарських військ на переріз козакам ледво не згинув Сагайдачний, так необачно висланий польськими гетьманами на осліп через загрожену неприятелем територію. Де стояло козацьке військо, в польським таборі не знали; пустивши ся наздогад, Сагайдачний з товаришами натрапили на широкий слід від війська, і думаючи, що се слід козацький пустилися ним. Була вже ніч; здалека видко було дим і огні якогось великого табору, і в тім переконанню, що має перед собою козацький табор, Сагайдачний сміло попростував туди, спішачи ся як скорше. Та коли почало світати, приглянувши ся сьому таборови, Сагайдачний завважив фатальну помилку: перед ними видніли ся намети турецькі. Треба було чим

скорше тікати назад. Але турецька сторожа встигла завважити ворожий підїзд і кинула ся за ним. Бачучи, що з своїми потомленими кіньми все однаково він не втіче від свіжих коней турецьких, Сагайдачний сміло вдарив на сю погоню. Але тим часом в турецькім таборі розійшла ся вість про неприятеля, все що живо полетіло в поміч своїм. Сагайдачний в сій битві дістав небезпечну рану — прострілено йому руку. Побачивши, що Турків все прибуває і сили стають зовсім не рівні, він кинув ся в чагарі, і лишивши коней, почав скрадати ся пішо лісами. Проблукавши цілу добу в сих лісах, без провідників і дороги, змучений тяжкою раною, яка таки й не загоїла ся і звела його в могилу — він все таки уйшов бісурменських рук. Добрав ся до Дністрового берега, і переправивши ся на другий бік, дістав ся до козацького табору, що стояв коло Могилева ⁶).

Приїзд Сагайдачного зробив переміну в козацьких відносинах. На Бородавку серед козаків було велике невдоволення. Він чи не доріс до ролі вождя в більшім стилі, чи не пощастило йому, — але в кождім разі справа пішла лихо. Незручно розкидавши чати, дав Туркам і Татарам половити й побити багато козаків, а не встиг поробити потрібних запасів для коней, і тепер уже не можна було сього поправити, коли турецько-татарські війська присунули ся під сам фронт. Навіть не легко було зійти ся з польським військом, і Турки могли відтяти від нього козаків. Неприхильні Бородавці напрями й круги через се брали гору. Коли Сагайдачний з'явив ся в козацькім таборі, його витали оваційно. З похвалами прийнято його реляції про результати з посольства до короля, про стрічу з королевичом, що поспішав з своїм полком до хотинського табору, і переговори з польськими гетьманами в

хотинським таборі. Тактика Сагайдачного, що наказувала можливу лояльність і услужність для річипосполитої, щоб зреалізувати обіцянки дані королем (а мабуть і королевичем) — була одобрена. Бородавка чи через якісь перешкоди, чи тому що таки не мав щирої охоти вкладати ся в польські потреби й ставив інтереси козацького добичництва над інтереси кампанії, мусів покутувати свої помилки. Рада не тільки скинула його з гетьманства і проголосила гетьманом Сагайдачного, — на Бородавку піднесені були різні обвинувачування, його закували в кайдани і кілька день пізніше, уже під Хотином, судили, засудили на смерть і стяли в колії козацьким, для 8/IX н. с. Вини на нього зложені сучасник описує так: „він немудро, а по правді сказавши — нещасливо розсилав чати в землю Волоську, ідучи до табору, і через те кілька сот козаків згинуло”; иньший більше, з польського становища, додає до того вину

опізнення до польського табору ⁷⁾. Правдоподібно, брак припасу для коней який виявився зараз по приході до польського табору й викликав розрух серед козаків, був чи не найголовнішою причиною такого кінця нещасливого гетьмана: на нього, на його злу справу” зложено всю вину сих клопотів — що козаки мали велику шкоду в конях і боялися останнього знищення через пізний прихід і неприготованне сїна ⁸⁾. Зовсім фантастичними натомість були, розуміється, погослови, що ходили в польськїм таборі — ніби то за Бородавкою знайшлися підозріння, що хотїв зрадити, передати ся Туркам і т. п. ⁹⁾.

Примітки

¹⁾ Дневник Собєского с. 111 і 119, йогож Commentarii с. 26 і 41, Петрицій с. 88.

2) Unus e plebe — Ruthenum fuisse alii, alii Lithuanum ferunt. Петрицій с. 90.

3) Aby z wojskiem swem u Stepanowice stanął — Дневники с. 120. І під Степанівці пустив ся Сагайдачний сподіваючи ся там козацького табору. Місце се не звісне. Коментатор Собєского (Мемуары II с. 64) бачить тут Стефанешти на Реуті (на границі пов. Сороцького і Оргіївського), Жукович — Стефанешти на Пруті (III с. 172). Але так далеко на полудне висувати козацьке військо нікому не прийшло б на гадку, а окрім того коли Сагайдачний, їдучи під Степанівці, опинив ся не дуже далеко від Дністра і Могилева, то очевидно, що ся осада була десь між Могилевим і Хотиним, не далеко від Дністра.

4) Про нього особливо: Наіма у Сенковского I с. 155-6, дневник т. зв. Любомірского с. 74 (писано тут на підставі листу Шемберга, що бувши сам в турецькім війську був свідком

сього епізоду) і дневник Собєского с. 120-1, пор. Commentarii с. 45-7; Грабовского I с. 136.

⁵⁾ Се була не перша проба збунтувати козаків. Оден агент оповідав, що з Адріанополя ще вислано було на Україну „12 шпигів з листами патріаршими до Русинів-схизматиків” — Теки Нарушевича № 111 № 145, і в дневнику т. зв. Любомірского читаємо, що султан перед приходом своїм порозсилав до козаків бранців і чернців з патріаршими листами, намовляючи против Польщі (с. 68).

⁶⁾ Епізод сей оповідає Собєский-дневник с. 123, Commentarii с. 48 (пер. с. 64).

⁷⁾ Дневникъ с. 23, 83, 123 і лист Собєского у Третьяка с. 207, Грабовский I с. 140, Петрицій с. 118.

⁸⁾ Дневник с. 144.

⁹⁾ Дневники с. 18; 23, і иньший анальогічний в петерб. публ. бібл. Разняз. № 67. Третьак припускає, що на Бородавку справді буди

підозріння, що він має зносини а Турками, хоче передати ся до них, а Сагайдачний відчував, що Бородавка, пробуваючи в обозі, може підняти козачину против нього, і для забезпечення своєї власти „вчинив справу з Бородавкою перед козацьким колом” (с. 151). В такім разі справа „зради” була б виразнійше зазначена в иньших, докладних дневниках. Ще инакше оповідаєть ся сей епізод у деяких наших істориків. В „Бесідах” пок. Антоновича Сагайдачний жадає, аби Поляки, видали йому Бородавку, робить йому процес за зраду, як вірному слугі Поляків, велить розстріляти перед польським табором, і по сім прилучаєть ся до польского війська (с. 44). У Каманіна козаки вибирають Бородавку, поки Сагайдачний їздив до польського табору і блукав потім: вони думали, що Сагайдачний згиб (ш. автор не знає, що Бородавка був гетьманом півтора року). Вернувши ся до обозу, Сагайдачний, „щоб вернути собі власть,

винайшов якісь вини за Бородавкою і стяг його. Його смерть таким чином лишила ся на совісти Сагайдачного, і щоб облекшити сумління, він перед смертю каже записати Бородавку до свого помянника” (с. 26).

**ХОТИНСЬКА ВІЙНА 1621 Р.: КОЗАЦЬКЕ
ВІЙСЬКО ПРИЛУЧАЄТЬ СЯ ДО
ПОЛЬСЬКОГО ТАБОРУ, ЙОГО
СКЛADOVІ ЧАСТИ, БИТВІ З ТУРКАМИ,
НЕВДОВОЛЕННЄ СЕРЕД КОЗАЧИНІ,
ПОЛАГОДЖЕННЄ КРІЗИ, ПЕРЕГОВОРІ З
ТУРКАМИ, КІНЕЦЬ ХОТИНСЬКОЇ
ВІЙНИ, КОЗАКИ ВИХОДЯТЬ НА
УКРАЇНУ.**

Таким чином булава ще раз, уже в останнє перейшла в скалічену руку Сагайдачного, що стільки разів носила її. Не знати, на скільки добивав ся того він сам. В звістках сучасників

— Поляків про упадок Бородавки ні одною рисою не підчеркують ся якісь особисті заходи Сагайдачного, але сї звістки короткі й побіжні¹⁾. Але кінець кінцем мав він змогу повести справи відповідно своїм поглядам, своїй тактиці.

Сю тактику ми знаємо- „заслужитися” перед королем і забезпечити тим способом здійсненне даних ним обіцянок. І ведені залізною рукою Сагайдачного, козаки, що до себе, вповні сповнили се завдання і зробили з історії Хотинської кампанії історію незрівняних подвигів відваги і самовідречення на користь і честь держави-мачохи, що наповнили подивом і признанням очевидців-Поляків, а нас, потомків сих героїв наповняють мішаними почуттями гордості, жалю і стиду за сї рабські геройства на користь ворога-пана, непримирено — ворожого режиму, кожда прислуга якому кінець кінцем, як виявляло ся, була злочином перед

власними національними інтересами ²⁾).

Перед усім перед Сагайдачним лежало трудне завдання — провести козацьке військо до польського. Татарська орда і передові полки турецькі вже врізували ся між ними, грозючи відтяти їх. Але Сагайдачний зручними рухами вмів зробити дорогу своєму війську, з усім обозом. Се потрівало цілий тиждень, але завдяки тій зручності обійшло ся без великих страт; хоч цілий час приходило ся йти „оборонною рукою”, відбиваючи ся від ворога, — оден польський дневник записує, що тільки одного козака вхопили Турки й привели перед султана, а той довідавши ся, що то козак, казав його розстріляти. І дня 1 вересня, н. с. вечером, маючи на пятах Татарську орду, козацьке військо добило ся під польський табор, і стало „на стріл з луку” від нього, на лівім крилі ³⁾. Було того козацького війська, по польським відомостям, до сорок тисяч ⁴⁾; реєстр так описує

його склад: полк Сагайдачного 3 тис. коней, полк Івана Зискаря (?) 2.320, Богдана Куроші 1600, Тимоша Федоровича 1400, Мойсиха (?) Писарка 2500, Федора Білобородька 3200, Данила Дерекала 3 тис., Адама Подгурского 3700, Сидора Семаковича 3500, Василя Луцкевича 4100, Яцка Гордієнка 2700, Цецюри Севрука 3200, Івана Гордія 2 тис. ⁵⁾ Гармата козацька складала ся з 20 мідяних гармат і 2 зелізних з запасом пороха і куль. Польського війська було 35 тис., разом з полком королевича Владислава, що прийшов слідом по козаках. В тім числі було ще коло 8-10 тис. регулярних козацьких хоругов. Артилерія польська була дуже дрантива, багато гармат були не знаряджені, ані не мали куль. Організація запровіантовання була теж дуже лиха. Нерегулярне, сливе неплачене, убоге військо козацьке ⁶⁾ не в однім стояло далеко ліпше від державного війська, особливо під зелізною

рукою такого Сагайдачного. Турецького війська гідного до бою раховано на 150 тис. (а з усякою службою до 300 тис.); окрім того була велика орда Татар, кількадесять тисяч ⁷⁾).

Сагайдачний в сам час привів своє військо, бо слідом, другого ж дня турецьке військо присунуло ся під Хотин. І першим ділом ударило на козацький табор, висунений наперед і ще не укріплений добре, а при тім на козачину головню мали Турки й Татари завзяте, а може й рахували, що знищивши козаків, без труда упорують ся з військом польським. Не вважаючи, що військо козацьке було стомлене трудним маршем і не встигло добре ще й розташувати ся, тримало ся одначе добре і підтримане польськими полками дало добру відправу. Другого дня напад повторив ся, знову Турки „всю фурію свою звернули на козаків запорозьких”, і козаки знов „дуже мужно витримували весь той імпет” по словам

очевидця, а навіть перейшли самі в атаку. Але ще більша битва стала ся третього дня (4/IX), коли турецьке військо ударило ще сильнійше, всіми силами, і знов особливо на козаків. Сам султан виїхав придивляти ся турецьким тріумфам. Але сим разом козаки не тільки відбили ся ⁸⁾, але вийшовши з табору перейшли в атаку і підтримані Поляками збили Турків з позицій, понищили їм гармати, впали в обоз турецький, і тільки невитримавши — почавши грабувати обоз, дали спромогу турецькому війську поправитись і вибити їх з табору. Взяли одначе кілька значних персон, і одного башу Сагайдачний Ходкевичу в дарунку прислав. На Турків такий страх се все нагнало, що збирали ся тікати, і про султана оповідали, що плакав зі злости ⁹⁾.

Потім було кілька днів спокійніших. Турки від часу до часу поновляли свої атаки, ударяючи головню таки на козацький табор ¹⁰⁾.

Обстрілювали з гармат. Ногайська орда Кантеміра зайшла за Дністер і розірвала комунікацію з Камінцем. Все се вказувало на довгу і затяжну війну і трівожило тим і польське і козацьке військо. Довіз запасів переривався, бракувало різного припасу, навіть пороху; коням бракувало вівса і паші, вони хорували й здихали в великій масі. В війську польським багато вояків також хорувало. Почала ся серед нього дезерція, і Ходкевич умисно казав не направляти мосту, щоб не дуже тікали. Багато шляхтичів навіть з найліпших фамілій, оповідає польський мемуарист, ховали ся до возів, що мали йти по провіант, аби тим способом утікти з табору; їх нераз витягали звідти і з ганьбою водили по табору ¹¹⁾.

З огляду на такі небезпечні симптоми упадку й деморалізації старшина польська і козацька вважали потрібним постарати ся сильним ударом привести кампанію до кінця. Сміла

козацька атака на турецький табор піддала гадку в ночі напасти на Турків. Плян сей, підданий мабуть козаками ж і горячо підтриманий на воєнній раді польській Сагайдачним, рішено здійснити в ночі під 12/ІХ. Головну ролю мали відограти козаки: мусіли підлізти під обоз турецький, в числі 20 тисяч, і з ними піхота угорська. Конні козаки, регулярні, мали тоді перші ударити, за ними козаки запорозькі піші з піхотою угорською мали впасти в табор, а кіннота польська вчинити великий шум, і з музикою, трубами, бубнами рушити на Турка. О півночі дано знак і військо почало ладити ся; досить довго потягнули ся сі збори, і вже починало дніти, поки вийшли з таборів. Запорозці одначе, по землі лізучи, встигли скрасти ся під сам табор, поки ще розвидніло ся; були вже під самими шатрами турецькими, а їх не помічали Турки. Але в сю хвилю пішов дощ. Козаки стали бояти ся, що їм позамокають

рушниці й самопали, й не можна буде стріляти. Дали знати Ходкевичу, що з нападу мабуть нічого не вийде, і війську дано наказ вертати ся назад, а цілий плян затаєно ¹²).

Ся неудача, відсуваючи на неозначений час кінець війни, була приводом до того, що в козацькім таборі почали ся розрухи. Як вище було сказано, через опізнення не було приготовлено запасів, і військо козацьке терпіло біду. Коні гинули без паші, і козаки бояли ся зістати ся зовсім піші. Тягали ся по польськім таборі, просячи сїна, і польські вояки з ласки, як жебранину, кидали їм вязки сїна, хто що міг; ділили ся з ними сухарями. Але прошеним хлібом не розживеш ся, тим більш що й польське військо не роскошувало: за браком сїна годували коней дубовим листєм, та й його не легко було дістати. Невдоволення козацтва збільшало ся. Жертвою його впав Бородавка, стятий 8/ІХ. По невдалій експедиції 12/ІХ

слідом вибухло знову в козацькій таборі. Козаки докучали Сагайдачному, жадаючи, аби кинув Поляків і вертав ся на Україну. Інші ходили до польської старшини, представляючи, що для мізерної заплати — 40 тис. золотих, яку мовляв мали дістати за свою службу (та й то був ще журавель у небі!) не можуть ризикувати пропасти тут без хліба і паші. Конашевич дав знати Ходкевичу і кор. Володиславу. Кор. Володислав, дуже популярний серед козаків, лежав хорий і сам не міг посередничити. Рішено було, що він вишле від себе комісарів — воєводу познанського Опалінського, Стан. Любоміського, що заступав тоді гетьмана польного, і Як. Собєського (автора найцінніших мемуарів про сю кампанію). Вони були запрошені на козацьку раду і тут Собєський, добре знайомий з козаками ще з московської війни, держав до них мову, вихваляючи їх заслуги перед річею посполитою, давнійші й

нинішні, та просив для особи Володислава витривати до кінця в кампанії, а обіцяв іменем польських комісарів додатку 10 тис. золотих, з тою умовою, що вертаючи ся, козаки не будуть чинити ніяких насильств, а спокійно будуть чекати виплати, де їм скажуть. Се був марний додаток, та ще в такій далекій перспективі, і рада козацька досить нерадо прийняла солодкі річи Собєського, нарікаючи, що гроші малі, а ще й коли їх виплатять, не знати. Але Сагайдачний і иньша старшина козацька пустила в рух свої впливи, і завдяки їх авторитету і популярности королевича, для якого все се мовляв робило ся, вдало ся козаків заспокоїти й намовити їх лишити ся до кінця кампанії. Тільки зажадали, щоб їм то все обіцяне комісари і сенатори, які були в польським війську, письмом ствердили, і се зроблено ¹³). І коли старий гетьман Ходкевич кілька день пізнійше скликавши військову раду (з Сагайдачним і полковниками козацькими

також), випробовуючи настрій війська, запитав, чи не ліпше завчасу відступити, уважаючи на недостатки й деморалізацію війська — козацька старшина рішучо спротивила ся такій гадці і достроїла ся до загального настрою польських вождів. „Хоч не шляхтич, доказав, що відвагою може помірятися з найвизначнійшими рицарями”, наївно завважає при тім польський мемуарист про Сагайдачного ¹⁴). А серед затиша, яке наступило потім, козаки для забави на власну руку здійснили плян нічного нападу, в менших розмірах тільки, раз і другий, з чималим ефектом: побили Турків, пограбили і пополохали башів; самого Гусейна башу, бувшого візира, трохи не зловили — втік до лісу і там в ямі лежав ледво живий в страху аж до раня, а козаки з тріумфом принесли до табору його дорогу шубу соболину, золотоголовом криту, й иньші річи. Заохочене сим успіхом два дні пізнійше уже в третє ударило козацтво на

турецький табор за Дністром, при мості, й погромило його, тільки знову „против заборони гетьмана свого” злакомило ся на грабування й дало час Туркам прийти до себе ¹⁵).

Серед таких немилих сюрпризів і невдалих атак на польський і козацький табор встиг простигнути воєвничий запал султана, що з початку нічого не хотів чути про якусь згоду. Переговори, розпочаті ще по тій невдалій нічній атаці, за посередництвом господаря молдавського, але не підтримані тоді Турками, тепер піддержані були ними. Ще раз, коли до них прийшла вість, що старий, схорований Ходкевич умер (24/ІХ), поспробували вони, чи не вдасть ся з того скористати. Хоч смерть сю затаєно, Турки знали про неї зараз, і другого же дня, сподіваючи ся скористати з замішання, всіми силами вдарили на польське і особливо козацьке військо. Але як і ся битва не удала ся, другого же дня зажадали вислання послів для

рішучих переговорів. Правда, попробували, може польсько-козацьке військо, покладаючи ся на переговори, буде менше обачне, і ще раз задали всіми силами битву — сильнішу ніж усі попередні (28/IX), але була вона і остання. Польське і козацьке військо, якому Турки „міцю і силою всею докучали” ¹⁶⁾, відгромило їх і задало сильні утрати, і ся битва стала останньою. Невважаючи на побіду, польська старшина теж жадібно прагнула кінця війни з огляду на просто розпучливе своє становище: не ставало ні пороху ні куль уже зовсім, комунікація була перервана, татарські загони буяли в тилу армії, а про помічні полки з Польщі, про загальний шляхетський похід, давно ухвалений, не було чути, неважаючи на всі принаглення з-під Хотина. Тому другого ж дня вислано послів до переговорів; в інструкції поручало ся уложити згоду на умовах *quo ante bellum* ¹⁷⁾, а для того щоб зробити турецькі

сфери прихильнішими, послам дозволяло ся дати впливовішим вельможам „дарунки”.

Однаке хоч султан простиг добре вже з свого запалу, все таки мирити ся на сих умовах не хотів. Турецькі відпоручники жадали для Порти річного харачу і укарання козаків за їх наїзди. Польські послы не годили ся. Що до козаків, то тільки на будуще запевняли, що від них більше наїздів не буде; повторяли старі оповідання, що козаки множать ся через татарські наїзди, а морські походи виходять в переважній части від донських козаків — вони то ходили в останній похід; валили на мертвого Бородавку — що то він був головним привідцею, але за те вже заплатив життєм; самі його козаки стяли. Тепер же, казали, мови не могло бути про каранне козаків, після того як вони відбули сю кампанію спільно з Поляками, і Поляки заручили їм, що їх не полишать. „Не годить ся нам відступити й карати тих, що чинять таку службу нашій

отчині, яку й Турки самі бачать, і вже тепер вони не своєвільники, а товариші наші, взяті на службу і платню річею посполитою як і ми”¹⁸). Крім таких благородних мотивів, якими Поляки дуже були пишні, тут були і більш практичні: дати поріжнити себе з козаками було дуже небезпечно, бо самі ж Турки могли таке поріжнення використати. Тому послы не прийняли й ради одного з посередників: здурити Турків і видати їм яких небудь в'язнів з камінецької або иньшої в'язниці назвавши їх проводирями Запорожців; послы зм'ркували, що се поріжнило б козаків з ними і „позбавило б польський табор добрих вояків”¹⁹). Але подібну фікцію в справі харачу допущено: обов'язати річпосполиту давати султанови річну данину послы не згодились рішучо, але пристали на те, щоб дати дарунки султанови і хоч розуміли, що сї дарунки візир перед султаном представить, як харач, данину, — не протестували против сього.

20) Щедрі дарунки, обіцяні головнішим дорадникам султана, вигладили всі інші труднощі, і в днях 3-5/X угода була прийнята, а 9/X формально довершена, і подана до відомости козацької ради. „Ще за життя небіжчика вел. гетьмана (Ходкевича) обіцяно їм було під честю і сумлінням, що їх не відступимо, Туркам не видамо і без зносин з ними анї не приступимо до трактату анї тим менше не уложимо, і завсїди гетьман Сагайдачний з старшинами і полковниками важнішими бували на найтайніших радах, тому і тепер в їх колї здав я докладну реляцію з усіх переговорів і докінчення трактатів, а зараз іменем королевича і п. гетьмана запитав їх гадки в справі порядку маршу військ під Камінець; вони заявили вдоволеннє з умов згоди й обіцяли сповнити те, що до них належало, в послушности, яку обов'язані вони показувати річи посполитій”, — записує один з

послів Як. Собєский. ²¹⁾ Мала ся на гадці тут перша умова трактату — що козаки не будуть ходити на море. Старшина мусїла розуміти, що без того згода з Турками не прийде до кінця, і — мусїла заявити згоду, все иньше покладаючи на те, що „якось то буде”. Що до маршу Сагайдачний заявив готовність приладити ся до розпоряджень королевича. Але потім не тримаючи ся сих розпоряджень спішно в ночі козаки рушили за Дністер, не ждучи польского війська: правдоподібно бояли ся, щоб не вважаючи на всі шляхетні запевняння польські не скропило ся на них. Тут стали табором під Брагою й довгою стрільбою витали королевича, коли він їхав повз табору ²²⁾).

Вислали також, виходячи, посольство до короля. Обіцяли на будуче службу і послушність, прирікали згоди з Туреччиною не нарушати, на море не ходити, а за те, з огляду на положені заслуги, незлічимі жертви кровю і

житєм для річи посполитої, просили різних полекш і вигід, і між иньшим — „заспокоєння віри нашої старинної грецької.”²³⁾

Просили в сій справі вставити ся перед королем королевича, гетьмана, комісарів — свідків їх „крівавих заслуг і вірности”.

Примітки

¹⁾ Навпаки оден з дневників пригадує то Бородавці, що він рік тому *perversis factionibus* ас *machinationibus* перебив булаву у Сагайдачного (дневник Публ. бібл., подібно в дневнику Остророга с. 23). Симпатії Поляків були рішучо по стороні Сагайдачного, се теж не треба забувати.

²⁾ Ся історія Хотинської кампанії, менше інтересної для нас по собі, цінна описами й подробицями козацької участі,

характеристичними з історично-побутового становища й інтересними для оцінки відносини польського правительства й суспільности до козачини.

³⁾ Дневники с. 18, 44, 125, Жерела VIII с. 249, Грабовский I с. 130.

⁴⁾ Третьак в своїй розвідці приймає цифру козацького війська 30 тис., як подано у Собєского, Пясецкого, і в подрукованім реєстрі тек Нарушевича 111 с. 403 (з Приміткою, що пораховано тільки таких, що мали бодай рушниці). Реєстр виданий у Паулі подає 40 тис., як і Вассенберг. Детальний виказ, виданий в Жерелах VIII ч. 151 (як низше) має більше значіннє, ніж сі сумаричні цифри, він подає число козаків на 41520.

⁵⁾ Жерела VIII 250, імена полковників дуже покалічені, поправляю, де можна.

⁶⁾ Про озброєннє козацького війська завважає Цитований дневник тек Нерушевича: kozaków

zaporowskich było 30.000 najmniej rusniczych, co się mogli pieszo pisać, bo szabel nie wszyscy mieli — с. 403.

7) Перегляд різних звісток про число турецько-татарського війська у Третяка с. 131-4, де показано також, як в польських джерелах раз у раз побільшувало число цього війська для більшого звеличання хотинського тріумфу.

8) Bronili się dziwnie mężnie, пише про них у сій битві Собєский.

9) Дневники с. 126-7, 129, 130-1, лист Собєского у Третяка с. 204.

10) Під 7/IX: rano poczęli Turcy prymykać pod kozaki, і знов: tegoż przecież dnia i do kozaków zaporoskich... impet czynili Tyrzy; під 9/IX: do Zaporżców przecie wielki bardzo impet uczynili (с. 134-137, 139); а пише людина, що сиділа не в козацькім, а польськім таборі.

11) Commentarii 99-100.

12) Дневники с. 85, 142, Comentarii 86-7.

- ¹³) Дневники с. 144, Commentarii с. 116-8 = 92-3 пер.
- ¹⁴) Commentarii 126-7 = 97 пер.
- ¹⁵) Дневник Собєского с. 147, 149, 150.
- ¹⁶) Дневник с. 154.
- ¹⁷) Інструкція в дневниках с. 157.
- ¹⁸) Дневники с.165-6, Commentarii с. 166-7 = 112-3 пер.
- ¹⁹) Commentarii 171= с. 115 пер.
- ²⁰) Пор. у Третьяка ор. с. с. 187.
- ²¹) Дневники с. 179. Commentarii 192 = с. 124 пер.
- ²²) Дневники с. 181. Ніяких подробиць про прощанне козацького війська чи Сагайдачного дневники не подають; для нього і не було місця супроти того, що козацьке військо тихенько поспішило чим дуж забрати ся з польського табору. Через те багаті подробиці про всякі знаки печаливости кор. Володислава для Сагайдачного, різні дарунки йому на прощанне,

з такими привабливими деталями розповіджені в збірці Величка й поданій там ніби то автентичній кореспонденції Сагайдачного з кор. Жигимонтом, мусять уважати ся фантастичними. Сї листи — фальсіфікати, правдоподібно самого Величка; оповідання його — фантастика в тімже дусі. Третяк, признавши ті листи апокрифами „утвореними правдоподібно за часів Хмельницького” (в дійсности — за часів Мазепи, як показує їх мова), хотів бачити в Величковім оповіданню образ того, „як в переказах козацьких відбила ся фігура королевича і відносини його до козаків”, і дещо з того таки не витерпів, щоб не взяти до тексту (с. 194 — він відкликуєть ся до предсмертного листу Сагайдачного, друкованого в Актах Юж. и Зап. Рос. II ч. 47, але лист сей взятий з Величка ж, I дод. с. 47, так само як і оповідання Лукомского *ibid.* IV с. 175). Каманін покористував ся сими величківськими

документами й звітками також, і викликав тим їдкі дотинки Корзона (див. прим.). Жукович супроти Корзонових заміток був обережнішим, хоч в його словах і звучить певне недовіре до такої гіперкритики і дещо таки він узяв з тих апокрифів, хоч з остереженням (ІІІ с. 190-1). Але, розумієть ся, їх треба раз на все викинути з історичного інвентара, як і всяку иньшу величківщину.

²³⁾ Жерела VІІІ ч. 152.

VІІІ. Від Хотина до Курукова.

**КІНЕЦЬ ТУРЕЦЬКОЇ ГРОЗИ І
РОЗЧАРОВАННЄ ПРАВОСЛАВНИХ:
КОЗАЦЬКА СЛАВА В ПОЛЬЩІ ЗА
ХОТИНСЬКУ ВІЙНУ, НЕПРИХИЛЬНІСТЬ
ДО КОЗАЧИНИ КОР. ЖИГІМОНТА,
КОЗАЦЬКІ ПЕТИЦІЇ ПО ХОТИНСЬКІЙ
КАМΠΑНІЇ, ЇХ ЗМІСТ І ЗНАЧІННЄ,**

НЕПРИХИЛЬНІСТЬ ДО НИХ КОРОЛЯ, ІНСТРУКЦІЯ КОМІСАРАМ, ЗАМІРИ ПРАВИТЕЛЬСТВА.

Хотинська війна була апогеєм козацької слави в річипосполитій польській. Поляки учасники і сучасники війни не знаходили слів похвали і признання для заслуг, положених козаками для спільної отчини, для їх воєнних подвигів, відваги, мужности. Їх порівнювали з клясичними взірцями відваги і патріотизму, ставили навіть вище тих античних героїв — більше ponadto неможна було сказати в тих псевдоклясичних часах ¹⁾. Їх уважали головними спасителями Польщі від страшної турецької тучі — сучасний український мемуарист шляхтич Єрлич, далеко не прихильний козачині, передаючи погляди своїх кругів, признає головні заслуги в сій війні Сагайдачному: „він тримав на собі весь тягар війни, і давав їй раду, а що радив, то приймали

панове гетьмани і королевич й. милость”²). Правда, він при тім поясняє, що сей Сагайдачний був чоловік не простого уродження, а шляхтич з Самбора. Але Поляки, не підозріваючи того шляхетського походження Сагайдачного, великодушно признавали, що він і иньші його товариші, не будучи шляхетського роду, рівняли ся своїми чеснотами з прирожденними шляхтичами.

Але подвиги сі були вчинені, славословія прошуміли, і на сцену виступала звичайна історія — „раб зробив своє діло, нехай раб собі йде”. Козацьке чесне воїнство на свою голову громило турецькі орди. Наставляючи груди свої за річпосполиту, забезпечуючи її від воєнної небезпеки, робило непотрібними свої услуги в близшій будучности. Воно підкопувало той ґрунт, на яким стояло *raison d'état* козачини з становища польських державних інтересів.

Король Жигимонт, в своїй неприступности до

ніяких благороднійших почувань вдячності, обов'язання і т. под., а безпечно дуже завзятий на козачину за її вмішування в церковну політику і перебивання його, королівських, релігійних плянів, спішив не зіставити ані на хвилю яких небудь ілюзій у хотинських героїв, яких небудь надій на те, що їх геройство, їх безграничне пожертвоування, їх всіми признані заслуги для річипосполитої дадуть їм які небудь реальні здобутки, якесь поліпшення їх убогого побуту, поправу їх пів-правного становища. На козацьку петицію, вислану з политих козацькою кривцею хотинських рівнин, на сі безмірно непретенсійні прошення скромних героїв, він приготовляє брутальну, холодну, безсердечну відправує

Козацька петиція звучала так:

„Посольство запорозьких козаків до короля й. м. і річипосполитої — прошення за криваві, у всім християнським світі славні і всьому

поганству очевидні заслуги.”

„Запевнити мають наші послы нашу готовість до услуг королеви і річипосполитій — ніколи не були ми непокірними, і в нинішній війні з цісарем турецьким всюди, де треба того було, не жалуючи свого здоровля і добутку, наставляли ми наші груди, скільки сил наших ставало, за віру християнську, за честь королівську, за цілість отчини нашої готові голови свої положити не жалуючи. І на далі, тепер і завсїди, хочемо як найбільше прикладати ся до волі їх (короля і держави). Не будемо воювати держави цісаря турецького ані землею, ані на Чорнім морі, не хочемо нарушати згоди святої й стариною усвяченої — і рішучо хочемо занехати Чорне море.”

„Тільки хотїли б ми знати, з чим нам на службі річипосполитій на звичайних місцях своїх пробувати, і за якою платнею. На попередніх комісіях визначено було нам річної плати по 40

тис. золотих, але то сповнено не було, і тепер нам, видко, відложивши ті постанови комісії на бік, треба просити короля і їх милостей, аби визначено було нам тої річної платні 100 тис., і щоб вона що року приходила на визначений час.”

„А що тепер війна турецька скінчила ся, мають послі просити, аби король й. м. зволив вчинити нагороду справедливу в скорім часі за криваві заслуги наші і шкоди, понесені нами в конях і в усяких иньших річах в сій експедиції, як то і п. комісарі нам обіцяли листом своїм.”

„Мають просити королевича й. м., ясновельможного п. гетьмана і п. комісарів, аби зводили перед королем причинити ся, аби король й. м., наш милостивий пан, уважаючи на криваві заслуги й вірність нашу, зволив успокоїти старинну нашу релігію грецьку, а вільности надані нам його предками і самим королем за криваві заслуги наші в війнах —

зволив цілими і непорушними заховати і привилеєм своїй твердити.”

„Королевич й. м., пан гетьман і иньші бачили на власні очі, скільки при боку його з нашого товариства, заступаючи їх перед неприятелем, голови свої положило, иньші каліцтво членів своїх дістали, так що вже на війну більше не здатні, анї вижити ся, поки живі. Отже п. послы мають просити короля, аби на прожиток калікам зволив придати якесь місто на Україні до того убогого шпиталя, що маємо відновлений на Україні з ласки королівської, а особливо казав вернути нам маєтність надану ним предкам нашим — Боришпіль з околицею.”

„Аби наші товариші мали свобідний пробуток в маєтностях королівських, княжих, шляхетських і духовних, де хто мешкав, або де кому сподобаєть ся, зістаючи ся при вільностях своїх без усякого утиску від уряду.”

„Як би нас якийсь володар християнський

покликав до себе за якоюсь okazією, — аби нам можна було піти на службу до нього за відомістю короля.”

„Декотрі з товаришів не мають осель і достатків і не мають з чого прожити — нехай вільно їм буде промишляти собі з ловлення звіря або риби, як би хто міг і схотів тим зайняти ся.

„Заняті службою королівською, навіть ті що мають свої оселі, через неприсутність своєю не приготували запасу для себе, своїх жінок і дітей, тим більше такі що не мають власних осель — отже просити, аби на випочинок і вигодованне коней, які ще полишали ся, були нам визначені становища і приставства в містах, по полкам.”

„І в тих містах, де маємо свій пробуток, а особливо в воєводстві Київськiм, аби ніякі жовніри не мали своїх леж і пристановищ” ³⁾.

Такі були домагання козачини в хвилі її найвищих тріумфів, безцінних, загально

признаних заслуг для річи посполитої. Безперечно, дуже, аж занадто скромні. Не підчеркуючи сього виразно, казаки ждали на ділі скасування найбільш неприємних постанов останньої комісії (1619 р.). Хотіли, щоб скасовано було заборону мешкати й користувати ся козачими правами по маєтностях панських і духовних; щоб не було обмеження реєстра (се укрито справою побільшення платні, не входячи в число реєстрових). Підносить ся в делікатній формі давній дезідерат в справі приставств і леж, з виключенням жовнірів від розквартирування в козацьких маєтностях. Бажають, щоб не зборонювано старої практики затягання козаків на службу посторонніх держав. Пригадуєть ся стара свобода звіриних і рибних ловів, що з залюдненням України, з розширенням привілегіюваного землеволодіння підпадала все більшим обмеженням. Припоминають ся

козацькі маєтности не звернені при реституції 1601 р. Нарешті, в дуже скромній формі „успокоєння” пригадуєть ся недавня петиція в справах релігійних. За се обіцяє козачина певну послушність, непорушність трактатів, занехання моря, — річи многоважні, тяжкі, повне самовідреченнє.

Козацькі провідники тямили безмірну дражливість народу шляхетського і його правительства на пункті козацьких претенсій і стилізовали свої домагання, як звичайно, можливо скромно і безпретензійно, не натякаючи нічим на якусь корінну перемену в становищу козачини, в його відносинах до держави, на якісь спеціальні права здобуті останньою службою. Правда, королівська згода на предложені дезідерати значила б дуже багато з погляду легалізації фактичних здобутків козачини і їх дальшого розширення, се так. Але сі дезідерати в кождім разі були поставлені

дуже скромно, без образи маєстату шляхетських кругів. Козачина знала сі круги й їх настрій, бо і на свої скромні дезідерати дістала все таки по цілій лінії дуже неприхильну відправу.

Замість королівської відповіді безпосередно козацьким послам ми маємо королівську інструкцію комісарам, що висилали ся для полагодження козацької справи. Правдоподібно, король заявив послам, що його відповідь і волю подадуть козачині до відомости його посли-комісари ⁴⁾. Сі посли-комісари мали заявити вдячність і ласку королівську за службу козацьку. Король, — мали сказати вони — з свого боку годить ся на обіцяний хотинськими комісарами додаток до платні за сю війну, і тільки. Гроші сі їм мають бути зараз виплачені, і по сім військо козацьке (що правдоподібно стояло десь на Поділю, чекаючи результатів своїх петицій) мало зараз розійти ся „на звичайні місця”, без кривд людям, для того аби

йшло не полками, а дрібними ватагами і на волости не бавило ся. Се було відмовою на козацькі прошення в справі розкваторовання. Король поясняв, що неврожай і спустошенне не дозволяють розкваторувати війська по волостях, і для того й польське військо як найскорше розпускаєть ся ⁵).

На иньші просьби поручало ся дати таку відповідь, „коли б козаки допоминали ся її”: В справі релігійній король не чинить нікому безправя і примусу, козаки в ній як перед тим не мали ніякої кривди і на будуче не будуть мати. В справі надання на шпиталь, і затягання заграничними володарями король відсилав козаків до сойму. В справі ловів мусить знести ся з місцевими старостами й містами.

Що до права пробутку по маєтностях приватних, відповідь була досить невиразна, але кінець кінцем юрисдикція приватна признавала ся річю непорушною і в силі мали зістати ся

постанови комісії 1619 р. Комісарі взагалі мали поручення відновити й потвердити комісарські постанови 1619 р. В тих постановах число козаків означене не було, отже комісарам поручалося торгувати ся з козачиною і звести число козацького війська до мінімуму, „оглядаючи ся на те, щоб велика купа не була тяжка для тамошніх обивателів і не була приводом до дальшого своєвільства і збільшення числа”; в кождім разі не більше ніж трох тисяч. Платні до 100 тис. підвищити не можна; комісарі нехай стараються удержати ся при старій цифрі 40 тис., а як би се було не можливо, то можуть побільшити до 60 тис. Має бути споряджений реєстр тому війську при комісарах зараз же; реєстрові мають користувати ся „повною свободою в своїх юрисдикціях”, виписані повинні підлягати „звичайній юрисдикції панів і старост своїх”. Гетьман, який буде поданий війську іменем

короля, має зложити присягу послухности, так само полковники, й загал козацький. Всі човни мають бути видані комісарам, і на будуче ніхто не сміє під карою смерти човнів будувати; певне число човнів має бути зіставлене тільки для довозу припасів козацькій залозі „на Низу”.

Як бачимо, інструкція поручала вернути козацькі відносини до норм ante bellum. Звести козацький реєстр по можности до 1-2 тис., всіх иньших з 40-тисячного козацького війська, що відбуло хотинську війну, вернути назад в підданство; старшину іменувати. Що до церковної справи, то король насамперед, як бачимо, ставив справу так, мов би тут ішла мова про свободне виконуваннє своєї віри козаками тільки, а і тут не обіцяв їм нічого більше понад старі благодати — будуть користати з такої ж релігійної свободи, яку до того часу мали. Инакше сказавши, король хотів ігнорувати всі свої обіцянки і надії останнього року, хотів

перечеркнути всі факти й події останніх часів, того тяжкого року; „раб зробив своє діло”, і мав вернути ся знову в своє рабське становище.

Ба, але говорити ся мало се не на адресу похилого, безоружного, безпомічного раба, а війську, що з зброєю в руках чекало відповіді правительства, рівне силами війську, яке могла виставити корона польська, а що до прикмет і чеснот своїх під небеса вихвалюване польськими очевидцями та великодушне ставленє польськими шляхтичами на рівні з польською шляхтою.

Як можна було думати, що військо се дасть себе здешаткувати, загнати в панську кормигу, пошити в дурні, заперечивши все те, що було йому обіцяне?

В королівських інструкціях, писаних два тижні по хотинській війні, лежала вже *in optima forma* проклямація оружного конфлікту з козачиною, оружного приборкання спасителів польської

річи посполитої, і тільки завдяки різним спеціальним обставинам до сього оружного конфлікту прийшло не зараз, а чотири роки пізнійше.

Примітки

¹⁾ Сучасний біограф кор. Володислава Вассенберг, оповідаючи наведений вище епізод, як Турки били ся з малим козацьким відділом (вище с. 469), пише: *Macte beatissimos meo iudicio viros et Lacedemoniorum gloriam longe superantes. Illi quippe trecenti, et ad Thermopylas; hi nonnisi sexaginta numero et in aperto campo parem Xerxis exercitus multitudinem fatigavere* (Gestorum Vladislai c. 100).

²⁾ Latopisiec c. 5.

³⁾ Жерела VIII ч. 152, иньший варіант сих петицій у Третьяка дод. VII — часто буквально

однаковий, місцями справляє помилки, або доповняє сей текст. Я комбінував обидва варіанти в своїм перекладі.

⁴) Інструкція ся (в Жерелах VIII ч. 153) в різних копіях має різні дати — в одній 18/X, в другій 28/X. Дата 18/X менш правдоподібна, бо не легко припустити, щоб так скоро з тим упоралися, коли тільки 11/X козацькій старшині було подане до відомости уложенне трактату і закінченне кампанії.

⁵) Справді неврожай і біда була велика — пор. листи Збаразького с. 43.

**КІНЕЦЬ ТУРЕЦЬКОЇ ГРОЗИ І
РОЗЧАРОВАННЄ ПРАВОСЛАВНИХ:
ВІДКЛАДАННЯ КОМІСІЇ, ВІДПОВІДЬ В
РЕЛІГІЙНИХ СПРАВАХ, КОЗАЦЬКА
ДЕПУТАЦІЯ 1621 Р., ПЛАН КОЗАЦЬКОГО
ПОХОДУ В ЛИВОНІЮ, СМЕРТЬ
САГАЙДАЧНОГО, ЖАЛІ НА УКРАЇНІ,**

**ТРІВОГА В ПОЛЬСЬКИХ КРУГАХ,
ВИСЛАННЄ КОМІСІЇ І ВИБІР О. ГОЛУБА,
КОМІСАРСЬКІ ПЕРЕГОВОРИ З
КОЗАЧИНОЮ, НЕПОКІРНІСТЬ
КОЗАЧИНИ, ПОХОДИ НА МОРЕ,
КОМІСАРСЬКІ ПОСТАНОВИ 1622 Р.**

Не можна сказати, щоб король не міркував собі зовсім, що робить він, відповідаючи такою різкою відмовою на домагання хотинських героїв. Інструкція кінчила ся таким характеристичним порученням:

Комісари мають переказати запорозькому війську відповіді короля і своїми намовами та обіцянками ласки королівської впливати на нього, аби волі королівській було послухним. Для сього ж мають вони потайки вести зносини з Сагайдачним і військовою старшиною та обіцяти їм від короля особні дарунки. Пункти комісії (що до потвердження ухвал 1619 р.) нехай зіставлять в секретї, аби перед часом не

прийшли до відомости козаків.

Отже спекульовано на рабську лояльність старшини, на силу подкупу, деморалізації. Та ледви чи сі рахунки оправдали б себе...

Добрі духи відвели поки що грозу кривавої усьобиці, яка могла б виникнути, коли б королівські комісари задумали сповнити дану їм інструкцію (відновлення постанов 1619 р.), бо кинули під ноги королівським плянам кілька звичайних, але все необорних для польської політики перешкод. Не можна було сповнити першого пункту королівської інструкції — виплатити козакам признану платню, і потім зажадати від них, щоб розійшли ся, і взагалі поступити з ними по всій строгости королівських бажань. По друге — для того щоб приступити до другої часті програми — поновити і в житє перевести комісарські постанови 1619 р., треба було відповідних воєнних сил, щоб брязкотом польської зброї

підтримати впливи льояльної старшини. І на тодішні козацькі сили треба було сили великої, а тим часом Хотинська війна, як Пан-Біг Польщі приказав, закінчила ся, розумієть ся, жовнірською конфедерацією. Тому не то що великого, а й ніякого війська на козаків не можна було зараз стягнути.

Тому переведеннє комісарських ухвал 1619 р. прийшло ся відложити. Комісія не відбувала ся. Не заплативши грошей козакам, не можна було ставити до них ніяких серйозних жадань.

Одначе на домагання козачини мусіла бути дана відповідь в дусі королівських інструкцій, неприхильна. Спеціально що до справи релігійної знаємо, що дана була справді відповідь в дусі тої інструкції — мов би справа йшла тільки про свободу релігійну спеціально для козаків ¹⁾. І сі ухильчиві, мало надійні відповіді правительства тепер, коли настав час реалізації обіцянок, давали зрозуміти

неприятний правительственный курс і мусіли глибоко вразити козачину. За кров, за рани, за голод і смерть знову єзуїтське політикування, холодне non possumus. Маси мусіли бути обурені, статочні елементи збентежені таким грубим нетактом, що ставив в неможливе становище і їх і політику льюальности. Як можна було заохочувати до повздержности, до льюальности супроти правительства, яке не спішило платити навіть того марного гроша за службу і відмовляла козачині у всіх її бажаннях? Спеціально Сагайдачний, і без того півживий від турецької рани, від понесених трудів і трівог, мусів бути глибоко ображений в своїх найсвятійших почутях, в найдорогших надіях.

На том пляцу тотъ нашъ гетманъ пострѣленный
Пріихаль до Кієва на полы умерлый,
Где розмаитыхъ лѣкарствъ долгій часъ
заживаль,

На докторы отъ кроля самого кошть мѣваль²⁾. Сі знаки королівської прихильности до його особи не могли потішити Сагайдачного, коли він бачив таку компромітацію своєї політики, коли король вирікав ся всіх тих обіцянок, на підставі яких військо пішло в останню війну, запевнене Сагайдачним, що його бажання королем прийняті.

Військо, одержавши королівську відповідь на свої петиції, вислало зимою нових послів. Досі маємо про нього тільки коротеньку згадку, з лютого 1622 р., коли се нове посольство їхало до Варшави. „Широко про заспокоєння (релігійної справи) і скасування унії там писано, а коли б не були успокоєні, грозять конфедерацією, ще не чуваною; перше посольство відправлено з обіцянкою, що їх заспокоять, і на се в другім листі так написали: як король й. мил. хоче тільки нас (козаків) заспокоїти, то в таким разі вся Русь схоче мати

спокій в вірі; вкінці просили заслужених грошей, відповідно до обіцянки королевича”. Так оповідає зміст сеї нової петиції наш припадковий кореспондент ³⁾). Разом з тим митр. Йов розіслав свій окружник до всіх православних, щоб тримали ся своєї православної єрархії, були їй помічні, а уніатів не признавали і свої духовні потреби, як не могли на місці, то в Київі задоволяли, у своїх владиків, що пробували в сій неприступній для польських впливів твердині ⁴⁾).

Козацьке військо тим часом, ігноруючи королівський наказ не затримувати ся на волости, розташувало ся на зиму на волости, в воєводстві Київськiм головно. Правительство, не сповнивши своєї обіцянки — виплати грошей, мусіло через пальці на се дивити ся, і не вводило туди жовнірів, щоб не дійшло до крiвавих конфліктів. Але й козачина, здасть ся, вела себе по можности здержливо — не тільки

уступаючи впливам статочнійших, але і у власних інтересах — щоб не дати правительству приводу відмовити в заслужених грошах і в усіх иньших обіцянках. І хоч шляхта київська пищала й скаржила ся перед королем на козацькі „тяжкості” (так як волинська на жовнірів, що там роскватурували ся, теж не заплачені), і король мусів заспокоювати її всіляко, але військо козацьке з великим притиском підносило потім, що воно, вертаючи ся з війни, „ніяких припасів не домагало ся, і одержавши умовлену заплату росходило ся до дому”, і король не мав сміливости заперечити тої козацької чемности ⁵⁾).

Козацька депутація мала авдієнцію у короля 21/II н. с. ⁶⁾. Змісту королівської відповіді не знаємо. Король, очевидно, в справі виплати мусів повторити те, що вже перед тим росписував на потіху всіх інтересованих: що гроші лежать „відраховані” у Львові; що його

дворянин Обалковский от-от поїде з ними до козаків, а королівські комісари, виїхавши разом з ним, при виплаті полагождать иньші справи козацькі ⁷⁾. І по за тим — правдоподібно нові повторення, відкликування до сойму, і т. п.

Двох річей треба буде правительству добити ся від козаків: щоб їх полки вийшли з волости й розійшли ся, друге — щоб вони не зачіпали ся з Турками і не псували дипломатичної справи. Хотинські прелімінарії ще потребували ратифікації, в тій справі мало їхати до Туреччини велике посольство, і треба було особливо тепер обминати всього, що могло б подразнити Турків і перешкодити уложенню трактату. Була гадка ужити козачину в війні з Шведами, щоб відтягнути від походів на Турків. Козаки прийняли сю гадку дуже радо, і зимою 1621/2 р. двадцятитисячне військо козацьке рушило на Литву, і в лютім у гетьмана литовського Кр. Радивиля ставили ся послы

козацькі, полковники Йосип Путивлець, Адам Подгорський і Донець, заявляючи, що вони, сповняючи наказ королівський, готові прибути в Ливонію і навіть без плати служити тут. Радивил готов був взяти їх на службу, сподіваючи ся тим запобігти їх походу на море ⁸⁾. Але дуже бояв ся при тім козацьких своєвільств і грабунків, а ще більше почала нарікати на се шляхта литовська, боячи ся спустошень, і почала наставати на гетьмана, щоб не брав козаків ⁹⁾. Радивил по довгих ваганнях взяв собі до Ливонії тільки невеликий полк, самих „старинних і комонних” козаків, а решту відправив ¹⁰⁾, так що се не могло дуже заважити на козацькі відносини на Україні, і надія на ослабленне українського напруження через сей ливонський похід мусіла зникнути ¹¹⁾. Лишало ся покладатись на впливи старшини і на вдоволенне, яке викличе виплата грошей. Але хоч гроші ті, як писав король, ще в січні лежали

„відраховані” у Львові, то все ніяк не могли звідти видістати ся на Україну. А треба було спішити ся, бо вже приходили трівожні вісти, що козаки збирають ся на море, як не з Дніпра, то з Дону — для благовидности, щоб не компромітувати польського правительства і не входити з ними в колізію ¹²). Та участь українських козаків, в такім донськім поході певно, зістала ся б секретом полішінеля, і йди потім доведи турецькому правительству, що то були козаки московські! Занадто стара то була пісня!

До всього злого, ще й Сагайдачний вмер під той час — 10 квітня ст. ст. 1622 р. „По многихъ знаменитыхъ воєнныхъ послугахъ и звитязствахъ на ложи своємъ простеръ нози свои, приложил ся къ отцемъ своимъ, съ добрымъ исповѣданіємъ, исполненъ благихъ дѣлъ и милостыни”, як записує помянник тодішньої митрополітальної резиденції,

монастиря св. Михайла в Києві ¹³). Огірчений і прибитий несловністю короля, крахом своїх плянів і надій, він присвятив останні хвили свого життя розпорядженням своїм майном, в дусі тих змагань і плянів, які одушевляли його в останні літа многотрудного життя. Пять днів перед смертю (5/IV) тестаментом своїм розділив він своє майно, визначивши „шафарами й вѣрными депозитарами” того маєтку митрополита Йова і свого наступника на гетьманстві Олифера Голуба.

Маєтність свою роздасть єдину на шпиталѢ,
Другую зась на церкви, школы, монастырѢ,
як записує його панегірист. „Ялмужну значную”
записав на київське брацтво — „тисячій кидка”
¹⁴). З інших легатів докладнійше знана його
фундація, вчинена його „духовницею” при
львівським брацтві, культурно-національним
центрі його ближшої отчини. Півтори тисячі
золотих призначив він на фундацію при

Успенським львівським брацтві „на науку и цвичене дѣток християнскихъ, на вихованье бакаларовъ учоныхъ, вѣчными лѣты”, аби з доходу тої фундації тримано „на каждый рокъ на вихованье учоного майстра въ греческомъ языку бѣглого, церкви божой и дѣткамъ християнскимъ народу російскому потребного”, з остереженнем, що ні на що иньші сі доходи не мають призначати ся, тільки на науку ¹⁵⁾. Коли се була вповні власна ідея старого гетьмана, то старий вихованець „Острозьких шкіл” вірний zostав ся її греко-руським традиціям до кінця. Панегіристу ж свому дав привід поставити Сагайдачного прикладом „кождому рицерови” козацького стану, як належить „шафувати своєю маєтністю”:

С того гетмана каждый рыцерь нехъ се учитъ,
Якъбы тыжъ мѣлъ на свѣтѣ тотъ животъ свой
кончить:

Ото онъ въ вѣрѣ своѣй святой трвалъ статечне,
И ойчизны своѣй бранилъ тыжъ менжне,
И маѣтностью добре своєю шафоваль,
Не на костки и карты и збытки оберталь,
Але яка єсь слышаль, на речи добрыи,
Души єго по смерти барзо потребныи.
Смерть ся була тяжким ударом православним,
взагалі Українцям, що мали всяку підставу
покладати великі надії на заступництво
Сагайдачного перед королем в релігійних і
національних українських справах, на вагу його
особи, його впливів і заслуг в
правительственних кругах. Сумним почутєм віє
від епіграфа поставленого на панегірику
братської школи на його „жалосний погребъ”:
Не вѣсте ли, яко властелинъ великъ паде въ сій
день въ Ізраили

Похорон був справді жалісний, і утрата ся ще

гірше зменьшувала шанси реалізації королівських обіцянок 1621 р. Але вона дуже неприємною пригодою була і для правительства, яке хоч і пошило в дурні старого гетьмана з його старосвітськими надіями на королівське слово, все таки багато докладало ся на його льюальність і впливи між козачиною. Кн. Юрій Збаразький, перший сенатор Корони з титулу українського магната уважаний за спеціаліста в українських справах, на першу вість про смерть гетьмана забив тривогу: „Аби ми знову не попали в турецьку війну! З козаками до нинішнього дня не покінчено, хоч мали ми часу досить, аж занадто, до переговорів з ними. П. Обалковский, не відправлений в час з грошима, не міг приїхати на час, а тим часом, як учора я дістав відомість — вмер Сагайдачний, такий вірний і відданий в. корол. милости і річипосполитій гетьман запорозький: легко зміркувати, на скільки лекше було

договорювати ся з козаками за його власти. Тепер Бог зна, якого собі гетьмана виберуть: дуже правдоподібно, що найбільше своєвільного, бо і натура їх того потребує, і дисципліна ¹⁶⁾ попереднього була для них занадто тяжка. Дуже легко можуть вийти річи дивні. Здасть ся, викрало ся їх ¹⁷⁾ немало до Донців і пішли з ними на море — отже зараз Турки будуть гнівати ся. До Орди посол королівський не відісланий, ані Джан-Антон не відправлений, і тим цар ¹⁸⁾ дуже ображений; є відомости від бранців з Перекопу і Білгороду — пишуть до свояків, що цар і галга збирають ся на війну, ображені тим, що їх послів затримують так довго”.

Князь-референт українських справ радив поспішити ся з висилкою великого посольства до Туреччини, для ратифікації трактату (призначений був на то його брат кн. Криштоф). Написати зараз лист до візира, що козаки, які

вибрали ся на море, се козаки донські, вислані Москвою, Польщі на злість — аби не вірили Турки, як би хто їх запевняв, що то українські запорозькі; заразом поскаржити ся за набіг на Україну мурзи Кантеміра. Спішно вислати посольство до хана, і полагодити справу козацьку. „Козакам доконче зволь ваша корол. милость визначити гетьмана від себе тепер як найскорше — козака тамошнього запорозького, бо кого иньшого вони не приймуть, і був би він до нічого. Тільки що трудно знати, кого б власне заіменувати, не знаючи ані його вірности, ані характеру. Я думав би так: нехай би ваша кор. милость зволив післати лист з пропуском ¹⁹⁾, а там Обалковский, порозумівши ся з тими, що вашій кор. мил. і річипосполитій найвірнійші (він же там не раз був між ними!), нехай би визначив такого ²⁰⁾ — аби тільки був популярний між ними і заслужений, бо инакший не мав би між ними ніякого впливу, ані зміг би

утримати їх в обов'язку. Тільки то все треба зараз і скоро залагодити, бо дуже коротка та нагода, і як тільки трошки забарити ся, буде справа страчена”²¹).

Правительство занепокоїло ся, заворушило ся теж. Приспінено висилку посольства до Царгорода, а козакам, щоб не спокушало їх море, „наказано вийти на волость, і доти там лежати, доки посол не вернеть ся, або не буде якоїсь відомости”²²). Інтересами української шляхти пожертвовано для інтересів політичних. Обалковский з грошима був уже перед тим висланий. Наздогін виряджено комісію для постанов з козаками (в маю); вона ж мала зайняти ся вибором нового гетьмана, коли прийшла вість про смерть Сагайдачного. Обіцянками й грошима удало ся стримати козачину в сей критичний момент від морських походів. Військо козацьке вийшло з Запорожа на волость, щоб зайняти ся вибором нового

гетьмана і переговорами з правительством. Тільки невелика партія, на пяти чайках, викрала ся на море, мабуть з Донцями разом, і за ними наздогін посиляли на Дон, щоб їх завернути ²³). Але вибору гетьмана комісії не вдало ся взяти в свої руки. Рада для вибору була визначена на Русаві, за два тижні від св. Юрія, і козаки вибрали гетьмана самі, не чекаючи королівського подання. Правда, вибір випав для правительства користоно. Незважаючи на те, що льяльну політику Сагайдачного так гірко скомпромітовало само правительство, впливи Сагайдачного і його партизанів були все таки на стільки ще сильні, що на гетьманство вийшов їх чоловік — повірник Сагайдачного, зіставлений ним шафарем його маєтку Олифер Остапович Голуб, і скільки міг, вів далі політику покійного гетьмана, себто яко мога оминав конфлікт з правительством. Але все таки в правительственних кругах були невдоволені з

сього вибору; принаймні кн. Збаразький дуже нарікав і пророкував всякі біди. „Сей народ буйний, бундючний і так сею останньою турецькою війною надутий, що легко важить собі всякі накази, а тим більше маючи тепер гетьмана з черни ²⁴⁾, перевівши сей вибір против постанови королівської і зневаживши свою старшину ²⁵⁾, — як їх почнуть підущати попи, то нема що й думати, аби вони стали послушні, поки своєї власної крові не настрашать ся”, писав він королю ²⁶⁾. А одному з товаришів-сенаторів додавав до сих погроз; „Передчував я се, і писав королеви, гень-гень за житя Сагайдачного, бо знав, що він уже вмерав, та й він, неборак, чоловік чесний, справний і відважний, і річипосполитій дуже жичливий, якого козаки ніколи не мали між собою, — остерігав, що так воно буде по смерти його”. ²⁷⁾ Кінець кінцем гетьман настав для правительства не найгірший, і потерпів тут тільки принцип —

що козаки не взяли гетьмана з рук короля, а самі собі вибрали. Але козачина взагалі зовсім несклонна була слухати, що їй диктуватиме правительство, і місія комісарів стріла повне фіаско. „Перемогла сильна партія черни”, писав король на підставі реляцій комісарів, „вибрала собі гетьмана по гумору своему — що й старшим їх не буде в лад”. ²⁸⁾ Можливо, що остаточний вибір гетьмана був відложений до приїзду комісарів, але вибрано Голуба незалежно від їх волі. Про те щоб відновити постанови 1619 р., не було й мови. Козачина пригадала, що се гроші привезено торішні, а час вже й на нові, що мали по давній постанові приходити на день св. Іллі (а сї переговори з комісарами мали місцедесь при кінці мая ст. ст. або на початку червня). За те що не підуть на море, козаки домагали ся збільшення плати, а також права кватирювання на волости і побирання собі удержання (леж і приставств), коли

річпосполита не пускає їх на море, анї на иньшу війну не посилає. Грозили инакше йти на Запороже і звідти на море, на Турка, покликуючи ся на те, що з покійним гетьманом (Жолкевским) була у них така умова: як гроші на час не приходять, вільно їм на море йти ²⁹⁾ (в дійсности, як ми знаємо ³⁰⁾), така умова комісією 1619 р. не була прийнята, але козачина стояла при ній, і комісія 1622 р. приймає за факт істнування такого контракту) ³¹⁾. Правдоподібно, підносили й иньші жадання (напр. багато говорено про незабезпеченість ранених і старих козаків), тільки в сучасній кореспонденції мова йде головно про сі два: виплату на св. Ілю збільшеної плати і право приставств на Україні ³²⁾. Про виписку і зменьшенне війська до вказаного давнійшими соймами числа не хотіли й чути.

Такий ультіматум поставило військо козацьке на раді „на полю під Кагарликом”, десь при

кінці мая. Комісарі випросили тільки, щоб військо почекало п'ять тижнів королівської відповіді, а від себе пообіцяли, що плата їм буде збільшена до 50 тис. і виплачена на св. Ілю. Комісари опирали ся при тім на листі присланім їм з Обалковским, що в потребі можуть козакам додати плати десять, а навіть двадцять тисяч. А обставини були справді такі, що козаки, як то кажуть, і в ус собі не дули з королівських жадань; комісари не привели з собою ніяких значніших сил, війська не було взагалі через конфедерацію. Але король не хотів розуміти сього. Не тільки не хотів дозволити приставств, — бо ся перспектива таки в страшну паніку привела українську шляхту, — але і на побільшенне платні не хотів згодити ся. Сильно докоряв комісарам, що вони переступили свої права, обіцявши козакам додаток, і наказав їм, аби знову їхали до козаків, під той час як будуть післані гроші (на св. Ілю

ніби, але розумієть ся, з деяким опізненням ³³). Комісари сим разом мали виторгувати від козаків, щоб вони зрікли ся підвисшення і розійшли ся з війська, „зіставивши тільки три тисячі або мало що більше” („три або чотири тисячі” в иньшій листі). „Ніколи військо, вертаючи з иньших воєнних експедицій, не вимагало того (роскватировання): одержавши умовлену плату, розїздило ся до домів і осель своїх, не наприкрючи ся обивателям коронним; треба, щоб і тепер заховано давній порядок: нехай самі поміркують, що така маса принесла б останнє знищенє всюди, куди б обернулась”, доводив король комісарам. В тім же дусі, дуже мягко, писав і козацькому війську ³⁴). Але сам не покладав великих надій на успіх нової комісії, й поручив підскарбію таки приладити, секретно від самих комісарів, ті додаткові 10 тис. зол., щоб їх мав при собі довіренний писар на випадок, як би комісарам таки не вдало ся

козаків умовити. А в справі кватир наказав комісарам як *ultima ratio* просити козаків, щоб зіставали ся в послушности й ждали нової комісії з „великих і значних людей”.

Король очевидно відчував, що й ся нова комісія, — хоч як він силкував ся настигати до неї учасників, не буде дуже авторитетна. Головно, що не можна було їй дати доброї військової асистенції. Війська не було ані на лікарство. Конфедерація жовнірська тягнула ся далі, й кн. Збараський не помиляв ся, думаючи, що приклад сеї жовнірської конфедерації може настроїти козачину тільки на тим вищу ноту ³⁵). „Все з конфедератами й лісовчиками виїзжають, беручи з них собі міру і приклади, — що їм міліони платять і на розбої їх скрізь пальці дивлять ся, і вони не тільки припаси, а й ланові гроші на волости без милосердя збирають, а проте і повну платню дістають”, писали про козаків комісари, і справедливо додавали:

„Трудну задачу вкладають на нас — словами відводити те, що вони самими фактами доводять”. На бажання, щоб козаки вийшли з волости та стали на шляхах татарських — боронити Орді дороги, козаки „відповідали питанням — що там будуть їсти, коли тих трох або чотирох золотих, що дістануть на шаблю, не стане і на прожиток (*pro victu et amictu*), бо дуже голі й голодні”. „Раз у раз питають, де подінуть ся каліки що хліба-соли собі заробити не можуть, або ті що домів не мають, копати не вміють, а просити стидають ся? Як їм стільки ж грошей дістанеть ся, як і тим що багато з неприятелем не воювали, то не матимуть за що собі й домів та обійстя постарати — бо того за кілька золотих не справлять” ³⁶).

Приходило ся годити яко мога, не доводячи до розриву, щоб не допустити до походу на море. І так проривали ся невеликі походи на море: уже, як згадано, якась невеличка екскурсія була в

маю (кн. Збаразький писав, що ходило п'ять чайок козацьких і здобули турецький корабель)³⁷⁾. Потім в липні французький посол писав з Царгороду, що тридцять козацьких чайок зявилося недалеко Царгороду, 15 льє від міста, і руйнували побережжя Анатолії, взяли багато кораблів турецьких на морі; в великій небезпечності була також Кафа. В Царгороді був великий страх, „бо поголоска про чотири козацькі чайки на Чорнім морі лякає Турків більше ніж чума в Мореї або Берберії — так вони налякані з цього боку”, поясняє французький посол³⁸⁾. А тут ще своєвольні ватаги з Браславщини й Поділля — люде старости браславського і камінецького набігли на околиці Білгороду і землі волоські шарпнули. Мирза Кантемір відповів на все се походом на Покутє³⁹⁾. Все се дуже заплутувало відносини до Турків, неясні й без того, через зміну особи султанської: Осман згинув в маю від військової

революції, й на троні засїв новий султан Мустафа. А тут саме вибрав ся до нього той „великий посол” кн. Кр. Збаразький, для уложення трактату.

Через се комісія головну вагу мусїла положити на забезпеченнє від морських походів. Вона рішучо відмовила ся від королївського поручення — їхати на козацьку раду на св. Ілю та намовляти козаків, щоб вдоволили ся давньою платнею (40 тис. золотих): відписували, що се не тільки їм самим „смертю пахне”,-а хоч, розумієть ся, їм „солодка смерть за отчину”, все таки вони за ліпше вважають ще й далї служити королеви й річи посполитій, — се скомпромітує перед козаками короля і державу, наведе біду на Україну (козацькими лежами) і турецьку грозу на річпосполиту (походами на море). „Трудно і з розсуднійшою старшиною трактувати, а що вже як надтягне безіменна чернь — там розуму й Духа святого

ані питати”. Військо і так, не сподіваючи ся присилки грошей на час, було вже визначило похід в тиждень по св. Ілї, і наказало борошно готувати, а для платні, щоб її одержати, полишало своїх депутатів. Нової комісії, задуманої королем, чекати не хочуть — кажуть, що на Запорожу будуть вести з нею переговори ⁴⁰⁾. Кінець кінцем нова комісія мусїла таки виплатити війську ту надвишку, 10 тис., а за те Запорозці обіцяли, що доки не буде закінчена справа з Турками, себто не буде забезпечений спокій і посол з Царгороду не верне, вони не будуть ходити на море. Справа леж і приставств зістала ся одкритою: додаток до платні військо вважало тільки компензатою за те, щоб не йти на йоре ⁴¹⁾. По доброму обіцяло, що на волости людям наприкряти ся не будуть, підуть на Запороже, на свої звичайні місця і „там в степу будуть собі старати ся на прожиток”; так написали й королеви. Але про виписку й

зменьшенне війська та інші постанови 1619 р. і чути не хотіли. Казали, що війська буде ще більше, до сто тисяч, і як їм на весну не знайдеться іншої служби, то вони таки підуть на море. Про знищення човнів отже не було що й говорити ⁴²).

Така козацька „надутість” дуже злостила правительственні круги, і розвивала переконання, що треба як найскорше скупати козачину на ново, в кривавій лазні. Сю гадку напр. не перестає на всякі способи повторяти в своїх листах і промовах кн. Збаразький. Але поки що, стиснувши серце, приходилося годити, відкладаючи на ліпші часи розплату.

Примітки

¹) Знаємо се з листу Леоновича, як низше.

²) ВТршТ Саковича, с. 72.

³⁾ Лист Теоф. Леоновича — Матеріали до гетм. Сагайдачного ч. 40.

⁴⁾ „Знаючи кождый о своемъ власномъ светители до богоспасаемого града Кієва, второго руского Іерусалима, прынамней духовныхъ пилныхъ, коли трафят ся, потребахъ, минаючи унитскую безбожную яму, если мило спасеніє, абы ся не лѣнили приходитьи и присылати” — П. Могила I дод. 38. Жукович не зовсім вірно інтерпретує сей документ, III с. 194.

⁵⁾ Див. Жерела VIII ч. 155, 156, 162, пор, листи Збаразького ч. 25.

⁶⁾ Публ. бібл. Пол. F. IV № 138л. 5: 21 februarii, Kozacy zaporowscy od woyska swego posolstwo odprawowali.

⁷⁾ Пор. Жерела VIII ч. 155, 158.

⁸⁾ Gdyż, jakom z nich wyrozumiał, na tem są: gdzieby w ojczyźnie służby nie mieli, na Don udac, a ztamtąd zwykłym sposobem morzem Czarnym

inkursye czynić — Kr. Radziwiłła Sprawy wojenne
с. 152, пор. І53.

⁹⁾ В дневнику читаємо: „ледви тільки послів
козацьких відправив гетьман, а вже по всій
Литві загреміла чутка, що гетьман бере кілька
тисяч Запорозців на погибіль в. кн.
Литовського. Люде всі, настрашені прикладом
тої експедиції, як гетьман Замойський був
впровадив до Литви 15 тис. козаків, почали
благати його листами, щоб відвернув ту сарану”
— *ibid.* с. 174.

¹⁰⁾ *Ibid.* с. 137, 172-4, 187; проєктував узяти
1000, скільки взяв дійсно — не знати.

¹¹⁾ Пор. ще відзив про козаків Воловича —
Публ. бібл., автографи 119 ч. 55.

¹²⁾ Жерела VIII ч. 158.

¹³⁾ Наведено Максимовичем, Собр. сочиненій I
с. 376-7.

¹⁴⁾ ВЪршѢ с. 33 і 36.

¹⁵⁾ Лист митрополита до львівського брацтва,

що уставляв порядок уживання сеї фундації —
Архивъ III, I ч. 74. Фундація ся істнувала при
кінці XVII в., і дохід з неї, по 8% ішли на
vivende szkoły ruskiej, szpitala, iako i chorych w
teize szkole (Архивъ I. XII с. 346).

¹⁶⁾ Rygor.

¹⁷⁾ Себто козаків запорозьких.

¹⁸⁾ Хан.

¹⁹⁾ Z okienkiem — щоб вписати потім ім'я
вибраного.

²⁰⁾ Доповняю тут еліптичний стиль листу — з
контексту.

²¹⁾ Listy ч. 27 (з Кракова, дня 8 мая н. с.).

²²⁾ Лист з Уманя, 6 мая, в бібл. Замойских.

²³⁾ Цитований лист 6 мая, і Listy Збараського ч.
28.

²⁴⁾ Ex fese — з сподів, в иньшій листі (ч. 34)
автор заступає се словами z czerni.

²⁵⁾ Także znieważywszy w tem starszyznę swoją.

²⁶⁾ Listy ч. 32.

- ²⁷⁾ Ibid. ч. 34.
- ²⁸⁾ Жерела VIII ч. 159, 167.
- ²⁹⁾ Bo contract z p. hetmanem niebosczykiem byl taki: gdzieby na s. Jlię pieniędzy nie dano, na morze isć będzie wolno.
- ³⁰⁾ Див. вище с. 385.
- ³¹⁾ Реляція комісарів в бібл. Замојских.
- ³²⁾ Жерела VIII ч. 159, 167, 168, 170, ркп. бібл. Замојских, пор. інструкцію на соймики — Zbiór Немцевіча VI с. 332.
- ³³⁾ Се опізнення предвиджував сам король — ib. ч. 170.
- ³⁴⁾ Жерела VIII ч. 170, пор. 162.
- ³⁵⁾ Listy ч. 32.
- ³⁶⁾ Рукоп. бібл. Замојских.
- ³⁷⁾ Listy ч. 28 (лист з 8/VI н. с., з Кракова).
- ³⁸⁾ Hist. Russ. mon. II с. 420-1, пор. реляції англійського посла Zbiór V с. 427-8.
- ³⁹⁾ Listy Zbaraskiego ч. 28, Жерела VIII ч. 163-5.
- ⁴⁰⁾ Рукоп. бібл. Замојских (реляції комісарські з

місяця липня).

⁴¹⁾ Tym zoldem od morza tylko, nie od Zaporozza wstręt im czyni, włości nie wspominając (рел. комісарська в ркп. бібл. Замојських).

⁴²⁾ Жерела VIII ч. 172. Zbiór pamiętników VI с. 331. Реляції в бібл. Замојських. Король серіозно задумав ся на тим, куди б обернути козачину, але не було куди — в Литві її не хотіли, і з Шведами в серпні зложено згоду на рік, а з Москвою відносини теж вигладили ся (Жерела VIII ч. 159). Хотів звернути козачину на Кантеміра (ч. 157), але мабуть на се козаки не злакомили ся. Фальшива поголоска про похід Олифера з 15 тисяч козаків під Білгород див. в листі Кр. Збаразького Публ. бібл. Разн. Ф. № 67 с. 273.

**СОЙМ 1623 Р. І ЦЕРКОВНО-
НАЦІОНАЛЬНІ ДОМАГАННЯ: ЗАХОДИ**

**ПРАВОСЛАВНИХ ДО СОЙМУ,
IUSTIFICATIA МИТРОПОЛИТА,
SUPPLICATIA ПРАВОСЛАВНОЇ ШЛЯХТИ,
ПЕТИЦІЯ КОЗАЦЬКА, GRAVAMINA
ПРАВОСЛАВНИХ.**

В тих переговорах, чи властиво рефлексіях їх в королівській кореспонденції — бо не маємо деклярацій козацьких ні з першої (майської) ні з другої (серпневої) комісії, ні змісту їх петицій, висланих по другій комісії до короля, з посольством козацьким (кінець серпня с. с.), і можемо судити про них тільки з тих рефлексій в правительственних сферах, — виступають все жолудкові питання козачини: справа підвиснення платні, право приставств і леж. Коли се не односторонність самих рефлексій (правительство могло спеціально інтересувати ся сими „реальними” справами, відсуваючи на бік иньшу „ідеольгію”), то можна се толкувати двома причинами. По перше — перевагу взяла

„чернь”, маса козацька, відтиснувши старшину на другий плян (цей мотив про перевагу черни над старшиною неустанно повторяється в правительствених сферах в другій половині 1622 р.)¹⁾, а маса могла дійсно інтересувати ся тими питаннями жолудковими більше ніж національними. По друге, питання церковно-національні король мабуť від початку зіпхнув на сойм — що там їх треба полагодити, і з ними треба було чекати сойму.

Сойм був розписаний на початок 1623 р., і заздалегідь в українських кругах почала ся агітація і приготування до відповідних заходів на соймі. Провід вів в тім митрополит Йов, що з смертю Сагайдачного став рішучо на чолі релігійно-національного українського руху. Новий гетьман не мав відповідного авторитету і стояв на другім пляні, але колишній львівський дідакал на митрополичім столі „второго Єрусалима” держав ся гідно і опираючи ся на

співчутє козацької старшини, сміло прийняв на себе ролю духового провідника України.

Вище згадана була його окружна грамота з кінця 1621 р., де він накликав православних тримати ся своїх православних владиків і не попускати ні в чім уніатській єрархії ²⁾). З кінцем 1622 р. він видрукував меморіал, призначений для правительства п. т. *Iustificatia*. Вона адресована королеви, а підписана „Йов Борецький митрополит з усіми єпископами низько чолом бє”. Писана, розумієть ся, по польськи, в головнім повторяє вона гадки й аргументи давнійшої „Протестації”, тільки в формі здержливішій. Широко розводить ся про льяльність руського народу, боронить його против підозрінь і обвинувачувань в шпіонстві і ворохобництві, кинених останніми часами на суспільність руську, духовенство і патр. Теофана; виправдує посвященє владиків; запевняє, що вони не шукали тут ніяких

особистих користей, і радо зречуться своїх прав до владичств, коли король схоче виконати своє право презентації і визначить на її владичтва осіб православних: Теофанове посвященне було вимушене потребою, бо король перестав презентувати владик патріархови ³⁾).

Меморіал сей мав заступити особисте оправданне митрополита з владиками перед королем. Митрополит згадує бажання короля, висловлене минулого року перед Курцевичом — аби владики ставилися перед ним. Він признає, що випадало б йому з арх. Смотрицьким явити ся перед королем, подякувати за ласку, за прислані охоронні листи („глейти”) — „але і недостатки наші, і здоровля мого велика нездатність не дали тому можливости”. Митрополит і архієпископ за ліпше вважали тримати ся своїх резиденцій, ніж здавати ся на ласку королівську, хоч би і з охоронними грамотами.

Разом з адресованою королеви „юстифікацією” єпископату була приладжена і видрукована, також по польськи, „Суплікація до сенату Корони і в. кн. Литовського, від обивателів коронних і в. кн. Литовського, стану шляхетського, релігії старинної грецької, послушенства східнього” ⁴⁾. Вона служила доповненням до єпископського меморіалу. Написана сильно, а місцями навіть різко, без тої смиренної (хоч і гідної) покори Юстифікації, вона впадала в тони козацького меморіалу 1621 р. або соймової промови Древинського ⁵⁾, ударяючи сміло на беззаконне ламання правительством прав запоручених православним, і на привідців сих утисків і беззаконь, уніятських владик, „сих Пакостів, Шишок, Стецьків, Душохватів, Палисвітів, Почаповських і Рутських, що під теперішню хвилю удають з себе владиків руських” ⁵⁾. Вона характеризує сю політику, як змагання до того,

„аби на Руси не було Руси”. „Старти ся змінити віру руську значить силкувати ся знищити руський народ, а силкувати ся знищити руський народ — чи не значить ся задумувати знищити визначну частину самої отчини” ⁷⁾, бо — поясняє він — „віра східня не може бути знищена інакше як з знищенням народу руського”. І давши кілька образків тих кривд і утисків, які терплять православні, навівши безконечний реєстр міст і місточок, де православні „відсунені від урядів лавиці міської ратушної, ремісники з цехів витиснені, позбавлені церков, предками їх, тої ж віри, з муру і дерева будованих, а при тім терплять морди неznосні, вязнення, баніції, в урядах завішення, кари, секвестри і под. ⁸⁾, меморіал ставить справу на ґрунт політичний, в дусі соймової промови Древинського. „Унія наших відступників (церковна) очевидним способом захитує, розриває, псує унію народу руського з

королівством Польським” (зв'язь політичну). „Народ руський, що має служити непробитим муром від ворогів для королівства, наповняє уха своїм плачем і скаргами по містах і місточках, а на решті й по селах королівських, і ледве вже Низ і Україна може вмістити людей, через унію витиснених з домів і маєтків своїх” ⁹). „Поки ще стоїть цілою унія політична, забезпечуючи цілість отчині, свободу, права і вільности всім тром народам — треба викинути сю кістку незгоди, сю сфальшовану унію ¹⁰). Викинути зовсім, а не старати ся заспокоїти справу якимись компромісами. Бо — кінчить автор — „заспокоїть ся руський народ не розрізаннем дитини на дві половини (мати не позволить на те!), себто не розірваннем єпископій і роздвоєннем митрополії, бо се значило б не заспокоїти нас, народ руський, в релігії і при правах наших нас зіставити, але розпокоїти і в безправстві знести” ¹¹).

Сей меморіал української шляхти задавав тон православним учасникам сойму. Між ними був знов і сам Древинський, як депутат волинський, й інструкція волинської шляхти поручала послам допоминати ся забезпечення релігійної свободи дісідентам та основного заспокоєння грецької релігії ¹²). Особливу увагу звернено на запорозьке військо. М. Рутский пише, що перед соймом відбуло ся дуже велике зібраннє козаків „на київських полах”, і там рішено добивати ся повного скасування унії в державі, а як би се було неможливо, то принаймні, щоб уніятських владик зложено з урядів і маєтности від них відібрано і віддано православним ¹³). В петиції козацькій, висланій на сойм, що в головнім повторяла петицію хотинську, бо ж король з тими справами відіслав військо на сойм, справа церковна була видвигнена тепер на перше місце. В першім пункті її послам поручало ся просити, щоб король його милость, згідно з

своїм приреченням, зробивши кінець релігійній боротьбі як в Короні так і в. кн. Литовським, зволив наказати основно заспокоїти старинну релігію грецьку, уніатів віддалити від церков і маєтностей, а владик посвячених патріархом єрусалимським полишити при церквах і маєтностях, які здавна належали до них, та відкликати видані против них універсали. Крім того в петицію вложено ще пункт в справі брацтва київського, до якого належало військо: „просять привилею для брацтва при церкві Богородиці в Києві і для школи założеної для наук і вчення різних язиків”. (З иньших доповнень сеї петиції против хотинської вкажемо жаданне потвердження козацької юрисдикції і мішаного суду в справах з міщанами, права спадщини, без одумерщини — притоку до того дали, очевидно, грамоти випрошені королівським секретарем Єловицьким на відумерлі маєтки козацькі.

Упоминали ся також грошей, які стратили ся з платні через різницю курсу монети) ¹⁴).

Як ілюстрацію релігійних угисків, що вимагають скасування унії для заспокоєння грецької релігії, предложено соймови, правдоподібно — тими ж козацькими делегатами, реєстр беззаконностей і кривд, які потерпіли останніми часами православні ¹⁵). На першій пляні, як у всіх тодішніх скаргах, фігурують беззаконства й кривди православним в Вильні і в єпархії фанатичного владики полоцького. Потім ідуть українські міста. У Львові Русь видалено з усіх цехів; магістрат не дозволяє звонити по церквах, ходити з тайнами до хорих, проводити процесією небіжчиків через місто й інші обряди публично справляти. В Перемишлі Крупецький вже кілька літ позабирав усі церкви; неповинних міщан півроку томив у смердячій вязниці, мучив і кількох людей на смерть замучив. В Соли

мучили вязницею ігумена добромильського. В Ярославі за приводом апостата Крупецького забрано церкву, Русь вязнять і мучать через унію. В Буську, Белзі, Сокалі й Красноставі холмський апостат Пакоста забрав усі церкви й мучить священиків. В Кременці, Берестю, Кобрині й иньших містах володимирської дієцезії апостат Мороховський позабирав церкви й мучить священиків і людей. В Луцьку, Рівнім й иньших містах луцької дієцезії апостат Почаповський позабирав церкви; свящ. Івана Немильського вхопили за для унії і в кайданах привели до Замостя. В Пинську і всій пинській дієцезії апостат Сахновський позабирав церкви й мучив людей. Київський апостат Рутский наробив багато беззаконства і знущань з людей старої грецької віри і церкву в Києві (св. Софію) знищив.

Примітки

1) Крім попередніх див. ще промову-exposé Збаразького — Listy с. 70.

2) Див. вище с. 487.

3) Друковано в Архиві І. VII (титулової картки сеї брошури не заховало ся).

4) Supplicatia do przeoswieconego i iasnie wielmożnego przezacney korony Palskiey i w. х. Litowskiego oboiego stanu, duchownego i swieckiego senatu, друкована в збірці „Документы объясняющие историю западно-русского края”. 1865. Книжка має дату 1623р., без місця друку.

5) Деякі подібности в ідеях і мотивах піддають гадку, що Древинський міг бути й автором сього меморіалу.

6) С. 294.

7) Nie chce tego nikt wiedzieć, że odstępcy nasi na tym są, aby Rusi nie zostawili na Rusi: aby,

mowimy, ruska że wschodu przezrzeniem bożym cudownie zawitała s. wiara nie była w ruskiej cerkwi, która nie pierwej wyniszczona być może aż z wyniszczonym narodem ruskim, za czym wiarę narodowi ruskiemu tentować odmienić iest usiłować znieść naród rusky, a znieść naród rusky usiłować, kto nie widzi, że iest praeceps exterminium nie podlej cześci oyczyzny minitować (с. 244). Против сього церковно-національного credo в оригіналі уміщена рука-вказівка, підчеркуючи вагу сих гадок.

⁸⁾ С. 292.

⁹⁾ Цікаво порівняти се одностороннє представленнє релігійного спору причиною всіх бід у публициста 1-ої пол. XVII в. з анальогічними поглядами істориків XIX віку.

¹⁰⁾ С. 302, 304.

¹¹⁾ С. 310.

¹²⁾ Архивъ II. I с. 134.

¹³⁾ Лист з 24.II. 1623, друкований у Гепена

(Guérin) II с. 551, пор. реляцію Рутского у Тарасовича с. 260.

¹⁴⁾ Петиція в повнім текстї не звісна, заховала ся в соймових дневниках в резюме (дневник в рукоп. Публ. біол. в кількох копіях Пол. IV F. № 29, № 76, № 96 і пізн. копія ч. 174). Перший завважив її Костомаров, але помилкою приточив до сойму 1625 р. (Б. Хмельницький I ⁴ с. 74). Правдиву дату вказав Жукович IV с. 25. Інтересні для нас пункти звучать так: 1. Żeby krol imsc według obietnice roznice w wierze tak w koronie polskiej iako w w. x. Lit. uskromiwszy starozytną religią grecką grontownie uspokoić, unitow od cerkwi y od dobr ich oddalic, a duchownych od patriarchy hierosolemskiego (metropolitow y władykow) na dostojenstwa poświęconych (uniwersały uczciwemu ich szkodzące skasowawszy) przy cerkwiach y dobrach zdawna do nich należących zachowac rozkazac raczył. 13. O przywilej na bractwo przy cerkwi s.

Bogarodzice w Kijowie zalozoney y na szkołę dla nauk y cwiczenia w roznych ięzykach dziatkom proszą (ркп. № 29 л. 23).

¹⁵⁾ Obrazy które sobie pretenduią mieć w religii greckiey — в соймових дневниках (тамже) вони йдуть безпосередно за козацькою петицією і тому дослідниками вважали ся за козацькі ж. Се вповні правдоподібно.

СОЙМ 1623 Р. І ЦЕРКОВНО-НАЦІОНАЛЬНІ ДОМАГАННЯ: ТРІВОГА В УНІАТСЬКИХ КРУГАХ, НЕПРИХИЛЬНИЙ НАСТРІЙ ДЛЯ КОЗАЧИНИ, ЗАХОДИ КАТОЛИКІВ, ЗАПИТАННЄ ДО КОРОЛЯ В СПРАВІ ГРЕЦЬКОЇ ВІРИ І ВІДПОВІДЬ ЙОГО, ПРОЄКТ РЕЛІГІЙНОГО КОМПРОМІСУ, СОЙМОВІ УХВАЛИ В СПРАВІ РЕЛІГІЙНІЙ І В СПРАВІ КОЗАЦЬКІЙ, ПРАВОСЛАВНІ ПРОГРАЛИ

КАМПАНІЮ, РОЗЛОМ СЕРЕД НИХ.

Сї заходи й приготування православних трівожили заздалегідь католицькі, а головню уніатські круги. Особливо непокоїло їх знеохоченне до унії (з огляду на ті політичні трудности і недогоди, які виходили з неї), що почало прокидати ся в політичних кругах польських вже на попередніх соймах і росло далі, а свій вираз знайшло в голоснім листі сеніора в. кн. Литовського, Льва Сопіги в його листі до Кунцевича, справді дуже роздрозненім і різкім ¹⁾. Уніатські владики і особливо митрополит Рутский в незвичайно чорних фарбах малювали своє становище і перед королем, і перед папською курією, бажаючи її подвигнути до певних впливів на польське правительство. Папа вислав умисно нунція з кінцем 1622 р., щоб був присутнім на соймі, і клав йому дуже на серце поспішати ся, щоб захопити ще сойм і своїми впливами причинити

ся до оборони унії ²). І безпосередно до короля і до прімаса писав він, просячи для митрополита і унії опіки й оборони против ворогів унії, на яких так гірко скаржили ся уніати ³). З свого боку вони постарали ся нагострити правительственні круги на ті насильства, які терплять від православних і від козаків. Особливо була роздута пригода, що стала ся в осени того року в Київі: козаки на рождество Богородиці зловили чотирох уніатських монахів, що правили в катедрі св. Софії, завезли до Терехтемирова і тримали там. Митр. Рутский підняв великий крик про се. Король і різні достойники писали в сій справі до козаків листи, аби їх увільнено, і за те навіть обіцяли сповненне всяких козацьких бажань на соймі. Митр. Йов вистарав ся, що монахів випущено (одначе козаки при тім обовязали їх, щоб не сміли пробувати в Київі, анї Київщині і щоб в Київі ніхто явно не виконував обрядів

уніатських). А тепер сей епізод використано, разом з иньшими давнйшими історіями, щоб закид насильств і утисків з уніатської єрархії перенести на православних ⁴).

Взагалі заносило ся на рішучу битву унії з православєм, і з обох сторін владики поприїздили до Варшави, щоб бути на місці. „З усіх місць приїхали проводирі схизматиків, духовні і світські”, писав з сойму Рутский.

Головну вагу надавали козачині. Але на вдячність за її заслуги трудно було рахувати по тім, як поставив ся до козаків король по хотинській кампанії. Королівська інструкція не лишала в сїм пункті ніяких ілюзій: вона трактувала козаків не як спасителів польської отчини, а як небезпечного ворога спокою і згоди; просила подумати не над способами нагороди козацьких заслуг, а над способами приборкати сей небезпечний елемент ⁵).

І на соймі справді, починаючи від вступної мови

маршалка Як. Собєского ⁶⁾, учасника Хотинської війни, що в своїх записках так виносив високо заслуги й чесноти козацькі, але в сій вступній промові вихваляючи польський тріумф над Османом не згадав і словом заслуги козацької, а не обминув за те козацької небезпеки — не зазвучала ані раз нота вдячності за козацькі заслуги. За те неустанно повторяла ся справа приборкання козацтва, забезпечення від неї спокою і ладу держави. І козаки, стративши надію на вдячність польських хазяїв держав, — грозили. Грозили вже зимою 1621/2 р. по першій відправі на свої жадання. І з новою силою грозили тепер.

„Королю сенату і послам земским заявляли козаки, прислані на сойм в посольстві, що як не будуть сповнені їх жадання, то вони счинять повстанне і великої біди нароблять державі. Прислані на сойм листи біскупа київського, що вже вони 100 полковників вибрали і 100 тисяч

козаків вписали до війська — число страшне для держави; се potwierджує і мий Саковский”, писав з сойму Рутский. Як чоловік інтересований церковною справою, він під козацькими домаганнями розуміє тільки церковні — щоб уніатів скинено з урядів і віддано їх православним. Але між козацькими домаганнями були й иньші, для козачини незвичайно важні. Побільшенне платні (і укрите під тим — побільшенне „законного” контінгента війська), замкненне Київського воєводства для жовнірських леж і фактичне перетворенне його в козацьку територію (право козаків мешкати скрізь і скрізь мати свої права і юрисдикцію) — от що містило ся в них.

Король Жигимонт в своїм ультрамонтанськiм завзятю був однаково не податний ні на мольби, ні на погрози, ні на пригадки його обіцянок, коли справа зачіпала інтереси святої католицької віри. Тим більше, що в даний

момент козацькі погрози не були так страшні, як могли бути иньшим часом. На політичних горизонтах було тихо, правительство польське не потребувало козацької служби, ані не лякало ся дуже його повстання, маючи руки розв'язані і сподіваючи ся по соймі покінчити з жовнірською конфедерацією і мати свободне військо до розпорядимости. Та обставина, що козаки влазили в його церковну політику, хотіли робити в сій сфері пресію своїми воєнними силами тільки неприязно мусіла настроювати короля взагалі для козацьких домагань.

Але сенат і посольська палата не були так односторонно настроєні для інтересів католицизму і не могли так стоїчно слухати погрози козацьких і шляхетських православних депутатів, що даний курс церковної політики може привести до домашньої війни. „Козацькі депутати дуже наставляли на послів земських, представляючи різні небезпеки, які вийдуть,

коли не будуть сповнені їх прошення”⁷⁾, і шляхта не лишала ся глухою на їх слова, особливо посли полудневих воєводств, що легко могли б зробити ся ареною козацької жакерії, або бути видані „на м'ясні ятки” Татарам. В „екзорбітанціях” (реєстрі завважених непорядків), предложених королеви посольською палатою, поруч менше приємного для козаків запитання — „чому козаків не приведено до порядку згідно з конституцією 1619 р. про наємне військо”, поставлено було тож і сей закид: „чому нарушують ся права людей грецької віри, против конституцій 1607 і 1620 р. про грецьку віру”?⁸⁾.

Запитання се, иньшими словами, докоряло королеви, що він не іменує на православні бенефіції православних. Але король, скориставши з не дуже докладної стилізації, відповів на се питання „хитро”, як каже

Рутский. Людям грецької віри нема ніякої кривди від короля, казала ся відповідь; він не каже нікого змушувати чи силувати до унії ані обмежати когось в правах чи тіснити через релігію; згідно з законами і старими звичаями роздає він духовні бенефіції людям шляхетського стану грецької віри. „Навпаки, против тих законів і давніх практик звичаїв необачні люде ⁹⁾ плебйського стану Борецький і Смотрицький та иньші зважили ся без номінацій і відомости короля висвятити ся на митрополію і владицтва при живих владиках від підозрілого чужоземця, турецького підданця, що не мав в тутешніх краях ніякої юрисдикції й на те тільки, видко, і післаний був, аби бунтувати королівських підданих підчас турецької війни. *Se crimen laesae maiestatis*, зневага гідности і власти королівської, Богом йому даної, бо в державі королівській ніхто не може бути арцибіскупом, біскупом, митрополитом,

владикою інакше, тільки той хто буде іменований і визначений (podany) королем. А до того ще від них діють ся великі ексцеси і непорядки. В Київі чотирох монахів, силоміць взявши від олтарів, в'язнено і мучено і тільки тепер недавно випущено; кілька літ перед тим вхопивши втопили київського офіціала, митрополичого заступника. В Минську і по иньших містах силоміць забирають церкви королівського надавання, б'ють і забивають священиків і монахів та иньші великі посильства чинять. „Таким чином власне жалібники нарушають закони і права влади королівської, а від короля і уніатів ніякого нарушення їх прав нема, і ніякої вини вони не виказали й виказати не можуть”.

Була се, як бачимо, відправа по своїй безоглядності, по всім попереднім, просто незрівняна, і легко зрозуміти ентузіастичні слова Рутского, коли йому поданий був від

короля наперед начерк сеї відповіді: „Дай, Боже, многі літа найяснійшому! сливе оден він бореть ся за нас” ¹⁰). Але настрій палати і сенату був такий, що такою безповоротною відправою не можна було обмежитись, і в кінці своєї відповіді король додав „щось”:

„Король його м. бажає, щоб для заспокоєння сих різниць між людьми грецької віри духовні особи з обох сторін визначили час і місце, і там зібравши ся за порозуміннем без великої громади світських людей (дальших від сеї справи) в присутности визначених на те королівських комісарів, поміркували й поговорили про обопільну трівку згоду. А коли б не могли прийти до згоди, то нехай би на будуще з обох сторін заховував ся спокій, згідно з постановами 1607, 1609 і 1620 р., і одна сторона другій не чинила ніяких безправностей і кривд” ¹¹).

Се проєкт православній стороні не міг подобати

ся ані трошки, бо ж їй хотіло ся не якогось компромісу з унією, а повного скасування унії. Але король хотів задокументувати перед сенаторськими та посольськими кругами свою охоту щось зробити для полагодження сеї релігійної боротьби, яка встигла їм доїсти. А при тім міг бути певним, що з предложених ним нарад православних з уніатами, без участі світської суспільности, а за те з участю і контролею королівських комісарів, унії ніякої шкоди не буде.

Дійсно, посольська палата і сенат вже забагато мали тих „утисків грецької віри”, й хотіли якось зацитькати ту справу. Рутский в цитованих листах, правда, каже, що з сенату ніхто не помагав унії, король сам оден витягав її справу, а настрій земських послів був настільки непевний, „що доконче прийшло ся ходити до земських послів і вияснити їм нашу справу, чого досі ми ніколи не робили”. Але від сього

настрою (і без того мабуть, занадто песимістично представленого Рутским) далеко було до якогось співчуття. Хотіли тільки доконче якогось полагодження, компроміса, *modus vivendi*.

На королівську відповідь по релігійному питанню посольська палата заявила, що посли „ждуть і просять покійно основного і дійсного заспокоєння грецької віри з обох сторін, — для сього ми вже визначили з нашого кола депутатів до панів сенаторів” ¹²⁾. Не хотючи відкладати компромісу до обіцяного королем духовного собору, палата зараз хотіла власними засобами поспробувати привести до нього. Король не спротивив ся сьому, і так при кінці сойму зложена була комісія з девяти депутатів посольської палати і пяти визначених королем сенаторів, під проводом прімаса Гембіцкого; вона запросила владиків уніатських і православних. Але православні, розумієть ся,

холодно прийняли сю пробу компромісу, і дійсно з сеї соймової комісії не вийшло нічого. Православні виложили свої аргументи, пояснили права, уніати на се предложили своє, і на тім стало. Комісія кінець кінцем нічого иньшого не надумала, як від себе повторити пропозицію собору ¹³⁾. Православні владики заявили, що собор не потрібний, бо ніяких діспут релігійних бути не може, та й мусів би відбутися під проводом царгородського патріарха ¹⁴⁾. З становища православних се було льогічно, але сойму се не могло здати ся нічим иньшим як тільки прикрою упертістю. Потрібний був по його гадці компроміс, а він не міг обійти ся без уступок обосторонніх.

Сойм кінець кінцем в справі релігійній обмежив ся постановою тимчасовою: всі засуди і процеси в релігійній справі скасував, проголосив у сій справі спокій, а рішення її відложив до будучого сойму, „через иньші державні справи” (таких

властиво як раз не було)¹⁵). Так позбула ся польська суспільність національної української справи. Ще більше відпорно поставила ся вона супроти постулятів спеціально козацьких. Зріст козацьких сил і претенсій грозив стану володіння народу шляхетського. Вмішання козаків в церковну справу і їх погрози робили кепський смак не тільки у короля, але і в соймі. Сеніор сенату кн. Збаразький в своїй промові вказував потребу полагодити справу козацьку „не тільки супроти небезпеки турецької війни — котрої нічого нема тяжшого на світі, але і з огляду на наш власний домашній страх і неволю, яку терпимо від своїх власних хлопів, і грозить нам звідси скоро буря, через справу релігійну і велику надутість тих людей”. І заохочував сойм забрати ся до радикальних заходів. „Не гамувати, але визволити ся нам треба від сеї біди”¹⁶).

Без сумніву сей голос знаходив прихильний

послух. Навіть православні депутати, що в справах національних (церковних) радо шукали підпори у козаків, на пункті боротьби з розростом козацьких сил і претенсій були солідарні з польським шляхетським громадянством ¹⁷⁾. Проєкт Збаразького, щоб вислати від цілого сойму: від короля сенату і посольської палати спеціальних делегатів і поставити козачині ультиматум, — був прийнятий соймом. Козаки мали або капітулювати — розпустити військо до вказаного числа, і се вказане число вивести на Запороже, та присягти, що не будуть ходити на море і зачіпати Турків, і зараз з королівським дворянином на Запорожю зробити суд і управу над своєвільниками. В такім разі правительство вишле до козаків своїх комісарів і уставить дальший порядок що до реєстра і платні. Як ні, буде вислане на них військо, щоб їх знищити до останку ¹⁸⁾. Се була тільки одна з трох рад, які

старий князь мав на приборканнє козачини: про иньші не хотів розводити ся публично. Король також не схотів висловляти, в відповідь на запитаннє посольської палати, своїх плянів на приборканнє козачини ¹⁹⁾. Правительство і суспільність, очевидно, завзяли ся на козаків і в відповідь на козацькі погрози бунтом носили ся з гадками про криваву розправу, на взір Солоницької ²⁰⁾.

Число козаків хотіли попробувати звести до двох тисяч ²¹⁾; але в секретній інструкції для комісарів тахітум козацького війська означав ся на 5 тис., і платню їм годили ся підвисшити до 60 тис. ²²⁾. Дивна то була тактика — тахітум уступок ховати в секреті і випробовувати податність противної сторони таким значно низшим мінімум-ом!

До комісії визначено найперших магнатів, в надії на їх авторитет, і на їх полки. Збаразький клав натиск на те, щоб комісія зявила ся на

Україні завчасу, „перше ніж лід почне падати”, инакше буде запізно. І треба розложити на Україні військо; його число в секретній записці означене було на півчетверта тисячі, окрім козацьких хоругв.

Се була відповідь на козацькі жадання. Не попускати!

Як в справах загально національних, так і спеціальних козацьких інтересовані стали перед гладкою стіною католицько-шляхетського „non possumus”.

Кампанія була програна. Тої ж ночі, як скінчився сойм, православні владики „ратували себе як найспішнішою утечею”, як пише Рутский ²²).

Він, каже, знав вперед такий кінець, на підставі зносин, які мав з королем і ріжними впливовими католиками. „Оскільки з початків можемо судити про кінець сойму, схизматики нічого не дістануть. Се вже вони почали дорозумівати і кілька разів випустили крик

розпуки і гніву, і казали се не тільки моїм священикам, але і мині самому сказав се Древинський: „Бачимо, що нічого ми не осягнемо проти вас, поки сей король живий, але під час безкоролівя ми всіми силами підніmemo ся на вас”. Ми посміяли ся з сього, бож справді тільки сміяти ся з сього. Королеви Бог дасть довге житє; зросте й наших число; не забракне і ласки престолу апостольського, що своїми впливами подвигне проводирів нашої держави; і те що від Бога — поміч його свята”.

Натиск православних розбивав ся, якими бачили, на пункті інтересів соціальних, клясових: солідарні між собою в релігійно-національних справах союзники — шляхта і козачина — стрічали ся на сїм соціальнім ґрунті як ворожі сторони.

І все таки всечеснійші отці сміяли ся завчасно, забуваючи французьке прислівє „найліпше смієть ся той хто смієть ся останній”.

Примітки

¹⁾ В оборот пущений був Туманським, в російськiм перекладi, в 1793 (Росiйскiй Магазинъ ч. II кн. 6), а спопуляризував його Бантиш-Каменський, додавши виїмки в своїй працi про унiю; звiдси вони були переложенi назад на польську мову. Польський текст оригiнальний видав Шиманський в 1862 (Przegląd Poznański), вiдти у Лiковського Historya Unii 1875, дод. 3. Иный, доправнийший текст в рукоп. петербурської академiї наук в колекцiї П. Доброхотова.

²⁾ Relacye nunciuszów II с. 167, пор. характеристику обставин 164-5. Пор. пiзнiйшу (по соймi писану) реляцiю Рутського у Гарасевича с. 258 i далi.

³⁾ Theiner Monumenta Poloniae III ч. 298, 301.

- ⁴) Про нього в листі Рутського (Guérin I. с.) і в пізнійшій реляції, 1628 р. (друкована в *Wozniak towarz. hist-liter. w Paryżu*, 1868 с. 54). *Supplementum Synopsis* — Архивъ I. VII с. 588.
- ⁵) *Zbiór pamiętników* VI с. 351-3 (Жерела VIII ч. 172).
- ⁶) Друкована тамже с. 383 і далі; див. с. 388.
- ⁷) Рутский (Guérin II с. 533).
- ⁸) Коротший текст екзорбітанцій видано у Нємцевіча VI, див. с. 424; ширший в згаданих дневниках Публ. бібл. (№ 29 л. 16, № 76 л. 24, № 96 л. 15).
- ⁹) *Ludzie lekcy*, хибно в копії № 174 *lekkiey* (*plebeiae conditionis*).
- ¹⁰) У Гецена II с. 552.
- ¹¹) Ркп. № 29 л. 18-9, й ин.
- ¹²) Ркп. №. 29 л. 22 об., й ин.
- ¹³) *Proponował im imci x. arcybiskup, aby na sobor pozwolili, toiest na concilium, y tam się fraterne z sobą o dyfferenciach znosili, ale Borecki ten y z*

Smotryckim superbe et contumaciter tam staneli, na żadną rzecz pozwolić nie chcąc, która by się do zgody miała, a w wielu rzeczach kalumniami brzydkiemi narabiając, aniż prawdą — Дневник.

¹⁴⁾ РКП. № 29 л. 23 об., № 76 л. 60 об.. № 96 с. 35-6. Реляція Рутского у Гарасевича с. 262-3 і лист 1. с.

¹⁵⁾ Volumina legum III с. 217.

¹⁶⁾ Listy Zbaraskiego с. 77-8.

¹⁷⁾ Пор. інструкцію волинської шляхти, де вона поручає своїм послам за порозумінням з иньшими доходити gruntownych у wczesnych sposobów dla zatrzymania w posłuszeństwie у w rządzie козачини (Архивъ II. I с. 136).

¹⁸⁾ Listy с. 552, пор. Volum. legum III с. 216 і лист Рутского 1. с. с. 552.

¹⁹⁾ Отже не можу згодити ся з Жуковичом (1. с. IV с. 65), що сойм не хотів доводити до розриву з козачиною. Навпаки, власне тепер особливо він брав справу гостро.

²⁰⁾ Лист Рутского, як вище.

²¹⁾ Жерела VIII ч. 175.

²²⁾ 1. с. с. 553.

**ПОЛІТИЧНІ ГОРИЗОНТИ КОЗАЧИНИ
1624/5. ШАГІН, ЯХІЯ І ПЕРЕГОВОРИ З
МОСКВОЮ: ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКЕ
НАПРУЖЕННЄ, ЗМІНИ НА
ГЕТЬМАНСТВІ, МОРСЬКИЙ ПОХІД,
УБИЙСТВО КУНЦЕВИЧА, СОЙМ 1624 Р.
КОЗАКИ В КРИМСЬКИХ УСОБИЦЯХ,
ТУРЕЦЬКИЙ ПОХІД НА КРИМ І
КОЗАЦЬКА ЕКСПЕДИЦІЯ ПІД
ЦАРГОРОД, ВІЙНА В КРИМІ, КОЗАКИ В
ВІЙСЬКУ ГЕРАЇВ, ЗАХОДИ ШАГІН-ГЕРАЯ
КОЛО СОЮЗУ З ПОЛЬЩЕЮ, СОЮЗНИЙ
ТРАКТАТ ЙОГО З КОЗАКАМИ.**

Досить легко йшло з ухвалами на козаків на
соймі; далеко тяжше пішло проводити ті

хитроумні ухвали в житє.

Висланне ультиматуму, здаєть ся, рішено було кінець кінцем злучити з висилкою комісарів, щоб сі, відповідно до постави козаків, чи трактували чи „поступали з ними суворо”, як делікатно висловляла ся тайна інструкція ¹⁾). Для сього комісари повинні були привести з собою готове військо, і для того в комісію визначено найбогатих, найсильнійших магнатів.

Але минали місяці, а та комісія все не могла ніяк зібрати ся „по части для морового повітря, по части для неустанних трівог і частих інкурсій татарських — через них анї комісари не могли зіхати ся, анї п. гетьман не міг посунути війська в ту сторону” ²⁾). А король коли може й пробував зробити якийсь вплив на козачину через своїх послів або що ³⁾), то се не могло зробити ніякого вражіння по попереднім.

Настрій козачини одначе дуже грізним не був. І погрози на соймі — зробити повстанне за

неповнення своїх домагань, хоч прийняті були досить серйозно ⁴⁾, такими серйозними не були. І се давало досить несолідне свідоцтво козацьким заявам і погрозам. Але статочнійша частина козачини, очевидно, далі старанно уникала конфлікту з річею посполитою і звертала козацьку енергію в сторону найменше небезпечну з цього становища, і сподівання якоїсь козацько-польської війни в обороні віри, під впливом духовенства, не справили ся поки що.

Може бути, мала тут своє значінне і зміна гетьмана. Фіаско козацьких домагань на соймі позбавило булави Олифера Голуба. Але його місце заступив репрезентант тої ж „статочної” політики, Михайло Дорошенко (дід гетьмана Петра). Чоловік безперечно дуже здібний, вожд і політик, авторитетний у своїх, він був поважаний і в польських кругах і мав тут репутацію чоловіка прихильного

річипосполитій („Дорошенко, полковник доброї репутації у молодців, за свою відвагу, і королеви й річипосполитій завсїди зичливий”, як рекомендував його в своїм дневнику Хотинської війни Як. Собєский)⁵⁾. Він, безперечно, не був прихильником конфлікту і своїми впливами міг тільки лагодити напружені відносини, в яких козачина стояла з правительством, особливо від останнього сойму⁶⁾. Подавав і правительству якісь надії в сїм напрямі⁷⁾. Але напруження се, розумієть ся, не могло переломити, і сам Дорошенко не міг робити собі якихось ілюзій в сїм напрямі.

На весну 1623 р. козаки, як заповідали торік, вибрали ся походом на Чорне море. Похід був не великий. Турецька фльота тоді стояла в Кафі, зайнята інтронізацією на ханстві Махмет-герая. Козацькі чайки зявили ся недалеко безборонного Царгороду, нагнавши великого страху. На спіх почали зброїти галери на них,

набираючи ріжну наволоч, яка зайняла ся грабованнем передмість замість експедиції на козаків. Поки вони вибрали ся на море, козаків і слід згинув ⁸⁾. Ледво вернувши ся з сеї експедиції, козаки під кінець літа вибрали ся знову на море. „Лишивши одну здобич, пішли по другу”. Сим разом турецькій фльоті удало ся зловити трохи козаків: вона прнвезла в Царгород кілька живих бранців і кільканадцять козацьких голов та презентувала їх новому султанови, а той казав положити сї голови перед собою в ряд перед народом, і се дуже сподобало ся Туркам ⁹⁾. Збаразькому писали, що було в сїм поході 30 чайок. Подобиць з рештою не маємо. Між сими двома морськими походами Дорошенко, що виїздив на Запороже — здасть ся подаючи надії на якесь успокоєнне своєволї, вибрав ся походом да Перекоп. Мало се характер віддячення Орді за поход на Україну, вчинений під весну. Козаки забрали велику

здобич, масу худоби ¹⁰⁾).

Сї козацькі походи не принесли особливого клопоту правительству. Турецьке правительство прийняло поясненнє польських послів, що сї походи були викликані татарським набігом ¹¹⁾, і тільки на далї ставило жаданнє, щоб козацьких нападів не було. Вони не перешкодили ратифікації трактатів, навпаки — змушували Турків бажати спокою з Польщею, щоб не було більше тих козацьких наїздів. Натомість останній напад Татар виклавав в Польщі певні жалї за розрив з козаками, що тепер не вважали потрібним вислугувати ся Польщі.

В пізнійших козацьких відповідях на обвинувачення польського правительства (по погромі 1625 р.) старшина згадувала, що вона арештувала проводирів весняною походу на море ¹²⁾ і відіслала їх до київського гроду — хотїла, мовляв, запобігати морським походам, але як потім правительство не стало платити

умовлених грошей, — „мусіли вони самі за себе промишляти”. За своєвільні походи на море правительство вважало вказаним укарати козацьке військо не заплативши йому грошей. Нагода для скарбу приємна, але тактика сумнівної вартости. Напруженне тільки збільшало ся, і козачина тим менше вважала себе звязаною.

„Військо козацьке все страшенно хвилюєть ся”, доносив Ю. Збаразький під осінь; „хочуть іти на волость, кажуть, що мають утиски в вірі; хочуть Дорошенка скинути, а Олифера знову мати гетьманом”¹³).

Осінь принесла подію, яка ще більше загостила се напруженне. 12/XI в Витебську розярена юрба вбила уніатського владику Кунцевича, найбільше воєвничого репрезентанта унії, що своєю гострою безоглядною боротьбою з православем — забиранням церков, арештованнем духовних,

всякими адміністративними репресіями
викликав

незвичайне обурення в своїй єпархії і взагалі
вважався найтяжшим гнобителем православної
віри, так що викликав грікі докори навіть такого
вірного протектора унії як литовський канцлер
Лев Сопіга. Прихильні люди давно вже
остерігали владика, що се може скінчитися зле
для нього, але він свідомо легковажив
остереження, навіть бажав собі такої
„мученичої смерті”, будучи людиною взагалі
екзальтованою і фанатично відданою
католицькій ідеї. Арештування ним одного
православного священика в Витебську
згаданого дня (12/XI) викликало уличне
збіговище і толпа кинула ся на владичу палату, і
в сїм нападі убито самого владика ¹⁴). Така
нечувана пригода дала привод королеви
вилити фіал ярости на православних. Вислана
ним

на місце судова комісія позасуджувала на смерть десятки людей; відобрано право самоуправи у м. Витебська, заборонено на майбутнє звонити по міських церквах, і т. и. І по інших містах уніатська сторона скористалася з цієї нагоди до нового натиску на православних. Рутський розпочав новий процес з виленським братством, обвинувативши його між іншим і в тому, що універсали перетриманого братством Смотрицького привели до убийства Кунцевича. Смотрицький вважав за краще забрати ся не тільки з Вільна, а взагалі з держави і виїхав в подорож на Схід — а звідти вернув ся вже уніатом. М. Йов, характеризуючи півроку пізніше становище православних, називав сей час особливо тяжким, „коли всі змовили ся були зовсім винищити православний рід”¹⁵). Навіть в Києві уніатська партія насмілилася була до якихось агресивних виступів: запорозькі післанці згадували, що митрополит Йов

скаржився козакам на ламання віри християнської, печатання церков і т. и. ¹⁶).

Сойм, визначений на лютий 1624 р., пройшов серед такого глухого напруження. Не чути нічого про козацькі петиції, депутації, ані про якісь спеціальні заходи православних. Не рушало сих справ спеціально і правительство ¹⁷). Обі сторони стояли против себе непримирено, не знаходячи ніяких мостів, щоб піти одна до другої.

Поновлено попередню ухвалу що до вислання комісарів; видано суворі кари на тих, хто давав якусь поміч козакам або купував від них здобич. Рішено сповнити торішні ухвали що до розложення війська на Україні, для приборкання своєволі. Вказано державцям українських староств, „почавши від Бару аж до московських границь”, що їх абсентеїзм причиняється до зросту козацької своєволі, і заохочено їх, щоб з доходів своїх поставили

трохи війська для скріплення державних сил, які будуть виведені на Україну ¹⁸). Справа релігійна, порушена на ново шляхетськими екзорбітанціями, була відложена з усіми ними до дальшого сойму ¹⁹).

Увага козачини була по часті відтягнена від сих справ тими цікавими комплікаціями, які починали виникати з поворотом на ханство нашого давнього знайомого Махмет-герая. Діставши ся назад на ханство, і спровадивши до себе свого брата Шагіна, він почав з ним в Криму розправу з давніми своїми ворогами, і сим викликав скарги й нарікання перед султанським двором. Супроти свого зверхника-султана брати також ставили ся дуже непокірно, не виконували його розпоряджень — між иньшим не хотіли зайняти ся будовою замків на долішнім Дніпрі, що їм султан поручав зробити разом з намісником Кафи, для отримання козацьких походів на море. А на довершенне

всього прийшли до Царгороду вісти, що брати замишляють похід на саму Туреччину, хочуть взяти Адріанополь, щоб сягнути на трон султанський. Наслідком сього султанське правительство рішило Махмет-герая вернути в давнййше становище, а на ханство посадили назад Джанібек-герая, що був ханом перед тим ²⁰). Але брати не мали заміру корити ся волі хана, і против Порти звернули ся за помічю до козаків, яких так недавно ще льяльно, як пристойть султанським Васалям, поручали польському королеви знищити і чайки їм попалити ²¹).

Се мусіло стати ся весною 1624 р., але приготовляло ся може й значно скорше. 12/V французький посол в Царгороді доносив про козацький похід на Кафу, що міг мати характер першої екскурсії в інтересах Махмет-герая. Правда, козаки оповідали пізнййше королівським комісарам, що порозуміння у них

не було, і в війську Шагін потім вони опинилися випадково. Казали, що занесла їх до Криму хвиля, коли вони з Донцями пішли на море, а се стало ся під час війни Махмет-герая з Турками. Тоді Шагін-герай закликав їх на службу, і вони будучи в біді, не маючи де подіти ся, радо на службу ту вступили, служили вірно, і з того вийшла пізнійша приязнь їх з Шагін-гераєм: по війні він з честю відправив їх на Запороже і з ними бранців християнських, які були в Криму²²). Але ми сеї побожної історії не потребуємо брати дуже серйозно.

На літо, коли турецька фльота під проводом капітан-баші (адмірала) Реджеб-баші рушила з Царгороду до Кафи, щоб скинути непослушних васалів, козацька фльота, користаючи з сеї okazji, рушила під Царгород. Не вважаючи, що грізні поголоски про козацький похід, навіть в побільшених розмірах, завчасу ходили в Стамбулі, капітан-баша лишив столицю без

всякої оборони, і козацькі чайки без всякої перешкоди зявили ся в Босфорі. Дня 9 липня н. ст. в досвіта вони приплили туди, в числі 70 до 80 чайок, на кожній по 50 чоловіка. Розкинувши ся по обох берегах протоки, почали собі преспокійно палити і грабувати тутешні оселі. Спалили Буюк-дере, Єні-кіой на європейським побережжю, Стенію на азійським. Знищивши цілий ряд розкішних віль і багатих осад, протягом шести годин, і забравши масу здобичи, коло 9-ої години відійшли собі на море. В Царгороді підняла ся страшенна тривога. Султан виїхав сам над море і заняв ся обороною. Вислано туди військо кінне і піше; за браком галер позбирали які були човни, посадили на них всяку збиранину і вислали кілька сот таких човнів на козаків. Думали, що ті тікатимуть. Але козаки, побачивши сю імпровізовану армаду, стали посеред протоки, розложивши півкругом свої чайки й спокійно

чекали атаки. Противний вітр не давав їм можности піти самим против Турків. Турки здалека дали огня. Козаки не відповіли ні одним стрілом і не рухали ся з місця. Побачивши таку відвагу їх, Халіль-баша, що проводив сею імпровізованою фльоотою, не насмів ся ударити на козаків. Міркував, що як би атака не удала ся і козаки його погромили, могли б ударити на сам Стамбул. І козаки спокійно перестоявши собі до вечера перед очима стрівоженої „столиці світу”, без перешкоди забрали ся з своєю здобичею до дому.

Два тижні пізнійше приїхала знову їх фльота під Царгород, ще в більших розмірах — було чайок що найменше 150, і мали ззаду резерви, як оповідають царгородські свідки. М. Йов мабуть про сю другу експедицію оповідає, що козаки, маючи 102 чайки, на Дніпровім устю стріли турецьку флоту з 25 великими галерами і до 300 менших човнів, т. зв. ушкалів, що мають

25 до 50 людей на собі; була то, очевидно, фльота капітана-баші; кілька днів били ся Турки з козаками, силкуючи ся не пропустити, але козаки відгромили їх і пішли на Царгород. Далше оповідають кореспонденти царгородські. Козаки простояли при берегах Босфору три дні, мов насміхаючи ся з безсилости падішаха. Спалили Фарос, кілька сіл. Грозили нападом на арсенал, і се наповнило страхом цілий Стамбул. Місто стерегли неустанні чати. Нарешті нарядили дві галери і коло 20 човнів та вислали їх на море, стерегти козацького нападу. Козаки постоявши там, відплили собі з великою здобичею.

Стрівожений диван післав спішних післанців до капітана-баші, щоб кинувши кримські справи спішно вертав ся до Царгороду; тим більше, що кілька козаків, зловлених під час сього нападу, сказали, що вони роблять се в союзї і порозумінню з ханом: се наробило великої

тривоги в Царгороді. Козацькі напади таким чином, крім власного добичництва, зробили також диверсію для своїх союзників-Гераїв. Може бути, що й мали таку ціль ²³). Захочені сими успіхами, 16/VIII н. с. козаки вибрали ся в третю експедицію на Царгород. Стільки великих експедицій в оден сезон, се була річ нечувана. Сим разом було теж коло 150 чайок. Але противні вітри затримали їх під Очаковим, більше як місяць; козаки спожили тут багато припасу і кількадесять чайок через те вернули ся назад, але сто з лишком пішло таки; тільки про сей похід нічого не знаємо близше ²⁴).

Иньша частина козаків тим часом помагала Гераям в Криму, де місія капітана-баші скінчила ся також, повним фіаско. Прибувши в Кафу, він вислав до Махмета і Шагіна листи, сповіщаючи про іменування нового хана, і жадав, щоб вони уступили з своїх урядів, але ті не послухали. По кількох тижнях дрібної війни Реджеб-баша,

послухавши Джанібек-герая, з військом і гарматою пустив ся в глибину края на непокірних братів. Але на третій день походу вони побачили перед собою далеко більше військо Махмет-герая; був при нім також козацький полк (800 козаків, як кажуть турецькі джерела). Турки щоб вийти ціло, рішили капітулювати і зрікти ся своєї місії. Джанібек-герай, зачувши се, пустив ся тікати, поки цілий, до Кафи. Махметові Татари, побачивши се, напали на турецьке військо і погромили. Татари й козаки взяли слідом Кафу. Реджеб-баша, утікши на кораблі, не бачив иньшого виходу, щоб полагодити се все, як на свою руку потвердити на ханстві Махмета. Так і вчинив з ним. Махмет звернув гармату і бранців, і Реджеб вернув ся як не пишний ²⁵).

Але Махмет і Шагін розуміли, що така вимушена згода нічого не значить, і Порта не подарує їм такого сміливого бунту. Тому

відгромивши Турків, Шагін, що в сій історії являється головним актором, хотів забезпечити собі й на будуще поміч з України. Крім безпосередніх зносин з козаками він звернувся також і до польського правительства, не стільки, очевидно, бажаючи від неї активної помочи, скільки того, щоб вона не ставила перешкод козакам в їх новім союзі з Кримом. Маємо цікавий лист Шагіна до кор. Жигимонта з серпня тогож року (19/VIII. 1624) ²⁶). Він в дуже іділічним тоні згадує давні добрі часи, коли Гераї приятелювали з Ягайловичами: „Були ми собі братами і приятелями, ми вам, а ви нам також помагали завсїди, війська наші за предків наших ходили спільно і разом, люде наші до вас, а ваші до нас приїзжали, і ніхто не питає, куди або звідки йдемо; найменшій дитині або вдові убогій не було шкоди”. Аж Османи поріжнили тих приятелів, напускаючи одних на других. Тепер Османи стали спільним ворогом

Криму і Польщі, і Шагін заохочує короля до спільної боротьби з сим ворогом. Просить помочи на Турків, пороху, і олова (бо сі припаси звичайно купували ся від Турків, а тепер вони можуть перервати їх довіз), а найважнійше — пустити до нього козаків. Кілька разів він се прошенне про козаків повторяє. В останній війні він, по його словам, мав тільки 300 козаків, а вони зробили йому велику прислугу. „Козаків дніпрових ваших... в товариство прийшло триста козаків. — Дай Боже довге здорове сим трьом стам козаків, що до помочи і в товариство прийшли, і справуючи ся там, як бажало собі серце наше нас заступали”. „Дайте нам дніпрових козаків, а ми з ними легко собі дамо справу з Турками”. „Кажіть дніпровим козакам, аби до нас прийшли — прагнемо їх мати не тому, щоб мало у нас було війська: маємо його, Богу дякувати, досить, але що у Османів немало

яничарів з рушницями, то і нам треба на рушниці рушничного війська”. Шагін просить прислати тисячу козаків зимою, а друге військо — по Великодні; тільки аби козаки не займали татарських стад, що Татари хочуть на зиму вигнати за Дніпро — бо козаки „до добичі жадні”. А Шагін обіцяє за те затримати кримських і ногайських Татарів, „що й курки не буде взято з земель ваших”. Хоче привернути старі границі з Литовсько-польською державою: по Дніпро, Овечу Воду, ріку „Бузук” і до Дону; що за Дніпром і за тими ріками — нехай буде королеве. Шагін обіцяє королеви віддати Білгород, Тегиню, Кілію, вивести Білгородську орду на кримську сторону.

В цих пропозиціях по за східніми гіперболами і похвалками була вповні реальна основа: Шагін і Польща мали спільного ворога в мірзі Кантемірі, начальнику Білгородської орди. Він головно непокоїв своїми нападами коронні

землі (того року одначе йому не щастило, і Конєцпольский двічі погромив його, з початком року коло Скали, і літом під Мартиновим, коло Галича) ²⁷). Він же був запеклим і небезпечним ворогом Шагін, бо безпосередно підлягав Порті. Зимою 1624/5 р. Шагін необережно вибрався був на нього походом, але Кантемір сильно погромив його.

Польське правительство опинилося в досить трудній позиції. Не відважалося порушити згоди з Туреччиною, даючи поміч Шагін, і не рішалося відкинути його пропозицій. Тому до часу старалося затримати себе в прихильній нейтральності. Натомість з козаками Шагін, ідучи походом на Кантеміра, по дорозі на Запорозжя уложив формальну згоду, в Карайтебені, дня 24/XII:

„Я Шагін-герай, цар кримський, даємо сей наш присяжний лист козакам Запорозьким: пану гетьману, осаулам, атаманам і всьому війську,

освідчаємо сим листом нашим і присягами, що від мене і від людей наших держави Кримської ніяка кривда і шкода діяти ся не буде, а як би хто мав учинити якусь шкоду своєвільно, я їх з жонами, дітьми й свояками, суд учинивши, маю десятих за одного видати. І від них (козаків) тогож вимагаю, аби так робило ся. Поки від них не буде якоїсь шкоди, — я поки жив, від нас не має бути, на то присягаю Аллахови і пророкови нашому Магометови — аби я від його полку був відлучений, як би инакше поступив. Поки не буде від них, не буде від нас ніякої злости — на те даємо лист широкий присяжний п. гетьману, осаулом і всьому війську, аби ви всьому тому вірили, і на те даємо той лист наш широкий присяжний Богу і Пророкови. Якби неприятель якийсь зявив ся у пана гетьмана, осавулів, атаманів і всього війська запорозького, я Шагін-герай, як тільки мене оповістять, з усіми беями й мурзами маю їм помогати. А як би зявив ся

неприятель у мене, мають вони, за оповіщенням від мене, помогати мині згідно з присяжними листами”²⁸).

Так звучав сей перший нам звісний трактат козачини з Ордою, попередник пізнійших трактатів, що таку важну роль відіграли в історії нашого народу.

Примітки

¹) Жерела VIII ч. 175.

²) Королівська інструкція на соймики (кінець 1623 р.). — Жерела VIII ч. 176.

³) В згаданій інструкції король так описує свої заходи против козацької своєволі: „не занехав король через своїх комісарів і післанців затримувати в послушности тих людей, стерегти через приставів своїх берегів Дніпрових, звідки ходять вони звичайно на море, палити і

забирати човни, і платню, признану їм від річипосполитої, завчасу віддавати”. Але се образ загальний, не з сього року спеціально, бо зараз потім додано: „хоч сього року (платня) їм не віддана, за те що пішли на море”,

4) В царгородських кругах сього повстання сподівали ся весною 1623 р. зовсім серіозно; 25/VI французький посол писав: dit-on ici que les Cosaquea sont mutinez contre les Polonais sur la fait de la religion. Сї поголоски потвердив і польський агент, що приїхав тоді до Царгороду: Nous apprenons par lui que les Kosaques sont en armes sur le subiet de leur ecelesiastiques; замкненнєм православних церков, каже він, les Cosaques se sont tellement emeus qu'ils ont armé plus de m. 30 hommes; mais le roy de Pologne y a enuoie des commissaires pour empescher que ce feu ne s'allume et ne cause quelque grand mal (l. c. c. 425).

5) Дневники с. 119.

6) Не бачу одначе в самім виборі Дорошенка симптому податности козачини для правительства — що мовляв вона умисно заступила Голуба приємнішим для правительства Дорошенком, як думав Жукович IV с. 108.

7) Натяк бачу в листі Збаразького Сборникъ лѣтоп. къ ист. Ю. и З. Р. с. 252.

8) Донесення англійського посла — Zbiór pam. V с. 434-5, лист Збаразького в Сборнику лѣтоп. 1. с. Збаразький мав звістки, що була се зовсім невелика експедиція: з початку доносили йому про 22 чайки, потім тільки 13, „але хоч їх ходило тільки 13, але наробили такого, як би їх і більше було”, додає він.

9) Донесення англійські с. 438 і лист Збаразького с. 253; пор. Акты Моск. госуд. I ч. 173.

10) Сборн. лѣтоп. 1. с.

11) Див. лист короля в ркп. Публ. бібл. Разн. F

IV 67 л. 320 i 323.

¹²⁾ tych którzy pod czas bycia хіесіа імс рана koniuszego koronnego (К. Збаразького) u cesarza tureckiego — Zbiór pam. VI с. 189.

¹³⁾ Сборникъ лѣтоп. I. с. 253.

¹⁴⁾ Література сього голосного епізоду в примітках.

¹⁵⁾ Лист до Хр. Радивиля 24/XII 1624 в Археогр. сбор. вилен. VII ч 55.

¹⁶⁾ Куліша Матеріали с. 159 (про се ще низше).

¹⁷⁾ Пор. інструкціюи въ на соймаки Жерела VIII ч. 176.

¹⁸⁾ Volumina legum III с. 222-3.

¹⁹⁾ Supplmentum — Архивъ I VII. 571.

²⁰⁾ Див. про сі події у Смірнова Крымское ханство с. 481 і далі, Hammer Geschichte des Osman. Reiches V с. 35 і далі, Zinkeisen op. с. IV с. 487 і далі (турецькі джерела).

²¹⁾ Ркп.Публ. бібл. Разн. F. IV 67 л. 302.

²²⁾ Zbiór pamiętn. VI с. 190. Де що відмінно, хоч

в тім же дусі оповідає сю історію наш анонімний кореспондент (осінь 1624 р.): Шагін-герай ”под самую тую его з Турками у Кафу експедицію самых неволников козаков семсот вызволенных маючи при собѣ, всю справу свою ратоваль и знамените Турков поразивши, татарскіє орды подъ свою юридыку побраль, и все товариство козацкоє свободою даровавши, з добычею турецкою червоными по килкодесять кожного и на десяток по два бойволы з тѣлегами обѣдаровавши, до своєє землѣ, за Пороги випроводити казалъ. И тепер послы его за Порогами очекивают посланных до короля его милости: если ласка его к. мѣти будет дати ему козаков на помоч, офѣруєт ся и около Константинополя на лѣто помыслити, гдыж и с Персомъ юж взялъ лигу і оженил ся повинную перского взявши, и королеви пану нашему добре собѣ тушити кажет в необлудной приязни и послугах своих, як сам его к. мѣст

зезволити будет хотѣль. Зачим розумѣем жебы и комысыя ихъ задержати ся скажетъ, єдно нам безмолствовати и житіє исправляти потреба” — Лавр. бібл. доп № 20 л. 83 об.

23) Про сі два морські походи найдокладнійше в англійських донесеннях, про перший напад під 9/VII, про другий в депеші 24/VII (Zbiór s. 440 i 442); став ся другий напад десь 20/VII, в донесеннях французських, в депеші з 21/VII оповідаєть ся про „вчорашній” напад (Hist. R. mon. s. 427). Пор. Zinkeisen IV с. 495-5, Наіма у Сенковського I с. 178. Лист Борецького в Археограф. Сборнику VII ч. 55.

24) Про сей третій похід — в листі Борецького, Археогр. Сб. VII с. 82 і в недрукованім листі 3 жовтня 1624 р. в печерськім збірнику дод. № 20 ч. 83 Сб., також Рое у Цінкайзена с. 495. Жукович до сеї третьої експедиції прикладає звістку Наіми про спаленне околиць Царгороду, але у Сенковського дата розвязана хибно, 4/X

замість 21/VII, як то вказав свого часу вже Рудницький.

²⁵⁾ Смірнов, Гаммер як вище. Французські депеші с. 427.

²⁶⁾ Друкований Голембіовским (Bibl. Warsz. 1852 II с. 18), але не справно. Відмінна копія в Публ. бібл. F. IV № 67 с. 303. Пор. Матеріали Куліша с. 159.

²⁷⁾ Пор. депеші французькі с. 428.

²⁸⁾ Збірник. Печер. лаври доп. № 20 л. 71 об. Пор. тамже лист митрополита (друк. у Голубєва I с. 275) і звістку запорозьких послів у Куліша Матеріали с. 159: приїздив Шагін-герай на Запороже за тиждень перед Різдвом, „зъ запорозскими козаки перемирья взялъ же, что имъ межъ себе не воеватца, а итти съ нимъ Шинъ ГирѢемъ Турского земли воевать за одно”, і пішов потім на Білгородську орду.

**ПОЛІТИЧНІ ГОРИЗОНТИ КОЗАЧИНИ
1624/5. ШАГІН, ЯХІЯ І ПЕРЕГОВОРИ З
МОСКВОЮ: ОЛЕКСАНДР ЯХІЯ, ПРИЇЗД
ЙОГО В КИЇВ І НА ЗАПОРОЖЕ, ПЛАН
ПОХОДУ НА ТУРЕЧЧИНУ Й КИЇВСЬКІ
НАДІЇ НА МОСКВУ, ЗНОСИНІ З
МОСКВОЮ В 1620 РОКАХ, ПОСОЛЬСТВО
МИТР. ЙОВА, ПЛАН ПІДДАННЯ УКРАЇНИ
ПІД МОСКОВСЬКУ ЗВЕРХНІСТЬ,
ЗДЕРЖЛИВІСТЬ МОСКВИ, ПОСОЛЬСТВО
ЯХІЇ ДО ЦАРЯ, ВІДПОВІДЬ
МОСКОВСЬКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА.**

Сей союзний трактат з Ордою, як здавало ся, давав нову опорну підставу козацькій політиці — становищу козачини супротив Польщі. Правда, незабаром виявила ся хиткість і непевність цього союзу перед польсько-козацьким конфліктом: сим грішили всі козацькі союзи з Ордою. Але поки що не можна було його оцінити відповідно з цього

становища, і ся нова комбінація відкривала тим часом козачині нові і радісні перспективи. В козацьких кругах чуло ся незвичайне повисшенне енергії й ініціативи. „Сам Христос вѣдаєт, яким духом войско запорозкоє што часу в силу збираєт ся, а як не слыхано было досѣлѣ так много чолнов морских готовят и готовить збирают ся, иж и сами старинные дивуют ся, на што бы тую силу тыхъ лѣтъ повернути хочет, еднож видно, же всѣ ку Чорному мору берут ся; толко бы Бог голову им даровал, мужа по сердцу своему, певне бы snadне и врага креста Христова и христіанского покусити ся важили”! пише київський кореспондент в жовтні 1624 р. І от в сей момент поруч такого цікавого союзу з Кримом перед очима козачини відкривали ся ще нові і ширші політичні краєвиди.

Їх приніс з собою голосний авантюрист, претендент на турецького султана Олександр Яхія, загостивши під час тих переговорів з

Шагіном на Запороже.

Се була цікава і загадкова фігура. Про себе оповідав він, що був сином пок. султана Магомета III (1566-1603), внуком султ. Мурада¹⁾. Мати його була не більше не менше як з цісарського роду Комненів; вона Грекиня, потайки тримала ся християнської віри. Яхія жив з початку з батьком в Мал. Азії; коли умер Мурад і Магомет поїхав в Царгород зайняти трон султанський (1595), мати Яхії, замість аби тішити ся блискучими перспективами, які відкривали ся перед нею, мовляв скористала з сеї нагоди, щоб викрасти ся з гарему і втікши з сином в Македонію, вернула ся до батьківської віри і охрестила сина Яхію на православне, з іменем Олександра. Коли йому скінчило ся 15 літ, в р. 1604, вислала вона його на двір цісаря Рудольфа, і від тоді починаєть ся безконечна одісея сього авантюриста. Тиняв ся він по різних сторонах, представляючи ся законним

спадкоємцем султанського престолоа і шукаючи опіки у різних ворогів Туреччини, брав участь в різних замислах, против — турецьких заходах та старав ся причепити ся до якоїсь політичної комбінації, якаб дала йому можливість виплисти на верх і зробити карєру. В Відні здибав ся він в т. зв. Лісовчиками, наємними вояками з земель польських, що на службі цїсаря Фердинанда волочили ся по різних сторонах середноевропейських, і вони нарадили йому звернути ся до Запорожцїв.

Оден з Лісовчиків кн. Масальський взяв ся бути посередником і зачав від митр. Йова Борецького. Оповів йому фантастичну історію сього „Олександра Отмануса”, наслідника царства грецького і турецького, якого мовляв чекає увесь християнський світ Туреччини, „множество много воинства православныхъ Болгаръ, Сербовъ, Албанитовъ и Грековъ”, що присягли йому як законному цареві, і ждуть

його з військом 130 тис. До комплекту православного світу ще треба було України й Московщини, щоб з ними розвалити магометанську Порту і на її місці заснувати велике царство православне.

Не знати, на скільки м. Йов увірив у то все, і в ту можливість розвалити Порту, але пляни Яхії — організувати якусь коаліцію против Туреччини з помічю козаків, Московщини, Криму і ріжних володарів європейських здавали ся йому дуже відповідними для даного часу. Він прийняв до себе Яхію і той від 21/X 1624 року пробував з тиждень у митрополичім монастирі св. Михайла ²). Потім митрополит повіз його до козаків і стрівши в дорозі свого довіреного чоловіка попа Филипа, що вертав з Запорожа, вислав його з Яхією до Крилова, а звідти з козаками поїхав Яхія на Запороже. Тут розвинув він свої пляни перед козачиною, яка заявила свою готовність помогати в його

замірах здобувати царгородський трон. Рішено було, що козаків піде з ним на війну 18 тисяч, а він їм платити ме — кінним по 6 єфимків на місяць, а пішим по 4, а крім того на військо дасть 30 зол. польських.

Зладили йому також rendez vous з Шагіним, що під той час приїздив на Запороже. Яхія одначе держав ся з сим союзником на тонкій делікатности, і коли Шагін кликав його до себе, не поїхав, кажучи, що козаки його не пускають; підозрівав, що Шагін, зловивши його, може за добру заплату видати Туркам. І rendez vous у них відбуло ся на делікатній дістанції, на двох боках Дніпра, і при Яхії козаки стояли з рушницями „в чотири круги”. Одначе рішено було, що Шагін-герай з братом будуть Яхії помогати ³⁾).

По сїм Яхія післав по гроші для війська до Фльоренції, а українські благоприятелі його стали роздумувати, як би заручити ся помічу

ще з Москви. Тим часом як козачина могла вабити ся перспективами багатой платні, в київських митрополичих кругах ся власне сторона організація широкой православної коаліції, з участю московського царя, мала особливу принадність з огляду на той зелізний католицький перстень, що з такого невблаганною безоглядністю тіснив що далі все тяжше православну стихію українську (і білоруську з нею). Ще перед появою Яхії на київських горизонтах в київських митрополичих кругах прийшли до рішення — шукати опертя в московськім правительстві в тім безвихіднім, як здавало ся, становищу, в яким православна єрархія, кажучи словами владичих листів цареви,- „в маленькім кутку тиснула ся на Україні, в землі Київській, під крилами христілюбивого воїнства запорозьких козаків”⁴).

Шуканне московської опіки з причини (чи під

покривкою) релігійних утисків — мало свою давню традицію в в. кн. Литовськiм, як знаємо. Такий маневр знищив був, на початках XVI в., у польсько-литовського правительства всякі апетити до якої небудь релігійної пресії на своїх православних підданих трохи не на ціле столітє⁵). Тільки з упадком Московської держави з кінцем XVI в. воно насмілило ся знову. „Смутні часи” московські зняли були всякий страх з польсько-католицьких кругів. Але Москва підіймала ся з занепаду, і у польсько-литовських політиків починала приходити трівожна думка, що притиснені до останнього православні можуть знову шукати помочи в Москві, і та знову почне свої інтриги на релігійнім ґрунті. В згадуванім листі Льва Сопіги до Кунцевича шеф литовської політики, вказуючи на неполітичність уніатських нагінок на православних, пригадує давні утрати, понесені через православну іреденту Польсько-

литовською державою. „Новгород Великий, Псков, Стародуб, Чернігів, Козелськ і багато інших замків відірвала від нас та унія, і тепер та унія багато причинила ся до відтручення народу московського від королевича” (Володислава) ⁶⁾. А з новим зростом московської сили неминуcho виникала гроза нової православної іреденти в московський бік з нутра земель білоруських і українських.

З становища православних владик і інших ревнителів національної і церковної ідеї, що від польсько-католицьких нагінок збігли ся в тім київськiм „кутку”, — шукати опіки і протекції, помочи і оборони в московських кругах було напpямом вповні натуральним. Се було так само пограниче, що стояло в старій сфері московських династичних і політичних інтересів (порівняти розмови московських політиків поч. XVI в. про Київ як отчину московських царів) ⁷⁾. Перед московською

смутою, з київського „города” добрим оком можна було бачити московську границю. Вона відсунула ся за останні літа, але тепер, коли ся смута могла здавати ся випадковим, скороминущим епізодом, можна було сподівати ся нових проявів московської екстенсивної сили. Незалежно від них, з огляду на созвучність інтересів, українська людність, як ми бачили, і так не раз, ігноруючи політичні рубежі, орудувала силами обох „україн”, польсько-литовської і московської. Пляни Дм. Вишневецького були найбільш блискучим проявом такої тактики, і українська козачина, від його часів почавши, не раз досить зручно вміла служити на обидві сторони, черпаючи засоби по черзі, або і заразом, з обох скарбів: московського і польсько-литовського, та грала роллю посереднього політичного фактора між обома державними організаціями. Останні зносини козачини з московським

правительством звісні нам зимою 1620 р. ⁸⁾. Поруч них відомі посилки різних духовних осіб в московську столицю за „милостинею” на різні побожні церковні ціли. Так 1622 р. посилав до царя плачливий лист Ісая Копинський, номінальний владика перемиський, просячи жертв для своїх монастирів, заснованих ним в Дубенщині. Але крім писаної грамоти післані ним монахи мали устно сказати пограничним московським воєводам (путивльським), щоб вони написали цареві, чи дозволить Ісаї з ченцями перейти за московську границю від польського гонення. „Да и всѣ де, государь, православные крестьяне и запорожские козаки, какъ имъ отъ Поляковъ утѣсненья будетъ, многія хотять ѣхать къ тебѣ государю”, додавали від себе воєводи, на підставі того, що оповідали їм Ісаїні післанці ⁹⁾. Літом 1624 р., під впливом тодішнього загострення католицько-уніатських натисків на

православних, з анальогічними заявами висилає свого посла безпосередно до самого царя сам митрополит Йов. З того самого дня, коли писали ся його грамоти до царя (24/VIII. 1624), маємо лист самого ж митрополита до голови литовських протестантів Кришт. Радиви́ла, і він добре ілюструє нам той психольогічний стан, в яким робили сей знаменний крок київські духовні круги. Просячи помочи литовського магната в найблизшій соймовій кампанії, митрополит так характеризував гірке становище православних: „Так нас стиснули з усіх боків, що гірше зрадників і доказаних злочинців, гірш ніж від ворогів хреста і самих поган, терпить переслідування від вавилонської, кровю п'яної распустниці наш народ вірний, панам своїм зичливий, народ невинний, народ старинний християнський. Що день і година як віл обуха чекаємо ми, небожата, засуду Астерового, за оскарженнєм Гамановим, з нашими святинями,

священиками, людом, рицарством, шляхтою”. А козачина своїми своєвільними вибриками — морськими походами, вчиненими против волі навіть своєї старшини, каже далі митрополит, — ще загострює завзяте на православних владиків, бо підозрівають їх в союзі з козаками ¹⁰⁾. Перед магнатом, хоч і союзним, хотіло ся митрополитови очистити ся з сього підозріння. Того самого дня митрополит писав листи до царя, його батька патріарха і шефа московської дипломатії дяка Грамотїна, рекомендуючи їм свого посла владику луцького Ісакія Борисковича. В листах до них він і Ісакій описували гірке становище православних в Польщі й Литві, благали царя пам’ятати про сих своїх одновірців і не забувати своєю ласкою, та особливо просили допустити Ісакія до особистої аудієнції, яко „мужа во всѣмъ вѣрна и тайну царскую могуща сохрании” ¹¹⁾. Допущений по сій рекомендації, по довгих московських

процедурах, до царя в січні 1625 р., Борискович дня 14/І с.с. мав адієнцію перед боярами кн. Черкаским і дяком Ів. Грамотїним і їм переказав секретне порученнє дане йому митрополитом. На жаль, протоколу сеї авдієнції маємо тільки уривок ¹²⁾, і в нїм нема автентичного тексту митрополичої заяви. З відповідей бояр видно, що митрополит вказував на утиски православній вірі від Поляків, на перспективу польського походу на Україну; висловляв побоювання, що козаки своїми силами не спроможні будуть відборонити Україну від польського війська, тому просив царя прийняти Україну й військо козацьке під свою руку, пробачивши козакам їх давнїйші пустошення Московщини, та оборонити їх від Поляків. Бояре, розпитавши ближше, переконали ся, що тут ще нема нічого певного, рішеного, і так відповіли Борисковичу: „З листу (митрополита) і з твоїх слів видно, що у вас самих ся гадка не зміцнила ся й рішучої

умови між нами нема, і про козаків кажеш, що їх не буде стільки, аби вони самі могли стати против Поляків, а в своїх оповіданнях пояснив ти, що військо козацьке на весну збирається йти на Турків морем — отже тепер сього діла царському величеству зачинати не можна, бо міцної постанови між вами нема, і козаки всі ідуть на море" ¹³). Вини козаків „противъ царскаго величества и всего Россійскаго государства” пробачають ся, з тим, аби на будуще козаки „царському величеству служили”. „А як буде вам в будучности кривда в вірі від Поляків, а у вас против них буде міцна думка і постанова” — мав сказати на кінець дяк- „тоді дайте знати царському величеству і святійшому патріархови, а вони про те поміркують, як би православну віру і церкви божі і вас всіх бачити свободними від єретиків” ¹⁴). Митрополиту Йову поручено переказати ласку царську і патріарше благословеннє, та передати ікону в срібній ризі

й п'ять сороків соболів ціною в сто рублів; так само досить багаті дарунки дано самому Борисковичу і протосінкелу Памві (мабуть Беринді), що був з ним, і привіз патріарху чотири книги. Борискович, дякуючи за ласку, просив переказати царю і патріарху, що у них ся гадка міцна, всі вони царській ласці раді й хочуть бути під царською рукою; будуть умовляти ся про се між собою, тільки боять ся, як що тим часом Поляки на них раптовно наступлять, то їм крім царської ласки нема де подітись: всі вони тоді — митрополит, владики, і військо Запорозьке — звернуть ся до царської ласки і поїдуть на царське ім'я (піддавати муть ся цареві), то нехай цар їх пожалує, не каже відгоняти, бо їм крім царя нема куди подіти ся”¹⁵⁾.

Така була ся перша пропозиція переходу України під царську зверхність — цікава як перша рекогносціровка пізніше доведеного

перевороту. Що в тих пропозиціях, як вони ставили ся московському правительству сим разом, ще дуже мало було конкретного, се мусіли розуміти в самих митрополичих кругах. Та перше ніж в иньших українських кругах ширити проєкт піддання під московську протекцію, переводити її в „міцну думку і постанову” української суспільности, треба було знати, чи взагалі склонне московське правительство зайняти ся ближше українською справою, а тоді думати, що можна робити з тою московською інтервенцією, та на скільки можна ризкувати за для неї. Такий підклад сеї справи виникає з поза козацьких прошень „жалованія” і монаших благань про „милостиню”, що становлять властивий життєвий нерв сих зносин з Москою і по перших удатних результатах 1622-1625 рр. починають прибирати все більші розміри ¹⁶). Щоб вивідати добре московські гадки, треба було „задерти”,

зачепити на сїм ґрунті московське правительство чимсь пікантнїйшим, нїж самі плачі митрополита і владиків. І таку добру нагоду подавала поява Яхії з його фантастичними плянами, нечисленними протекторами, таємничими союзами на заходї й сходї, і т. и.

В сїчні 1625 р. м. Йов виїхав з Київа в сторони козацькі до Корсуня, відти до Терехтемирова. При тїм, очевидно, мав вїйти в близше порозумїннє з козацькою старшиною й зайняти ся справою нового посольства до Москви в справі Яхії. Посольство се було вислане з Запорожа дня 2/І с. с. (зараз по виїзді Шагін-герая); воно складало ся з запорозького посольства під проводом Івана Гирі, і з післанця Яхії якогось Марка Федоровича Македонянина і козака Івашка Мартиновича. Митр. Йов від себе дав їм рекомендаційні листи до путивльського воєводи і автобіографію Яхії, списану у нього,

та поручав воєводі цілу сю справу. „Прочитавши сю повість, писав він йому, зміркуєш ти, що благодатю божою наближається вже кінець нечестивого вавилонського Турецького царства, і коли ісповідники східнього православ'я прийдуть до згоди, то й зараз буде тому початок. Молимо того у всесильної правиці Христової, щоб розбивши тяжкі кайдани православних, дав церкві своїй і православному множеству єдиновірних Греків доступити бажаної, дорогої свободи. Просимо, щоб і ви з благочестивим царем вашим подали руку помочи єдиновірним братиям, аби й самі в день суду від вічної увільнилися неволі”¹⁷⁾. Яхія в своїм листі до царя сповіщав, що на весну вибирається походом, морським і сухопутним, з козаками, до Греції, а там чекають його Болгари, Сербі, Албанці й Греки, що присягнули вже Яхії як своєму законному цареві — се мав посвідчити в Москві той Яхіїв

посол „Марко Македонянин з землі Сербської”. Сей Марко поясняв устно, що крім сих присяжників поміч Яхії обіцяв король іспанський: має дати йому 60 галер з воєнного залогою, а князь фльорентийський прирік прислати 20 тис. рушниць, гармат, і всякої иньшої армати, і иньші землі обіцяли поміч людьми й грошима. Та Шагін -герай, як сподіваються, пришле орди до 100 тис., і з тими всіма Яхія піде на весну на Царгород. У царя ж просить помочи людьми чи грошима — як цар зволить ¹⁸).

Московські політики не зісталися індиферентні для таких широких і привабних — дарма що фантастичних плянів. Посли Яхії були представлені цареві, хоч incognito: Яхіїві післанці допущені були до царської руки при аудієнції запорозьких послів, після них, але без Яхії, то значить імення їх не були проголошені, як проголошувалися звичайно. Яхії вислано

дарунки багаті (особливо як на тодішні роки, досить тісні для московського державного скарбу). Але активно вмішати ся в сі Яхіїні й козацькі пляни московське правительство не рішило ся — бояло ся розриву з Польщею. Цар побажав „царевичу Олександрю” всякого добра, щоб він свого батьківського царства доступив, але помагати йому цар не може, бо „царевич” в Литовській землі, у запорозьких Черкас, підданих польського короля, а польський король цареви неприятель, і не позволив би війська післати через свою землю, і навіть, будучи тепер в союзі з султаном, починив би ще якісь труднощі царевичу; тому й грамоти царевичу цар не посилає, тільки устно шле йому привіт. Така була відповідь, дана послам Яхії дня 10/IV с. с. ¹⁹). Вона zarazом казала категорично, що і в козацьку справу взагалі московське правительство в сій хвилі не відважить ся мішати ся, щоб не привести до

розриву з Польщею.

Примітки

¹⁾ Пор. автобіографію Яхії, списану для м. Йова і оповідання перед царськими людьми-Матеріали Куліша с. 163 і 195.

²⁾ Про приїзд Яхії до Київа (24/IX) сучасний лист в цитов. збірнику Лавр. бібл.

³⁾ Куліша Матер. с. 160, 168, 213-5.

⁴⁾ В листі Ісаї Копинського (1622): „не имамаы къ кому прибѣгнути: царей и князей и боляръ благочестивыхъ не имамаы — всѣ отступницы отъ благочестивые вѣры нашей: єдины Ляхи, вторыи унеяты, третїи сынове єретичестїи. Отовсюду обстоятъ ны скорби и гонение на благочестїе наше и церковь сионскую восточную, матку нашу, хотяще ны растерзати... И нигдѣ не имамаы отъ нихъ упокою, только

всѣ мы благочестивыі въ маленькомъ кутку
теснимо ся на Украіне въ землѣ Кіевской,
только насъ особъ святительскихъ
благочестивыхъ, которыхъ посвятилъ на
степень святительства всесвятѣйшіі патріархъ
єрусалимскіі куръ Теофанъ”. В листі м. Йова
(1624); „всячески гоненіе на православныхъ, не
хотящихъ послѣдовати нечистотамъ ихъ,
воздвигоша, наипаче же насъ, православныхъ
епіскоповъ, отъ престолъ, отъ мѣстъ и отъ
обителей нашихъ изгнаша и до крове на святую
православную вѣру въоружиша ся, олтари
Господни оскверниша, церкви православныі въ
латинскую прелесть превратиша, и просто реши
— всесилнѣ королевскою державою мечъ на
православныхъ обостриша. Тѣмже мы,
помняще реченное: укройте ся въ малѣ,
дондеже мимо идетъ гнѣвъ, се здѣ криющесь
подъ крилѣ христіанскаго воинства
черкасскихъ молодцовъ, восхотѣхомъ посещати

и великодержавное владычество ти”... Куліша
Матеріали с. 130-1, 136.

⁵⁾ Див. в т. IV вид. 2 с, 265 і далі, в т. V с. 539-541.

⁶⁾ 1. с.

⁷⁾ Див. т. IV ² с. 280.

⁸⁾ Див. вище с. 386-7.

⁹⁾ Куліша Матеріали с. 126-7.

¹⁰⁾ Археограф. сборникъ VII с. 55.

¹¹⁾ Грамоти у Куліша, Матеріали с. 132-6.

¹²⁾ Моск. архив заграничних справ, дѣла малороссійскія, 1625, лютий, № 1, титул (новий): „Прїѣздъ в Москву из Кіева Луцкаго еписпопа Исакія, присланнаго от Кіевскаго митрополита Иова Борецкого с представленіемъ государю парю Михаилу Федоровичу и Патріарху Филарету Никитичу о принятіи Малороссіи и Запорожскихъ козаковъ в покровительство, и о прощеніи имъ вины противу его государя учиненной”.

13) „И по тому писму и по твоимъ рѣчамъ та мысль и в самѣхъ васъ еще не утвержена и о том укрѣпленія межъ васъ еще нѣтъ. А про казаковъ еси сказалъ, что казаковъ столько не будетъ, чтобъ имъ стоять противъ Поляковъ собою безъ помочи, а в вѣстяхъ сказываешь, что нынѣ Запорожское войско идетъ на весну на Турского моремъ. И ныне царскому величеству того дѣла всчати нельзѣ потому, что еще у васъ о томъ укрѣпленія нѣтъ и казаки идутъ всѣ на море на Турского войною”.

14) „А нѣчто вамъ впередъ отъ Поляковъ в вѣрѣ будетъ утѣшеніе, а у васъ противъ ихъ будетъ соединеніе и укрѣпленіе, и вы о томъ впередъ царскому величеству и святѣйшему патріарху вѣдомо учините и царское величество и святѣйшій патріархъ будутъ о томъ мыслить, какъ бы православную вѣру и церкви Божіи и васъ всѣхъ отъ еретиковъ во избавленіе видѣти”.

15) „И епископъ на государево и святѣйшаго

патріарха на жалованье билъ челомъ а говорилъ что онъ государскую милость Иеву митрополиту Кіевскому скажетъ, и образ и соболи довезет, да билъ челом чтоб его челобите до государя и до святѣйшаго патріарха донесли — что у них та мысль крѣпка, что они всѣ государственной милости ради и под государскою рукою быть хотятъ, и о томъ совѣтоват меж собою будут, а нынѣ боятца того, любо на них Поляки наступятъ вскорѣ и им кромѣ государевой милости нѣгдѣ дѣтца: всѣ в то время — митрополит и епископи и войско Запорожское — прибѣгнуть ко государственной милости и поѣдут на государственное имя и государю бы ихъ пожаловаль, отринуть не велѣль а имъ кромѣ государя дѣтца негдѣ. И бояринъ и думной діакъ говорили, что они о томъ государя и святѣйшаго патріарха извѣстятъ, а онъ бы нынѣшней государевъ указъ митрополиту сказалъ, а что у них учнет

дѢлатца и они б о томъ государю вѣдомо
учинили и государь смотря по дѢлу и мыслить
о томъ будетъ”.

¹⁶⁾ Так на поч. 1625 р. поновив посольство
Копинський, „дякуючи о вже і просячи о ще”; в
осени того року емігрував до Москви владики
Курцевич і зістав ся тут, діставши епархію;
прийшов монах від владики львівського
Тисаровського за милостинею; в 1626 р. знов
приходили монахи з лубенських монастирів
Копинського і з Почаєва; в 1627 з монастиря
чигиринського, канівського і
терехтемирівського; в 1628 з манявського Скиту
і з виленського монастиря, і т. д. Матеріал
зібраний у Макарія опр. с. с. 319-20.

¹⁷⁾ Куліша Матеріали с. 162, пор. 161.

¹⁸⁾ Куліша Матеріали с. 169-172.

¹⁹⁾ Ibid. с. 173.

**ПЕРЕД КАМПАНІЄЮ 1625 Р.: ЗМІНИ
ГЕТЬМАНІВ, ПЛЯНИ ПОХОДУ НА
ТУРЕЧЧИНУ, КОРОЛІВСЬКИЙ
ДВОРЯНИН НА ЗАПОРОЖУ, КОЗАЦЬКЕ
ПОСОЛЬСТВО НА СОЙМ, ДОДАТКИ
МИТРОПОЛИТА, КИЇВСЬКІ РОЗРУХИ,
СОЙМ 1625 Р., КОРОЛІВСЬКИЙ
УЛЬТІМАТУМ І КОЗАЦЬКА ВІДПРАВА,
ПОХОДИ НА МОРЕ, МОРСЬКА БАТАЛІЯ
ПІД КАРА-КЕРМАНОМ, БИТВИ ПІД
ОЧАКОВИМ.**

Широкі політичні перспективи, які почали були відкривати ся перед козачиною в 1624 р., підіймаючи дух і відвагу козацьких мас, мусіли zarazом викликати великий рух серед них і боротьбу з напрямками більш уміркованими, статочнійшими, більш склонними оглядати ся на задні. Сильно мусіло кипіти між козачиною того року, зимою 1624/5, і дуже б інтересно було нам приглянути ся внутрішнім козацьким

відноси́нам — далеко́ інтересні́йше ніж напр. відноси́нам польського правительства до козацтва. Та на превеликий жаль і з сього часу не маємо документів, які б глибоше вводили нас в козацьке житє і відносини, і тільки часті зміни старшини свідчать нам про сильну боротьбу внутрішніх течій між козачиною поруч того розмаху екстензивної козацької енергії, який виявляєть ся в тодішніх походах. Морські походи козацькі 1624 р., як запевняє Йов Борецький Кр. Радиви́ла, стали ся против волі старшини — ходили то новики (tyrones) ¹⁾. Се можливо; митрополит може се писав не для політики тільки. І в звязку з сим може стояти й зміна гетьмана: в осени гетьманом на Запорожу був Каленик Андрієвич („Каленикъ Андреевъ” в московських записках, які своїм обовязком вважають переробляти українські ймення на щиро московське копито); правдоподібно се звісний уже нам „гетьман Каленик” з

Смоленської війни 1610 р. ²⁾. А в серпневім морськiм походi ватажком був ще Грицько Чорний, пiзнiйший гетьман з королiвської руки (постаточнiв видно потiм) ³⁾. Каленика Андрiєвича бачимо на гетьманствi вiд жовтня до сiчня 1625 р. ⁴⁾, потiм не маємо звiсток про гетьмана, аж з мiсяця червня маємо лист гетьманський, даний на Запорозжy — був гетьманом знов Дорошенко ⁵⁾. Потiм на перший плян виступає Пирський, „що був у них гетьманом на Запорозжy”, i Марко Жмайло, що виступає на чолi козацького вiйська в момент осiнньої вiйни, щоб по капiтуляцiї дати знова мiсце Дорошенку. Сi змiни i цiла ся боротьба не мали одначе особливо напруженого характеру, судячи з того, що всi сi особи — бувшi й будучi гетьмани, вiд Олифера Голуба почавши, а Жмайлом i Дорошенком скiнчивши — всi виступають на чолi козацького вiйська в вiйнi його з Конєцпольским, як видатнiйшi старшини

6). Отже партії так би сказати опортуністична і радикальна — не стояли в якимсь різким противенстві протав себе, і зміни осіб мабуть були проявом скорше трудних, складних обставин, ніж різкої непримиреної боротьби двох політичних течій.

Зима 1624/5 р. пройшла у козачини в укладанню широких воєнних плянів на будучий рік. Похід Шагін-герая на Кантеміра, на Дунай, розпочатий з поч. 1625 р., мав служити прелюдією. Шагін вів з собою претендента на молдавське воєводство, ніби Єремїїного сина, щоб посадити його з своєї руки ⁷⁾. Потім мав наступити похід Яхії на Туреччину. Яхія заохочував іти зараз зимою, для того щоб ріки перейти по льоду до моря, а на весну іти морем і Дунаєм через Волоську і Мунтянську землю до своїх людей, що піддали ся йому. Взяв він собі в службу 18 тис. козаків, а окрім того, з власної охоти, як волонтери чи що, записали ся з ним

іти козаки з городів: „з Переяслава, Канева, й інших міст”. Але козаки мабуть на обіцянку плати не здали ся, й похід відложено аж прийдуть до Яхії гроші з Фльоренції: написав він по них до герцога тосканського, і мав той йому прислати 60 тис. золотих. А тим часом вислано звідси нам посольство до московського царя, щоб заручити ся його помічю як не воєнною то грошевою. Обіцяли також іти в похід з Яхією козаки донські. А на Запорозжі стояло тоді, зимою, 6 тис. війська ⁸).

Нові політичні комбінації поспробувала козацька старшина використати для того також, щоб ослабити напруженнє, яке вже від довшого часу грозило привести до гострого конфлікту з польським правительством. Союз з Шагін-гераєм козачини і його заходи коло союзу з правительством польським, не відкинені польською стороною, і поновлені Шагіном знову під час зимового побуту на Запорозжу ⁹),

подавали козацькій старшині деяку надію на полагожденнє своїх відносин до правительства. Les aimis de nos amis sont nos amis; не раз цитований нами; київський лист з огляду на пропозиції Шагiна висловляв надію, що й до комісії на козаків тепер не прийде ¹⁰). Козачина могла сподівати ся, що кримська комбінація, даючи певний созвучний зміст політиці козацькій і правительственній, ослабить напруженнє, і се дало козакам привід звернути ся з меморіалом до скликаного тоді сойму.

Вже потім як вислано було се козацьке посольство, прибув якийсь королівський дворянин, з бувшим писарем військовим Вовком з якимись інструкціями. Без сумніву, стояли вони в звязку з тими кримсько-турецьким авантюрами, але змісту їх не знаємо. Правда, козацькі послы до Москви, що стріли ся в дорозі з сим посольством, казали з слів Вовка, що сї послы везли на Запороже „королівський

наказ всім козакам — на весну йти на Турецького (султана) землю воювати”, „морем і сухопуттю” ¹¹⁾). Але такої інструкції не могли вони мати; хиба може польське правительство, з приводу пропозицій Шагінна, давало якийсь натяк козакам, що їх поміч Шагінну не була б противна намірам правительства, а козаки з того зробили далеко дальший вивід — що можна й на Турка йти в таким разі.

Інструкція козацька на сойм нам звісна. Послами їхали Яцко Острянин ¹²⁾, Іляш Федорович і Дацко Гордієнко. Їм поручало ся просити, „аби є. корол. милость з милостивое ласки своеє, маючы на памяти заслуги войска своего Запорозкого, за тыє шкоди, што тепер за смиренъємъ ордь поносимо и поносити мусимо, чымъ знаменитымъ войско з скарбу своего королевского контентовати што рокъ ухвалити рачыль; чымъ бы уконтентовани охотни до далшихъ поволностей и рыцерскихъ

дѣльностей сердца не тратили, и овшем завше ставити ся охотне могли”. По друге — „просити о причину, абы вѣру нашу рускую, ведлугъ старыхъ прав и волностей нашихъ, и нашихъ духовныхъ старшихъ — митрополита Йова Борецкого и владыковъ пры послушенствѣ и благословенстве церкви всходнее въ покою заховати и листом своимъ ствердити и добрами церковными осмотрети велети рачиль; а унитомъ, которые братю нашу мучать, больше мучити и церковей преслѣдовати з милостивое ласки заказати и з церковей уступати розказати рачыль”. Нарешті третє — аби король зволив потвердити недавно перед тим вибраного на спорожнену архимандрію печерську Захарію Копистенського, „человѣка в животе чернеческомъ и в писме божомъ добре учоного”¹³). До послів соймових (а так само мабуть і до сенаторів прихильних) висланий був з послами лист, де військо, повідомляючи про своє

посольство, від себе ще просило їх підтримати військові домагання в обох справах — збільшенню козацької плати і заспокоєнню релігійної справи ¹⁴).

Як я вже згадував, правдоподібно отсе власне „змиренє” з Кримською ордою, згадане во главі угла петицій, було й притокою до сього посольства — до нового зондовання відносини з польським правительством. До сього долучено церковні справи вже потім. М. Йов в листі своїм з Корсуня, 12/I. 1625 с. с., оповідає, що він розминув ся з сим посольством, і не знаючи, чи козаки згадали що про церковні справи, посилав за кільканадцять миль завертати послів, і завернувши „штомъ на прудце розумѣль, оным написавши” та додавши кілька блянків з своїм іменем, про потребу, вислав їх далі ¹⁵).

Інструкція в вище наведеній формі вийшла вже мабуть з рук митрополита. На сойм, скликаний на початок 1625 р., перед тим в православних

кругах не покладано ніяких надій, не роблено ніяких важніших приготувань для заходів на нім (м. Йов зве його в згаданім листі „отчаянным от христілюбивих”, а з одного листу з жовтня 1624 р., з духовних київських кругів, довідуємо ся, що всякі заходи на сій сесії рішено занехати „так приватне, як и сеймовне”, „бо тож и скучило ся великоє презорство ихъ”¹⁶). Тому висилка козацької депутації була фактом досить несподіваним (що виник мабуть під моментальним вражіннєм подій на Запорожжю в останніх днях 1624 р.). А ми завдяки сій обставині дістаємо характеристичний для тих відносин образок, — як сміло і свобідно розпоряджається митр. Йов між козачиною — завертає післанців, на власну руку без військового рішення дає їм інструкції на сойм. Дуже інтересні ці близькі відносини й великі впливи митрополита між тою козачиною, яку в зносінах своїх з більш офіціальними

кругами він за ліпше вважав описувати як щось дуже далеке від себе.

Сойм був дійсно безнадійний. Крім загальної ситуації, настрій для православних був зіпсований ще вістями, які наспіли про козацьку розправу з уніатами в Київі, вчинену саме в перших днях січня. Я вже наводив звістку запорозьких післанців про те, як жалив ся м. Йов козакам на ворожі православним вчинки, допущені тодішнім війтом київським Федором Ходикою. „В пилипівку писав від себе київський митрополит Йов Борецький на Запороже до гетьмана і війська, що Поляки хотіли в Київі віру християнську ламати і церкви попечатали, замислом і покликком київського війта Федора Ходики та міщанина київського Созона. І гетьман запорозький для того прислав до Київа двох полковників Якима Чагринця та Антона Лазоренка, й велів їм зібрати ся в київській околиці з тутешніми

козаками та йти до Київа для охорони християнської віри”¹⁷⁾. На закиди пізнішої комісії за київські вчинки козаки не згадуючи про участь митрополита в сій справі, виправдували ся, що бачучи, які кривди діють ся православним за унію на Білій Руси, на Волини, і в Галичині, пильнували, аби щось подібного не почало ся і у них, в східній Україні. „Коли ми побачили, що за приводом того попа (Юзефовича, убитого в тих розрухах) війт тут зараз коло нас у Київі церкви печатає, доходи відбирає здавна приналежні до парафії, обидні слова, противні добрій славі важить ся підносити на нашого митрополита київського і на нас самих, — то не тільки ми, а й чоловік найгіршої кондиції не витримав би”¹⁸⁾. Иньша заява, зложена по горячим слідам, хоч і без всякого звязку з сею справою — і тим ціннійша ще, пригадує нам ще одну обставину, яка трівожно настроювала київські круги й

насторожувала їх на всяку чутку про замисли на православну церкву, на всякий симптом якихось наступлень на неї. Саме під пилипів день умер архимандрит печерський Єлисей Плетенецький, і в православних кругах бояли ся яких небудь атентатів на опорожнену позицію — найважнійшу твердиню православної України. Пішла поголоска, що король, поминаючи вибраного на архимандрію Зах. Копистенського, дав її кн. Юрію Чорторийському, і йде вже військо, аби силоміць його посадити на архимандрії ¹⁹⁾. Серед таких трівожних обставин прийшли на Запороже вісти про небезпечні для православних заходи в Києві. Чи дійсно митрополит просто і безпосередно удав ся до гетьмана, чи тільки з його іменем передавали ся отсі трівожні поголоски, се тяжко вгадати; могло бути і одно і друге. В кождім разі запорозьке військо прийняло справу до серця і

до Київа прибув великий відділ запорозького війська — „рыццрство с посродку себе килка тисячей войска до Києва прислали”.

Тоді в Київі почала ся розправа з прихильниками і опікунами унії. Убито Івана Юзефовича, священника церкви св. Василя (теп. Трох Святителів). Як бачили ми, при слідстві названо його привідцею війтівських розпоряджень; ставши уніагом і діставши від митрополита Рутского церкву св. Василя, що стояла на софійських ґрунтах, він випросив собі потім у короля грамоту на воскресенську церкву на Подолі, де був священником давнійше, як був іще православним. Міщане одначе не хотіли йому дати сеї церкви. Мабуть се й була та церква, запечатана війтом, на підставі королівського, чи митрополичого (Рутского) рішення, що наробила халепи. Її розпечатано. Ходику зловлено і відрубано йому голову; так само Юзефовичу. Якыхось жовнірів, що

показали ся на Печерську, запідозрено, що се якісь соглядатаї від королівського кандидата, на архимандрію і арештовано. Намісника воєводського знезажено. „Отколѣ была великая тривога не только mezi людомъ посполитымъ, але теж и mezi шляхтою уросла”²⁰).

Сей київський інцидент, що став ся саме на початку соймової сесії (київські події стали ся „після Водохрищ”, а сойм розпочав ся 10/I с. с.), не міг не заквасити ще більше настрій двірських і правительствених кругів, так дражливих до всяких мішань в церковні відносини. „Отчаянный” сойм пройшов без усяких позитивних результатів для церковно-національної справи — крім затвердження королем на печерській архимандрії Копистенського, виданого під час сього сойму (дня 7/II)²¹). По словам православного „Сінопсиса”, посольська палата зайнята своєю боротьбою з королем, сама просила „послів

грецької віри”, аби релігійну справу відложили до дальшого сойму, і так вона була відложена²²⁾. Під кінець сойму (1/III н. с.) мало у короля авдієнцію козацьке посольство²³⁾. Зміст пеговорів не знаний, але депутація по новім прояві козацької своєволі в Київі не могла нічого приємного почути²⁴⁾. Могли то бути тільки повторення наказів, щоб козаки залишили своєвільство, вийшли з волости, занехали походів на море, розпустили військо — тоді буде мова про плату, а инакше коронне військо наступить на них як на ворогів. Козачина, стільки раз чувши про се все, і сим разом, розумієть ся, не мала охоти слухати ся тих наказів.

Але її широкі пляни тим часом упадали. Першою неприємністю було, що Шагін-гераїв похід на Кантеміра і Волощину, що мав розпочати ряд тих операцій против Туреччини, скінчив ся повним фіаско: Кантемір погромив

Шагіна і розбав на піре цід Бабадагом. Потім — гроші до Яхії все не приходили з Фльоренції тай не приходили, і з Москви посли його вернули ся без всякого реальнійшого успіху. Кінець кінцем замість проєктованого грандіозного походу на Царгород зійшло все на морську експедицію, тільки може в дещо побільшених розмірах: царгородські джерела кажуть про 300-380 козацьких чайок, що вказувало б на дуже велике військо, 15-20 тис. (так рахує його й французький посол — 20 тис.) ²⁵). На вість про сей похід на море королівський дворянин, звісний нам Пачановский, висланий був на Запороже з наказами, щоб козаки стримали ся з усякими походами против Турків, але дістав різку і високо характеристичну відповідь: козаки знають, що король з цісарем турецьким через свого посла уложив згоду — але не козаки ²⁶). Звісний нам митрополичий повірник піп Филип оповідає, що Пачановский крім того

передав королівський ультиматум: щоб козаки перевели самі виписку, инакше — як вони виписки не переведуть і походів не занедбають, то коронне військо піде на них. Каже, що сей ультиматум зробив сильне вражіння на козаків („козаки почувши злякались”); казали Пачановському, що пішлють до короля своїх старших з чолобитем, але той заявив, що се до нічого не приведе — король свого рішення не перемінить ²⁷). Але з козацької відповіді, даної Пачановському, а звісної нам з польських правительственних сфер, видно навпаки, що козаки зовсім не показали охоти йти за бажаннями польського правительства. Хотіли поступати на власну руку, не оглядаючи ся на бажання польського правительства, коли воно перестало сповняти свій обов'язок — платити платню.

Про самі морські походи козацькі того року не маємо вповні докладних відомостей. Морська

кампанія виповнила собою цілу весну і літо і початок осені 1625 р. і очевидно зложила ся з трох походів, як се виразно каже в своїй інструкції король ²⁸⁾ — хоч в ходячих звичайно звістках все зливається в оден похід. Кн. Збараський, пишучи про се в вересні, теж розбиває кампанію на кілька походів. Про перший похід не дає ніяких близших подробиць, тільки натякає, що він не був вдатний; потім „за другим разом, коли за Очаковм були, з початку побили Турків не мало і чайок їх напсували, гармат набрали, тільки потім, нерозсудно штурмуючи очаківський замок, стратили кільканадцять сот своїх людей; і з під Очакова відійшовши, хоч теж не щастило їм, бо їх і буря морська роскидала, і гарматою турецькою кілька човнів урвало, — все таки місто Кілію спалили” ²⁹⁾.

Правдоподібно те, що оповідають Царгородські депеші, належить до першого походу. Перші

звістки про козацьку флоту до Царгороду прийшли ще в марті. Ходили поголоски, що вони підуть на Кафу, за намовою татарського хана, але вони натомість з'явилися несподівано недалеко Босфору ³⁰). Флот турецька мала наказ під проводом самого капітана-баші стати завчасу на сторожі між Варною і Царгородом, щоб заступити козакам дорогу ³¹), але поки він вибрався туди — поки постягав кораблі, поки упорався з повстанням яничарів на його кораблях, пізно вже було. Козаки вже вийшли на море і з'явилися десь поблизу Царгороду, нагнавши великого страху, так що вся людність царгородська почала тікати куди видко. Але сим разом козаки йшли на схід, в околиці Трапезунта й почали руйнувати тамошнє побереже. Знищили 250 міст і місточок в сій околиці, тільки самого замку трапезунтського взяти не могли; такі звістки прийшли до Царгороду в перших днях червня н. ст. ³²), отже

сі козацькі подвиги належать до квітня-мая. Капітан-баша, що аж тепер зібрався в похід, не знав куди йому звернути ся і кінець кінцем рішився чекати повороту козаків — як будуть вертати ся на устє Дніпра. Тут простояв він дуже довго, півтора місяця, як каже турецький хроніст, аж надійшла козацька фльота. Стрів він її під Кара — Керманом, і тут десь на початках липня н. ст.³³⁾ стала ся битва, описана самим капітан-башею в його реляціях, а за ними і в турецьких джерелах, як розкішний тріумф турецької зброї над козачиною, яка також мовляв доказувала чуда відваги, але таки була погромлена.

По словам сих реляцій, з турецької фльоти, зложеної з 43 галєр, тільки половина, 21 брала в битві участь, бо иньші повідставали через те, що вітру не було, а весляри були потомлені. На одну турецьку галєру випадало майже по 20 чайок, на кожній було 50 збройних козаків з

рушницями, а у Турків тільки на девяти була добра яничарська залога. Було се тим небезпечнійше, що при тиші на морю й одна чайка може міряти ся з галерою, — а при добрім вітрі і двадцять їх мало, поясняє турецький автор. „Зачала ся страшенна битва; мусульмане били ся з несказанною відвагою, і з останньою розпукою. Корабль капітана-баші був в останній біді і мало не став здобичею розіженої наволочи. Сї злодії, пізнавши його по трох ліхтарях, що прикрашали його задню стїну, як навіжені кинули ся на нього з боків і з переду, бо з заду його боронили гармати і густа ручна стрільба. Не вважаючи на масу трупів своїх, двіста поганців видряпало ся на корабель і звело на помості найгорячішу битву. Вся просторонь від переду корабля до мачти була так завалена трупами невірних, що перейти було неможна. Весляри галери, всі з бранців козацьких, перестали працювати веслами і певне вдарили б

разом з ворогами на мусульман, як би не були закуті наперед у кайдани. І так коли інші кораблі думали, що адміральський корабель уже тоне, знищений козаками, як раз надлюдська відвага його геройської залоги здобувала найвищу перемогу: скоро тільки увільнено помост від тих злодіїв, дано вистріл з одного і з другого боку і масу чайок з обох сторін пожерла морська глибина. Галера намісника адміральського була теж в неменьшій біді і з такою ж відвагою перемогла своїх ворогів. Але багато інших кораблів вже ставало жертвою розярених недовірків; уже мусульмане, бачучи неминучу погибель, припадали до землі, благаючи помочи у Бога, — аж раптом ту страшну тишу, що лишала кожду галеру її долі, не дозволяючи їм помагати одна другій; сильний вітер надлетівши розвіяв щасливо. Надують ся вітрила, жите і надія вертають до зневірених вояків і за кілька хвиль множество

перевернених і розбитих човнів наповняють море тисячами неприятельських трупів, а з 350 чайок ледви тридцять добігло до берега, і горстка тих злодіїв ратує себе, тікаючи”³⁴).

Так оповідає турецький хроніст. Але ближші відомости значно зменьшили образ сеї побіди. Виявило ся, що дійсно турецька фльота була в превеликій біді, бо козаки взяли її на абордаж, і в тім саму адміральську галеру; порубали каюти, керми, і тільки сильний вітер, що зняв ся тоді, виратував Турків, бо вода почала заливати чайки. Але страти козаків зовсім були не великі — кілька сот людей, і коли над вечір вітер трохи надстав, вони навіть гнали ся за турецькою фльотою, що тікала від них. Капітан-баша післав до Царгорода, аби як найскорше вислали йому нові сили, і там зібрали все що тільки могло носити зброю й післали до нього. Але се не перешкодило йому, вернувши ся в осени з тими 270 козацькими бранцями, які

впали в його руки, урядити тріумфальну процесію, до небес виносячи свою перемогу й порівнюючи її з тріумфами Помпея і т. п. ³⁵).

Про далішні стадії морської кампанії не маємо докладніших відомостей, понад те що оповідає Збаразький. З них виходило б, що козацькі операції концентрувалися коло Очакова і дунайського устя. Громили Турків, але і самі мали якусь нещасливу битву: піп Филип в своїх звістках згадує, що Турки козаків „били в двох місцях, та на морі потопили 22 або 23 чайки”, і взагалі кампанія вважалася невдалою, то значить її результати не дорівнювали її розмірам.

Морська війна протягнула ся так, що зайшла осінь, і коли коронне військо рушило на козаків в осени, козаків з походу ще не було. Це була одна з тих обставин, які відбилися на нещасливім кінці війни з Поляками.

Примітки

- 1) Археограф. сб. VII. с. 82.
- 2) Див. вище с. 333.
- 3) Збірник .Лавр. бібл. доп. 20 л. 83 об.
- 4) Куліша Матеріали с. 158, 228.
- 5) Ibid. с. 234.
- 6) Ibid. с. 181.
- 7) Лист Борецького (П. Могила I с. 275).
- 8) Куліша Матеріали с. 158-9, 214, 215-6, 225, 228-9.
- 9) Лист Борецького — П. Могила I дод. с. 275, Куліша Мат.с. 268.
- 10) Див. с. 519.
- 11) Куліша Матеріали с. 158.
- 12) Він зветь ся в сій копії і в листі послів „Яцком Острожанином”; я думаю що се Острянин (Ostrzanin, відти Острожанин).
- 13) Уривок друкований у Голубева П. Могила I

с. 276, з старої копії збірника київської лаврської бібліотеки доп. кат. 20 л. 72; я користав з цього збірника; інструкція має тут підпис Andrzej Krzywobłocki pisarz woyska iego kro. m. Zaporozkiego, печать описана: chłop z samopałem na ramieniu.

¹⁴⁾ Wielką dokukę w braci naszej narodu ruskiego relligiey starożytney greckiey y posłuszenstwa wschodniego tak korony iako y i w. x. L. do woyska naszego cogodzina miewaiąc, iako na kozdym seymie tak y dopiero o uspokojenie oney y potwierdzenie duchownych naszych, metropolita y władyków, od cerkwie wschodniey poswieconych za przyczyną wm. naszych m. panow u i. kr. m. pana naszego m. pokornie y płaczliwie prosząc żebrząc, iako pokornie y słusznie żebrzemy, niech by nam więcej tych unitow na karki cerkwi ruskiey (z) wielka krzywda y naruszenie praw y wolności naszych nie nasadzano, gdyż ich słuchac nie będziemy y nie możemy. — Лавр. бібл. доп. № 20

л. 72 об. (Лист підписав Каленик Андрієвич з військом запорозьким, 1 січня 1625 р.).

¹⁵⁾ Лист м. Йова у Голубева П. Могила I с. 273.

¹⁶⁾ Лавр. бібл. доп. № 20 л. 72 об. (так читаю я сей досить нечиткий — тому й неопублікований досі лист).

¹⁷⁾ Куліша Матеріали с. 159-60.

¹⁸⁾ Zbiór pam. IV с. 101.

¹⁹⁾ П. Могила II дод. с. 298-9. Жукович в своїй праці (IV с. 145), в останнє обговорюючи сю справу, звістки про якісь ворожі виступи Ходики вважає перебільшеними, і хоче вихідною точкою київського року вважати поголоски про номінацію на печерську архимандрію і наслання на Київ тих жовнірів. Одначе се вже крайність. По-перше, з документу сього виходило б, що коли під Київ рушили дві роти жовнірів, викликавши підозрінне, що вони йдуть силоміць забрати Печерський монастир — козацьке військо вже

було в Київі, прислане перед тим. По друге — післанці козацькі, що їхали через Київ, нічого не знають про печерську архимандрію як причину київської історії, тільки Ходикині вчинки. Так само говорять козаки і перед слідчою комісією. Рух жовнірів під Київ міг послужити безпосередньою причиною смерти Ходики. Але справа почала ся таки за якусь запечатану церкву — мабуть туж воскресенську.

²⁰⁾ П. Могила 1. с., Матеріали Куліша 1. с., Zbiór pam. VI с. 180, записка Рутского — переклад в Rocznik — u towarzystwa hist.-liter. w Paryżu за р. 1868 с. 55. Кілька документів в Матеріалах для історії кiev. митроп. Лебединцева (Кiev. епарх. вѣдом. 1873 ч. 17).

²¹⁾ П. Могила I дод. 42.

²²⁾ Архивъ Ю. З. Р. I, VII с. 571.

²³⁾ Публ. бібл. Пол. F. IV. 138 л. 5.

²⁴⁾ Попередній неприхильний для козачини настрій правительства віддає інструкція на

соймики — Жерела VIII ч. 176, і листи до сенаторів — як напр. до Сопіги, Публ. бібл. автографи 177 л. 30.

²⁵⁾ L. с. ч. 430.

²⁶⁾ Isz wiedzą, że w. k. m. raczył wziąć przymierze z cesarzem tureckiem przez posła swego, ale nie oni. — Жерела VIII ч. 119. Про сю відповідь кн. Збаразький мав звістку вже 20/VII н. с. Значить, міркую з того, Пачановский на Запорожю був мабуть не пізнійше середини червня (юня) н. ст., а вислано його на вість про перший похід козаків на море.

²⁷⁾ Матеріали Куліша с. 229. Оповідання Филипа взагалі мають не в однім сліди антиципації; напр. як він каже, що Пачановский казав козакам зменшити військо до 6 тис. Не потрібний також наказ козакам не ходити на кримського хана, що був союзником козаків. Се все каже нам не дуже покладати ся на докладність Филипового оповідання, і воно ніяк

не може іти в конкуренцію з звісткою Збаразького

²⁸⁾ Жерела VIII с. 285.

²⁹⁾ Сборникъ лѣтописей с. 253, Listy с. 97 (в обох копіях вставна фраза розбиває оповідання). Сї Подобиці не приймали ся під увагу в оглядах морської кампанії 1625 р., ні в давнійших, ні в новійшій праці Рудницького; а вони досить змінюють погляд на сю кампанію.

³⁰⁾ Депеші Рое у Цінкайзена с. 496.

³¹⁾ Депеші французькі — Hist Russiae mon. I с. 429.

³²⁾ Ibid. с. 430.

³³⁾ Міркую з того, що про се читаємо в депеші з 13 липня, як подію останніх днів, 1. с. с. 430.

³⁴⁾ Collectanea I с. 179-181. Мегмет-Дяк, сердар (начальник) військ чорноморських, так описує сю морську кампанію козацьку в листі до Конєцпольского: Naprzod przyszli pod Samson szczescia probowac; tam sromotnie stanei y ze

wstydem odeszli. Stamtąd poszli pod Trapezont y
przes try dni bawiąc się tam, trzy tysiące swoich
zostawili y stamtąd także sromotnie odeszli. Potem
przyszli pod Oliwar y tam dwa dni y dwie nocy pod
zamkiem bawili się, y tam ze trzy tysiące ich
zostało, ktorých teras ciała krucy iedza. Tam kilka
proznych okrętow spaleli y s taką wielką sromota
stamtąd odeszli y wrocieli cię na morze. Gdzie
podkali się z naszymi galernikami, s ktoremi
moznie się bili, ale y tam bardzo się im złe
powiodło. Stamtąd wypadli w Dynay pod Kilią y
tam ich siła zginęło y siła ich żywcem poimano.
Stamtąd przyszli tu pod Biłogrod, gdzie Niestr w
morze wpada y z nami się mężnie biiąc odeszli
(Ркп. Публ. бібл. Пол. F. IV 241 с. 592).
Скромнійше описує се пізнійший де що лист
каймакана Мехмет-Джурджі (тамже с. 598).
Чайок козацьких, запорозьких і донських, по
його словам було під 205; під Синопом згинуло
більше як тисяч. Potym podkali się z dunayskimi

czaykami, ktorzy poimali siedm szolnow y starszyne y do cara posłali.

³⁵⁾ Депеші французькі с. 430, Рое у Цінкайзена с. 497.

**ПЕРЕД КАМПАНІЄЮ 1625 Р.: ПОЛЬСЬКІ
ПРИГОТОВАННЯ ДО КАМПАНІЇ —
ЗАВЗЯТЄ НА КОЗАКІВ, ПЕРЕШКОДИ,
НЕМОЖЛИВІСТЬ ВІДНОСИН ДО
КОЗАКІВ В КОРОЛІВСЬКИМ
ПРЕДСТАВЛЕННЮ, НЕБЕЗПЕЧНІСТЬ
КРИМСЬКА, КОНЄЦПОЛЬСКИЙ
ЗАБЕЗПЕЧУЄ НЕВТРАЛЬНІСТЬ ОРДИ Й
ТУРЕЧЧИНИ, ВИЗНАЧЕННЄ КОМІСІЇ Й
ІНСТРУКЦІЯ ЇЇ, НАСТРІЙ
ШЛЯХЕТСЬКИХ КРУГІВ (ЛИСТ Ю.
ЗБАРАЗЬКОГО).**

Як ми знаємо, уже слідом по Хотинській війні,
коли козачина, сповнивши що від неї хотіла

шляхетська річ посполита, не хотіли покоритись і утишитись, як того та собі бажала — в правительственних сферах прийнято було рішення новим кровопуском прискромити козачину. Наш землячок кн. Збаразький своїми листам і промовами дає характеристичну ілюстрацію, як сей мотив — потреба козацького кровопуску незмінним провідним мотивом, шляхетським *praeterea senso* звучав усі ці роки. „Не успокоювати їх, а цілком визволити ся від тої біди”. „Не комісарами з ними діло вести — бо через те вони тільки що більше надували ся і набрали ся фальшивої величи, що з ними як з якою сторонньою нацією, через найвизначніших людей Польщі, трактатами, а не воєнною силою ведено справу” ¹⁾). Так пише сей український магнат, віддаючи тим, безперечно, настрій цілої своєї верстви. Та біда була в тім, що власних рук своїх приложити до „визволення від сеї біди” він і вся

та верства були не скорі, і коли король кличе його до участі в оружній комісії, що має задавити ту козацьку біду, сей пан знаходить уже безконечний ряд „консідерацій” на ту тему, що козачина стала великою силою, до війни з нею треба добре приготувати ся, а не виривати ся з чим небудь. „Боронь Боже, легкодушно вирвавши ся, якоїсь катастрофи війську! Побіда не повздержна, найгірша бестия, як то кажуть. Скільки то в руках тих людей (козаків)? Всі руські краї, що по части вважають себе пригнобленими панським правом, по части через ту унію і релігію в дурнім своїм завзяту нарікають, — безсумніву підняли ся б потім і разом з ними хотіли б помстити ся. А тут в Короні придавлені своєвільні купи ²⁾ і всі хто мають апетит до такого хліба, зараз би зявили ся і кинули ся... Ваша кор. мил. не маєш в тій державі ніяких сил, які міг би двигнути, ратуючи гідність і безпечність своєї держави:

універсалами певно не міг би ані утихомирити ані побудити когось до оборони — тільки плач і лемент і перестрах зістали б. І недай Боже пророкувати — затім і заграничні і внутрішні противники вашої кор. милости, які є — захотіли б мішати ся і ловити рибу в скаламученій воді”³⁾. І останній вивод з того всього — не поривати ся з якою небудь збираною дружиною на козачину. Ліпше ввести коронне військо в центр схід. України і „не дражнячи тої гадини, а примилуючись”, розложити його на зимові кватири, навести на них страх і потім, на випадок, з новими силами наступити на них⁴⁾.

Оттакі благородні „консідерації”, безперечно на різні мотиви повторювані панами на королівські поклики до участі в оружній комісії, служили головною перешкодою для того щоб сповнити те рішення. Рік за роком минав серед порожніх погроз з боку річи

посполитої, непослуху і викрутів з боку козачини. Воєнні сили Корони з початку були паралізовані конфедерацією. Потім відтягала їх сторожа границь від Татар. Тай мало було того війська коронного, щоб з тими кількома тисячами наступати на військо козацьке, раховане тепер на 40-80 тис. Небезпечно було викликати його на боротьбу на жите і на смерть. А остання зима принесла нові труднощі в виді формального союзу козачини з Кримом, зносин її з Москвою. В офіціальних кругах трівожно обговорювано ту обставину, що під час останньої морської війни (1625) козаки знаходили поміч і опіку в кримських містах ⁵). Можна було бояти ся, що виступивши з військом на козаків, можна наскочити на козацько-татарську лігу ⁶).

А з другого боку „надутість” і „ароганція” козака дійшла вже таких розмірів, що годі було далі терпіти — і державному престижови, і

місцевому „народу шляхетському”. Козацькі походи на море грозили не на жарт стягнути нову турецьку війну на Польщу. Козачина починала виступати як вповні самостійна політична сила. Її союз з Кримом, її зносини з Москвою, проєкти формальної війни з Портою в інтересах Яхії (незвісними польському правительству сї пляни зістати ся теж не могли) — все се знаменувало новий курс козацької політики — державної політики на свою руку. В своїй відповіді на ультиматум привезений Пачановским, козачина проголосила се явно: „король уложив трактати з султаном, ми — ні”... З другого боку козачина стала паном східньої України, і панському праву поруч неї ставало все тіснійше. Київський епізод зробив незвичайно сильне вражіннє на шляхетські і правительственні сфери. Комісія згадує поруч київських якісь „убийства богуславські, корсунські і иньших багато, наїзди на доми

шляхетські”⁷⁾. Королівська інструкція на соймики 1625 р. дає такий образ тої незносної ситуації (в частині вже цитований нами): „Домашня своєволя бере гору і так завзяла ся, що і самим нам тяжка і з сильними сусідами нас розсварює; забувши зовсім віру і підданство, вони урядили собі удільну державу. Наступають на жите і майно невинних людей. Україна вся в послушности їм. Шляхтич в домі своїм не вільний. По містах і місточках королівських вся управа, вся власть у козаків; захоплюють собі юрисдикцію, закони видають. Не згадуючи інших ексцесів, того року напавши на Київ, вбили вйта і з ним кількох інших невинних урядників; іншим казали платити непомірний окуп. Не оден шляхетський дом споневіренний, знечещенний, скрівавлений власними підданими під титулом козацьким. Рік тому важили ся вони від свого власного імени укладати перемирє з султаном-калгою, трактати

постановляти, приймати обов'язки служби супротив нього. Сього року пересилали ся посольствами й дарунками з Москвою. Своєю волею рішають згоду і війну; нарушають уложені річею посполитою перемиря. Сього року, знехтувавши собі королівську заборону, три рази ходили на море, і хоч дістали значну відправу від турецької фльоти, одначе починили великі шкоди в далеких сторонах Турецької держави”⁸).

Союз козачини з Ордою став поважною перешкодою плянам про приборканне козаків. З другого боку — не можна було далі тягнути з огляду на Туреччину. Заносило ся з дня на день ближше на новий розрив і війну на півночі з Швецією — було небезпечно лишати полудневі границі в такій небезпеці, в можливості розриву з Туреччиною. І нарешті ся постава козачини у внутрішніх відносинах, її виразна заява, що вона не вяжеть ся волею і трактатами

Польщі, її повне і безоглядне панованнє на Україні! Hannibal ante portas шляхетської річипосполитої і шляхетського життя і права! Перше ніж рушити коронне військо на Шведів, треба було доконче постарати ся зробити кінець сій „своєволі”.

Конєцпольский, тодішній шеф коронного війська, рік перед тим іменований великим гетьманом, рішив за всяку ціну розбити союз Орди з козаками. І се йому удало ся, літом 1625 р. Маємо про се досить побіжні звістки, але факт ясний. Шагін продав своїх союзників, і Конєцпольский міг взяти ся до козаків. В серпні виплачено в Каменці хану і калзі „упоминки” за два роки. ⁹⁾.

Крім сього золотого аргументу Конєцпольский запобігав в сїм напрямі впливів турецьких. Відповідаючи турецькому шефу пограничних земель і військ Мегмет-Дякови на його лист, де той докоряв за козацькі походи на море і хвалив

ся останнім погромом козаків, Конєцпольский старав ся забезпечити собі не тільки нейтральність турецьку, але і вплив на Крим, щоб там козаки не знайшли якоїсь помочи. Він поручив своєму післанцеві нагадати баші лояльність польського правительства супроти Порту — включно до арештування недавнього претендента на волоське господарство Константина Антоновича. Висловляв „невимовну утіху” свою з приводу розгрому козаків, пригадував соймові постанови на знищення своєволі козацької і толкував, що тільки непевна постава Турків не дозволила йому досі взяти ся до знищення козачини. Повідомляв про свій замір іти на козацтво, „як тільки козаки з моря і Дніпра вернуть ся до домів своїх” ¹⁰⁾, і жадав прихильної нейтральности турецької для сеї своєї кампанії, грозячи, що инакше Польща з козаками помирить ся, а звернеть ся з ними на Туреччину.

„Певний я”, переказував Конєцпольский, що коли я зверну ся з військом туди, тутешні границі і держава королівська будуть спокійні; бо инакше, хоч ми з козаками й поріжнили ся, легко б помирили ся з ними, як би почули щось вороже з сеї (турецької) сторони, а далі й до тісного союзу у нас з ними прийшло. А і то нехай баша мудрим розумом своїм постарась, щоб козаки не мали ніякої користи від Татар їм приятних і союзних. Бо зовсім певно, що ті розбійники (козаки), почувши про сильне військо королівське, не посміють йому глянути в очі, але або утічуть до Московщини на Дін, або на Дніпрі в кочовищах своїх засядуть, і як би туди їм від приятних Татар якісь припаси стали приходити, то вони легко перезимували б там, задовольняючись навіть скупим прожитком, а на весну пішли б на Чорне море” ¹¹⁾.

Королівський лист до комісарів виданий був 20 липня н. ст. ¹²⁾. Правдоподібно, справа з

Шагіном була вже тоді наладжена, і треба було подумати головню про те, щоб зібрати поважні сили для оружного приборкання козачини. Король в загальних виразах згадував про прикрости, які мала річпосполита від козачини, нагадував соймову постанову 1623 р., що визначила комісію на козаків, але не була сповнена „через неустанні майже напади татарські”, і в таких же загальних виразах поручав комісарам привести козачину до порядку, якими буде можна способами. „Аби вся своєвільна чернь була виписана, піддані своїм панам видані, всім покривдженим людям усіх станів була вчинена справедливість, а злочинства були покарані. Козаки на будуще аби пробували на певних кочовищах (sic), визначених їм річеюпосполитою і гетьманами літом і зимою, готові, як слід, до служби королеви і річипосполитій, в визначенім їм числі, списані в реєстрі, під управою старших,

поданих і визначених королем. Юрисдикції ніякої аби не присволяли собі в містах і маєтностях королівських, духовних і шляхетських, а жили під правом зверхности кожного місця. В духовні справи аби не вдавалися, не брали в свою опіку людей, що під покровом духовних справ ведуть політичні інтриги з заграничними державами та присвоюють собі титули владичі без волі і подання королівського. Аби не приймали до себе утікачів заграничних, що удають себе фальшиво за царевичів та господаричів, і видали того Ісаю (sic), явного обманця, що тепер у них пробуває і називає себе сином цісаря турецького”. Привівши козачину до такого порядку, поручалося взяти її на державну плату, але при тім не означалося в сій інструкції ані великості реєстру ані плати, — се полишалося, очевидно, зробити приміняючи ся до фактичних обставин.

До участі в переведенню сеї справи король покликав довгий ряд українських магнатів і панів (близько тридцять), що мали своїми приватними „почтами” уможливити гетьману сповнення цього трудного завдання. Як звичайно, так і сим разом багато з них поспішило ся ріжними способами вимовитись. Наш знайомий кн. Юрій Збаразький, в відповідь на зазив сповіщаючи гетьмана, що він з братом вишлють своїх людей в похід, щедрою рукою розсипав знову скептичні замітки про раціональність сеї комісії і взагалі переговорів з козаками:

„Я певний, що козаки зроблять одно з двох: або не вийдуть з Запорожа, довідавши ся, що ваша милость рушив з військом, а знаючи давно, що їх чекає. І тим своїм, що зістали ся в глибоких українських містах, скажуть або сказали тікати на Запороже. Протів вашої милости вони тепер не підуть і перебудуть зиму хоч би в найгіршій

біді, сподіваючи ся, що військо польське буде розпущене або на зимові кватири розіслане, а тоді вони матимуть обставини ліпші і наручнійші. Або пришлють кількадесять козаків, заявлять, що піддають ся волі короля і річи посполитої й готові сповнити у всім накази комісії — військо, мовляв, само не могло ставити ся для своїх недостатків, і тому що не було готове до походу, але переказує через них свою покору і се має такуж вагу, як би всі вони були присутні. Скільки в тім буде щирости, знаю, що в. м. легко оціниш, але щож тут будеш робити, питаю, по прінципу комісії? Поставити їм умови — вони все приймуть дуже радо, бо ж піддають ся: хоч би кровю ті умови писали — все вони удадуть на час, звичаєм своєї натури, аби тільки викрутити ся від сього походу і утікти від небезпечности. Побити присланих і тим вдоволити ся — значило б попсувати всю справу — се і не в характері ваш. милости, та й

не могло б бути експіацією тих бід, які від них неустанно грозять, ані не вгамовало б їх. І по тім би комісари давнім звичаєм поїхали до дому, погрозивши їм в листі, а справа ще б більше погіршила ся”. „А тут не словами й не трактатами, як ваша мил. добре знаєш сам, треба заспокоювати і від турецької війни убезпечати ся, а зброєю вчинити справедливість за давнійші і теперішні непослушности”, повторяє свою звичайну пісню наш вельможний землячок. „Zemsty tak potrzebney u sprawiedliwej nad temi ludzmi”! прагне його шляхетське серце. Він певний, що й Конєцпольский прагне того самого ¹³⁾, тільки думає, що нинішня комісія не доведе до того, і даремно тягнуть панські почти, тратять панські гроші на сей похід. „Як би козаки ставили ся купою, або де небудь заскочити їх, як будуть іти на Україну, — не зле б то”, міркує він, але меланхолійно додає: „Але я певний, що вони тепер з Запорожа не

покажуть ся, бо і сама неудача їх на морі не допустить їх до зухвальства: не сподіватимуться успіху і не посміють напасти на в. милость, ужиють собі слов вовчих і постави та чекатимуть, аж військо буде розпущене”. І боячи ся, що комісія, не скупавши в крові козачину тільки роздражнить її на учасників експедиції, благає він Конєцпольского мати в своїй опіці його українські маєтності і в тій справі посилає до Конєцпольского кн. Четвертинського для устних переговорів і просить мати до нього всяке довіре, як до самого Збаразького. „Хоч він грецької віри, але вдача у нього не козацька, знаю, що рад би він їх всіх бачити в одній ложці утоплених” ¹⁴), рекомендує його і себе український магнат ¹⁵).

Примітки

¹⁾ Falsam maiestatem sobie uczynili, iż z nimi jako cum externa aliqua gente przez ludzi przednich w Polsce conditionibus, non imperio traktowano — Listy с. 78, 96.

²⁾ Жовнірські, лісовчиківські.

³⁾ Землячок наш, як бачимо, не зле намалював перспективи, які стрінуть Річпосполиту при першій катастрофі в боротьбі з козаками. За Хмельниччини все воно справдило ся вповні.

⁴⁾ Жерела VIII ч. 179.

⁵⁾ Listy с. 97, пор. французькі депеші с. 430.

⁶⁾ A to ad istum statum rzpta przysła, że ci servi jej znalezli sobie takiego foederatum principem, który ich necessario bedzie bronić — Збаразький 1. с.

⁷⁾ Zbiór pamietn. VI с. 181.

⁸⁾ Жерела VIII ч. 178.

⁹⁾ Піп Филип оповідав в Москві: „с Турскимъ и Крымскимъ польской король перемирьє взялъ для тово чтобъ съ козаки запорожскими

справитца” — с. 244, про упоминки с. 269.

¹⁰⁾ На всякий випадок одначе остерігав від занадто оптимістичних надій : *Lecz ysz iest sprawa wielka, ktora nie może byc tylko przesz szable s tak wielkimi tego lotrostwa woyski uspokoiona, niech sie nie dziwują y tym się nie poruszaia, ieżeli tak prętko iakobysmy sobie zyczeli, do skutku nie przydzie.*

¹¹⁾ *Instructia od i m. p. Stanisława Koniecpolskiego woiewody sendomirskiego, hetmana polnego koronnego i. m. panu Marcinowi Wolinskiemu do Mehmet Diak baszy posłanemu w Barze 23 augusti roku 1625 dan — Публ. бібл. Пол. F. IV № 241 с. 595.*

¹²⁾ *Ibid. с. 695.*

¹³⁾ *Nie dla tego to mowię, żebym nie wiedzial y nie bel pewien, zebyc w. m. moy m. pan nie miał buc cupidissimus tey zemstey tak potrzebny y sprawiedliwy nad temi ludzmi y nie miał y przysługi sobie takiey y sławy zyczyc y kosztu*

rzeczy pospolitey załowac.

¹⁴⁾ Lubo iest religii graecki, ale cnoty nie kozackiey ani urodzenia, y wiem, zeby ich rad widział wszydkich w iedney łyszce ytopionych.

¹⁵⁾ Лист Збаразького в Публ. бібл. Пол. F. IV. 241 с. 605.

**КАМПАНІЯ 1625 Р.: ПОХІД
КОНЄЦПОЛЬСКОГО,
НЕПРИГОТОВАНІСТЬ КОЗАЧИНИ,
ПЕРЕГОВОРИ ПІД КАНЕВОМ,
ПЕРЕГОВОРИ ПІД КРИЛОВИМ, СКЛАД
ВІЙСЬКА ПОЛЬСЬКОГО І КОЗАЦЬКОГО.**

Коронне військо з своїх становищ на Поділю рушило ся на Україну в середині вересня н. ст. Було його коло 8 тисяч ¹⁾. Ішло на Поросє, на Паволоч — туди прибув дня 25/ІХ сам гетьман, відправивши різні посольства. Відти поволі посунув Поросєм, повз Білу -Церкву, чекаючи

комісарських полків, що оден по другім прибували до нього. До козаків вислав перед себе Хмелецького, звісного пограничника, запитуючи їх, де хочуть зійти ся з ним для переведення комісії, вислухання волі короля і порозуміння що до порядку в війську. Не діставши ніякої відповіді, останнього вересня з над Раставиці вислав другого післанця, дорікаючи за таку зневагу і запевняючи, що іде не з злими умислами, але з любовю й повагою до запорозького війська — „бо сам носячи шаблю при боці, вмію шанувати людей рицарських”. Хиба як би не схотіли слухати ся короля і річипосполитої, — грозив він — мусів би „хоч і з жалем сповнити свій обовязок” ²⁾).

Козачина була захоплена сим походом і посольствами зовсім неприготована. Під сам похід Конєцпольского військо козацьке вибрало ся в морський похід, третій зряду, а старшина козацька, тоді вже як Конєцпольский зближав

ся до Дніпра, була ще на Запорозжу з головним військом — річ в попередніх комісіях не бувала. Правдоподібно, козачина покладала ся на свій союз з Шагіном, і тим мабуть поясняється таке довге гаяннє часу на Запорозжу, що старшина всякими способами силкувала ся розірвати союз Шагіна з Польщею й відогріти його союз з козачиною. Все се одначе закрите перед нами, як і та внутрішня боротьба, внутрішні зміни, що мусіли йти поруч із тим всім, і на чоло козачини виставили гетьманом і вождем нового чоловіка, Марка Жмайла, що й проводив козачиною у сій війні.

Дня 11/X коронне військо підійшло під Канів. В місті було коло 3-х тисяч козаків. Вони вислали до Конєцпольского своїх послів, сповіщаючи, що гетьман їх Жмайло ще на Запорозжу, і вони не знають, як їм бути, і просять, аби військо не наступало на них, а дало їм поради́ти ся. Конєцпольский вислав до них упоминальний

лист, писаний від імени комісарів, де вони, вичисливши козацькі гріхи і загрозивши за непослушність оружною розправою, промовляли до „людей рицарських, честних, що заслужили собі добру славу в чужих краях кровю своєю; заспокоювали їх, що не буде їм нічого злого, ні в правах, ні в маєтках, ні в вірі³⁾. Очевидно, по Україні пішли поголоски, що польське військо іде на знищення православної віри⁴⁾, і сі підозріння комісари особливо вважали потрібним розбити. Але їх намови не помогли.

Рада козацька, вчинена в Каневі, скінчила ся таки тим, що козаки не піддали ся, а вийшли з міста, щоб іти до головного війська. Конєцпольский тоді, „бачучи грубу уперту” непокорність тих людей післав на них передове військо, 10 хоругов, під проводом Оджівольського. Козацьке військо ішло скоро, Поляки догонили його вже під Мошнами, і

ударили на козаків. Але козаки бороли ся сильно, не вважаючи на страти в людях („не мало їх під шаблю пішло”, доносив про сю битву королеви Конєцпольский). Оджівольського прийшло ся скріпляти підмогами з головного війська, але козаки все таки оборонною рукою, в порядку, відступали перед ним табором, не даючи розбити. Так дійшли до Черкас, де стояла козацька залога з 2000 війська. Вона прилучила ся до канівського полку і разом з ним стала відступати до козацького війська, що стояло над Масловим Ставом, а тепер, з наближеннєм польського війська, стало відступати під Крилів. Головне польське військо підходило вже під Черкаси, а гетьман Жмайло з арматою доперва надходив. Се була дуже не корисна ситуація. Козаки, очевидно, вперед були переконані, що прийдець ся з Поляками битись, а не миритись. Городове військо, що стояло над Масловим Ставом, не вважаючи себе в силах прийняти

битву з головним польським військом, відступало, щоб зійти ся з Запорожцями, а при тім силкувало ся затримати Конєцпольского пересилками ⁵⁾. Вислало під Черкаси післанця, повідомляючи Конєцпольского, що Жмайло вже рушив з Запорожа; два дві пізнійше — нових послів, просячи, щоб польське військо не наступало на них, поки прийде Жмайло з арматою, і так повторяли ся посольства що кілька день. Маємо оден з сих листів, з дня 18/X, пересланий через згадане посольство (Івана Манастирського і Григорія Трощана з товаришами). Писаний він від „Яреми Михайловича присланого з Запорожа”, іменем „всього товариства що на устю Тясмина”; стилізований дуже покірно, навіть унижено, просить гетьмана „зволити трохи почекати, поки старший з Запорожа прибуде, і з ним могли б ми постановити гаразд про все, щоб вдоволити волю і наказ королівський і вас,

наших милостивих панів” — „бо ми без старшого нічого, ніякого порядку не можемо зачати робити”. Благає також, аби військо польське не чинило насильств сім'ям козацьким — „жонам, дітям і убозтву нашому, яке десь зістало” ⁶⁾. Конєцпольский з комісарами відповіли на се новими запевненнями, що козакам нема що бояти ся якогось лиха від них, коли схочуть бути послušними королеви. Але військо польське пустошило козацькі сторони, для „спасительного страху”, мабуть не без волі комісії — „города і міста зруйнували, вибрали і попалили”, як оповідав в Москві піп Филип ⁷⁾.

Комісари рішили чекати для переговорів Жмайла, і тільки поволі присували ся до козацкого табору, що стояв за Криловим над р. Цибульником, на старім городищу, „де і тепер ще є останки турецького мечету”, як записує сучасна записка ⁸⁾. Се теп. ур. Табурище, де ще недавно було видко сліди палісаду. Польське

військо приступило під кінець так близько до козаків, що з польського табору видно було добре обоз козацький.

Польське військо було в повнім зборі — останні комісарські полки пришли під Черкасами.

Головнійші учасники комісії були такі:

Том. Замойский воєвода київський (привів 300 людей і 5 гармат). Ян Данилович воєвода руський (550 людей), Гаврило Гойський каштелян київський з братом і сином (200), Матвій Лесньовский каштелян белзький, Мартин Казановский каштелян галицький; далі: Стан. Потоцкий підкоморий подільський, Стефан Немирич підкоморий київський, Якуб Собеский староста красноставський, Олександр Балабан теребовельський, Адам Каліновский brasлавський, кн. Вишневецький, кн. Заславський, Єлец, Стрибиль, — Поляки й Українці майже через половину — те що в московських вістях називається „Ляхи і

Поляки”⁹⁾ (Поляки — спольщена Русь). Всього комісари привели війська коло 8 тис. Отже ціле польське військо мусіло мати 17 до 18 тис. вояків, а з службою можна його рахувати повиш 30 тис. Сю останню цифру подають нам українські звістки¹⁰⁾. Козацьке військо рахують вони всього на 20 тис., а старшими звуть „полковників Дорошенка, Жмайла. Олифера і Пирського”¹¹⁾. Поляки-очевидці рахують козацького війська до 30 тисяч¹²⁾. Виходить, що військо козацьке було навіть чисельно або рівне з польським військом, або й слабше, а польське військо було ліпше й уоружене і споряджене. Се одно вже ставило козаків в дуже некористні умови. Правдоподібно, козацьке військо, що було на морі, не все встигло вернути ся з походу, і крім того не було часу зробити повної мобілізації козацьких кадрів на Україні, і тим поясняєть ся таке розмірно невелике число козаків¹³⁾.

Примітки

¹⁾ До нього очевидно належить отся цифра війська, з яким приходить ся йти до козаків Конєцпольському, подана Збаразьким — Жерела VIII с. 289. Пор. міркування Рудницького про число війська в його розвідці, с. 21.

²⁾ Zbiór pamiętn. с. 167-8.

³⁾ Zbiór с. 169 (в титулі хибно 20/X, так і в ркп. Публ. бібл).

⁴⁾ Так поясняв в Москві ціль походу митрополичий повірник піп Филип: „чтобъ козаковъ уменьшитъ, а уменьша козаковъ и вѣра римская въ Кіеве и во всѣхъ литовскихъ городехъ учинити (Куліша Матер. с. 181).

⁵⁾ Рудницький добачав тут помилку, що козацьке військо, замість зайти з тилу Конєцпольського, все відступало. Але се

передове військо, очевидно, було для цього занадто слабе.

⁶⁾ Zbiór pam. VI s. 171-8.

⁷⁾ Матеріали Куліша с. 229.

⁸⁾ Публ. бібл. Пол. F. IV № 96 л. 43.

⁹⁾ Реєстр комісарських полків (Zbiór с. 161-2) подає загальне число 7336 і 16 гармат, але тут деякі полки поминено і є деякі очевидні помилки. Реєстр в ркп. Публ. бібл. Пол. F. IV № 241 дає такі напр. відміни: Данилович привів не 3000 „Українців”, а 300 вибранців (і в інших місцях теж не Ukraincow, а wybrancow, тільки при Каліновскім Ukraincow, але може помилкою); між присланими полками: кн. Корецького 300 коней, Яна Фірлея гусарів 12 і піших 20. В сумі реєстр сей від друкованого менший на 2000 з верхом.

¹⁰⁾ Піп Филип у Москві „было Поляковъ тысячъ съ тритцать, а Нѣмецъ цысарскихъ три тысячи” — Куліша Матер. с. 181.

¹¹⁾ Ibid.

¹²⁾ Див. низше с. 557.

¹³⁾ З слів попа Филипа в Москві виходило, що козаки з моря на війну не всі поспіли: „в тѣ жъ поры безъ нихъ (як були на морю) пришолъ на нихъ гетманъ Конецпольской съ Поляки и съ Ляхи со многими людьми и города Черкасомъ и Крыловъ і иные, и мѣста разорили и попленили и выжгли. А какъ они съ моря пришли и хотѣли съ Конецпольскимъ бой учинить, и онъ имъ собратца не далъ и пришелъ на станъ ночью и былъ бой великой” — Матеріали с. 229-30. Справді капітан-баша вернув ся до Царгороду з моря в перших днях жовтня (франц. депеші с. 430); ледви щоб на 25/X н. с. козаки з останньої експедиції поспіли з арматою під Крилів.

**КАМΠΑНІЯ 1625 Р.: ДЕКЛЯРАЦІЯ
КОМІСАРІВ, ВІДПОВІДЬ КОЗАЦЬКА В**

СПРАВАХ ПОЛІТИЧНИХ І РЕЛІГІЙНО- НАЦІОНАЛЬНИХ, MODUS VIVENDI КОЗАЦЬКОЇ ДЕКЛЯРАЦІЇ, ПРОГОЛОШЕННЄ ВІЙНИ.

Дня 25/X н. с. сповістив нарешті гетьман Жмайло польську комісію і гетьмана про свій приїзд до війська, і другого дня комісари вислали для переговорів з козацьким військом двох своїх членів-Українців Немирича і Стрибиля, передавши через них свою деклярацію.

Деклярація ся починала ся з пригадки, яких ласк і щедрот дізнавало козацьке військо за свої заслуги. „Не будучи по більшій часті людьми шляхетського стану, вони не тільки особистою свободою, але і в маєткових правах своїх були зрівняні з тим першим станом держави. Цілий світ дивив ся й дивував ся, як довго попускано їх вибрикам і часто пробачувано їм те, за що публичне право карало б навіть людей

найвельможнійших, найстариннійших родів”. Далі вичисляли ся всі звісні вже нам грім і прогрішення козацькі: походи на море, самотійні дипломатичні кроки, мішання в церковну справу, порушення панського права, юрисдикції міської й королівської (спеціальний натиск положено на останній київський інцидент). Кінець кінцем ставили ся жадання: Військо видасть провідників морських походів і інших ексцесів, поपालить човни при комісарських делегатах і на будуще ніхто з них не ходити ме на море ані Дніпром ані Доном. Поставить послів, що ходили до Москви, для вислухання їх свідчень, видасть кореспонденцію „з московським князем” і „царика Яхію”. Зменьшить військо козацьке „до числа давнійше означеного річею посполитою”, виключить всіх понад те число і спише решту на реєстр з докладним означенням їх осад — а мешкати і користати вони з своїх прав могли-муть тільки

по містах королівських, „бо маєтності шляхетські й духовні підлягати тому ані не мають ані не можуть”. Повернуть ґрунти захоплені козаками в королівщинах, без надань старостинських. Чинити-муть справедливість в усяких скаргах до них. Зносини з заграничними державами занехають, на вірну службу присягнуть, на волости війська тримати не будуть, а на Низу будуть держати певне означене число козаків і стільки лише човнів, скільки треба для довозу припасів. В такім разі річпосполита буде виплачувати козакам щорічну платню уставлену під Хотин¹ом).

Се було в головнім не що инше як повторенне гадок королівської деклярації, даної по Хотинській війні — приверненне козачини в відносини, які були їй визначені перед Хотинською війною.

Одержавши комісарську деклярацію, козацька старшина признала її умови „тяжкими”, і

передала на раду. Рада ся трівала другого дня з рана до полудня і признала умови неможливими. Відповідь була дана на письмі в тонї гречнім, але гіднім ²).

„Не маловажимо ми того — починала ся вона — що по предках наших одержали ми за вірні служби нашого війська, які чинило воно на многих місцях, против кожного неприятеля, держави, не жалуючи свого здоровля і майна і не оглядаючи ся на які небудь нагороди. Не поводило ся воно в тім иньшими побудками, тільки хотїло зєднати собі ласку королїв покійних і й. кор. мил. ласкавого пана нашого, що тепер над нами щасливо панує. І за те і предки наші й ми самі від попередників й. кор. милости і від нього самого були надїлені свободами в особистім житю, в справах маєткових і в судах, як годило ся людям рицарським. І користаючи з тих свобод, ми піклували ся тим завжди, аби так як ми

одержали по наших предках ті права і вільности, — щоб їх і наступникам нашим передати в цілості і непорушности, примноживши слави, — аби й вони таким чином, одні по одних переймаючи, передавали в потомні часи, як належить підданам, вірним і. м. королем панам нашим. А якоїсь неласки короля пана нашого милостивого, або яких небудь карань за непослушність ми ніколи не були винні, бо все були вірними сьому підданству і тепер вірні зістаємося”.

Переходячи потім до поодиноких обвинувачень і жадань, поставлених комісарами козацькому війську, козацька деклярація поясняє, що привідці перших морських походів були військом видані на кару, а пізнійші походи були викликані тим, що правительство перестало видавати козацькому війську його платню, і козаки, не маючи з чого жити, „мусїли самі про себе промишляти”. Зносини з Шагін-гераєм

пояснюють ся припадком (ми знаємо вже се поясненнє); козачина при тім, мовляв, рахувала на те, що Шагін zarazом хотів бути союзником Корони. Зносини з Москвою не мали на меті ніяких союзів, а робили ся „давнім звичаєм” тільки для того, аби московське правительство „не переставало присилати казни” — „від віку московські князі мали звичай присилати нашому війську „контентацію”, і не хотючи упускати того, що попередники наші нам передали, ми посиляли, допоминаючи ся сього; але щоб то було з якоюсь образою маєстату королівського ³), або противне річипосполитій, того анї в мисли нашій не було, анї дай того Боже”. Ставити перед правительством своїх післанців, що їздили до Москви, військо таки не хотіло. Так само що до Яхії заявило, що він як прийшов невідомо звідки, так і пішов невідомо куди. В дійсности, коли Конєцпольский посунув з військом на козаків, старшина козацька з

Запорожа вислала Яхію до Черкас, відти він прокрив ся в Київ, і тут митрополит Йов його тримав у себе, в чернечім убранню, а як Ляхи дуже почали за ним шукати, вислав його з своїм повірником попом Филипом за московську границю, а з Москви, протримавши досить довго, випустили його в дальший світ через Архангельськ ⁴).

Таким чином в сих політичних справах козаки відповідали більш виминаючи. Але в справі релігійній поставили ся рішучо, вважаючи очевидно за справу чести не дипльоматизувати, а постояти за неї. „Про найсвятійшого патріарха і інших духовних” не хотіли входити в дальші пояснення, вважаючи, що свою справу вони перед королем доста вияснили; з притиском тільки затитулювали патріарха найсвятійшим, з огляду на те що комісари в своїй деклярації висловили сумнів що до правовитости його титулу. За те київський інцидент рішучо брали в

свою оборону, заявляючи, що й „найнизшої кондиції чоловік” не міг би витримати тих образ православній вірі, які діяли ся в Київі ⁵). І на будуще просили пильно „заспокоєння нашої старинної грецької віри, котрій і корол. й. м. присягою своєю покій обіцяв, — аби вона була у всім захована, — аби ми дізнавши ласки королівської, річипосполитої і п. комісарів, тим охотнійше ставили ся за цілість отчини против неприятеля Корони, де в тім була б потреба”.

Докори в різних ексцесах військо почасти признавало безпідставними, почасти обіцяло покарати провинників, як би показала ся за ними якась вина — „справедливість за кривди вчинені всякого стану людям завсіди чинила ся, і тепер готові вони її дати кождому по заслугам”. Зносили з заграничними державами і службу постороннім державам воно на будуще готове занехати, коли на то воля королівська; але просить за те потвердження своїх прав і

нагороди в кривдах, які терпіли козаки. Але що до приймання різних претендентів — „царків турецьких, московських, господарчиків волоських”, військо відповіло рішучо, що воно мусить тримати ся давньої свободи: „з віків за порогами приїзд і відїзд вільний всяким людям, як би вони не титулували ся”.

Походи на море військо готове залишити, коли йому буде підвисшена платня, так що могло б з нею обійти ся. І човни готове попалити, коли буде за них відповідна нагорода. Мусять бути також відкриті козачині якісь джерела прожитку, коли забороняєть ся добичництво на морі, „з котрого ми привикли діставати собі кусник хліба” ⁶⁾: має бути свобода в ловленню звіря, риби „і в чеснім гандлю мати прожиток”. З платні, збільшеної під Хотинем до 50 тис. зол., козаки не тільки не можуть прожити, як хто не має власної оселі („а таких між нами є багато”), ані зброї справити на службу, а навіть

ледви на порох і олово вистане її на цілий рік; посли козацькі мали отже просити комісарів, аби в тій справі постаралися за козаками перед королем і річеюпосполитою. На армату козацьку треба також різних річей; коли комісари ображаються тим, що козаки, виходячи на службу королівську, збирають з українних міст всякий припас для неї, як порох, олово, коні, шори, одіж і обуву для погоничів, — то треба справляти такий припас з державних коштів.

Виписку „непотрібних і до війни нездатних людей” військо годилося зробити, тільки щоб виписаним не було потім кар або інших прикростей від їх панів. При тім оправдувалося, що не так воно до себе вербувало підданих з королівщин, духовних і шляхетських маєтностей, як самі урядники, беручи від людей дарунки, позволяли їм приставати до козаків ⁷⁾, — через те й ремісників між козаками опинило

ся багато. Про величину війська, яке мало б лишити ся в службі, козаки не згадували. Так само не вважали можливим означити великості того контінгенту, що мав стояти залогою на Низу: „малий гурт не постоїть против поганина, великий — не стримаєть ся від того, аби не вдарити на неприятеля, хоч би для самого прожитку; треба б його відповідно наділити припасом, одежею, грошима”. І знов запитанне до комісарів — звідки буде йти удержанне тим козакам, що стоятимуть на Запорозжу і відбуватимуть вартову службу?

Обмеження козацького проживання тільки королівщинами військо прийняти не хотіло рішучо. „Жити нам щоб було вільно як в маєтностях королівських, так і духовних та шляхетських, і коли б хто хотів (з приватної маєтности) перейти до королівських міст, то щоб мав право продати свою хату і ґрунти (rozrobek)”. Не так гостро, але все таки рішучо

не хотіло воно прийняти жадання, щоб гетьмана козацького настановляв король або гетьман коронний. „Кожний чоловік підлягав різним пригодам, а під воєнний час особливо смерть його може завсїди спіткати: як би з нагоди смерти старшого прийшло ся до короля або до п. гетьмана посилати по нового старшого, міг би з того вийти в війську великий розрух і непорядок; з тих причин хочемо зістати ся при давнім звичаю — щоб самим собі старшого вибирати”. Так само нову присягу зложити, як хотіли комісари, не вважали потрібним, бо зложили її давнійше.

Просили ще, аби комісари і гетьман допильнували, щоб заграблені і забрані під час сього походу на Україну козацькі маєтки і сімї були вернено назад — „бо не заслужили ми терпіти сього”.

Відповідь таким чином, при всім своїм чемнім тоні, була досить рішучо відмовна. Козаки не

хотіли прийняти обмеження війська реєстром, і касовання своїх старих прав і практик (свобода мешкання, вибір гетьмана). Заявляли готовість піддати ся потребам польської політики — не шукати добичи і заробітку у сусідніх держав, але від умовою коли річпосполита дасть їм відповідні способи удержання. Рішучо підносили свій церковно-національний постулат.

В польськiм таборі відповідь прийнято як розірваннє переговорів і casus belli. Конєцпольский затримав у себе послів через ніч, щоб заскочити козацьке військо несподівано. Свому війську звелів через ніч приготувити ся до походу. Рано прикликавши послів козацьких, заявив їм, що коли не хочуть показати послушности й покори, то він їм дасть спробувати шабель своїх на шиях їх, і кров їх спаде на душі їх. По сій патетичний і гордій промові відправив послів і зараз же, по їх

слідях, рушив військо на козацький табор, що як сказано, стояв так близько, що видко його було з польського табору. Зачала ся війна.

Примітки

¹⁾ Zbiór pam. s. 177-8, з иньшої копії в Zrodła do dziejów pol. Грабовского і Пшездзецкого

²⁾ Видана в двох редакціях — Zbiór VI s. 188 і Zródła II s. 174. Стил ь дещо відмінний, се вказує, що тексти сї передають оригінал досить свобідно. Копії в збірниках петерб. публичної бібл. (№ 29, 96 й ин.) мають під сею козацькою деклярацією підпись: Laurenty Paszkowski pisarz na ten czas woyskowy і поміту „печати військової”. В обох редакціях є несправности, які можна поправляти, комбінуючи обидві версії.

³⁾ Образа маєстату була в тім, що козаки

московському цареві признавали царський титул, а на сей титул все ще претендував королевич, і польське правительство того титулу за царем Михайлом не признавало.

4) Куліша Матеріали с. 216-7, 229-30. В Москві Яхія оповідав фантастичні історії *ad captandam benevolentiam*: коли польське військо пішло на козаків, вони казали Яхії, що проголосять його своїм царем і під його проводом будуть бити ся з Поляками, або користаючи з його походу перейдуть через коронні землі в балканські краї, що признали Яхію царем. Але Яхія почав їх відмовляти, доказуючи неможливість сих плянів, а заохочував післати до царя московського і просити прийняти їх в підданство і заняти Подніпрове своїм військом: „Будеть они хотять царя христіансково (польський король, як католик, очевидно за христіянина не рахував ся), и они бѣ послали битъ челомъ государю царю и вел. князю Михайлу

Федоровичу всеа Русіи, чтобъ ихъ принялъ подъ свою державу и послалъ къ Киеву ратныхъ людей, чтобъ Кієвъ со всѣми городаы і землями і Запороги привести подъ ево государеву руку, и тамъ имъ будетъ лутче”. І козаки буцім то й збирали ся вислати таке посольство до Москви, але під той час прийшло польське військо, „Поляки и Ляхи, и учили ихъ побивать безъ пощады”, і се перебило висилку посольства.

5) Пор. вище с. 520-1.

6) Surowie nam z morza, zdobyczy zbraniaia, z kądzwykliśmy chleba sztuki zasiągać.

7) Panowie urzędowie, biorąc od niektorych podarki, towazystwa nam pomagac pozwolali.

**КАМΠΑНІЯ 1625 Р.: БИТВА НАД
ЦИБУЛЬНИКОМ, КОЗАКИ
ВІДСТУПАЮТЬ, БИТВИ НА
ПЕРЕПРАВАХ, БИТВА НАД КУРУКОВИМ**

**ОЗЕРОМ, КОНЕЦПОЛЬСКИЙ
ВІДНОВЛЯЄ ПЕРЕГОВОРИ, КОЗАЦЬКА
ДЕКЛЯРАЦІЯ, ПЕРЕГОВОРИ, УСТУПКИ,
УХВАЛИ КУРУКІВСЬКОЇ КОМІСІЇ,
ПОВОРОТ ПОЛЬСЬКОГО ВІЙСЬКА,
БЕЗВИГЛЯДНІСТЬ КУРУКІВСЬКИХ
ПОСТАНОВ.**

Було то дня 19 (29)/X. Перейшовши болотнисту річку (Цибульник), Конєцпольский з трох сторін ударив на козацький табор і зігнавши козацькі полки з поля до обозу, розпочав канонаду. Біограф воєв. Замойского з розчуленнєм оповідав про свого пана, як він сам рихтував гармати й стріляв з них на козаків, „на здорове пану гетьману" (Конєцпольському), а той приїхавши на його крило й собі йому помагав і такими ж гарматними віватами віддячував ся, „по черзі оден другому свідчачи свою прихильність, а неприятелеви задаючи шкоди". Козаки пробували переревати сю милу

панську забаву, виславши вилазку — наперед трохи кінноти, а за ними на животах повзли по землі піші козаки в засідці; але Поляки помітили їх і вибили козаків з їх засідок. Так само не удала ся вилазка під батареї лівого крила ¹⁾).

В вечері польське військо відступило з позицій, і другого дня не поновляло своїх атак. Конєцпольский видав наказ ладити ся до приступу, готувати коші, гуляй-городи й иньше знарядє. Коли про се довідали ся козаки, — каже польський дневник — на них напав великий страх. Думали перевезти ся й утікти за Дніпро, але погода була того дня дуже неспокійна, і ті що пробували переплисти, потонули. Тоді Жмайло рішив відступити далі на полудне, на старе городище в ур. Медвежі Лози над Куруковим озером (теп. Круків напротив Кремінчука), — дві милі від Табурища. З вечера розложили огні в своїм

таборі, щоб здурити Поляків, а самі пішли на Курукове. Одначе слідом в польськiм таборі довідали ся про їх відступленнє: в ночі був висланий відділ нiмецької піхоти на розвіди, і він підійшовши під самі шанці козацькі, а не знайшовши нiкого, довідав ся, що козаки пішли, й сповістив про се Конєцпольского. Зараз о півночі зібрав той раду, і на ній рішено не пускати козаків, а йти зараз за ними. Вислано зараз знаного вже нам (прославленого пізнiйше) Хмелецького, щоб він догонив і „забавив" козаків, доки надійде головне польське вiйсько, а зараз другого дня рушив і Конєцпольский.

Так оповiдає польський дневник. Не маємо иньших джерел, які б пояснили нам причини сього несподiваного козацького маршу. Правдо подiбно, виявили ся якiсь недогоди зайнятої позиції, на випадок польського приступу, й рішено її змінити.

Сподiваючи ся польської погоні, козаки ужили

всяких способів, щоб її забавити — так як Поляки собі хотіли забавити їх. „Була вже година на день", коли Хмелецький з своїм кінним полком догонив козацьке військо, в милі від старого табору. Козаки, перейшовши річку, лишили в густих лозах на її берегах півтори тисячі своїх, щоб вони боронили переправи, „забавили" польську погоню. Так само відійшовши далі пів милі, до другої води, поставили тут другу засідку, з двох тисяч кінного війська. І нарешті третю заставу умістали над Куруковим озером, на північній стороні, від Поляків, дві тисячі війська в обороннім таборі з возів, розставлених в формі півмісяця. Головним табором стали по другий бік озера, в старім городищу і тут розставивши наоколо в кілька рядів вози, приступили до укріплення табору.

Козацькі застави були виставлені на погибіль майже неминучу — мали пожертвувати собою,

щоб дати спромогу головному війську отаборити ся добре до приходу польського війська. Свою задачу вони сповнили.

Не тільки висланий на перед Хмелецький, ²⁾, але і полки Потоцького і Тишкевича, що пішли слідом, не могли собі дати ради з першою козацькою залогою, та замість бити ся, розпочали з нею переговори ³⁾. Аж коли надтягнула німецька піхота, почала обстрілювати козаків, а за ними й кіннота, позсідавши з коней, ударила на засідку, перейшовши з мушкетами в руках річку — подали ся козаки перед переважними польськими силами. Пішли в розсипку, куди видко, перед польською кіннотою.

Так добігли до другої засідки й тут повторило ся те саме: стрільба по козацьким позиціям, потім штурм, і нове виступлення козаків. Польський дневник хвалить ся, що польська кіннота ввійшла в такий запал, що громила

козаків, „не жалуючи ні коней ані рук, так що ні оден не втік щоб дати вість на Курукове". Тут знов зачекали пішого війська і з ним вибили козаків з передової позиції і з табору зачали обстрілювати другий бік озера. Під той час стали підходити вже полки й головного польського війська. З ними передові полки польські пішли приступом за ріку й погнали козаків до їх головного табору, а багато при тім побили. Тому що козаки табору не встигли ще докінчити й відповідно зміцнити. Поляки сподівали ся розбити його, користаючи з сього, і ударили з великим імпетом на табор. Але сей запал коштував їм дорого. Козаки з табору прийняли їх влучним огнем, иньші знов ударили з своїх засідок, де були позалягали. Багато з польського війська вбито, иньших постріляно — між иньшими визначного вояка рицаря мальтийського Юдицкого: поцілено його в сам мальтийський хрест. Ледво не згинув і

Замойский, заскочивши в болотисту дреговину, де обпали його козаки і ледво не вбили. Польське військо кинуло ся в неладі назад, але в тім наспів Конєцпольский з рештою війська, привів до порядку, роздав позиції й поновив з новими силами приступ, під гарматну стрільбу, з усіма силами. Але результати й сього більш плянового приступу були зовсім не особливі. Табору розірвати не удало ся, тільки Поляки понесли великі страти в людях ⁴⁾, і сам Конєцпольский вважав ся чудом тільки уратованим від смерти. Тому коли з козацького табору донесли ся якісь крики — як оповідає польський дневник, ратуючи гонор свого війська — „кричали голосно, просячи милосердя”, Конєцпольский вважав се за добру нагоду закінчити невдалу битву. Казав забрати батареї з позицій, звів військо і став табором над берегом озера ⁵⁾.

Що та козацька паніка і покора була не більше

як фікцією комісарів, щоб покрити сумні результати битви, виявило ся зараз. З козацького табору не думав ніхто приїздити з чолобитем. В польськiм, роблячи *bonne mine*, говорили, що козаки боять ся висилати послів до розгніваного гетьмана. Конєцпольский, ратуючи неприємну ситуацію, заявив, що він в такiм разі більше козаків не пожалує і знову наказав ладити „уже серіозно" коші і всякий припас для штурму. Але комісари, поясняв дневник, намовили його вислати собі послів до козацького війська, і він пристав на се — післав Хмелецького з иньшим ротмістром до козаків, щоб заохотити їх до спокійного полагодження справи.

Се було вповні по афоризму — „не йде гора до Магомета, йде Магомет до гори". Але прийшло ся „зняти пиху з серця". Перспектива дальших битв по нещасливій баталії 31 жовтня, а ще гірше — перспектива довгої затяжної облоги —

лякала Поляків. Вже зачали ся приморозки, ішов сніг; трудно було вигодувати військо і коней в таку пору і в таким далекім, глухим куті. Великі були страти в конях і людях. Багато було ранених, що вимагали якоїсь вигоди і догляду, а того не можна було їм дати. При тім знаючи про зносини козаків з Шагін-гераєм — що вони силкували ся дістати від Шагіна поміч, мусіли Поляки бояти ся всякого протягання війни, бо ну-ж Шагін ще раз зломить умову й задумає допомогти козакам? А відкладати на пізнійше не можна було з огляду на перспективу шведської війни. Тому треба було доконче якось залагодити справу.

В листі, переданім через післанців Конєцпольского, заявляв він готовість вибачити козакам їм непокорність, що вони „сміли піднести корогви свої против корогов і зброю свою против війська королівського" (боронячи себе від Поляків, що перші наступили на них).

Аби лише тепер спам'ятали ся й покорили ся. Инакше грозив ся, що він „з тутешніх країв не відійде", і буде „над жінками, дітьми і маєтностями" козацькими „суровість свою виконувати" ⁶⁾. Звучало се грізно (менше вже гідно і культурно). Але з за сих грізних фраз звучала властива нота: „*przysyłaćcie do nas zarazem posłów*"! І те що ніяково було написати, ратуючи гонор королівського війська, мала, очевидно, устно договорити післанці. Результатом було, що козаки справді вислали своїх післанців з листом, „просячи трактатів", як записує се дневник ⁷⁾. Комісари, вислухавши їх, вислали від себе лист, жадаючи, щоб козаки вислали послів з повновластю для договорення. Самого сього листу не маємо, можемо судити тільки з козацької відповіді ⁸⁾. Головним змістом були, очевидно, виправдування в тім, що польське військо по попередніх запевненнях своїх добрих замірів так хижо і безоглядно

наступило на козаків. Виправдували ся тим, що козаки шукають помочи у Шагін-герая, що вони спалили замок канівський, і т. п.

Козаки на се другого дня (3/XI н. с.) прислали посольство з десяти осіб (були то: Петро Одинець, Іван Лярич, Лев Борута, Іван Бачинський, Андрій Кудиновський, Микола Болбас, Іван Горушкевич, Стефан Микитич, Богдан Пашина, Іван Пекачевський). Привезли вони нову козацьку деклярацію, адресовану до комісарів, і осібні листи (до Конєцпольского як гетьмана і до Замойского як воєводи київського). Як в сій деклярації, так і в інструкції даній сим послам, підписаній писарем Савою Бурчевським і также предложеній, комісії, козаки хоч в виразах скромнійших і здержливійших, в самій річі повторяли погляди і жадання, висловлені в першій деклярації. Робили тільки незначні уступки, в тім роді як зложенне присяги, але

напр. означенне реєстра певною цифрою все таки промовчували („властиво нема про що вже говорити, бо під час походу війська на Україну одних побито, иньші, боячи ся тої виписки, відступили ся від нас і добровільно піддали ся панам-урядам українським; але сповняючи волю п. комісарів, не противимо ся тому, щоб по повороті нашім до дому люде ділу рицарському чужі не пишали ся нашими вільностями"); додавали дещо нове — напр. аби старшині була визначена осібна платня ¹⁰).

Переговори на підставі сих деклярацій тривали цілий день, але при великій різниці в жаданнях комісарів і козацького війська не могли дійти кінця. Комісари годили ся тільки піднести реєстр до 5 тисяч, а до плати 50 тис. додати осібну платню старшині; годили ся, щоб на випадок, як би гетьман козацький вмер на уряді, військо могло собі вибрати гетьмана тимчасового, поки правительство визначить, але

військо не може самовільно ні скидати з гетьманства ні вибрати. Рішучо признавали далі не можливим, щоб козаки мали право проживати по маєтностях приватних і видхиляли козацькі прошення що до заспокоєння релігійної справи такими метикуваннями, що в релігійній справі, мовляв, ніякої кривди не дієть ся і займати ся нею повинно духовенство, а не військо. Крім сеї офіціальної відповіді вислані були осібні листи, з запевненнями прихильности, від тих, до кого козаки писали особно; були вони писані прихильно, але з панської високости до людей „простої кондиції“) ¹¹).

Переговори, ведені в польськiм таборі 3/XI, значно посунули справу на перед. Правдоподібно, комісари вияснили козацьким послам, що від певних пунктів вони ніяк не можуть відступити, і їх умова з козачиною не може бути уложена инакше. Але разом з тим чи

не дали вони по тиху певні надії, не вказали якісь перспективи, що в дійсності, на практиці сї постанови де в чім можуть бути помякчені, ослаблені? Або козацька старшина собі се виміркувала з переговорів, з ситуації. Трактати з козачиною все укладали ся більше про око, і ніколи ригористично не переводили ся. І сим разом не було причини думати инакше. Ті нові постанови, проєктовані комісією, мали бути відновленнєм постанов комісії ольшаницької 1619 р. Чи не згодили ся тоді козаки на них? А в дійсності вони зістали ся на папері. Правда, по таких нових заслугах, положених в Хотинській війні, по дальшій зрості і сили, і енергії, і престіжу козацького вертати ся назад до постанов 1619 р., перечеркнувши всі надії і претенсії, оперті на хотинських заслугах, козачині було, без сумніву, прикро. Але щож! І постанови 1619 р. вінчали собою великі козацькі заслуги в московській кампанії.

Іншої дяки, очевидно, не було що сподівати ся від шляхетської річипосполитої.

Се все мусіло взяти під розвагу військо козацьке, вислухавши відомости і листи, привезені його посольством. Цілий день 4/XI пройшов в нарадах. Не вважаючи на значні страти в попередніх битвах (як каже польський дневник, самі козаки по закінченню переговорів признавали ся, що згинуло їх в битвах сеї кампанії 8 тис), військо козацьке було ще значне. Поляк учасник походу каже, що було його по всім тім в таборі „що найменше 20 тис." ¹²⁾. Але перспектива дальшої війни не усміхала ся й козакам. В раптовім поході з під Крилова „урвано" їм значну частину обозу, з припасом і запасом, і так спішно закладаючи табор на новому місці, не могли вони зробити його так як треба. З огляду на все отсе рішено капітулювати. В вечері до польського табору приїхали послы, які заявили, що два пункти

становлять головну перешкоду: козаки не можуть згодити ся на видачу провідників попередніх своєвільств і на цифру реєстру, бо по за реєстром лишить ся яких 45 тис. і виписки їх неможна буде перевести. Так записує дневник ¹³⁾. Деклярація козацька (третя з ряду), яку маємо на письмі ¹⁴⁾, заявляла також, що козаки „ніяким чином і з ріжних причин" не можуть видати проводирів, „бо старший як посол вибираєть ся до кожної справи однодушно цілим військом і мусить те робити, що військо йому накаже — тому не вони, але ми, все військо завинило перед королем і річеюпосполитою", і військо просить сю провину вибачити. В справі реєстру: „трудно нам згодити ся, аби військо обмежити всього п'ятьма тисячами, бо між нами знайдеть ся більше десятка тисяч таких людей, що по 10, 20 і 30 літ займали ся рицарським ділом на службі річипосполитій, шаблею кавалок хліба собі

добували і каліцтва терпіли. Як же такий чоловік, будиши свободним, мав би тепер підлягати юрисдикції панській? Віддаємо се на ласкаву розвагу панів комісарів і покірно просимо їх, аби не вимагали від нас того, що могло б учинити тільки розрух між нами. Тим більше, що сеї зими однаково тяжко робити між нами порядок (переводити реєстр): в полі трудно, а зібрати все військо в якімсь місті — велика тягота людям і спустошення мусіло б бути; а як дасть Бог, на весну, коли на полі нам лекше зібрати ся, не чинячи людям тяготи, можна буде зробити, хоч би й при п. комісарах — коговони з себе до того визначать".

В иньших справах заявляли готовість піддати ся давнійшим комісарським постановам. Годи́ли ся вийти з шляхетських маєтностей, тільки щоб будинки і „розробки" (грунти розроблені) їм сплачено. Пробували випросити собі, щоб заховано їм право вибору старшого — „хиба як

би ми були покликані куди небудь на королівську службу, міг би бути хтось від короля з нами, як колись бував Оришовский" (в ролі королівського комісара, не властивого гетьмана козацького). Просили осібної платні для старшини, на армату. Хотіли, аби дано приміщення на найблизшу зиму в якихось містах для козаків і армати з огляду на спустошення України польським військом. Повторено бажання, щоб нагорожені були шкоди, починені польським військом, щоб вернено жінок, дітей, майно — „де б хтось пізнав своє або в таборі знайшов" ¹⁵).

Кінець кінцем комісари рішили ся зробити такі уступки: не жадати видачі провинників, дати амнестию всім за минуле. Підвисшити реєстр до 6000 і додати платні на військо 10 тис. (разом 60 тис. зол.), а осібно старшині ¹⁶). В справі іменування старшого теж учинено компроміс: рішено, що козаки будуть вибирати кандидата

на гетьманство, а гетьман польський, іменем короля, буде його їм „подавати" (затверджувати властиво) ¹⁷⁾; і так зараз „по виборі ними зпоміж їх самих" Мих. Дорошенка, гетьман „подав" їм його за старшого. Тільки як би в великім віддаленню від короля і гетьмана козацькому старшому трало ся вмерти, можуть козаки собі тимчасово вибрати гетьмана самотійно ¹⁸⁾. На тих підставах зараз списано комісарські постанови ¹⁹⁾.

- За минуше козакам давала ся амнестия, на будуще вони обовязували ся занехати всякі зносини з сторонніми державами, не ходити походами на них своєвільно, ані на море не виходити, човни зараз попалити, на будуче їх не робити, бути в послушности і в „юрисдикції замкові, духовні і міські не вдавати ся", та віддавати „належне поважанне і послушність" старостам і урядам. На се гетьман зложив присягу, що не поведе без волі правительства

свого війська на Туреччину ані морем ані землею, не збиратиме „ані куп, ані охотників, ані виписчиків", а всяких своєвільників каратиме. В тім же дусі послушности і повздержности від самовільних походів зложили присягу „отамани, чернь вся, військо запорозьке його кор. милости" по даній йому формулі присяги.

Шеститисячний реєстр війська мав бути зладжений в шести тижнях, до дня 18 грудня, і переданий властям. Протягом дванадцяти тижнів мали козаки вийти з маєтностей шляхетських, попродавши ґрунти і будинки людям, котрі згодили ся б віддавати панови „повинности і підданство"; в панських маєтностях могли б зістати ся тільки ті з війська, „котрі будуть своїм панам послушні і котрих пани схочуть терпіти". Козакам позволяється всяке przystoіne pożywіenіe з торгу, ловлення риби і звіра, без шкоди одначе

для доходів старостинських.

Тисяча козаків — чи скільки вкаже коронний гетьман — буде пробувати як залога на Запорозжю. Інше військо козацьке буде стояти „за волостю”, і відти, куда їм вкажуть гетьмани, буде ходити в поміч польському війську, уважаючи, щоб у тих переходах ні в чім не обтяжати людности. За се діставатимуть платню — 60 тис. золотих річно, що будуть виплачувати ся їм на св. Ілю в Київі.

Сей протокол, уложений від імени комісарів, в тріумфальнім все таки, хоч і досить здержливім тоні ²⁰⁾, стверджено підписами козацьких старшин. За Дорошенка, „тому що писати не вміє”, підписав ся оден з шляхтичів; іменем інших і всього війська — новий писар військовий, Сава Бурчевський ²¹⁾. Вислані до козацького табору Собеский і Балабан вислухали козацької присяги, і ріжних говорень, які „хитрі Малороси” вважали потрібним

говорити „панам", аби сказати „что нибудь пріятное". „Нарікали на свою глупоту і непокорність, що привели їх до такого кроворозлитя, і признавали, що нема ліпшого війська над лядське, а по нїм запорозьке", записує польський дневник. Другого дня новий гетьман з старшиною приїздив до польського табору; Конєцпольский витав їх і частував. А другого дня, відслуживши мшу, військо польське рушило назад, тоюж дорогою. Перейшовши Рось, Конєцпольский визначив своїм полкам становища на зиму, і поїхав до Бару до дому. Комісари розїхали ся теж ²²).

З тріумфом був відісланий королеви папіровий трофей сеї довго плянованої кампанії — протокол комісії. Зброєю вимушено у козачини, що сама вона перечеркнула свій рахунок за хотинські послуги і подвиги, за які так багато сподівала ся, за які так багато її обіцювано.

Змушено її замовчати про свої найосновніші

домагання, відступити від того що признавала вона елементарними вимогами свого існування.

Фізично не можливо було втиснути в рами реєстру всіх старих, довголітніх козаків, що брали участь у стількох кампаніях для річипосполитої, на її заклик. Фізично не можливо було прогодовувати ся тому війську, яке річпосполита хотіла задержати в своїй службі, коли воно зрікало ся заграничного заробітку і zarazом не діставало ніяких домашніх джерел утримання.

Нічого! Від козачини вимушено се. Вона мусіла існувати для потреб річипосполитої, нічого їй не коштувати, і нічим не давати відчувати свого існування.

Жити надією на марну платню, що звичайно не виплачувала ся. Пробувати „поза волостю", так щоб і дома її не було чути, і сусідні держави не відчували її існування. При всій реальности

сього істновання знайти собі якусь над —
натуральну сферу, четвертий вимір
геометричний.

Польські державні і воєнні мужі осягнули се.
Неможливе стало можливим.

В протоколі принаймні.

Се був оден з типових паперових і атраментових
тріумфів, що розроджували ся потім звичайно
морями крови, біди і злоби.

Примітки

¹⁾ Дневник — Zbiór с. 149-152, Журковский с.
97-8.

²⁾ Журковский, вихваляючи подвиги свого
колеги Хмелецького, занадто рожево представляє
його успіхи.

³⁾ Дневник каже, що військо zostало Потоцького
і Тишкевича ubezpieczonych nieco kozackimi

traktatami; сї слова дослїдники перекладали так, що мовляв сї полки зміцнили свої позиції на козацький спосіб. Переклад, думаю, не можливий.

4) Wiele piechoty niemieckiej poginęło, i koni siła nastrzelali, także kawaleriey zacney padło niemało, записують Pamiętniki do panow. Zygmunta III, I с. 124. Gdzie i z naszej strony krew łac się musiały y towarzystwa kilkanascie (!) z naszych zginęło y rotmistrz kozacky pan Rogowski, koni także siła barzo nastrzelano i nazabiano — сучасна записка, Публ. бібл. F. IV 96 л. 43.

5) Дневник — Zbiór с. 152-6, тамже листи Мясковского і Конєцпольского с. 164-5, 228-9, Журковский с. 99-100.

6) Zbiór, с. 175-7.

7) Ibid. с. 157.

8) Ibid. с. 199.

9) Zbiór с. 200, доповняю й поправляю деякі ймення по рукоп. Публ. бібл. № 241 с. 624 Тут

сей реєстр послів виглядає так: Piotra Odinca, Iana Larzia, Lwa Barutę, Iana Buczynskiego, Andrzeia Kudinowskiego, Mikolaia Bolbosa, Iwana Horuskiewicza, Stephana Mikytucza, Bohdana Passyne a Iwana Pekaczewskiego.

¹⁰⁾ Zbiór c. 199-207, Zrządła II c. 180, Żurkowski c. 101.

¹¹⁾ Zbiór c. 208-16, Żurkowski c. 102.

¹²⁾ Zbiór c. 159, 229.

¹³⁾ Ibid. c. 158.

¹⁴⁾ З датою 5/XI; чи се показує, що деклярація була вислана другого дня, чи тут недокладність в даті, тяжко сказати.

¹⁵⁾ Zbiór c. 218-222.

¹⁶⁾ Старшині плата така: старшому 600 зол., двом осавулам по 150, обозному, писарю і суді військовому по 100, 6 полковникам по 100, осавулам полковничим по 50 зол., 60 сотникам по 50 зол. Роспись дуже інтересна, бо вказує на дальші факти еволюції козацького устрою:

перехід полку від п'ятисотного до тисячного контингенту, дальша організація інституту генеральної старшини, дуже близька вже до часів Хмельниччини (судя військовий, повисшенне значіння писаря, розділ осавулів генеральних від полкових, отамани вже між старшиною не фігурують).

¹⁷⁾ Так очевидно треба розуміти досить неясну стилізацію комісарських постанов: Starszemu, ktorego k. mc.ś przez hetmanów koronnych z pośrodku ich samych obranego podawac będą, особливо як порівняти з попередніми словами про затвердження Дорошенка.

¹⁸⁾ Zbiór s. 232-3.

¹⁹⁾ Zbiór s. 230-241, теж в Архиві III. I ч. 78.

²⁰⁾ Неприємно мусіли звучати для козаків фрази: iż przez szable za nastąpieniem woyska koronnego znacznie są pokarane, tym których szczęście i wola boża od tey kazni zasłoniła, iż i ostatek krwi swoiey, przy której Rpta ich zostawiła, na odwagi i

usługi Rptej ofiarują y obowiązują, cale imieniem i. k. m. i rptej odpuszczamy.

²¹⁾ Imieniem pana Michaila Doroszenka starszego woyska i. k. n. Zaporoskiego za prośbą iego, iż sam pisac ne umiał, Jan Raczynski mp. podpisuie się. Imieniem wszystkiego woyska Zaporoskiego przy bytnosci starszych podpisuie Sawa Burcewsky pisarz woyskowy. *Ся підпись, звісна в численних копіях „комісії 1625 р.” (в рукоп. Публичної бібліотеки, № 29, 96, 175), опущена в виданнях її (тільки з Маркевичової історії цитує її видавець в Zrządła-x т. II с. 189). Підпись писаря читаєть ся різно — Sawuy Buczewsky також; очевидно се помилка.*

²²⁾ Zbiór VI с. 158-160.

ПРИМІТКИ

1. Література суспільно — економічних і
колонізаційних обставин східно-українського
життя XV-XVI вв. 2. Початки козачини. 3.
Остафій Дашкович і Предслав Лянцкоронський.
4. Поетична традиція про козачину. 5.
Баторієва реформа. 6. Література козацьких
рухів 1590-х років. 7. Козачина в перших двох
десятиліттях XVII в. 8. Київське культурне і
церковне життя перших десятиліть XVII в. і
відновлення православної єрархії. 9. Література
до історії козачини 1620-1625 р.

**1. Література суспільно — економічних і
колонізаційних обставин східно-
українського життя XV-XVI вв. назад...**

На ці теми писалося чимало, головне для XVI в.
— його середини і другої половини — що до
колонізації, етнографічного складу, дещо теж

про оборонність, дороги і зносини Сх. України в звязку з історією торгівлі і колонізації; я вичислив се в VI т., в прим. 1 і 3. Потім в сї питання входять праці по історії початків козачини — я вчисляю се низше в прим. 2. Найбільше для образу східноукраїнського життя дають з того статі Яблоновского в V і XXII т. *Źródła dziejowe* (до сеї останньої див. критичні поправки мої в Записках т. XVII і В. Буданова у вступній статі ч. VII т. III Архива Югозап. Россіи), матеріал про Задніпровє також в статі *Zadnieprze*, в *Słownik geograficzny* (переклад в Кієв. Стар 1896) ¹⁾, і статя В.-Буданова у вступі до ч. VII т. II Архива Ю. З. Россіи. Вони одначе обговорюють тільки деякі сторони східно-українського життя, яке нас тут займає. Яблоновский при тім дуже уймає свому викладови не цитуючи своїх джерел, а В.-Буданов поза своїм актовим матеріалом розпоряджає дуже скупим історичним апаратом

і залюбки уживає напр. такого не певного джерела як Стрийковский. Загальний, хоч короткий образ східно-українського життя мала своєю метою дати праця проф. Антоновича: Кієвъ, его судьба и значеніе XIV по XVI стол. (1362-1569) (в Монографіях), але матеріал, яким розпоряджав він, розмірно невеликий, а в загальних поглядах чимало суб'єктивизму. Кілька доповнень (на підставі трибунальської виписи з документами родини Олехновичів) подав Н. Стороженко п. т. Къ исторіи г. Кієва и его окрестностей въ XV-XVI вв. (К. Стар. 1892, II) ²⁾. Загальний образ східнополудневої України хотів дати Пулаский в статі *Dzikie pola* (1877, передрукована в його *Szkice i poszukiwania*) — тепер вона уже перестаріла. Історично-географічний опис терену полудневої України дав Еварницький в книзі *Вольности Запорожскихъ козаковъ* 1890, досить багатий матеріалом, але слабо оброблений. Про

оборонність східної України моя перша робота: Южнорусские господарские замки в пол. XVI в., 1890 ³). Про татарські напади й спустошення — статі Пулаского про польсько-татарські відносини: Stosunki z Mendli Gireiem, 1881, Machmet Girej, chan Tatarów perekopskich (Szkice II); вони дають історію татарських спустошень до р. 1523. До історії адміністрації недавні праці — Довнар-Запольского: Украинскія староства въ первой половинѣ XVI в. (Архивъ Ю. З. Р. VIII. V) і Яковлева: Намістники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI вв. (Україна кн. IX).

2. Початки козачини. [назад...](#)

Козачина й її початки мають свою давню і довгу літературу. Явище се — голосне, ефектне, найбільш ефектне з усього українського життя дотеперішнього, здавна притягало до себе увагу чужинців і вони старалися по силі в'яснити

також історію появи сього оригінального козацького елементу. Починаючи від останньої чверти XVI в. появляється ряд довших або коротших заміток, екскурсів, трактатів по історії козачини й її початків. Не претендуючи на абсолютну повноту (яка б кінець кінцем мусіла хиба зійти на вичислення всіх згадок про козачину), я винотую тут що важнійше, ширше, інтереснійше в старих друках. Зачинаю від Йоах. Бельского О Козакach, в VI кн. хроніки М. Бельского, під р. 1574 (вид. Туровского с. 1358-1361), писане в 1590-х рр., оперте по части на Сарніцкім (Descriptio veteris et novae Poloniae 1585, сі місця вказані в недавній праці Стороженка Стефанъ Баторій и днѣпровскіе козаки, с. 267 і далі). Далі „Гвагніна“ О kozakach nizowych które pospolicie zaporozkimi zowiemy, в розширенім польськім виданню його Sarmasya Europejska, 1611 (вид. Туровского с. 220-4); він переповідає Бельского. На підставі його і

Бельского зложена українська стаття О началѣ козаковъ — одна з кінцевих статей Густинської компіл. (Пол. собр. лѣтоп. II с. 367-8). Замітки Б. Папроцкого в Ogród krolewski, 1509, л. 56. Старовольского Eques Polonus, 1628, с. 51 De Cosachis Zaporosensibus. Петриція Rerum in Polonia ac praecipue belli cum Osmani gesti historia (1637), с. 12-4. Далі Собєского Commehtarii Chotinensis belli (1646), с. 109-5: Origo, vita et mores Cosacorum Zaporohensium. Екскурс у Пясецкого Chronica gestorum in Europa singularium, 1645 (с. 52-6). [Бопляна Description de l'Ukraine](#) (1 вид. 1650), де ряд розділів присвячено спеціально козакам. А. Віміна Relazione dell' origine e dei costumi dei cosacchi, 1656 (витяги в Київ. Ст. 1900, I). [Шевальє: Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne, avec un discours de leur origine, pays, moeurs, gouvernement et religion, 1663](#), і т. и. З 1680-х років маємо вже першу наукову

німецьку дисертацію: I. Möller і M. G. Weissius *De cosacis dissertatio*, Липськ, 1684.

З початком XVIII в. починають ся українські „наукові“ трактати про козачину і її початки: Гр. Грабянки „О началѣ преименованія козаковъ, купно же и о древнѣйшихъ ихъ дѣйствіяхъ сокращеннѣ“, у вступі до його „Дѣйствій презѣльной брани Б. Хмельницкого“, 1710 (вид. 1854 р.). Анонімне „Краткое описаніе“ Малороссіи, зложене коло р. 1734 і дуже популярне на Україні (в 1777 р. воно було видане Рубаном, як. вступна частина його „Краткої лѣтописи Малыя Россіи“, і ще раз в першій вид. лїтописи Самовидця, як її продовженнє, нове виданнє при вид. Самовидця 1878 р.). П. Симоновського Краткое описаніе о козацкомъ малороссійскомъ народѣ, 1765 (вид. в московських Читеніях і осібно в 1847 р.). Стеф. Лукомського Собраніе историческое изъ книгъ древняго писателя Ал. Гвагнина и изъ

старыхъ русскихъ лѣтописей, 1770 (при вид. Самовидця 1878 р.). Вас. Рубана Краткія политическія и историческія извѣстія о Малой Россіи, 1773 (перша друкована з сих праць, була переложена по німецьки в Магазині Бішінга ч. IX і Gemälde Шторха). Йогож Краткая лѣтопись Малыя Россіи съ 1506 по 1776 годъ, 1777 (се згадане вище анонімне Краткое описаніе, доповнене Ол. Безбородьком). І на решті славна [„Исторія Русовъ или Малой Россіи“](#) псевдо-Кониського (видана в московських Чтеніях і осібно 1846 р.). До сих українських праць більше або меньше тісно притикають кілька російських. Кн. Мышецкого Исторія о козакахъ запорожскихъ, какъ оныя издревне зачалися и откуда свое происхождение имѣють (написана, як приймають, коло р. 1740, видана в московских Чтеніях 1847 і одеських 1851). Численні прац. офіціального „російського історіографа“ Г. Мілера: О началѣ и

происхожденіи козаковъ (Сочиненія къ пользѣ и увеселенію служація 1760), Извѣстія о запорожскихъ козакахъ (ibid.), і недруковані: „О малороссійскомъ народѣ и Запорожцахъ“ и „Разсужденіе о Запорожцахъ“ (зложені в 1770-х рр., очевидно з поручення російського правительства, коли його займала справа скасування Січи і української автономії). Ол. Ригельмана „Лѣтописное описаніе о Малой Россіи и ея народѣ и козакахъ вообще,“ нап. в р. 1778 і перероблене в 1785-6 рр. (найбільша з компіляцій). І. Болтина Примѣчанія на исторію Россіи Леклерка, 1778, ескурс про козаків в т. І. В словарі Щекатова (Новый полный географическій словарь Россійскаго госуд.) теж статі про козаків і історію України. В иньших літературах: І. В. Scherer Annales de la Petite Russie ou histoire des Cosaques, Париж 1788 (в першій части тут перерібка тогож анонімного Краткого Описанія). Hammerdorfer Geschichte

der Ukrainischen Kosaken, Єна, 1789. I. Engel Commentatio de republica militari seu comparatio Lacedaemoniorum et Kosacorum, Гетінген 1790, і потім його ж Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Kosaken wie auch der Königreiche Halitsch, und Wladimir, 1796 (в Allgemeine Weltgeschichte, т. 48). Т. Czacki O nazwisku Ukrainy i początku Kozaków — Nowy Pam. Warsz. 1801 (був і рос. переклад в часоп. Улей, 1811). К. L. Lesur Histoire des Cosaques précédée d'une introduction ou coup d'oeil sur les peuples qui ont habité les pays des Cosaques avant l'invasion des Tartares, I-II Париж, 1813-4. Gretzmüllern Die Ukrainischen Kosaken und ihre Unterwerfung an Russland (Hormayers Archiv, 1814).

1822 р. вийшла „Історія Малої Росії“ Дм. Бантиш-Каменського, з коротким вступом про події до р. 1654 р., скомпільованим з літератури XVIII в. і досить маловартним, але ще свобідним від байок Історії Русів. Сі байки в

українській літературі популяризував Куліш своєю поетичною історією України („Україна одъ початку Вкраины до батька Хмельницького“, 1847), в польській Мацейовский — O Kozakach (Kwart. nauk. Краків. 1835, був і рос. переклад в Журналї Мин. Нар. Просв. 1837), Kozaków dzieje (Orędownik poznański, 1840), Polska aż do wieka XVII; в російській Срезневский своєю „Запоржскою Стариною“ (1833) і ще більше Маркович вь своїй Історії Малороссіи, т. I 1842 р. Під впливом Марковича написані польські праці Гліщинського (Gliszczyński) Hetmani małorosyjscy i kozacy do czasów unii (Bilbl. Warszaw. 1848, рос. переклад в часоп. Пантеонъ, 1856) і Znaczenie i wewnętrzne życie Zaporozża oraz hetmani małorosyjscy i Kozacy do czasów unii, I-II, Варш. 1852, та Чарновскаго Ukraina i Zaporozże czyli historia Kozaków, I-II, Варш., 1854. Дрібнійші статї в тих роках: П. Бутковъ О имени козакъ

(Вѣстн. Европы 1822). Г. Эверсъ Нѣчто о козакахъ (Отеч. Записки 1826). Н. З. Начало исторіи козаковъ (В Евр. 1828). Историческое обозрѣніе Украины (Спб. Вѣдомости 1840). Скальковскій Очерки Запорожья (Ж. М. Н. П. 1840); її перерібка вийшла в його „Исторія Новой Сѣчи или послѣдняго коша Запорожскаго“ (1840, друге вид. 1846), що містить також на вступі історію початків козачини.

Віщунами новішої літератури являють ся ранні праці Костомарова О причинахъ и характерѣ унії 1840 (він багато уділяє місця козачині й її історичній ролі) і Мысли объ исторіи Малороссіи (Библиотека для чтенія 1846). Далі Соловйова Очеркъ исторіи Малороссіи до подчиненія ея царю Алексѣю Михайловичу (Отеч. Записки 1848) і о десять літ пізнійше: „О нѣкоторыхъ рукописяхъ и рѣдкихъ печатныхъ сочиненіяхъ XVI и XVII ст. относящихся къ

исторії Малоросії (Библ. Зап. 1858), і Малоросійское козачество до Хмельницького (Русскій Вѣстникъ 1859), також замітки Максимовича 1840-1850-х років, зібрані в I т. його Собрания сочинений. Менш важне з тих літ: Маркевича О первыхъ гетманахъ малоросійскихъ (Чтенія москов. 1848) і О козакахъ (ib. 1858). М. Дашкевича Козаки (Кіев. губ. вѣд. 1851). Козаки (Москов. губ. вѣд. 1854). В інших літературах: Н. Krasinski The Kossaks of the Ukraina, Лондон 1848. А. Die Kosaken in ihrer geschichtlichen Entwicklung, Берлін, 1860. Р. Merimée Les Cosaques d'autrefois, Париж, 1865.

1863 вийшла в передмові до ч. III т. 1 Архива Югозап. Росії праця Вол. Антоновича про початки козачини — написана під сильними впливами Історії Русів з одного боку, теорій староруського громадського життя — з другого, вповні фантастична, але з становища еволюції

історичних ідей дуже інтересна — як перехід від старої традиції XVIII в. до нових історіософічних поглядів. Її погляди були підхоплені Кояловичом в його Лекціях по історії зап. Росії, 1864, і *vice versa* Кояловичів виклад історії козаччини був зараз одомашнений п. т. Коротка история козаччини, що була надрукована в Правді 1868 р. Виводи Антоновича послужили предметом цінних — не так фактичними поправками, як загальним своїм критицизмом — заміток Максимовича Историческія письма о козакахъ Запорожскихъ (1863-5, передр. в Собр. сочиненій). Другою цінною працею був Кулішевий Перший період козацтва аж до вороговання з Ляхами (в „Правді“ 1868) — прототип пізнішої Історії возсоединенія Руси, але без тої ворожнечі до козаччини і крайнього суб'єктивизму, який ішов у Куліша *crescendo* і зовсім позбавив всякого значіння його останні праці (Отпаденіє, Укр.

паны и козаки). „Перший період був“ цінний широким соціальним тлом, на яким Куліш виводив історію козачини, й значною свободою своєю від легендарної традиції; можна назвати його може найціннішим з усеї сеї літератури, й треба пожалувати, що видрукований в мало розповсюдненій в Росії часописи, не виданий осібно, він проминув без впливу в літературі. В новій редакції (Ист. возсоед.), вже значно нашпикованій пізнійшими теоріями Куліша, ся праця викликала тільки опозицію, яка не позволяла оцінити позитивні сторони її. Значно слабший був огляд початків козачини написаний Костомаровим п. т. Южная Русь и козачество до возстанія Богдана Хмельницкаго (Отеч. Записки, 1870), потім введеній як вступ до нового видання його Богдана Хмельницкого (1870 і потім 1884). Се дуже поверховний начерк, без глибокого продумання і докладного використання джерел; можна думати, що

пишучи його Костомаров ще не знав Кулішевого Першого періода, але й по виході Історії возсоединенія Костомаров не поглибив його, і в порівнянні з Кулішем се був крок назад.

Куліша „Історія возсоединенія Руси“ вийшла в 1874 р. і лишилася на довго найвизначнішою працею по історії початків козачини. Але його екстравагантії відвернули суспільність від його історичних праць. Спеціально що доданого питання зробили вражіння його статі: Козаки въ отношеніи къ государству и обществу (Рус. Архивъ 1877), акт пристрастного оскарження козачини (на неї відповідь Костомарова „О козакахъ“. Рус. Старина 1878). Але не появлялось нічого серйознішого, написаного з иньшого становища. Популярні книжечки як Драгоманова „Про українських козаків, Татар та Турків“, 1876, або компіляція Марковина „Очеркъ історіи запорожскаго козачества“,

Спб. 1878, в рахунок не йдуть. По за тим: статі Дубецького Kudak, twierdza kresowa i jej okolice, 1879, з поглядом на початки козачини взагалі (в новім обробленню вийшло в 1900 р.) і Zawiązki dziejów Siczy Zaporozkiej, 1887, передр. в його Obrazy i studia hist., II, 1899 (тут теорія рицарського походження козацького устрою, висловлена одначе без всякої близшої аргументації, в морі пустої фразеології,-про саму теорію див. вище с. 303-4). Erckert Der Ursprung der Kosaken, vorzüglich nach neuesten russischen Quellen, Берлін, 1882р. „Исторические дѣятели Югозападной Руси“ В. Антоновича і В. Беца, 1883 — ряд біографій гетьманів писаних або редактованих Антоновичом, серед них біографія Сагайдачного з загальним поглядом на початки козачини. Рік пізнійше з'явилась иньша праця, анонімна, але написана також під очевидним впливом Антоновича (на підставі його матеріалів, а може й редактована ним),

присвячена спеціально початкам козачини: Происхождение запорожскаго козачества (Кієв. Старина 1884, VIII-IX), При певних критичних помилках і неповноті наукового апарата вона замітна своїм змаганням історію козачини прослідити вповні незалежно від традиції і на тлі суспільно-економічних відносин східньої України. Анонімність і не дуже зручна конструкція були причиною, що праця ся не звернула уваги, якої була властиво варта. „Отпаденіє Малороссіи отъ Польши“ Куліша, 1888, де знов були повторені його погляди на початки козачини і т. и., але ще з суб'єктивнішою закрускою — не мало вже майже ніякого об'єктивного наукового інтересу. Так само т. III Історії Росії Іловайского, де в гл. XV був поданий огляд початків козачини, нічим не визначний, з сильною залежністю від традиції (Дашкович — голова городової козачини, Лянцкоронський — перший отаман

козаків низових і т. и.) — дарма що у новійшого дослідника козачини Стороженка знайшов він похвалу і признаннє (мабуть тому, що вийшов не від ненависної Стороженку мітичної „київської школи“). Історія запорожскихъ козаковъ Д. Еварницького (І том, з загальними характеристиками запорозької козачини, його території, устрою, побуту, господарства, вийшов 1892 р., другий — з історією козачини — в р. 1895) — праця з наукового погляду вповні слабка, без методу, без критичного розбору джерел, зачерпнених часто з других і третіх рук (критична оцінка Лазаревського в т. Х київських Чтеній). Дрібнійші статі про початки Запорожа: Еварницького Число и порядокъ Запорожскихъ сѣчей (Ibid. Стар. 1884), йогож: Островъ Хортица на р. Днѣпрѣ (Ibid. 1886), Падалки По вопросу о существованіи Запорожской Сѣчи въ первые времена запорожскаго козачества (Ib. 1894).

Цінна була стаття І. Каманіна про початки козачини: Къ вопросу о козачествѣ до Богдана Хмельницкаго (київські Чтенія VIII, 1894). Він відважився дати нову концепцію фактам історії козачини, утворену на підставі самостійних студій, і хоч при тім критицизм дивно мішався з некритичним повторенням річей безпідставних, слідуванням за чужими теоріями і т. п., то й не приймаючи висновків автора вповні, треба признати цінність переведеній ним критичній і конструкційній роботі. Вона викликала небезінтересні критичні замітки М. Любавського и. т. Начальная история малорусскаго козачества (Журналь Мин. Нар. Просв. 1895, VII) — перед тим він дав кілька уваг про козачину в своїй книзі Областное дѣленіе в. кн. Литовскаго (1893), і його погляди (теорія турецька) були потім прийняті й розвинені Яблоновским в його книзі Ukraina (Źródła dz. XXII, 1897), де особний розділ (с.395

і далі) присвячено початкам козачини, з становища тоїж турецької теорії (з наукового погляду маловартне). Тогож 1897 р. вийшов короткий курс історії козачини В. Антоновича в обробленню В. Доманицького „Бесіди про козацькі часи на Україні“; для початків козачини він приніс мало нового понад то, що писало ся в „Происхожденіе запорож. козачества“, а багато помилок. З приводу його висловив я свої погляди на початки козачини в статті Примітки до історії козачини (Записки львівські ХХІІ, 1898). Потім короткий погляд на початки козачини подала книга А. Стороженка Стефань Баторій и днѣпровскіе козаки, К., 1904. Написана взагалі дуже претенсіозно, з становища польсько-культурницького (в дусі Куліша і польської історіографії), вона замітна була небезінтересним добром матеріалу (особливо з польських джерел), хоч взагалі ані не панувала над літературою вповні, ані не

вичерпувала предмету й матеріалу. Критичні замітки до неї М. Любавського в Записках петерб. акад. т. VIII, 1908. Нарешті останньою новиною на сїм полі являється розвідка І. Крипякевича Козачина і Баторієві вільности (Жерела VIII, 1908), де поданий (в гл. II і III) також загальний погляд на початки козацької організації.

Новійшу пробу огляду української історіографії XVIII в і студій української історії подав проф. Іконніков в своїм Опыт-ї русской исторіографіи, т. II кн. 2. 1908, с. 1560 і далі (є тут і бібліографія, але тільки російська і дуже не переглядна, а й перегляд старої історіографії не дуже повний і систематичний, з новійшої ж тільки дещо — про виданнє українських літописних памяток). З давнійшого: Г. Карпова Критическій обзоръ разработки главныхъ русскихъ источниковъ до исторіи Малороссіи относящихся, 1870. К. Заклинського Рускіи

лѣтописи и лѣтописци XVII столѣтія (Зоря, 1880). О. Лазаревського; Прженіе изыскатели малорусской старины (К. Стар. 1894-5). Літографований курс пок. Антоновича
Источники для исторіи Югозападной Россіи, 1881. Спеціальну літературу (крім вступних статей і заміток при виданнях) має тільки [Історія Русів](#): К. В. Въ зашиту неизвѣстнаго покойника автора „Ист. Руссовъ“ (Порядокъ, 1881), Лазаревського Догадки объ авторѣ „Исторіи Руссовъ (К. Стар. 1891, IV), Горленка Изъ Исторіи южнорусскаго общества нач. XIX в. (ib. 1893, I і в збірці його: Южнорус. очерки и портреты, 1898), Л. Майкова Къ вопросу объ „Исторіи Руссовъ“ (Ж. М. Н. П. 1893, V), і в новій перерібці: Малорусскій Титъ Ливійъ' (Истор. литературные очерки, 1895), Ол. Грушевського. Къ судьбѣ „Исторіи Руссовъ“ (київські Чтенія XIX, 1906) і Къ характеристикѣ взглядовъ „Исторіи Русовъ“

(Извѣстія отд. рус. яз. 1908). Бібліографічний показчик Ол. Лазаревського: Указатель источниковъ для изученія Малороссійского края, вып. I, 1858 (до р. 1857) за браком ліпшого приходить ся уживати й досі.

3. Остафій Дашкович і Предслав Лянцкороньский. [назад...](#)

Про сих двох традиційних фундаторів дніпровської козачини писано багато, але спеціальної, серйознішої літератури сливе нема; тим поясняєть ся і довготривалість старої традиції про них.

Про Дашковича статейка Бартошевича в Encyklop. powszechn. і новіjšа, але теж повна помилок розвідка Пулаского в його Szkic-ах, I (Ostafi Daszkiewicz); цінний як на свій час екскурс про нього Максимовича в замітках до праці Антоновича; новіjšе — статя Яковлева про намістників Черкаських (Україна I). Невважаючи на інтерес, який Дашкович

притягав до себе, в біографії його, особливо ранній, до недавна було маса баламуцтв, та й досі є багато неясностей. Поруч старшої традиції, що Дашкович був підданим кн. Острозького з Овруча (Старовольский), повстає другий такий же хибний здогад, що він був одного роду з князями Дашковичами (Пулаский, Каманін); але ці князі Дашковичі були з роду Глинських і нічого спільного не мали з родиною Остафія. Так само безпідставний здогад Пулаского, що Остафій був свояком Острозьких, а й гадка Максимовича, що він був швагром воєводи київського Немировича, оперта на неправдоподібним здогаді, що Милохна Немирова, сестра і спадкоємниця Дашковича, була жінкою Андрія Немировича“ в акті 1536 р., де вона згадується (Акты. Ю. З. Р. II ч. 117), не фігурувала б вона простого „землянкою київською“ в такому разі (тим більше, що Андрій

Немирович був жив і був воєводою). Привабний здогад поставив Бонєцкий (Poczet rodów і новійше знов Herbarz polski, sub voce); опираючи ся на заяві Ів. Ходковича, намісника витебського, що в лісах свого братанича Івана Дашковича він бував на ловах тільки за його дозволом, він вважає Дашковичів одним родом з Ходковичами і в новійшій версії (Herbarz) зв'язує ще їх з фамілією Пстручів. Се вже за багато, але спорідненне з Ходковичами — гіпотеза дуже привабна супроти традиції про київське походження Ходковичів. Її приймає і новіший дослідник історії роду, Дашкевич-Горбацкий, що випустив недавно літографовані „Матеріали къ исторіи Корибутъ-Дашкевичъ-Горбацкихъ, Спб., 1908. Тільки з документів зацитованих Бонєцким виходило б, що ліситих Дашковичів були в Витебській землі, і там була ся родина осела, тим часом нема сліду, щоб наші Дашковичі володіли маєтностями в

Витебщині й мали там свояків (до отчини Остафія не ніхто зголосив прав окрім його сестри). Так само хибно каже Бонєцький, що Остафій був в московській неволі під час московсько-литовської війни.

Недавно опублікована справа Дашковича з кн. Капустою, принісши звістку про приїзд Дашкевича на городенський сойм і реабілітацію на ній, дала повод до здогаду, що тоді, в 1505 р. Дашкович вернув ся з Московщини і дістав староство Канівське (Яковлев, як вище). Ще давнійше Антонович, описуючи повстанне Глинського і участь в ній Дашковича вважав його для того часу старостою канівським і черкаським (Монографіи с. 243). Та з того, що тепер знаємо про участь Дашковича в повстанню виходило б, що він брав в ній участь з руки московського в князя, а не як місцевий чоловік ⁴), тим менше — староста якогось місцевого замку. Spass gilt nur einmal, і я думаю,

що Дашкович по друге не просив амнестії у в. кн. литовського. Що черкаським старостою він став тільки з 1514 р., тепер знаємо вже певно. Канівським став скорше: московські посли згадували, що як у Черкасах був намістником Андрій Нимирович, то в Каневі був Дашкович: (Памятн. спом. къ Литов. госуд. I с. 522-3), а Черкаси Дашкович одержав власне по Немировичу.

Лянцкороньским, неважаючи на його репутацію, роздуту Старовольським (див. вище с. 95) і українською традицією XVIII в., новіjšа історіографія займала ся мало. Критиці традиції присвятив спеціальну статтю Бартошевич Czy Preczław Lanckoroński był hetmanem kozaczyzny? (в його Słudya histor. i literackie, III). Не вважаючи на сю критику Лянцкороньский зістав ся на позиції козацького гетьмана й пізнійше. Так московський історик Іловайский в своїй Історії Росії (III, 1890, с. 582) лишає

Лянцкоронського на його традиційній позиції, тільки помінявши його місцями з Дашковичем; у Марковича Лянцкоронський був першим гетьманом городовим, а Дашкович першим кошовим; Іловайський, знаючи, що Дашкович був старостою черкаським, зробив його організатором козачини городової, а Лянцкоронського „первымъ извѣстнымъ атаманомъ низовыхъ козаковъ“.

Дашковичу взагалі прийшлося видержати тяжку боротьбу з Лянцкоронським і не без труднощі удалося пересунути його на друге місце з першого, як він сидить ще в „хронології високославныхъ гетьмановъ“ вид. Білозерським: „первый гетманъ войскъ запорожскихъ съ фамиліи сенаторской именуемый Прецлавъ Лянцкоронській или принцъ славянороссійській“. Трудно було таке звучне ім'я відтиснути (се з варіанта імени: Пренцлавъ, Пренцславъ, відси „принц

славянський“, і в зв'язку з тим у Рігельмана він уже й „князь“,). Мілер держачись хронології війн Дашковича з Татарами, також лишив його на другім місці, по Лянцкороньскім; теж саме у Енгеля. Перше ніж Дашкович взагалі вернув ся в сей реєстр, популярний був порядок Грабянки, з виключенням Венжика, якому віднайшли початкову дату 1534 р. і посунули на пізнійше: отже перший гетьман Лянцкороньский, другий Вишневецький, третій Ружинський (так у Кратком описанію — сій найпопулярнійшій історії України, і в Собранію Лукомського (при вид. Самовидця 1876 р. с. 212 і 329). Ще Історія Русів держить ся сього каталогу — висуваючи одначе поруч Лянцкороньского на центральну позицію сеї початкової козачини Ост. Ружинського, як першого організатора козачини, в другім десятиліттю XVI в.; йому ж передана тут слава побіди над Татарами 1516 р. „надъ рѣкою Донцемъ, при городѣ Бѣлгородѣ

“ (Білгород-Акерман помішаний з Білгородом слобідським). Дперва Бантиш-Каменський і Маркович укріпили Дашковича на першій позиції на довгий час і згодом тільки, під кінець ХІХ в. в порядку виступлення Дашковича і Лянцкоронського знову починаєть ся ваганнє. Їх наступників Вишневецького й Ружинського відсунув на пізнійші часи Максимович в своїх замітках до монографії Антоновича, і з старого Грабянчиного реєстру повис в повітрі безрадно тільки той загадковий Венжик Хмельницький (див. реєстр гетьманів у Максимовича Собр. сочин. I с. 241). Автор „Происхожденія запор. козачества“ (К. Стар. 1884, VIII с. 596) здогадувавсь, що се кор. гетьман Ян Тарновский, бо він направив Хмельник і в нїм з війском стояв, і його заслугою Бельский (с. 1064) називає погром Татарів 1534 р. Але все таки не ясно як могло до його пристати призвище „Węzyk Chmielnicki“.

Сї вагання що до Дашковича виглядають тим дивнїйше, що в традиції значіннє його як першого організатора козачини з великим притиском було поставлено вже в початках XVII в. Зробив се Старовольский в екскурсії, присвяченим козакам в брошюрі *Eques Polonus* (1628), тут читаємо: *Quibus (війнами Жигимонта Старого) exercitatus a puero Ostapheus quidam Daskieuicius ex oppido Ourucko subditus Constantini ducis Ostrogii... postquam ad maturiorem aetatem devenit, coepit statim animos commilitonum praensare et ut sigrta sua seguantur rogare ac suadere, quod et persuasit, factaque nonnulla manu duxit in hostem propriis auspiciis semel atque iterum et conglobatos tandem indigetavit nomine Cosachorum, quasi contemnentium cuncta praeter famam bonam, atque sic ex parvis initiis sectam militarem fecit et revera magnam. Nam statim in primordiis illis et Moscho et Tartaris valde gravis fuit, multisque barbaros ille*

ipse affecit, baltheo equestri pro meritis a rege donatus et multis praefecturis ornatus. Tandem vita functo centuriones novum sibi caput elegerunt. Потім в своїх Sarmatiae bellatores 1631) Старовольский вінчав Дашковича ще більшими похвалами (vir omni saeculorum memoria dignissimus et castrensis disciplinae exactor gravissimus, cui iam pares non sunt Cosaci — с. 154), і докинув кілька фактичних звісток — що він дістав дозвіл збирати собі козачину, одержав староство черкаське, що серед своїх війн з Татарами під старість попав ся був в неволю (in senectam iam vergens, cum maxime rerum bellicarum peritus esse putaretur, ad ripam Borysthenis cum Tartaris aduerso proelio decertans, captus ab illis fuit et anno integro in servitute mansit). Оповідання фактичним матеріалом все таки досить бідне, але ролю Дашковича як першого організатора козачини підчеркує дуже сильно, і тільки незнанням сих

писань Старовольского в пізнійших козацьких кругах поясняється, що Дашковича відразу не взяли тут за першого фундатора козачини.

При апокрифічну пісню про Лянцкоронського див. в прим. 4.

4. Поетична традиція про козачину. (до с. 241). [назад...](#)

Поетична традиція перших часів козачини, аж до Хмельницького, безсумнівно дуже богата й різнородна, дійшла до нас в невеличких фрагментах, які не завсїди можуть навіть дати понятє про її колишній вигляд. Причиною було те, що переважно жила вона в устній традиції, почала записувати ся систематично тоді, як уже ся козацька традиція вимирала взагалі, а при тім була відтиснена, розбита і притемнена в пам'яті пізнійшими циклями — Хмельниччини, Руїни, Гайдамаччини. Крім того її пам'ятки і досліджені досить мало. По перших заходах збирання памяток народньої творчости (збірки

Ходаковського, Цертелєва, Максимовича) історична поезія з історичного становища, як джерело до пізнання минулого українського життя, звертала на себе увагу в пробах змальовання української минувшини за помічю не тільки історіографічного, а й поетичного матеріалу в 1830-1840 роках. Такими були проби Гоголя, Куліша (Україна, 1843), і особливо „Запорожская Старина“ Срезневського (6 книжок, в рр. 1833-8). (Про ці проби, їх завдання і провідні ідеї статті Ол. Грушевського: „З сорокових років“, Записки львівські т. 83, 85, 89, про етнографію тих часів Пипіна Історія русской етнографіи, т. III, В. Доманицького про Ходаковського в Записках львів. т. 65, Ол. Грушевського про Максимовича в Извѣстіях петерб. акад. 1906). Поруч цінного, автентичного матеріалу ці праці одначе ввели багато фальшованих пісень, скомпонованих на теми літописні та популярної Історії Русів, і

засмітили ними ту поетичну традицію. Особливо напустив їх Срезневский в своїй Запорозькій Старині і навів ними туману на довгі літа; але й інші, критичніші дослідники, як Максимович, Костомаров, Куліш не вповні ухоронили ся від тої фальсифікаторської течії. Критичне очищення традиції поставив собі Костомаров в статях „Историческое значеніє южно-русскаго народнаго пѣсеннаго творчества" (Бесѣда 1872), недокінчених і продовжених гень пізнійше п. т. Исторія козачества въ памятниках южно-русскаго народнаго пѣсеннаго творчества (Рус. Мысль 1880 і 1883); але зробив в тім небогато. 1874 р. вийшов перший том праці „Историческія пѣсни малорусскаго народа“ Антоновича і Драгоманова, що містив збірку пісень аж до епохи Хмельницького Критиці уділено тут місця небагато: в передмові вичислені пісні пропущені за неавтентичність, в тексті до

деяких текстів прийнятих до збірки, подані короткі замітки про їх підозрілі прикмети. Головну вагу положено на коментованне історичного підкладу пісень. Нову ревізію цього корпусу задумав дати др. Франко в своїх „Студіях над народніми піснями“ (Записки львівські т. 75, 76, 78 і 83 і осібною книжкою, 1908); він пробує знайти в сучаснім нашім запасі пісень старший пісенний репертуар, XVI-XVII в., на підставі побутових прикмет, історичних алюзій, а нарешті — розміру пісень (праця недокінчена).

Спеціальна література старших пісень (до Хмельниччини): Науменко Происхождение малорусской думы о Самуилѣ Кошкѣ (Кіев. Старина 1883. VI). Андрієвскій-Козацкая дума о трехъ братьяхъ азовскихъ, 1884. Сумцовъ — Къ вопросу о происхожденіи думы о смерти козака бандуриста (Культурныя переживанія ч. 69 — К. Стар. 1889, IX) і „Дума обь Алексѣѣ

ПоповичЪ (ів. 1894, I). С. Томашівський
Маруся Богуславка в українській літературі
(Літ.-Наук. Вістник 1901). І. Франко Козак
Плахта (Записки львів. т. 47, 1902). Дашкевичъ
Олексій Поповичъ думи „Про бурю на Чорному
морі“ (відбитка з юбилейного збірника
Антоновича, 1905). Загальні праці про т. зв.
думи: Неймана *Dumy ukraińskie* (Ateneum,
1885), Лисовского Вопросъ о происхожденіи
малорусскихъ думъ, 1891, Житецького Мысли о
малорусскихъ думахъ, 1892, Тершаковця
*Beziehungen des ukrainischem historischen Lieder
resp. Dumen zum südslavischen Epos* (Archiv т. 29),
бібліографічна стаття Ткаченка-Петренка Думи в
изданіяхъ и изслѣдованіяхъ (Україна, 1907) і
моя примітка (7) в т. VI, с. 614.

З формального боку весь запас історичних
пісень поділяється на пісні будови
рівноскладової, або т. зв. Історичні пісні, і пісні
будови нерівноскладової, конвенціонально звані

думами. Цікаве питання про повстання і розвій
сеї характеристичної нерівноскладової форми
зостається невиясненим, а воно тим часом
кинуло б світло на еволюції поетичної традиції
козачини, бо можна думати, що на нову форму
дум перероблювано старі пісні, а не
перероблювані дуже часто вигибали, не
витримуючи конкуренції з новою, більш
модною і плястичною формою, що давала
широке місце імпровізації і всяким інноваціям.

Що до змісту то поминаючи українські редакції
тем загальних, мандрівних, де тільки зовсім
механічно вклеєно часом якогось „козака“,
маємо серію, досить велику, пісень історичних в
ширшій значінню, або історично побутових, які
малюють нам козачину і життя козацьких часів в
типових образах без звязку з конкретними
особами чи подіями. Такі пісні про татарські
напади і забирання ясиру (Антонович і
Драгоманов ч. 21, 22, 25, 26, 28, 29),

невільницькі плачі (іб. ч. 30, 31), думи про утечу трох братів з Азова і смерть трох утікачів над Самарою (ч. 35 і 51) — фрагменти величного невільницького циклю. Далі, пісні про козацьку війну в степах — як прегарна дума про козака Голоту (іб. ч. 43), про степову сторожу (ч. 36-9), пор. замітки і матеріали до сеї пісні др. Франка ч. 8), про смерть козака у степу (Антонович і Драгоманов ч. 58-60, Франко ч. 9). Нарешті цикл пісень про козацький обичай — як стара запись пісні про козака і Кулину (пісня козака Плахти) і серія пісень про відносини до жінок, дівчат, сім'ї — частина їх згрупована дром Франком на підставі розміру (Студії с. 154).

Другу категорію творять пісні історичні в тіснійшій значінню, що малюють певні конкретні події чи особи. Ся друга категорія одначе в данім разі не відріжняється сильно від першої, тому що й особи й події дуже мало і в ній індивідуалізовані: переважно бачимо тільки

самі ймення досить механічно або й випадково причеплені до типів чи образів історично-побутових. До сеї категорії окрім пісень викинутих уже безповоротно з історичного репертуару, як сфальшовані, і також безсумнівно підроблених, але ще прийнятих, хоч і з сумнівами, в корпус Антоновича і Драгоманова, як пісня про „Лядський ріг“ (Лянцкороньського), про Свирговського (Антонович і Драгоманов I ч. 39 і 41), зачисляють ся такі пісні:

пісня про Байду-Вишневецького;

пісня про гетьмана Богдана в жалобі;

дума про Самійла Кішку, з згадкою про Сем. Скалозуба;

пісня про здобутє Варни;

дума про Олексія Поповича, з згадкою про гетьмана Зборовського;

пісня про Сагайдачного.

Пісню про Байду мав я нагоду недавно

розібрати (статя в III т. київських Записок: Байда-Вишневецький в поезії й історії, 1909), в звязку з історичною й легендарною традицією про Вишневецького (там вказана й иньша література) ⁵⁾, і там я вказав, які незвичайно слабкі і далекі звязки вяжуть пісенного Байду з історичним Вишневецьким. Ще гірше посміялася поетична традиція з статочного Сагайдачного, привязавши його імя до образка запорожського гультя (див. вище с. 373-4); проби дати фактичну обстанову з життя Сагайдачного сьому пісенному образу зістаються натяганнями. Пісня про Богдана в чорному оксамиті зближається з особою Богдана Ружинського з значною правдоподібністю з огляду на звістку про те, що Татари взяли в неволю його жінку (див. мою статю про нього в Записках львів. т. XVI с. 9); пісня в кождім разі обробила сей мотив дуже загально, або обшліфувала ся так, перейшовши через уста

поколїнь. Пісня про Варну з деякою правдоподібністю звязуєть ся з погромом її в р. 1606 (див. вище с. 326). Натомість згадку про Грицька Зборовського гетьмана запорозького в думі про Олексія Поповича дуже тяжко звязувати з Самійлом Зборовским, як роблять звичайно (Антонович, Сумцов, Дашкевич). Побут Самійла між козачиною був короткий, нічим особливим не замітний, в ніякі походи морські він не ходив (покликують ся на оповіданнє Папроцького, але то малозначна екскурсія на лови, на *zwierz na wyspy morskie* коло устя Дніпра), бурі з козаками на морі теж не перебував. Уже скорше б можна вказати на иньшого Зборовського, козацького ватажка 1610 р. (див. вище с. 333), хоч і сей настільки слабо виступає в джерелах наших, що годї на тїм зближенню наставати.

Найбільш виразисто ніби виступає Самійло Кішка в чудовій думі — найбільшій розмірами.

Вона описує, як визволив ся він з турецької неволі після того як пробув у ній 54 літ. Пізнійше записаний варіант кобзаря Крюковського (К. Стар. 1882, XII і знову в 1904, II, з записей Мартиновича) описує, хоч дуже блідо і фрагментарично, як Турки беруть Кішку в неволю. Старші дослідники припускали, що ся неволя мала місце перед звісною нам історичною діяльністю Кішки, в перших роках XVII в.; вони вказували на те, що у Величка, в листі Сірка згадуєть ся морський похід Кішки перед 1575 р. (II с. 380) ⁶⁾, і здогадували ся, що по тім мала місце та довга неволя Кішки (Антонович і Драгоманов с. 227). Але кілька літ пізнійше Антоновичу стріло ся італійське оповіданнє 1643 р. про те, як руські невільники опанували галєру і визволили ся з неволі; в сїм оповіданню пізнано історичний прототип думи, і на сій підставі д. Науменко в своїй розвідці про думу поклав неволю Кішки уже на р. 1620,

за Величком ⁷⁾).

В 1894 р. прибуло ще иньше автентичне оповіданне — чолобитня головного героя сеї епопеї, калузького стрільця Івана Семеновича Мошкіна цареві за жалованнем. Вона була видана в Чтеніях московських, і даючи справозданне з них в Записках львівських (т. VII с. 22) я вказав на звязь її з думою, а проф. Антонович, видаючи її разом з італійським мемуаром в II т. Мемуарів кь ист. Южной Руси, висловив погляд, що подія 1643 р. в думі була скомбінована з традицією про неволю і визволенне Кішки, яке могла мати місце в XVI в., перед гетьманованнем його, коли жив і Скалозуб, згаданий в думі.

Як гіпотеза, ся гадка про анальоґічну традицію про Кішку, скомбіновану потім з подією 1643 р., може уйти. Але кінець кінцем і ся найбільш історично обставлена дума дає нам тільки новий приклад вповні механічної звязи історичних

імен тих часів з пісенними темами. Дума своїми деталями підходить до оповідань про епізод 1643 р. дуже близько, і не можна сумнівати ся в тім, що описує вона таки сей епізод. Кішка до того причастним не був, правдоподібно не жив тоді давно. І тим часом якимись недовідомими шляхами дума притягає його імя й робить героєм події, до якої він не належав, описує його подробицями зовсім чужими, і т. д. Історично-побутовий образ з механічно причепленим, через спільність мотивів, історичним іменем.

Маємо знову серію пісень де історично-побутовий образок зв'язаний з якимсь іменем, нам не звісним. Такі напр. думи про Марусю Богуславку, Івана Богуславця, Федора Безрідного, пісні про смерть Коваленка, козака Овраменка і т. и. Не завсїди можна їх відграничити від таких пісень, де імена героїв вимишлені, для характеристики (як козак

Голота, або може й той Федір Безрідний), та й се не має значіння. За правило можна прийняти, що основою пісні служить факт дійсний. Чи вона задержить при тім конкретне ім'я особи, чи затратить, се не змінє властиво нічого. Ми бачили, як свобідно оброблює поетична творчість навіть епізоди чи теми зв'язані з певними голосними історичними йменнями, або переносить сі ймення до епізодів зовсім чужих; так само і ще менше вона вязала ся темами з випадком захованими йменнями якого небудь нікому не відомого Коваленка або Овраменка. З сеї доби маємо в народній поезії властиво тільки історично-побутові образи, де ймення не грають майже ніякої ролі.

5. Баторисва реформа. [назад...](#)

Я вказав в тексті (с. 158-160) на ті обставини, що центром пізнійших козацьких традицій про козацькі свободи й вільности, про організованне і зріст козачини зробили ім'я Баторія і його

реформу. Козачина не богата була документами, не вела метрик і архивів, і грамота Баторія, захована припадкою, послужила пізнішим часам опорною точкою для всяких переказів про початки козацьких прав і вільностей. Так Баторієва легенда розвивала ся в козацьких кругах, відси її луна розходила ся по польській суспільности, попадали її відгомони в літературу ⁸⁾, і потім сі літературні відгомони, за браком своєї, козацької літератури з XVII в., служили опорними точками для дальшого розвою і уґрунтування сеї легенди в кругах козацьких. Найстаршу редакцію її з козацьких кругів маємо у Грабянки (с. 22-3) — вона опираєть ся очевидно на польській літературній традиції Бельского, Пясецкого, Твардовского, і додає до них лише кілька штрихів: Баторий дає козакам клейноти, військові запаси, від нього ведуть початок всі козацькі чини і т. и. Грамота Хмельницького з потвердженням Баторієвого

надання, що обертала ся в запорозьких кругах в половині XVIII і була сфабрикована, очевидно, по повороті Запорожців з Криму (видана Скальковским в Історії Новой Сѣчи т. III і Бодянским в Чтеніях московских 1846 р.), не додає до Грабянківської версії нічого нового (центр ваги її лежить в означенню запорозької території). Натомість у Симоновського козацька традиція здобуває важну подробицю, яка стала потім одною з найважніших складових частин легенди: шеститисячний козацький реєстр, розділений на 6 полків (с. 8). Другим, менш важним додатком була легенда про другу козацьку резиденцію, побудовану для козаків Баторієм і названу по його імені Батурином (Лѣтописи вид. Білозерським с. 55, звістка йде від Коховського). Нову версію дає легенді автор Історії Русів, замість старої військової козацької шляхетсько-козацьку: Баторий признає за козацтвом шляхетські права, рівно з шляхтою

польською й литовською, наділяє значних товаришів маєтностями, заводить суди земські, городські, трибунальські, з статутовим правом (с. 28-9). І хоч як ся версія була фантастична й штучна, вона прожила довго і була повторена *en toutes lettres* не тільки Марковичом та його польськими прихильниками (у Чарновського I с. 90 і далі), але в деяких своїх елементах (як напр. „судебный трибуналь въ Батуринѣ“) була затримана ще в курсі Еварницького (II с. 61). Старша ж версія Грабянки-Симоновського з повним довірем повторяла ся істориками України до найновіших часів (у Костомарова, у вступі до Б. Хмельницького I с. 20-1, вид. 1884, у Антоновича в його Бесідах, у Еварницького в його курсі й ин.) — не вважаючи на скептичні остереження, що підносили ся вже від 1870-х років.

Куліш, ліпше прочитаний в польським історичнім матеріалі XVI в., перший підніс голос против

Баторієвої легенди. Правда, в Історії возсоединенія він думає, що сучасні історичні матеріали „подтверждают, въ известной степени, летописное сказаніе о Баторіевской регуляціи козацкаго войська“ (І с. 94), тільки не хоче йти за всіма подробицями традиції XVIII в. („едвали слѣдуетъ понимать эту регуляцію въ смыслѣ раздѣленія козаковъ на полки и проч.“). Але кілька років пізнійше, в Матеріалах до історії возсоединенія Руси, 1877 (с. 11), публікуючи універсал Баторія до козаків 1579 р., він уже рішучо не хоче вірити про якусь „регуляцію“ козачини Баторієм. Сі скептичні гадки були розвинені докладнійше доперва в 1890-х рр. В 1896 р; з'явилась стаття Ол. Яблоновского *Kozaczyzna a legitymizm, dwie legendy polityczno-historyczne Ukrainy — batoryńska i baturyńska* (Ateneum 896, VIII), де він спиняючи ся ближше над легендою про Батурин, зачіпав і Баторієву легенду взагалі.

Слїдом вийшла стаття А. Стороженка *Сводъ данныхъ о Янѣ Орышевскомъ, запорожскомъ гетманѣ времянь Стефана Баторія* (К. Старина 1897, I), де він коротенько збирав деякі документальні звістки про розпорядження Баторія що до козаків, не входячи в оцінку традиційних звісток про них. Рік пізнійше, з приводу „Бесїд“ проф. Антоновича, де підтримував ся традиційний погляд на Баториєву реформу (шеститисячний реєстр, організація козацької верстви), дав я коротку історію козацької організації й Баториєвої реформи в своїй статі „Примітки до історії козачини“ (Записки т. XXII). Потім в р. 1903-4 вийшло нараз ще кілька праць присвячених Баториєвій реформі: Волод. Яроша *Legenda Batoryańska. Krytyczny szkic z dziejów Zaporozża* (Kwart. histor., 1904), Ол. Яблоновского *Trehtymirów* (ibid., 1904), згадана вже вище книжка Стороженка *С. Баторій и днѣпровскіе*

козаки, 1904. Праці Яроша і Стороженка збирають звістки про Баторієві розпорядження й збивають традицію про організацію Баторієм козачини; в сій війні з традицією обидва йдуть навіть задалеко, силкуючи ся довести, що Баторієві реформи нічого не дали для правного становища козачини, а Ярош доводив навіть, що Баторій спеціально хотів знищити козацьку автономію, признану реформою Язловецького; я в тексті вияснював хибність сих поглядів. Пізнійше з'явив ся ще критичний огляд Доманицького: Чи була реформа Баторія? (Науковий збірник присвячений М. Грушевському, 1906). Потім згадана вище критична стаття Любавського з приводу книги Стороженка, і статейка сього останнього: Новыя подробности къ біографіи запорожскаго гетмана Яна Орышовскаго (київ. Чтенія т. XIX). Нарешті кілька місяців тому з'явила ся названа вже стаття І. Крип'якевича: Козачина і Баторієві

вольности (Жерела VIII), де автор, відкидаючи Баториєву легенду, старається оцінити те значіння, яке мала Баториєва реформа в життю козачини.

6. Література козацьких рухів 1590-х років.

[назад...](#)

Козацькі рухи XVI в. притягали до себе здавна увагу дослідників і розроблені в порівнянні з іншими частинами історії козачини досить незле. Крім старших праць є кілька робіт новіших, які досить повно використовували приступний джереловий матеріал. Але при хаотичності самих рухів і уривковості переважної частини джерел все таки остається в них багато неясного що до зв'язи, порядку, навіть простої хронології подій.

Крім загальних курсів історії козачини, вичислених вище, в прим. 2, займалися ними праці польські, присвячені часам Жигимонта III. Поминувши старші історичні праці, з XIX в.

назвемо: Niemcewicz *Dzieje panowania Zygmunta III*, 1819 (нове вид. Туровського 1860); *Siarczyński Obraz wieku panowania Zygmunta III*, 1828. Спеціальніші праці: А. Bielowski *Łoboda i Nalewajko* (Głos львів. 1864 і варшавський *Tygodnik illustrowany* 1861, т. IV). Костомаров *Отрывки изъ истории южнорусскаго козачества до Богдана Хмельницкаго* (Библиотека для чтенія, 1865) — се перерібка праці О причинахъ и характерѣ уніи въ Западной Россіи, 1842, знищеної адміністрацією (під титулом Южная Русь въ концѣ XVI в. вона вийшла в III т. його Монографій). Оповідання І. Ролле (Antoni J.): *Semen Nalewajko, opowiadanie z końca XVI w.* (Przewodnik nauk. i liter. 1879, потім в *Opowiadania historyczne*, 1887, VI), *Ks. Bazyli Ostrogski i jego zatarg z Kosińskim* (ibid. т. VI), *Na posterunku (atamau Zaporozców Koszko w XVI i XVII w.)* (Szkice i opowiad., 1887, V). Корн. Заклинський *Зношення цѣсаря Рудольфа*

II зъ козаками и ихъ участь въ р. 1594 и 1595 (Справозданне гимназіи академичной, 1882). И. Новицкій Князья Ружинскіе (К. Ст. 1882 IV) — тут про кн. Кирика. Ф. Николайчик Первыя козацкія движенія въ Рѣчи Посполитой (Кіев. Старина 1884, III і IV). А. Стороженко Кіевъ триста лѣтъ назадъ (К. Стар. 1894, II) — про Верещинського і його діяльність в Київі; тамже 1895, III п. т. Старинный проектъ заселенія Украины видав він рідку брошюру Верещиньского: Droga pewna do prędszego u snadnieyszego osadzenia w Ruskich krainach pustyń, 1590 р. В. А(нтонович) Къ Исторіи возстанія Наливайка (К. Старина 1896, X — документ з 1595 р. з коментариком). Е. Барвінський Причинки до історії зносин цїсаря Рудольфа II і папи Климентия VIII з козаками р. 1593 і 1594 (Записки Наук. тов. Шевченка X, 1896). Вас. Доманицький Причинок до історії повстання Наливайка (Записки т. XL) і більша

праця: Козачина. на переломі XVI-XVII в. (1591-1603) (ibid. т. 60-64 і осібно 1905).

З джерел крім сучасних хроністів (з них особливо Бельский й Гайденштайн — сей тільки неоправдано уживаєть ся замість оригінала в польськім перекладі Гліщинського, Спб. 1857, дуже свободнім) мають визначне значінне ще: дневник Лясоти (Tagebuch des Erich Lassota von Steblau, hrsgegeben von K. Schottin, Halle, переклад в Мемуарах относ. къ исторіи Южной Руси, пер. К. Мельникъ, 1890); лист-реляція Наливайка до короля, вид. в Zbiór pamiętników wyd. Broel-Plater, II; кореспонденція Жолкевского (властиво Замойского), вид. кн. Любомірским п. т. Listy Stan. Żółkiewskiego, 1868 (виданне дуже не особливе, можна сподівати ся ліпшого в новім кодексі листів Замойского — Archiwum Jana Zamojskiego, але вийшов поки що тільки I том, до р. 1579). Колекцію документів з так зв. „Руської Метрики

“ видав я п. т. Матеріали до історії козацьких рухів 1595-6 рр. (Записки т. XXXI). Кілька листів з тих літ видав А. Стороженко в XIX т. київських Чтеній п. т. Изъ переписки Запорожья XVI в. съ польскими вельможами. Нарешті кілька важних документів приніс VIII т. Жерел. На доповненне уривка з невиданих оповідань кс. Йоиньскогонч про сімю Наливайків, поданого вище на с. 218, наводжу ще уривок, теж не виданий, про самого Северина: *Erat Nalevayko ostrogiensi cive patre natus, in novo oppido, quod Zaslaviam vergit. Hicpater tres filios singularis improbitatis edidit. Primus erat Ostrogiensis arcis in templo protopopa sive archidiaconus, perniciosissimae schismati immersus, qui moriens testamento cavit ne penes ullam ecclesiam sepeliretur, rationem apponens: scio huc Ostrogium venturum latinum ritum, guare etiam ossa mea, ne cum latina ecclesia conveniant, sepelite me in campis. Minimus natu frater*

Nalevaykonis erat professione et pelio et caupo, paris impietatis. Medius erat hic, qui artificio pelionum postposito, turbae se kosakorum immiscuerat, atque 30 millium exercitus post mortem Lobodae dux praefectus a tumultuante plebe. Anno 1597 adversus hunc Żółkiewski expeditionem apparavit atque aliquot praeliis attritum caepit cum praefectis legionum. Qui cum per forum Leopoliense ducerentur, Nalewayko transiens templum metropolitanum (ibat autem eques vinctus sub albo equi (sic) compedibus) movens caput dixit: o parochia, parochia, in medio tui habituri erant equi stationem, versissem enim te in stabulum. Varsaviam adductus kosatico more et die et nocte tractabatur neque permittebatur somnum capere, sed si quando declinabat oculos in somnum, peditibus ad id vigilantibus abtusa parte securis monebat[ur] vigilantiae. Tandem aereo (не читке) equo candenti impositus fuit ac candenti corona coronatus. Denique capitis

sententiam tulit. Aliqui tum affirmabant, quod ante mortem abiuravisset schisma. — с. 203-3.

7. Козачина в перших двох десятиліттях XVII в. назад...

Ся доба в житю козачини належить до найслабше розроблених. До недавнього часу найбільш докладним обробленнєм її була Історія возсоединенія Руси Куліша, т. II, з деякими додатковими замітками в Матеріалах для історії возсоединенія; та й тут менше фактів, а більше загальників і реторики, хоч є й чимало інтересних гадок, Пізнійші праці Куліша, входячи загально і в сю добу, дають іще менше. Костомаров в своїм вступі до Богдана Хмельницького трактує її дуже побіжно. Еварницький опираєть ся на Кулішу, Соловійові й ин. і не дав нічого інтересного. В загальних курсах російських і польських — як курси Соловійова, Іловайского, як старші оброблення Жигимонтових часів названі вище —

Немцевіча, Сярчиньского, або *Szujski Dzieje Polski III* — знаходимо тільки відокремлені епізоди з історії козачини. Ще менше дають історії Туреччини й Крима (Гаммера, Цінкайзена, Говордза, Смірнова). Новішими часами праця Доманицького довела зверхню історію козачини до конституції 1602 р., а Жукович в ряді розвідок своїх друкованих в р. 1902-6 звів до купи факти з життя козачини від початків XVII в. до р. 1625. Першим двом десятиліттям XVII в. присвячені його статі: „Московская смута начала XVII вѣка и ея отраженіе въ Литовско-польскомъ государствѣ“, 1902, „Запорожское козачество въ Смутную эпоху“, 1903 (сі розвідки ввійшли в його книжку: Сеймовая борба православного западнорусскаго дворянства съ церковной уніей съ 1609 г., I-II, 1903), далі: „Историческія обстоятельства, предшествовавшія возстановленію патр. Феофаном западно-русской церковной іерархіи“

(Христiанское Чтенiе, 1905, V-VI i потiм в III вип. тоїж книги Соймовая боротьба). Тут доволi повно використаний джерельний матерiал, доповнений деяким недрукованими причинками, i хоч автор головно притягає тi факти, що стояли в звязку з церковною справою й слiдить за самою зверхньою iсторiєю козачини, без звязку з суспiльно-економiчним українським житєм, без ширшого суспiльного освiтлення, але як перегляд фактiв сiї статiї його мають повну вартiсть. З iсторичних дiячiв сеї доби тiльки Сагайдачний має значнiйшу лiтературу: Максимовича Изслѣдованiе о гетманѣ Петрѣ Конашевичѣ Сагайдачномъ (1843) i Сказанiе о гетманѣ П. Сагайдачномъ (1850) — передрукованi в I т. Собр. сочиненiй. Статя в збiрцi Антоновича Историческiе дѣятели Юго-Западной Россiи (1885). Лазаревскiй Еще извѣстiе о московскомъ походѣ Сагайдачнаго (К. Стар. 1886, I) —

маленька записка з курського літописця, Каманіна Очеркъ гетманства Петра Сагайдачного (Чтенія київські т. XV і осібно, 1901, зі збіркою документів, але мало інтересних взагалі і для діяльності Сагайдачного спеціально). Зідлива рецензія на сю статю Т. Корзона в Kwart. Histor. 1904. О. Чайківський Початки гетьмановання П. Сагайдачного. 1906 (Науков. Збірник присв. М. Грушевському). Всі ці статі одначе далеко не використовують матеріалу. Поза тим тільки згадана (прим. 4) статя Науменка про Сам. Кішку: Происхождение малорусской думы о Самуилѣ Кошкѣ (К. Старина 1883, VI); Антоновича Неизвѣстный доселѣ гетманъ и его приказъ (ib. 1883, про Барабаша), йогож студія: Київскіе войты Ходыки — эпизодъ изъ исторіи городского самоуправленія въ Кіевѣ въ XVI-XVII ст. (ib. 1882, II і потім в Монографіях) — м. и. про звісного київського війта сих часів, і

нарешті недавня стаття Жуковича про Бородавку й Сагайдачного — див. в прим. 8 ст. 587.

З монографічної літератури, яка переважно тільки посередно займає інтересні для нас відносини й події, назву: А. Sokołowski *Austryacka polityka Zygmunta III* (Przegląd pol. 1878). I. Sas *Stosunki polsko-tureckie w pierwszych latach Zygmunta III* (Przeegl. powsz. 1897), *Układy o ligę przeciw Turkom za Z. III* (ib. 1899), *Wyprawa Zamojskiego na Mołdawę* (ib. 1897). K. Górski *Wojna z wojewodą wołoskim Michałem* (Atuneum, 1892). Г. Форстенъ *Балтійській вопросъ въ XVI-XVII ст., т. I-II*, 1893-4. С. Платоновъ *Очерки по исторіи смуты въ московскомъ государствѣ XVI-XVII вв.*, 1899. А. Hirschberg *Dymitr Samozwaniec*, 1898. K. Górski *Obleżenie Smoleńska w latach 1609-1611 i bitwa pod Kluszyнем* (Przew. nauk. i liter. 1895). Для внутрішніх відносин ще нова стаття: П. Ардашевъ *Изъ исторіи XVII в. — Походъ*

Черкась (1612-4) (Журналь Мин. Просв. 1898, VI) і коротший витяг з сеї статї в К. Старинї 1900, V: Походь козаковъ въ Сѣверную Россію въ нач. XVII в. Зазначу ще маленьку замітку: Еврей-козаки въ нач. XVII в. (К. Стар. 1895, V), про Жидів в козацькому війську, що ходило в Московщину перед р. 1613 — згадуєть ся тут ватага їх з 11 чоловіка. Про лісовчиків: М. Dzieduszycki Krótki rys dziejow i spraw Lisowczykow, I-II, 1843-4. Для внутрішніх відносин нова статя: A. Prochaska Wojewodztwo Ruskie wobec rokoszu Zebrzydowskiego (Przewodnik nauk. i liter. 1908).

Найважнійша збірка актового матеріалу (польського) для сих часів — Pisma S. Żółkiewskiego, wydał A. Bielowski, Льв., 1861; далї Архивъ Югозап. Рос. III. I і Жерела т. VIII. З мемуарної та історичної сучасної літератури Гайденштайн кінчить ся на ливонській війні, далї маємо хроніки Пясецкого, Велевіцкого; для

ливонської війни інтересні подробиці дає білоруська хроніка Боркулабівська (видана в перше у Куліша Матеріали, і знову в київ. Университетских Извѣстіях, 1898, XII). З величезної маси матеріалу для історії московської смуги згадаю важніші колекції: Устряловъ Сказанія современниковъ о Диматріі Самозванцѣ, Мухановъ Подлинныя свидѣтельства о взаимныхъ отношеніяхъ Россіи съ Польшей, Русская истор. бібліотека т. I і XIII. Матеріал актовий до історії смуги не зібраний разом. З джерел турецьких — стара вибірка Сенковського *Collectanea z dziejepisów tureckich* т. I. Література української пісенної традиції в прим. 4.

8. Київське культурне і церковне життя перших десятиліть XVII в. і відновлення православної єрархії. [назад...](#)

Київський релігійно-національний і освітний рух першої чверти XIII в. досі вистудіований

дуже ще мало. Те що зроблено досі, містить ся головню в двох працях проф. Голубева: Исторія кievской духовной академіи, I, 1886, і Кievскій митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники, т. I, 1883; тут зібрано трохи відомостей і про печерський кружок, розсліджені початки брацтва і брацької школи. До історії сеї школи ще дає дещо звісна нам уже праця Харламповича Западнорусскія православныя школы; меньше Яблоновского Akademia Kijowo-Mohilańska, 1899 (більш компілятивна). Полеміці з поглядами Голубева на початки київського брацтва присвячені статі Н. Оглоблина „Къ вопросу о началѣ кievской академіи“ (К. Стар. 1886, III) і Каманина „Еще о древности братства и школы въ Кievѣ“ (Чтенія київські, IX, 1895) — вони пробують оборонити істнуванне брацтва вже при кінці XVI в.

З загальних курсів церковної історії ще найбільше займав ся сею добою Макарій (X с.

467-479), але теж спинив ся тільки досить побіжно на головніших фактах; ще менше Пелеш і Чистович. З істориків надавав велику вагу сій добі Куліш, незвичайно високо ставлячи діяльність Сагайдачного і особливо Борецького (сього зробив він ідеалом християнського, культурного діяча); але він теж спиняється головню на фактах зверхніх, від відновлення єрархії почавши, і все більше впадає в своїм викладі в манєру белетристично-риторичну (т. II і III Ист. возсоединенія). Не вистудіована близше навіть друкована спадщина київського кружка сих часів — київські видання, дуже цінні для історії київського культурного життя сих часів.

Вичисляю досі звісні печерські видання 1617-1680 рр., з деякими подробицями, небезінтересними для пізнання печерського кружка:

1617. Часослов 4°, 21+192 л., з передмовами

Плетенецького і Копитенського, ся остання передмова писана 20. XII. 1616, тому видання датується ся звичайно 1617 р. (титułова картка не заховала ся).

1619. *Ανδολογιον*, in fol. 16+1048 стр. з передмовою Плетенецького і клириків лаври печерскія“ та вихідною статею „типограва“ Памви Беринди; більше 20 гравюр.

1619. Книга о вѣрѣ единой соборной апостольской церкви, 4о, 4+317+308 ст., перероблене і розширене видання давнїйшого, перших років XVII в.

1620. Божественная литургія, 4°, 16+56+521 стор. з передмовою Плетенецького, з гравюрами.

1620. Номоканонъ, з передмовою П. Беринди, 4°, 4+140 ст. з двома гравюрами.

1622. Вѣршѣ на жалосный погребѣ Сагайдачного, 4°, 24 л., з 3 гравюрами.

1623. Иже въ святыхъ отца нашего Іоанна

Златоустого... бесѣда на 14 посланій св. ап. Павла, in fol., 34 ст. і 3202, стовпці. Переклад еромон. Кипріана, справлений Лавр. Зизанієм, Зах. Копистенським і П. Бериндою, з передмовою Зах. Копистенського, з присвятою кн. Стеф. Четвертинському „пресвѣтлыхъ великихъ княжатъ российскихъ потомкови“ і (в інших примірниках) Фед. Копистенському від П. Беринди, з віршами Стеф. Беринди на герб. Плетенецького; як друкарі згадані Тимофій Олександрович, Стеф. Беринда і Тимофій Петрович велика гравюра Іоана Злат. і кілька дрібних.

(1623. Тріодь пісна in fol., близше не знана).

1624. Номоканон, з передм. Зах. Копистенського і вихідною статею друкаря Тар. Земки, 4°, 8+175 стор., 2 гравюри.

1624. Іже въ святыхъ отца нашего Іоанна Златоустаго... бѣсѣды на дѣянія святыхъ апостолъ, переклад примикирія п(ечерського?)

клирика церкви львівської й діда скала грецької мови Гаврила Дорофєєвича, правлений єром. Йосифом Святогорцем і П. Бериндою, з передмовами Плетенецького і З. Копистенського і віршами на герб Долматів Т. Земки і (в иньших примірниках) з віршами і присвятого З. Копистенського Стеф. Четвертинському; в вихідній статі сказано, що книга вийшла коштом Конст. Долмата. In fol., 24+534 ст. і 22 гравюри.

1624. Псалтирь, з передмовою Йосифа Кириловича монаха, з гербами Плетенецького і Долмата й віршами до них, 4°, ст. 24+456, з кількома гравюрами.

1625. Казанье на честномъ погребѣ... Еліссеа в ієросхимонасехъ Ευθυμια Плетенецкого презь єромонаха Захарію Копистенского тогды нареченного, а теперь милостію божією архімандріта, 4о.1+49 ст.

1625. Омілія албо казанье на роковую память...

Εὐθυμία Плетенецкого... презъ... Захарію
Копистенского, 4°, ст. 60

1625. Святого отца нашего Андреа архієпископа
Кесарія Каппадокійскія тлькованіє на
апокалипсії, переклад Лавр. Зизанія,
справлений і доповнений „от люботрудящих ся
“, з передмовами З. Копистенського і Т. Земки і
показчиком, з гербами Копистенського і Григ.
Долмата і віршами до них; друкував П. Беринда;
in fol., ст. 16+156+1, з кількома гравюрами.

1625. Акафисти, „прилежаніємъ и иждивеніємъ“
намісника печерського Філофея Кизаревича, з
його передмовою і віршами на герб кн. Анни з
Ходкевичів Корецької, 4°, ст. 16+205, кілька
гравюр.

1626. От отечьника скитского повѣсть
удивителна о діаволѣ, 4°, 8 ст., виданне П.
Беринди; дата й імя видавця подані в виді
шаради („усрьдствующа о семъ имя
пятописмно, довоскладно же, первый

тресложенъ, съгласовны три, гласовны же двѢ,
число єму девясотно съ дводесятьми и тремя“
— Памво, 1626).

(1627. Часослов, in 8°, близше не звісний).

1627. Лексіконъ словеноросскій П. Беринди з
додаткомъ (Оставшая реченія) і толкованнем
хресних імен, 4°, ст. 4 ст.+475 стовп. +1 ст., з
гербом Балабанів, віршами Т. Земки, присвятою
і кінцевою статьею П. Беринди, „архитупографа
церкве росскія“; друкував
Стеф. Беринда.

1627. Триѡдров, in fol., 2+802 ст., з масою
гравюр (більше 100).

1628. Απολλεια Αποлогii, соборні акти, 4о, 3+9
л.

1628. „Поученія“ Авви Дорофея, приладжені З.
Копистенським, з його передмовою, заміненою
потім новою присвятою П. Могилі Ф.
Кизаревича, і з кінцевою статьею С. Беринди, 4°,
8+450 ст. і 2 гравюрами.

1628. „Главизны“ Агалита діакона, пер. П. Могили, з присвятою йому від братії, 4°, 6+22 ст., з гравюрою.

1629. Окружник м. Йова Борецького, що скликає на собор, 4°.

1629. Служебник, in fol., 14 л.+144+300 ст. 2 л., з передмовою Т. Земки „проповѣдника и исправителя въ типографіи“ і грамотою на дозвіл від митрополита з владиками; друкував С. Беринда т(ипограф), від різдва до 1/IV.

1629. Акафисти, 4°, 7+296, більше як 80 гравюр; передмова Т. Земки.

1629. Номоканон, з статями П. Могили і Т. Земки, 4°, 16+175 ст., з 2 гравюрами.

1629. Псалтир, 16°, ст. 614, кілька гравюр.

1630. Імнологія, похвала Могилі „презъ дѣлатели в типографіи в даруночку низко принесенная“, з підписями їх в кінці — П. Беринда типикароводець, всего типу правитель Тарасій.

[Пор Каратаевъ Описаніе славяно-рус. книгъ, Голубевъ П. Могила І. с. 392-401; про граверів одинока робота Ровинскій Словарь русских граверовъ].

Більше уваги притягало до себе відновленне православної єрархії й боротьба за її признанне. Досить докладно виложив сі факти Макарій (т. XI гл. IV), багато місця дав їм Куліш (1. с.) Ряд окремих статей присвятив їм Жуковичъ: крім цитованої вище (в прим. 7) ще: „Первый польскій сеймъ послѣ возстановленія патр. Феофаномъ западно-русской церковной ієрархії“ (Христ. Чтеніе 1905, XI-XII), „Архієпископъ Мелетій Смотрицкій въ Вильнѣ въ первые мѣсяцы послѣ своей хиротоніи“ (ibid. 1906, IV-VI), „Запорожскіе гетманы Бородавка и Сагайдачный въ своих послѣднихъ церковныхъ и политическихъ дѣлахъ“ (ib. 1906 VIII і IX) — вони зібрані в його книзі „Сеймовая борьба“ вип. III. Самим фактом

відновлення єрархії Жукович не багато займаєть ся, а головно всякими політичними і релігійними комплікаціями, викликаними ним; сучасним культурним і національним рухом київським зовсім ні. Статейка П. Орловского Участіе запорожскихъ козаковъ въ востановленіи православной южно-русской іерархії въ 1620 г. (Кіев. Старина, 1905) дає мало що понад витяг з недавно відкритої протестації м. Йова, що має вийти в III т. академічного збірника: „Статьи по славяновѣдѣнію“, т. III, п. т. „Протестація митроп. Іова Борецкого и другихъ западно-русскихъ іерарховъ, составленная 28 апрѣля 1621 года“, з передмовою проф. Жуковича.

Нарешті є кілька біографічних статей про головніших діячів сих подій: П. Викуль Кіевскій митрополить Іовъ Борецкій (Подол. епарх. вѣдом. 1894), К. Харламповичъ Іосифъ Курцевичъ, архієпископъ суздальскій, б.

владимірській и брестській (1621-4) (Волинськія Епарх. Вѣдомости, 1900). Праці про Смотрицького вказані в т. VI прим 11. З діячів уніатських велику літературу має завдяки своїй сенсаційній смерті Йос. Кунцевич; особливо його канонізація в 1865 р., як маніфестація против заходів против унії в Росії, зробивши з нього немов апотеозу унії, викликала гарячу полеміку, більш церковно-політичного ніж наукового характеру. З старших писань згадаю: Суші *Cursus vitae et certamen martyrii b. I. Kuncewiczi*, передр. Мартиновим в Парижі 1865 р., йогож *Saint Josaphat et ses détracteurs*, Ліон, 1875; A. Guérin *S. Ioasaphat archeveque de Polock*, I-II, Пуате 1874 (перекладене по польськи Калінкою, Льв. 1885), нове вид. 1897-8 р. п. т. *Un apotre de l'union des églises au XVII s. Saint Iosaphat et église greco-slave en Polegne et en Russie*, Париж (рецензія в Записках т. XXXIX). З православного боку: Кояловича І.

Кунцевичъ (1579-1623), изъ исторіи литовской церк. унії (Правосл. Обозрѣніе 1861); Говорского І. Кунцевичъ, полоцкій уніат. архіеп., кононизованный папою Піємъ ІХ, Вильно, 1865; Сикорского Реликвіи І. Кунцевича — Журналъ Мин. Нар. Просв. 1870. Осібно стоїть найновійша статя Жуковича: Убійство Іосафата Кунцевича (Христ. Чтеніе, 1907, ІХ, передр. в ІV вип. Сеймової боротьби), написана дуже об'єктивно.

Як джерела, з пам'яток літератури важні особливо: полемічні брошури 1621-2 рр. (частина їх видана в Архиві Ю. З. Р. І. VII, деякі мабуть вийдуть в І т. VIII); меморіали православних для правительства (тамже, в Статях по славяновѣденію III і в Документах об'ясн. исторію зап. рус. края); сучасні записки київські — [Сборникъ лѣтописей относ. къ исторіи Ю. и Зап. Рос.; лѣтопись Густинського монастыря \(Лѣтописецъ о первомъ зачатіи и](#)

созданіи святыя обители монастыря

Густинского), списана в сій части, очевидно, на підставі оповідань Ісаї Копинського, одного з ставлеників 1620 р. (вид. в Чтеніях москов. 1848 р. і особно). Документальний матеріал до історії київського брацтва в Памятниках кiev. ком. III і в додатку до Ист. кiev. акад. Голубева, до подій 1620-х рр. — в додатках до „Петра Могили“ йогож, т. I.

9. Література до історії козачини 1620-1625 р. назад...

Загальні праці до історії козачини і відносин українсько-польських, турецько-татарських і московських в сих роках ті самі що вчислені були в прим. 7. Спеціальна література до історії самої козачини невелика: крім вчисленої вище літератури про Сагайдачного (прим. 7) і участі козачини в церковних справах (прим. 8) маємо ще до історії козачини рр. 1621-5 нові статі Жуковича: „Первое вмѣшательство

западнорусскихъ козаковъ въ сеймовую борьбу съ церковной уніей (Христ. Чтеніе 1907, I-III), „Первый польскій сеймъ послѣ убійства Іосафата Кунцевича“ (ib. 1908, I-II), „Передъ козацкимъ разгромомъ (варшавскій сеймъ 1625 года) (ib. 1908, VIII-IX). Статї сї вїйшли в IV вип. „Сеймової боротьби“ автора. Історія козачини (зверхня), участь її в тодішній релігійно-національній боротьбі і відносини до правительства служить головною осею сих розвідок, що мають бути, по пляну автора, доведені до р. 1632. Другу групу статей маємо до кампанії 1625 р.: Никифоровъ Куруковскій договоръ козаковъ съ Поляками 1625 г. (К. Стар. 1885, IV), Николайчикъ Новый источникъ о козацкомъ возстаніи 1625 г. и мѣсто заключенія Куруковского договора (ib. 1889, X), Рудницкій Козацько-польська війна р. 1625 (Записки львівські т. XVII). Сими роками близше займаєть ся також остання (недокінчена

і слаба) праця Куліша Українські козаки и паны въ двадцатилѣтіе передъ бунтомъ Б. Хмельницкаго (Рус. Обозрѣніе 1895). В польській історіографії розроблені найліпше кампанії 1620 і 1621 р. Вчисляю тільки важнійшу літературу:

X. Liske Der turkisch-polnische Feldzug im Jahre 1620 (Archiv für österr. Geschichte. XLI), і йогож: Stanisława Żółkiewskiego klęska і zgon na polach Cecorskich (Tygodn. literacki 1869, ч. 1-16), зі збіркою документів з бібл. Рачинських. Szujski Cecora і Chocim (Przegl. polski 1871, I і потім в Dzieła-x серія II т. VI). Górski O wyprawie і klęsce cecorskiej (Bibl. Warsz. 1886 III). Darowski Wojna Chocimska, 1862. Tretiak Historya wojny chocimskiej 1889 (старанно і науково написана книга). Поза тим: Kondratowicz Samuel Korecki, 1858. Bartoszewicz Stanisław Koniecpolski (Tygodn illustr. 1863). Chometowski Książę Krzysztof Zbaraski koniuszy koronny (Bibl. Warsz.

1865). A. Gołębiowski Szahin-giraj i kozacy (ibid. 1852). Про Олександра Яхію: Макушевъ Восточный вопросъ въ XVI и XVII в. (Слав. сб. III) і йогож статя в Журн. Мин. Нар. Просв. 1872, X; V. Catualdi (Гассек) Sultan Iahja dell' imperial casa Ottomana, Триест, 1889 (написано белетристично, а не науково), витяги звідти надруковав А. Гирсъ п. т. Графъ Александръ Черногорскій — султанъ Яхія, Страница изъ исторіи Запорожья (Рус. Старина 1890, III).

Богата література мемуарів для Хотинської війни зібрана почасти в збірці Ж. Паулі *Ramiętniki o wyprawie Chocimskiej*, 1853. Один дневник в *Starożytności* Грабовского I, оден в додатках у Третьяка. По за тим: Як. Собєского *Commentariorum Chotinensis belli libri tres*, 1646 (се розкішне сучасне виданнє не було повторене, і в літературі користують ся частійше його перекладами — польським в збірнику *Dziejopisowie krajowi*, 1854, або

росийським в II кн. Мемуарів Мельник-Антоновича, але переклади сї досить свободні, пор. рецензію в Записках львів. т. XXIV). *Petricii Rerum in Polonia ac praecipue belli cum Osmano gesti historia*, 1637. Інша, менша важна література вказана у Третяка.

Для українсько-польських відносин 1622-1625 рр. Дуже цінний матеріал дає кореспонденція кн. Юр. Збараського. Вона зібрана А. Соколовским і видана п. т. *Listy ks. Jerzego Zbaraskiego kaszt. krakow. z lat 1621-1631* в *Scriptores rerum polonicarum*, т. V, і особно (про се виданнє замітка Лазаревського *Украинские козаки въ двадцатыхъ годахъ XVII в., Чтенія київські* т. XV); збірка одначе неповна, є кілька листів в інших виданнях (*Сборникъ лѣтоп., Жерела VIII*), і невидані в рукоп. Петербур. Публ. бібл. ⁹⁾. Цінну колекцію матеріалів з краків. бібліотек для сих років дає т. VIII *Жерел.* Про козацькі походи на море — збірки

посольських депеш: англійські в *Zbiór pamiętników o dawnej Polsce* Нємцевіча, т. V, 1830 (р. 1620-1626), французькі в *Historica Russiae Monimenta* (р. 1620-1627). Для подій 1624-5 рр. багато цінного в московських актах про приїзд Яхії, виданих Кулішем (Матеріали, I); натомість в Актах Московскаго госуд. для сих часів ще нема нічого інтересного. Для кампанії 1625 р. маємо стару рукописну збірку, дуже популярну (напр. в петерб. Публичній бібліотеці єсть кілька копій її), вона містить дневник походу і акти комісії, видана ціла в VI т. *Zbiór*-у Нємцевіча, дневник крім того з иньшої редакції в *Сборник*-у лѣтописей, акти в *Źródła*-х Грабовского. Крім того широко і деталічно описує сей похід *Żywot Tomasza Zamojskiego*, написаний його дворянином Станіславом Журковским (виданий у Львові 1860 р.). Дрібнійше вказане при тексті.

Примітки

¹⁾ З ранійших статей принотую ще одну — не мав її нагоди згадати перед тим: *Kresy Ukrainne po Licholesciu do Ruiny* (Ateneum, 1877-78).

²⁾ Тут наданне кн. Олелька Олехну Сахновичу на ґрунти каранські (пізнійші ґрунти Лозків), городища Полствин і Кузяків над Росавою й ріжні поліські маєтности.

³⁾ До річи, близше незвісну досі історію початків Білоцерківського замку (див. вище 46) дещо поясняв недавно виданий документ (Архив Ю. З. Р. VIII. V ч. 36) — лист. в. князя, без дати, записаний між документами 1552 р. Тут згадуєть ся, на підставі донесень воєводи Пронського, про недостачу води і живности „въ замку в Белое Церкви новозбудованомъ“, так що замок сей, очевидно, був поставлений у всякім разі кілька літ перед смертю Пронського

(† 1555).

⁴⁾ Див. т. IV ² с. 486.

⁵⁾ До неї додати ще замітку Стороженка до портрета в Кіев. Старині 1894: Князь Дмитрій Івановичъ Вишневецкій по народному прозвищу Байда (написана головно на підставі Вольфа, але не без деяких самотійних баламуцтв).

⁶⁾ Лист сей апокрифічний і дата ся не має ваги ніякої.

⁷⁾ Величко взяв тут Цецорську битву на здогад, а неволя Кішки в літописну традицію ввійшла взагалі з думи.

⁸⁾ Сї відгомони (у Пясецького, Твардовського, Грондзкого) слідить Стороженко в своїй книжці про Баторієву реформу; додати ще інтересний погляд на Баторієву реформу Бенъовського, в інструкції волинського соймика 1676 р. (шеститисячний реєстр, набраний з загального 40-тисячного козацького війська, і т. и). —

Архивъ II. II с. 352.

9) Інтересний лист Збаразького про українські відносини, цитований на с. 292-3, а звисний досі в двох варіантах (Жерела VIII ч. 179 і у Куліша), з значними відмінами читається в ркп. Публ. бібл. Пол. F. IV. № 109). Найбільш інтересне для нас місце читається так: *Plebei presumptiā złoczin(n)a in tanta potentia czego uczunic nje smieią et quos ausus non meditantur. Nie iest bez tego zeby ich y popy, genus scelestum, horum nie mieli nadymać, y wiele inszych — ale to iest accessorium. Iako wiec owo bywa u dostatnich a mlodych paniąt, gdzie czeladz comites pereuntium patrimoniorum wiedzie ich do utraty i zbrodni. В дальшій: onych samych liberatores w ucisku swoich kłada et non desunt falsa auguria, ktoremi y ich i siebie dementuiąc y obostrzaiąc, i т. д.*

Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 7.

— Київ-Львів, 1909. — 628 с.

Сьомий том розпочинає третій цикл «Історії України-Руси», присвячений часам козацьким. У ньому розповідається про початки козацтва від кінця XIV ст. до початку XVII ст., коли воно перетворюється з чисто побутового явища у суспільно-політичний стан, стає на чолі національно-визвольних змагань українського народу. У томі висвітлюються ключові події першої чверті XVII ст., участь козаків у релігійній боротьбі, Хотинська війна і відновлення православної ієрархії 1620-1621 рр., морські походи та військові дії гетьмана Сагайдачного проти турок і татар. Йдеться про зв'язки козацтва з київським культурно-громадським рухом цього часу, який очолювали митрополити Й. Борецький і П. Могила.

[Репринтне видання:]

Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 1991. — . — (Пам'ятки іст. думки України). — ISBN 5-12-002468-8.
Т. 7. — 1995. — 628 с. — ISBN 5-12-004784-X
(в опр.).]